Országgyűlési Könyvtár
0431917

GYULAFEHÉRVÁR

TÖRTÉNETE

* 45-54.

A SZ. KIR. VÁROS KÖZÖNSÉGÉNEK MEGBIZÁSÁBÓL

IRTA

KIRÁLY PÁL.

KIADJA

GYULAFEHÉRVÁR SZ. KIR. VÁROS KÖZÖNSÉGE.

1892.

155.

GYULAFEHÉRVÁR TÖRTÉNETE

*

A SZ. KIR. VÁROS KÖZÖNSÉGÉNEK MEGBIZÁSABÓL

IRTA

KIRÁLY PÁL.

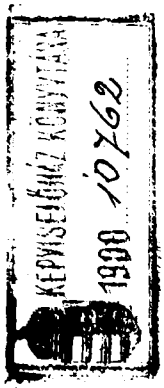

KIADJA
GYULAFEHÉRVÁR SZ. KIR. VÁROS KÖZÖNSÉGE.
1892.

NYOMATOTT AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJÁBAN KOLOZSVÁRT.

ELSŐ KÖTET.

APULUM.

GYULAFEHÉRVÁR AZ Ó-KORBAN.

A honfoglalás

ezeredik évfordulójának

Emlékünnepére.

Gyulafehérvár

szabad királyi város közönsége.

ELŐSZÓ.

YULAFEHÉRVÁR szab. kir. város közönsége, anyagi, közigazgatási és társadalmi viszonyainak általános föllendülése közepett, megemlékezvén tizennyolcz századra terjedő multjáról, 1889. szeptember 4-én tartott közgyűlésében elhatározta történetének kiadását, s engem bízott meg annak megirásával. E megtisztelő megbizatást örömmel, habozás nélkül fogadtam, miként nem habozott volna egyetlen pályatársam sem, ha nem nekem jut osztályrészül a nagy föladat megoldása. Elfogadtam a kitüntetést, perczig sem gondolva a végzendő munka tömegére, nem a létföntartással, a napi élettel járó teendőim halmozottságával: de nem is akartam fontolóra venni ezeket, mert vannak föladatok és kötelességek, melyek előtt meg kell hajolnia az embernek.

Munkaközben mégis támadtak aggodalmaim: vajjon meg tudom-e tartani a város közönsége által szabott határidőket, melyeknek utolsója olyan időpontra esik, midőn nagyot fog dobbanni minden magyar szív, és hálatelten fog leborúlni a Mindenható előtt, örömkönnyes szemekkel rebegve: „Hála és dicsőség Neked Uram, hogy megengedted élnünk nemzeti létünknek ezredéves fordulóját!“ E nagy nap előjelei már mindenfelé mutatkozván, lehetetlenség volt előle kitérnem s én elfogadtam a határidőket, bár tudtam az első pillanattól, hogy e munka termelő erővel biró éveimnek java részét fogja igénybe venni, betöltve minden — oly végtelenül csekély számú — szabad pillanatomat. És

mégis bizom, bizom a gondviselésben és lelkesedésemben, hogy be fogom váltani kötelezettségemet.

Gyulafehérvár sz. kir. város közönsége, elkészülvén az első kötet, közzé teszi azt, s ezzel a tudományos világgal szemben is érvényesül felelősségem. Örömmel hajlom meg következményei előtt.

Az első kötet a közép- és új-kori város helyén virágzott római colonia és municipium képét adja, és teljesen önálló munka. Az lesz a második és harmadik kötet is, melyek a középkori Gyulafehérvár történetét, s a nemzeti fejedelmek székhelyének, az egykori Erdély fővárosának multját fogják tartalmazni.

Három különböző város képét irom le tehát: s ott a rómaiság, itt a magyarság szerepel. Amaz másfél századra terjedő birtoklásának idején mindig ugyanazon aegis alatt hat és alkot, míg a népvándorlásnak a tengerárhoz hasonló hullámai meg nem döntik a sasok uralmát; — a magyarságnak politikai, társadalmi, vallási viszonyait, közéletét a vajdaság, majd a püspökség irányítják, — az új-kor elejétől pedig a nemzeti fejedelmek teszik ugyanezt, s e hatalmakat más és más, egymástól egészen elütő jellegű eszmék hatván át, — városunk új alakot ölt mindannyiszor, és e különböző korszakok határai oly élesek, hogy csak a történet folytonossága által kapcsoltatnak össze, míg hagyományaik csak a multaknak emlékei, de nem alapjai a történeti jelen és jövőnek.

Teljesen eltérő jellegűek lesznek tehát köteteim is, — különösen az elsőé, mely a rómaiak Apulumát irja le. A római kiválóan katona és jogász nemzet volt, egyoldalú tehát, s ezért szellemének világa bármily erőteljes is, nem elégíti ki lelki szemeinket, ha korunk mértékét alkalmazzuk reájuk, de akkor ezernyolczszáz év előtt messze, messze túl határainkon árasztá fényét, s hová eljutott, műveltséget teremtett még a legelrejtettebb zúgokban is.

Ezzel sorsára bocsátom kötetemet! vajha olvastatnék!

Déván, 1891. márczius 9-én.

K.

I. FÖLDRAJZI ADALÉKOK.

Herodotus, a történetírás atyja, a Fekete tengertől éjszakra, Európát végtelen síkságnak képzelvén, beláthatatlan rónákra helyezi négyszög alakban Skythiáját — az Ister, az azowi tenger, s a Pontus mellékeire délen; éjszakon ismeretlen barbárok, nyugaton és keleten pedig az agathyrsok, a neurok, androphagok és melanchlainok területei közé.[1]

A Duna, Herodotusnak legnagyobb európai folyama, messze nyugaton, a kynetek mellett lakó kelták földjéről ered, s keleti irányban hasítja keresztül egész világrészünket. Vize mindig bő, mert tömérdek mellékfolyót vesz föl, s öt ágú torkolatot képezve, ömlik a Fekete tengerbe (Pontus Euxinus). «A skythák országát öntöző öt folyó pedig, melyek az Istert nagygyá teszik, — folytatja iránk — a Porata, mint a skythák nevezik, vagy Pyretus, mint a görögök mondják, azután a Tiarantus, Araris, Naparis és Ordessus. A nevezett folyók elseje, mely nagy s a legkeletibb irányú, vizét az Isterbe önti, a második helyen említett Tiarantus inkább nyugatra foly és kissebb; az Araris, Naparis és Ordessus e kettő között ömölve szakadnak az Isterbe.»[2] E rövid néhány sorba foglalt adatokban van az első, a legrégibb emlékezés hazánknak Délkeleti Felföldjéről, a régi Erdélyről. A kép hiányos ugyan, mert Herodot a Dunától éjszakra terülő vidékeknek vizrajzi és domborzati viszonyairól édes-keveset tud — de halovány hireiből a legjellemzőbb vonásokat adván, mégis fölismerhetjük Erdélyt s a vele határos részeket. A fölsorolt folyók elseje kétségtelenül a Pruth. Az Araris a mai Szeret, s régi nevének gyökszava *„ar"* Roesler szerint[3] «ömleni, folyni» jelentéssel bir. Naparis — most Jalomnicza. A szláv áradat veté ki régi indogerman nevét a használatból, melyet ugyancsak Roesler a szanszkrit «nepa»

[1] Herodotus. IV. c. 100.

[2] Herodotus. IV. c. 48.

[3] R. Roesler: Einiges über das Thrakische. Zeitschrift für oest. Gymnasien. 1873, 109. l.

viz, ó-baktriai «nap» nedves jelentményű alapszókkal hoz kapcsolatba. Az Ordessos, vagy helyesebben Ard-essos neve a szanszkrit «Ard» ömleni (görögül = αρδ) vetendő össze. Nevének ősi alakját a mai Ardzsis elnevezés, majdnem teljesen föntartá. A Tiarantus, most Teljorman, csekély, kicsi folyó, s hogy Herodotos mint jelentékeny vizet említi, annak oka a természeti viszonyokban rejlik, mert a Tiarantust fölvevő és a Dunába az Olt és Ardzsis között beömlő, Vede mellékfolyójával egy irányban haladván tovább, könnyen volt egy folyónak tekinthető akkor, midőn a földrajzi ismeretek és szótár a kezdet kezdetén voltak. A Tiarantust néha azonosíták az Olttal is, — de ez alig állhat meg, nem lévén föltételezhető, hogy ily tekintélyes folyó eredeti nevét már az ó-korban mással, az Alutus-szal cserélték volna föl, s ehez járul még a fontos körülmény, hogy Herodotus Skythia folyóit sorolja föl, melyek a Kárpátok lejtőiből erednek, mig az Olt az agathyrsok földjén keletkezik, s felső folyásában már akkor is jelentékeny, midőn a vöröstoronyi szoroson át elhagyja hazánkat.

«Az agathyrsektől jön a Maris, s egyesül az Isterrel.» — Herodot tehát a Tisza alsó folyását a Marosnak tekinti.

«A Haemus bérczei közől, folytatja irónk, három más nagy folyó ered, s éjszaki irányba haladva ömlenek bele (a Dunába): az Atlas, Auras és Tibisis; Thracián, s a thrák krobyzok földjén át folynak az Athrys, Noes és Artanes s az Isterbe szakadnak; a paoonoktól s a Rhodope hegységből jön a Syus, mely a Haemust középen átvágva torkol az Isterbe.» Hogy az utóbbi balparti folyó az Isker, a rómaiak Aesus-a mondja Goos,[1] az kétségtelen. Innen a thrák krobyzok földjéig nyugatról — keletre haladva, a következő hat folyót kell elhelyeznünk: az Artanes, Naes, Athrys, Auras és Atlast. De nem tekintve arra, hogy a Balkánból nem ered, a Dunába ömlő tekintélyes folyó, csak négy kissebb vizet vehetünk figyelembe, melyek közől három, helyrajzi sorrendben talán, a következőképen azonosítható: a Vid = Artanes; Osma = Naes; a Jantra = Athrys. A Herodot által megemlített három nagy folyót tehát alig állapíthatjuk meg, mert csak az egyetlen Lom van még hátra, mely Rustcsuknál a jobb parton ömlik a Dunába. Igy az Atlas, Auras és Tibisis a balpartra tartoznak kétségtelenül, s ott a Tiarantus és Maris között még ma is élnek neveik: az Atlas, az Olt görögös neve; Auras az Arabona, miként Ptolemaeus nevezi a Zsilt, s a Temes az egykori Tibisis, melynek nevét a krassó-szörénymegyei Zsuppa helyén feküdt Tibiscum is föntartá. Hogy miképen tévedhetett Herodot ily nagyot, annak alig lehet, de nem is szükséges okát adnunk.

A dáciai hegyeket legelőször Julius Caesar említé a gall háborúkról irt commentarjaiban, mondván, hogy a hercyni erdő elérvén a dákok és anartok határait, a folyótól (a Duna) balra fordul, s nagy kiterjedése miatt számos nép területét érinti.[2] De a Kárpátokat még a Tiberius korában élt Strabo sem

[1] K. Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des Traianischen Daciens. 9. l.

[2] Jul. Caes. Bell. Gall. VI, 25: (Hercynia silva) oritur ab Helvetiorum et Nemetum et Rauricorum finibus rectaque fluminis Danuvii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc reflectit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit...

ismeri; ő is, miként Caesar a hercyni erdő folytatásának tekinti azokat, s szerinte a Maros is a Dunába ömlik, bár a Tiszáról, Pathisos névvel van tudomása, s a «hegyek közől eredvén — irja róla — a skordiskok földjén át ömlik az Isterbe.»[1] Strabo úgy látszik azt hiszi, hogy a Maros a Tiszától nyugotra ömlik a Dunába, s ezért állítja, mikép a Maris a Danubiusba, a Pathisus pedig az Isterbe szakad.[2]

L. Annaeus Florus bár végig küzdé Augustus harczait, a pannonok, sarmaták és dákokkal, Dáciáról mégis csak annyit mond, hogy a sarmaták nyilt mezőkön kóborolnak, a dákok pedig a hegyek között laknak.[3]

Plinius a Dunától éjszakra fekvő területek domborzati viszonyairól helyes adatok alapján ír ugyan, de a Kárpátokat ő is a hercyni erdő folytatásának tekinti, s csak a középső részekről és az erdős hegységekről van tudomása, ezen részeket mondván a síkságokról elűzött, s a hegyek közé menekült dákok, — a Tisza és Maros által határolt hazájának. A Duna és Dniestr között szintén ismer hegységeket: a Montes Macrocreemnii = a meredek nagy hegyeket, tehát a tulajdonképi nagy Felföldet, de a nélkül, hogy határozottabb adatokat tartott volna fönn.[4]

Tacitus sem mond semmi újat. A Kárpátokat ő is a hercyni erdőhöz csatolja, — de a Marost szintén oly határozottan localisálja, hogy lehetetlenség összetévesztenünk más folyóval.[5]

Claudius Ptolemaeus az első (Kr. u. 150 k.), kinek határozott képzete van Daciáról, valószínűleg a hivatalos adatokat látta, vagy Alexandriában oly egyénekkel nyilt alkalma érintkeznie, kik megfordultak a birodalom új tartományában. De még ő sem közöl pontos adatokat, a provincia vízrajzi és domborzati viszonyairól.

Ptolemaeus Daciáját természetes határok körítik jóformán minden oldalról: északon a Dniestr felső folyása és a Kárpátok, nyugaton a Tisza, délen a Duna, keleten részben a Prúth, — de innen egész a Dniestrig csak mesterséges jelzés választa el Róma birtokait a szomszédoktól.[6] Ez adatok alapján könnyen megszerkeszthető Dacia térképe, de ekkor az író tévedései is azonnal ki fognak tűnni. A provincia területét nagyon is keletre helyezé, a Tisza, melyet helytelenül nevez Tibiscusnak, — vonala igen rövid, — a Kárpátok irányítása téves, a Szeret és Prúth egy folyóvá olvadnak össze.

[1] Strabo. VII, 5. f. 2.

[2] Strabo. VII, 5. f. 2 és VII., 3. f. 11.

[3] L. Ann. Flor.: Sarmatae patentibus campis inequitant . . . Daci mantibus inhaerent. — Res Romanae IV., 12, 18, 20.

[4] Plinius hist. nat.: IV., 15: superiora autem inter Danubium et Hercynium saltum usque ad Pannonica hiberna Carnunti, Germanorumque ibi confinium, campos et plana Jazyges Sarmatae, montes vero et saltus pulsi ab his Daci ad Pathissum amnem a Maro, sive is Duria est, a Suevis regnoque Vanniano diremens eos adversa Bastarnae tenent aliique Germani. IV, 16: verum ab istro oppido Cremniscos, Aepolium, Montes Macrocremnii, clarus omnis Tyras oppido nomen imponens s. t. b.

[5] Tac. Germ. I. 43. Ann. II. 63.

[6] Ptolem. IIII. 8. 1—4.

Szerzőnk, hogy könnyebben legyen áttekinthető a terület, szelvényekre osztja föl azt a 48—44-ik szélességi fokok között, s északról délre haladva ismerteti mind az ötöt, előbb a határokat majd a lakosságot, helységeket, folyókat, hegységeket írva le. A határ népekre vonatkozó adatait azonban oly régi munkákból meríti, hogy azok elévültek már a római hódítás idejében. Annál nagyobb fontosságúak hosszusági és szélességi meghatározásai; — de ezek közül ugy látszik csak Sarmizegetusára (Várhely—Hunyadm.) s a Salinae-re (Felvincz—Fehérmegye) vonatkozók alapulnak tényleges fölméréseken, — míg a többit itinerariumok alapján ő maga számította ki.

Közvetlen érdekkel csak Sarmizegetusa és Apulum fekvésének méretei birván reánk, e kettőt ide igtatom:

	Hosszúság.		Szélesség.	
	Ptalemaeus szerint.	A tényleges.	Ptalemaeus szerint.	A valóságos.
III-ik szelvény Apulum:	43° 15′	41° 15′	46° 40′	46° 3′
IV-ik » Sarmizegetusa:	47° 50′	40° 27′	45° 15′	45° 30′

Térképileg föltüntetve Daciát csak a Peutinger táblán látjuk. E térkép, helyesebben itinerarium kétségtelenül egyike azoknak, melyek a táborkar s a katonatisztek használatára állíttatván elő, a szükséghez képest osztottak ki. A pontosságra kiváló tekintettel lévén készítésöknél térképünknek Daciára vonatkozó adataiban majdnem föltétlenül megbízhatunk, bárha nem találjuk is meg rajta mindazon kiváló tulajdonságokat, melyeket Vegetius megkövetel a jó útmutatótól.[1] A Peutinger tábla jelen alakjában késő másolat. Eredetijét Dr. K. Miller meggyőző érvelése szerint Castorius készítette 365. szeptemberétől 366. májusig[2], régebbi források alapján, mert Daciát akkor már rég elveszté Róma. Térképei azonban még forgalomban valának, mint nálunk az idegen államokéi, — de a classicus cartograph, a római büszkeségnek megfelelőlen az elvesztett területeken is a birodalmi jeleket használja, mintha mi sem változott volna meg a nagy világban. A térkép csak a szó szoros értelmében betelepített részeket adván, négy fő útvonalat tüntet föl: az első Viminaciumtól (Kostalácz-Szerbia) — Tibiscumig (Zsuppa) ér; a második ugyancsak Viminaciumtól Sarmategte (= Sarmizegetusa = Várhely)-ig; a harmadik Egetatól (Kladova, Szerbia) — Apulum (Gyulafehérvár)-ig; a negyedik Apulumtól — Poralissumig. (Mojgrad-Szilágymegye). A Peutinger tábla összesen 45 helységet sorol föl. A folyók közül meg van a Duna, de az Oltnak nem jutott hely, jelezve azonban van, mert két átkelőt találunk megemlítve. A Karast lerajzolta, de nem látjuk a Marost,

[1] Fl. Veget. Ren. — Epitoma rei militaris. III. 6. (exercitus) Primum itineraria omnium regionum, in quibus bellum geritur, plenissime debet habere perscripta, ita ut locorum intervalla non solum passuum numero, sed etiam viarum qualitate perdiscat, conpendia deverticula montes flumina ad fidem descripta consideret, usque eo, ut sollertiores duces itineraria provinciarum, quibus necessitas gerebatur, non tantum adnotata, sed etiam picta habuisse firmentur, ut non solum consilio mentis verum aspectu oculorum viam profecturus eligeret.

[2] Dr. K. Miller: Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutinger'sche Tafel. Szövegkönyv. 531.

pedig Apulum és Sarmizegetusa között föltétlenül kellett hídnak lennie, s ha a jelek nem csalnak, ezt Aranynál — Petris (Hunyadm.) kell keresnünk. Apulum és Brucla között foly az Ompoly, Napoca-nál (Kolozsvár) a Szamos, Porolissum közelében az Egregy. Északi határul a Kárpátok tüntetvék föl Alpes Bastarnicae névvel, melyeknek keleti nyulványán ered a Feketè tengerbe ömlő Agalingus a Dniestr vagy a Talgiol, a Dniestr és Prúth között. Szomszéd népekül a hamoxobiakat, szarmatakat, lupionokat, venedeket, bastarnokat s a dac-petoporianikat említi. Utóbbiak Tomaschek magyarázata szerint a hegyek között lakó szabad dákok. [1] Végül a pitiek, géták s vág-ok jeleztetnek. Vajjon a géták alatt nem a gótok értendők? Ha igen, ugy csak a hunok hiányzanak.

E vázlatos adatok csak a legfőbb vonásokat tartalmazzák, silhouette-jét a régi Daciának, — s kiegészítésül csatolom hozzájok, hogy Eutropius egy millió lépésre teszi a provincia területét. [2]

[1] W. Tomaschek: Über Brumalia und Rosalia. — Sitzungsberichte d. kais. Akademie d. Wissenschaften LX. k. 385. l.

[2] Eutropius. VIII. 2. c. (t. i. Dacia) provincia decies centena millia passum in circuitu tenet.

II. AZ AGATHYRSOK.

Dacia legrégibb lakosait az agathyrsokat Herodotus említi először, érdekes szerepet juttatva nekik Darius hadjárataiban. A nagy király hetven myriád harczossal kelvén át a Bosporusnak Mandrocles által épített hídján, nagy félelmet keltett a skythákban, s ők belátván, hogy egyedül nem szállhatnak szembe a perzsák világbirodalmának rettenes erejével, tanácskozásra hívák össze szomszédjaikat. Herodotos megkapó közvetlenséggel, s naiv egyszerűséggel mondván el a barbar királyok értekezletének lefolyását, szó szerint iktatom ide szavait, mert a tisztes agg kitünő elbeszélő, s mert ez az egyetlen történeti adat hazánk keleti részének ősi birtokosairól.

A skythák meghivására a taurok, agathyrsok, neurok, androphagok, melanchlainak, gelonok, budinok és szauromaták királyai jelennek meg.[1]

«A most elsorolt népek összegyűlt királyai előtt megjelentek a skythák követei, s fölvilágositandó őket, elbeszélék, hogy a perzsa király mindent meghódítván a másik világrészben, és hídat veretvén a Bosporuson, átjött eme világrészbe, hogy átkelése és a thrákok leigázása után áthidalta az Istert, megakarván hódítani eme országok mindegyikét. Ti nem maradhattok tétlenül — folytaták — nyugodtan nézve pusztulásunkat, hanem közösen, együtt menjünk a közeledő ellenség elé. És ha ezt nem teszitek meg, mi kénytelenek leszünk elhagyni az országot, vagy pedig kiegyezünk és maradunk. Mert mit tegyünk, ha ti nem segíttek? De azért nektek sem lesz jobb sorsotok, mert a perzsa épugy jön ellenetek, mint ellenünk; ő nem fog megelégedni a mi leigázásunkkal, hogy titeket megkíméljen. Ennek beigazolására a következőket mondjuk nektek: ha a perzsa csak ellenünk indít háborút, megboszulandó korábbi szolgaságát, úgy bántatlanul hagyva mindenkit, egyenesen országunkat támadná

[1] Herodotus. V. 102.

meg, és akkor minden ember tudná, hogy csak a skythák s nem a többiek ellen indult. De ő megérkezve e szárazföldre, az útjába esőket mind leigázza, s nem csak a thrákokat hódítá meg, hanem a velünk szomszédos gétákat is.»

«A skythák ez előterjesztése után a népeknek megjelent királyai tanácskozásra ülének össze, de nézeteik elágazók valának: a gelon, szauromata s a budin egybehangzóan jelenté ki, hogy kész segíteni a skythákat, míg az agathyrsok, a neurok, androphagok, melanchlainok és taurok királyai következőleg válaszolának: ha nem ti sértitek meg először a perzsát és kezditek ellene a háborút, úgy előadott kéréseteket méltányosnak tekintenők, s teljesítve azt, közösen cselekednénk veletek. De ti rontván be országukba először — nélkülünk, addig zsarnokoskodtatok a perzsák fölött, míg az istenség megengedé, s ők most ugyanazon istenség segítségével hasonlót hasonlóval fizetnek meg. Mi akkor sem bántottuk ez embereket, s most sem akarjuk sérteni őket. Ha azonban az ellenség országunkra törve, minket is megtámad, akkor nem hagyjuk magunkat, de míg ez nem történik meg, nyugton maradunk, mert úgy hisszük, hogy a perzsák nem reánk, hanem azok ellen jöttek, kik megsértették őket.» [1]

E választ vevén, a skytha követek azonnal elhagyák a tanácskozmány színhelyéül szolgált sátrat, s övéikhez térve, nyomban megindíták a háborút. Szerencsétlenül. A perzsák túlnyomó ereje elől kénytelenek valának meghátrálni, és előbb a melanchiainok, majd az androphagok, végül pedig a neurok telepeire menekültek. Nyugalmok azonban csak pillanatnyi lehetett, mert ezek is megtámadtatván, elűzék kelletlen vendégeiket. Most az agathyrsok hegyei közé óhajtának bejutni, de ők fegyveresen jelenvén meg határaikon, tudtokra adák hírnökeik által a menekvőknek, hogy keressenek máshol új hazát, mert nem fogadják el törzseiket, sőt azonnal megtámadják őket, ha a bebocsáttatást továbbra is követelnék. A skythak erre eltávoztak, Darius pedig utánok eredve, békén hagyá a délkeleti Felföld lakosait. [2]

Több történeti adatunk nincsen e népről, — époly gyorsan tűnnek el, mint a hogy megjelentek. Rendkívül érdekes e reminiscentiákban a néhány szó, mely az istenségre vonatkozik, — mert e szerint az agathyrsok, neurok, androphagok, melanchlainok és taurok egy oly Istenben hittek, ki nem egy vagy más népnek külön nemzeti istensége, hanem a külön népeknek közös istene, ki a világtörténet eseményeit bölcs akaratja szerint intézi, egyformán igazságos minden nép iránt, s egyformán büntet, mint jutalmaz. Különös tünemény a vallások történetében, hogy a kéjelgő agathyrsok, a varázslattal foglalkozó neurok, a vadindulatú androphagok, a taurok — az ó-kor leghíresebb kalózai voltak épen azon népek, melyek az emberi nemnek egy közös, igazságos Istenében hittek. [3]

Köz és társadalmi életükről igen keveset tudunk; a néhány elmosódó

[1] Herodotus V. 118—119.

[2] Herodotus V. 125.

[3] Gf. Kuun Géza: Az agathyrsek vallása s vallásos jelvényeik felől. Keresztény Magvető. XV-ik évf. II. f. 93. l.

vonás igen halovány képet ad rólok, s egy és másban nem épen kedvezőt. Kormányformájuk monarchicus, s így kétségtelenül aristocraticus is. Törvényeik voltak, melyeket megóvandó a feledéstől, versekbe szedtek.[1] De hogy miképen alkoták, miképen hajtják végre azokat, arról hallgatnak forrásaink. Herodotus szerint «a legfényűzőbb emberek, s a legtöbb aranyat ők hordják magokon.» «Az asszonyokkal közösen érintkeznek, mert mindnyájan testvérek és rokonok akarnak lenni, kik között nincsen sem irígység, sem ellenségeskedés,» egyéb szokásaik a thrákokéihoz hasonlítanak.» Gazdagságukat Erdély bérczei között szerzék, melyeknek aranyat, ezüstöt rejtő erei az ősidőkben rendkívül dúsak lehettek, s ha ismerék a nemes fémek bányászatát, és földolgozási módját, úgy nagyon érthető, hogy szerették mutogatni ékszereiket. Annál visszataszítóbb vonásúk a nőközönség — melyet nem tesznek rokonszenvesebbé Herodotus végső szavai sem, hogy egyebekben a thrákok módjára élnek. A nőközösség sürű és könnyű, jóformán szabad érintkezést föltételezvén, alig lakhattak elzárkózva, szilárd kő épületekben, melyek az állandó letelepülést, s ezzel együtt a tulajdonjog tisztázását és a család, így a feleség vagy feleségek elkülönítését szükségképivé teszik, míg a nyilt könnyű sátrak semmi korlátot nem vonnak a kölcsönös érintkezés elé.

Külsejük ha nem is kelletlen, — de föltünő volt mégis. Hajok fekete, sőt aczélkék,[2] arczukat, testöket tetoválták, annál élénkebben, tarkábban, minél magasabb rangú volt az illető.[3]

Származásukat mély homály födi, melyet Herodotusnak itt következő regéje alig világíthat meg: «A pontosmelléki hellének a következőket beszélik — írja szerzőnk: midőn Hercules elhajtja Geryon barmait, elvetődött, most a skythák által lakott, de akkor még puszta országba. Geryon a Pontuson túl lakott, s a hellenek által Erytheianak nevezett szigeten tanyázott, mely Gadeira mellett van, túl Hercules oszlopain — az Oceanban. Az Ocean pedig, miként ők állítják, de mivel sem bizonyítják, napkeleten kezdődik s körül veszi az egész földet. Innen jött volna Hercules a most Skythiának nevezett országba, hol egy ízben viharok és hideg lepvén meg, magára ölté az oroszlánbőrt és elaludt, mialatt a szekeréből kifogott lovak isteni rendelésből eltűntek.»

«Hercules fölébredvén, keresésökre indult s bejárván az egész vidéket, eljutott Hylaea területére is. Itt találta egy barlangban az echidnát, a ki nővel párosult vegyes lény, mennyiben felső teste asszonyi, az alsó pedig kigyó. Elcsodálkozva rajta, megkérdé tőle, nem látta-e lovait valamerre kóborolni, — mire azon választ kapá, hogy nála vannak azok, de addig nem adja vissza, míg

[1] Aristotel. Problem. XIX. 28: Διὰ τί νόμα καλοῦνται οὓς ἄδουσιν; ἢ ὅτι πολν ἐπίστασθαι γράμματα ἦδον τοὺς γόμους, ὅπως μὴ ἐπιλάθωνται, ὥσπερ ἐν Ἀγαθυρσοις ἔτι εἰώθασι.

[2] Plin. Hist. nat. V. 26., 88: caeruleo capilli Agathyrsi.

[3] P. Mela II. 1: Agathyrsi ora artusque pingunt, ut quisque maioribus praestat, ita magis vel minus; ceterum iisdem omnes natis et sic ablui nequeant. — Virgil. Aen. V. 104: picti Agathyrsi. — Ammian. Marcell. XXX. 2. 14: Gelonis Agathyrsi collimitant; interstincti colore caeruleo corpora simul et crines; et humiles quidem minutis atque raris, nobiles vero latis fucatis et densioribus noti.

nem érintkezik vele. Hercules tehát meghált nála, de ő folyton halogatá a kiadást, hogy minél hosszabb ideig lehessen Herculesszel, mert ez ménjeinek visszakapása után azonnal távozni akart. Végül mégis visszaadván a lovakat, ezeket mondá: e paripákat, midőn idejöttél, megmentém, s te megfizetted a mentés díját, mivel három fiam van tőled. Hagyd meg nekem, hogy mit tegyek velök, ha fölnőnek? itt telepítsem le őket? mert az ország az én birtokom, vagy elküldjem őket? E kérdésekre Hercules állítólag így válaszolt: «Ha látod, hogy férfiak lettek, tégy következőképen, s nem fogsz hibázni: a ki közülök ez íjat ki tudja feszíteni, s ez övet föl tudja venni, azt tedd az ország lakosává, de a ki nem tudja végrehajtani ezeket, úgy mint rendelém, azt küldjed el. Ha ezt megteszed, teljesíted meghagyásomat, s örömed lesz benne.»

„Hercules erre kifeszíté az egyik ívet, — kettő volt nála, megmutatá az övet, s átadá mind a kettőt. Az echidna Herculestől született fiainak, midőn férfiak lőnek, neveket adott, a legidősebbet Agathyrsos, a középsőt Gelonos, s a legifjabbat pedig Skythesnek nevezve el, majd eszébe jutának a meghagyások is, teljesíté azokat. De két fia Agathyrsos és Gelonos nem tudván megtenni a kivántakat, elüzetének saját anyjok által, míg a legifjabb végrehajtván a nagy föladatot, megmaradt az országban. E Skythestől, Hercules fiától származnak a skytha királyok.....» [1]

Fröhlich Róbert e mythoshoz, az agathyrsekről írt jeles tanulmányában a következő megjegyzéseket csatolja: e genealogiai rege szerint az agathyrsok, s gelonok is rokonai a skythákuak. Kérdés azonban, vajjon a Pontus mellett lakó hellénekről föltehető-e hogy helyesen megitélhették, mennyiben rokonok az említett barbarok egymással? Tudományos irányú kutatás ama helléneknél nem létezett és valószínű, hogy csak érdeklődtek a barbarok iránt, a mennyiben velök kereskedést folytattak. De talán a hellénekről átalában elmondhatjuk, hogy egynéhánynak kivételével, — kikhez maga Herodot tartozik, nem birtak sem hajlammal, sem érzékkel, hogy a barbar népek sajátságaival megismerkedjenek. Nincs okunk, mondja folytatólag, a pontosi helléneket kivételeknek tekinteni ez átalános szabály alól; ők sem kutatták a barbarok sajátságait, annál kevésbbé rokonsági viszonyaikat. Nyelvöket megtanulták szükség szerint, de nem gondolom hogy a barbarok közti rokonságot a nyelvből kiindulva állapitották volna meg. Ha azonban a rokonságra nézve nem tarthatjuk e mythost megbizható forrásnak, akkor a magyarázatnak más módját kell keresnünk. Az való, hogy az agathyrsok, gelonok és skythák egymás szomszédjai voltak, és hogy életmódjuk, szokásaik és erkölcseikre nézve bizonyos mértékig hasonlítottak egymáshoz. A mythos midőn testi rokonságot tesz föl köztük, első sorban világosan e külső hasonlatosságokat igyekezik kifejezni. [2]

Hosszas megfontolás után a magam részéről a fönnebbiekkel némileg ellenkező eredményre, meggyőződésre jutottam. Az agathyrsok, utánok a gelonok, skythák egymásután ván el vonula Pontos mellékein, midőn a kényszerűség,

[1] Herodotus V. 8—10.

[2] Fröhlich R. Az agathyrsek. Archaeologiai Értesitő. 1883. 184. l.

vagy valami megmagyarázhatatlan belső inger, nyugtalanság által ösztönöztetve elhagyák a közös bölcsőt, Ázsiát, s áttódultak a szomszéd, az Uraltól délre, egész a Kaspi tengerig tárva-nyitva álló világrészbe. A letelepült görögök kénytelen, kelletlen nézői valának e népáradatnak, s időnkint áldozatává is esvén annak legvirágzóbb városaik a Pontos partjain, volt alkalmuk a vándortömeget látni és észlelni. Észleleteiket, az kétségtelen, nem a képzett ethnograf éles szemeivel tevék, s mély meggondoltságával, de egyszerűen tudomásul vevék a látottakat, s e közben a hasonlóságok kevésbbé, a különbségek azonban annál élesebben tűnvén föl előttök, találgatni kezdék ezeknek okait, egyszerűen kíváncsiságból, kandiságból, és nem tudván magyarázatát adni annak, hogy azonos okok és körülmények miképen hozhatnak létre különböző következményeket, megalkoták a mythost, meg saját regéik alapján — az emberileg érthetetlen jelenség megokolására — belekevervén a természeti erők személyesítéseiből alkotott vallásoknak mindazon alakját, melyek attributumaiknál fogva szerepet játszhatnak abban. Igy született a Herodot által közölt rege a különbségek s nem a hasonlóságok föltüntetésére. Ez a czélja a többi hasonlónak is. Igy keletkezett Noah mythosa [1] három fiával: Sem, Cham és Japhettel, a semiták, chamiták és japhetiták közt lévő antagonismus érthetővé tételére; — így a hellén törzsek különbségeit magyarázandó Hellénnek három fia van Dorus, Xuthus és Aeolus; a german Mannusnak [2] szintén három, három a babyloni regékben szereplő Xisutros-nak stb. Míg az oly népek, — melyeknél törzskülönbségek nem észlelhetők, — regéiben nyoma sincs e jelenségnek. Egyptom népének nincsenek testvérei, — a rómaiak csak Romulustól, illetőleg Aeneastól származnak, s még városuk alapításának egységét is óvni akarván, Remust megöletik a regében. S ezeknek alapján minden aggodalom nélkül merem constatálni, hogy az agathyrsok eredetére vonatkozó mythos is csak az éles különbségeket, — melyek mint positiv jellemvonások alkotják a nemzetek characteristiconát, s nem a hasonlóságokat, melyek az ethnographiai ismeretek kezdetleges stadiumában föl sem igen tűnnek, akarja illustrálni.

Ha ez áll, úgy könnyebben koczkáztatható a nemzetiség meghatározására vonatkozó hypothesis is. Herodotos ama adaléka, melyben világosan megkülönbözteti őket a skythákról, s hogy a thrákok szokásai szerint élnek, rendkivüli fontosságú ugyan, de sajnos, nem döntő értékű bizonyíték. Niebuhr dákoknak minősíti őket [3] mig Müller Frigyes szerint a nyugatra törekvő keltáknak keleten visszamaradt törzse az agathyrs nép, mely a természeti kincsekkel bőven megáldott földön, ugyanakkor teremt tekintélyes civilisatiot, midőn törzsrokonaik hatalma tetőpontra jut Galliában. Mind lehetséges, de ki bizonyítja be.? Igy talán akkor követjük el a legkissebb koczkáztatást, ha a thrákokhoz soroljuk őket a többször idézett közvetlen adat alapján s a földrajzi okoknál fogva. Magyarország keleti részében kelta telepedés nem lévén constatálható, a délkeleti Fel-

[1] Gen. V. 32. X. 1. kv. v.
[2] Tac. Germ. 2.
[3] Niebuhr: Kleine Schriften. I. k. 737. l.

föld mindig a trákok zónájába tartozott, épúgy, mint az Al-Duna melléke, melynek végtelen rónáin, csak is ők tanyáztak állandóan. Igy agathyrseinket bátran közéjök számíthatjuk. S ez állításnak némi súlyt adhat Suidas egy passusa, mely szerint az agathyrsok a Haemus mellett laknak.[1] Nyelvi bizonyítékaink nincsenek, mert csak az egyetlen Spargapeithes szó tartá fönn anyanyelvök emlékét. E tulajodnnév azonban egészen thrák hangzású. Bátran fölvethető tehát a kérdés — mint Roesler[2] tevé — hogy az agathyrsoknak vagy egy részöknek neve nem változott-e meg, valamelyik törzsüknek p. a dákoknak főhatalomra jutása által, — s ekkor nem lévén megszakítva az egy és ugyanazon nép folytonossága Herodotustól M. Ulpius Traianusig, magától összeomlanék Šafařik föltevése, hogy az agathyrsokat a bastarnak űzték volna ki[3] 322-ben Kr. e.

Ötszáz évvel később, hogy a Maros mellékein laktak, majd a Kárpátok éjszaki lejtőin találkozunk velök[4] a Chesinos folyó mellett[5]; ezt megelőzőleg Plinius egészen éjszakra viszi őket[6]; a Claudius idejebeli P. Mela pedig a Maeotis tó fölé helyezi törzsüket.[7] Nincs semmi okunk kételkedni e vándorlásokban, bár óriás távolságokról van szó. De lehetnek tévesek is ez adatok, vagy pedig nevök szállott át más népekre, talán épen a dákokra. Ebben nincsen semmi lehetetlenség, s többször is előfordul a népvándorlás történetében.

[1] Ἀγαθυρσος: ἔθνος ἐνδοτέρω του Αἵμου.

[2] Roesler: Romänische Studien. 8. l.

[3] Safarik: Slavische Alterthümer. I. k. 473—476.

[4] Ptolem. III. 5.: Εἶτα Κάρβωνες ἀρκτικωτατοι. Ὑπὲρ ἀνατολικώτεροι Καρεῶται. καὶ Σάλοι. ὑφ' οὓς Ἀγαθυρσοι.

[5] Marcian. Her. Müller: fragm. histor. Graec: Χέσυνον ποταμὸν οἱ Ἀγάθυρσοι τὸ ἔθνος τῆσ ἐν Εὐρώπῃ Σαρματίας ὀντες.

[6] Plin. hist nat. N. 26.

[7] P. Mela. II. 1. 2.

III. DÁCIA MEGHÓDÍTÁSA.

A római köztársaságnak folytonos hódításokra törekvő politikája sohasem érzé szükségét a birodalmi határok szigorú megállapításának, mivel ezeknek minden visszássága csak új meg új alkalmat adott a szomszédok ügyeibe való beavatkozásra, s a beavatkozással együtt járó hódításokra. De egyeduralommá válván az óriás állam, a romlásnak indult belviszonyok megszilárdultával egyidejüleg a roppant hatalmi sphaera körvonalainak is meg kellett állapíttatniok, s Julius Caesar állambölcsessége éjszakkeleten a Rajnát jelöli ki a legiók által áttörhetetlenné teendő végleges határul, és már a dunai védelmi vonal megállapítását is tervezve, tizezer lovas és tiz legió várta az indulási parancsot Itália kikötőiben, midőn Brutus tőre Augustus kezébe juttatá a hatalmat. Az új Caesar készségesen haladt a nagyjában már megjelölt úton, s midőn Liviájának karjai között jobblétre szenderült, az egyetlen Illyria helyett a Dunaparton öt nagy kormányzóság volt szervezve: Raetia, Noricum, Alsó-Illyria vagy Pannonia, Felső-Illyria vagy Dalmátia és Moesia. Csak a nagy folyó alsó vidékeit nem láthatá biztosítva. Ott a dákok kalandoztak és géták egyik harczi kalandból a másikba vágyva, törve, halálra rémítve a római védnökséget élvező békés városokat és félig megtelepedett népeket. Augustus önmaga is küzdött ellenök — föltünő sikerrel, de a nélkül, hogy végleges eredményt tudott volna elérni.[1] Itt folytonos védelemre volt szükség, és még is mindennap megujultak a torzsalkodások, bőséges anyagot adva Róma közönségének jó és rosz élczekre vagy komoly beszélgetésre.[2]

Tiberius alatt nem javult a helyzet. A külügyek iránt majdnem megbo-

[1] Mommsen: Res gestae divi Augusti p. 86. v. ö. Corpus Inscriptionum Latinarum III. 2. p. 782, és 786. Strabo: 7, 3, 11. Suton: August. c. 21.

[2] Horat. Satyr: II. 6, 53.

csáthatatlan közönyösséget tanusító kormánya nem törődik a hübéres thrák fejedelem csapatösszepontosításaival, seregeinek folytonos szaporításával; a császár utolsó éveiben pedig nem ok nélkül emelkedett ellene a vád, hogy visszatorlatlanul hagyja a dákok és sarmaták támadásait.

Nero már szerencsésebb volt; Moesia helytartója Tiberius Plautius Silvanus Aelianus rendet tud tartani két legiójával s erélyes kézzel végrehajtott áttelepítései által megritkítá és megrémíté a mindig zavargó, nyugtalan vándortörzseket, mig másokat előzékenységgel kötelezett le. Ő «több mint százezer dunántúlit vezetett át feleségeikkel, gyermekeik, fejedelmeik vagy királyaikkal, hogy adót fizessenek. A sarmaták kezdődő mozgalmait elfojtotta, bár seregének nagy részét az örmény háborúba küldte.[1] Előbb ismeretlen, vagy a rómaiakkal ellenséges királyokat, kik most meghajoltak a római zászlók előtt, vezetett át a (jobb) partra. A bastarnok és roxolánok királyainak visszaküldte a foglyokat, az ellenségtől visszavett fiaikat, a dákoknak testvéreit, és közülök némelyektől kezeseket vett, mi által a békét megerősítette és kiterjesztette. A skythák királyát is reávette, hogy szüntesse meg Chersonesus (Sebastopol) ostromát a Borysthenesen túl.»[2] A derék legátus főnnmaradt sirirata kiváló bizonyítéka annak, hogy kellő tapintattal, körültekintéssel és hol kellett, helyesen alkalmazott erélylyel, még a rendesnél csekélyebb haderő is elég volt a rend fentartására, elég a messze keleten virágzó görög városok megvédésére. A helytartó tehát megtudta oldani a nagy föladatot, megvédve két legiójával a Duna egész partvidékét Nándorfehérvártól a torkolatig, sőt tekintélye elhalt a Dnjepr mellé s Krimben táborozó vándor-törzsekig.

De ez csak időnkint volt így. A viszonyokat kevésbbé ismerő ember távolról nem felelhetett meg a provinciák jogos igényeinek, s ilyenkor tág tere nyilt a barbároknak kalandozásaikra. A Nero halálát követett belháborúk idején pedig a legiók eltávozván táboraikból, teljesen védtelenül hagyták a Balkántól éjszakra fekvő területeket, — s a roxolánok, bastarnok, dákok, sarmaták (jazygok?) napról-napra merészebben törnek át a Dunán, mindig messzebbre haladva a civilizált területeken, — s útjaikat pusztítás, rombolás jelölé. A belháborúk csillapultával visszatérvén a helyőrségek, kemény harczokat vívnak a rabló tömegekkel, s ezeknek egyikében elesik Moesia vitéz helytartója Gaius Fonteius Agrippa is. És Vespasian még sem növelheté meg a véderőt, mert Ázsiában hasonlíthatatlanul nagyobb volt a veszély, birodalmának megromlott pénzügyei pedig új hadtestek szervezését lehetetlenné tevék. Csak annyit lendíthetett, hogy Thracia bekebelezése után föloszlatá a nem épen kifogástalan hűségű nemzeti csapatokat, a dunamelléki legiókat pedig közelebb rendelvén a természetes határhoz, a pannoniai legiók a Dráva völgyéből Carnuntum és Vindobonaba, a dalmátiaiak pedig a Kerka és Cettina vidékeiről a Duna partjára mentek, úgy, hogy Moesia helytartója nagy veszély idején mégis négy hadtestet mozgósíthatott.

[1] Gnaeus Domitius Corbulo-nak. Mommsen: Römische Geschichte V. k. 2. kiad. 198 és 385. kv. l

[2] Orelli 750 = Willmans: Exempla inscriptionum latinarum. 1145.

S ez intézkedések kielégítők lettek volna, ha a balparti törzsek leghatalmasabbja a dák, megmarad Burivista halála óta tartó ziláltságában. Decebal föltünte azonban teljesen megváltoztatá a viszonyokat.

Decebal a monda szerint nem származik királyi vérből. Durasnak volt alattvalója. De a gyöngélkedő vagy elaggott fejedelem fölismervén a kiváló ember nagy tehetségeit, önként adá át neki koronáját, trónját. Mèglepő elbeszélés, de tartalma aligha valóság. Hihetőbb, hogy Decebal is törzsfőnök volt és a gyöngébb, talán papi fejedelem Durast lemondásra, vagy legalább felsőbbségének elismerésére kényszerité. Az új király igy megerősödve, meghódoltatá szép szóval vagy erőszakkal a többi törzseket is, és az utolsó Flavius császárral már mint az egységes dák nemzet korlátlan hatalmú uralkodója száll szembe, sőt kisérletet tesz az összes balparti törzsek egyesítésére. Aligha sikertelenül, és talán ezek jelentékeny részének szövetségében termett hirtelen, váratlanul Moesiában. (86. Kr. u.)[1] A tartomány helytartója Oppius Sabinus vitézül szembeszállott ugyan, de elesett mielőtt segélyt kaphatott volna.[2]

A római kormány Decebal működésének sikereit, irányát, s a birodalomra hárulható veszélyeit az első években nem ismerte föl. Nem vevé figyelembe, hogy e genialis barbár mint döntögeti halomra a régi köztársasági és császári mindig jónak bizonyult politika alapjait azáltal, hogy egyeztetni igyekezik a szomszéd népek érdekeit, hogy szövetségeket létesit azok között, kik eddig a legelkeseredettebb ellenségei valának egymásnak, hogy egymásután vonja ki őket a birodalom védnöksége alól, sőt politikájának, nagy terveinek propagandáját beviszi a császárság belső részeibe, forrongást támaszt a félig müvelt vazall népek között, újonczoztat, szökevényeket fogad szivesen és emel magasra udvarában. A római kabinet régi fölényében bízva és elbízakodva nem ügyelt e jelenségekre és számba sem véve azokat, továbbra is úgy intézi a birodalom sorsát, mintha a balparton mi sem változott volna. A csekély haderőt nem nevelték, megnyugodván a hitben, hogy az elég lesz mindig, s a következmény Decebal meglepő, szinte ellenállhatatlan betörése, a legiók leveretése és Oppius Sabinus eleste volt.

Ez fölrázta végre a kormányt s belátván, hogy régi politikáját: egyik népet a másik által semmisiteni meg, vagy legalább fékezni, többé nem alkalmazhatja, erélyesebb rendszabályokhoz fordul, s Domitiánus császár L. Funisulanus Vettonius-t[3] Dalmatia, Pannonia és Moesia főparancsnokságával bizza meg, rendelkezésére bocsátván az összes mozgósitható haderőt, — majd önmaga is Moesiába megy, hogy személyesen ellenőrizze a csapatok összpontosítását,[4] politikai intézkedéseket, de ő maga nem levén hadvezér, a háború vezetését

[1] A dák háború chronologiája igen bizonytalan. Eusebius szerint 2102—86-ban. Kr. u. kezdődik.

[2] Jornand: De rebus Get. 18, 76 ed. Mommsen. — Borghesi: Oeuvres complétes. V. k. 92. kv. l.

[3] C. J. L. III. 4013 = Henzen 5431, 5432 = Willmans 1151. C. J. L. III. p. 855 szerint 85-ben Pannonia propraetora volt.

[4] Az elfogult Dio Cassius szerint csak mulatott: 67, 6, 3.

másokra bízta. Az előhadat Cornelius Fuscus gárdaparancsnok vezérlé, — nagy katonai multtal dicsekedhető tiszt ugyan — de ellágyítván őt a világváros hosszasan élvezett nyugalma, gyönyörei, férfikora delén sokkal alkalmasabb volt az udvar ünnepélyein pompás tábornoki egyenruhában fényelegni a büszke gárda élén, mint ismeretlen földön, megvetett, de szivós, leleményes ellenséggel szállani szembe. Elbizakodottságában merészen, meggondolatlanul tört előre, s midőn Decebal követei csak Domitian ügynökét akarva látni benne, adót követeltek tőle,[1] vakmerően megtámadta a királyt, s életével lakolt, odavesztve zászlait teljes fölszerelésével együtt.[2] Domitián erre visszatért Rómába Julianusra, Moesia új helytartójára bízva a vezérletet.[3] Julianus szintén Daciába tevé át a harcztért s Tapaenál[4] súlyosan megvervén magát Decebalt, már Sarmizegetusa falai alá érkezett, midőn a markomannok, quadok, suevek[5] s talán a jazygok is,[6] kétségtelenül Decebal fölhivására megtámadták Pannoniát.

E veszélyes invasio visszaverésére Domitian nem rendelkezett elég erővel. A római hadvezérlet Cornelius Fuscus szerencsétlenségén sem okulva, nem mozgósitott kellő mennyiségü csapatot, s mégis legalább kezdetben egyszerre folytatá mindkét háborut.[7] Sikertelenül. A LEG. XXI. RAP(ax)-ot a jazygok fölkonczolták[8] s már-már kezet nyujtának egymásnak a Pannoniában és Dáciában harczoló ellenségek, midőn Domitián elháritandó a nagyobb veszélyt, talán catastrophát, békét köt Decebállal. A föltételek súlyosak valának: Domitian azonnal jelentékeny kárpótlást fizet, jövőben évi járadékokkal váltja meg a dákok betöréseit; a király kellő számú mérnököt, munkást, katonatisztet kap, hogy megerősithesse országát, római mintára szervezze seregeit és hadigépeket készittessen.[9] E föltételek elég szigoruak, de a pillanatban midőn a birodalom hatalmához, dicsősége és hiréhez épen nem illő sereggel szállott sikra, másokat jobbakat, alig lehetett kieszközölni. És Decebal az első pillanatban, végtelenül büszke lehetett azokra, de jobban fontolóra véve a dolgokat be kellett látnia, hogy túlment a józan követelések határain, s ezért nem volt kifogása ellene, hogy testvére (?) Diegis Rómába menjen hűbér esküt tenni és koronát kérni Domitiantól.[10] A császár diadalmenete mégsem volt tehát egészen jogosulatlan.

A római ellenzék zsörtölődött, gúnyolódott ugyan a béke miatt, s divatba

[1] Petrus Patr. de legat. 4. Dio nyomán ld. Historici graeci minores. Ed. L. Dindorf. Lipcse 1870. I. k. 426. kv. l.

[2] Jornand: De reb. get. 13, 78.

[3] Tettius Julianus? Tacit. hist. 1, 79.

[4] Karánsebes körül?

[5] Dio Cassius 67, 5, 2. szerint a háboru oka az volt, hogy a mai Sziléziában lakott lygiek a suevek ellen segélyt kérve, Domitiantól 100 lovast kaptak csak, mire bosszuból a jazygokkal szövetkezének.

[6] A háboru hivatalos neve: Bellum Suebicum et Sarmaticum. C. J. L. III. 291. stb.

[7] Dio Cassius 67, 7, 1—3. Tacit: Hist. 1, 2.

[8] Eutropius: 7, 23, 4. Sueton: Dom. 6. Willmans 1464. A legio nevét kivakarták.

[9] A béke föltételeit emliti Dio Cas. 67, 6. Plinius gúnyolódik gyakran fölöttök: Paneg c. 11, 12.

[10] Dio Cass. 67, 7, 3—4.

hozta a birodalmat Decebál adófizetőjének nevezgetni, de annyi haszna mégis volt belőle az államnak, hogy nem kellett új milliókat költenie a kellő számú hadsereg fölszerelésére, fönntartására, és hogy a birodalommal szorosabb viszonyba lépett dák uralkodó nem háborgatá többé az Al-Dunát, sőt békére kényszeríté a bastarnok, roxolánok vándor törzseit is. Megalázásról tehát alig lehet szó. Domitian dölyfös jelleme sohasem viselhette volna el azt, — mégkevésbbé a senatorok hatalmas ellenzéke.

És a jó viszony még sem lehetett tartós. Decebal békéje kezdettől fogva magában hordá a romlás csíráit. A kor szelleme, Róma világuralmi helyzete, s Decebal birtokainak földrajzi fekvése, és politikájának iránya tevék lehetetlenné annak hosszú ideig való fönntartását.

Az ó-kor nem ismervén az egyensúly politikát, a nagy birodalmak: Parthia ugy mint Róma független szomszéd államot, csak akkor tűrtek meg maguk mellett, ha kénytelenek valának. Domitian idejében beállván e kényszerűség, a békét elfogadta a senatus is, de hatalmas oppositionalis fegyvert kovácsolt abból a császár ellen, ki végső éveiben épen semmi kedvet sem mutatott új háborút indítani a barbar ellen, mert nem volt semmi érzéke a katonai becsület iránt, s mert nem merte kitenni ingadozó trónját — épen az ellenzék miatt — messze földön s talán ismét szerencsétlenül vívandó háború esélyeinek, melynek már megindítása is nehézségekkel járt volna a birodalom megromlott pénzviszonyai s a hadsereg nagy demoralisatiója miatt. Domitian tehát teljesen lemondott minden visszatorlási szándékról, és szabad folyást engedve a dolgoknak, tétlenül nézte, mint fejlődik a másfél század óta zaklatott provinciák szomszédságában hatalmas katonai állam, mely minden perczben feszélyezi a birodalom külpolitikáját. Nem törődött vele, hogy Decebal napról-napra előbbre halad seregének római mintára való szervezésében s országa megerősítésében, majdnem bevehetetlen erősségekkel rakva meg minden alkalmas pontot a délkeleti Felföld határhegységeiben. S e mellett a barbar királyi diplomatiai tevékenysége is sikeres volt és szakadatlan. Alkudozásai, érintkezéseinek szálai, a birodalom európai határai közelében lakó minden letelepedett vagy vándorló népet elértek, elégületlenséget, izgatottságot keltve mindenfelé, sőt követei még a nagy király udvarát is fölkeresik, szövetséget ajánlva Parthiának közös ellenségök: Róma ellen. A nagy király kétségtelenül szívesen fogadta a dák urakat, s talán egyezkedésre is hajlandó lett volna, ha Decebal megbízottjai kellő garantiákat tudnak nyújtani. Concrét megállapodásokra tehát aligha jutának, de már a kisérlet is eléggé illustrálja a király politikájának végső czélját, melyet ha nem valósíthatott is meg, legalább saját létét akarta biztosítani s nemzetének nyugalmas fejlődését, egészen addig, míg elég erős lesz arra, hogy egyedül is megkezdhesse a harczot Róma ellen, melyet az alig két évtizeddel előbb lezajlott véres belháborúk és Domitián uralkodásának végső éveiben a császár minden igyekezete és gyakorlati rendszabályai daczára lábrakapott, s acut jelleget öltött társadalmi és politikai ellentétek, meg a súlyos pénzügyi válság teljesen megbénítának, Dacia szabad, nyugalmas haladásnak pedig, ha a közviszonyok megszilárdulnak, Róma minden pillanatban útját vághatta, sőt visszasülyeszt-

heti, azt előbbi ziláltságába, mert a nemzetben még nem szilárdult meg az összetartás és egység érzete. Decebálnak tehát minden alkalmat föl kellett használnia a birodalom bel-, mint külviszonyainak bonyolítására, s ezért, ha a békét nem szegte is meg nyiltan, nem mulasztott el egyetlen pillanatot sem, kellemetlenségek, bajok okozására, ha ő maga háttérben maradhatott. Befolyására vezethető vissza a pannoniai mozgalom is, mely Nerva rövid uralma alatt annyi vérbe került. E földalatti munka aligha kerülé el a római kormány figyelmét, de Nerva az érdemekben megőszült senator még sem indított háborút. Félt a hadjárat izgalmaival is nehezíteni helyzetét, melyet a vad praetorianusok durva erőszakosságaik és gazságaik által oly tűrhetetlenné tőnek, hogy a tekintélyét vesztett császárnak nem volt más választása, mint lemondania, vagy oly utódot adoptálnia, ki erélyével, tekintélyével rendet tud teremteni. Ez utóbbit tevé, fiává fogadván Marcus Ulpius Traianus-t, Felső-Germania legatusát.

Marcus Ulpius Traianus Kr. u. 53-ban szeptember 18-án született, Baetica provincia Italica nevű városkájában,[1] s az első provincialis a római trónon, és a legnagyobb uralkodó azok között, kik valaha a Tiberis partján koronát viseltek. S mégis ő róla tudunk legkevesebbet. Gyermekéveit talán otthon tölté a szerető szülők gondos fölügyelete alatt, gyorsan, erőteljesen fejlődve testileg mint szellemileg. Atyja később keletre helyeztetvén, magával viszi fiát, s 76-ban már jelentékeny része volt a harczi dicsőségben, melyért az idősebb Traján diadalmi jelvényeket kapott. Európába kerülvén, tíz évig a Rajna mellett szolgált, mint tribun.[2] Korán nyílt tehát alkalma nagy helyismereteket szerezni keleten, mint nyugoton, melyeket később valódi genialitással tudott fölhasználni számtalan háborújában. S eme égalji változások, a szakadatlan tábori élet megedzék őt annyira, hogy a climaticus kellemetlenségek, testi fáradalmak iránt majdnem érzéketlen volt, s egészsége szilárd még késő vénségében is, úgy, hogy udvari orvosa az ő részére egyetlen rendelvényt sem adott.[3] Keleten, mint nyugoton egyaránt hosszasan szolgálván, a birodalom haderejét, hadiszervezetét, csapatjainak qualificatióját, értékét, a tiszteket, azoknak képességeit ismerte, mint senki más, és óriási emlékező tehetsége, még a közlegények neveit is megtartván, idősebb katonái joggal dicsekedhettek, hogy őket parancsnokuk, később császárjok személyesen ismeri, sőt tudja érdemeiket, vitézségöket, tetteiket. Mint vezérnek legfőbb törekvése volt a katonai képzettség legmagasabb fokára jutnia, s ezért egyetlen alkalmat sem mulasztott el, midőn okulhatott. Gondosan tanulmányozá a birodalom százféle szomszédjának tacticáját, katonai szervezetét, s midőn alkalma nyílt reá, tapasztalatainak, észleleteinek eredményét a római sereg javára mindenkor mély belátással érvényesítette.

A tribuni évek lejárta után mint patricius viselte a quaestorságot, majd aedilis lett, később néptribun és még 86 előtt praetor. A következő években

[1] Eutrop. VIII. 2; Aur. Vict. Caes. 13; Trajan születésnapja kétségtelenül szept. 18. v. ő. Paneg. 92.

[2] A császár életére vonatkozólag ld. Plin. Paneg. c. 14—15.

[3] Plin-Paneg. c. 15.

Hispaniában mint legatus valószinüleg Tarraco helytartójának volt alárendelve [1] s itt kapta 89-ben Domitianus rendeletét, hogy a Felső-Germániában föllázadt Saturninus ellen induljon a parancsnoksága alatt levő Legio I. Adiutrix-szal. Trajan azonnal megindult, de tényleg már nem avatkozhatott bele a harczba, mert L. Oppius Maximus Norbanus szétverte a fegyelmetlen fölkelőket mire ő megérkezett.[2] Domitián azonban mégis méltányolta az ifjú hadvezér gyors föllépését, mert 91-ben consulságra emelte őt.[3] Később Rómában találjuk csöndes elvonultságban élve[4] consularis hivatalának és bizalmas barátainak, kik közül számosan óhajták, hogy egykor Trajan foglalja el a trónt.[5] E nyugalmas évek történetéről alig tudunk valamit, csak 97-ben tünik föl ismét, midőn Nerva Felső-Germania kormányzásával bizza meg, reá ruházva a birodalom európai parancsnokságai között a legfontosabbat.[6]

L. Anton. Saturninus fölkelésének utóbajaival az új legatusnak már nem kelle küzdenie, de azért sok nehézségekkel járt még a katonai, mint polgári kormányzat, különösen a rakonczátlansághoz szokott legiók rendre szoritása, s egyúttal a határok állandó védelme miatt a szomszéd barbárok ellen. L. Anton Saturninust nem segitették ugyan a germánok, a hirtelen beállott tél akadályozta meg őket, de alkalom adtával mégis átkelhettek a Rajnán, támogatni a legiók lázadásait. S Trajan mint legatus és császár épen ez irányban fejtett ki nagy tevékenységet. Erélye, tekintélye, szellemi felsőbbsége előtt meghajoltak a legiók, a germanok ellen pedig a Duna és Rajna között megerősitett limest vont, megvédve a Domitián idejében szerzett területeket, s a Rajna virágzó balparti vidékét. És nem alap nélkül tulajdonitják Trajánnak a tizedföldek elfoglalását is megerősitett limes által, — annál inkább, mert a határoknak minden irányban való megállapitására mindig nagy gondot forditott, sőt ha kellett, még a legvéresebb háborútól sem riadt vissza.[7]

Trajánt 97-ben adoptálja Nerva, s ezzel oszlani kezd a homály, mely a nagy ember élettörténetének első részét födi.

Nerva és Trajan között nem volt semmi rokonság,[8] s arról sem értesülünk, volt-e közöttük előbb baráti összeköttetés. Nem ismerjük az okokat sem, melyek a császárt e nagy elhatározásra birák, csak annyit tudunk, hogy a nagy

[1] Hispania Tarraconensis consularis helytartójának három legatus volt alárendelve. Becker-Marquardt: Handbuch d. Röm. Alt. III. 1, 82. l. Plin. Pan. c. 14.

[2] Hogy ez összeesküvés és Trajánnak Germániába helyeztetése közt volt összefüggés, kiderül Plin. Pan. c. 14.

[3] Clinton: Fast. consulares ad ann. 91. Plin. Paneg. c. 64.

[4] Plin. Paneg. c. 44.

[5] Tacit. Agricola c. 44.

[6] Henzen: Annali dell. Instit. 1862. p. 146.

[7] A Rajna jobb partján 90 előtt nem telepedtek meg a rómaiak állandóan, mig 98-ban ez már bevégzett tény. Tac. Ger. c. 29. Protulit (t. i. Trajan) enim magnitudo populi Romani ultra Rhenum, ultraquae veteres terminos, imperii reverentiam. Martial. Epigr, X. 7.: Et Romanus eas utraque ripa. A hóditást valószinüleg Trajan elődje tette, de ő meg biztositá.

[8] Plin. Paneg. c. 7.

tekintélyü s közszeretetben álló L. Licinius Sura-nak volt némi része a világra szóló eseményben.[1] Traján hálás volt irányában mindvégig.

Nerva elhatározását örömrivalgással fogadta az egész birodalom, remélve, várva, hogy Traján rendet tud parancsolni, s az egykorúak előtt feledhetetlen volt a nap, melyen a tisztes ősz, beteges császár a Capitoliumba ment, s ünnepélyes, mély megilletődéstől remegő hangon mondá az összesereglett óriás néptömegnek: «Én fiammá fogadom M. Ulpius Nerva Traianust.»[2] E szavakat kitörő lelkesedéssel fogadák. Miudenki jobb idők előhirnökének, felsőbb hatalom inspiratiójának tekinté azokat, és isteni kinyilatkoztatásnak, midőn a császár Jupiter Capitolinus fölséges oltárára letevé a Pannoniából érkezett babérkoszorút. Átalános volt a hit és meggyőződés, hogy a dunamelléki vészteljes háborút csak azért támaszták az istenek, mikép a mérhetetlen, de megrendült imperium Traján kebelén találhasson menedéket.[3] «Az istenek tevék, hogy a győzhetetlen császár fölemeltetését a győzelem symboluma diszitse.»[4]

Nerva sajátkezüleg irt levéllel tudósitá Trajánt az adoptióról, s a megbántott Chryses-nek Apollóhoz intézett szavaival: Τίσειαν Δαναοὶ ἐμὰ δάκρυα σοῖσι βελεσσιν»[5] szólitá föl, hogy büntesse meg a praetorianusokat.

Trajánt készületlenül találván e hir, vonakodott elfogadni az adoptiót, míg a senátus is meg nem erősíti.[6] Ez megtörténvén, szivesen vevé a moesiai sereg gratulátióját, melyet kis öcscse Hadrianus személyesen vitt a Rajna partjára, s acceptálja az Augustus meg imperator czimeket, a Tribunicia Potestast és így tényleg is császár lőn. Majd megkapja a pompás, — de jelentőség nélkül való Caesar titulust[7] s a tiszteleti Germanicus melléknevet;[8] 98-ra pedig consullá designáltatik.

Nerva az adoptio után néhány hónap mulva (98 január 27)[9] jobb létre szenderülvén, Traján egyeduralkodó lett, s Kölnben vevé Hadrian tudósitását a trónváltozásról.[10] Uralkodásának legelső ténye az elhunyt császár divinálása, s fényes templom épitése volt Divus Nerva oltárával.[11] Majd a praetorianusok parancsnokát Casperius Aelianust büntetté cabinet rendelettel;[12] a senatus jóindulatát pedig azzal biztositá, hogy ő is esküt tett mint elődjei Titus és Nerva,

[1] Aur. Vict. Ep. 13.

[2] Dio Cassius 68, 3.

[3] Plin. Paneg. c. 6. Eutrop. VIII, 1.

[4] Plin. Paneg. c. 9. v. ö. c. 16.

[5] Homer: Ilias I, 42; Boszulják meg nyilaid, könnyeimet a Danaokon.

[6] Plin. Paneg. c. 9. v. ö. c. 10.

[7] Ez attributumokra vonatkozólag v. ö. Plin. Paneg. c. 8, c. 9; Suet. c. 6.

[8] Traján a Germanicus nevet iure adoptionis kapta Plin. c. 9, világosan mondja, hogy előbb nem viselte azt.

[9] Plin. Paneg. c. 57: Nam secundum (consulatum) imperator quidem sub imperatore tamen inisti. Tehát még Nerva életében 98 elején.

[10] Eutrop. VIII, 2; Aur. Vict. Epit. 13. Spart. Hadr. c. 2. Hadrian ekkor a XXII-ik legio tribunja volt Felső-Germániában. (Henzen Annali dell' Inst. 1862, 139. kv. l.)

[11] Plin. Paneg. c. 11.

[12] Dio Cass. 68, 5.

mikép nemes születésüt nem fog kivégeztetni soha.[1] Igy elhalaszthatá a trón rögtöni elfoglalását, hogy végezzen Germaniában.

Trajánnak 98- és 99-iki rajnamelléki tevékenységét alig választhatjuk el a korábbitól. Talán ez időben erősíté meg a Taunus hegységet,[2] bővité ki a Ladenburg mellett elterülő várakat,[3] alapítá Baden-Badent[4] s Colonia Trajanat (Xanten) az Alsó-Rajnánál.[5] A telet már a Duna mellékein tölté[6] kémszemlékkel, hogy biztosítsa Germania összeköttetését a közép- és al-dunai tartományokkal.[7] Útjában nem tett új hódításokat, elégnek tartá, ha hatalmát mutatja meg a balparti vándor-népeknek.[8]

Ezek közöl a hermondurok mindig jó viszonyban éltek Rómával. Hasonlóan a markomannok, vagy mint a rómaiak nevezék őket suevek, — mióta Csehországban telepedtek meg, — a szintén szomszédos voltaképi suevek pedig már régóta függő viszonyban valának, mennyiben belviszályaikba a császári kormány mindig beleavatkozott.

A Duna és Tisza közét a méd-perzsa-szarmata származású jazygok (kivándorlottak — μετανάσται) foglalák el. Nevök eléggé igazolja, hogy későn kerültek ide, s talán a Burivista birodalmát megdöntő áram sodrá őket az aranykalászszal ékes rónaságra. Legelőször Claudius idejében említtetnek. A római kormány mindig nagy előzékenységet tanúsított e kitünő lovas nép iránt, s ennek fejében fölajánlák szolgálataikat a Vespasianhoz csatlakozott legiok parancsnokainak, — de csak kezeseik fogadtatának el.[9] És békében is maradtak volna mindvégig, ha Decebal nem kényszeríti őket a birodalom szövetségébe.

Sokkal veszélyesebb szomszédok a dákok.

Decebal hatalmának súlypontja, legjobb ereje hazánk délkeleti Felföldjén, a régi Erdély területén feküdt. A délkeleti Felföld sajátságos helyzete történetünkben is sokszor éreztette fontos, gyakran döntő befolyását. Minden oldalról magas, — délen és keleten egész a hó regióig emelkedő hegyek veszik körül, melyek tágas, a természettől dúsan megáldott felföldet fognak be, mely így magában is teljesen kerek földrajzi egészet képez. S mégis fejlődésének egész története azt bizonyítja, hogy Magyarország történetének nélkülözhetetlen integraló része, azt, hogy egyik a másik nélkül sohasem tudott oly helyzetbe jutni, mikép a földrajzi viszonyok nyomasztó hatását ne érezte volna. A délkeleti Felföld nagy folyói Magyarország felé irányulnak: a Szamos, Körös és Maros a Tisza vízrendszerébe tartoznak, és csak az Olt, s a nálunk még jelentéktelen Zsil hagy-

[1] Dio Cass. 68, 5. v. ö. c. 2. és 67, 2.

[2] Amm. Marcell: XVI. 1.

[3] Lupodunum = Civitas Ulpia. Mommsen kétségbe vonja ezt. Corpus Inscriptionum Rhenanarum. 1713.

[4] C. I. Rhen. 1666; Eutrop. VIII. 2. Orosius. VII. 12.

[5] C. I. Rhen. 1927.

[6] Plin Paneg. c. 12.

[7] Mommsen: Hermes: III. 117.

[8] Plin: Paneg. c. 16.

[9] Mommsen: Römische Geschichte: V. k. 197. kv. l. 2-ik kiad.

ják el hazánkat, hogy Romaniában ömöljenek a Dunába. A folyam völgyek ennek megfelelően Magyarország felé nyilnak, és szélesek, termékenyek, a közlekedés elé nem gördítenek akadályokat, s állandó településekre is alkalmasak, sőt kedvezők. A délkeleti Felföld nyugot felől folytonos veszélynek van kitéve, ha Magyarország területe idegen kézben van, de másfelől a magyar Alföld lakossága is örök remegésben és félelemben volt, ha a Királyhágón túl hatalmas fejedelem parancsolt. A római Pannoniát, a Duna és Tisza közében lakó jazygok némileg megvédték ugyan a keleti támadás ellen, fölfogák annak legalább első hevességét, — de ily ingatag, vándor, lovas nép sohasem oly tényező, melyre a stabilismusra, állandóságra alapult, és csak állandó tényezőkkel combináló kormány mint a római támaszkodhatott volna, Pannonia pedig az imperium legkiválóbb provinciái közé tartozott Trajan idejében. A hódoltság első évszázada alatt a lakosság civilisalódik, meghonosulnak a római intézmények, szokások műveltség, s Aquincumban csak oly rómaiak laktak, mint a Padus vagy Tiberis partjain. S e pompás tartományt a Duna vonalára állított legiók nem védhették meg kellően soha, s a központon kivülileg elhelyezett emporiumok nyomán természetellenesen fejlődött maga a provincia is, mert éjszaki és keleti részén lévén, nem a béke, hanem a háború igényeinek megfelelő katonai és polgári centrumok, a rómaiság tűzhelyei, a tartomány belseje elmaradt fejlődésében, s még Trajan idejében is jelentékeny területeket borítának őserdők, — használatlanul, lakatlanul. És e nagy katonai táborhelyeket, mégsem helyezhetik másfelé, mert keleten barbarok laktak, kiknek terjeszkedési vágyai örökké fenyegetik a fővárost s magát a tartományt. A barbárok meghóditása, — a birodalom hatalmi körébe vonása tehát föltétlenül szükséges volt, annál inkább, mert a délkeleti Felföld lakói az aldunai tartományokat is épúgy rettegtetik, mint Pannoniát. Domitián háborúja tehát nagyon is indokolt volt Decebal ellen.

És e háború óta apránként még rosszabbak lőnek a viszonyok, mert Decebal egyesítvén népét, s páratlan genialitással vezetvén azt a műveltség és természetes fejlődés útjain, birodalmát néhány év alatt hatalmas katonai állammá tette, mely egyformán veszélyes hatást gyakorolt kelet mint nyugot vándor népeire. A 89-iki szerződés pedig kiváló munkások és szakképzett tisztekhez juttatván, országát erősségekkel vette körül minden oldalról; — a vöröstoronyi szorost, a vaskapui hágót hatalmas várakkal látta el, — a déli hegysorok minden alkalmas pontja bevehetetlen szikla-fészekké alakult, úgy, hogy a délkeleti Felföld mint óriás ék nyomult a birodalom testébe, melynek határos részei mindenhol mérhetetlen rónaságok, tárva-nyitva minden ellenséges támadásnak. Hadait szintén római mintára szervezi; hadigépei képessé tevék őt várak ostromára, seregének nagy száma, tagoltsága, s a kitünő fegyelem, nagy háború vívására.

És mindezekhez járult még, hogy a 89-iki szerződés a birodalomra, vagy a szomszédos provinciákra jelentékeny pénzterheket rótt, és a voltaképi czélt, a nyugalom megváltását, mégis csak félig érték el, mert a béke csak névleges volt.

Traján pannoniai tartózkodása idején megismervén a viszonyokat, meggyőződött azoknak tarthatatlanságáról, s elhatározá a háborút, mely annál nagyobb pénz- és véráldozatba volt kerülendő, minél tovább halasztatik, mert

Dacia rohamos fejlődése, szilárd katonai intézményei, és a műveltség, melynek régóta hintegetett magvai, meglepő virágzásnak indultak, oly szomszéddá tevék Decebalt, ki már nem csak a provinciákat, — de az imperiumot fenyegeté. Fenyegeté politikájának, terjeszkedésének iránya által, mert politikájának szálai, majdnem egységes egészszé fűzik a szarmát síkság vándor törzseit, fegyverei pedig a délkeleti Felföld hatalmas sziklavárából egész a Fekete tengerig jutának el, mindenhol átlépve a római birodalomnak legkevésbbé védett határait, elpusztítva, kirabolva a birodalom védnöksége alatt lévő nagy görög gyarmatokat s örökös izgatottságban tartva az aldunai tartományokat és fárasztó hadilábon a különben is nagyon elfoglalt legiókat. És ha a jelek nem csalnak, e nagy területeket talán compact állammá akará egyesíteni Decebal, midőn Trajan trónra lépett. A bekövetkező nagy háborúnak csak külső okait említi és tudja tehát Dio Cassius, midőn írja, hogy: «Trajan a dákok ellen indult, mert zokon vevé a mit tettek, mert sérté, hogy évről-évre adót követeltek, mert látta büszkeségöket, s hogy hadaikat mindig szaporítják.[1]

Ok volt bőven, csak ürügyet kellett találni a háború megindítására, s erre teljesen elég vala, ha Trajan megtagadja az évpénz fizetését.

Traján még dunamelléki tartózkodása idején intézkedett az előkészületek megkezdéséről, és 100-ban már lázas erélylyel folynak azok, hogy a háború következő tavaszszal megindítható legyen. Ugyancsak 100-ban fejezik be mérnökei a Duna jobbparti hadi útat is, közvetlen összeköttetést létesítve a birodalom rajnai és dunai tartományai közt.[2]

A legiók mindig harczra készen állván, csak segédcsapataikat kelle berendelni, hogy a mozgósítási parancs kiadható legyen. Ez sem késett soká, s a pannoniai és moesiai legiók elhagyák táboraikat gyors menetekben vonulva a császár főhadiszállására Viminaciumba s az általa kitűzött pontokra. A két tartomány helyőrsége Traján trónraléptekor a következő volt:

Legio	X. Gemina	— főhadiszállása	Vindobona	Pannonia.
»	XIV. Gemina	— »	Carnuntum	
»	XIII. Gemina	— »	Poetovio	
»	II. Adiutrix	— »	Aquincum	
Legio	VII. Claudia	főhadiszállása —	Viminacium	Moesia.
»	IV. Flavia	» —	Singidunum	
»	I. Italica	» —	Durostorum	
»	V. Macedonica	» —	Troesmis	

Tekintélyes haderő magában véve is (6000 × 8 = 48.000 ember), melyhez nagyszámú segédcsapat járult, néha tizenötezer főből álló contigens egy-egy legio mellett. Ha minden legióhoz nem volt is ily jelentékeny segélyhad beosztva, mégis kétségtelen, hogy tekintélyes volt ezeknek tömege is, talán a rendes seregekével egyenlő, úgy hogy a császár 50—60,000 emberrel rendel-

[1] Dio Cassius. 68. 6.

[2] C. J. Lat. III. 1699. = Kr. u. 100-ik év.

kezhetett, ha a legióknak csak felét mozgósítá is. Több alig is vett részt az első hadjáratban, mert föliratilag a 101—102-iki háborúban csak négy legio :

XIII. Gemina — Poetovio, — Pannonia [1]
IV. Flavia — Singidunum [2] } Moesia
VII. Claudia — Viminacium [3] } Moesia
I. Italica — Durostorum [4] } Moesia

közreműködését lehet megállapítanunk. A császár tehát a harctérhez legközelebb táborozó rendes csapatokat szólítá be.

A harctérre legkiválóbb főtisztjei kisérték. Közöttök első helyen említendők Pannonia és Moesia helytartói: A. Glitius Atilius Agricola [5] s M. Laberius Maximus, [6] kik, mint hadosztály parancsnokok, kiváló érdemeket szerezvén az első háború befejezte után 103-ban consulságra emeltetnek. [7] L. Minicius Natalis a 107-ik év consulja, mint legio parancsnok harczolt. [8] Ott volt a császári gárda vezére Claudius Livianus [9] és Lusius Quietus mór sejk híres lovasaival. [10] A császár tiszteleti kisérője és főhadsegéde, meghatározott teendők nélkül, Nerva leghivebb barátja, L. Licinius Sura volt, kit talán csak azért hivott meg, hogy elhalmozhassa a legnagyobb katonai kitüntetésekkel. [11]

[1] A Leg. XIII. Gem.-ra vonatkozólag: Henzen 6853.

[2] A Leg. III. Flav. vonatkozólag Orelli. 3049. Pontosabban Henzen. Vol. III. 265, — Borghesi közlése szerint. L. Aconius Flatura dona militariakat kap Trajántól a dák háborúban.

[3] A Leg. VII. Claud. vonatkozólag. Orelli 3049; Henzen 6858. Utóbbi föliratcsak másodrangú bizonyíték, mivel nem határozható meg pontosan, hogy az említett tiszt milyen rangot viselt a dák háborúban s milyent később a parthiaiban. A centurionatus azonban, melyet egymásután viselt a Leg. I. Minervia; a Leg. VII. Claudia és Leg. XIII. Geminában valószínűleg a dák háborúba tartozik.

[4] A Leg. I. Ital.-ra v. ö. Henzen 5659. Orelli 3454. Renier szerint (Borghesi: Oeuvres IV. 126. l. 3-ik jegyz.) itt Promotus. In. Leg. V. Mac. Phal. Donis. D. stb. helyett: Promotus. ex Leg. V. Mac. in. leg. I. Ital. Donis. D. stb. olvasandó.

[5] Agricola történetéről számos turini föliratot tartott fönn emléket. Marmora Taurinensia I. p. 185. (görög); II. p. 25—29; a legújabb a 27-ik lapon lévő, mert mint Praefectus Urbis említtetik. Henzen 5449; Nerva alatt legatus volt Belgiumban, s mint ilyen talán közvetlen elődje Suranak. V. ö. Henzen 5448. Kétségtelenül ő volt az osztatlan Pannonia legutolsó helytartója, mert 107-ben már Pannonia Inferior és Superior említtetik praetori legatusokkal. V. ö. Henzen: Ann. dell' Inst. 1862. p. 155.

[6] Plin. ad. Traian. 74. ed. Kist. Dio Cass. 68., 9. valószínűleg Moesia inferior legatusa volt.

[7] Orelli 4115; Henzen 5442; v. ö. Mommsen III. k. 126. kv. l.

[8] Henzen 5450. sz. töredékes föliratból hiányzik a legio neve. Consulatusára vonatkozólag v. ö. C. J. Lat. X. 5670. — Henzen: 7081. és Hermes III. 46. l., 5. jegyz.; társa A. Licinius Silvanus Granianus.

[9] Dio Cassius 68., 9: Κλαύδιος Λιβιανὸς ὁ ἔπαρχος.

[10] Dio Cass. 68, 32. szerint részt vett a második háborúban is.

[11] Henzen: 5448; Borghesi: Annali dell' Inst. 1846. p. 343. bebizonyítá, hogy e föliratban a név hiányzik — L. Licinius Surara vonatkozik. A sajátságos állást, melyet e háborúban elfoglalt, sejteti a következő föliratból: Sub. Eodem. Duce. (Traiano) Leg. Propr. Katonai kitüntetéseinek nagy száma bizonyítja, hogy Trajánt mindkét háborúba elkisérte. (Ab. Eodem. Donato. Hastis. Puris. VIII. Vexillis. VIII. Coronis Muralib. II. Vallarib. II. Classicis II. Auratis.) Míg A. Glitius Agricola csak az első hadjáratban vévén részt, felényi kitüntetést kap.

Trajan hadseregének élére kora tavaszszal 101-ben márczius 15-én indult el Rómából tengeren, s talán valamelyik dalmátiai kikötőben szállott partra. Útja innen merre irányult, Pannonián ment keresztül, vagy egyenesen Viminaciumba tartott, nem tudjuk. Annyit azonban bátran föltételezhetünk, hogy a mozgósítás Pannoniában mint Moesiában hamarább kezdődött, mint ő megérkezett, mert a legióknak és segédcsapataiknak jelentékeny távolságokat kellett gyalog megtenniök, míg elértek Viminaciumba, honnan a hadsereg egyesítve minden erejét, megindult a dák király ellen.

Ha a fóliratilag megállapított legiók közreműködését föltételezzük csak, úgy következőleg alakulhattak a csapatmozgalmak:

A legio XIII. Gemina teljes fölszerelésével, segédcsapataival Poetovio-ból (Pettau-Pannonia Superior) megindulva a Dráva jobb partján húzódó hadi úton haladt:

Aqua Viva—Varasd,
Jovia,
Carrodunum,
Bolentium állomásokon át; majd Pannonia Inferiorba érve
Vereiae,
Mursella és
Mursaig jutott, innen délre fordulva
Cibale — Vinkovce
Sirmium — Mitrovic
Bassianae Petrovce, és
Taurunumba — Zimony, ért, hol átkelve a Dunán
Singidunumban — Belgrád, egyesült a Legio IV. Flaviával, majd közösen folytatva útjokat
Vinceia állomáson át
Viminaciumba, a mai Kastolac-tól néhány órányira, a Legio VII Claudia főhadiszállására érkeztek. A sereg legnagyobb része együtt lévén, megkezdődhetett a fölvonulás.

Trajan Viminaciumban két részre osztá hadait, s az egyik, kétségtelenül a nagyobbik fél, a császár személyes vezérlete alatt Lederata-nál, a mai Rámával átellenben két hajóhidon kelt át a Dunán, s

Arcidava
Centum Putei
Berzobis (Berzovia, a Berzava mellett)
Aizi[1] és
Caput—Bubali állomásokon át
Tibiscumba ért, egyesülve seregének másik részével, mely szintén Viminaciumból indulva ki:
Punicum (Pincum, Πίκνους, az Ipek partján),
Vicus Cuppae (Cuppi, Κοῦποι),

[1] Prisciani institutionum grammaticarum Lib. VI, 13. ed. Hertz. p. 205.: Traianus I. Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizi processimus.

Ad Novas (Νοβαί),
Ad Scrofulas (Scopulos),
Taliata (Taliatis, Talia, Ταναΐς, Τανατάς),
Dierna (Transdierna, Orsova),
Ad Mediam (Mehadia),
Praetorium,
Gagana és
Mascliana állomásokon keresztül a Cserna és Temes völgyében haladva érkezett Tibiscumba Trajan főhadiszállására.

A harczban résztvett negyedik legio a I. Italica főhadiszállása a távoli Durostorum volt. Innen kellett gyors menetekben fölvonulnia. Útjának első részét könnyen meghatározhatjuk: — csak azon vonalon járhatott, mely a Duna jobb partján vonul a következő főállomásokkal:

Durostorum (Silistria)
Transmarisca (Tutrakan)
Apiaria
Prista
Novae
Oescus, — mely a Dunának fontos réve is, mert négy útnak csomópontja, és pedig nyugotra Viminacium, délre Philippolis, éjszak-nyugotra Drobetae és éjszakra Romula, Acidavan s. t. b. át az Oltnak majd jobb, majd bal partján Dáciába vezetőnek. A I. Italica három úton juthatott rendeltetési helyére. Dio Cassiusnak sovány kivonata azonban semmi fölvilágosítást sem ad arra nézve, hogy melyiket választá tehát a törzskar vagy a császár. Vajjon e hallgatás nem azt bizonyítja-e, hogy a I. Italica is Viminiciumba volt rendelve. Ez esetben a legio mehetett a Duna jobb partján következő állomásokon át:

Oescus,
Augustae,
Ratiaria,
Bononia,
Dorticum (Rakovicza)
Ad Aquas (Praovo),
Egeta,
Taliata,
Cuppae,
Pincum,
Viminacium.

Vagy követhették a másik útvonalat a Duna balpartján.

Oescus,
Pelendava,
Amutria,
Drobetae,
Egeta s. t. b. felé.

De ismerve Trajan hadvezetésének kitünő voltát, alig hihető, hogy oly

hosszú útat, mint a Drobetae vagy Egetától Viminaciumig terjedő, hiába tétetett volna meg. Sokkal valószinűbb, hogy a I Italica Drobetae vagy Egetából egyenesen Dierna felé ment, hogy Ad-Mediamon át érje el Tibiscumban a császárt. Ez esetben Traján közvetlen vezérlete alatt három legio lett volna: egy pannoniai: a XIII. Gemina és két moesiai a IV Flavia és VII Claudia, mig Moesia Inferior helytartója M. Laberius Maximus a I. Italicát vezeté a hadsereg működésének alapjául kirendelt Tibiscum (Zsuppa) felé.

Traján fölvonulási útja még jó részben síkságon vezetett át, de később hegyek közé jutván, rendkivüli óvatosságra volt szüksége. S ezt csakugyan egész a végletekig vitte, mert serege lépésről lépésre halad, útakat törve, sánczokat hányva, erősségeket, valóságos várakat épitve, — az összeütközést pedig szorgosan elkerüli mindenhol. M. Laberius Maximus útjának terepviszonyai még több nehézséggel jártak. A Cserna és Temes mentét meglehetős magasságra emelkedő hegyek borítják, teli őserdőkkel, leselkedő ellenséggel, mely minden vigyázatlan pillanatot készséggel és nagy ügyességgel aknázott ki, számtalan kellemetlenséget okozva a legionáriusoknak, kik teljes hadikészlettel haladva, kevésbbé voltak mozgékonyak, mint elleneik, kik minden ösvényt, rejteket ismertek, kiknek minden bokor menhelyet nyújtott. M. Laberius Maximusnak tehát még nagyobb elővigyázattal kellett élnie, mint császári urának. De föladatát teljes sikerrel oldá meg, mert Traján a legnagyobb katonai kitüntetésekkel fejezi ki elismerését derék tábornoka iránt.

A négy legiót Traján a legnagyobb körültekintéssel válogatva össze, fölhasználva minden fölszabadítható erőt, de nem hagyva védtelen egyetlen kényes pontot sem. Pannoniából a teljesen pacificált és egy oldalról sem fenyegett nyugoti részről vonja el a helyőrséget, míg a Legio X Gemina, XIV Gemina és II Adiutrix megmaradnak exponált táboraikban. Moesiát, Dácia ellen indíttatván a háború, csak az esetben érheté baj, ha Traján is Domitianus sorsára jut, — indulási parancsot adott tehát a singidunumi IV. Flavia és durostorumi I. Italicának is, Troesmisben pedig visszamaradt a V Macedonica, hogy védje tovább a Fekete tenger partjait a folyton kóborló és rabló szarmaták ellen. Nyugodtan foghatott tehát óriási vállalatába.

Ez alatt Daciában is megharsant a harczi riadó. Decebal összegyűjté erejét, míg lovas hirnökei meglátogaták az összes szomszéd népeket segítséget kérve és hozva, úgy, hogy a király igen tekintélyes haderőre támaszkodhatott, talán sokkal nagyobbal rendelkezett, mint maga a császár, s innen az elbizakodottság, hogy oly követeket merészel hozzá indítani, kik nem tartoznak az előkelők osztályába. A követség kedvezőtlen eredménynyel térvén vissza, a szövetségesek próbálnak szerencsét, s a búrok óriás gombát küldenek a császárhoz fenyegető latin fölirattal. Ők sem értek el semmit, s talán oly módon utasíttattak vissza, hogy harczi kedvökben nagyon megfogyatkozva tértek haza. E követségek eredménytelensége, a küldöttek és kémek jelentései gondolkozóba ejtheték a királyt, s ő ki előbb oly kiolthatatlan harczvágyat mutatott, ki ezerféle csellel tudá boly-

[1] V. ö. Mommsen térképeit: C. J. L. III., 2. — s a Peutinger táblát.

gatni ellenfeleit, ki oly féktelen merész volt és kalandvágyó, ki mindig csak támadni szeretett, most rendkivül mérsékelt lőn, s ezzel végtelen sokat, talán mindent vesztett. Hadaival nem előzi meg Trajánt, nem rontott előre a Dunáig, hogy római területre vigye át a háború iszonyait, nem kisérlette meg nagy erővel akadályozni meg a római megerősített harczvonal kiépítését, hanem megállott hadaival országának legelső megerősített pontjánál, Tapae-nál, e szerencsétlen emlékü helyen, hol tizenkét évvel előbb Domitian genialis hadvezére Julianus szétverte a dák hadsereget, honnan neki is, a büszke uralkodónak, futnia kellett. Nem riasztá vissza az elesettek árnyai, ugyanott óhajtá megpróbálni szerencséjét, próbakőre tenni nemzete erejét, saját genialitását, hol már egyszer kudarczot vallott — szemben egy birodalmi tábornokkal — akkor, midőn nagyon jól tudhatá, hogy most hadértő császárral, korának legnagyobb hadvezérével, s oly erővel, melyet nem könnyelmü elbizakodottság, de komoly számító megfontolás állitott talpra a vállalat nagyságához, s a birodalom méltóságához illően.

Traján is összevonta ekkorra legióit, az összes segédcsapatokat, s az erejét érző lángész nyugalmával indult meg Tibiscumból megvívni a nagy harczot, melynek Dácia legyőzetésével kelle végződnie. Az ismeretlen tekvésü Tapaenál ütköztek össze az ellenfelek, nem kérve, nem adva kegyelmet. A két uralkodó maga vezette, igazgatta a csatát, fölhasználva a nagy tökélyre fejlett római tactica minden vivmányát, fölhasználva minden képzelhető hadi fondorlatot, megfeszítve erejöket a végsőig. A szerencse csillaga Trajan sasaira mosolygott, s Decebal megveretve, rémitő veszteségekkel, de becsülettel hagyta el a csatatért. A halottak, sebesültek száma mérhetetlen volt minden oldalról, annyira, hogy a császár saját ruhatárát is átengedte sebesültjeinek szükségletére. Pyrrhosi győzelem. A roppant veszteségek megrendité Trajánt is, s mielőtt tovább ment, oltárt emelt az elesettek emlékére, és minden évben ismétlődő áldozatot rendelt.

Majd tovább hatolva elért a határhegysegekig, nyomról-nyomra megerősítve útvonalát, elpusztítva, porig leégetve az útjába eső dák falvakat, városokat.

Közben télre fordulván az idő, seregét elhelyezi az év folyamán emelt megerősitett táborokba, s maga visszatért Rómába az óriás állam ügyeinek vezetésére. Pannoniai és moesiai helytartói azonban visszamaradtak, készülve, új erőt gyüjtve a következő évi hadjáratra. Decebal sem maradt tétlenül. Országának minden segédforrását fölhasználván, hadait újjá szervezte, s a mit elmulasztott megtenni 101 tavaszán, 102-ben akará helyreütni. Hadaival reárontott a rómaiak téli szállásaira, de sikertelenül, s mire egész erejét kifejthette volna, megjelent a császár, az elmúlt vészteljes év által okozott hiányokat bőven pótló csapatokkal, s új készletekkel.

A harczot most már a hegyek közé vitte át, egymásután foglalva el a nagy elszántsággal védett sziklafészkeket, s már a Vaskapuba akart berontani, midőn megérkezett a merész maur sejk Lusius Quietus is villámsebességü lovasaival. A kalandvágyó főnök Mauretaniából (Marokko) a Közép-tengeren áthajózva jött talán a Pontus Euxinus egyik kikötőjébe, s átrobogva Moesia Inferioron, vagy a vöröstoronyi szoroson át tört be, vagy a Vulkan meredek, majdnem járhatatlan ösvényein lopta be lovasait. Mint villám csapott le a harcz-

térre, végtelen zavart okozva Decebal táborában. A király két tűz közé volt szorítva, s míg a féktelen afrikai keletről támasztott rémületet, s pusztított, öldökölt fajának egész kegyetlenségével, — addig Trajan nyugot felöl már Sarmizegetusához közeledett.

A kétségbeesett Decebal erre fényes követséget küldött a császárhoz, békéért csengve, s küldöttjei fegyvereiket eldobva, földre borulva jelentek meg a császár előtt, előterjesztve a kérelmet is, hogy Trajan engedjen uroknak személyes találkozót, midőn mindent megállapíthatnának, mert Decebal mindenre kész. Ha pedig ez nincsen kedvére, úgy küldjön követséget, hogy békét köthessenek. Trajan nem tudjuk miért — nem fogadá el a személyes találkozást, de kiküldé L. Licinius Surát és Claudius Livianust. Decebal azonban nem bocsátá maga elé az előkelő urakat, hanem főtisztjeit küldi sátraikba. Erre a követek befejezettnek nyilvánítván küldetésöket, visszatértek, Trajan pedig belátva, hogy ellenfele csak időt akar nyerni, követeinek megsértésére a fegyverszünet fölbontásával válaszolt.

Az újonnan kitört harcz hallatlan kegyetlenséggel folyt. A rómaiak nem adnak egyetlen dáknak sem kegyelmet, ezek pedig foglyaikat kocsikerekekre feszítik, vagy nejeiknek adják át, kik égő fáklyákkal kínozzák halálra a szerencsétleneket. A háború jellege is megváltozik. Decebal eddig országának függetlenségéért küzdött, most már nemzetének létéért kellett harczolnia oroszláni elszántsággal... Hiába, a császár mindig előbbre tör, mindennap új babért szerez, meghódít minden sziklafészket, elfoglalja a várat, melybe Decebal tartalékkészleteit halmozá föl, és zsákmányul esik tömérdek hadigép, fegyver, élelmi szer, fogolylyá lesz a nagy helyőrség, s római kézbe jutnak a Cornelius Fuscustól elvett zászlók, a tropaeumokkal együtt. A római sereg örömrivalgva fogadja ezt s mint megáradt folyam tör át minden akadályon, át a Vaskapun a pompás főváros alá. Megvívják azt is. Decebal futni kényszerül, s hogy még nagyobb legyen fájdalma, vesztesége, leánytestvérje is az ellenség kezébe kerül. M. Laberius Maximus fogta el őt.

Végre belátta Decebal, hogy nincs menekvés. Szövetségesei elhagyák, futott ki merre látott, serege szétszórva, megtizedelve, nemzete kétségbeesve képtelen folytatni a harczot, melynek végkifejlődése felől senkinek sem lehetett többé kétsége. Elfogadá tehát a feléje nyujtott békejobbot, bármily súlyos föltételeket szabjon is a császár. És Trajan csakugyan szigorú volt, de nem kegyetlen.

A legyőzött király kiszolgáltatta fegyvereit, ostromgépeit, gépészeit, a római szökevényeket és foglyokat, lerontatta várait, a megszállott területeken visszamaradt csapatait visszarendeli, kötelezve magát, hogy a császár beleegyezte nélkül nem visel háborút; tiszteletben fogja tartani az imperium barátait, ellenségeivel pedig ő is szembeszáll. Nem fogad udvarába, szolgálatába szökevényeket; római területen, honnan legkiválóbb katonáit kapta, nem újonczoztat.

E békeszerződés ratificáltatván, Decebal megjelent nagy ellenfele előtt, s fegyvereit eldobván, térdreborulva járult Trajan elé hódolata és tisztelete jeléül. A császár szivesen fogadá a legyőzöttet, s nemes modora és nemesszivüsége által talán balzsamot is adott a jobb sorsra érdemes fejedelem fájó lelkére.

Trajan befejezvén a hosszú véres háborút, visszavonult, legiói főhadiszállásaikra tértek, — csak Sarmizegetusában s néhány nagyobb erősségben maradtak római csapatok, biztosítani a békét és teljessé tenni az ürömpoharat.

Alig ért a császár dicsőséggel halmozva Rómába, megjelentek Decebal követei is, a senatustól békéjök megerősitését kérendők. A fényes gyülekezetben várva-várta mindenki az egykor veszélyes, de most megalázott barbárok megjelenését, s a büszke dák urak hadifoglyokként, fegyvertelenül, kezeiket megalázkodásuk jeléül mellökön keresztbe téve léptek a curiába, kérve, esengve a lealázó béke megerősitését, jóváhagyását. A senatus kegyes volt, elfogadá azt, s Trajánt Dacicus melléknévvel tisztelvén meg, befejezi a nagy eseményekben játszott kicsinyke szerepét.

A legyőzött, megalázott tartomány pedig, a római birodalommal szemben oly helyzetbe jutott, mint Judaea volt Herodes Agrippa király halála előtt 44-ben. Nagy, de előttünk ismeretlen kötelezettségek háramlának a kis országra, melyeknek pontos, lelkiismeretes teljesitése, talán egy jelentőségü volt a tartomány teljes romlásával. Decebalnak azonban meg kellett hajolnia a császár és a római nép akarata előtt, ha nem akarja újra, s azonnal fölidézni az élethalál harcz minden rémét, iszonyát.

S mig Dáciában a háboru által ütött mély sebeket fájlalák, Trajan fényes diadalmenetet ült Rómában még 102 késő őszén. Gladiatorok küzdöttek a világváros circusaiban, pompás körmenetek, nagy látványosságok gyönyörködteték a népet, s megengedtetett az oly rég nélkülözött pantomimek visszatérése is. Róma boldog volt, Trajan pedig ez időtől állandóan használva a Dacicus nevet, a béke müvei után látott. [1]

Az új béke is magában hordá kezdettől fogva a romlás csiráit, s Trajan nem ismerte vagy félreismerte Decebalt és dákjait, ha hitte, hogy egyetlen háborúval véget vet a nagy terveknek, és Dáciát egyszer megalázva, végleg a birodalomhoz fogja lánczolni. Nagyon csalódott. A király a béke müveiben sokkal nagyobb, erősebb volt mint a harczban. Teremtő, alkotó szelleme a mély sebeket gyorsan hegeszté, fáradt lelke, bénult erélye a nyugalom napjaiban újra éledve, fölébredt benne a régi, függetlenségre vágyó, szabadságáért mindent áldozó, s koczkára tenni kész hős. A béke csak arra szolgált neki, hogy haderejét újra szervezze, s erősebben mint valaha keljen ki népe a pusztulásból, országa romjaiból. Népének jelentékeny részét elveszté ugyan, mert a mostani Krassó-Szörény, Temes és Torontál megyék területe Róma közvetlen fönhatósága alatt maradt, de ez nem csüggeszté, mert a földrajzi viszonyok annál inkább éreztetvén hatásukat, természetes határai közé szorult országa valóságos fellegvár lett, melynek csak megközelitése is veszélylyel járt. S e fellegvárnak minden előnyét kettőzött erélylyel aknázta ki. Hol a természet egér utat, vagy léket hagyott a szikla falakon, majdnem bevehetetlen erősségek emelkedtek, a régiek újra keltek hamvaikból, újra hangzott a fegyvergyárak pörölyzaja, a hadsereg újra csoportosult törhetetlen királya körül, s lelkesültebb, harczkészebb volt mint valaha. Hirnökei megint bejárták a szomszédokat, szövetségeket kötve,

[1] A háboru chronologiájára vonatkozólag: Mommsen: Hermes III, 126. kv. l.

elégületlenséget szítva, s kik nem akartak csatlakozni, keserüen tapasztalták nagy hamar karjának erejét. Igy a jazygok kicsiny népe félvén ujjat húzni a leghatalmasabb imperatorral, vonakodott Decebál fölszólitásának engedni, s pár hét vagy hónap mulva érezniök kellett a dák hatalom egész súlyát, sőt elvesztek területök jelentékeny részét. E békeszegés hire nagy hamar eljutván Rómába, előbb mint a jazyg követek, Traján rövid, határozott fölszólitást küldött az elfoglalt területek kiadására, szigoruan utasitva Decebalt a béke föltételeinek megtartására is. A király a római helyőrségek elűzésével felelt. E kevély magatartás és határozottan aggressiv politika azonban teljesen kiforgatván türelméből a különben oly liggadt Trajánt, a senatus beleegyeztével, mely szintén sérelmesnek találta Decebal eljárását, békeszegését, — háborút üzent.

A hadüzenet váratlanul jött. Decebal és udvara ugy látszik, nem hitték, hogy Traján ily gyorsan határoz, hamarabb, mint Dáciában harczra készen állanak. Követség jelent meg tehát Rómában, bocsánatot kérve, dé Traján a fegyverek letételét és föltétlen megadást kivánt. Lehetetlenség volt mindkettő, Decebal jellemével, s népe akaratával ellenkező. De Traján szivósan ragaszkodott követeléséhez, s a csöndes hidegvérü ember sokszor esküdözött, hogy nem nyugszik, míg Daciát nem teszi provinczіává.[1] Decebal sem tudott megnyugodni a gondolatban, hogy meghajoljon Róma sasai előtt, megalázkodjék az imperium előtt, melylyel már szembeszállott, mely csak hosszú, véres háború után tudta legyőzni. Megharsantak tehát Dacia bérczei között a tárogatók, s gyülekezni kezdett a sereg, nemzetének színe-java.

E hírekre az előkészületeknek oly mérvü megindításával felelt Traján, melyek többé semmi kétséget sem engedtek czéljai felől.

Intézkedései közül legkiválóbb a nagy dunai híd épitése Apollodoros tervei szerint. Az új háború megindításához a császárnak ez óriási épitményre nem volt ugyan szüksége, de nagyon is érdekében állott annak elkészülte a hódítás biztosítására. Traján nem táplálván hiú ábrándokat, egy perczig sem hitt a gondolatnak, hogy a leigázott nemzet, mely oly drágán adta függetlenségét, bele fog azonnal nyugodni a hódoltság terheibe, nyomoraiba. Tudta nagyon jól, hogy egyetlen szikra lángra lobbanthatja a szenvedélyeket, és akkor harczi zaj fogja betölteni a délkeleti Felföld bérczeit, s rémitő élet-halál küzdelem, melyben a maroknyi helyőrséget, mint tengeráradat fogja elsöpörni a föllázadt, fanaticus tömeg. A helyőrségek elűzetése vagy leöletése pedig egyértelmű a provinciának, az új dynastia dicsőségét, hatalmát megalkotó szerzemény elvesztével. És ez az eshetőség épen nem volt kizárva. Az óriás Duna hullámai tavaszonkint gyakran kitörvén medrökből, a gyors és sürű közlekedést lehetetlenné teszik, s a korai téllel bekövetkező jégzajlás idején, még kisebb hajók átkelése is a csodák közé tartozván, tömeges segédcsapatokat nem küldhetnek Moesia legatusai a szorongatottaknak; a használható jégtakaró pedig oly rövid ideig tart, s mindig oly veszélyes, hogy arra nagy seregeket reábizni meggon-

[1] Ammianus Marcell. XXIV. 3: Traianus fertur aliquoties iurando dicta consuesse firmare: „Sic in provinciarum speciem reductam videam Daciam.“

dolatlan koczkáztatás. Az év jelentékeny részében teljesen el vannak zárva, tehát önerejökre és a hódoltak jóvoltára utalvák Dacia völgyeiben a római csapatok. Föltétlenül biztosítandó a jövőben őket, elrendelé a híd építését, mely roppant méreteivel bámulatba ejté már a kortársakat is, — az utódok pedig valóságos regekörrel vévén körül a pompás alkotást, lassankint oly téves nézetek lőnek átalánosokká még irodalmilag is, hogy az újabb kutatás alig volt képes a nagy építményt eredeti alakjában reconstruálni.

A hídat, melynek később a civilisatió átültetését, a kereskedelmet s a béke minden munkáját közvetítenie kelett, nagy helyismerettel, kiváló körültekintéssel helyezék el Drobetae (Turnu-Severin) mellett, a folyam meder oly pontján, hol az nem okozott túlságos technikai nehézségeket, közel a dák szorosokhoz, az orsovai sziklák, s a vaskapui szoros alatt. A Duna balpartján kezdték építeni, kiszögellő földnyelven több oszlopot emelve egyszerre, melyek között később a folyam főágát levezető csatornát ástak, s tovább dolgoztak a megürült mederben. A tulajdonképi vízépítmények nem okoztak tehát legyőzhetetlen nehézségeket, — de Apollodorus mégis óriás munkát végzett, ha figyelembe vesszük, hogy másfél év alatt készült az óriás complexum. A híd húsz, belül vegyes anyagból épült, de kivülről hatalmas kőkoczkákkal burkolt oszlopon nyugodva, 3570 római láb (= 1056·72 méter) hosszú volt, és 105 késő nyarán készült el. [1]

Traján már 104 végén elhagyá Rómát, s 104—105. telét Moesiában tölté a mozgósítás előkészítésével. A legiók, melyek végig harczolák az első háborút, újra megindultak, új dicsőséget szerezni, — de a császár okulva tapasztalatain, s tudva, hogy Decebal most még szívósabb ellenállást fog kifejteni, még három legiót rendelt az Al-Dunához:

A Legio I. Minerviat — Felső-Germaniából [2]

[1] Trajan hídjáról v. ö. I. Aschbach értekezését: Mittheilungen der k. k. Centralcommission zur Erforschung und Erhaltung d. Baudenkmale. Wien, 1858. 211. kv. l.

[2] Ulrichs: — Jahrbüch d. V. f. Alterthumsfr. im Rheinland. XXXVI. 102. l. bebizonyítá, hogy a Legio I. Minervia az első dák háború idejében nem hagyá el Germániát. A második hadjáratban való részvételét bizonyítják: Henzen: 5930, — Froehner App. 24. és főkép a Hadrian tiszteletére dedicált föliratt (Henzen, Annali dell' Inst. 1862. p. 139. — Frochner App. 2.), a melyből Spartiannal egyezőleg megtudjuk (Hadr. c. 3.), hogy a legio parancsnoka Hadrian volt. De Hadrian ekkor nem Pannonia kormányzója (Alsó-Pannonia), mint Frochner a föliratot félreértve mondja, hanem praetor. (Henzen p. 154; v. ö. C. de la Berge: Revue critique 1866, 118. l., 7-ik sz.) s valószínű, hogy közben egy ideig néptribun is volt, mert a föliratt döntő fontosságú passusa így hangzik: Praetori. Eodemque. Tempore. Leg. Leg. I. Minerviae. P. F. Bello. Dacico. Item. Trib. Plcb. (Henzen 152. l.) A dák háború befejeztével a I. Minervia ismét Germaniában van. S hogy valósággal a vörőstoronyi szoroson tört be, bizonyítja a következő föliratt:

MATRONIS
AVFANIB(us)
C. IVL. MANSVE
TVS. M. L. I. M P. F.
V. S. L. M. F. V.
F. AD. ALVTVM.
FLVMEN SECVS
MONT. CAVCASI.

a Legio I. Adiutrixot — Pannoniából, mely a két hadjárat között vezényeltetvén a provinciba, — Brigetio-ban (Ó-Szöny-Rév-Komárommal átellenben) táborozott [1] és a

Legio V. Macedonicát Troesmis-ből (Iglitza) [2]

A főhadiszállás ismét Viminacium volt kétségtelenül, és a legiók nagyrésze megint azon utakon ment, melyeket az első háborúban használtak. Trajan azonban nem egy oldalról támadott, hanem kétfelől, s a Legio I. Minervia Hadrian vezérlete alatt, megerőltető hosszú menetek után — a Rajna mellől érkezett — még lement az Olt mellé, s annak partjain haladva a vöröstoronyi szoroson tört be. [3] Hogy egyedül volt-e, vagy voltak társai, nem határozható meg. A helyi viszonyokból következtetve, csakis a I. Italica, vagy a V. Macedonica mehettek vele. Ez esetben egyik részről két vagy három, Trajan vezérlete alatt pedig négy vagy öt legio támadott egyszerre, megfelelő tömegű segédcsapatok kiséretében, oly erővel, hogy Decebal megosztva seregeit, képtelen volt ellentállani.

A király úgylátszik értesült mindezekről. Kémei s a szökevények megvivék idejekorán a pontos és kétségbeejtő híreket s Decebal számot vetve erejével, nem bízott többé a sikerben, és újra megindítá követeit a szomszéd népekhez, — kik urok utasításai alapján élénk színekkel ecsetelik a veszélyeket, rámutatva a sötét jövőre, a meggyalázó leigáztatásra, mely föltétlenül be fog

Matronis | Aufanib(us) | C(aius). Jul(ius). Mansue | tus. M(iles). L(egionis). I. M(inerviae). P(iae). F(elicis). V(otum). S(olvit). L(aetus). M(erito). F(eliciter). V(oto). | F(acto). Ad. Alutum. | Flumen Secus | Mont(es). Caucasi.

Ackner és Müller p. 239, 17.

[1] [2] A I. Adiutrix és V. Macedonica részvételének egyik fő adaléka a következő főlirat

T. IVLIO. SEX. F. VOLT. MAXIMO. MA.....
BROCCHO. SERVILIAN. A. QVADRON.....
L. SERVILIO. VATIAE. CASSIO. CAM.....
LEG. AVG. LEG. IIII. FLAVIAE. LEG. I. ADIVT.....
IVRIDICO. HISP. CITERIOR. TARRACONEN.. PRA.....
PROVINCIAE HISP. VLTERIORIS. BAETICAE DON.....
BELLO. DACICO. CORONIS. MVRALI. E. VALLARI I.....
VEXILLO. TRIB. MIL. LEG. V. MACEDONIC. SEVIRO....
ROM. TVRM. I. XVIRO. STILITIBVS. DIIVDIC....
CALAGVRRITANI. EX. HISPANIA CITER. PATR.

T. Julio. Sex(ti). F(ilio). Volt(inia). Maximo. Ma... | Broccho. Servilian(o). A(ulo). Quadron(io). L(ucio). Servilio. Vatiae. Cassio. Cam.... | Leg(ato). Aug(usti). Leg(ionis). IIII. Flaviae. Leg(atus Augusti). I. Adiut(ricis). | Juridico. Hisp aniae). Citerior(is). Tarraconen(sis). Pra(etori) (quaestori) | Provincae Hisp(aniae) Ulterioris. Baeticae. Don(ato) Bello. Dacico. Coronis. Murali. Et. Vallari I(tem) (Argenteo) | Vexillo. Trib(uno). Mil(itum). Leg(ionis). V. Macedonic(ae). Seviro. (equitum) | Rom(anorum). Turm(ae) I. Decemviro. Stilitibus. Diiudic(andis) | Calagurritani. Ex. Hispania Citer(iore) Patr(ono). — Henzen 6490.

Dierauer: Beitraege zu einer kritischen Geschichte Trajans. 78. l. (jegyz.) nem fogadja el e főliratot teljes bizonyítéknak, őrvendetes tehát, hogy sikerül teljeset szolgáltatnom, a következő téglabélyegben, mely Apulumban találtatván, a bukuresti szent Sabbas muzeumba került.

LEG XIII G I ADI = Legio XIII. Gemina, I. Adiutrix. C. J. L. III, 1628., s ez kétségtelenné teszi a Legio I. Adiutrix részvételét a dák háborúban.

[3] Ld. a 39-ik lapon 2-ik jegyzetet.

következni, ha Decebal vesztét közönyösen veszik, míg most vele egyesülve, midőn még nem érték őket veszteségek, fegyverrel kezökben megmenthetik szabadságukat, később pedig senkitől sem támogatva, veszni, pusztulni fognak ők is. E megrendítő erejű, s a legszomorúbb valóságot tartalmazó fölhívás azonban elhangzott a nélkül, hogy az óriás római sereg által megfélemlített szomszédok közül egy is válaszolt volna. Ellenkezőleg, többen Trajánhoz csatlakoztak, így a jazygok és szarmaták, kik előbb Decebal szövetségesei valának. S talán ez utóbbiaknak fordulata tette lehetővé a Legio V. Macedonica mozgósítását.

Decebalt szomszédjainak eme érzéketlensége, és többeknek hitszegése a végsőre kényszerité. S ő, a büszke, egyenes jellem, alacsony eszközökhöz fordult. Orgyilkosokat külde Moesiába, hogy méreg vagy tőr által meneküljön győzhetetlen ellenfelétől. A kisérlet nem sikerült, de annál inkább növelte Traján elkeseredését, és sietteté a vérengzés megkezdését.

Traján ismét azon útat választá, melyen 101—102-ben járt. Az első hadjáratban kiépített, megerősített vonalon kétségtelenül gyorsan tört előre, — de a hegyek közé jutván, hol Decebal minden védhető pontot megerősített, a legnagyobb óvatossággal haladt, egy lépést sem téve előre, míg mindent ki nem ostromolt, el nem pusztított, a mi harczvonalába esett, vagy akadályozhatá haladását. Nagyobb meggondoltsággal, mint sietséggel vívta háborúját — mondja Dio Cassius.[1]

Volt tehát elég ideje és alkalma békealkudozásokra is, melyeket Decebal valószínüleg többször megkisérlett. Talán egy ily diplomatiai kisérlettel van összefüggésben Longinus esete, kit Dio Cassius előadása szerint a király mindenféle ürügyekkel magához csalt, s tudván, hogy a tábornok Traján benső barátaihoz tartozik és mint ilyen a vezérlet minden titkáról, tervéről pontos értesüléssel bir, nyilvánosan kérdé tőle, hogy mi czélja s mennyi ereje van a császárnak? De a derék katona nem adott semmi felvilágositást, — inkább akarván választani a halált, hogysem urát elárulja. A király erre fogságba veti őt, s követséget küld Trajánhoz Dacia kiüritését és hadi kárpótlást követelve Longinus kiadatása fejében. Traján azonban e fölszólitásra oly finom diplomatiával válaszolt, hogy Dacebál nem tudá megitélni, mekkora súlyt fektet a császár kiváló főtisztjének életére. A király ismét Longinushoz fordult tehát, remélve hogy mégis boldogul, s el is ért annyit, hogy a fogoly levelet irt Trajánnak, szabadosára bízván annak kézhez adását. De alig ment el a követ, Longinus éjszaka mérget vett, kiszabaditván urát a kényes dilemmából. Decebal megcsalódván, a mérget szerzett szabadoson akará boszuját tölteni, s egy centuriót külde ellenfele táborába, kérve a libertinus kiadatását, igérve érette tiz fogoly rómait és Longinus holttestét. Traján azonban nem adta ki a centuriót, sem a derék szolgát, «mert nem tartá a birodalom becsületével megegyeztethetőnek Longinus temetéseért föláldozni a szabados életét.»

[1] Dio Cassius 68., 14.

Az ily jellemgyöngeség és ravaszságra mutató episodok még jobban elkeseríték a rómaiakat. Ádáz dühvel, vakmerőséggel párosult kitartással küzdöttek, nem kérve, nem adva kegyelmet, és oly példáit tanusítva a vitézségnek, melyek örökre élni fognak a történelem lapjain. S maga a császár mutatott jó példát. Hadvezéri képességeit száz meg száz alkalma volt ragyogtatnia, kitartását, lelki erejét, halálmegvetését kimutatnia. Önfeláldozása, méltányossága, mely a légcsekélyebb szolgálatot, érdemet sem mellőzte, magával ragadott mindenkit, és serege egy szívvel lélekkel, az utolsó csepp vérig küzdött érette s a birodalom dicsőségeért. Megható, dicső eseményekben nem is volt hiány. Legjellemzőbb episod talán a római lovagé, kit halálra sebesülten vittek az ápolók sátorába, mert hitték, hogy megélhet. De a derék katona midőn belátta, hogy sebe föltétlenül halálos, fölkelt a hordágyról, s kardot ragadva rontott az ellenség legsűrűbb soraira, és a vitézség csodáit művelve lehelte ki bátor, erős lelkét. S ez általános lelkesültségre szükség is volt, mert a második hadjárat veszélyei fölülmulták az elsőét, mert a dákok is végtelen erőfeszítésekkel, kitartással és genialitással küzdöttek, fölhasználva minden eszközt, föl helyzetük, országuk földrajzi viszonyainak minden előnyét. De hiába. Traján nyomasztó túlerővel s kitartással támadott, hogy megtörjön minden ellenállást. A vaskapun áttörve és földig rombolva annak összes védműveit, — a főváros ellen ment. Sarmizegetusa falai alatt talán még egyszer összemérkőzött Decebal a császárral, de ismét szerencsétlenül. E veszteség után fölgyújtatá fényes királyi várát, hogy ne kerüljön Traján kezébe, s mire a légiók megérkeztek, por és hamu volt a pompás királyi székhely s hamvai elboriták a nemzet legjobbjainak kiszenvedt földi részeit. Decebal menekülni akart, — talán hitte, remélte, hogy még ellenállhat, — de a seregének romjai után száguldó római lovasok beérték fáradt, kimerült harczi ménjét, s ő többre becsülvén a szabad halált Róma fogságánál, — és röviditendő népének kinos agoniáját is — szivébe merité kardját. Fejét Rómába vitték diadaljelül.

Decebal halálával rövid guerilla harcz után megszűnt minden ellenállás. A portyázók fölkutattak minden erdőt, hegyet, barlangot, kiirtva, fogságba hurczolva kit kézrekeríthettek. A gyöngék, félénkebbek már előre elmenekülvén, az ország puszta, üres lett, s férfi népessége nagy részben kipusztult.

A zsákmány mérhetetlen volt. Decebal gazdag arany és ezüst kincse előkerült Bikilis árulása folytán a Sargetia folyó alá ásott rejtekből, megtalálták többi drágaságait is a barlangokban, s az egykor oly féltékenyen őrzött, gondosan szaporított arany s ezüst tömegeken Traján legionariusai osztoztak, urok lábai alá rakva mindenből a legszebbet, legbecsesebbet.

A császárt örömrivalgva fogadták Rómában, midőn 106 késő őszén visszatért. Diadalmenete oly fényes volt, hogy teljesen elragadta a legnagyobb pompához szokott, kényes, szeszélyes világvárost. Százhuszonhárom napig nagyszerű játékok mulattaták a kenyér és circusra vágyó népet, — tizezer gladiator véres harcza izgatá a fáradt idegű, blazirt tömeget. Idegen fejedelmek, még a távol Indiából is — követeinek bevonulásai, czifra, tarka, nagy kiséretökkel elégíték ki a kandi kiváncsiságot. Ők gratulálni, szerencsét kivánni jöttek a legyőzhe-

tetlen imperatornak, s részt venni az ünnepélyekben, milyeneket Róma még nem látott soha. Minden nyilvános helyen, az utczákon és magánkörben csak Traján győzelméről és dicsőségéről volt szó. Az irók ezer meg ezer röpiratban hirdeték és vitaták Dácia meghódításának fontosságát, a császár által leküzdött akadályok óriás voltát; minden költő ékes versekbe önti érzelmeit, s Caninius Rufus muzsája pedig nagy hős költemény eszméjével foglalkozván, még a tudós Plinius által is buzdíttatik nagy tervének megvalósítására: «hol találunk ilyen új, — írja neki — gazdag, terjedelmes anyagot, hol ilyen költőit, s a legszigorúbb valóság mellett is ilyen kalandosat. Új, — a síkon átvezetett folyamokról fogsz beszélni, a folyamokon átvert új hídakról; két diadalmenetről, melyeknek egyike első volt az eddig még soha le nem győzött nép fölött, másodika pedig utolsó.» [1]

Traján maga is nagyra tartá győzelmeit. Hadjáratainak emlékére alapítá Nikopolist; a Dacicus czimet holtáig viselte; számtalan érmet veretett a meghódított tartományra vonatkozó föliratok és jelvényekkel. Julius Caesar példájára megírta a háború történetét is, [2] de memoirjai elveszvén, a birodalom legszebb éveinek történetét értetlen emberektől származó silány kivonatok, néhány fölirat száraz, rövid adaléka s egy oszlopnak kőre faragott hallgatag dombormüveiből kell reconstruálnunk. És bármit teszünk is, mindig hiányos lesz az, a nagy eseményekhez épen nem méltó. [3]

[1] Plin. — Epist. VIII. 4.

[2] A háború történetét ld. Dio Cassius 68. 6—16. és 32. c.

[3] A második dák háború chronologiáját tisztázta: Dierauer. 98. l. 2. jegyz.

IV. TRAJÁN OSZLOPA.

A dák háborúból visszatért császár az óriás zsákmányból inkább mint valaha, egész teljességében kielégíthetvén szenvedélyeit, a geniális Apollodorus segélyével fogott a Forum Traianum megépítéséhez, s a nagy munka jelentékeny részét befejezé még a parthiai háború előtt, majd visszatérte után folytatván, utódjának trónraléptekor készen állott az óriás mű, betetőzve Trajan műalkotásait, s tetőpontra emelve a római építészetet. Kortársai osztatlan csodálat és bámulattal szemlélték a nagy munkát, — Konstantin császár pedig 357-ben meglátogatván az örök várost, az epigonok gyöngeségének érzetében mint utolérhetetlent magasztalá azt.[1] Az egykori nagyságnak azonban alig van már nyoma, — az idő ereje meg az emberek vadsága elpusztíták a fölséges művet, s csakis a parányi maradványok, a gyér classicus adatok fölhasználásával, — és részben képzeleti kiegészítésével lehet újból reconstruálnunk.

Trajan czélja volt az építkezéssel, a tudomány, művészet és igazságszolgáltatásnak alkalmas helyiségeket szerezni, — s tág teret nyitni a közforgalomnak. Templomépítéssel tehát, bármely nagy, de fallal körülvett szent helyet csatolt volna is ahoz, nem éri el czélját, s ezért számos nagy épületet kellett emelnie, hogy eszméje valósítható legyen. Foruma, építészeti tekintetben sok analógiát mutat Róma főterével, de sokkal szabályosabb, s részben nagyobb alkotás is, mint ez. A Forum Romanumot századok munkája teremté, lassankint, a nemzet fejlődésének megfelelően, Trajan terét pedig a fölhasználható

[1] Amm. Marcell. XVI, 16: . . . Verum cum ad Traiani forum venisset, singularem sub omni coeló structuram, ut opinamur, etiam numinum adsensione mirabilem, haerebat attonitus, per giganteos contextus circumferens mentem, nec relatu effabiles, nec rursus mortalibus adpetendos. Omni itaque spe huius modi quidquiam conandi depulsa, Traiani equum solum locatum in atrii medio, qui ipsum principem vehit imitari se velle dicebat et posse.

terep teljes értékesítésével lángész tervezte, mathematikai pontossággal, s lángész valósítá óriási segédeszközökkel. A Forum mértani pontosságának legkiválóbb bizonyítéka, hogy hossztengelyét, átlóját az első tekintetre fölismerjük.

Helyrajzilag az új tér a Forum Julium, s a Forum Augusti közvetlen szomszédságában, a kissé hátrább álló Templum Pacis irányában, a Capitolium és Quirinalis között húzódik, s miként a mellékelt kicsinyke alaprajz mutatja, hét főrészből állott.

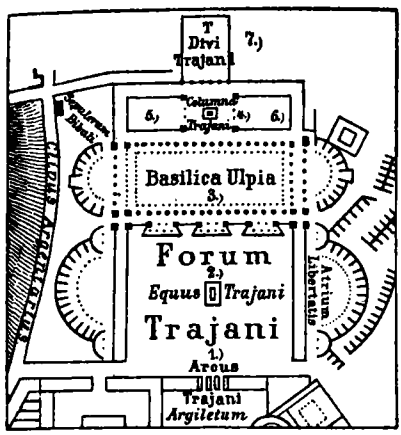

1) A Porta Triumphalis, melyet a senátus a dák háború emlékére emelt, s melyet valószínüleg Nagy-Konstantin császár idejében romboltak le, hogy remek szobormüveivel a keresztény imperator diadalivét ékesítsék.

2) Az Atrium, oszlopokkal körülvett szabad tér. Közepén Traján lovas szobra. A karzatokat aranyozott bronzlovak s az ellenségtől zsákmányolt tropaeumok díszitik.

3) Az öthajós Basilica Ulpia.

4) Traján oszlopa.

5—6) A Bibliotheca Ulpia.

7) A Templum Divi Traiani.

A Porta Triumphalis a Forum Augusti felé nyilt. Classicus leirásaink sajnos, nincsenek e diadalivről, — de az érmek eléggé pontos képét adják.[1] Az emlék homlokzata, melylyel a befelé fordult rész teljesen egyenlő, hat oszlopon nyugodott, középen széles átjáróval. Az oszlopok között fülkék valának szobrokkal, s ezek fölött négy domborkép. Az alsó részhez hasonlóan, ötös felosztásu volt az attica is,[2] s a középső mezőn dedicatio, — a többi négyen pedig domborképek. A tetőt Victoriak és tropaeumok között, két katona által vezetett hatlovas diadalkocsi diszíti; rajta a győzelem istennője által megkoszorúzott triumphator. E kapu egyes részei a XVI-ik századtól a legújabb időkig apránként kerültek napvilágra.[3]

A tulajdonképi Forumot, oszlopcsarnokok fogják be. Jobbra és balra félkör alakú oldalépítmények, (a Forum Augusti felé az Atrium Libertatis) me-

[1] Cohen II. k. Trajane 95-ik sz. A domborképek alatt e felirat a hátlapon: Forum Traian. A császár hatodik consulsága idejében verték. (112—113 az Optimus név még hiányzik.)

[2] Reber: Die Ruinen Roms (Lipcse, 1863) 188. l.; az attikát hetes felosztásunak tartja. Az érmeken a jobb és baloldalon föltüntetett oszlop nem a homlokzatra, hanem a keskeny oldalokra tartozik.

[3] Flaminio Vacca: Memorie divarie antichità. (Roma, 1594) 9. sz. Pellegrini: Arco di Trajano, — Bullett dell' Instit. 1863. p. 78, 80. 1863-ban leromboltatván a S. Maria in Campo Carleo templom (régebben Spolia Christi — igy nevezi Fl. Vacca is) s egy magán ház, megtörténhettek a kutatások. Az alap kiásásánál megtalálták a diadaliv substructióját, és az (33 drb) egyidőbe tartozó s föltünően szép épitkezési töredékeket. Két nagyobb részlet az attika párkányáról való. Ugyanekkor került elő számos diszitmény, dombormű, s egy dák fogoly torsoja. Fl. Vacca is megemlékezik a dák szobrokról.

lyeknek romjai még ma is láthatók. Középen állott a császár pompás lovas szobra, aranyozott bronzból, óriás méreteivel dominálva az egész teret.[1]

Az érmek által Basilika Ulpiának nevezett[2] s keresztben fekvő öt hajós szentélyhez[3] három giallo antico lépcső vezetett. Oldalait a Forummal egyezően félkörök fogták be. A Bazilika nem igen tér el a Vitruvius által formulázott szabályoktól.[4] Beosztása szokatlan ugyan, de kétségtelenül két emeletes volt, mint a legtöbb hasonló épület.[5] Teteje bronzból készült, s valószinüleg nyitott. Belsejében a márvány és gránit oszlopok, az újabb ásatások bizonyítása szerint váltogatva valának elhelyezve.[6] Padozata különféle színü márvány lapokból készülvén, tarka volt.[7] A forum felé fordult oldala rendkivül gazdagon vala díszitve. Az érmek adatai szerint a lépcső-oldalok tetején quadrigák állottak Trajan szobrával,[8] a dák zsákmányból gazdagon megaranyozva, hasonlóan az oldalt lévő diadaljelvények.[9] A bazilika elkészült már 112-ben.[10]

[1] Amm. Marcell. XVI., 16: Traiani equum solum locatum in atrii medio, qui ipsum principem vehit. imitari se velle dicebat et posse. E lovasszobor képét viseli a hatodik consulatus egyik érme. Cohen II. k. Trajane 295. sz. A jobboldali félkör alaku épitmény két emeletes. Alól téglából épült, donga boltozatú kamarák vannak; fönn folyosó, melyből számos terem nyilik. (Becker: Handbuch d. röm. Alterthümer I. k. 382. l.; Reber die Ruinen Roms 172. l. Néhány téglán Plautinae Aug. bélyeg olvasható. A Via delle Chiavi d'oro házai alatt az épitményeknek teljesen megfelelő alapok találtatván, a Forum terve teljesen világos. — Ann. dell. Instit. 1851, 131—135. l.)

[2] Cohen II. Trajane 18-ik sz. v. ö. 319. sz. Imp Traianus (vagy Traiano) Aug. Ger. Dac. P. M. Tr. P. Cos. VI. P. P. || Basilica Ulpia. Domborképpel.

[3] Platner: Beschreibung der Stadt Rom. III. k. 282. kv. l. Becker I. k. 382. l.

[4] Vitruvius: Architect: V. 1. §. 11. kv. ed. Poleni et Stratico II, 2-ik r. 12. kv. l.

[5] Igy restaurálja P. Morey is. Fol. 12. v. ö. Fol. 13 és 14. Az érmek adalékai e tekintetben kizárnak minden kétséget: Edificé élevé sur trois marches et à double rang de colonnes sur le hauteur, dont six grandes de face et deux de côté en bas et huit petites en haut. (Cohen. id. helyen,) Reber: Die Ruinen Roms, 192. l. szerint, ellentétben Vitruvius szabályaival, az oldalhajók csak egy emeletesek voltak, s a középső hajó sem lett volna magasabb. Ez állitást azonban világosan megczáfolják az érmek.

[6] Platner id. h. Becker I. k. 382-ik l.; Reber 172 l., — nem tartják valószínünek, hogy a bazilika belsejében a giallo antico és pavonazetto oszlopokon kivül gránitot is használtak volna. De Letronne szerint a szürke gránitot Egyptomból szállitván, e kőnem csak oly értékes volt, mint a legszebb márvány. (Recueil des inscriptions grecques et latines de L'Egypte. I. k. 195. kv. l.)

[7] Platner id. h. Morey szerint (Memoire 21. l.) a Forum atriuma fehér márványnyal volt padolva.

[8] Cohen id. h. Les six colonnes de face soutiennent trois frontons surmontés chacun d'un quadrige dans lequel on voit un triumphateur; le quadrige du milieu est conduit par deux Victoires debout, qui tiennent une palme; sur chacune des deux colonnes de côté on voit deux enseignes militaires (v. ö. Cavedoni, Bullet. archeol. Napolit. 1855, 62. l.)

[9] Gell. XIII, 24: In fastigiis fori Traiani simulcra sunt sita circumundiquae inaurata equorum, atquae signorum militarium. Ez idézetet minden aggodalom nélkül vonatkoztathatjuk a bazilikára, annál inkább, mert az érmek diadalszekerei mellett is vannak katonai jelvények.

[10] A bazilika és forum között kiásott alapköveken, a tribunicia potestas XVI-ik évéből származó föliratok vannak. (Henzen 5445, Platner u. o.)

A két könyvtár a bazilika tulsó oldalához volt támasztva, oly formán, hogy közöttük 17 m. széles és 20 m. hosszú tér maradt.[1] E kicsinyke helyre állíták Traján oszlopát.

Divus Traianusnak Hadrián által épített temploma éjszaknyugatról teljesen bezárván a Forumot, az mint teljes egész áll ellőttünk.[2]

Legfőbb ékessége a mi szempontunkból a Traján oszlop. Apollodoros alkotása ez is, mint a császár minden nagy épitménye. A kortársak figyelmét is kétségtelenül ez köté le leginkább, a késő utódokéval együtt, kik az élénk representatiókban egy nagyobb, tettvágyó és tettreképes kor emlékeit szemlélhetik. S a barbárok is hasonló tisztelettel viseltetének iránta. Bírvágyuk megrongálta ugyan és megcsonkították, de egészében nem merék bántani. Rombolási dühök, fanatismusuk, megcsöndesülvén elnémult e pompás alkotás előtt. A középkor, mely annyi szép emléket pusztított el, megkimélte, sőt pártfogásába vevé. S a hatodik századbeli Nagy szent Gergely pápát annyira lebilincselé a fölséges munka, hogy mindennapi imájába foglalván Trajánt, kegyelemért könyörgött a halhatatlan ember lelkének, s egy álomlátás szerint meg is kapta, azon föltétellel, hogy több pogány javára nem veszi igénybe az égiek könyörületét. S a pápa e nemes tettének emléke átment a görög ritualéba, melyben maig olvashatók e szavak: «Bocsáss meg Uram mint megbocsátottál Trajánnak Gergely közbenjárására.» Dantenak Divina Commediája is viszhangja e hagyománynak, mert a nagy császárnak a hetedik égben ad helyet.[3]

A tizedik században a Forum Traianumon terjedelmes zárda volt, s az oszlop a Sto Nicolao ad Columpnam templom tornyaként szerepelvén, 1162-ben a Sto Cyriaco apátság birtokába kerül, a római tanács pedig halálbüntetés terhe alatt tiltja meg az oszlop bármi csekély megkárosítását — «Ut est ad honorem ipsius ecclesiae et totius populi Romani — mondja 1162 márczius 27-én az érdemes tanács — integra et incorrupta permaneat dum mundus durat sic ejus stante figura. Qui vero eam minuere temptaverit, persona eius ultimum patiatus supplicium.»[4] S a tilalmat sohasem kellett többé ismételni. A renaissance Róma intelligens népe, mindig a legnagyobb kegyelettel tekintvén az emlékre, élénk érdeklődéssel kisért és vett mindent, mi annak érdekében történt. És ebben a pápák mutattak jó példát fényes udvarukkal, melybe összetudák gyűjteni, csoportosítani koruk és minden idők legnagyobb művészeit, kik közül Michel Angelo Buonarroti, Polydoro Caravaggio, Raphael, Julius Romanus a szobor mintáinak befolyást engedtek műveikre, s fölhasználták inspiratióit. Kon-

[1] Hogy kettő volt, bizonyitja Dio Cassius 68, 16: Κατεσκεύασε δὲ καὶ βιβλίων ἀποθήκας. Sidonius Apoll. Lib. IX. Epist. XVI.: Cum meis poni statuam perennem Nerva Traianus titulis videret inter auctores utriusque fixam Bibliothecae. A Scriptores historiae Augustae, s az oklevelek gyakran említik. Fl. Vopiscus, Aurelian, c. 1, 8, 24. — Tacit. 8.

[2] Hossza a diadalkapu külső homlokzatától a Traján templom hátsó faláig körülbelül 250 m., legnagyobb szélessége 200 m.; a forum atriuma 10.000 □ m.

[3] E legendát megtaláljuk már Nagy Gergelynek, Pál diaconus által irt életrajzában is. Dante: Purgatorio X. én. 73-ik v. és Paradiso XX-ik én. 13-ik vers.

[4] Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter I. k. 470 l.; III. k. 572. Gregorovius irta.

stautin és Attila csatáiban, Raphael loggiáiban a Columna Traiananak számos alakját megtalálhatjuk. A Farnese házból származó III-ik Pál pápa 1536-ban kiásatván az oszlopnak vastag földréteggel boritott piedestálját, falat vonatott köréje. V-ik Sixtus pedig épitésze Domenico Fontana tanácsára kisajátitá és leromboltatá a régi kolostor helyén támadt új épületeket, hogy az oszlop látható legyen egész fönségében, s megnyittatá a basist is, de legnagyobb sajnálatára üresen találta a sirkamarát. Már kirabolták századokkal előbb. A fülkét ekkor befalazák, (1587) hogy az alap erősebb, szilárdabb legyen. S végül a műszerető pápa, Trajan ledőlt szobrának helyére Sz.-Péter, Marcus Aureliuséra pedig Sz.-Pál aranyozott bronz szobrait állittatván, a nagy esemény emlékére érmet veretett e fölirattal:

EXALTAVIT HUMILES.

Trajan oszlopának alapjára pedig a következőket véseté:

SIXTVS. V
B. PETRO
APOST
PON. A. III

Sixtus Quintus | B (eato) Petro | Apost (olo) | Pon (tificatus) A (nno) Tertios.

V-ik Sixtust megelőzőleg kezdődik a szobor reliefjeinek tudományos földolgozása is, és a spanyol Chacon Alfonz a legelső, ki Muziano Jeromosnak szép, de épen nem pontos rajzaihoz »Historia utriusque belli Dacici a Traiano caesare gesti,« czimmel terjedelmes commentart irt. Könyve rézmetszetekkel (130 tábla) 1576-ban jelent meg II-ik Fülöp spanyol királynak, Trajan honfitársának ajánlva. A munka 1585-ben másodszor, 1616-ban harmadszor is kiadatott. A derék úttörőt azóta számosan követték.

V-ik Sixtus érmével, az oszlop külső, anyagi története lezáródik. Csak 1797-ben, a tolentinoi béke után, mely Rómának legértékesebb műkincseit juttatá a franczia metropolisba, fenyegeté veszély, midőn Pommereul tábornoknak ama különös eszméje támadt, hogy az oszlopot lebontatja, s Párisba küldi a csúcsára állitandó Szabadság szobor alapjául. A furcsa gondolat azonban nem érvényesülhetett, mert Bonaparte ellenzé a terv végrehajtását. A hatalmas tábornok különben élénken érdeklődött a nagyszerű emlék iránt, s érdeklődésének mint császár az által adott kifejezést, hogy 1812—14-ig Valadier épitész vezetése alatt az oszlop basisát kiásatá, és Apollodor művét véve mintául emelteté a Vendôme oszlopot. [2]

S az oszlop az idő viszontagságai és emberek vandalismusa által megtépve, megcsonkítva ugyan, de még áll, mint a rég lezajlott nagy korszak emléke hirdetve örök időkre, az imperium, a győzhetetlen legiók és Trajánnak

[1] Az érem aversének fölirata: Sextus V. pont. max. ann. III. a pápa arczképével. — ld. W. Froehner nagy kiadás XVII. l. Sz. Péter apostol szobra Sebastiano Torrigianitól származik.

[2] Salamon Reinach: La colonne Trajane. 15-ik l.

elévülhetetlen dicsőségét ama népével együtt, mely itt lakva egykor bérczeink között, oly végtelenül szerette hazáját, szabadságát.

A forum restaurálása sokszor foglalkoztatott már kiváló elméket, de leginkább francziákat, kiknél a pompás alkotásnak gondos és mélyreható tanulmányozása szinte hagyományos. Már Ferencz király érdeklődött és rajzokat készíttetett; XIV-ik Lajos »A franczia Trajan« elfogadja Bartoli remek kiadásának ajánlását, XVI-ik Lajos kormánya alatt pedig 1788-ban Percier kiváló műépítész kilencz gyönyörű lapot rajzol, remek restauratio tervet adva. Egyen két horizontalis metszett van, a másodikon verticalis nézlet és metszet, a harmadiktól a hatodikig a piedestál négy oldalának remek kivitelű megujítása, a hetedik és kilenczedik lap az alap ékítményeit tartalmazza, a nyolczadik pedig az oszlop fejét.[1] Méltó párja e kiváló tervnek a forum restauratiója Morey-től (1835.) tizenkét folio lapon. Az École des Beaux-Arts muzeumában tanulmányozva e remek utánképzéseket, elringhatunk egy pillanatra az édes illusióba, hogy az örök Róma legszebb terén vagyunk.

A hatalmas oszlop öt méternél valamivel magasabb basison áll. Az alap három oldalát mester kézre való tropaeumok födik, valóságos kincsbányák annak, ki a dákok és szövetségeseik védő, mint támadó fegyvereit tanulmányozni óhajtja. A negyedik oldalon szárnyas geniuszok által tartott téglány alakú táblán következő fölirat:

SENATVS . POPVLVSQVE . ROMANVS
IMP . CAESARI . DIVI . NERVAE . F . NERVAE
TRAIANO . AVG . GERM . DACICO . PONTIF
MAXIMO . TRIB . POT . XVII . IMP . VI . COS VI . . P . P a 113.
5. AD DECLARANDVM . QVANTAE . ALTITVDINIS
MONS . ET . LOCVS TANTIS . OPERIBVS . SIT . EGESTVS[2]

Alatta, középen kicsinyke bejárat, s ettől jobbra és balra ismét tropaeumok. E föliratban a Germanicus és Dacicus czimeket kivéve, misem utal az oszlop voltaképi czéljára. Ha reliefjeit elmossák a viharok, vagy ledöntik az elmult századok a hatalmas törzset, úgy képzetünk sem lenne tulajdonképi alakjáról és rendeltetéséről, hisz Dio Cassius megelégszik a dedicatio két utolsó sorának száraz ismétlésével: hogy Trajánnak oszlopot emeltek a tér nivellálásának emlékére, s csak mellékesen említi, hogy a basis parányi fülkéje a nagy ember földi maradványait volt befogadandó[3] Ide is helyezék később a hamvait rejtő arany urnát,[4] de Nagy Szent Gergely már üresen találta a sírt.

[1] V. ö. Restauration des monuments antiques par les architectes pensionnaires de l'Academie de France à Rome, depuis 1788 jusqu' à nos jours, publ. avec les mémoires explicatifs des auteurs sous les auspices du gouv. français: La colonne Trajane à Rome, restauration exécutée en 1788 p. Percier. Avec 113 pl. fol. Paris 1877.

[2] C. I. L. VI. 960.

[3] Dio Cass. 68. 16.

[4] Eutrapius VIII. 5: Ossa eius collocata in urna aurea in foro, quod edificavit, sub columna sita sunt. — Aurelius Vict. Epit: Huius exusti corporis cineres relati Romam humatique Traiani foro sub eius columna et imago superposita, sicuti triumphantes solent, in

A domborművekkel borított basis, kissé előrerugó, már a talajba eresztett síma alapon nyugszik. Ez alap egy lépcsőt képez; róla emelkedik föl a sajátképi basis; melynek plinthusán keskeny babér-koszorú, s e fölött, párhuzamosan elhelyezve hullám vonalokból összefont tölgylevéldísz, majd az oldaldomborművek. Az abacusan a reliefek fölött gyöngysor ornamentum, fölötte függélyesen elhelyezett cserlevelek, befogva mind a négy oldalt, — végül tojásdíszítés. A basis abacusát keskeny párkány választja el az oszlop lábától, melynek alján mind a négy oldalon a szögletekre szalagokkal erősített cserkoszorú. Följebb a szögleteken egy-egy ülő, és szárnyait félig kiterjesztett sas, végül az oszlop talpát körülfogó vastag cserkoszorú. E pompás piedestálról emelkedik föl az oszlop karcsún, egyenesen, és dór kapitelben végződik. Az oszlopfej síkján emelkedett az akroterium, Trajánnak aranyozott, pompás bronzszobrával. Az imperator az érmek tanúsága szerint teljes katonai díszben, födetlen fővel, lépő helyzetben állott. Vállain lebegő köpeny, baljában hosszú, a földre támasztott lándzsa, jobbjában golyó, s rajta kétségtelenül Victoria. A szobrot valószínüleg a népvándorlás barbarismusa döntötte le, talán a vísi góthok 410-iki betörése alkalmával. Chacon 1576-ban még látta lábait az akroteriumon,[1] s fejét is, melyet III-ik Pál pápának 1536-iki ásatásai alkalmával föltalálván Della Valle bibornok muzeumában helyeztek el. Azóta nyoma veszett. Chacon a fejet két római láb és négy uncia magasnak találta (= 0·6899864 m.), s e méretből a szobor magasságára következtetve 21 római lábra teszi (= 6·21054 m.). Az oszlop idealis magassága 100 római láb, a mi Hultsch metrologiája szerint[2] 29·574 m.-nek felel meg, míg M. Aurès szerint[3] 29·626 m.-rel egyenlő, — de az oszlop a valóságban 29·9092 m. lévén, az idealis magasságot csak 0·3832 m.-rel haladja meg. Nem lehetetlen tehát, hogy a művész az emlékkel egyúttal normalis mértéket is akar előállítani. A classicus adatok jelentékenyen eltérnek egymástól a méretekre vonatkozólag. Eutropius szerint 144 láb[4] míg a Curiosum Urbis Romae szerint csak 127.[5] Froehner szerint a pavimentumtól az akroterium csúcsáig a magasság 38·2215 m.; alsó átmérője 3·1112 m.; a felső pedig 2·9259 m.[6] míg Morey a Forum restauratora 32·372 m. magasságot talált.[7] Az oszlop 29 parosi fehér márványtönkből van összeállítva. 8 képezi az alapot, 2—2 egy oldalon; 1 az oszlopaljat; 17 az oszlop

urbem invecta, senatu praeeunte et exercitu Hogy a szobrot Traján halála után állították volna föl az akroteriumra, — az tévedés Az író azzal zavarja össze, melyet Divus Traianus diadalmenete alkalmával a diadalkocsin körülhordoztak.

[1] 1616-iki kiadás. 3-ik l. 14-ik sz.

[2] Fr. Hultsch: Griechische und Römische Metrologie. II-ik kiad. 88—98. l.

[3] M. Aurès: Etude des dimensions de la colonne Trajane au seul point de vue de la métrologie. Nîmes. 1863. 77-ik l.

[4] Eutropius. VIII. 5: cuius altitudo CXLIV pedes habet.

[5] Curiosum Urbis Romae. H Jordan: Topographie der Stadt Rom. II. k ... columnam coclidem altam pedes CXXVII, míg a Notitia Regionum Urbis XIV (l. H. Jordan u. o. 552. l.) ... columnam cochlidem altam pedes CXXVII.

[6] W. Froehner: La colonne Trajane (kis kiad. 1865) 56 l.; nagy kiadás XVIII. l. 10. j.

[7] A forum terve VI-ik folio.

törzsét, 1 az oszlopfejet s 2 az akroteriumot. Belsejében a csúcsra vezető, 185 fokból álló csigalépcső kanyarog, melyet 43 apró nyilás világít meg.[1]

Az oszlopot széptani tekintetben már sokan birálták. Vannak, kik föltétlen dicsérettel, bámulattal adóznak Apollodor merész phantasiájának, — míg mások elítélik. Ha a műkritikának mindíg érvényes törvényeket lehetne szabni, úgy könnyű lenne a bírálók helyzete, de ez nem történhetvén, mindenki egyéni szempontból alkotja nézeteit, s örvend, ha velök egyezőket talál. A számos kritika között Froehner és Dieraueré a legalaposabb az általam ismertek között, s a tárgyat és helyzetet legjobban ismerő. Mindketten lelkiismeretesen, minden lehető segédeszköz fölhasználásával tanulmányozván az oszlopot, essay-ik a a legkiválóbbak, mit a külföldi szakirodalom e nemben producalt. Állításaik néha ellenkezők ugyan, sőt egymást kizárók, mégis együttesen használva föl műveiket, s kiegyenlítve ellentéteiket, oly kritikát kaphatunk, mely a tárgyat kellően megvilágítja, ha nem műitész veszi is kezébe a tollat, hogy nézeteiket magyarul tolmácsolja.

Dierauer szerint bármily dicséretet érdemel is az oszlop a kivitel szempontjából, nem tagadhatjuk, hogy ily óriás, egyedül álló oszlopnak építészeti fölhasználása legalább is ízléstelenség, mert az oszlop czélja, rendeltetése az, hogy szerves része legyen az épületnek, s hogy megfelelő terhet viseljen, míg itt, nem véve tekintetbe az isolált fölállítást, a teher, t. i. az akroterium és szobor minimumra reducálvák, és az oszlop alap mégis kiszélesedik, mintha óriási súlyt kellene viselnie. A görögök is használták az isolált oszlopokat s istenképeket, vagy egyéb áldozati tárgyakat állítának ormaikra, — de ez emlékművek mindíg kissebb méretűek és törzseiket sem borítják reliefek.[2] A jelentékeny magasságú tiszteleti oszlopokat a rómaiak találták föl, s Trajané volt e nemben a legelső.[3]

Elhelyezésök azonban nagy inconvenientiákkal járt, — s Apollodorosnak elég nehézséget is okoztak azok. De megküzdött velök. Zárt helyre állítá, s alapjától 7—8 méternyi távolságra beépíté három oldalról, Hadrián pedig a

[1] Curiosum Urbis Romae: H. Jordan Topographie 552 l.: Grados intus habet. CLXXXIII, fenestras XLV. A Notitia szerint (H. Jordan u. o.) grados intus habet CLXXXV, fenestras XLV. — Froehner: La colonne Trajare kis kiad. 53 l.; nagy kiad. XVIII l.; Dierauer: Geschichte Trajans 142 l.

[2] H. O. Müller: Handbuch der Archaeologie der Kunst. Breslau, 1848. 385. kv. 1. Meglehetős magasságú (5·5—6 m.) volt az érczkígyó oszlop Delphiben, melyen az arany fogadalmi háromláb volt elhelyezve. V. ö. Dethier és Mordtmann: Epigraphik von Byzantion und Constantinopolis. Különnyomat 6-ik l.

[3] Quatremère de Quincy: Dictionnaire historique d'Architecture. A Trajan oszlop czímű czikk. Néhány ily magas oszlopot említ H. O. Müller az idézett helyen: magas oszlop Delphiben Paulus Aemilius szobrával; Polybius szobra a mantineiai Asklepionban. Ez emlékek méreteiről nincsenek adataink. Az alexandriai Pompeius szoborra vonatkozólag azt mondja Müller (220. l.), hogy törzse más, Nagy Sándor, vagy a Ptolemaeusok idejében állított szobortól származik. Ez esetben Trajan oszlopának meglenne a mintaképe Letronne rómainak állítja az emléket. (Recherches pour servir à l'histiore de l'Egypte. Paris, 1823. 366. kv. l.) — A fölirat C. J. Gr. 4681.

negyedikről is.[1] Egy oldalról sem lehetett tehát az oszlopot teljes, óriási egészében áttekinteni, s csakis annyi része volt a forum verticalis látképében, hogy csúcsa Traján szobrával dominálta az egész épülettömeget.[2] A törzsnek reliefekkel borítása is e kelletlen hatást volt enyhítendő, mert a néző a csigavonalban emelkedő domborművek szemléletébe merülve, teljesen megfeledkezék a törzs eredeti rendeltetéséről, s azt csakis a történeti képek alapjának tekinti. És a reliefek sem oly szándékkal helyeztettek el, hogy alulról szemléltessenek, hanem hogy az oszlop körül álló épületek ablakaiból gyönyörködjenek bennök az érdeklődők. S csak is így érthető meg, hogy Apollodoros a magasság növekedésével miért nem vette tekintetbe a láttani kissebbedést.[3]

Froehner, Traján oszlopának méltatása közben azon meggyőződésre jut, hogy a császár építészét egyptomi minták, különösen Osymandias sírja, vagy helyesen a thebai Rhamassaeum befolyásolta volna. S ebben van is némi igazság. Ramses és Traján, nagy idők kiváló képviselői mindketten, s a kor szellemi ereje kifejezést nyer az építészet műveiben is, — mert mindkét korszak emlékeit, imponáló hatásra számító tömegesség, gazdag és változatos pompa jellemzik,[4] s főczéljok mindig azoknak dicsőítése, kik fegyvereiket hazájok határain messze túl győzelmesen forgaták. A medinet-habui nagy templom homlokzatának pylonjával, kettős oszlopsorral ellátott két udvarával, igazságszolgáltatásra szánt födött csarnokával, melyből a belső helyiségek bejáratai nyíltak, szobrászati és falfestmény pompájával, s háttérben Ramses pompás mauzoleumával[5] mutat kétségtelenül némi hasonlatosságot. De ez az analogia, hasonlatosság, csak esetleg, s ha a dolgok részleteibe bocsátkozunk, kiderül, hogy az egyptomi művészet nem befolyásolta az építészt. A forum bejárata nem azonosítható az egyptomi templomok pylonjaival, melyek majdnem mindig szélesebbek és magasabbak a mögöttök lévő épületeknél. Az area, vagy a tulajdonképi forum tervezete hemicyclusaival, a görög és római építészet szabályait, szokásait követi, míg az egyptomi művészet az ívet és félkört sohasem használja. Az oszlopot hasonlíthatjuk ugyan az obeliszkekhez, s mivel síremlék a gulákhoz is, de ha ezek lebegnek az építész szemei előtt, úgy utánozta volna a Trajan idejében már nagyon jól ismert formákat.[6] De nem tette. Abban

[1] Porticus nyomát födözték föl az udvar hátulsó részén a templom felé is. — (Reber die Ruinen Roms. 179. l.) De aligha volt ott nagyobb épület.

[2] De a szobor és akroterium a tulajdonképi forumról a bazilika jelentékeny magassága miatt aligha voltak láthatók. P. Morey szerint a bazilika majdnem oly magas volt, mint maga az oszlop a szoborral együtt. Hasonlóan restaurálta Lesueur is a Bazilica Ulpiát. (A középhajót 36 m. magasra számítá v. ö. Le Basilique Ulpienne à Rome rest. exécutée en 1823. par Lesueur. Avec 6. pl. fol. Paris, 1877.

[3] Froehner: La colonne Trajane. Kis kiad. 49. kv. l., nagy kiad. XVII. l.

[4] Schnaase: Geschichte der bildenden Künste. II. k., 383. l., 1866.

[5] Diodoros I, 45, Hecataeos nyomán. V. ö. H. O. Müller: Osymandias und sein Grabpalast; Ersch és Gruber: Real Encyclopaedie, megfelelő czikk. Lepsius. Denkmaeler aus Egypten. I. r., 89-ik fol.

[6] Froehner: La colonne Trajane. Kis kiad. 50. l., nagy kiad. XVII. — Az oszlop a Strabo által leírt alexandriai Panium (XVII. 1. 105.) utánképzése, pedig a kettő között csak az a hasonlatosság, hogy belsejökben csigalépcső van.

pedig, hogy a császár hamvait az oszlop egyik fülkéjében helyezték el, nincsen semmi meglepő, mert a rómaik átalánosan kedvelék az oszlopformájú mauzoleumokat.

Az oszlop törzsét alulról fölfelé emelkedő dombormüvek födik, összesen 125 csoportozat, körülbelől 2000 férfi és csekélyszámu nő- és gyermekalakkal. E dombormüvek a római szobrászat legmagasabb fejlődésének betetőzői. Styljök, kivitelök, teljesen, egészen római. Apollodorust Róma geniusa inspirálta, s a végrehajtó művészek lehettek ugyan görögök, de vésőjöket római szellem vezette. Az ecsetelés meglepően nagyszerü, mindig eleven, élethü, néha a tragikum magaslatáig emelkedik, mindvégig egyöntetü, annyira, hogy nem kételkedhetünk egy perczig sem, mikép az egész egyetlen művész rajzai nyomán készült, s oly művész kezéből került ki, ki ismerte az életet, annak minden jelenségét, a ki megfordulván a helyszinén, jelenvolt a rémitő harczokban. Innen a nagy közvetlenség, realismus, de a mely pillanatig sem sértő. Az ábrázolás módjára nézve, volt ugyan több mintája a macedon korszakból, melyek nagy Sándor utódainak a diadochoknak győzelmeit hirdetik, de ha Traján oszlopának domborképeit összehasonlítjuk e hellenisticus müvekkel, — például a pergamoniakkal, a különbség azonnal föltünik. Eumenes óriás oltára hasonló czélu munka, de a szegény galaták helyét titánok foglalják el, míg Eumenes és hadserege istenekké válnak. Valóságos gigantomachia, mig Apollodoros reliefjei a tiszta valóságot ábrázolják, a megtörtént tényeket. A legionariusok, a praetorianusok, maurok, barbár germánok, suebek, búrok, pikkelypánczélos jazygok, szarmata lovasok, íjászok, dákok, minden eszményítés és allegoria nélkül jelennek meg, olyanoknak tüntetvék föl, milyenek valósággal voltak. S míg az ó-kor müveiben, hasonló emlékeiben, az istenek lépten nyomon szerepelnek, itt alig jelennek meg, s ha föltüntetvék is, csak az események élénkebb megvilágitására szolgálnak, és helyi személyesítések, így Danubius Neptun helyett, a Nox egy ütközetben, s a vihart előidéző Jupiter Tonitrualis. Az eseményekben nem szereplő istenséget csak egyet látunk, Victoriát, a mint táblára irja Róma győzelmét. Ezt az egy jelenetet kivéve, mindenhol az emberek vannak előtérben. Ez Egyptom és Assyria művészeinek realismusa, melylyel királyaik győzelmeit jeleníték a paloták és templomok falain. A római művészet közeledett tehát a keleti felé, de nem hátrányára, csak az idealismustól szabadul, hogy való lehessen, való a nélkül, hogy a khorsabadi vagy thebai faragott krónikák egyhanguságába esnék. S ez az mi a krónikát megkülönbözteti a historiától. Amaz recitál, ez jelenit, s életet önt az eseményekbe.[1]

A kivitel, a rajzok faragása azonban nem ily egységes. Az oszlop régebbi kiadóinak ez nem tünt föl; Chacon, Bartoli, Morell és Piranesi sem reflektálnak a szobrász-munka jelentékeny különbségeire. Rajzilag majdnem lehetetlenség is föltüntetni az árnyalatokat, mert csak egészen közelről, s gondos összehasonlitások alapján észlelhetők azok. Még Poussin tanitványának, Bartolinak remek tábláin sincsen semmi nyomuk. De Frochner már észrevette a differentiákat.

[1] S. Reinach: La colonne Trajane 31. kv. l

«A rajz, mint a metszés — irja — a bennök fölismerhető egységes szellem daczára, több, s nem egyenlő képességü művésznek tulajdonítandó. Az egyik elhanyagolja a részleteket, meglévén győződve, hogy munkáját sohasem fogják közelről látni; a másik nagy fáradtságot fordít arra, hogy csak a rideg, egyhangú, merev alakokat állítsa elő; egy harmadik művész pedig szereti a magas reliefeket, a mély árnyékolást. Az ő csoportjai a görög szobrászat komoly tanulmányozását bizonyítják, s mintaképei a harmonicus művészetnek.» [1]

Ujabban sokkal könnyebbé vált az oszlopnak a kivitel szempontjából való részletes tanulmányozása, mert III-ik Napoleon Julius Caesarjával foglalkozván, elrendelte, hogy az óriás emléket galvanoplastikailag lemásolják. Az anteuil-i műhely végrehajtván e parancsot, az oszlop hat hengerre osztva a Louvre Denon pavillonjában állíttatott föl. A csoportozatoknak jelentékeny része közvetlen közelből szemlélhető, s élesen megkülönböztethető minden részlet, mert az enyhén bronzolt réz alapból az alakok igen élesen válnak ki. A kivitel finom különbségei feltünnek tehát, s észlelhetők már Arosanak Froehner által kiadott phototypicus másolatain is. [2] Froehnernek midőn Traján oszlopáról irt nagy tanulmánya első kiadását közrebocsátotta, még nem lévén alkalma a galvanoplastikai másolatot tanulmányoznia, nem vehető zokon, hogy itélete a kivitelre vonatkozólag hiányos, hogy nem bocsátkozik bele — de a nagy kiadásban sem teszi meg — a különböző művészek által exequált csoportozatok megállapításába, s hogy a görög szobrászatot komolyan tanulmányozott művésznek tulajdonítja a magas reliefek iránti előszeretetet, holott ezeket az kedveli, kit ő legelső helyen említve a részletek elhanyagolásával vádol.

Dierauer azonban már a hengereket tanulmányozhatá, s ő a kivitelre vonatkozó nézeteit a következőkben foglalja össze. A két első henger csoportozatai egy művésztől származnak. [3] A munka kiválóan tiszta, a részletekben rendkivül pontos, s részben majdnem teljes épségében maradt fenn. A Dunán való átkelésnél megkülönböztethetjük a katonák rúdon vitt csomagjainak minden részletét; a különféle csapatok ruháinak jellegzésére nagy gondot fordít; a pánczél mellcsatjai, hátszijjai pompásan kivésvék; a sarukról alig hiányzik egyetlen szíj; a dákok öltözetein megállapítható, hogy nadrágjaik a bokánál nem bugyban végződtek, mint azt a második művész véste, hanem át voltak

[1] Froehner: La colonne Trajane, kis kiad. 54-ik l.: ...le deessin, aussi bien que la sculpture, malgré l'esprit unitaire qu'on y reconnait, doit être rapportée à des artistes différents et d'un inégal mérite. L'un néglige outre mesure les détails, convaincu qu'il est que son travail ne sera jamais regardé de près; un autre se donne beaucoup de peine pour ne produire que des figures roides, monotones, sans mouvement; un troisième aime le relief plus saillant, les ombres plus profondes; ses groupes respirent l'étude sérieuse de la statuaire grecque et sont des chefs- d'oeuvre d'harmonie et d'entente artistique. — A nagy kiadásban majdnem ugyanigy. XVIII. l.

[2] W. Froehner: La colonne Trajane, d'après le moulage executè à Rome en 1861—1862, reproduite en phototypographie par Gustave Arosa. Paris 1872—74. Csak 200, számozott példányban adták ki. Én a 184-ik példányra hivatkozom, mely a budapesti m. kir. tud. egyetem tulajdona.

[3] Bartoli: 1—40 t = Froehner pl 25—83.

kötve. A staffagera is kiterjeszti figyelmét: p. o. a sátrakat kitünően készíti. Traján alakja ott, hol a relief nincsen megsérülve az első tekintetre fölismerhető, s így valószinü, hogy kiséretének tagjai, a két legatus stb. szintén élethiven ábrázolvák. És e részletesség mindenhol vonzó, közvetlen, úgy hogy egyszer sem hat zavarólag. E reliefek kivésése, a plastikai formák minden titkát ismerő művész kezére vallanak.

A második művész közvetlenül az első után folytatá a kifaragást.[1] Munkájának műértéke igen csekély, a mauretan lovasok, mind egyforma chablon szerint vésvék,[2] sőt még durva alaki hibákat is találunk, így a maurok második lovát egészen elrontotta. Nagyon rosz hatást keltenek az egyes alakok mellett elhúzódó mély véső csatornák. Valószínü, hogy a legfelső fordulóknál is dolgozott e szobrász, de ott az alakok annyira elmosódtak, hogy az elválasztás majdnem lehetetlen.

A harmadik művész, kit már első és második társa között is fölismertünk[3] Froehner 93-ik táblájától fogva[4] a többi rész kidolgozásán fáradott. Talán őt érti Froehner, midőn mondja, hogy a részleteket elhanyagolta. Ez a megjegyzés azonban nem egészen való, nem hanyagolja el ő sem a részleteket, csak nem dolgozza ki azokat oly föltünő gonddal, mint első művésztársa. Szigorúbb, határozottabb fölfogásához jól hozzáillik, hogy kevésbé részletez, s gondolkozóba eshetnénk, vajjon az első vagy a harmadik művészt illeti-e a pálma, ha utóbbinál az előre rúgó relief nem gyöngítené a hatást.

A kivitel egyenetlenségei, mint látjuk, elenyészően csekélyek, s föl sem tünnek az oszlop szemlélője előtt. Méltán csodálkozhatunk tehát a körül-belül 200 méter hosszú reliefszalag formagazdagságán és szépségén. S így nem mondunk sokat, ha állítjuk, hogy e műben a Traján idejének, római nemzeti iránya jut kifejezésre, s ama finomság, méltóság, imposans pompa, nyugodt komolyság és derült kedélylyel van alkotva, melyet csak a nemzeti felsőbbség, s rendezett viszonyok között lévő erőteljes kormány által biztosított egyéni existentia adnak meg. Ily tökélyt a római művészet többé nem ért el soha. Hadrian idejében az eszmei tartalom már mögötte marad a külső csinnak; — még érezhetőbb lesz e különbség Commodus alatt, — Marcus Aurelius oszlopa még részleteiben is Trajánénak utánképzése, — de compositiója meg sem közelíti az eredetit. A IV-edik század művészi elhanyatlását pedig Konstantin önmaga bizonyítá be saját diadalívén.

Az oszlop relieffei a dák hadjáratot illustrálják, s a csoportozatok az alábbi sorrendben következnek egymásután.[5]

[1] Bartoli: 41—44 t = Froehner pl. 83—86.
[2] Bartoli: 43—44 t = Froehner pl. 86—88.
[3] Bartoli: 45—46 t = Froehner pl. 88—92.
[4] Bartoli: 48/b. t = Froehner 93. kv. pl.
[5] A reliefszalagok középmagassága átlag 1·1—1·2 m., s mivel a csigavonal nem emelkedik szabályosan, egyes részletek néhol szélesebbek (1·4 m.) míg máshol egy m.-nél keskenyebbek. E rendetlenségek, illetőleg csak egyenetlenségek azonban pusztán esetlegek. Traján alakja 0·61—0·75 magas, miként a következő 18 mérés mutatja.

Az első hadjárat.

A háború első éve. (101.)

1. Fr. pl. 26—30. Felső-Moesiaban a viminaciumi tábor körül állomásozó őrök. Éjszaka van, mert a köből épített, hegyes tetejű, erkélyekkel ellátott, s pallisadokkal körülvett őrtornyokból a jelző-láklyák ki vannak dugva. Farakás és szénakazalok állanak közöttök, egymástól csekély távolban. Az őrtornyok mellé négy őrszem van elhelyezve. Kis távolságban két katona a magas parton lévő hordókat rakja dereglyére. Már két hajó meg van terhelve.

2. Fr. pl. 29—31. Viminacium. Magas parton pallisadokkal körített nagy őrházak; alattok a vízből hónaljig emelkedik ki Danubius, nézve a hajóhídon átkelő rómaiakat.

3. Fr. pl. 31—33. Hajóhid. Oldalain alacsony korlát. A sereg élén járók már az ellenség földjére léptek, míg a legvégsők a porta principalison vonulnak ki. Nagyszámú legionarius, födetlen fővel, meztelen karok- és lábakkal. Rövid ujjú, térdig érő tunicát viselnek. Erre ölték pánczéljokat. Balkarjokon hordják a pajzsot, s balkezőkkel tartják fejök fölé a villát (furca-furcilla), melyre szükségleteik erősítvék. Sisakjuk a jobboldalon a vállukra erősítve függ, — hardjaikat szintén a jobbfélen viselik. — Öt zászlótartó. A signiferek fejére érczkarikával, hátul hosszan lefüggő medvebőr van erősítve. Tunicájok csipkézett, kardjukat magasan hónaljuk alá kötve viselik, — balkarjokon pajzs. A signumon nyitott kéz van koszorúba foglalva, alább szalagokkal díszitett keresztfa, lejjebb függélyesen egymás alá erősítve hat, az áldozatoknál használt tányérka, alattok szarvaival fölfelé a félhold, végül nagy bojt. Az imagok már sokkal díszesebbek. Megkülönböztető jelök a két császári medaillon (Nerva és Traján); — fölöttök szalagokkal díszített alapon koszorúba foglalt sas. Ez ornamentumokat levéldiszü etiquette-ek választják el, melyeknek egyikén a cohors neve és száma. Legfelül a cohors védistenének féldombor képe. Ott van a vexillifer, a csipkés zászló (vexillum) tartója; az aquilifer a legio jelvényét viszi, melynek sasa fölött corona muralis van. Végül egy Victoriás zászló, pálmaág és koro-

I. henger: 0·65; 0·67; 0·62 m.
II. „ 0·61; 0·66; 0·65 m.
III. „ 0·67; 0·64; 0·71 m.
IV. „ 0·71; 0·64; 0·67 m.
V. „ 0·65; 0·69; 0·66 m.
VI. „ 0·68; 0·75; 0·67 m.

Az első henger első csigavonalán a katonák átlagos magassága 0·7 m., míg fölülről a negyediken 0·65 m.

A Semper által (Scoprimento d'antichi colori sulla colonna di Trajano. Bullett dell. Inst. 1833. p. 92., 93.) koczkáztatott állítás, hogy a reliefek festve, színezve voltak, P. Morey szerint (Sui colori altre volte veduti nelle sculture della colonna Traiana; Bullett. dell. Inst. 1836, 39—41. l.) nem felel meg a valóságnak. A sárga, zöld és vörös színek, melyek itt-ott észlelhetők, a porlerakodás, a bronzszoborról lefolyó víz, s a vaskapcsok élegülése által képződtek.

nával, az istenség szokott jelvényeivel. Traján két legatusa a híd végén áll. Testhez álló pánczélt (pectorale) viselnek. Balkezökben a kis pálczát (scipio eburneus) hatalmuk symbolumát tartják.

Elől tizenhárom ifjú van; öten lándzsát visznek, a többiek a császár és tábornokainak lovaival foglalvák el. Valószínűleg a singulares Augusti közé tartoznak, kiket Traján a segédcsapatokból személyes szolgálatára válogatott összesze. A lovak gazdagon díszítvék. A baloldali híd végén áll, lehetőleg egyszerű pectoralében, vállain köpenynyel a császár, s a követendő utat látszik mutatni.

4. Fr. 33—34. Traján ellenséges területen két legatusával az emelvényen tanácskozik. A hátul ülő tábornok mögött öt lictor, — s ezeknek egyike a fejszés vesszőnyalábot (fasces) tartja. A haditanács előtt az emelvényen négy polgári ruhát viselő egyén áll. Talán hírnökök, vagy visszatért kémek.

5. Fr. 34—36. A császár apródjai tölgyfák árnyában jelentek meg a gondjaikra bízott lovakkal. Két ifjú lándzsára erősített zászlót (labarum) visz.

Távolabb római tábor áll. Benn öt sátor. A császáré előtt oltár, és Traján főpapi díszben áldoz. Cinctus Gabinust visel, baljában lituust tart, jobbjában tányért, melyből bort önt az oltár égő tüzére. Előtte kis fiu (camillus) áll a bronz öblítő edénynyel (oenochae); hosszú, kissé göndör haja van, s rövid tunicát (tunicula) visel. A császár háta mögött négy alak van: legatusai és a haruspexek. Az ötödik, a camillus mellett, kettős furulyán játszik. A csoportozattól balra kötényes (limus) cultrarius; késeit jobb oldalán tokban hordja. Szomszédja edényben hozza az áldozati vizet; — egy más férfi kis kosár válogatott gyümölcscsel közeledik az oltár felé. A nézők csöndes áhítattal szemlélik az eseményt.

A jobb oldalon fejszés victimarius vezeti az áldozati bikát, mely előtt hosszú gyapjas kost és hízott sertést terelnek (Suovetaurilia). A bika törzsén széles szalag (ritta, infula), — a sertésen pedig levélöv.

A zászlók a tábor belsejében a császári sátor előtt helyezvék el.

A tábor falain kivül trombitások (tubicines) és kürtösök (buccinatores) hangos fanfarokkal kisérik az ünnepélyes cselekményt. A római sereg sohasem indult háborúba, mielőtt az isteneknek nem mutattak be áldozatot.

6. Fr. 36. Félig meztelen alak fütykössel fegyverezve öszvéren közeledett a császár elé, de Traján és legátusainak váratlan megjelenésétől megijedve a földre hull, s innen mutat az állat hátán maradt gombára, melyen a burok latin betükkel irt üzenetet küldének a császárhoz, hogy ne merészelje megtámadni Dáciát.[1]

7. Fr. 36—37. A császár emelvényen állva beszédet tart seregéhez. Mögötte két legátus. Az előtérben zászlótartók s a csapatok teljes katonai díszben.

8. Fr. 37—39. Kettős sánczolatú tábor építése. A falakon mellvédek vannak. Belsejében már látszanak a fölvont sátrak. A tábor mellett folydogáló patakon híd vezet át.

[1] Dio Cass. 78, 8.

A katonák épen befejezik az építést. Az ács nagy fatörzset vág föl, — a legionariusok nehéz gerendákat czipelnek, mások a kiásott földet vesszőkosarakban hordják el; a kőművesek a nekik hozott köveket veszik át. Két katona a hídon dolgozik, egyik vassulyokkal üti a még lazán álló korlátot, — a másik nagy szöget ver be. A munkások letevék fegyvereik egy részét, hogy könnyebben dolgozhassanak. A hídnál két teljes fegyverzetü katona; az egyik felölté köpenyét, míg szomszédja csak torkát félti, mert nyakravalót kötött; kardjaikat jobb oldalukon hordják. Traján két legátusa kiséretében a praetoriumból kiindulva közeledik, hogy szemlét tartson.

9. Fr. 39—40. Tovább haladván a sereg ismét tábort épít, — de az előbbinél kisebbet. Körfalain belől csak három sátrat állítottak. A tábor kapujánál három őr a gárdából, — bal kezeiket földre helyezett pajzsaikon nyugtatják. Jobb kezökben lándzsának kellene lennie, — de a vésnök nem faragta ki. Kardjaik balról jobb felé átvetett szíjon függnek. Hátul egy lándzsás őr és munkás katonák: kettő fatörzset czipel, egy pedig hatalmas fát vág ki. A tábor kapuja előtt balról egy zászlótartó pajzsa van medvebőrrel beborítva. Tulajdonosa a falhoz támasztá. A császár legátusai kiséretében ellenőrzi a befejezéshez közelgő munkát. A terület nagyon egyenetlen. A szomszéd magaslaton kastély emelkedik. Két nagy kapuja a patakhoz vezető útakra nyilik. Három katona rohamlépésben megy át a patak hídján, — egy más pedig vizet merít füles korsójába.

10. Fr. 40—42. A harmadik megerősített tábor. A legionáriusok nagy munkában vannak. Az előtérben hárman élőfákat vágnak ki; ketten vállaikra tett rúdon (jugum) hatalmas tönköt hurczolnak; többen csak ölre fogva viszik az ember magasságú, vastag darabokat. A megerősített tábor két részből áll: az egyik felén még szorgosan dolgoznak; falai közé merőleges gerendák vannak beeresztve. A másik rész Traján sátorával már készen áll, csak a falakat egyengetik nehéz sulykokkal. A várfaltól a hídig magas pallisadok. Ezek mögött két szénakazal. A császár ezúttal három kisérővel nézi a szorgos tevékenységet, s beszédbe elegyedik egy munkás katonával. Fölnyergelt lova a halmon készen várja őt.

11. Fr. 42. Előtérben a császár két legátusával. Mögötte négy praetoriánus. Egy katona két födetlen fejű dákot — valószinüleg kémeket, — az egyiket hosszú hajánál fogva, vezet eléje. A háttérben halmokon kettős tábor számos sátorral.

12. Fr. 42—43. Új építkezések. Baloldalon rohanó sebességü patakon, vagy kissebb folyón lábas hídat vernek. Néhány katona a czölöpöket sulykolja, mások a gerendákat hozzák, kettő pedig a korláton dolgozik. A háttérben megerősített tábor. Még dolgoznak rajta. Egy legionárius vállairól köveket emelnek le, kettő koczkaköveket illeszt az épülő falra, mig egy harmadik rövid gerendát hoz. Benn a tábor falai között Traján szemléli a sürgös munkát. Háta mögött, bal felől legátusa, jobbról teljes fegyverzetben egy gárdista. Az előtérben valószínüleg homoktelep, melyből két katona kosarakkal viszi el a szükséges anyagot; egy más tovább fejti a telepet. Kezéből hiányzik a kapa. Jobbra az előtérben, földbe szúrt rudak mellé támasztva két pajzs; a rudak (talán lándzsák) tetején sisakok.

13. Fr. 44—45. Nagy kiterjedésü teljesen befejezett tábor. A falakon belül egy nagyobb, s két kisebb, díszes sátor. A kapu előtt három őrkatona. Az

előtérben nagy mozgalom van. Tekintélyes lovas csapat érkezett, s fáradt paripáikat itatják a tábor előtt folyó vízben. A patakon vagy kisebb folyón lábas híd, melyen három lovas vágtatva megy át.

14. Fr. 45—47. Froehner szerint Tapae-hoz érkezett a római sereg. Balról a hegyormon erős várkastélyt látunk. Magas, szilárd falai U alakban hajolva össze, két, jelentékeny nagyságú belső építményt fognak be, s azután keresztfallal bezáródnak. Kivül ismét, megint falakkal védett két épület. A várfal jobboldalán hasonlóan három magas, tetejökön vízszintes pántok által összekötött gerendákon figyelő állomás, vagy vetőgép állvány; hasonlóan a külső építmény homlokzatán; csakhogy itt a gerendák keresztkötésekkel erősítvék össze. A homlokfalon mellvéd. Az épületek közül egy kétablakos, — a másikon csak egy nyílás, — a harmadik ablaktalan, a negyedik csak a kapun keresztül kap világosságot. A házak, úgylátszik, fából építvék. Akkor, midőn a falakat ariesekkel zúzták, rombolták, midőn a bástyák annál nagyobb védképességgel birtak, minél magasabbak voltak, ez a várkastély nagyon is számbavehető erősség lehetett. A domborkép egészen elhagyottnak tünteti föl.

A legionariusok teljes fegyverzetben csak az indulási parancsot várják. Elől az imagok, signumok s a legio sasa; ott van a chlamysba burkolózott tribun is. Több katona letette fegyvereit, s a tábor használatára tölgyeket vágnak le.

15. Fr. 47—49. Egyike a legnagyobb s legjobban sikerült csoportozatoknak. Balról nagyszámú legionarius indulásra készen, — tartalékban áll. Az előtérben a homlokzaton imagok és signumok. Kissé távolabb lovasok és gyalogok nagy hevességgel támadják meg a dákokat, kik egy sárkány, s a rómaiakéval majdnem azonos vexillum köré csoportosíták fő erejöket. Vezéreik hegyes, a phrygiaihoz hasonló föveget viselnek. Egyik közülök, talán az, ki fölajzott íjját lövi ki, maga Decebal, személyesen vezetve, igazgatva a véres ütközetet, épen úgy, mint Trajan. A császár táborának falai alatt áll, s legatusaival értekezik. Mögötte két, teljes fegyverzetű legionarius. A harcz közvetlen-közelben foly, irgalmat nem ismerő kegyetlenséggel, vadsággal. Két katona kiválik a tömegből, s ellenfeleiknek fejét viszik császárjok elé. Egy más a harcz közepett fogai közé ragadta üstökénél fogva egy elesett dáknak levágott fejét. A félmeztelen german fütykössel sújtja le már földre rogyó dák ellenfelét. Még az istenek is beavatkoznak a harczba, mert a magasban megjelenik a vihart támasztó Jupiter Tonitrualis. A dák sebesültek száma igen jelentékeny, s társaik a közeli erdőbe viszik őket.

16. Fr. 50—51. Az oszlop legsajátságosabb építménye (ld. alább). A császár maga is bámulni látszik. Kezében hasta pura, mögötte legatusai. Az előtérben dák város, melyet a rómaiak fölgyújtanak. Froehner az itt marquirozott telep házait czölöpépítményeknek minősíti, milyeneknek maradványai nálunk a Fertőben, Németországban, s a franczia és sveiczi köztársaságokban fordulnak elő. Dr. E. Rückert hasonló véleményt táplál a kelet-európai ősnépek és czölöpépítményekről kiadott művecskéjében. Épen így Mommsen is, teljesen mellőzve Haupt-nak már 1870-iki és Tocilescunak még későbbi helyreigazításait. E két utóbbi tudós, oly mélyreható érveléssel mutatja ki, hogy a dákok sohasem építkeztek vizekre, mikép a dolog nem lehet többé kérdés, még kevésbé kétely tárgya.

Az előtér jobboldalán négy fegyveres dák menekül.

17. Fr. 51. A római hadsereg előre haladva, gázlóhoz ért. A császár már átkelt; mögötte aquilifer; a sas hiányzik, hátrább két signifer, egy kürtös és számos katona. Közülök az egyik teljesen levetkezett, s ruháit pajzsára téve, gázol társai után. A víz dombról ömlik alá, -- melyen dák kőfal áll.

18. Fr. 51—52. Trajan emelvényen áll egyik tábornokával. Kezében jutalomnak szánt lándzsa. Serege az emelvény előtt csoportosult, hogy meghallgassa beszédét. Közben egy german által vezetett kilencz tagú födetlen fejű dákokból álló követség érkezik lóháton.

19. Fr. 52—53. Trajan tábornokai kiséretében öt dák követet fogad. Gyalog vannak. Hajuk hosszú, sarut, nadrágot, és rojtos, majdnem földig érő köpenyt viselnek. Valószínűleg békét kérnek vagy ajánlanak. A háttérben megerősített tábor. Falai között egy sátor és két katona.

20. Fr. 53—54. Négy külön jelenetet ábrázoló csoportozat. A baloldal felső részén, a római seregbe tartozó lovasok — közöttök egy german — dák házakat gyújtanak föl; alul legionariusok futamodó fegyveres dákokat üldöznek. A menekvők előtt egy védtelen öreg halad síró gyermeket vezetve, — mögötte más, szintén fegyvertelen alak; a többiek elhullottak; csak ketten küzdenek még: egyikök egészen ifjú, s földre roskadva is ütésre emeli fütykösét; másik magasra tartott bunkósával mér csapást a pajzsát védelmül fölemelt legionariusra.

A jobb oldal felső részén Trajan gyermekes dák asszonyokat bocsát szabadon. Két római katona sóvár tekintettel emeli reájok kezét. A háttérben nagy folyó, s partján csónak vagy dereglye.

Alól nagy üregben megölt szarvasmarhák hevernek.

21. Fr. 54—55. A dák hadsereg támadásra indulván a rómaiak megerősített tábora ellen, nagy folyamon kel át, de a vízben úszó lovasok közt zavar keletkezik, és számosan elmerülnek. A folyam túlsó felén lévők között e baj láttára nagy izgatottság támad. Hatan föveget viselnek, kettőnél magasra tartott sárkány jelvény, más ketten födetlen fejűek, — s tőlök telhetőleg buzdítják, bátorítják a fuldoklókat. A baloldal hátterében nagy kőház.

22. Fr. 55—56. A czélhoz jutott dák sereg megtámadja a rómaiak téli szállásait. Ez nagy terjedelmű megerősített tábor. Kapuja be van zárva, védői teljes fegyverzetű legionariusok, mindnyájan a falakra gyültek, s hevesen küzdenek támadóik ellen. A dák sereget két, föveges parancsnok vezérli, s jó példát mutatva nyilakat röpitenek az ostromlottakra. A baloldal hátterében három, lovaikkal együtt tetőtől-talpig pikkely pánczélba öltözött vas sisakos jazyg jelzi, hogy az ő népök is részt vett e sikertelen kisérletben.

A háború második éve (102.)

23. Fr. 57—58. Trajan valamely dunaparti nagy városból indul meg a hadjárat továbbfolytatására. A parton balfelől magas falakkal körülvett erősség, több négyszögű, oszlopcsarnokos nagy épület emelkedik belsejében. Mellette jobbra téres amphitheatrum. A nézőtér és arena üresek. Jól megkülönböztethetők a látogatóknak fokozatosan emelkedő padsorai, — a körönd, s a második emelet

ablakai. A csoportozat jobb oldalán előcsarnokos ház. A parton nagy mozgalom uralkodik. Az erősség aljában a katonák nagy hajókat raknak meg mindenféle csomagokkal. A császár kiséretével s a zászlótartókkal közeledik, hogy a nyolcz evezős által hajtott kisebb fajtájú biremisre üljön, melyet most egy hajóslegény vastag kötéllel szorít a parthoz.

24. Fr. 58—59. A császár kiséretével nagy folyón halad. Hajója gyönyörűen díszített kis biremis, hat evezőssel. Ő a habitaculumban ül legatusával és maga kormányoz. Mellette valamivel nagyobb két evezős halad. E mellett mindenféle készlettel megrakott födeles hajó, végül a baloldal előrészén dereglye, benne a kormányos és négy ló minden szerszám nélkül.

25. Fr. 59—60. Megerősített parti városba érkeznek. A katonák kirakodnak. Traján kiszáll kiséretével együtt.

26. Fr. 60—61. A hadsereg már Daciában van. Öt katona vezeti a főtisztek lovait. Az egyik pajzsot visel és kezében lándzsa. A gárdisták medvebőr fejdíszt hordanak, mely érczkarikával van homlokukra erősítve; előttök kard, pajzs és fütykössel fegyverzett félmeztelen germanok mennek. Csak nadrágjuk van és bakancsuk. Traján lovon ülve erdőn megy keresztül. Közvetlenül mellette egy legionarius vezeti a császár tartalék lovát. Két lovas vágtatva tér vissza jelenteni az ellenség közeledését.

27. Fr. 61—62. Római lovasság megfutamítja a jazygokat.

28. Fr. 62—63. Meredek hegy aljában heves éjszakai ütközet, melyet az éj istennője a magasból néz. A rómaiak german szövetségeseik segélyével elfoglalják ellenfeleik hadállásait. Egy megsebesült pileatus megöli magát, nehogy rabszolgaságra jusson. Háttérben három nagy társzekér, fegyverek-, élelmiszerek- és edényekkel megrakottan. A középső tetején dák sárkány. Az elsőnek kerekére a dákok egy római foglyot feszítének. A lovak megölettek, a kiséret elesett, s két dák ifjú holtan fekszik a dombtetőn.

29. Fr. 63—64. A legionariusok táboruk megerősítésén fáradoznak. Traján legatusaival a félig kész erősség falai között áll, szemlélve a munkát, s a szomszéd hegyek közől dák monstre küldöttség járul eléje. A küldötteket három föveges, tehát főúr vezeti a császár elé, s ők magok megilletődött arczczal, kérő taglejtésekkel közelednek. Mögöttök a falakon kivül, öregek, férfiak, asszonyok, leánykák, fiuk s kis gyermekek. A küldöttek kétségtelenül kegyelemért esdenek.

30. Fr. 64—65. A katonák három dák foglyot, köztök egy fövegest kötöznek meg. A háttérben két katona által vezetett, s vetőgépet vagy társzekeret vontató öszvérek.

31. Fr. 65. Az első művésznek egyik legsikerültebb csoportozata: a sebesültek ápolása. A szikla ára roskadt nehéz sebesültet társai segítik fölegyenesedni; a másik sérültnek az orvos beköti felső lábszárát. A két katona súlyos fájdalmát igen sikerülten illustrálja a szobrász. Háttérben legionariusok s három zászlótartó.

32. Fr. 66. Traján legatusa kiséretében gyalog várja be az eléje vezetett dák foglyot. A császár mögött két kürtös és egy zászlótartó. A háttérben három katona által kisért két, öszvérek által vontatott hadiszekér (birotae) lövésre készen álló katapultokkal.

33. Fr. 66—67. Heves ütközet. A dákok magas dombon foglaltak helyet. A gyalogság german auxiliumaival, szemben támadja meg homlokvonalukat, s mire a csata teljesen kifejlődik, megérkeznek a római lovasok is, hátulról rontva elleneik kedvező hadállásaira. E nem várt roham a császár részére hajlítja a csata sorsát. A harczmező dák halottakkal van borítva.

34. Fr. 67—68. A súlyos vereséget szenvedett dákok sűrű erdőbe menekülnek. Közöttök egy föveges. Talán maga a király. Útjokat sebesültek és halottak födik.

35. Fr. 68—69. A császár két legatusa és egy katona kiséretében az emelvényen áll. Serege, elől a zászlótartókkal, köréje gyülekezett, hogy meghallgassa beszédjét, a mi alig lehetett egyéb, mint az előbbi csoportozaton feltüntetett ütközetben tanusított nagy vitézségért mondott őszinte köszönet.

36. Fr. 69. Kisebb római erősség. Körfalain belül sátor, s magas, egy ablakos, valószínüleg deszka épület. Az udvar dák foglyokkal van tele, közöttük négy pileatus. Őrizetükre két legionarius van kirendelve.

37. Fr. 70. Traján — mögötte legatusai — a suggestumra helyezett széken ül, s jutalmakat ósztogat. A kik megkapták, hálásan csókolják meg kezeit, a többiek várakozásteljesen állják körül az emelvényt. Két kitüntetett összeölelkezik nagy örömében.

38. Fr. 70. Az oszlopnak művészileg legjobban sikerült, de a legkínosabb benyomást tevő domborcsoportozata: a római foglyok kínzása. Három szerencsétlen a dák asszonyok kezébe kerülvén, ezek elkeseredésök és kétségbeesett dühökben a védteleneken töltik boszújokat. Ruháikból teljesen kifosztva, égő fáklyákkal perzselik őket ketten-ketten, vállaik-, nyakuk- és fejökön, egy másik szörnyeteg pedig az előtérben összeroskadt, nyomorultnak fejetetejére borítja a fáklya lobogó lángrózsáját. A szerencsétlenek kínjait festőileg véste arczaikra a művész. A csoportozat jobb oldalán magas, egyemeletes kőház.

39. Fr. 71—72. Traján nagy folyó partján áll, hogy elinduljon a készen váró, szépen díszített kis biremisen. Közben legionariusai két, talán követségben járó dákot hoznak eléje, kiket főtisztjei jelenlétében azonnal kihallgat. A biremisen lévő hajós türelmetlenül várja ura beszállását. A császári jármü előtt majdnem túlterhelt hajó. Egy katona a már lerakott csomagokat helyezgeti, más három pedig új rakományt hoz vállain. Két zászló közvetlenül a víz szélére van letűzve. A parton erősség a porta principalisszal, jobbra csinosan épült magas ház.

40. Fr. 72—73. Vizparton terjedelmes erősség, melynek főkapuján nagy tömeg katona tódul ki, teljes fölszereléssel, zászlaik alatt, hogy átkeljenek a hajóhídon. Traján már átért a folyó tulsó partjára. Az ő és főtisztjeinek lovait katonák vezetik.

41. Fr. 72—74. Nagy terjedelmü erősség. Homlokzatát szilárd koczkafal képezi. A jobboldalon kerek, ugyancsak kőkoczkákból épült bástya. Tőle balra négy magas és csúcsukon keresztfákkal kétszeresen összekötött gerendázat a vetőgép elhelyezésére; a körbástya falai között hasonló szerkezet két oszlopa látszik. A vár, bal, hátsó része czölöpfal, melyhez a jobboldalon kőfal csatla-

kozik. Ez előtt vonulnak el az ószvérek és ökrök által vont, fegyverek- s élelmi szerekkel megrakott társzekerek kellő őrség kiséretében. A vár udvara tele van legionariusokkal, a falak ormai szintén, s teljes készenlétben várják a támadást.

42. Fr. 74. Traján dombon, — melyre fakeritéssel ellátott út vezet — állva értekezik egyik tábornokával. A csapatok a dombtetőre mennek, hol császárjok tanácskozik. A háttérben várkastély van, ugyanoly vetőgép állványnyal mint az előbbi csoporton.

43. Fr. 74—75. A háttérben koczkakövekből épült dák fellegvár. Benn két nagy épület. Falain három vetőgép-állvány. Baloldalát hegység védi, a völgyben pedig czik-czak alaku sánczolat. Aljában íves kapú lévén, belső helyiségekre következtethetünk. Az előtért a császár és sűrü tömegekbe csoportosuló hadai foglalják el. Traján vezéreivel tanácskozik, körülötte zászlótartók s hátrább mindkét oldalon a sereg. Tovább jobbra a csapatok egy része a fölütendő tábor előmunkálataival foglalkozik: fatörzseket döntögetnek le, árkokat ásnak, sánczot hánynak.

44. Fr. 75. A császár két kisérőjével, látható szivességgel fogadja a két tagból álló, rojtos köpenyü, nadrágos, dák küldöttséget. A háttérben ellenséges vár.

45. Fr. 76—77. Traján a táborban fényes áldozatot mutat be nagy segédlettel.

46. Fr. 77. Traján az áldozat után összehívja csapatait, s beszédet tart hozzájok. Baljában sasfejü rövid kard. Mögötte a suggestumon két legatusa; vele szemben három zászlótartó. A sereg körülöttük csoportosul.

47. Fr. 78—81. A római had megindult. A dákok meglepetve, az előtörő nagy tömeg által, két sárkányukkal egy pileatus vezérlete alatt a hegyek közé menekülnek. A római sereg jelentékeny culturával biró vidéken halad át. A csoportozat jobb szélén bekertelt udvaru faház, melynek tetejét fáklyával gyújtja meg az előőrsbe tartozó legionarius, míg társa a keritést égeti el. E tanyától balra magas domb emelkedik, rajta nagyobb épitmény, melynek csak hosszfala látszik. Jobbra a magaslattal összefüggően új lánczolat húzódik, és e közé menekülnek a dák hadak. Az előbb említett domb alatt hosszú palánkolás. Ugyancsak e magaslat alatt a keresztvölgyből folyó ömlik alá, mely át van hídalva. A híd lábas szerkezetéből következtethetjük, hogy a folyó aligha tartozik a nagyobb vizek közé. A folyó balpartján a viz mentén, hosszú, keményszerkezetü palánkolás, mely a három katona által őrzött hidfőtől a magas gerendákra helyezett propugnaculumig ér. Az őrház — egy legionarius épen fölgyújtja — fából készült, s a látható két oldalon egy-egy ablak. Alatta széles magas kapú, melyen keresztülment már a császár, s épen a hídon lovagol két kisérőjével, hogy a jobb partra jusson. Kiséretének többi része vágtatva követi. Odább a folyó balpartján emelkedő halom alján kőház fafödéllel. Előtte lándzsákra szúrt dák fejek. Tovább hasonló épület. A katonák itt nagy munkában vannak. Egy részök fatörzseket döntöget le, mások a dákok árkolásait töltögetik be, hogy megkönnyítsék a sereg haladását. Pajzsaikat, sisakjaikat a földre rakták. Végül a tableau szélső baloldalán látjuk az előre haladó római sereget.

48. Fr. 81—82. A háború innen kezdve mindvégig hegyes területen folyt. A legionariusok kisebb méretü tábort építenek a szokott módon. Háttérben hegyek, s közöttük három katona sisakos feje látszik.

49. Fr. 82—83. Megerősített tábor. Benn egy kicsiny és két nagy sátor. Kapuja előtt a császár legatusai és gárdistái kiséretében, térdre boruló dák követet fogad. Jobbra hosszú vonalban a sereg. Elől egy főtiszt, kürtösök, zászlótartók stb.

50. Fr. 83—86. Az előtérben ökrök és öszvérek által vont, hordókkal megrakott társzekerek; a kiséretet gyalog katonák szolgáltatják. E készleteket, úgy látszik, a két legionarius által őrzött kis táborba szállítják. A jobbra huzódó hegyek között négy kerek épület, melyeket egymásután szállanak meg a római seregek. Tovább nagy erősség; balszöglete mellett nyitott kapu, utóbbi fölött két vetőgép tornyocska vagy őrállomás. Helyőrsége úgylátszik elhagyta. A hegyek között nyiló völgyeket a támadó sereg egészen elárasztotta. A csoportozat jobb szélét Trajan foglalja el legatusaival.

51. Fr. 86—88. Megérkezett A. Lusius Quietus mór lovassága, űzve az erdőbe futamodó ellenséget. Nyeregtelen harczi méneken ülnek; rövid köpenyt viselnek; lándzsával és kerek pajzszsal fegyverezvék. Hajok gondosan meg van göndörítve. Útjok halott és sebesült dákokkal van tele.

52. Fr. 88—89. A római sereg ismét tábort épít. Munkaközben egy katona arczul üti társát.

53. Fr. 90—91. Nagyobb megerősített tábor. Benn a baloldalon pompás sátor. A porta principalis fölött fa-emelvény. Ettől jobbra a falakon catapultok lövésre készen. A jobb rész előterében nagy farakások a vetőgépek használatára. Egy vetőgép már működik, — s a mellette lévő legionarius épen fölpattantotta a húrt. Ide iparkodik a tableau baloldalán ábrázolt, két öszvér által vont vetőgép kisérete is. A lőtelepet nagy tömeg katona veszi körül. A csoportozat baloldalán Trajánt tünteté föl a művész, a mint legatusai kiséretében követségbe érkezett föveges dákokat fogad.

54. Fr. 91—93. Ütközet. A tableau bal szélén négy, pikkely-pánczélos sisakos alak. Az előtérben most szerepelnek először a parittyások. Rövid ujjú chitont viselnek, vállaikon lebegő, jobbfélen csattal összefoglalt köpeny, melynek szárnyát a pajzsot hordó balkarjukra fektetik. Köpenyük így födve és védve balvállukat, mellökön a nyakról lefüggő, s a balkarig terjedő kötényt képez, melybe parittya köveiket rakják. Köveik simított ovalisok, s kötélparitytyával hajítják azokat. Velök együtt küzdenek a germanok és rómaiak. A dákok positiója kellően meg van erősítve. A hegyek közé fészkelik magokat, s azoknak ormaira tűzték ki sárkányukat, zászlaikat. A völgyet pallisadokkal zárták el, s a föléjök helyezett vetőgépet ketten látják el. Tovább jobbfelé fönn a magaslaton, és az alatta terülő dombok között őrház és citadella. Utóbbi mellett jobb- és balról pallisadok. Az ütközet hevesen folyt. A domborkép előrészén küzdő dákokat az erődítményben levők a vetőgéppel támogatják. E csoportozaton föltünően sok kalapos, dák lévén föltüntetve, föltételezhetjük, hogy Decebal, táborkarával együtt részt vett a harczban, mely daczára a nagy

erőfeszítéseknek a hazáját védő nemzet hátrányára látszik eldőlni, mert a csoportozat jobb oldalán még a kalaposok is fejszét fogtak, hogy az erdő hatalmas törzseit ledöntögetve, megakadályozzák a legiók betörését hegyeik közé, hova a dák csapatok egy része már megkezdte visszavonulását.

55. Fr. 93—95. A csoportozat baloldalán — a magaslaton Trajan csapatai szorgalmasan dolgoznak táboruk építésén. A völgyet legionariusok szállották meg. Jobbra, háttérben a császár áll környezetével, s két katona megkötözött pileatus dák foglyot visz eléje. A jobb oldal alsó részén a katonák pajzsaikat letéve erdőket irtanak. Fönn a hegyek között legionariusok mennek.

56. Fr. 95—97. Ütközet, melyben a rómaiakat german auxiliumaikon kivül ijászok is segítik. Új szövetségeseik hegyes sisakot, rövid ujjas inget viselnek és hosszú, majdnem földig érő szoknyát. Az új ellenfelektől megrémült dákok tömérdek sebesültet és halottat hagyva hátra, palánk erősségbe menekülnek. Háttérben erdő.

57. Fr. 97. Sziklák közé épített, s pileatusok által vezérlett helyőrséggel védett várat, a legionariusok testudot alakítva támadnak meg. A várbeliek köveket dobálnak ellenfeleikre.

58. Fr. 97—98. Trajan két legatusa kiséretében. Mögötte legionáriusok. Két katona levágott dák fejet visz eléje. A vidéket hegyek borítják.

59. Fr. 98—99. Ismét ütközet. A dákok utolszor jelennek meg nyílt harczban. Legionariusok, parittyások és germanok küzdenek velök. Trajan javára dölvén el a csata, a dákok hegyeik közé menekülnek. A bal oldal előterében jelentékeny római tartalék. A jobb oldal felső részén dák palánkerősség.

60. Fr. 100. A császár megerősített táborban emelvényen foglalt helyet kiséretével együtt, s maga köré gyűjtvén seregeit allocutiót tart, vagy rendeleteket ad ki. A tábor jobb oldalán vetőgépek használatára szánt farakások. A tábor magaslaton fekszik, jobb felén halom, melynek aljában a legionariusok erdőt irtanak.

61. Fr. 101—102. A tábor kis patak mentén pihenőt tart. A háttérben kerek bástya, s négyszögű kisebb tábor, melyből a katonák zsákokkal hordják ki a sereg közt kiosztandó készletet. Két legionarius a császár lovait tartja; a jobb oldalon Trajan legátusaival, mögötte zászló-tartók és a sereg.

62. Fr. 102—104. Trajan suggestumon ül, mögötte legatusai. Előtte térdre borulva a kegyelmet kérő Decebál, — közvetlenül mellette ugyanily helyzetben a király egy főtisztje födetlen fővel; az oldalt térdelő harmadik főveges alak a császár térdeit érinti. A királyt nagy kiséret követte, mely letéve fegyvereit, legnagyobb rész térdre borultan, fölemelt karokkal várja a győző föltételeit. Hátul zászlóik: sárkányok és egy vixillum. A háttérben nagy erősség, melyet a rómaiak, töltést (agger) építvén eléje a falak magasságáig, csak szabályszerű ostrommal tudtak bevenni.

63. Fr. 104—105. Froehner szerint (kis kiadás) Sarmizegetusa. A várost erősség veszi körül. Lakossága házi állataival együtt a hegyszakadékba menekül, melyet a férfiak elzárnak. Házai kőből és fából épültek, — elég csinosan. A csoportozat jobb oldalán a menekvők házi állatai.

64. Fr. 106. Trajan az emelvényen áll két legatusával. Az emelvény mellett signumok. Az előtte összesereglett csapatok a véres háboru befejeztével ötödször kiáltják ki Trajánt császárjoknak.

65. F. 107. Victoria a győzelmi táblán örökíti meg a két évi harcz történetét. Az istenség a szokásos öltözetben ábrázoltatik. Bal lába sisakon nyugszik. Bal kezével az oltárra támasztott ovalis és szélein levélkoszorúval díszitett pajzsot fogja. Bal és jobb oldalon a dákok és szövetségeseik fegyvereiből összeállitott pompás tropaeumok.

A második hadjárat. (105—106.)

66. Fr. 108—110. Pompás dunaparti város. A moloval ellátott parton hatalmas épületek. Az előtérben nagy diadal-ív. Tetején három, fáklyát tartó, teljesen meztelen férfi-szobor. Közvetlenül mögötte kápolna. Homlokzatán négy oszlop korinthosi kapitelekkel. Beljebb, kivülről zárt oszlopcsarnokkal körülvett nagy templom. Celláját oszlopok veszik körül. A homlokzat két középső oszlopa között magas piedestalon egy isten-szobor. A templomnak, mint oszlopcsarnoknak, ablakai rácsosak. A fáklyákkal világított vízparton nagy mozgalom van. A hajók épen indulnak. A művész az előtérbe két fényesen díszitett biremist vésett. Az elsőnek habitaculuma elé a gárda zászlai tűzvék, s a kormánynál talán a parancsnok áll. A második két evezős cajutejének ernyő-rúdján serpenyős szurok-lámpa függ. Előtte áll a császár togájában, s mintha evezősének a megindulási parancsot adná ki. A háttérben nagyobb hajó, bevonható ponyvatödéllel. A hajók mindegyikén nyolcz legény evez. A molonak jobb oldali, kétségtelenül raktári épületei előtt több nagy hajó sátora látszik.

67. Fr. 110—111. Moloval ellátott város. A partot nagy kőfal védelmezi, melynek jobb oldalán arcadjai vannak, hogy kisebb hajók is kiköthessenek. A nép kitódul a partra, hogy üdvözölje érkező uralkodóját. A háttérben oltár égő tűzzel, s mellette az áldozati bika. Majd pompás oszlopcsarnok s egy nagy épület látható. A víz hullámai között delphinekhez hasonló halak.

68. Fr. 111. A kiszálló Trajánt a város hatósága fogadja nagy embertömeg kiséretében. A parton pompás templom corinthosi oszlopcsarnokkal. Jobbról a molo és két biremis a legénységgel.

69. Fr. 112—115. Trajan tömérdek ember kiséretében dombról szállalá íves, nagy kapun keresztül, téres áldozó-helyre, hol két oltáron ég a szent tűz, s négy bikát tartanak leölésre készen. Az állatok hátán széles, majdnem földig érő szalag. Az egyik segéd kezében fejsze. A császár egyszerü togában áldoz, két lictor követi a vesszőcsomaggal. Nagy tömeg ember, férfiak, nők, gyermekek, — s a legtöbb koszorúval dísziti homlokát. Karjaikat az ég felé emelik. Távolabb két signum és kis tábor két őrrel.

70. Fr. 115. A császár újra kikötött, legionariusai biremisből szállanak ki. Három más nagy hajó a kikötő fala mögött látszik.

71. Fr. 116. Áldozat a vízparton. Az oszlop legfényesebb városa. Partján csupa arcadokból álló molo. Baloldalon corinthosi oszlopokkal födött csarnok,

mögötte kert, a csarnokot meghaladó fákkal. Középen nagy szinház. Homlokzatán négy oszlop, közepén ívelt széles kapu, jobbra és balra négyszögű ablakok. Az oszlopokon párhuzamos párkányok nyugszanak, — fölöttük ablaksor, majd ízléses díszitmények. Jobbra ismét magas, ívelt kapuval ellátott épület, majd előcsarnokos templom, homlokzatán négy korinthosi oszloppal. Végül a kikötő fala, s mellette gerendákra épített magas őrházacska. A partot roppant embertömeg lepi el. Az oltárnak gyümölcs és kenyérből rakott tüze már ég, s az egyszerű togát viselő császár bort öntött reá tányérjából. Mellette a camillus pintyőkét tart kis kalitban. A symphoniacus kettős furulyáját fújja, mellette pedig a victimarius leölte az áldozati bikát.

72. Fr. 117—118. A római sereg puszta partvidéken köt ki. A császár már elhagyta biremisét és hadainak élén megy gyalog. A háttéren öszvéres szekér pajzsokkal megrakva.

73. Fr. 118—120. Falakkal körülvett város. Benn kicsinyke oszlopcsarnokos templom, nehány magán álló ház. A császár lóháton ül, — s az equites singulares kisérik. Nagy tömeg dák járul eléje, férfiak, nők, gyermekek, mindannyian kérő taglejtésekkel.

74. Fr. 120—121. A császár a nagy templom kapuja előtt fényes áldozatot mutat be. Traján egyszerű togában végzi a szertartást. A camillus növénymagvakkal telt dobozt tart. A symphoniacus kettős furulyán játszik. A victimariusok öt bikát vezettek elő, hogy leöljék azokat a már égő oltár előtt. Az áldozatban résztvevő rómaiakon kivül nagyszámú dák van jelen.

75. Fr. 122—123. A german segédcsapatok — jobb vállukon nyitott inget viselnek, lábaikon sarú — megerősített tábort épitve. Az előtérben fákat vágnak ki. Hatszögű pajzsaikat földre rakták. A tábor már elkészült félig. Falai között két kicsi épület. A dombon fekvő erődhöz palánkkal védett út vezet. Vele szemben kisebb, valószínűleg dák erősség tekszik.

76. Fr. 123—124. Hegyek között kettős dák erősség. A falak simított koczkakövekből épülvék, egész rendszeresen. Az első erődítmény majdnem négyszögű, s jobb oldalát természetes szikla képezi. Kapuja magas — fölötte propugnaculum. Vele szemben hasonló szerkezetű kapu, mely átvezet a második erősségbe. A második erődítmény inkább a szük völgyet elzáró falnak nevezhető. Az erősség körül, s annak udvarán nagy mozgalom van. A hegyek közül sürű tömegben dák sereg tódul előre pileatusok vezérlete alatt, s a vár udvarán gyülik össze. Az előtérben két föveges dák tanácskozni látszik.

77. Fr. 124—128. Félkör alakú előbástyával ellátott négyszeres — fokozatosan magasabbra emelkedő sánczolat. A dákok nagy hevességgel támadják meg. A legionariusok azonban kitartóan védelmezik, sőt kitörnek harczvonalukból, hogy ember-ember ellen küzdve szorítsák vissza a merész ostromlókat, kik, úgylátszik, a nagy sánczolat befejezését akarák meggátolni, mert a legutolsó védvonalon még szorgalmasan dolgoznak Róma legionariusai. Ugyanitt foglal helyet a praefectus praetorio is három kisérőjével, s igazgatja a véres csatát, mely a rómaiak részéről is nagy veszteségekkel járt kétségtelenül, mert a dákoknak tömérdek halottja, sebesültje van, kik a védelmi vonalak közét, majd-

nem egészen elborítják. Traján az ütközet közelében lévén, azonnal megjelent a harcztéren, s a dombormű úgy tünteti fel őt, a mint sebes vágtatva érkezik kíséretével, segítségül hozva legionariusait és a gárdát. Sisakjaik a háttér hegyei mögül már előtűnnek.

78. Fr. 128—129. A turnu-severini híd. Baloldalon a hídfő erődje. Magas falai között három sátor látható. Majd a híd következik. A reliefen csak öt hídláb van föltüntetve, s a baloldali hídfő. A balparton Traján, hálát adandó az isteneknek a nagy munka elkészülteért, fényes áldozatot mutat be. A pompás oltáron kenyér és gyümölcsök vannak, de a szent tűz még nem ég. A császár kezében áldozati tányér. Ott van a megszokott camillus is, kezében kis dobozával. A victimarius már készen tartja a bikát. A főtisztek az oltár közelében csoportosulnak; a háttérben nagy tömeg legionarius.

79. Fr. 129—130. Vízparton épült város. Köralakú római erősség. A porta praetoria fölött a praetorianusok lakása. Jobb és baloldalon nagy faházak, kétségtelenül a katonák lakhelyei. Jobbra díszes szinház; nagy kapuja s nagy ablakai vannak. Köröndje több részre van fölosztva. Most üres. Mellette lapos födelű egyablakos ház; odább magas épület, a magas kapu fölé helyezett ablakkal, — végül födött oszlopcsarnok, melyhez jobbról magas fal, valamely nagyobb épület része csatlakozik. Az előtérben Traján, egy idegen nép követeit fogadja főemberei kíséretében. A vele értekezni látszó alakok közül kettőnek feje kendővel van bekötve, felső testük meztelen; balvállukon hosszú köpeny, melyet az ellenkező oldalon kapocs tart össze; hosszú, bokáig érő nadrágot viselnek, mely reáhajlik bakancshoz hasonló lábbelijökre. Nadrágjokat derékon zsineggel erősítik meg. Hátrább ketten ugyanily öltözetet viselnek, de fejükön magas, fölül kissé megszűkülő, bár azért lapos föveg van. Két alak az előbbiektől balra födetlen fővel áll. Hajuk meggöndörítve omlik homlokukra. Felső testükön valami ujjast viselnek, melyre ujjatlan mellényt öltének; alsó testükön hosszú, majdnem földig érő szoknya. Lábbelijök megint bakancsforma. Végül még két alak, kik lovaikat tartják féken zabláiknál fogva. Az utóbbiak fövegje majdnem hegyes; térdigérő bő, — derékon átkötött ujjast viselnek, mely oldalt kissé megvan hasítva. Alól nekik is lábbelijökig érő nadrágjuk van. A balfelől álló köpenyt is visel, — míg társának nincsen. Emennek baloldalán rövid kard. A háttérben többé-kevésbé hasonló alakok.

80. Fr. 131—132. A római sereg lábas hídon kel át. Traján seregének élén gyalog megy. Az út magas hegy alján vezet el, melynek tetején két tropaeum.

81. Fr. 132—133. Megerősített város. Az erősség kapuja be van téve. A falakon kivül oszlopos templom. A csoportozat jobb oldalán kerek tábor nagy kapuval. Benn sátor. Traján lóháton, két főtisztje kíséretében érkezik a hely színére, s csapatai acclamatióval és égő oltárral üdvözlik. Ott van már a bika is, csak a császárnak kell leszállania, hogy az áldozat bemutatható legyen.

82. Fr. 133—134. Traján a megerősített táborban cinctus Gabinust öltve magára, suovetauriliát mutat be a szokott módon. A táborban számos sátor.

83. Fr. 135—136. Traján két tábornokával az emelvényen állva, beszédet tart seregéhez. Egy katona a császár lovát vezeti.

84. Fr. 136—137. A császár kiszögellő bástyákkal ellátott megerősített táborban legatusaival emelvényen ül s a haditanácsban elnököl. Egy gárdista zászlót tart. A tábor balrészében függönyös, magas sátrak.

85. Fr. 131—139. A római sereg hegyi útakon két vonalban halad előre. A hegyek között haladó csapatokat a császár személyesen vezérli. Mögötte kürtös, tovább a sereg teljes fölszereléssel, hátrább fegyverekkel megrakott őszvérek, szekerek. Az alsó vonal élén egy legatus halad, mögötte kürtösök, zászlók, s a nagy tömegben fölvonuló sereg.

86. Fr. 139—140. Megerősített tábor. Társzekerek érkeztek, melyeket kiséretök lerak. Közvetlenül a tábor mellett kisebb citadella. Falai között két nagyobb és két kisebb sátor. A jobb oldalon vetőgép állvány. Patak mellett fekszik mindkét erősség. Hídján legionarius őr, s e mellett füles edénybe vizet merítő katona.

87. Fr. 140—141. A hadsereg ismét két vonalban halad. Az első hadosztály sikságon megy. Előcsapatját íjászok képezik; utánok germánok, majd parittyások, végül legionariusok. A hegyi útakon haladókat Traján vezérli legatusával. Hátrább zászlótartók, — végül rendes római csapatok.

88. Fr. 141. Magas hegyek közé épült megerősített tábor. Az előtérben egy tribun két trombitással. A kapu előtt őr.

89. Fr. 142. Az előtérben római aratók dolgoznak. Mindannyian katonák. Az érett gabonát sarlókkal levágván, kévékbe gyűjtik a sikság gazdag termését. A munkások mellett három ló, a háttérben hegyek, félkör alakú megerősített táborral, melyben három magas sátrat vontak föl.

90. Fr. 142—144. Három, félkör alakú bástyából álló nagy dák erősség. Az első rész falainak csak jobb széle látható; a másodikban két épület; az egyiknek csak födele s két ablakának felső része van föltüntetve; többi részét elfödi a várfal. A másik emeletes; — fönn két téglány alakú, — alant pedig három magas, de igen keskeny ablakkal. A harmadik bástyában az utolsóhoz hasonló épület; emeletén egy, földszintjén két ablakkal. E házak mind fából építvék. A harmadik bástyán nagy kapu. A vár őrsége élénk mozgalomban van; közöttük öt pileatus. A bal oldalon megérkezik a legionariusok előőrse.

91. Fr. 144. Ütközet hegyek között. Az előtérben hevesen folyt a csata. Számos sebesült és halott födi a harcztért. Rendes római csapatok küzdenek ellenneikkel, — segédcsapataik nincsenek. A háttérben hegyek között dák tartalék-sereg. Nagy mozgalomban lévén, valószínűleg bajtársaik segélyére akarnak sietni.

92. Fr. 145. Megerősített római tábor. Belső udvarán négy sátor; a külsőben zászlótartó. Az előtérben két őr.

93—95. Fr. 145—151. A legnagyobb dák erősség (ld. alább) mely a csigavonalnak majdnem felét elfoglalja. A falain, s falai alatt történő eseményeket a következő csoportozatokra oszthatjuk.

93. Fr. 145—146. Dák földvár. Parittyások és rendes római katonaság támadja meg a pileatusok által vezetett védőket. Az ostromlók létrákon törnek az ormokra. Egy merész legionarius lajtorjája tetején egy csapással ütötte le a vele szembeszállott dák fejét, s azt mint véres diadaljelet tartja kezében. Tár-

sai hasonló vitézséget tanusítanak. Egy legionarius futva hozza vállain létráját, hogy a sánczolat oldalához támassza. Az ostromlottak hevesen védik erős állásukat. Köveket dobálnak feltörekvő elleneikre, s kétségbeesett erőteszítéssel igyekeznek letaszítani őket létráikról.

94. Fr. 146—148. Az előbbi erődítménynek a folytatása. A csoportozat bal előrészein egy legionarius csapat megkezdi már a támadást, melyet a védők egy pileatus vezérlete alatt nagy kövek lehengerítése, gyors nyilazás stb. által igyekeznek visszaverni. A császár seregének élén épen jókor érkezik, de mielőtt teljes erővel fogna az ostromhoz, hadi tanácsot tart vezéreivel. Serege kizárólag legionariusokból áll.

95. Fr. 148—151. A vár falain kivül vivott nyilt harcz. Legionariusok, germánok és íjászok küzdenek. A pileatusaik vezetése alatt lévő dákokat már visszanyomták, legvégső védműveiknek falai alá, bár ezek a kétségbeesés bátorságával küzdenek. Visszavonulás közben nagy köveket dobálnak elleneikre. Utolsó védművök kettős erősség. A felső sürün meg van rakva őrséggel, mely kínos órákat tölt falai alatt, félvén visszaszorított bajtársaik segélyére menni. Előttök a föveges fővezér, balkarján pajzszsal, mintha szemrehányásokat tenne a gyöngéknek. A váron kivül a kapu körül néhány fegyveres. Hárman még a végső pillanatban is társaik segélyére sietnek, biztos halálba. A többiek az alsó erősségben történők szemlélésével foglalvák el, s erre fordul aggódó tekintettel a felső vár őrségének egy része is. Néhányan hevesen gesticulálnak, de nem mozdulnak. Az alsó várat már megszállották a rómaiak, s falait csákányokkal rombolják.

96. Fr. 151 - 152. A rómaiak nagy törzseket vágnak le, hogy a tábor szükségletére fát szerezzenek.

97. Fr. 152—153. Traján a békéért térden állva esdő föveges dák követséget fogad serege jelenlétében.

98. Fr. 154—155. A békealkudozások meghiusulván, a dákok fölgyujtják tővárosukat. (ld. alább.)

99. Fr. 155. Nagy terjedelmü dák erősség hegyek között. Az udvaron lévők mérget isznak közös edényből. (ld. alább.)

100. Fr. 154—157. Nagy dák erősség. Őrsége futva menekül, visszahagyva sárkányait is.

101. Fr. 158—159. Traján seregének élén fogadja a dákoknak kegyelmet kérő tömeges küldöttségét.

102. Fr. 159—160. A legionáriusok czik-czak alakú (v. ö. 43. csop.) dák erősséget foglaltak el, melyben tömérdek élelmi készletet találtak. Talán Decebal élelmezési raktára volt. A falak vastagok, tömörek, s áthaladva a völgyön, a hegyoldalokat kötik össze. A balrészen alul magas faház nagy kapuval, — emeletén egy ablak: a jobb felől lévő sziklával massiv fal köti össze. Az előtérben ugyanilyen, de kisebb magánálló épület van. Kapuja be van zárva, míg amazé nyitva. A vár belső terét betöltik a legionáriusok, s a talált készletek elhordásával foglalkoznak. A háttérben magas hegyen, nagy terjedelmü simított koczkakövekből épült ház.

103. Fr. 160—161. Nagyobb terjedelmű megerősített római tábor. Benn a baloldalon három pompás sátor, a császár és kisérete számára. Függönyeik nyitva. Az előtérben velök szemben kicsinyke, oldalain ablakokkal ellátott faház; jobbra ismét két fényes sátor. Az udvaron a császár, baljában szokott sasfejü kardjával — emelvényen áll egyik legátusával, és beszédet tart seregeihez, mire ezek ötödször acclamálják őt. A háttérben három zászló.

104. Fr. 161. A tábor hátterében jelentékeny nagyságu hadtest kezdé meg az előnyomulást.

105. Fr. 162. A katonák megerősített tábort építenek. Egy részök teljes fegyverzetben dolgozik, mások letevék sisakjaikat pajzsaikat.

106. Fr. 163. Ismét megerősített tábor. A falak között két, félkör alakú bástya. Udvarán három nagy és fényes sátor, — kétségtelenül a főhadiszállás. A kapu elé két zászló van kitűzve, — mellettök két őr, egy harmadik tőlök elfordulva a vidéket nézi.

107. Fr. 163. A legionáriusok megerősített tábort építenek. A szokott módon dolgoznak. Az udvaron hordókkal terhelt plateau szekerek.

108. Fr. 164. Trajan magas szikla aljában két legátusa kiséretében három pileatus követet fogad. A szerencsétlenek térdre borulva könyörögnek kegyelemért.

109. Fr. 164—165. Széles, a hegyek közül kiömlő folyam. Négy szakaszból álló lábas híd vezet át rajta, melyet a legionáriusok egészen elárasztottak. A háttérben megerősített tábor.

110. Fr. 165—166. A dákok utolsó erőssége. Homlokfala koczkakövekből épült, míg oldalait csak farakások képezik. A jelentékeny számú dák sereg épen kivonul belőle, hogy fölkeresse elleneit, — vagy mert tarthatatlannak vélik utolsó menedéköket. A vár két folyam közé, — talán szigetre van helyezve. A jobbfélen ömlő folyam tulsó partján római hajóácsok dolgoznak teljes fegyverzetben, vésővel vájva ki a hatalmas fatörzseket, hogy fölhajlott orrú kisebb hajókat, illetőleg csónakokat készitsenek.

111. Fr. 166—167. Ostrom. A dákok végső elkeseredésükben új bátorságot nyerve, megtámadnak egy megerősitett római tábort. A tábor majdnem kerek épitmény. Belül nincsen sem sátor, sem ház. Kapuja zárva. E fölött és falain összesen négy vetőgép állvány. A támadók roppant szenvedélylyel ostromolják az őrséget, mely nagy köveket dobál elleneire s kézi fegyvereivel is küzd, és intő például a tábor jobb oldalán hosszú gerendára vasláncczal egy dák hullát függesztett ki. A várfalak alatt számos halott és sebesült.

112. Fr. 168. Két hegy közé koczkakövekből épült dák citadella; kapujának két oldalán magas épületek. Védői menekülnek. A baloldalon három pileatus komoly beszélgetésbe merült.

113. Fr. 169—170. Trajan két legatusával emelvényen áll, s beszédet tart összegyült katonáihoz. Közvetlenül előtte két zászlótartó. Három katona arany és ezüst díszedényekkel megrakott öszvért vezet. A háttérben koczkakövekből épült dák erősség. Balfelől a magas falon téglány alakú ablak; jobbra a kapu mellett vetőgép állvány, tovább két nagy épület.

114. Fr. 170—172. A dák urak igen izgatottan tanácskoznak. Talán hazájok sorsa fölött vitatkoznak, s egy részök elveszettnek tekintvén azt, inkább választja az önkéntes halált, mint a szolgaságot. A csoportozat jobb oldalán egy hatalmas erőteljes alak, fölfelé emelt tekintettel meríti szivébe tőrét, a másikat társa öli meg, míg a harmadik már kiszenvedett. A háttérben, sokan a hegyek közé menekülnek. Balfelől most érkezik egy pileatus; fényes fölszerelésü lovát maga vezeti.

115. Fr. 172. Az előbbi tanácskozmány többségének határozatát e csoportozaton látjuk jelenítve. Föveges dák urak jelennek meg Traján előtt. Egyikök a császár emelvényénél, melyen Traján két legatusával áll, térdre borulva könyörög; egy más futva érkezik, jobbját kérőleg terjeszti a császár felé, mig baljában tálczán kis doboz és két hengerke, kétségtelenül a legértékesebb tárgyakkal megtöltve. A mögöttök álló többiek kétségbeesett arczczal várják az értekezlet eredményét. Az alkudozás kicsinyke megerősitett táborban történik. Beljebb pompás sátor nyitott függönyökkel s néhány legionarius.

116. Fr. 172—175. Sebesen vágtató római lovasság üldözi a menekülő dák urakat. Egyikök üldözőjének lándzsájától halálosan találva földre roskadt fáradt ménjéről, míg társa már holtan fekszik a földön. A tableau jobb oldalán velök szemben új lovas csapat törvén elő, egészen bekeríttetnek.

117. Fr. 175—176. Traján lovassága beéri Decebalt. A király súlyosan megsebesülve összeroskad egy fa alatt, és mielőtt megakadályozhatták volna üldözői, görbe kardját szivébe meríté. Mellette remekmüvü pajzsa. Kissé tovább holtan elterülve fekszik kisérője.

118. Fr. 176—177. Hegyvidék. A római katonák megkötözik foglyaikat, közöttük két gyermeket is. A háttérben dák foglyát hajánál fogva hurczolja a római legionarius. Az előtérben dák halott.

119. Fr. 178. Megerősitett római tábor. Középen félkörü bástya. Benn fényes nagy sátor, függönyei nyitva vannak. A tábor két szögletén egy-egy őr teljes fegyverzetben. Az udvaron nagy tömeg, legionariusok és dákok. Utóbbiak a vártér baloldalán foglaltak helyet, s innen nézik a hazájok vesztét jelentő véres tropaeumot, Decebál fejét, melyet mint legfőbb diadaljelet, emelvényen álló két katona mutogat a jelenlévőknek, kik mindannyian csodálattal és fájdalommal tekintenek az egykor oly rettegett arczra.

120. Fr. 179. A még ellenálló dák főnököket elfogván, megkötözik, s a legközelebbi táborba viszik őket, hogy később a császár diadalmenetét ékesitsék. A hegyek közé csapatok mennek.

121. Fr. 179—180. A legionariusok dák tanyákat támadtak meg. A meglepetteket megkötözik. Az előtérben magas faház nagy, nyitott kapuval. A háttérben ruháitól teljesen megfosztott két alak. A baloldalon egy szarvasmarha kérődzik, kissé magasabban egy sertés és kecske legelésznek. A hegyek között az «Éjszaka» fátyolozott alakja jelenik meg.

122. Fr. 181—183. A dákok utolsó menhelyökből kitörve, kis csapat szarmata segélyével végső tusára kelnek a hegyek között folydogáló patak partján. A csoportozat hátterében vár. Falait pallisadok képezik minden oldalról.

Kapuját a baloldalon helyezék el. Udvarán három ház. A középső magas és kőből épült, homlokzatán nyitott magas kapu. A más kettő fából épült; a baloldali ívelt, a jobboldali pedig egyszerü menedékes tetővel. Kapuik nyitva vannak, s amannak egy-, utóbbinak két ablaka van.

123. Fr. 183. A legionariusok egy foglyot ejtvén, biztos helyre, táborukba kisérik őt.

124. Fr. 183—184. A katonák nagy, magán álló házakat gyújtanak föl. A hajlékok simitott koczkakövekből épültek és deszkafedelök van, melyen a deszkák érintkezési vonalait léczek födik, hogy a padlást megóvják minden nedvességtől. A balnak magasra helyezett két kis ablaka van. A jobboldalit emettől csekély köz választja el, s két részből áll. Balrésze teljesen megegyezik az előbbivel, de ablaktalan. Födeleik majdnem laposak. A jobboldalinak második felét, az előrészen palánk köriti. Talán a kis udvart fogja be, míg többi része szabadon áll. Ablakai nagyon egyenetlenek. A balrészen nagy négyszögü ablak, míg jobb felén csak két piczi nyilás van, közvetlenül a födélzet alatt. A csoportozat jobb oldalán magas hegyek. Mögöttük dákok tünnek el, az előtérben pedig legionarius hadosztály halad előre.

125. Fr. 184—186. A kivándorlók szomoru csapatja. Férfiak, nők, gyermekek tömegesen. Hátul erőteljes férfi fáradt fiucskát visz vállain; a másik egy zsákot, — talán az élelmi szerek vannak benne, — s baljában kis fiának keze. Tovább nagyobb fiucska megy anyjával s vigasztalni iparkodik őt. Mások a háztájukhoz tartozó barmokat terelik, s e nagy munkában részt vesz egy fiugyermek is. Házi állataik: szarvasmarhák, birkák, kecskék és sertések. Útjok erdőn visz keresztül.

Már e rövid vázlat is sejtetni engedi, hogy a régészet, történelem mint néprajz szempontjából az ó-kor egyik legfontosabb, legérdekesebb emlékével van dolgunk, melyről teljes joggal mondja V. Duruy, hogy ép oly fényt vet a rómaiak katonai életére, mint Pompei a polgárira. És mégis, ha a lávasírból föltámadó város emlékeit összehasonlítjuk az oszlop csoportozataival, ennek kell adnunk az elsőséget, mert Pompei latinul beszélő, de görög szokásoknak hódoló vidéki város, a hellén művészet által át meg áthatott emlékeivel Hellas geniusának jellegét viseli magán, míg Trajan oszlopa tisztán római. A csigavonalakon operáló legiók, a régi római hadtestek, melyek legyőzték Hannibalt, leigázták a félvilágot, a győzhetetlen köztársasági hadsereg császári utódjai, az imperium grand armée-ja. S az adatok, melyeket az oszlop reliefjeiből elvonhatunk, kétszeres becsüek, mert a legnagyobb római császárnak nincsen historicusa. Ha akadt is kortársai, vagy az epigonok között Macaulay-ja, úgy csak a régmúlt századok gyönyörködhettek a császár nagy tetteit újra élesztő alkotásban; elvesztek, eltüntek nyomtalanul az uralkodó memoir-jai is, melyeket levelei, rendeletei, edictumainak remek, a valóságot az igazságnak megfelelően előadó, szemléltető, világos, átlátszó styljéből következtetve, úgy irhatott meg, mint hasonlóan senki más, és velök együtt eltünt annyi más, kitünő, kiváló műalkotás. Csak a leggyöngébb, legsilányabb följegyzések maradtak fönn, korlátolt emberek kivonataiban. S így bár látjuk az oszlop tableau-it, jelentőségüket

érezzük, mégis csak félig értjük azokat, mert nincsen kezünkben, mint volt a szerencsés kortársaknak a magyarázatot megadó történeti kulcs. Alig fejthetjük meg három, négy csoport jelentményét, a többi mint álomkép vonul el szemeink előtt, melyeket magyarázhatunk, fejtegethetünk, de csak a legritkább esetekben mondhatjuk el, hogy megtaláltuk a reális valóságot. A tableaukból tehát nem írhatjuk meg a dák háborúk történetét, mint a hogy senki nem merné újból megalkotni Dorée illustrátiói alapján a Szent Könyveket, az Isteni Szinjátékot, Shakespeare szinműveit, avagy Zichy cartonjairól újra concipiálni az Ember Tragoediáját. Trajan oszlopával is így vagyunk, s ezért bátran constatálhatom, hogy Froehner az oszlop legkiválóbb ismerője nagyon is merész hypothesiseket koczkáztatott annyi más társával együtt, míg Torma Károly dáciai régészetünk nagy mestere — s ezt oly jól esik elmondanom — megmaradt egy fölolvasásában, a mindig bizalmat gerjesztő soliditás határai között.

Trajan oszlopa általánosságban pompásan illustrálja az eseményeket. A domborművek mint történeti csoportozatok kétségtelenül Trajan vagy környezetének irásbeli följegyzései és szóbeli utasításai alapján készültek, s innen van, hogy a császár adlocutiói, az áldozatok egymásután tekintetében a legnagyobb pontossággal ábrázolvák. Az ábrázolás azonban, daczára a nagy részletesség és terjedelemnek, mégis egyoldalu, mert mindent kerül, mi a rómaiakra árnyat vethetne. Nem látjuk, hogy a tapaei ütközet mily óriás veszteségekkel járt, Longinus hősi önfeláldozását nem is sejteti, míg jelenitve van minden, mi Trajan és a légiók dicsőségét hirdeti, bár a nélkül, hogy igaztalan lenne a legyőzöttek iránt. Csoportozataiban tehát mégis bizonyos tendentia érvényesül, s ezt nagyon is figyelembe kell vennünk, midőn egyik másik jelenetét történeti alapon akarjuk magyarázni.

Egészen más, sokkal kedvezőbb helyzetben vagyunk azonban, ha néprajzi adatokat keresünk, s e nagy adathalmazt ethnographiailag akarjuk értékesíteni. Itt nem háborgatván a művész vésőjét, alkotását politikai czélzat, nemzeti becsvágy, szigoruan ragaszkodhatott a valósághoz, s ezt meg is tevé, és a valóságnak annyira megfelelően ábrázol minden részletet, hogy bátran elfogadhatjuk teljes igazságnak az elénk tárt egészet mint részleteket, annál inkább, mert a classicus adatok összevágnak még a legcsekélyebb detailokkal is. Néprajzi és a néprajzzal összefüggő tárgyi magyarázatokat bátrabban koczkáztathatunk tehát, mint történetieket, s az alábbiakban megkisérlem — legalább részben — értékesiteni eme szempontokból az oszlop adatait.

V. A DÁKOK.

A dákok az ó-kor legkiválóbb, legharcziasabb népei közé tartoznak, s a háború létüknek egyik főeleme, melyet nem nélkülözhetnek, mely nélkül nem tudnak élni. Évről-évre új kalandokba bocsátkoznak tehát, ott kisértve meg szerencséjöket, merre legkönnyebben véltek boldogulhatni. A római birodalom szenved talán tőlök legtöbbet, míg Trajan véget nem vet nemzeti függetlenségüknek, önállóságuknak. E harcziasságnak okai, jó részt vallásukban gyökereznek. Sajnos, hogy vallásrendszeröket, nem lévén részletes adataink, csak töredékesen vázolhatjuk. És még a meglévő adatok is hiányosak, ellentétesek, s néha annyira összevegyítik a valóságot a mesékkel, vagy följegyzőik képzelődéseivel, hogy az igazságot jóformán lehetetlen megkülönböztetnünk a félreértések és tódításoktól. És még az is növeli a nehézségeket, hogy a thrákok és törzseik, s a géták és dákokra vonatkozó datumok teljesen összefolynak a régieknél, épúgy mint a későbbieknél, egy kalap alá vonva minden népet, s ha különböztetnek is, ezt oly ritkán teszik, hogy alig van hasznunk a közvetlenül vonatkoztatott adalékokból. Ez főképen a dákokról áll, kiket sohasem, vagy csak hiányosan választván el a gétáktól és rokonaiktól, el kell fogadnunk reájuk nézve is mindazon adatokat, melyek kellő kritika után, az egy fajbeli népekre alkalmazhatók.

A dákok vallása több isten hivés, melynek Olympján Zalmoxis trónol. Érdekes alakja megragadá már az ó-kori észlelők figyelmét, s Herodotus[1] följegyez rólá egyet-mást. Szerinte, s ő a Hellespontus és Fekete tenger partjain lakó görögöktől hallá, Zalmoxis samosi volt, Mnesarchos fiának, Pythagorasnak rabszolgája. Hű és kiváló szolgálataiért ura által fölszabadíttatván, tekintélyes vagyont szerzett, melylyel hazatért Thrakéba. Honfitársait félvad állapot-

[1] Herod. IV. 95.

ban találta, s oly kicsapongásokba merülve, melyekkel ő, Pythagorasnak, a finom ioni életmódhoz szokott rabszolgája, nem tudott megbarátkozni. Lakásaik, a piszkos oduk, vagy sátrak, nem elégítvén ki, — fényes csarnokot építtetett, hol tárt karokkal, szives látással fogadott mindenkit, görögösen vendégelve polgártársait, de poharazás közben tanítva is őket, különösen a lélek halhatatlanságára, s hogy holtuk után olyan helyre jutnak, hol örökké élvén, minden jóban fognak részesülni. És míg polgártársaiba a jövendő jobb lét hitét csepegteté, titokban földalatti lakóhelyet építtetett, — s ellátva azt minden szükségessel, eltünt hivei elől, elvonult üregébe, teljes három évet töltvén sötét magányában. Polgártársai, barátjai, kezdetben hittek visszatértében s várva várták őt, de végül évek mulva sem adván életjelt, meggyászolák, és már feledni kezdék, midőn hirtelen megjelenve előttök, bebizonyítá, hogy mind igaz a mit beszélt. Ezóta föltétlenül hittek benne és istenként imádták. Herodotus eme regéjét az ó-koriak többször ismétlik, itt-ott meg is bővítve, de anélkül, hogy hitelességében egy perczre is kételkednének.

Az első történetiró kortársa Hellanicus szintén ismeri, bár némileg más alakban. Följegyzései szerint Zalmoxis ugy nyilatkozék, hogy ő nem hal meg, sem a vele levők, és bírni fognak minden jót. Ezután, úgymond, földalatti lakásban fog tartózkodni, s el is tünvén a thrákok közől, barlangba vonult. De a géták kívánkoztak utána, mire ő negyedik évre ismét megjelent, és a thrákok mindent elhittek. [1]

A Julius Caesar és Augustus korában élt Strabo is foglalkozván a mythoszszal, így ír: beszélik, hogy egy Zalmoxis nevű géta, Pythagoras szolgája, Egyptomban, hova eljutott vándorlásai közben, megtanulván egyet-mást a csillagászatból, midőn hazatért, oly nagy tekintélyt szerzett varázslatai s az égi jelek magyarázata által, hogy reá veheté a királyt a főhatalomban való osztozkodásra, állítván, hogy ő ismeri az istenek akaratát. Kezdetben a főisten papja lőn, utóbb pedig istennek nyilvánittatott. Majd másoknak hozzáférhetetlen barlanglakást keresett, s ott tartózkodott, keveset érintkezve a külvilággal a király és szolgáin kivül. Az uralkodó támogatá őt mindenben, mert látta, hogy sokkal inkább engedelmeskedik neki a nép, ama hitet táplálva, hogy parancsait az isten tanácsával adja ki. És eme szokás korunkig föntartá magát, mindig akadván a királynak oly tanácsadója, kit a géták istennek neveztek. [2]

A harmadik századbeli Porphyrios szintén Pythagorasszal hozza kapcsolatba Zalmoxist, állítván, hogy a nagy bölcsész tanítá őt a felsőbb ismeretekre, a vallási szertartások és az isteni tisztelet körüli teendőkre. [3]

A még későbbi Jamblichos adatai szerint a thrák Zalmoxis Pythagoras szolgája és tanítványa volt. Szabadságának megnyertével a gétákhoz menvén, törvényt szabott nekik, vitézségre buzdítá őket, s tanítá a lélek hal-

[1] Fragmenta hist. Graec. ed. Müller. Paris, 1841. I. k. p. 69. Fragm. Hellan. 173.
[2] Strabo, VII. k. 3. fej. 5.
[3] Porph.: Vita Pyth. II. p. 26, 28.

hatatlanságát. . . . És ezekre oktatván a gétákat, és törvényeket szerezvén nekik, a legfőbb istenné lett közöttök.[1]

Julianus majdnem ugyanezt írja: a géták úgymond legvitézebbek a világon, s erejöket nemcsak tenyeres-talpas deli termetök neveli, hanem a Zalmoxis által a lélek halhatatlanságáról beléjök csepegtetett hit. És ezért nagyon tisztelik őt.[2]

A Herodot által közölt mythos kisebb-nagyobb változtatással föntartá magát az ó-kor egész irodalmában, a nélkül, hogy Porphyrioson kivül valaki megkísérlette volna az istenség nevét bonczoló kés alá venni, s taglalni az ősi regét, melyet Herodotus alig fogott föl helyesen, vagy pedig szándékosan interpolálta, teljesen érthetetlen jelenségként tünvén föl előtte az istenség, mely előbb közönséges halandó volt, s mesterségesen emelték a legfőbb hatalomra. Az agg iró thurii magányában a divinitast a vallásnak idegen földről származott alapítójával téveszté össze, s a mult homályában elmosódó Pythagoras rabszolgájának tanítványának teszi meg, ki egészen új, ismeretlen tanokat honosít meg választott népe között.

Hermippus Callimachus, pontosabb adatokra támaszkodhatván, élesebben különböztet, és szerinte Pythagoras rabszolgája símult a thrakok nézeteihez s azoknak szokásait vevé a vallásújítás alapjául.[3]

Strabo már gétának mondja, és nyomán a későbbiek mindnyájan, elkövetve valamennyien Herodotus hibáját, hogy Zalmoxis emberből lőn istenné. Ily jelenség nem példátlan ugyan a vallások történetében, de annyira elszigetelten áll mind a két vagy három eset, s annyira magokon viselik a papi kasztok kezének nyomait, a mesterkéltséget, hogy lehetetlenség azokat a thrák hitrege magyarázata közben analogiákul használnunk, annál inkább nem, mert nyugaton, s a nyugottal közvetlenül érintkezett ázsiai népek történetében nem találunk nyomaikra. A legrégibb följegyzés hibás fölfogásának kell tulajdonítanunk tehát a mythos téves közlését. A tévedés azonban oly föltünő, hogy kiigazítható azonnal a nélkül, hogy hypothesisekbe kellene bocsátkoznunk. Hermippus Callimachusnak pár szónyi és Strabonak ama adaléka, hogy a szabadon bocsátott rabszolga előbb a főisten papja lőn, és csak azután emelteték a thrák Olympus trónjára, nyújtja a megfejtést és helyreigazítást. A messze multban élt és működött prófétának emlékét tartja fönn e hitrege, egy nagy tekintélyű és hatalmú vallásújítóét, kinek tanai talán megbuktaták a régi isteneket, újakkal népesítve be az eget, parancsai, törvényei pedig oly mély és maradandó benyomást gyakoroltak a nép lelkére és kedélyvilágára, hogy reminiscentiái nemzete történetének végső korszakaiban is üdék s élénkek voltak.

Tevékenységének körülményei, mint a legtöbb ősrégi vallásreformatoré, homályba vesznek. Közös vonása valamennyivel, hogy barlangban tartózkodik hosszasan, vagy oda vonult el időnkint, meghallgatandó isten parancsait, miként

[1] Jambl. de vit. Pyth. ed. Kuster, p. 146.
[2] Julian. Caesares c. 38.
[3] Fragmenta. III. 41.

az irani Zarathustra, mint a krétai Minos, kiről Strabo [1] Plato nyomán írja, hogy minden kilenczedik évben fölkeresi Zeus barlangját, átveendő az istenség rendeléseit. Hasonlóan tett utánzója Lycurgus, gyakran eltűnvén Spartából meghallgatni Pythiat a lakedemonoknak adandó törvények felől. Diodorus pedig egyenesen azt állítja, hogy Zalmoxis — ő az istenség nevét ruházza át a prófétára, Hestiától kapta parancsait, s a thrakok törvényeit. [2] És az emberek, mondja Strabo, elhitték, bármint történt is a dolog, s elfogadván törvényeiket és lelkijavulásra vezető intéseiket, engedelmeskedtek azoknak, a prófétákat pedig méltóknak tarták még a királyi koronára is. Ilyenek valának — folytatja — Amphiaraus, Trophonius, Musaeus és korunkban Burivista király mellett Decaeneus. [3]

Zalmoxis prófétának voltak tehát utódjai is, kik úgylátszik mindnyájan egy nyomon, az első által megjelölt csapáson haladtak. Az uralkodó királyok támogaták őket hatalmukkal, tekintélyükkel, s ők viszontszolgálat fejében az istenség segélyét és védelmét szerzik meg nekik. Igy karöltve a vallási és világi hatalom hihetetlen eredményeket ért el. Burivista néhány évtized alatt, féktelen és kicsapongásokba merült népét teljesen átalakítá. A géták, illetőleg dákok engedelmesek lőnek, lemondtak a hús ételről, s kipusztítván, a szőlőt elszoktak a borivástól is, jóllehet előbb nemzeti bűnük volt a részegeskedés. És kicsibe mult, beszéli Strabo, hogy nem tették meg istennek a merész főpapot. [4]

E kiváló istenség nevét legelőször Porphyrius vevé bonczoló kés alá s a thrák ζαλμός δορὰ ἄρκτου-val magyarázza azt. [5] És ez etymonhoz alig férhet kétség, mert a szanszkrit carman s a perzsa carm, bőrt, állatbőrt jelent. A bőr pedig a termelő földet jelképezi. A szó második, oxis részét mondja Tomaschek [6] igen nehéz megmagyarázni. Talán összefügg a szanszkrit ukšyantal, vagy méginkább ukš, megöntözni, megnedvesíteni szóval. Zalmoxis így a földet megtermékenyítő eső lenne. Herodot szerint a géták sajátképi főistene Gebeleizis; [7] — de Tomaschek szerint e név Zalmoxisnak csak második elnevezése, — melyet ő a föliratokon előforduló Διὶ Ζιβελσούρδω vagy Ζβελσούρδω s a thrák Ζιβελμιος alapján Zebeleizis alakban használ. A zb kezdetet látjuk Zburulo thrák város névben is. Tomaschek úgy véli, hogy a zebel, zibel, zbel, az iráni zbara = bolt (az égé) emelkedés, az izi végzet pedig yazya = tisztelendő, imádandó, alakból kopott el. Zalmoxis tehát az ég istene is [8] tehát a nap, s azonos kétségtelenül Herodotus Aresével is.

És az idegen, a dolgok mélyére nem hatoló szemlélőnek vagy észlelőnek oly harczkedvelő népnél, miként a géták, az istenségnek különösen harczias

[1] Strabo. XVI. 2. fej. 5.
[2] Diodorus Sic. I. 94.
[3] Strabo. XVI. 2. fej. 39.
[4] Strabo. VII. 3. fej. 5. és 11.
[5] Porph. vit. Pyth. 14.
[6] W. Tomaschek: Les restes de la langue Dace. 19.
[7] Herodot. IV. 94.
[8] W. Tomaschek. u. o. 20. l.

attributumai tűntek föl. Ezért mondja őket Virgilius [1] és Ovidius, kinek annyi baja volt velök Tomiban Mars imádóknak. [2] S majdnem kétségtelen, hogy Zalmoxisnak eme attributumaival volt összefüggésben, hogy királynak neveztetik. [3] Igy aligha lehetett népének kegyes atyja, hanem ura, miként Jupiter, és viszonya hiveivel hideg s parancsoló, mint az úr, a korlátlan úré alattvalóival, szolgáival szemben. És a legfőbb hatalomnak e rideg gyakorlatát legföljebb az enyhité, hogy Zalmoxis testet, lelket gyógyító jótékony istenség is. Platonak beszélte egy thrák orvos és kétségtelenül pap is, mikép Zalmoxis rendelé, hogy mint a szemeket nem lehet gyógyítani fej nélkül, úgy a testet sem lélek nélkül, mert minden a lélekből indul ki .... az orvoslás pedig csak varázsénekekkel történhetik. [4] Mnaseas Kronosszal is azonosítá, [5] Suidas pedig ismeri női felét is, és Zalmoxisnak nevezi az istenasszonyt. [6]

Korunk írói közül Roesler az első, [7] ki reámutat a Herodot által közölt rege valószínűtlenségeire, s elvetvén annak magyarázatait, Zalmoxisnak főhelyet jelöl a dák és géta mythologiában. Az istenség attributumait, jellegét azonban ő sem kutatja tovább, pedig alakja eléggé megvilágítható. Hasonlít, s ezt kétségtelenné teszik a fönnebb közlött névmagyarázat, és a vonások, melyeket a classicusok fönntartának, — hasonlít a védák Rudrájához, ki a vihar föllegekkel jár s villámokat szór, de dörgésével, zúgásával a levegőt is tisztítja, kit ezért, mint a legkiválóbb orvost imádnak s hívnak segélyül, kinek követői a holtak lelkeivel szaporodó, s az énekben jártas Marutok, a föllegek szellemei. Zalmoxist is viharzó istennek tekinték, de a legjobb orvosnak is, kihez szent énekeket s tisztító erejű varázsformulákat intéznek, ki befogadja a holtak lelkeit, hogy teljes boldogságban élvezzék az örökkévalóságot. És miként a védai Rbhus fölébredve álmaikból új életre keltik a tenyészetet, úgy Zalmoxis is bőven adván minden kincséből, földalatti üregbe vonul el — ha a prófétáról fönntartott adatot vonatkoztathatjuk az istenségre — hol három évig rejtőzvén, csak a negyedikben tér vissza. Áldást, tenyészetet adó természeti isten ő, kit miként Dionysos Sabaziost, minden harmadik évben ünnepeltek. A german Thôrral közös vonása a téli medvebőr.

Hogy miként ábrázolák, miként képzelék e hatalmas istenséget, arról a classicusok nem tartának fenn semmit. Csak Trajan oszlopának egyik csoportozatán találunk oly symbolumokat, melyeket talán vonatkoztathatunk Zalmoxisra, a nélkül, hogy nagy, vagy épen indokolhatatlan koczkáztatást követnénk el. [8]

[1] Virgil: Aeneis. III. 35: Gradivumque patrem. Geticis qui praesidet arvis. a Georg. IV. 461.

[2] Trist. V. 3. 22: Marticolamque Geten. Ex. Ponto. VI. 13. 14.

[3] Plato: Charm. 156. D.

[4] Plato: Charm. 156. D.

[5] Ap. Phot. fragm. hist. Graec. III. 153. 23.

[6] Suidas S. 42.

[7] Roesler R.: Romänische Studien. 59. l.

[8] W. Froehner 16-ik csop. pl. 50—51.

Apollodorus az oszlop 16-ik repraesentatióján, e kőbe vésett krónikának legsajátságosabb építményét ábrázolja, melynek hegyvidéken emelkedő magas, szilárd koczkakövekből épült falai egészen vár jelleget adnak, bár aligha a védelem volt sajátképi rendeltetése.

A folyóval párhuzamosan haladó falának közepén, ívelt homlokzatú, s vastag, széles oszlopokkal ellátott kapú van. Ez előtt a jobbpartra vezető lábas híd. A falorom mellvédekkel, rovátkákkal van ellátva. A kaputól jobbra, magas póznákon hat borotvált arczú emberfő, — a második és harmadik között, a rómaiak vexillumához hasonló zászló, s rajta festett, több hullámot vető kígyó. A két legalsó emberfő mögött magas czölöpökön kicsinyke, négyszögű, egy ablakkal világított faházacska; teteje szög alakú, s ennek homlokzatán a padlást világító környílás. Közvetlenül mellette szintén czölöpökön, széles, fölül szögbe vágott, vastag deszkákból összeállított kerek, födetlen építmény. A deszkákat, mint a hordó dongáit, hatalmas abroncs tartja össze. Mögötte a dák sárkány magas rúdon lebeg vízszintesen, a szél által egészen fölfúva.

A jobbparton (a nézővel szemben a balparton) rónaság terül, s ezen, bekertelve két-két conicus, és öt, széles, négyszögű talapzaton álló csatornaszerű oszlop; utóbbiak közül három szétszórtan, kettő pedig egymás mellett.

Az előtérben rövid palánk, s ugyancsak palánkkal körülvett, oszlopokra épített kisebb, és egy közvetlenül a talajon nyugvó nagyobb ház.

E sajátságos építményt, melyet a kiséretével megérkező Marcus Ulpius Traianus is bámulni látszik, Haupt «Königs und Tempelburgnak» nevezi.[1] Az utóbbi elfogadható, előbbi kevésbé, mert alig hihető, hogy Decebal ily exponált pontra tette volna királyi székhelyét, hova a rómaiak az oszlop adatai szerint egyetlen nagyobb ütközet megvívása után eljutottak. Szentély vagy templomvárnak, — melyek egyes népeknél nagyon is divatban voltak — hiszen az Akropolis, a Capitolium is az volt, már inkább mondhatják, melyet a természet különösségei, nemzeti nagy emlékek vagy hitregék által szentté avatott helyen építettek.

A kerek, födetlen építmény a napisten temploma lehetett, és valóban sok hasonlatossága van ahoz, melyet Macrobius az első századbeli Alexander Polyhistor nyomán leír. A templom, olvassuk, a Zilmissos hegyen emelkedő kerek, fölül a tetőn nyitott építmény, és a Sol s Liber tiszteletének van szentelve.[2] A Sol elnevezés pedig Zalmoxis synonymje, meglévén utóbbinak minden attributuma, melyek a solaris istenségeket alkotják. A templom mellett lebegő sárkány talán szintén isteni jelvény, — a falakon kívül álló conicus oszlopok pedig kétségtelenül azok. De párosával lévén együtt, csak egyik-egyik vonatkozhatik a napistenre; a párok a napisten női felét, a holdat symbolisálják. És

[1] J. Haupt: Die dakische Königs und Tempelburg auf der Columna Traiana. — Mittheilungen der k. k. Centralcommission stb. Wien, 1870. 112. kv. l.

[2] Macrob. Saturn. I. 18: Item in Thracia eundem haberi Solem atque Liberum accipimus, quem illi Sabadium nuncupantes, magnifica religione celebrant, ut Alexander scribit: eique deo in colle Zilmisso aedes dedicata est specie rotunda; cuius in medium interpatet tectum.

megerősítik e föltevést Torma Zsófia ő Nagyságának szászvárosi muzeumában elhelyezett conosok (a tordosi telepről), melyek közül a nagyobbak, alapjaik concentricus sugárvonalakkal lévén ellátva, a nap jelvényeinek minősítendők. Ez apró cultustárgyak basisai át lévén lyukasztva, isteni tisztelet alkalmával vesszőre erősíttettek, hogy a talaj fölött kellő magasságban legyenek.

Zalmoxisra vonatkoztathatjuk talán, különösen király attributumára a Corpus harmadik kötetének ad-aquas-i föliratán fönmaradt Acuinus nevet is. [1] Az Avesta nyelvén a g h u, urat, parancsolót, királyt jelent.

Herodotus említi még Dionysost, a thrákok Sabaziusát.[2] Személyében a rómaiak Sol és Liberje egyesülnek. Herodot Artemise a thrák Bendis (= Mendis), kit imádtak Lemnoson is. Thrák istennőként említtetnek még Molis és Atartis, [3] az első valószínűleg a halál istennője, — utóbbi pedig a ház és tűzhelyé.

Vallásuknak legfőbb tana, mely körül az egész csoportosult, mely leginkább magára vonó a szomszéd művelt népek figyelmét, — a lélek halhatatlansága volt. Herodot is említi már. E dogma azonban nem átalános és egyöntetűen formulázott. Némely törzsek hitték, hogy a meghaltak lelkei újra visszatérnek az emberekbe — palingenesis — s hogy a világ mindíg a régi lelkekből újul meg. [4] De e hitnek meg van ellentéte is, mert sokan, talán a törzsek nagyobb része ama meggyőződést táplálta, hogy a halállal minden megszűnvén, a teljes megsemmisülés következik be. És e materialis nézetet csak az nemesíti hogy hívei nem siránkoznak a halálon, — sőt ellenkezőleg, készek valamennyien, bármely pillanatban megválni az élettől. De bármelyik nézetet fogadák is el a törzsek, — a hatás mindíg ugyanaz volt: az életet nem becsülik, a halált megvetették vagy épen óhajták. [5] A géta vagy dák sohasem ingadozott, habozott akkor, midőn megveretve szolgaság vagy halál között kelle választania. A királyok s harczosok egymással versenyezve lőnek öngyilkosok: így Dapyx és Decebal, s a Sarmizegetusa várába zárkózott hősök.

Ily viszonyok között a nők is épen olyanok, mint a férfiak. Midőn a férj meghalt, az asszonyok, nejei között heves versengés támadt, hogy melyiköket öljék meg és temessék el a halottal, mert e nagy kitüntetésben csak az részesülhetett, kit a jobblétre szenderült, barátainak itélete szerint, a legjobban szeretett. A visszaútasítottak keserű könnyekkel, siránkozással fogadák a választás eredményét. [6] A legyőzött dákok nejei mosolyogva nyújták egymásnak a méregpoharat.

[1] C. J. L. III. 1403.

[2] Schol. in Aristoph. Vesp. 9.

[3] Chaeroboscus. Anecd. ed. Bekker. 3., 1192.

[4] Pom. Mela II., 2: id varia opinio perficit; alii redituras putant animas abeuntium.

[5] Herodotus IV. 93; Julianus: Caesares c. 38. Pomp. Mella II, 2: Quidam (Thraces) feri sunt, et ad mortem paratissimi, Getae utique.

[6] Herod. V., 5. Eustathius ad Dionys. v. 304. Pausanias IV., 2. Pomp. Mela II., 2.: Ne feminis quidem segnis est animus. Super mortuorum virorum corpora interfici, simulque sepeliri, votum exim habemiunt: et quia pluressimul singulis nuptae sunt, cuius id sit decus, apud iudicaturos magno certamine affectant. Maribus datur, estque maxime laetum cum in hoc contenditur vincere. Moerent alii vocibus, et cum acerbissimis planctibus efferunt.— A géták

Az élet és minden földi jónak ugyane megvetésből származott a géták egyik törzsrokonának különös, rendkívüli ridegség és kedélytelenségre mutató szokása is. A trausok meggyászolják a gyermek születését. Szomorúan ülnek körülötte szülei és rokonai, sírva sorolván föl mindazon nyomorúságokat, melyek a parányi újszülöttet érni, terhelni, kínozni fogják. Míg ha meghal valaki, úgy őrvendenek, mert az elhunyt megszabadulva minden földi nyomorúságtól, örökre boldog. [1]

Az életnek e nem becsülése, — az ezer babona, a természet rémületes tüneményei által keltett félelem, főoka minden barbar népnél, hogy isteneinek fontos, döntő alkalommal, midőn föltétlenül el akarnak érni valamit, embereket áldoznak. A gétáknál is divatos volt annak egy sajátságos módja: a Zalmoxishoz való követküldés. Négy évenkint, sorsolás által választák ki az arra szánt embert, elmondva neki a törzs kívánságait, egyesek óhajait, lelkére kötvén, hogy híven adja elő azokat a legfőbb istennek. Erre körbe állottak néhányan, élesre fent lándzsáikat égfelé tartva, társaik pedig megragadván áldozatukat, fölveték magasra, hogy a fegyverek élei közé hullva, végezze életét. Néha azonban nem halt meg a szerencsétlen, — ekkor szidalmakkal halmozák el, hogy meg akarta csalni őket, s mással kezdik a rémületes játékot. [2] Az erkölcsök szelídültével nem említik többé az emberáldozatokat sem a dákok-, sem a gétáknál, s az istenséggel való közlekedés közvetítését jósda vállalta el, elfogadva az égiekhez intézett kérdéseket és megadva azokra a semmit mondó válaszokat. [3]

A vallás tehát rendkívül fontos tényező a dákok magán-, társadalmi- és állami életében. Szertartásaira, melyek rendkivül változatosak, s legtöbbször orgiasticus jellegüek, parancsaira, hitágazataira, azoknak pontos megtartására és végrehajtására prófétaszerű főpap, s vele együtt hatalmas, szerzetes jellegű papi kaszt ügyel. E papok nőtlenek, s az önmegtartóztatást a végletekig viszik. Strabo ugyan nem akarja ezt elhinni, mert ellenkezik, úgymond, nemzeti szokásaikkal s a közszellemmel, [4] másfelől pedig meg is nevezi a kasztot Κτίσται-nak

halálmegvetésére fontos adalék még Solinus c. 16, 10: Thracibus barbaris inest contemtus vitae et ex quodam naturalis sapientiae disciplina concordant omnes ad interitum voluntarium. — Martian c. 6: Thraciae incolae bardi (Mardi?) appetitum maximum habent mortis. — Pomp. Mela III., 2. stb.

[1] Herodot V., 4: Titus Livius XXXVIII., 41: Pomp. Mela II., 8: Lugentur apud quosdam puerperia, natique deflentur: funera contra festa sunt, et veluti sacra, cantu lusuque celebrantur.

[2] Herodotus IV., 94.

[3] A Haemostól délre lakó thrákok jósdája Dionysos tiszteletére, volt talán az egész vallási rendszer középpontja. Herodotus VII., 111. — Plin. hist. nat. IV., 18. Dionysopolis. Svetonius. Aug. 94: Octavio postea, cum per secreta Daciae exercitum duceret, in Liberi Patris luco barbara cerimonia de filio consulenti item affirmatus est a sacerdotibus, (hogy egykor a világ ura lesz) quod infuso super altaria mero tantum flammae emicuisset, ut supergressa fastigium templi ad coelum usque ferebatur, unique omnino magno Alexandro apud easdem aras sacrificanti simile provenisset ostentum. Dis Cass. LI., 25. — Ovidius passusa — az oláh síkságon lakó gétákról nem oly határozott, hogy abból következtetnünk lehetne: Ex Pont: IV., 9., 84, — fiat an humanum victima dira caput.

[4] Strabo VII. kv., 3. fej., 4. c.

mondva azt;[1] a zsidó Flavius Josephus még egy második rendet is említ a πολῖσται nevüt.[2] Tomaschek a polistae, plistae elnevezést a zend fraèsta igen hatalmas, s az örmény harust, erős, hatalmas szóval magyarázza, s meg találja gyökét a thrák absinteknél Dionysos nevéül divatos πλείστωρος szó első részében is. A κτῖσται alak čit, kit, tisztelni, gyök felső foka — legtisztelendőbb.[3] Az első pillanatban csakugyan feltünőnek látszik, hogy többnejüséget cultiváló, s féktelen ivásra, korhelykedésre hajló nép kebelében támadjanak ily kasztok; — pedig épen itt, ilyen jellegü nemzeteknél alakulhatnak a legkönnyebben. Hiszen az embernek természetében van, hogy szereti a végleteket, s a kik fenékig üríték az élvezetek kelyhét, lehetnek leginkább hajlandók az ellenkezőre, a legteljesebb önmegtartóztatásra csapni át. De másfelől a gazdag, mindenben dúslakodó természet, az érzéki környezet elég lehet magában is, hogy egyeseket vagy sokakat szigorú fogadalmak tételére és lelkiismeretes követésére inditson. Keleten számtalan példáját látjuk e jelenségnek. S a jámbor dervisek tekintélye versenyez az összes muzulmán papságéval. És e tekintélyt egyszerű, szegény és példás életök, vallásos fanatizmusok szerzik meg nekik. Ugyanez adá meg a ktistae és polistae-knek is, és a közülök kiemelkedett prófétáknak a közbecsülést s rendkivüli hatalmat.

A géták többnejüek, tiz-harmincz nőt tartanak, s négy-öt feleséggel még legényéletü embereknek tekintettek.[4] Családi életüket nem ismerjük, a dákokét sem, de annál inkább plasticus emlékeinkből, nejeik külsejét. A derékon átkötött ujjas, hosszu tunica, melynek sürü ránczba szedett alja egész a bokáig ér, a legfőbb része toilettejöknek. Erre alkalmilag még rövid felsőt vesznek. Fejdiszök, helyesebben fejkendőjök leér egész a nyakig, s hátul szalag tartja össze. Lábaikon a férfiakéhoz hasonló czipőt viselnek.[5] Termetök karcsu, magas, arczok csinos, s ha a művész keze nem eszményitett túlságosan, úgy megérdemlik, hogy szépnek nevezzük őket.

A leányokat Thraciában, de a géták sem, nem zárták el a férfiakkal való érintkezéstől, csak férjhezmenetelük után szorították őket szükebb korlátok közé.[6] A házasság kötelékének eme szigorú megtartása Horatiusnak nehány panegyricus sorra adott alkalmat, — melyeknek éle a fővárosi erkölcstelenség ellen irányult.[7] Egyébiránt a házasságot üzletnek tekintik, melyben a vőlegény mint vevő lépett föl a háremébe vezetendő menyasszony alkudozó szüleivel szemben.[8]

[1] Strabo VII. kv., 3. fej., 3. c.

[2] Flavius Jos. 18., 2.

[3] Tomaschek: Les restes de la langue Dace. 17. l.

[4] Heraclides. Pontus §. 37. p. 17.

[5] W. Froehner: pl. 53—54., 70., 184—186.

[6] Herod. V. 6.

[7] Horat. ad. III. 14.

[8] Erről, mint általános thrák szokásról. Herodot. V., 6. Még erősebb kifejezést ad ennek P. Mela II., 2: Nupturae virgines non a parentibus viris traduntur, sed publicae aut locantur ducendae, aut veneunt. Utrum fiat, ex specie et moribus causa est. Probae, formosaeque in pretio sunt: ceteras qui habeant, mercede quaerentur. — Hasonlóan Solinus c. 16.

A thrákok életmódja — kikhez hozzá számíthatjuk a gétákat s dákokat, alig különbözött a skythákétól. Legfőbb táplálékuk a főtt vagy nyárson sült hús, tej, sajt, méz; a ló-vért keverték tejföllel is. Thrácia és Dácia erdeiben bőven volt mindenféle vad. Honos vala a bölény is, melynek Paeonia és Thrácia vadonjaiban való tenyésztét classicus adalékok is bizonyítják. A dákok zombros néven ismerték.[1] Földmüvelésük alig lévén, növényi táplálékot nem igen használtak.

A részegeskedés nemzeti bűne a thrákok és illyreknek. Cotys királyról mondják, hogy származására nézve thrák, de szokásaira nézve nem, mert józan.[2] A géták nem voltak kivételek, a dákok meg épen nem, különben próféтájuk Decaeneus aligha kelt volna ki annyira az ivás ellen, és nem pusztíttatta volna el a dáciai szőlőket.[3] A szegények pedig narcoticus (origanon) magvakat hánytak a tűzbe, hogy beszíván gőzüket, elkábuljanak.[4]

Thráciában a városi élet csak a római hódítás idejében ölt nagyobb mérveket; — a régiek által említett városok jelentéktelenek, bárha főhelyei a a törzseknek. Még inkább áll ez a Haemustól éjszakra fekvő területekről, hol nagyobb telepek csak a rómaiak állandó táboraiból keletkeztek. A földmüvelés még nem csábítá őket állandó lakásokba, mert vándormódra üzék azt, mint a skythák. Készleteiket vermekben helyezék el. Hogy mily csekély értéket tulajdonítának a szántás-vetésnek, vagy jobban, mennyire megveték azt, élénken illusztrálja Triptolemos esete, ki ellen háborút indít Charnabon király, mert földgazdaságra akarja tanítani s szoktatni népét.[5] A dákok már inkább kedvelék a városi életet, épitkezésök eléggé kifejlett, s fönnmaradt számos városnév is. Házaik berendezése azonban a lehető legegyszerübb. Nyitott tűzhely, néhány pad, egy-két fogas, s a földre fekvőhelyül hintett állatbőrökkel födött szalma volt az egész bútorzat, melyet a gazdagabbaknál talán egy-egy asztal bővített s egészített ki. Edényeik egyszerű agyagból készült fazekak, tálak, korsók s kisebb ivóedények — a szegényeknél, de a királyi asztalon, s a főurak lakomáin arany, ezüst edények járnak körül, és Trajan oly tömeget zsákmányolt össze, hogy dúsgazdagon fölszerelhetett velök néhány bazilikát. A császár diadaloszlopán a békéért esengő dák urak három lovat terhelnek meg kincseikkel, nemes fémből munkált fényüzési edényekkel, hogy megengeszteljék a győzőt.[6] Az ötvösség tehát meghonosult közöttük. Sajnos, hogy eddig nem merült föl egyetlen olyan lelet sem, melyről teljes biztossággal állapíthatnók meg, hogy dák eredetü.

[1] Timoth. Gaz. ed. Haupt. ld. Roesler: Romänische Studien 55. l. jegyz. — Morelli bibliothec. manuscript. I., 59.

[2] Liv. 43., 4. Plutarch. Alex. 23. — Suidas: Κότυς-ról.

[3] Virgil. Georg. 3., 379. Hic noctem ludo ducunt et pocula laeti — fermento atque acidio imitantur vitea sorbis.

[4] Pseudoplutarch de fluviorum et montium nominibus. Müller, fragm. geogr. graec. II., 611. Herod. I. 202. s. t. b.

[5] C. J. Hyginus Astronimicon 2 c. 14.

[6] W. Froehner: pl. 169—170., 172.

Dáciának Thrácia és Illyriával való sürü és korai összeköttetését bizonyitják a Dyrrachium, Apollonia, Thasos, Erythrae, és Kerkyra bélyegeit viselő éremleletek — pedig e városok csak Kr. e. 226-ig voltak önállóak. De előfordulnak a Lysimachos, Kozon, Ptolemaeus és Mithridates-féle macedoniai érmek is, mindkét nemes fémből. Ujabban dák érmek létezését is vitatják — sőt mutogattak is, — de ezek hamisítványok, vagy pedig más eredetüek, bár Tocilescu erősen argumentál nagy munkájában hitelességük mellett.[1]

A dák nemességnek megkülönböztető jele a phrygiaihoz hasonló süveg — pileus, — s ezért a rómaiak pileati vagy pilophori-nak nevezik őket. Nemzeti nevök valószínüleg tarabostos (= föveges).[2] Közülök választák a királyokat, főnököket. A köznépről mint üstökösökről — comati, capillati emlékeznek a classicusok.

Halottjaikat a dákok elégetik, s hamvaikat edényekbe gyüjtve, nagy torral temették el, kisded halommal jelölve kedveseik sirjait.[3] Thráciában e torok évenkint ismétlődnek, s a gazdagok alapítványokkal biztosítják megtarthatásukat. S e szokás még most is dívik Rumelia, Thersalia és Bulgáriában.[4]

Néprajzilag a dákok az indo-európai fajba tartoznak, s az ó-erani törzsbe. Ez állitást most már teljesen beigazoltnak tekinthetjük, bár nem maradtak fönn sem a thrákok, sem a dákoktól oly emlékek, mint a phrygiai, lyciai siríratok, vagy perzsa ékíratok. Csak a görög classicusok idéznek itt-ott egy szót kényes füleikhez idomított alakban, melyekhez még néhány személy és földrajzi név járul. A gyakorlott semitolog — mondja Tomaschek[5] — az első tekintetre, phoneticájából megismeri, hogy semita eredetü szóval van-e dolga, vagy nem. Vajjon ki vitathatná el, hogy hazai isteneinek — diis patriis — Malagbel, Bebellahamon, Benefal és Manavatnak áldozó P. Aelius Theimes, Sarmizegetusa duumvirje, nem semita arab volt, hogy isteneinek hazája nem Syria és Mesopotamia? épen igy hallva az eranolog a Βαιδρασπος nevet, föltétlen biztossággal vezetheti azt vissza az iráni Baevarâçpa (=tizezer lova van)-ra. S a reánk maradt kis terjedelmü, alig harmadfélszáz földrajzi, növény, személy s tulajdonság névből álló szótár legnagyobb része a szanszkrit s iráni (ó-perzsa) nyelv segélyével fejthető meg és magyarázható. És még azok is, melyeknek titkaiba nem sikerült bejutnia a kutató nyelvésznek, annyira magukon viselik eredetöknek letörölhetetlen jeleit, hogy lehetetlenség kételkednünk származásuk, hazájuk felől. De álljon itt egy-két szó magyarázat:

[1] Gr. G. Tocilescu: Dacia inainte de Romani. 857. kv. l.

[2] Jordanis de reb get. c. 5.

[3] Az odrysokról irja Xenophon: Hellen, 3, 2, 5.

[4] A thrák rosaliakról. L. Heuzey és Daumet. Macédoine a prusocani föliratban 150. l., s a két rosilavai föliratban 152., 153. l. L. Heuzey: Le panthéon des rochers de Philippes. — Revue Archéologique VI. évf. 1865. 449—460. l. — W. Tomaschek: Über Brumalia und Rosalia. Sitzungsberichte der kais. Akademie d. Wissenschaften. LX. köt. 1868., a föliratok 373—74-ik l. R. Roesler: Romänische Studien 62. l. Borovszky S. A dákok 35. l. Halotti tor alapitványok a középkorban voltak hazánkban is. A váradi regestumban két érdekes okmány van erről. 1201—1205-ik év. Endlicher: Monumenta Arpadiana. 674—678. l.

[5] W. Tomaschek: Les restes de la langue Dace. 3. l.

1. Tarabostos szó első részét tara, Roesler az ó-perzsa tiara szóval kapcsolja össze. És e szó, Juvenalis scholiastája szerint[1] phryg nyelven: sacerdotis habitu; tyara est, frigium, quod dicunt: Servius pedig virgil Aeneisének VII-ik ének, 247-ik sorához: pileus phrygius megjegyzést fűz, a tiarat magyarázva. Az *i* kihullása a szóból föltünő ugyan, de azért nem támadhat semmi kétség, mert a phrygiai és dák süveg, miként az emlékek bizonyítják, teljesen azonos. A bostos, bosta részt, Roesler a szanszkrit paç, bhash és pûs-î-den, öltözködni, ruha jelentőségü szókkal veti össze. E szerint a tarabostos = tiarát viselő.[2]

2. ἀριστολοχία κληματῖτις .... Δάκοι ἀψίνθιον χωρικόν[3] mondja Dioscorides. S e rövidke jegyzetet Apuleius a következőkkel egészíti ki: Daci absinthium rusticum, scardian.[4] Az üröm görög neve τό αψίνθιον ἀψίνθος, vagy ἀσπίνθιον, ἀσπίνθος, kétségtelenül thrák eredetü[5] s a géták országában az Al-Duna mellékén sürün található,[6] és Thráciaban nagy előszeretettel készítenek belőle italt: οἶνος ὁ αβσίνθος. Örményül üröm — osindr, mely a régebbi aspindr alakból, és spind fényleni, ordítani gyökből származhatott. És a román nyelvben ez ősrégi szó még most is el spindz (helleborus viridis) alakban. A scardian synonim kifejezés a skard, s a szanszkrit chard gyökkel (kiütni, kitépni, megizzasztani, kivetni, hányni), s azonos a chardi, kitörés, chardika, émelygést, hányást okozó, de a vérzést is csillapító növény nevével.[7]

3. Germizara (Gyógy-Csigmó) dák város nevének első részében kétségtelenül az erani garma = meleg szó maradt fenn; ismerjük germe változatát is;[8] a név második részét zara, Tomaschek a szanszkrit jhara, jhrarî, zuhatag, vizesés szóval hozza kapcsolatba, s összeveti még a thrák zuras (most Carlu) folyó nevet is,[9] míg gróf Kuun Géza szerint zera vagy zara, valószínüleg az új perzsa szóval azonos, mely az erani nyelvekben eredetileg talán miden nagyobb víztömeget jelentett.[10]

4. Sarmizegetusa. A főváros nevének jelentősége Tomaschek szerint a szanszkrit zarmya = palota; zeget = szanszkrit jagat-jigat (gâ, menni tőből) mozgó; usa, asa = fénylő, ragyogó. Tehát a mozgót (az életet?) beragyogó, megvilágító palota!... és örvendene, teszi hozzá, ha valaki jobb magyarázatot találna.[11]

[1] Scholia 6., 516.

[2] R. Roesler: Einiges über das Thrakische. Zeitschrift für die oest. Gymnasien. 1873. 110. l.

[3] Dioscarides III., 6. pag. 345. ed. Sprengel.

[4] Apuleius de herb. virt. 19.

[5] Herod IX., 119.

[6] Ovid: Trist: V., 13., 21., Ex Pont.: 1., 23., 8., 15.

[7] W. Tomaschek: Les rest. d. l. Lang. Dace 51.

[8] C. J. L. VI. 2799. Steun-Germe.

[9] Tomaschek: Les rest d. l. lang. Dace 15. kv. l.

[10] Gr. Kuun G. megnyitó beszédje. A «Hunyadmegyei tört. és rég. társulat évkönyve.» III. k. 8. kv. l.

[11] Tomaschek u. s. 19. l.

A nyelvi adatok tehát a mellett bizonyítanak, hogy a dákok az erani törzsbe tartoznak. De e mellett szólanak a földrajziak is. Nemzetök kelet felől érkezett, vándorolt Európába, a szarmát síkság déli részén keresztül, a Dniepr-en, melynek partjain még történeti időben is törzsrokonaik, az amadokok laktak. A dákok és bessek a közös árja bölcsőtől elvált népek s mint ilyenek, megelőzve a skolotokat és sauromatákat a Kárpátok, a Haemus s a Rhodope hegységek völgyeiben telepedtek meg — tehát az árja népek sphaerájában!

Nemzetüknek dák nevében a *k* ugy látszik suffixum természetü, mely elhagyható, mint a Daos, vagy átváltoztatható, miként a Davus rabszolga nevek bizonyítják,

VI. A DÁKOK HADÜGYE.

A dák hadsereg létszámáról csak két, egymástól jelentékenyen eltérő adatunk maradt fönn Strabo nagy munkájában. Szerinte Burivista 200.000 főnyi sereggel rendelkezett,[1] míg holta után a törzsekre oszlott nemzet csak 40.000 fegyverest tud kiállítani Augustus végső éveiben.[2] E két adat közt világos az ellenmondás, ha egyszerűen úgy vesszük azokat, mint Strabo írja, hisz Burivista Julius Caesar kortársa volt, s talán túl is élte a nagy dictatort, úgy, hogy e roppant hanyatlásnak egy emberöltő alatt kellett volna bekövetkeznie. Ez pedig majdnem határos a lehetetlenséggel, midőn nem hallunk háborúkról, nagy járványokról s új vándorlásról. Strabo utóbbi adatát valószínűleg úgy kell tehát értenünk, hogy minden törzs 40.000 embert állított ki, a mi, négy törzs lévén[3] ismét megközelíteni a Burivista korából fönnmaradt számot. S a hiány nem oly nagy, hogy azt komolyan fontolóra kellene vennünk, midőn nem pontos statistikai adatok, hanem csak hallomás alapján nyílt alkalma Strabonak ama számokat beiktatni munkájába.

Ha az első adatot fogadjuk el, és a harczképes embereket a népesség tíz százalékára tesszük, úgy az egész nemzet két milliónyi lett volna.[4] S ez a szám, ismerve a gyalog népek nagy tömegét, és a roppant területet, melyen a dákok szétszóródva laktak, — teljesen hihető. Hatalmas erő, mely sok gondot okozhatott a tartományi helytartóknak, a római kormánynak, mert nemcsak

[1] Strabo. VII. kv. 3. fej. 13. c.

[2] Strabo. VII. kv. 3. fej. 12. c.

[3] Strabo. VII. kv. 3. fej. 11. c.

[4] Czivilizált állam e százalékot még akkor sem bírja kiállítani, ha a katona-kötelezettség átalános, s a férfikor ötvenedik évéig érvényesíttetik is, — míg barbar vagy félbarbár államokban könnyen lehetséges. Csak Montenegro példájára kell utalnom, midőn 200.000-nyi lakosságából 20.000 embert mozgósított a legutolsó orosz-török háború idejében.

a dákokkal volt baja minden pillanatban, de a velök törzsrokon thrákokban sem lehetett megbíznia.

A két milliónyi szám, kissebb-nagyobb ingadozásokkal évtizedeken át fönnmaradhatott, s jelentékenyebb veszteséget a dákok csak akkor szenvedhettek, midőn Aelius Catus 50.000 embert telepített át a Duna balpartjáról Thráciába [1] hol azok többé nem említtetvén, kétségtelenül beleolvadtak a meghódolt törzsekbe. Ha e szám a fegyverviselő férfiakat jelenti, úgy a dákok erejének csökkenése óriási volt, — de a barbarok könnyen elviselheték, mert az új nemzedék néhány év alatt teljesen kipótolá a hiányt.

Mint a classicus adatokból sejthetjük, a dákok nemzeti szervezete törzsrendszeren alapult, s a források főnököket, részkirályokat említenek, de olyan uralkodóról, ki az egész nemzetet egyesítette, csak kétszer beszélnek. Ezek Burivista és Decebal valának. A törzsek egysége nem volt tehát organicus, történeti alapon fejlett intézménye a népnek, csak időnkint létesíté azt egy-egy kiváló ember, kinek holtával ismét megdőlt az egyetemes királyság. Megdőlt Burivista halálával, midőn a nemzet négy részre bomlott, meg Decebal öngyilkossága után, s a meg nem hódolt törzsek, külön-külön főnökök alatt élnek még Commodus idejében is.

Sajnos, hogy a törzseknek egymáshoz való viszonyáról nincsen semmi tudomásunk. Nem értesülünk arról, miképen fűzik össze őket a közös nyelv, szokások; voltak-e közös politikai intézményeik; miképen terveztek, hajtottak végre egyes törzs erejét meghaladó vállalatokat, kik, milyen megállapodásokkal bizattak meg a harcz egységes vezérletével? Annyit azonban mégis mondhatunk, hogy kormányformájuk aristocraticus volt, mert ez együtt jár a törzsszervezet természetével. Ennek volt tehát megfelelő a kölcsönös érintkezés és katonai szervezet is. A politikai ügyek intézése, a sereg vezérlete a fő emberek kezében vala kétségtelenül, kik hatalmukat nagy vagyonuk és születésük jogán birták s hagyák utódaikra. Eme aristocraticus szervezeten kellett alapulnia a katonakötelezettség és katonaállításnak is. Az urak személyesen valának kötelezve, mint minden népnél, s ki kellett állítaniok háztájok összes fegyverfogható férfitagját. Gyalog nemzetek főnökei pedig mindig tömérdek fegyverviselő szolganéppel lévén körülvéve, a sereg magva az urak jobbágyaiból s hűbéreseiből telt ki, úgy, hogy a szabad, de kis vagyonnal rendelkező emberek száma aligha volt jelentékeny. S így a vezérletnek is az urak kezében kellett lenni, és ők annál magasabb rangot foglaltak el a katonai hierarchiában, minél több fegyverest tudtak kiállítani. A dák sereg tisztjeit Traján oszlopán hegyes, néha a homlok magasságáig, merőleges vonalakkal áttört fővegeik s rojtos köpenyeikről könnyen fölismerhetjük. Ily megkülönböztető jelekkel ellátott ruhát viselnek a sárkány és vexillum tartók is. Öltözetök egyebekben teljesen megegyezik a gyalog, mint lovas legénységével. Darabjai a következők:

1. A hosszú újju, kézelős, derékon átkötött, térdig érő felöltő (sagum), melyet a tisztek arany s ezüsttel ékitének. [2]

[1] Strabo. VII. 3. kv. 10. c.

[2] A szarmaták „saga fiblatoria"-ira ld. Trig. tyr. X, 12.

2. A köpeny, melyet vállaikon viseltek, s mellökön tűvel kapcsoltak össze.

3. A bokánál átkötött s a lábbelibe dugott nadrág, mely annyira meglepte a rómaiakat, hogy Gallia egy részét Braccatának nevezték el. A zordon éghajlat tevé szükségessé e ruhadarabot Galliában, mint Dáciában, s a szarmat sikságon, hol oly általános volt, hogy a Fekete tenger vidékén lakó kényes görögök is elfogadták. [1]

4. A lábbelijök rövid bakkancs, egyszerü átkötővel, melylyel a nadrágszárat szoriták be.

A barbár népek az ijesztő, félelmes külsőt kiválóan fontosnak tartván, a géták lehetőleg hosszú hajat, szakállat eresztének s fülig mocskosak voltak [2] és a harczba, támadásra egetrázó lármával indultak. Hasonlóan a dákok, kik az oszlop tanusága szerint szintén nem használtak ollót és beretvát, úgy, hogy a rómaiakhoz képest egész szakál és hajerdő födi arczaikat, fejöket. S hogy még rútabbak legyenek, használták a tetoválást is. [3]

A dák sereg külső fellépése tehát nagyon kelletlen, izléstelen lehetett, s ellenfeleinek e rémletes exterieur-höz előbb hozzá kellett szokniok, hogy nyugodtan, hideg vérrel szállhassanak szembe velök.

A sereg legnagyobb része gyalogság, s csak kis töredék, valószínüleg a leggazdagabbja volt lovas. Az oszlopon mindíg gyalog harczolnak, s csak egyetlen esetben látunk lovas támadást [4] és ez is szerencsétlenül üt ki, mert a lovasok a nagy folyóba fulladnak. A lovak kicsinyek, erősek, hegyvidékieknek látszanak, melyeket talán a Délkeleti Felföldön ismertek meg. A lovasok nyereg nélkül ülnek paripáikon, s ménjeiknek egész fölszerelése a zabla, kantár és a szügyökön levő szij. [5]

A hadsereg fölosztása, belső berendezése, administratiója ismeretlenek. A nagyobb hadtestek, már a könnyebb alkalmazhatás miatt is kisebb részekre valának fölosztva, s talán ezeknek jelvénye a rómaiakéhoz hasonló vexillum, melyre kigyó, jobban sárkány volt kivarva vagy kifestve. E vexillumok színesek lévén, valószínüleg az egyes csapatok megkülönböztetésére szolgáltak, vagy pedig a főnököket jelzik — ezeknek kedvencz vagy hivatalosan megállapított színeikkel.

Második főjelvényök a sárkány, mely kétségtelenül szent symbolum is, talán a főistené, épúgy mint a rómaiak sasa, majd a kereszténységet fölvett

[1] Ovid. Trist.: IV, 6, 47 ... braccata turba Getarum. V, 7, 49: Pellibus et laxis arcent mala frigora braccis — oraque sunt longis horrida tecta comis. V, 10, 33: Hos quoque qui geniti Graia creduntur ab urbe — pro patrio cultu Persica bracca tegit.

[2] Ovid. Trist. V, 7. 17: vox fera, trux vultus, verissima Martis imago. u. ö. squalidus Geta.

[3] Herodot. V. 6. a thrákokról. A dákokról Plin. hist. nat. XXII, 2: Inlinunt certe aliis aliae faciem in populis barbarorum feminae, maresque etiam, apud Dacos et Sarmatos corpora sua inscribunt. VII, 10: Quarto partu Dacorum originis nota in brachio redditur. A tetoválás eredetére vonatkozólag a skythák regéjét föntartá Clearch. Fragm. hist. gr. II, 306.

[4] W. Froehner: pl 54–55.

[5] W. Froehner: u. o.

birodalom zászlóin a kereszt és őseinkéin a karvaly. E jelvény feje réz, s farkasfőhöz hasonlit leginkább. Fülei hegyesen fölállanak, mint a figyelő állatéi, éles, hegyes fogakkal telt szája nyitva van, nyaka fodros, teste hosszú, kigyóalakú, halfarkkal. Ha a zászlótartó gyorsan haladt vele, vagy szél volt, úgy a száján beható áram föllújta, s a farkán levő kis nyiláson zizegve tódult ki. E sárkány fejénél fogva rövid rúdra volt erősitve, s föllújva vizszintesen lebegett.[1]

E hadijelvényekből itélve, a seregnek meg volt a kellő tacticai fölosztása, talán a római mintára cohors és centuriákra volt csoportosítva, és síkföldön valószínűleg őrszemek által biztosított fölvonulás előzte meg a támadást, mely vezényszóra az egész homlokvonalon egyszerre történt, míg a váltakozó talajú terepen a fölszínhez alkalmazkodva harczoltak, kellő tért engedve az egyéni ügyességnek, személyi bátorságnak. Traján oszlopán is ilyen harczokat látunk a legtöbbször, de a melyekben lovasság sohasem vesz részt. Ez, úgylátszik, csak a vezérlet szolgálatára volt rendelve, vagy küldönczi teendőket teljesített s végezte a kémszolgálatot. E nehéz hivatásban része volt talán a gyalogságnak is, mert az oszlop egyik csoportozatán két dák foglyot visznek római katonák a császár elé,[2] holott semmi nyoma közeli vagy távoli ütközetnek.

Ily szervezetű hadseregben a vezérletnek egységes és körültekintőnek kellett lennie, a csapatoknak pedig szigorúan fegyelmezetteknek. Ide vágó adataink azonban nincsenek. Az oszlopon gyakran látván, hogy a dák urak értekeznek, föltételezhető, hogy kényes pillanatokban a király vagy vezér összehíván a főnököket, haditanácsot tartott.

Hogy miképen tarták fönn a fegyelmet, s miképen büntettek és jutalmaztak, annak semmi nyoma.

A dákok megbarátkozván a jog formáival, a háború vagy béke kérdéseinek elintézésére gyakran küldtek követeket, kik a viszonyokhoz képest előkelő emberek (= pilophori = föveges), vagy födetlen fejű (— comati = üstökös) közönséges emberek, kik fegyveresen, zászlókkal cytherát játszva jelentek meg, oly szertartásokkal, milyen megilleté azt, kihez járultak. Traján előtt eldobva fegyvereiket, zászlaikat, térdre borulnak és kezet csókolnak, midőn vége felé hajlik a háború, s e megalázkodásokat a legelőkelőbb emberek szenvedik,[3] míg a római győzelmek előtt közönséges emberek állva adják elő urok kívánságait.[4]

A dák sereg jelentékeny hadikészleteket szállítván, voltak nagy, négykerekű szekerei, melyek Traján oszlopán többször előfordulnak.[5]

[1] Suidas: σημεῖα σκυθικά. Ammian. Marcell: 16, 10: purpureis subteminibus texti dracones, hastarum summitatibus illigati, hiatu vasto perflabiles et ideo velut ira perciti sibilantes caudarumque volumina relinquentes in ventum. W. Froehner: pl. 54—55. stb.

[2] W. Froehner: pl 42.

[3] W. Froehner: pl. 152—153. — Athenaeus Theopompos nyomán XX., 627; Amm. Marcell: XVII., 10: Pacem genibus curvatis orabat. XXIII. 3. Genibus supplices nisi v. ő. XV., 5. Dio Cass. LXVIII., 10. Petr. Patr. ed. Bonn. Excerpta 4, 123. — W. Froehner pl: 52—53; 82—83; 164, 172.

[4] W. Froehner: pl. 52—53.

[5] W. Froehner pl: 52—53.

Szállító eszközökkel rendelkezvén, gondját viselik sebesültjeiknek is; összeszedték azokat, ha lehetséges volt, még az ütközet folyamán is, elszállítván oly helyekre, hol nem érhette őket többé veszély. Látjuk, mint viszik a harczképteleneket közeli erdőkbe, hogy később szekerekre rakják a teljesen tehetetleneket s ápolják, fölhasználva kezdetleges orvosi ismereteiket, melyeknek emlékét fönntartá trajan udvari orvosa is.[1]

Az élelmezés, ha társzekereiket nem érte baj, rendesen történhetett, s főleg húsból állhatott. De növényi táplálékot is használhattak, mert a földmüvelés már meghonosult Dáciában, s a római élelmezők aratnak, gabonát gyűjtenek a dákok által elhagyott, megmüvelt területeken.[2]

A hadi foglyokkal alig bántak a leghumanusabban. Az oszlop tizenhatodik csoportozatán póznákra tűzött fejeket látunk, a huszonnyolczadikon teljesen levetkeztetett férfi van kocsikerékre feszítve, míg a harmincznyolczadikon dák asszonyok a mindenükből kifosztott rómaiakat fáklyákkal égetik fejökön, hátukon, vállaikon, a mi nem épen előnyösen illustrálja a dák gyöngéd nem emberies voltát.[3]

A dákok fegyverei a fegyvergyártás nagy fejlettségéről tesznek bizonyságot, sokféleségök pedig tanusítja, hogy mindig a czélnak megfelelően alkalmazák azokat. Innen a nagy változatosság. Fegyvereiket, melyeknek használati módját a Trajan oszlop számtalan csataképén tanulmányozhatjuk, Apollodorus az oszlop alapján gyönyörü csoportozatba gyüjti össze, — az első hadjárat zárcsoportjául pedig két pompás tropaeumot alakít azokból. Ezekről veszem az alábbi sorozatot, külön csoportosítva a támadó, külön a védő fegyvereket.

A támadó fegyverek:

1. Rövid, visszahajlított, sarló alakú görbe kard, speciális dák fegyver, melylyel kézviadalban rendkívül mély és veszélyes sebeket vághattak.[4] A görögök és rómaik e fegyvert sohasem használták, de ismerték, mert a thrák gladiatorok rendesen ilyen karddal vívtak.[5] A gétáknál szintén közkeletü.[6] Eredetére nézve keleti s a perzsák és parthoknál igen kedvelt harczi eszköz. Az Amboglannaban (Birdoswald—Angolország) állomásozott Cohors I. Aelia Dacorum által Julius Modius tiszteletére dedicalt föliratos táblára is ilyen kard lévén vésve, valószínü, hogy a rómaiak meghagyák Dáciában sorozott segédcsapataiknak megszokott nemzeti fegyvereiket.[7]

[1] W. Froehner pl. 47—49.

[2] W. Froehner pl. 142.

[3] W. Froehner pl. 50—51., 62—63., 70.

[4] A dévai muzeumnak Sarmizegetusából származó példánya teljesen ép.

[5] A thrákok nemzeti fegyvere. Valer. Max III., 2., 12. Juvenalis Sat: VIII., 201. a thrák gladiátorokról: Nec clypeo Gracchum pugnantem, aut falce supina. — Fabretti R.: De columna Traiani syntagma. Róma 1663. ír e fegyverről, s közli M. Antonius Exochus nevü gladiátor dombor képét, ki ily thrák karddal győzött. — Herodot „ἐγχειρίδιον σμικρόν", Tukydides „μαχάιρα", Ovidius „culter"-nek nevezi.

[6] A gétákról Ovid. Trist. V., 7., 17. Dextera non segnis fixo dare vulnera cultro, Quem vinctum lateri barbarus omnis habet.

[7] C. J. L. VII. 838.

2. Ugyanez alakot hosszabb formában is használván, alkalmas volt arra is, hogy a harczos súlyos csapást mérjen ellenfelére.

3. Hosszú, egyenes kard, díszes markolat- és tokkal. Traján oszlopán az előkelők és lovasok oldalán látjuk.[1]

4. Rövid, széles pengéjű, két élű, egyenes kard, azonos a pún háború után Rómában is meghonosult spanyol karddal. Alkalmasabb a szúrásra, mint vágásra. A jobb oldalon viselték.[2]

5. Egyenes, díszes tokú tőr, melyet övükben a baloldalon hordtak.

6. Kissebb-nagyobb, egyenes vagy görbe pengéjű kések.

7. Hosszú lándzsa (λόγχη, λαγχίη). Hegye vas vagy bronz, míg a nyele fa. Szúrásra használták.

8. Rövid vető lándzsa (hasta), mely a gall «matara»-hoz hasonlít.[3]

9. Kéziviadalban veszélyes fegyverek voltak a nehéz, elől fokoshoz hasonlító, ívalakú éllel, — hátul pedig kalapács fejjel ellátott csákányaik, melyeket egyformán használtak favágásra, erdőírtásra, mint harczra az ütközetben.

10. Rövid nyelű, gömbölyű fejű buzogányok.

11. A dákok kitünő ijászok voltak. Ijaik azonos szerkezetűek a géták és szarmatákéival: erős ruganyos ércz ív, vagy állatszarvak erősítvék össze, ugyancsak ívbe, s a fölajzott ívből a vesszőt ökör vagy lóbelekből sodort húr, vagy bőrszálakból készült fonadék vetette ki, vesszőiket jól számított távolságból tömegesen, vagy a helyzetnek megfelelően szétszórtan röpiték elleneikre, s bármily kicsiny sebet ütöttek is, halálthozó lehetett az, mert nyilaikat — miként törzsrokonaik a géták, valószinűleg megmérgezik ők is. Vesszeik hosszúsága, viszonyitva az alakok nagyságához, körülbelül egy méter lehetett. Nyílhegyök érczből készült szigony alakra, úgy, hogy kihúzatván a sebből, nagyobbá, fájdalmasabbá tevé azt. A nyílvégeket tollszárakkal látták el, melyek szabályozák vesszeik járását. Nyílaikat tegezben hordák. A nyíl átalános fegyver, egyformán viselik és használják azt az előkelők, mint legénység.[4]

[1] Egy teljesen ép példánynyal dicsekedhetik Téglás Gábor, dévai főreáliskolai kir. igazgató gyűjteménye.

[2] Suidas — Μάχαιρα — valószínűleg Polybius nyomán. A gall és spanyol kard közti különbségről Livius 22., 46., 5, így ír: Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispares ac dissimiles gladii: Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim assueto petere postem, brevitate habiles et cum mucronibus. — Vegetius 1, 12: Praeterea non caesim, sed punctim ferire discebant. Non caesim pugnantes non solum facile vicere, sed etiam derisere Romani. Caesa enim, quovis impetu veniat, non frequenter interficit, cum et armis vitalia defendantur et ossibus. At contra puncta, duas uncias adacta mortalis est. — Polybius 6., 23., 6.

[3] Julius Caesar de bell. Gall. I., 26.

[4] Ovid: Ep. I. 2. 23: Tecta quae rigent fixis veluti vallata sagittis; u. o. 83: dant illis animos arcus plenaeque pharetrae. Ex Pont. III. 1. 26: Tinctaque mortifera tela sagittae madet. IV. 9. 84: Sintne tinctae serpentis felle sagittae. Trist: V. 7. 15: In quibus extremo, qui non coryton et arcum — telaque vipereo lurida felle gerat. V. ö. Ex Pont. I. 8. 6; IV. 4. 52. Az ijak húrjairól: Ovid. Ep; I. 2. 25: At semel intentus nervo levis arcus nervo equino.

A dák hadsereg nem viselt pánczélt, — Trajan oszlopán nincsen egyetlen dák sem vasba öltözve. Nem fordul elő még a lábszár pánczél sem, pedig Kriton megemlíti.

Az eddig elsorolt fegyverek csak egyes emberek használatára alkalmasok, míg a hadi gépekhez már föltétlenül több kellően kiképzett katona volt szükséges. A gépek használatát s készítési módját Decebal a rómaiaktól tanulta, Domitianus szakértőitől, kiket a császár 89-ben küldött Dáciába. S a Trajan ellen vívott háborúkban alkalmazzák is e gépeket. A rómaiaknak összes ostrom eszközeit azonban aligha ismerték, mert a forum-traianumi pompás oszlopon csak kettőt látunk: a ballistát és faltörő kost. Az ó-korban kétféle vetőgépet használnak: a catapultát és ballistát. A kézíj mintájára van szerkesztve mindkettő. Az átmenetet a nagyobb méretű íj képezi, melyet Hero γαστραφέτης — hasonfeszítőnek nevez, mert húrját a fölajzáskor a hasfelé kellett húzni, s mert agyát a hasra kellett támasztani a kifeszítéskor. Azonos lehetett vele az arcuballista,[1] mely a manuballistától (χειρουργικόν τόξον) aligha különbözött.[2] A nagyobb lövegek azonban már elütnek ezektől, mert a torsio-elasticitást is alkalmazzák, s ezért neveztetnek tormenta-knak. E gépek három fő részből állanak:

1. Az állvány; 2. a löveg csatorna; 3. a szerkezetből, mely a vető ívet helyettesíti.

Ez utóbbi három részre oszló, de közös, téglány alakú keretbe foglalt faszerkezet. A jobb és baloldali keretekbe van vízszintesen beeresztve merőleges húrok közé — melyeket a kereten kivül, fönn és alant csavarokkal kell feszesebbre ajzani — a két vetőrúd aczélból. Ezeket vízszintes irányban ruganyos, meghatározott állatok beleiből,[3] szőréből vagy női hajból[4] font kötelék[5] kapcsolja össze. A középső keretben van a lőcsatorna. S minél szélesebb ez, annál nagyobbaknak kell lenniök a kereteknek, hosszabbaknak, nagyobb méretűeknek az aczél rugóknak, erősebbnek a vető húrnak. Ugyanezen arányban növekszik a gép ereje is s lesz alkalmassá nagyobb lövegek kivetésére. Catapultáknál a vetőrudak közti, tehát a középen lévő nyílás átmérőjének legalább is a löveg egy kilenczedének kell lennie.[6] A vetőhúrt külön géppel feszíték meg, ajzották föl, s kis készülékkel akasztak meg a lőcsatorna alján. Midőn

[1] Vegetius. 2. 15; 4. 21. 22.

[2] Köchly und Rüstow: Griechische Kriegsschriftsteller. Heron c. 4. — 203. kv. l. I. k.

[3] U. o. Heron c. 29. 233 l. I. k.

[4] U. o. Heron c. 30. 235. l; Florus 1. 31. 10; Vitruvius c. 15. X. könyv. ld. Köchly és Rüstow: Griechische Kriegsschriftsteller. I. k. 384. l. Veget. 4. 9. c.

[5] Nervi torti. — Amm. Marcell. — U. o I. k. 406. l.

[6] Köchly und Rüstow: Griechische Kriegsschriftsteller I. k. Heron c. 32. — 235 l; Heron c. 12. 253. l; Vitruvius X. 10. u. o. 370. l; Rüstow: Geschichte des griechischen Kriegswesens 393. l. A ballisták kaliberét a vetett kövek arányához, nagyságához képest a következő képlettel határozza meg: $d = 1, 1 \sqrt[3]{100}\, a$, — d a kaliber daktylosokban; 16 daktylos = 1 láb = 31 cm; *a* a kőlövegnek minákban kifejezett súlya; az attikai kereskedelmi mina = 0·6026 kg; az attikai Solon féle = 0·4366 kg.

ez megtörtént, elhelyezék a lőcsatornába löveget, mire fölpattintván a húrt, a löveg kiröpült. E tormentumok mozgató ereje mindig ugyanaz, csak alkalmazásuk más, — s e szerint neveztetnek catapultáknak vagy ballistáknak.

1. A catapultáknál a lőcsatorna vízszintes irányban van az alapra fektetve, s lándzsa éllel ellátott rudakat [1] vet kicsi szög alatt, s ezért nevezik ὄργανα εὐθίτονα [2] lövegeit pedig καταπέλται ὀξυβελεῖς vagy scorpiónak.

Traján oszlopán a rómaiak és dákok által használt catapulták már javított szerkezetűek. [3] Ott a feszítő készülék jobb és baloldalát fölül nem vízszintes pánt fogja össze, hanem járomhoz hasonló ív, s ezzel jelentékenyen nagyobb hely jutván a lőcsatornának, nagyobb lövegek kivetésére is alkalmas volt a gép. A szélső kereteken lévő húrok pedig faburkolattal láttatván el, inkább meg vannak védve a nedvesség ernyesztő hatása ellen mint régebben; míg a keret felső feszítő csavarait apró tornyocskákkal födték be, úgy, hogy a gép tetszetősebb külsőt nyert és sokkal practicusabb lett. [4]

2. A régieknek leghatásosabb harczi gépei a ballisták 45°-nyi szög alatt köveket s gerendákat vetnek ki. Szerkezetök majdnem azonos a catapultákéval, de a lőcsatorna nem vízszintesen fekszik, hanem 45°-nyi szög alatt, s a vető húr nem kerek kötél, hanem heveder alakú, hogy könnyebben megfoghassa a nagyobb, gyakran alaktalan löveget.

3. A carroballista ugyanily szerkezetü, de kisebb, szekérrel szállítható gép. Ellátására 11 ember volt szükséges. [5]

A most elsorolt három hadigép a nyilt téren, vagy védett helyen küzdő ellenség elpusztítására, de mindig emberek ellen irányult, mig az aries, a várfalak meggyöngítésére vagy lerombolására szolgál.

A faltörő kos — aries κριός, érczfejjel ellátott nehéz gerenda, melyet hajdan a rómaiaknál épúgy emberek hurczoltak a várfalak alá azoknak áttörésére, mint Traján oszlopán a dákok, hol három óriás erejü férfi emeli a nehézkes eszközt. [6] Később tökéletesíték, s valószínü, hogy a dákok is ismerték a javított alakot, épen úgy, mint a javított catapultákat és ballistákat. A javítás sokkal hatásosabbá tette az eszközt, de könnyebbé nem, mert a 18—54 m. hosszú vastag gerendák kezelése még mindig sok vesződséggel járt és tömérdek embert foglalt el, de legalább annyit elértek, hogy ostromok alkalmával a mellette lévő legénység védve volt. [7] A javított szerkezetü aries vizszintesen fekvő s két oldatról gyámoszlopokkal ellátott gerendára volt függesztve. [8] E szerkezet födött s házacskájának tovaszállítására 50 ember volt

[1] Pilum catapultarium. W. Froehner pl. 90—91.

[2] Heron c. 3: Köchly und Rüstow: Griechische Kriegsschriftsteller. I. k. 203. l.

[3] W. Froehner pl. 90—91.

[4] W. Froehner pl. 90—91.

[5] W. Froehner pl. 90—91.

[6] W. Froehner pl. 56.

[7] Rüstow: Geschichte d. griechischen Kriegswesens. 309. köv. l.

[8] Flav. Jos.: Bellum Jud. I. 3., 7., 19. Ammianus Marcell: 23., 4., 8.: et sic suspensa utrimque transversis asseribus et ferratis, quasi ex lance, vinculis trabis alterius continetur

rendelve. Az ily szerkezetet testudo arietarianak = χελώνη κριοφορος nevezték. [1] Tetejét friss állatbőrökkel, vagy egyéb nehezen gyulladó anyaggal födték be, nehogy tüzet fogjon. Belsejében a katonák kötelek segélyével ütemszerü mozgásba hozák az eszközt, s ezzel megkezdődött a fal rombolása.

Az eddig vázlatosan elősorolt kézi fegyverek, főkép támadók, bár alkalmasak a védelemre is. Nagy számuk eléggé igazolja, hogy a dákok inkább kedvelik a támadást, mint védelmet, hogy egész szervezetök támadó háborúra lévén alapítva, a védelem, mint minden barbar népnél, egészen másodrangú volt. Innen a védő fegyverek csekély száma is. Tulajdonképen csak a következőket használják:

1. A bőringet, milyeneket Traján tropaeumain, s az oszlop piedestálján látunk. [2]

2. Az ovális tojásdad pajzsot, melyet balkarjokon viselnek, s a legváltozatosabb czifrázatokkal látnak el. Arabeszkek, csillag, nap és hold jelvények, rozetták, palmetták, stylisált virágok, fonadékok, farkasfogak és körbe futó vonal diszítéseket stb. alkalmaznak, melyek talán személyes és a birtokos rangjával összefüggésben lévő jelvények.

3. Legkülönösebb védelmi eszközeik a háromkerekü szekerek. [3] Szerkezetök

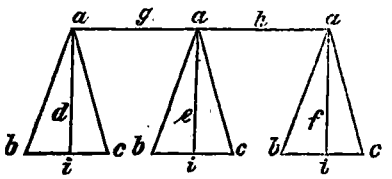

elég sajátságos. Valószinüleg vasból készült, átlóval (a—i) ketté osztott háromszögek, melyek az *a, b, c* pontokon széles kerekekkel vannak ellátva, és *b, c* oldalon éles véső alakú vágó eszközökkel szerelvék föl, s a *b* pontra még erősen hajlott kasza is van alkalmazva. Ilyen szekér három, *d, e, f* van egymás mellett teljesen azonos szerkezettel, s a szögek *a* pontjánál mind a három vastag rudhoz van kapcsolva olyképen, hogy *d* és *é* között a *g* ponton, továbbá *e* és *f* között *h* ponton a tengelyként szolgáló rudra nagy és nehéz henger van fölfüzve. Froehner e hengereket, nehezékeknek vagy gyulékony anyagokat tartalmazó dobozoknak mondja. [4] Tocilescu a második föltevést fogadja el. [5] Ez azonban nagyon kétes. A dákok aligha ismertek oly anyagokat, melyek ütés vagy dörzsölésre lángra lobbannak, a tüzet pedig aligha tudák olyképen szabályozni, hogy az csak meghatározott időben kapjon lángra. Nehezékek voltak tehát azok, melyek a gépet súlyosabbá, és hatásaiban rombolóbbá

Luc. 3. 490.: aries suspenso fortior ictu. Procop. bell. Goth 1., 21. szerint az aries állvány négy gerendából van összetéve, melyet alul, fölül ismét négy gerenda fog össze. Az oldalok bőrrel vannak bevonva; a tetőről nem mond semmit; a házacskának négy kereke van s ötven ember — kik belül helyezvék el — tolja. v. o. Izidor: Orig. 18., 11.

[1] Veget. 4., 14., Vitruv: 10., 12., 2 (19)

[2] W. Froehner pl. 3 kv.

[3] W. Froehner pl. 148.

[4] W. Froehner: La colonne Trajane, kis kiad. 141. l., nagy kiad. 22.

[5] Gr. G. Tocilescu: Dacia inainte de Romani 750. l. (Annalele Societatei academice Romane. Tom. X., sectiunea II.)

tevék, midőn a vár védői lebocsáták az ellenségnek talán zárt sorai közé, magaslatról vagy domboldalról. [1]

E védelmi eszközök használati módját, alkalmazását Traján oszlopán kellően tanulmányozhatjuk, tanulmányozhatjuk a várakkal együtt, melyeknek megótalmazása volt azoknak rendeltetése. Apollodoros vésője a megerősített helyeknek egész sorozatát ábrázolá remek alkotásán, élesen föltüntetve az építési rendszer különbségeit, mint hasonlatosságait, annyira, hogy merészség nélkül kisérthető meg a dák várépítészetnek némi rendszerbe foglalása.

A letelepedés első processusának befejeztével minden nép megerősíti állandó lakóhelyét, fölhasználva annak minden önként kinálkozó előnyét. A síkföldiek sánczokat hánynak, árkokkal veszik körül kunyhóikat, az erdős vidékeken lakók palánkokkal védik tanyáikat, a hegyvidékiek földhányások, kőrakások, falak, s ha van bőven erdejök, pallisádokkal zárják el völgyeiket, s teszik megközelíthetlenekké a hegyormokat, gerinczeket, a fölhasználható oldalakat és fönsíkokat. A dákok, midőn föltünnek, már letelepedett nép lévén — legalább nagyobb részben — s mint ilyen, lakóhelyét sem változtathatván áldozatok nélkül, szintén megerősíté és igy véglegesen meg is állandósítá azokat. A classicus adatok említik is a dák várakat, de csak futólag, mellékesen, bővebb leírások nélkül.

Pedig alig lehettek azok Decebált megelőzőleg is jelentéktelen művek s a kellő katonai szakértelemmel és helyismerettel biró dák hadvezérlet kétségtelenül olyképen helyezé el azokat, hogy a kitűzött czélnak lehetőleg megfeleljenek. A classicus adatok szerint a délkeleti Felföld nagyobbrésze a dákok birtokában lévén, csak a szorosokat kellett megerősíteni és a régi Erdély területén, mint óriási fellegvárban, hadértő, vitéz nép szembeszállhatott a leghatalmasabb ellenséggel is. És valóban a déli szorosokban s azoknak vidékein, még most is, majdnem érintetlenül állanak az óriás védművek, és a leletek, különösen fegyverek, teljesen megegyezvén a Traján oszlop domborképeivel, a gyakran belátthatatlan terjedelmü sánczolatok eredetéhez nem férhet kétség. A vöröstoronyi szoros közelében a Szeben hegységtől a Cserna-Voda völgye által elválasztott hegysor minden arra való pontja meg volt erősítve. Orláth fölött a hegyet nagy

[1] W. Froehner pl. 148. Nagy Sándor csapataira Kr. e. 334-ben a géták körülbelől ilyen gépeket zúdítottak. Arrian I., 1. Procopius Bell. Goth. II.: Barbari itaque Romanorum astu ac viribus superati, id demum excogitarunt: demptas e plaustris cum axibus rotas in summo collis paratas sistunt ipsi interea pabula desecare incipientes, cum ad collis medium superasse Romanos vidissent, rotas confestim in subeuntium capita vi magna, ac superne compulsas, deferri sinebant. — Ez világos leirása a használatnak. — A hirneves Pancirolus paduai tanár jegyzeteivel 1608-ban Lyonban kiadott Notitia utraque dignitatum, tum orientis tum occidentis ultra Arcadii Honoriique tempora-hoz, De rebus bellicis czimű füzet van csatolva, melynek illustratiói nagyon hasonlítanak a dákoknak eme hadiszekereihez. E gépek nevei: clipeocentrus tichodifrus — cuius axium extremitate et frons nec non et superior latitudo, fascinis et lanceis armatur diligenter aptatis. 204 l.. — currus drepanus: cuius posterior supra currum pars cultris in ordinem extantibus communitur. 205. l., — currodrepanus clipeatus: posterior vehiculi pars verberibus spontaneis ad incitandos equos, et clipeis acuto ferro circumadatis, velut in prapugnaculo positis communitur. 206. l. — Ez adatok elég világosak, de vajjon hitelesek-e?

földhányások veszik körül; a Dealu-Sidun hatalmas kőfalak romjai láthatók; Gális és Tiliska fölött a Kaczinás tetőt sánczok borítják; a tiliskai tetőn sánczokon kivül falmaradványok is constatálhatók stb. Hálás és gazdag eredménynyel kecsegtető kutatásokra vállalkoznék tehát a barbárok eme nagy emlékei iránt érdeklődő szakember, kinek van módja, ereje s kitartása ahoz, hogy bejárhassa a délkeleti Felföld déli és keleti határláncait.

Decebál összeütközvén a hatalmas római birodalommal, Domitiánt megverte ugyan két hadjáratban, de győzelme daczára belátván s fölismervén a római hadviselés fölényét, a császártól mérnökkari tiszteket kért és kapott. Genieje az idegen erőket a lehető legjobban tudván fölhasználni, a nagy barbár erősségek mellett római mintára épült várak emelkednek gyorsan, rohamosan, s a Traján háborújáig eltelt tizenkét év alatt Daciának minden, a római tactica szabályai szerint kényes, veszélyeztetett pontja meg volt erősítve. Traján oszlopán a képcsoportok között sürün találkozunk a hatalmas erődítményekkel, s azok mindig oly pontokat védelmeznek, melyeket Traján a hadjárat sikerének veszélyeztetése nélkül nem kerülhetett el.

Az első hadjárat hatvanöt csoportozata között a következőkön találunk, az alábbiakban építési módjok szerint sorozott dák erősségeket.

I. 1) 54 cs. pl. 91—93: földhányás palánkkal erősítve.
» 2) 59 cs. pl. 98—99: ugyanaz.
II. 3) 56 cs. pl. 96: favár.
III. 4) 54 cs. pl. 93: őrház.
IV. 5) 9 cs. pl. 40: várkastély.
» 6) 14 cs. pl. 45—46: ugyanaz.
» 7) 43 cs. pl. 74: ugyanaz.
» 8) 47 cs. pl. 80: ugyanaz.
V. 9) 50 cs. pl. 86: citadella a hegyek között.
» 10) 54 cs. pl. 93: ugyanaz.
VI. 11) 57 cs. pl. 97: kissebb vár.
VII. 12) 62) cs. pl. 105: nagyobb vár.
VIII. 13) 43 cs. pl. 74: czik-czak kőfal.
IX. 14) 47 cs. pl. 79—81. megerősitett hídfő és citadella (v. ö. pl. 40. 45—46; 74.)

Összesen tizennégy, kisebb-nagyobb a helyi viszonyok szerint különféleképen épített erődítmény.

I. 1) 54. cs. 91—93. Magas hegyekkel borított vidéken emelkedő erősség. A sziklaoldalról mint hatalmas földhányás indul ki, melyet pallisadsor szakít meg. E mögött két dák által kezelt vetőgép van fölállítva. Túl a pallisádon ismét földhányások a szomszédos hegyoldalig.

I. 2) 59 cs. pl. 98—99. Némely tekintetben megegyezik az előbbivel. Ez is hegyvidéken van elhelyezve, s mint hosszú földsánczolat húzódik balról jobb felé. Itt czölöp-fal képezi folytatását. A czölöpök felső része ki van hegyesítve, s előrészök laposra ácsolva. E palánkot kettős keresztpánt teszi erősebbé (v. ö. pl. 96). Közepén széles bejáró nyilik, s e mögött faoszlopokon nyugvó emel-

vény. Ez az erősség képezi az átmenetet a következőhöz, — mennyiben fából készült részeik majdnem azonos szerkezetüek.

II. 3) 56 cs. pl. 95. Favár. A karófal domboldalról ereszkedik lefelé. A czölöpök felső része ki van hegyesítve, s előrészök laposra ácsolva, — és hogy szilárdan tartsanak, mélyen beeresztett, minden egyes czölöphöz külön-külön odaszögelt kettős keresztpánttal erősítvék össze. A nagy szögek fejei a jobb oldalon világosan látszanak. A bejárat a középtől kissé jobbra alkalmaztatott. Benn az udvaron faoszlopokra állított, s deszkapadolattal, és ugyancsak deszkakarfával ellátott négyszögü emelvény.

III. 4) 54 cs. pl. 93. Hegyoldalon, négyszög alakban emelkedő őrház. Falai simított koczkakövekből épültek. Homlokzatán magas nyitott kapú. Az épület födetlen; jobb és bal részén rövid pallisadsor húzódik.

IV. 5) 9 cs. pl. 40. Várkastély. Magas dombtetőn téglány alakú, simított kövekből egészen római mintára épült, s három bástyával ellátott várkastély. A jobb és baloldali bástyák ötszögüek, a harmadik pedig ék alakban szögel ki, épen a középen. A jobb oldali teteje vizszintes és fal-mellvédekkel van ellátva, — míg a két másikon gerendákból készült emelvény van. A bástyák között két nagy kapu nyílik. Iveik fölött ugyanoly gerendaemelvények, mint a bástyákon. (v. ö. pl. 74, 80).

IV. 6) 14 cs. pl. 45—46. Várkastély. Magas szilárd falai *U* alakban hajolva össze, két jelentékeny nagyságú belső építményt fognak be, — s aztán keresztfallal záródnak. Kivül ismét, kétségtelenül megint falakkal védett két nagy épület. A várfal jobb oldalán három magas, tetejökön egymással vizszintes pántok által összekötött gerendán emelvény; hasonlóan a külső építmény homlokzatán a kapú fölött, csakhogy itt a gerendák keresztkötésekkel erősítvék össze. A homlokfalon egy könyöklőt vagy mellvédet látunk. Az épületek közül egy két ablakos, — a másikon csak egy nyilás, a negyedik pedig a kapun át kap világosságot. A házak fából épültek.

IV. 7) 43 cs. pl. 74. A pl. 40-en ábrázolthoz hasonlít. Koczkakövekből épült mint ez, de kapuja csak egy van, s e fölött nincsen emelvény. Ezt jobbra helyezték, és sokkal nagyobb méretü, mint az előbbi várkastély hasonló védművei. A két kapufélfa fölött s a jobb szögleten magas rúdak emelkednek. (Zászlóknak? v. ö. pl. 80).

IV. 8) 47 cs. pl. 80. Magas hegyen, simított koczkakövekből épült kastély. Baloldalán magas ívelt kapu. Falain három rúd. (v. ö. pl. 74.)

V. 9) 50 cs. pl. 86. Simított koczkakövekből épült czitadella. Magas nyitott kapúja épen a középre helyeztetett. Balra a falon mellvédek, jobbra keresztkötésü gerendákból emelvény a vetőgép elhelyezésére. Falai a jobb-, mint baloldalon a sziklák között tünnek el.

V. 10. 54 cs. pl. 93. Magas hegytetőn, simított koczkakövekből épült czitadella. Jobb oldalon a természetes szikla fölhasználtatván, a fal alapja lassankint sülyed, egészen a jól elzárt kapúig. Az épület bal része egyenetlen, emelkedő, majd szálló talajon nyugszik.

VI. 11) 57 cs. pl. 97. Kissebb vár. Bal oldalon magas, sziklás hegy emelkedik, — melynek oldalához — függélyesen levágván azt, közvetlenül hozzá-

építék a kaput. Ettől a hegyek felé húzódik a magas várfal, csekély hajlással. A falon mellvédjei alatt kettős, vizszintes párkány között szakadatlan sorban apró köröcskék. — A fal egészen sima, s be van vakolva. (v. ö. pl. 123—124.)

VII. 12) 62 cs. pl. 105. Nagyobb vár. Hegységtől hegységig húzódó, s koczkakövekből épült fal. Bal oldalán két őrtoronyféle látszik, jobb oldalon a sziklákig mellvédekkel van ellátva.

VIII. 13) 43 cs. pl. 74. Czik-czak kőfal. Az egyetlen ilynemű erősség az oszlopon, — melyet, sziklák emelkedvén mögötte, valószinüleg a völgy elzárására építettek. Fala czik-czak alakban húzódik. Előtte, mint

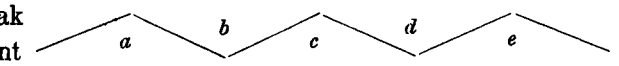

mögötte pallisádok, az *a*—*e* pontokban pedig nagy üregek jelezvék. Az ostrom megnehezítésére szolgálnak kétségtelenül. A hosszú fal jobb oldalán egészen az előtérben magas ívelt kapu, mely Froehner szerint sziklába vágott aknába nyílik.

IX. 14) 47 cs. pl. 79—81. A folyam balpartja gyors eséssel száll lefelé, s a meredek partokat lefelé mindinkább növekedő pallisádok zárják el. Ezeknek sorát a balparton átjáró szakítja meg, mely fölött gerendákon fából épült propugnaculum. Födele deszkákból van összeállítva s szög alakú. A kis építményt a homlokzaton s a jobboldalon elhelyezett egy-egy ablak világítja. A propugnaculumon túl pallisad fal halad a vizpartig. A folyó közepén kis sziget, s a medret ennek fölhasználásával hídalták át, a szigetnek jobb és baloldalához támasztván a hídat. A híd két része egyenlő technikával épült. Magas falábakon nyugszik mindkettő: a baloldali négyen, a jobboldali pedig kettőn. Oldalait keresztkötésü karfával látták el. A híd két része között a kis szigeten pallisádok, melyek a jobboldali hídrész vegénél újból kezdődve, messze benyúlnak a vízpartba. A csoportozat hátterében várkastély. (pl. 80.)

A római hadimérnökök tehát, miként e vázlatos leírásból is kiderül, nagy, szinte döntő befolyást gyakoroltak a dák várépítészetre, de a nélkül, hogy az eredeti építésmód divatját multa volna. A pl. 91—93, 98—99 és 96-on ábrázolt erődítések a nemzeti architectura termékei. Ilyen várakat a stabilismust kedvelő római nem épített soha. Decebal azonban még a tisztán hazai rendszerü építményeken is alkalmazza a római hadászat szabályait, mert ezeken is ott találjuk az emelvényeket (turres), melyeket egyként használtak a vetőgépek elhelyezésére, mint az ostromlóknak hasonló építményei által megkönnyített támadása elleni sikeresebb védelemre.

A várak elhelyezése a tactika szabályainak teljesen megfelelő. Minél beljebb és beljebb találjuk azokat az ország területén, akként nagyobbodnak, s a pl. 105-ön feltüntetett a legnagyobb, legerősebb lévén, kétségtelenül a fővárost védelmezte és elestével meg is szünik minden ellenállás. A lakosság menekül falai közül, hegyvidékbe, melynek szorosait a férfiak elzárni iparkodnak. S Hátszeg vidékének hegységei bővelkednek a szük völgyekben és Sarmizegetusa népe az üldöző római sereg elől a klopotivai patak, de különösen a Nagy-Viz (Riumare) völgyében pompás menhelyeket találhatott. A Nagy-viznek a Kolczvárra torkolló szorulata oly keskeny, hogy pár óra alatt eltorlaszolható, s oldalai oly meredekek és erdősek, mikép azoknak megmászása szinte lehetetlen akkor,

midőn minden bokor veszélyt rejt magában. Nagyobb csapattestek pedig nem is indulhatnak meg zord szakadékai közé, hogy fölkeressék megfutamodott elleneiket.

A pl. 105-ön ábrázolt erősítmény az egész vonal végpontja lévén, a várak valószínüleg mind azon úton valának építve, melyen Trajan vezeté be seregét Tibiscumtól, tehát a Bisztra völgyén. S így a pl. 79—81. ábrázolt megerősített hídfőt is a Bisztrán kell keresnünk, vagy a Temesen, ott hol a két folyó (t. i. a Temes és Bisztra) egyesül. És talán éppen Tibiscumnál (Zsuppa, Krassó-Szörény vármegye), hol a császárnak föltétlenül át kellett kelnie a folyó (Temes) balpartjáról a jobb partra, hogy a Bisztra völgyébe juthasson, melyben igy még hét várat kellett kiostromolnia, mig eljuthatott a fővárosba. Ez megtörtént s az első hadjárat befejeztetett.

E várak, a béke megkötése után legnagyobb részben leromboltattak, vagy pedig a római őrség előtt nyiták meg kapuikat, s a legionáriusok tábort ütének még a királyi Sarmizegetusában is. E megaláztatás, a terhes kikötések a végletekig elkeseritvén Decebalt, megszegé a békét, megtagadva minden további szolgálatot, talán már 103-ban és előzi vagy leöleti a római helyőrségeket is. Trajan kárbaveszni látván két év véres és nagy munkáját, azonnal elhatározá a háborút, de a viszonyok csak 105-ben alakultak oly kedvezően, hogy megindíthatá azt. A nyugalom három éve azonban teljesen elég volt Decebálnak előkészületei befejezésére. A lerombolt várakat újra épité, de sokkal nagyobb méretekben, s a második hadjáratban szereplő erődítményeket hasonlítani sem lehet az első háboru váraihoz. A római és nemzeti építészet minden előnyét egyesítve használja fel a király, s a császári seregeknek óriási erőfeszítéseket kell tenniök, míg egy-egy ellenséges bástyára kitűzhetik a sasokat. A második hadjárat várait a következőleg osztályozhatjuk:

A fővonalon: I. 1) 76 cs. pl. 123—124. Kettős vár.
II. 2) 93—95 cs. pl. 145—151. A vaskapui zárvonal.
III. 3) 98—100 cs. pl. 154—157. Sarmizegetusa.
IV. 4) 109 cs. 165 pl. Kőfal és fatörzsekből rakott sánczolat.
V. 5) 112 cs. pl. 168. Nagyobb czitadella.
6) 113 cs. pl. 169. u. a.
VI. 7) 122 cs. pl. 181—182. Palánk.

A második harczvonalon: VII. 8) 90 cs. pl. 143—144. Apulum.

I. 1) 76 cs. pl. 123—124. Kettős erősség. Külső része szabálytalan ötszöget képez, s az előtérben ötödik és legrövidebb oldalát sziklák képezik. (ld. a-nál.) Falai simított kocczakövekből épültek, s a *b* és *f* falak tetején ugyanazon köröcskéket látjuk ismétlődni, mint a pl. 97-en. A falak orma itt-ott mellvédekkel (rovátkákkal) is el van látva. A *b* oldalon magas kapu, fölötte propugnaculum fatetővel. Az épület külső oldalán, tehát a homlokfalon nagy négyszögü ablak. A *f* oldalon x-nél derékszögü tető alá fogott kapu vezet át a belső várba, melynek mindkét fala *e—f*, a sziklás hegységek közé nyúlik be. (1-ső ábra.)

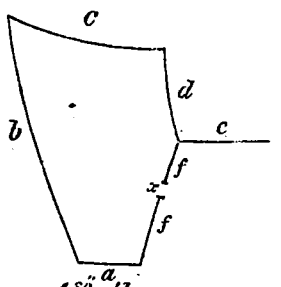

1ső ábra.

II. 2) 93–95 cs. pl. 145—151. A vaskapu zárvonal. Méretei fölülhaladják az összes, eddig leírt erődökéit, s az oszlop egy csigavonalának több mint felét elfoglalja.

A pl. 145 jobbfelén kezdődik mint földhányás, melyet faragatlan kövek s gerendákból vegyesen készült fal vált föl. Ezután vakolt, síma falú torony. Homlokzatán négyszögű nagy ablak; teteje ívalakú. Födelének anyaga nem határozható meg. Innen félív alaku hatalmas bástya. Falának ormain mellvédek húzódnak végig. Tovább ismét torony. Emeletes, mint az előbbi s fából épült, háromszögü födele deszka. Homlokzatán, mint tetején élesen kiemelkednek a nagyfejű vasszögek. Túl rajta (pl. 147.) a talajnak megfelelően emelkedő hosszú várfal. Mellvédjei sűrün egymásutánban húzódnak ormán. Mögöttük hosszú, faoszlopos nyitott csarnok, mely magasan kiemelkedik már földszintjével is a mellvédek közül. Földszintje a tetőzetet tartó gerendáknak megfelelően hat részből áll, míg emelete minden oszlop között két-két részre oszlik. Teteje deszka, melyeknek érintkezési vonalait a nedvesség behatása ellen hosszú léczek födik. E csarnok mellett fatorony. A szögek fejei világosan konstatálhatók. Innen (a pl. 147 jobb részétől a pl. 150 balfeléig) megszakítás nélkül húzódik tovább, a mellvédekkel ellátott fal, a talaj változásainak megfelelően szállva, vagy emelkedve s végül az előbb említett csarnokhoz hasonló, szintén deszkafödelű építmény zárja le. E mellett két emeletes, fából épült torony (pl. 150 baloldal.) Homlokzatának első emeletén két téglányalakú ablak, a másodikon csak egy, de jóval nagyobb; jobboldalán a második emeletével egy niveauban ismét egy. Födele deszka. A tetőn, mint az oldalokon sűrű sorokban emelkednek ki a szögek fejei. Innen előbb félkörben, majd hosszirányban nyúlik tovább a mellvédekkel ellátott várfal. Egyhanguságát emeletes fatorony szakítja meg. Homlokzatán nagy, nyitott ablak, baloldalán szintén egy, de már jóval kisebb méretű. Födélzete deszka. Túl rajta tovább halad a mellvédekkel ellátott hosszirányú bástya s két emeletes őrtorony zárja be. Homlokzatán egymás fölött két nagyobb, baloldalán szintén egymás fölött két kisebb négyszögü ablak. Az épület valószínüleg egészen fa. Innen a vár jellege megváltozik. A kö- és gerendákból épült falak helyét szabályos négyszögü kövekből rakottak foglalják el, s az erősség téres czitadellává alakul át, melynek mellvédekkel ellátott falai nagy udvart fognak be. Az ívbe hajló homlokzaton nagy, zárt kapú. Ettől kezdetben lassú, később merész hajlással (pl. 150 jobboldalán) befelé irányulnak a falak, majd ismét hosszirányt véve föl, s a talaj szintjének megfelelően emelkedve, a hegyek között enyésznek el.

Trajan az első háború befejeztével Dáciát nem hagyá meg integritásában. A megerősített útvonalat, melyen ő fölvonult, kétségtelenül megtartá vidékével együtt (Krassó-Szörény, s részben Temesvármegye) s 102-ben Dácia területének nyugoti határa talán összeesett Hunyadvármegye nyugati határával, tehát az erdélyi határhegységgel, s a birodalom végvárosa, helyesebben végerőssége, Pons-Augusti lehetett a mai Váma-Márga. És e föltevés mellett látszik bizonyítani az is, hogy a második hadjárat csoportozatai azonnal nagy háborút ábrázolnak, a 75-iktől kezdve (pl. 122—123). de ez már a 78-ikon (pl. 12—129)

megszünik, s a császár innen a 85-ikig (pl. 137—139) áldozatokat mutat be, a turnu-szeverini nagy hídat stb. tekinti meg és csak azután kezdi meg az élethalálharczot. A fölvonulás 105-ben a domborképek bizonysága szerint semmi nehézséggel nem járván, kétségtelenül megszállott területen történt, melynek közvetlen szomszédjában a dákok lankadatlan buzgalommal építék váraikat a lefolyt három békés év alatt. A második háború erődítményeinek jellege teljesen eltér az elsőétől. Ott számos, kisebb, nagyobb, tehát hosszú harczvonalon elhelyezett erődítést találunk s közöttök gyakran jelentékeny távolságokat, melyeket a szobrász azáltal iparkodik föltüntetni, hogy több csoportozaton át nem látunk néha erősségeket, hanem csak meneteket és nyilt ütközeteket. Míg a második hadjárat megindulásától fogva majdnem végig várháború, melynek első felében a császár személyes vezérlete alatt vívatik minden döntő harcz.

S e várakat a szobrász, közvetlenül a kitörés után olyanoknak tünteti föl, hogy czéljok, egy-egy völgy elzárása az első pillanatban fölismerhető. Innen a jelenség, hogy mindig hosszában helyeztetnek el, tehát az ostromlók szemben találták azokat, úgy, a mint hegyoldaltól-hegyoldalig nyúlnak. A pl. 123—124. domborképnek erődje jobboldali hosszfalával szintén völgyelzárást látszik czélozni. S tudva azt, hogy a császár a második hadjáratra is Viminaciumból indulva ki, Tibiscumig északra haladt, innen pedig a Bisztra völgyén keletre, úgy e nagy erősségek színhelye csak e folyó völgye és a vaskapui hágó lehet. A Vulkánban teljesen fölöslegesek azok, a vöröstoronyi szorosban elhelyezhetők lennének ugyan, de ha csakugyan ott emelkednek, úgy a művész, ki nem mulasztja el sehol a folyamok, folyók, patakok, sőt vízerek föltüntetését is, alig mellőzött volna olyan nagy folyót, mint az Olt. A Bisztra felső völgyében s a Vaskapuban kell tehát keresnünk e nagy hosszerődítményeket. És az itt található sok, eddig még gazdátlan, meg nem határozott sánczolat között időfolytával talán kimutathatók lesznek maradványaik.

A Peutinger tábla Pons-Augusti-t XV. m. p. távolságára teszi (= 22·077·5 km., — míg a valóságban 21·963 km.) Sarmizegetusától. Tehát e rövid, két nagy erősség által védett vonal áttörése volt a háború legnehezebb része; — ennek megtörténte pedig egyenlő a hadjárat sikerének biztosításával. Ezért védik váraikat a dákok oly kitartással.

III. 3. 98—100. cs. pl. 154—157. Decebal birodalmának fővárosául az ókori írók a délkeleti Felföld délnyugati részének legszebb völgyében, kies ponton, a Vaskapu keleti torkolatánál fekvő Sarmizegetusát mondják. E pont választása a földrajzi viszonyokat s a dákok történetét véve figyelembe, az első tekintetre érthetetlennek látszik, s valószínű, hogy nem is a szabályszerű történeti fejlődés folyamán lőn Sarmizegetusa főváros, hanem politikai kényszerűségből, és csakis Decebal idejében. Burivista fővárosa talán Porolissum volt a nyugoti határhegység északi részében a mai Mojgrád helyén (Szilágy-megye), s e pont választása a király politikájának irányát tekintve, teljesen indokolt. Burivista terjeszkedései nyugot felé irányulván, a nagy magyar medenczét, a Duna vidékeit barbar tömegeivel könnyebben elérhette Porolissumból, mint bárhonnan. És hatalmának súlypontját sohasem akará keletre átteni;

nyugot felé törekedett mindíg, s ezért Julius Caesar is Itáliából szándékozott háborút indítani ellene. És maga a város neve is, ha hihetünk a közkeletű szómagyarázatoknak «királyi vár» értelemmel bír, mi eléggé igazolná annak régi, de később elenyészett jelentőségét. A classicus földrajzi adalék is «Daci montibus inhaerent» inkább érthető talán a Szamos, a hármas Körös, Maros és Duna között elhúzódó hegységek, mint a déli vagy keleti Kárpátokra, melyek a délkeleti Felföldet határolják Bukovina és Oláhország felé. S e fölfogást igazolni látszik a gyarmatosítás iránya is, mely csak ama hegylánczolat keleti oldalait és nyúlványait foglalja el.

Burivista halála után a dák nemzet egységes föllépéséről, Róma ellen irányzott nagy háborújáról nem értesülünk, de annál többet hallunk a külön főnökök alatt élt törzsek támadásairól, melyek már mind az Al-Duna vidékét zaklatják. Eme irányváltozás oka Pannonia meghódítása és a közép-dunai római határ megerősítése volt. A Duna és Tisza között s a Tisza balpartján lakó népekre e hódítás nagy csapás, de áldás is egyuttal, mert míg egy részről kiszoríttatnak harczi kalandjaik állandó színhelyéről, másfelől tömörülni kénytelenek, különösen a jazygok, kik Dáciának sokszor veszélyes ellenségei. E tömörülés a számra nézve amúgy sem jelentékeny dák népet elterelé eddigi terjeszkedési irányától s kelet és délkeletre szorítá. Ez eseményeknek következménye lőn a teljes irányváltozás, és a dák fejedelmek kelet s délfelé igyekeznek kikerekíteni határaikat. De több, mint egy század telik el, míg a nagy ember, ki Burivista nyomait követni tudja, kiemelkedik népe köréből. Decebal egyesítve nemzetét, kénytelen volt elfogadni a viszonyok által megszabott irányt, s ő sem nyugaton keres harczi dicsőséget, hanem délre irányulnak törekvései, és ezeknek középpontjául Sarmizegetusánál alkalmasabb fővárost sehol sem találhatott.

Jó összeköttetése van a Sztrigy völgyén át a Maros gazdag lapályaival, s így közvetve az éjszaki részekkel; nyugotra a Vaskapun át a Temes és Bisztra vidékeivel; a vulkáni ösvényeken s a vöröstoronyi szoroson keresztül az aldunai síksággal. Élvezi tehát a könnyü közlekedés előnyeit a hátrányok nélkül. Az éjszaki területek Decebal birtokai; a vöröstoronyi szoros könnyen védhető; a Vulkánon át pedig nem tarthatott meglepetésektől, mert e meredek hegyoldalokon csak hadiszerelvények nélkül koczkáztathat támadást még a legmerészebb ellenfél is. Krassó-Szörényvármegye pedig oly hegyes és erdőfödte vidék, hogy még ma is csak nagy elővigyázattal haladhat előre területén támadó sereg, akkor pedig minden talpalatnyi földet erőszakkal kellett elfoglalni a természettől, fejszével, s csákánynyal, és Traján tényleg így is tesz, mert csapatai az oszlop tanusága szerint folyton erdőket irtanak, útakat törnek, megerősített táborokat építenek.

Sarmizegetusa tehát rendkivül fontos pont.

S így ha elfogadható a föltevés, hogy pl. 145—151-en ábrázolt nagy erősség a Vaskapuban van, úgy tudva a második hadjárat eseményeinek rohamos fejlődését, a fővárost a nagy védvonal mögött, annak közvetlen közelében kell keresnünk, s az oszlopon néhány csoportozattal alább csakugyan megerősített nagy várost találunk, mely ismerve a helyi viszonyokat, nem lehet egyéb,

mint a főváros, melynek fekvése iránt sohasem merült föl kétely, más várost pedig nem sejthetünk benne, mert a Vaskapu földrajzi viszonyai lehetetlenné teszik minden nagyobb telep kifejlődését és ehez járul még, hogy antik város létezését bizonyító nyomok sehol sem konstatálhatók.

Sarmizegetusát (2-ik ábra) kettős erőd védelmezi. A kissebb a város körül emelkedik. Baloldala *a* pontnál sziklahegységre támaszkodik. A szikla aljában

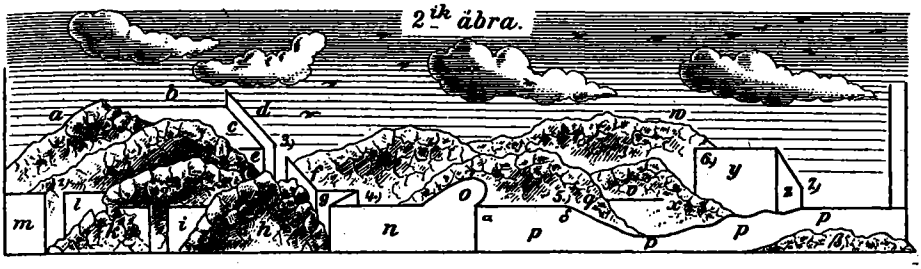

az előtérben indul meg magas mellvédekkel ellátott fala *m*, és ismét a sziklák között enyészik el. Közepén emelkedik a magas őrtorony, melynek földszinti s első emeleti két-két ablaka be van szögezve, a második emeleti pedig tárvanyitva van. Födele hosszában rakott deszkákból áll. A *k* betűvel jelzett sziklától a fal *h*-ig húzódik. Ormain rovátkák vannak, s közepén a *2-dik*, az előbbivel minden tekintetben megegyező, de valamivel alacsonyabb torony. A *h* szikla jobbra ellapulván (a *g*) szög alakú bástya fogja be, melyből az *f* fal válik ki, s egyenes vonalban nyúlik a *3-dik* sz. propugnaculumig. Ez alatt magas nyitott kapu, mely a külső nagy erősségbe vezet át. A propugnaculum fából épült tetőzete deszka, s kétoldalán egy-egy nyitott ablak látható. Túl a kapun tovább nyúlik a fal *d*-ig. Közvetlenül előtte *c* fal húzódik vele párhuzamosan, s a propugnaculum kapujánál derékszöget képezve találkozik az *e* belső fallal, melylyel a háttérben párhuzamosan haladván a *b* fal, a *c*-vel új derékszöget képez. E *b* fal az erősség hátsó zárvonala is. A *b*, *c* és *e* falak mellvédekkel is ellátvák, — s egy nagyobb házakból álló épülettömböt fognak be. Talán a királyi palotát?

A külső erődítmény fővonala a *g* háromszög jobb szárnyából indul meg. Ormain rovátkák s a 4-ik számú az előbbivel teljesen egyező, de alacsonyabb faőrtorony, — ezen jóval túl félkör bástyává alakúl át, majd *α*-nál éles szögben válva el ettől (*p*—*p*—*p*), s itt-ott enyhe íveket képezve a talaj szintjének megfelelően száll vagy emelkedik, s végül a sziklákra hatolva föl (β) elenyészik. δ-nál a fal mögött kisebbb faház (*5. sz.*) homlokzatán egy nyitott négyszögü ablak.

A külső erődítmény udvara nagyon egyenetlen, talaja emelkedett, *q*-nál egészen dombos, melyből *v*-nél pallisadfal húzódik jobbfelé. A czölöpök felső végei ékalakúra vágvák, előrészök pedig símára van ácsolva, s közel a tetőhöz keresztgerenda húzódik végig az egész soron. *w* és *x*-nél ismét sziklák, s közöttök balról jobbra húzódik a magas *y* fal, míg *z*-vel derékszögben találkozik. Az *y* oldalon négyszögü faépület, *6. sz.* Homlokzatán nagy magas kapu, bal-

oldalán jelentékeny magasságban négyszögü ablak. A z fal végénél — emeletes kerek épület. Földszintjén magas nyitott kapu. Az emeletet, az egész épületet befogó keskeny párkány választja el a földszinttől; a tető kerek, fölül csúcsos, — legmagasabb részén ismét kerek plateform, ezen pedig nagy gomb.

Ez épitmények előterén végtelenül szomorú tragédia történik. A reményüket vesztett dák urak méregedény körül csoportosulnak kétségbeesett arczczal, taglejtéssel adva kifejezést a végső pillanatok kínos érzelmeinek. Néhányan közölök épen ajkaikhoz emelik a poharat, többre becsülve az önkéntes halált a császár fogságánál, mások a gyorsan ölő méreg rettenetes fájdalmaival vívódnak a rögön, melyért mindent föláldozának, megválva a földi élettől, melyet nem tudtak elviselni szabadságukat vesztett hazájukban. Reájok illik valóban a költő szava: «mind hősök ők, mind férfiak, mind hü és hazafi», — névtelen hősök, kiknek emlékét csak a hódító nagyságát dicsőítő művész tartá fönn, de ezt tevén, megörökíté a legyőzött ellenfél lelki nagyságát, hazaszeretetét, hősiségét is.

E várakkal foglalkozva, érdekes kérdés az épitési mód, a technika földerítése is. Közvetlen tapasztalat s adalékok alapján még most nem lehet e kényes pontot taglalni, mert ásatások ez irányban még nem történtek. Az oszlop domborműveire van tehát a kutató teljesen utalva, s meg kell biznia Apollodorus igazságszeretetében, rajzainak valóságában. De ezt könnyen megteheti, mert a domborművek tárgyképei sohasem ütköznek össze a classikus adatokkal, sőt fölvilágositják és nem egyszer ki is igazítják azokat. Igy tehát alig koczkáztatok nagyot, ha megkisérlem a megoldást.

A pl. 145—151-en ábrázolt erősség fala feltünően hasonlít a gallokéihoz, melyeket Julius Caesar Avaricum ostrománál oly szemléltetően ír le commentárjaiban. A földre 2—2 lábnyi távolságban (60—60 cm.) mondja ő, hosszában egyenes gerendákat fektetnek le, melyeket hosszú, gyakran negyven lábnyi keresztfák kapcsolnak egybe. A közöket erre az ellenség felé fordított részen kövekkel, hátrább pedig földdel, törmelékkel töltik ki. Ez megtörténvén, új gerendasort helyeznek el, melyeknek közeit, miután összekapcsoltattak azok, ismét kitöltik, s addig ismétlik ez eljárást, mig a fal elég magas lesz. Az ilyen falak — mondja Caesar — nem idomtalanok, mert a gerendák és kövek arányos sorokban váltakoznak, s kitünő szolgálatot is tesznek, mert kőszerkezetök miatt nem gyújthatók meg, faszerkezetök pedig ellenáll a faltörő kosnak; és keresztül zúzni, vagy pedig szétbontani már csak azért sem lehet ez épitményeket, mert hosszgerendáik keresztszálfákkal vannak összeerősítve.[1] S hozzá tehetjük

[1] Jul. Caesar: De bello Gallico VII. f., XXIII. c.: Muri autem omnes Gallici hac fere forma sunt. Trabes directae perpetuae, in longitudinem paribus intervallis distantes inter se binos pedes in solo collocantur. Hae revinciuntur introrsus et multo aggere vestiuntur; ea autem, qua diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciantur. His collocatis et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut idem illud intervallum servetur, neque inter se contingant, sed paribus intermissae spatiis singulis saxis interiectis arcte contineantur. Sic deinceps omne opus contexitur, dum iuxta muri altitudo expleatur. Hae cum in speciem varietatemque opus deforme non est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos or-

még, hogy sem falfúrókkal (terebrae), sem falszakgatókkal (falces murales) nem árthattak az ostromlók, mert amazok teljesen hatástalanok a kövek egyenetlensége miatt, emezeknek használatát pedig meg sem kisérthetik, mivel a gerendák a mily arányban vékonyodtak befelé, a kövek ép oly mérvben növekedvén, lehetetlenség volt azokat a rómaiaknak sok tekintetben még igen kezdetleges eszközeivel kirángatni helyökből.

W. Froehner a pl. 154—157-en föltüntetett erőd domborképén látható, s vízszintes vonalok közé illesztett köröcskékből azt következteté, hogy itt is alkalmazák a most említett építési módot. E föltevésnek azonban ellentmond a falak rendkivüli szabályossága, s az, hogy hasonló jelenséget a rómaiak épitményein is észlelhetünk, ők pedig sohasem használták a gallok architecturáját.

Az oszlopon jelenített többi vár már nem épült azon harczvonalon, hol a döntő harczok vívattak. Ezeket máshol kell keresnünk, talán ama hadsereg felvonulási útján, mely a vöröstoronyi szoroson tört be, s aztán a császárral egyesülve közösen vivta harczait.

A pl. 137—139. és 140—141-en két úton látván a sereget haladni, kétségtelen, hogy művészünk a hadműveleteknek két különböző irányban történtét akarja jeleníteni. A hadsereg azon részét, mely a csoportozatok felső részén van föltüntetve, a császár személyesen vezérli, míg a másik élén pl. 137—139. egy legatus, a pl. 140—141-en pedig szarmata íjászok haladnak, s csak a sereg magvát teszik rómaiak. Talán a Leg. V. Macedonica legénységét látjuk, mely moesiai főhadiszállásáról érkezve, egyesült a császár szövetségébe szegődött vándor törzsek csapataival. E hadsereg Cedonia és Acidaván át érkezett Apulumba, tehát az Olt mentén haladt a mai Boiczáig, majd a Hortobágy mentén N.-Talmácsig, Vesténylg, itt kissé nyugotra térve Schellembergig, Nagy-Szebenig (Cedonia?), innen pedig egyenesen nyugot felé K.-Torony, Szecsel, N.-Apold (Acidava?) Szerdahely, Koncza, Szászsebes, Lámkerek, Maros A. Váradja s Maros-Portuson át Gyulafehérvárig, mely az Olt völgyén betörő hadsereg éjszakra — a Maros felső völgye ellen irányuló operatióinak basisa, s a melyet Decebál és elődjeinek is föltétlenül meg kellett erősíteniök, nem hagyhatván kellő védelem nélkül ily fontos, a Marosnak egész felső völgyét födöző strategiai pontot. Hiszen elhanyagolása egyértelmü lett volna a Délkeleti Felföld belső részeinek tárva-nyitva hagyásával. A második hadsereg fölvonulását a csoportozatok csak jelzik, a nélkül, hogy tetteit, éleményeit jelenítenék. Csak egyetlen eseménynek, a végczélnak elérését tarták megörökítendőnek. És ez ama erődítvény elfoglalása volt, melyet a művész a második hadsereg vonalának végpontján helyezett el, melyet a pl. 143—144 ábrázol, mely a helyi viszonyokból kifolyólag nem lehet más, mint a mai Gyulafehérvár.

dines servant, tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem, quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit, quae perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta neque perrumpi, neque distrahi potest.

VII. 8.) 90 cs. pl. 143—144. E vár hegyen épült, s három, ív alakú hosszú falból áll (3-ik ábra), és pedig *a, b, d* és a középső *b* előtt huzódó

3-ik ábra.

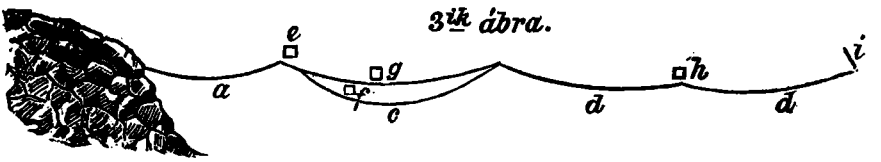

szintén ív alakú bástyából, *c*. A falak orma végig el van látva mellvédekkel.

A vár középfala előtt elhuzódó *c* bástya baloldalán, négy faoszlopra helyezett s keresztkötésű korláttal ellátott emelvény. A belső falon a pl. 28-an lévő római vigiliához hasonló két őrház. Tetejök deszkából készült, s ezeknek érintkezési vonalait hosszú léczek födik, nehogy nedvesség hatoljon a padlásra. A födéldeszkákat a szarufákra nagy fejű vasszögek erősítik le. A középső belső bástya balfelén levő őrtoronynak két négyszögű ablaka látszik; a jobboldalinak felső nagy ablakai alatt a látható két oldalon új, de sokkal kissebb ablaksor: a homlokvonalon három, az oldalokon két nyílással. A vár kapuja be van zárva, s a *d* bástyára helyeztetett el. Fölötte fatetejű propugnaculum. Homlokzatán két kissebb, s ezek fölött nagyobb négyszögű ablak; a baloldalon pedig a kissebbekkel egyenlő méretű világító nyílás. A falak négyszögű simított kövekből épültek, s a baloldalon sziklák között kezdődvén, a jobboldalon a hegységben enyésznek el.

A falai alá érkező római sereget, nem lévén nagy tere a szobrásznak, csak néhány legionarius jelzi, kik a következő csoportozaton (pl. 144.) számban jelentékenyen megnövekedve heves harczot vívnak a várukat féltő dákokkal. Az ütközet kimenetele felől nem lehet kétségünk, mert a vár alatt lévő alakok nagy izgatottságban vannak. A császár nincs jelen s nincs ábrázolva a vezérlő tábornok sem. A vár bevételének föltüntetése is elmaradt, kétségtelenül azért, hogy a császár által vezetett háborúban senki sem szerepeljen mint győzelmes hadvezér. Még Hadrian sem.

A második hadsereg befejezvén föladatát s megszállván a Maros kulcsát, teljesen elzárta Decebált, úgy, hogy a király éjszak és kelet felől többé nem kaphatván segélyt, egészen önerejére volt utalva a rómaiaknak óriási, győzelemittas seregével szemben. Nem csoda tehát, ha öngyilkos lett, midőn értesült visszavonulási útjának elvágása felől. Apulum elfoglalása pedig hamarabb történt, mint Sarmizegetusáé, különben alig jeleníttetnék a második hadseregnek czélhoz érkezte előbb, mint a királyi székhely eleste.

A Legio V. Macedonica Apulum elfoglalása és kellő helyőrség visszahagyása után délnyugatra haladt a Maroson lefelé, egyesülendő a császár hadaival. Ez a mai Gyógy környékén történhetett meg, s akkor az útjába esett Blandiana (Karna) és Germizara (Gyógy) erősségeket a második hadseregnek kellett elfoglalnia.

Közben Trajan kitűzvén sasait a főváros ormaira, seregével a hátszegi völgyön át a Sztrigy völgyébe ment, s Ad-Aquas (Kalán), Petris (Arany)-on át eljutott a Maros mellé, utóbbi állomáson kelve át a jobbpartra. S talán eme átkelést tünteti föl a pl. 164—165. Az utóbbin ábrázolt dák erődítményt tehát Petris-nek vagy Germizara-nak kell gondolnunk. Az átkelés igen sekély vízállásnál történhetett, mert gyönge, rögtönzött lábas hídon ment át az egész hadsereg. De a hídat nagyon is kezdetlegesnek tekintvén a vezérkar, közvetlenül Petris vagy Germizara mellett, római hajóácsok dolgoznak hajókat készítve a közlekedés biztosítására, és a könnyebben megvédhető, czélszerűbb hajóhídhoz.

IV. 4. 109 cs. pl. 165. a Petris vagy Germizara erődjének homlokzata szépen simított koczkakövekből épült, s enyhe ívbe hajló bástya, mig a rómaiak által áthídalt folyóval párhuzamos baloldali, s hátsó és jobboldali fala fatörzsekből van összerakva. Utóbbin széles kijárat.

A Peutinger tábla segélyével, a hadműveletek további irányát követnünk nem okoz többé nehézséget. Az egyesülés megtörténtével a császár éjszakfelé vevé útját, s Brucla (Nagy-Enyed), Salinis (Maros-Ujvár), Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár), Optatiana (Magyar-Gorbó), Largiana (Zutor), Certia (Romlott) és végül Porolissumot (Mojgrád) elérvén, a háborút nagyjában befejezte. A mit még el kellett foglalni, azt elvégzik a csapatvezérek. Az oszlopon még ábrázolt erődöket tehát minden valószínűség szerint a vonalon, mely Apulumtól Porolissumig nyúlik, — kell keresnünk. Sorszerint e várak így következnek:

V. 5. 112 cs. pl. 168. a Hegyek között épült kissebb vár. Mellvédekkel ellátott, simított koczkakövekből rakott falai — a jobboldalon félkörbe hajlanak. Középen a falakkal egyenlő magasságú nyitott kapú. Ettől jobb és balra az erősség udvarán két faépület. Az előbbi jóval nagyobb, mint társa, és vastag deszkákból készült. Jobb falán négyszögű zárt ablak. Ajtaja kettős, és be van zárva. Az átellenben lévő kissebb épületet falombok takarják el nagy részben. Látható részei szomszédjával azonosak.

V. 6. 113 cs. pl. 169. Az előbbihez sok tekintetben hasonló erődítmény, — szintén hegyek között. Falai simított kövekből épültek, s a jobboldali derékszöget képezve fordul be hirtelen a hegyek közé. Közepén nyitott magas kapu van, fölötte faoszlopokon nyugvó emelvény vetőgépek elhelyezésére. Jobbfelé nagyobb épület. Jobbrésze alacsonyabb mint a bal, s mindkét részét széles deszkákból álló külön-külön tető födi. Homlokzatán nyitott ajtó, — mellette és fölötte egy-egy ablak. A kaputól balra ismét faház, homlokzatán s balrészén egy-egy világító nyílás.

VI. 7. 122 cs. pl. 181—182. Palánk erősség, — fa- és kőházakból álló város körül. Baloldalon a palánkolás félkörbe hajlik, míg a jobboldalon hosszirányban halad. A palánk gerendái fölül ki vannak hegyesítve, előrészök pedig laposra ácsolva, — s hogy szilárdabban álljanak, mélyen beeresztett keresztfákkal vannak egymáshoz erősítve.

Az előadottak alapján tehát constatálható, hogy a dákok a rómaiaknak barbar szomszédjai között a legkiválóbb várépitészek, s erősségeik Trajánnak sok gondot okoznak mindkét háborújában. Egyiket-másikat csak a legnagyobb

erőfeszítésekkel, a rómaiak ostrom-tacticájának minden fortélyát fölhasználva, veheté be nagy áldozatok árán. És mégis a dákok aligha tudtak úgy bánni váraikkal, mint azt teszi oly nép, melynek hadszervezete a védelemre, s nem támadásra van alapítva. A dákoké pedig Trajan hódító hadjáratát másfél évtizeddel megelőzőleg tisztán támadásra van utalva, melynek lételeme, egyetlen fönntartója a folytonos és mindig idegen földön küzdött háború. Decebál, Domitianusszal vívott két harcza után azonban belátta, hogy a Pannonia s a Duna alsó vidékének és deltájának meghódítása után két tűz közé szorított népét, a vereség miatt fölindult római birodalommal szemben nem védelmezheti meg, ha nem szakít a régi rendszerrel, ha a támadást védelem, s az örökös harczot nem váltja föl legalább tűrhető béke. De ehez idő kell, hiszen a nép hajlamait kell megfékezni, szervezetét megváltoztatni, tehát oly tényezőket, melyek mélyen gyökereznek, melyeket könnyen meglehet rendíteni, de kiirtani, ujjáalakítani óriási munkába, sokszor évszázadokba kerül, ha a processus természetes uton történik, és évtizedekbe, ha erőszakkal akarja végrehajtani valamely kiváló uralkodó. Nemzetünk története Géza fejedelem kormánya s a későbbi időkből hasonló jelenségekről tesz tanúságot. A hatalmas kemény uralkodó elrendeli az átalános békét, várak épülnek az egész országban, és mégis I. Endre királyunk öcscse, Béla Úr, a betörő Henrik császárt, a régi, a Leo és Konstantin által leírt hadviselési móddal veri meg, midőn pedig a második háborúban Pozsony várába szorítják, — inkább kitör, hogysem a falak mögöl kisértse meg szerencséjét. Igy történhetett a dákokkal is. Az új hadrendszert, még nem válván a nemzetnek hús és vérévé, nem tudják kellően fölhasználni, s Decebál, ki támadó háborúkban ezer meg ezer fondorlattal, csellel tud élni, s megakaszt még oly hadvezért is, mint Julianus, Trajánnal szemben, ki lépésről, lépésre halad előre, s megerősített pontok elfoglalására fekteti a fősúlyt, s castrumokkal biztosítja minden nyomát, nem tud boldogulni, elveszti ruganyosságát, találékonyságát, midőn a nyílt ütközetekben megveretvén váraiba szorul. A vezérlet kisiklik kezeiből, vagy legalább is meggyengült erélyével nem tudja fönntartani összeköttetéseit, s a hatalmas erősségek egymásután esnek el, anélkül, hogy megkisértenék akár a király, akár a szomszédos parancsnokok segíteni a szorultságba jutottakon. A védelmi tactica tehát még gyermekkorát élte, s fejletlensége okozá, hogy Dácia kénytelen volt meghódolni Róma zászlai előtt.

VII. APULUM CASTRUMÁNAK MEGALAPÍTÁSA.

Dacia meghódításának befejeztè után a védelem nagy munkája következek, még Trajánnak személyes vezetése alatt, s a császár csak a teendő intézkedések fővonalainak megállapítása után hagyja el a tartományt.

A védelem központjául alkalmas helyzeténél fogva Apulum választatván a provincia védelmére rendelt két legio a XIII. Gemina és I. Adiutrix alapítják meg a castrumot.

Helyét nem tudjuk meghatározni többé, de valószínű, hogy a Várhegyen volt az, mint minden későbbi erődítmény. És ez a positió valóban minden tekintetben kiváló, Vegetius minden szabályának megfelelő,[1] midőn ez azt követeli, hogy legyen közel erdő, legelő és víz, s olyan hely választassék, melynek szomszédságában nincsen nagyobb, a látóhatárt dominálo magaslat. Ügyelni kell, hogy vadvizek ne járják területét, mert ekkor könnyen kiszorulhatnak a katonák. Az apulumi Várhegyet ilyen veszélyek nem fenyegeték, vize van bőven, áradások nem pusztítják, vidékén van jó takarmány, s annak idején erdők boríták egész környékét.

Helyőrsége legnagyobb az egész tartományban, s bátran föltételezhetjük, hogy hat cohors = 3·600 ember, állomásozott a castrumban, vagy pedig ha az első cohorsot kettősen számítjuk, ugy 4200 ember őrzé e fontos erősséget.

Ha föltételezzük, hogy hat cohors állomásozott Apulumban, akkor a castrum jelentékeny terjedelmű lehetett, legalább 240·000 □ m. 600 és 400 m.

[1] Flavius Vegetius Renatus: I. 22: castra autem.... tuto semper facienda sunt loco ut lignorum et pabuli et aquae suppetat copia, et si diutius commorandum sit, loci salubritas eligatur. Cavendum etiam. ne mons sit vicinus, aut collis altior, qui ab adversariis captus possit afficere. Considerandum, ne torrentibus inundari consueverit campus et hoc casu vim patiatur exercitus.

hosszú oldalokkal, ha Hyginus szabályai szerint méretik ki.[1] A castrumok falai kemény 1, 1·5 m. vastag, 5—6 m. magas építmények, melyeket belülről lépcsőzetes, a tetején legalább 2 m. széles járdával ellátott sánczolat, jobban földhányás támogat. Az oldalok találkozási szögei, ha a helyi viszonyok engedik 60 római láb (= 16·56 m.) sugárú körnegyedre kerekíttettek le.[2] A kapukat, a szögleteket, de néha az egyenesen húzódó falakat is — tornyokkal szokták megerősíteni. A falakon kívül mély, kettős, sőt hármas sorban ásott árkok futnak végig, csak a kapuknál szakadva meg. Kapuja négy volt minden castrumnak: a porta praetoria a főkapu, rendesen szűk, keskeny, mert ritkán vagy épen nem használják, harcz idején pedig el is falazzák. Vele szemben az ellenkező oldalon a porta decimana, jobb- és balra pedig lehetőleg a hosszoldalok közepén a porta principalis dextra és sinistra.

A tábor belsejében igen kevés épület van: a praetorium, a főparancsnok — legatus — hivatalos helyiségeivel, a tábori irodákkal, közvetlenül mellette Jupiter oltára s a tribunal. Majd a készletek raktárai, a födött gyakorló csarnok pilum vetésre, néha fürdő s apró szentélyek, melyekben a különféle vallású katonák mutaták be áldozataikat hazai isteneiknek.

A tisztek és legénység nyáron át sátrakban laktak. Utóbbiak tizenként.[3] A tiszteknek fölfelé a centuriótól, külön sátraik voltak.

Az alapító legiók közül a I. Adiutrixot Galba szervezé hispaniai tengerészekből, s Kr. u. 68-ban Rómába menvén a hadtesttel, ugyanazon év deczember 22-én bocsátá el veteranjait.[4] Később Otho-hoz csatlakozván,[5] vitézül harczolt Vitellius és a germaniai hadsereg ellen Bedriacum mellett, s ezért az új császár Hispaniába küldé, hogy a béke és tétlenség lehűtse a legénység hevét.[6] Innen Trajan vezeté Germaniaba Saturninus ellen, átkelve a Pyrenéken és Alpokon.[7] Harczra azonban nem került már, mert a helytartó L. Appius Maximus Norbanus saját erejével is képes volt elnyomni a lázadókat. A vele érkezett Leg. VII. Gemina egyideig a Rajna mellékén tartózkodván, később visszatért Hispaniába, — a I. Adiutrix pedig Norbanus parancsnoksága alatt Pannoniába helyezteték, s 96—97-ben Nerva idejében a germánok ellen küzd a mai Cseh-

[1] Hyginus Gromaticus: De munitionibus castrorum, — ed. Damaszewsky c. 21. Castra in quantum fieri potuerit, tertiata esse debebunt, ut flatus aurae aestus exercitus leniat Hoc dixi tertiata, utpote longum pedes 2·400, latum pedes 1·600. Si longiora fuerint, classica dicentur, nec bucinum in tumultu ad portam decimanam facile potuerit exaudiri; si latiora fuerint proxime quadraturam sequens est dictatio.

[2] Hyginus c. 54. Angulos castrorum circinari oportet, quia coxas efficiunt instabiliuntque opus. Circinari debebunt ex angulis cohortium qui efficiunt latitudinem operis pedum 60, usque quo lineas exteriores comprehenderis, qui efficiunt partem quartam.

[3] Hyginus c. 1. Papilio unus occupat pedes 10, incrementum tensurae pedes 2, tegit homines 8 (mert kettő mindíg szolgálatban van.)

[4] Tacitus. Histor I., 6., 23., 31. és Corp. J. L. III. Dipl. IV.

[5] Tacit. Histor I., 26., 36.

[6] Tacit. Histor II., 10., 23., 24. kv. 67.

[7] Plinius Paneg. 14. Mommsen Hermes III. p. 115.

és Morvaországban, valószínűleg Traján vezérlete alatt, ki az elaggott császár által adoptáltatván, a háború befejeztével Germanicus melléknevet kap.[1]

A legio főhadiszállása a háború befejezte után valószínűleg Ó-Szőny = Brigetio volt.[2] Itt vevé Traján parancsát a dák háborúban való részvételre. Küzdelmeinek majdnem föltétlen bizonyítéka a fölirat, melyet T. Julius Maximus legatus tiszteletére dedicalnak Calagurris (Hispania) lakosai.[3]

Dierauer azonban az említett inscriptióit másképp magyarázza s T. Julius Maximust a Legio V. Macedonica legatusának mondván, kétségbe vonja, hogy a I. Adiutrix Decebal ellen harczolt volna.[4] Örvendetes tehát, hogy teljes értékű bizonyítékot mutathatunk elő arra, hogy legiónk a XIII. Geminával együtt küzdött bérczeink között. A következő téglabélyeget nem lehet megczáfolni:

LEG XIII GE $\overline{I}$ ADI.
(Legio XIII. Gemina I. Adiutrix.)[5]

E bélyeg szerint e két legio a hadjáratban együtt működvén, együtt alapíták a castrumot is. A megalapítás után néhány évig még közösen szolgálván a táborban, találkozunk mindkettőnek veteranjaival, kik kisebb-nagyobb szolgálatot tesznek a castrumban vagy canabában. Később, kétségtelenül a tartomány teljes pacificatiója és szervezése után, Traján elégnek tartván egy legiót is, a I. Adiutrixot Pannoniába helyezi, s ez időtől a XIII. Gemina állítja a helyőrséget, míg csak római sasok laknak Dáciában.

[1] Henzen 5439: Quinto Attio Maecia (tribu) Prisco aedili, duumvirali, quinquennali, flamini, auguri, pontifici, praefecto fabrorum, praefecto cohortis I. Hispanorum et cohortis I. Montanorum et cohortis I Lusitanorum, tribuno militum legionis I. Adiutricis donis donato ab imperatore Nerva Caesare Augusto Germanico bello Suebico corona aurea, hasta pura, vexillis, praefecto alae I. Augustae pleps urbana.

[2] Komárom-megye. A Duna jobbpartján Rév.-Komárommal átellenben. A nép nyelvén Öreg-Szőny.

[3] Henzen 6490. T. Julio Sexti Filio, Voltinia (tribu) Maximo.... Broccho Serviliano A Quadronio L. Servilio Vatiae Cassio Cam..... legato Augusti Legionis IV. Flaviae legatus (Augusti Legionis) I. Adiutricis Juridico Hispaniae Citerioris Tarraconensis, praetori (quaestori) provinciae Hispaniae Ulterioris Baeticae donato bello Dacico coronis murali et vallari et argenteo, vexillo, tribunus militum Legionis V. Macedonicae, seviroo (equitum) Romanorum Turmae I., decemviro stilitibus diiudicandis Calagurritani ex Hispania citeriore Patrono.

[4] Dierauer, a Max. Büdinger által kiadott vállalatban: Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte. — Lipcse, 1868. 78. l.

[5] Corpus Inscriptionum Latinarum. III. 1628.

VIII. A LEG. XIII. GEMINA ÉLETE APULUMBAN.

A XIII-ik legio a birodalomnak legrégibb és legvitézebb hadtestei közé tartozván, mindig a legveszélyesebb és legtöbb fáradtsággal járó helyőrségekben helyezteték el. Augustus idejében[1] Germaniában, Magontiacumban (Mainz) állomásoz,[2] majd Claudiusnak brittanniai háborúja után körülbelől Kr. u. 50-től Vindonissában, honnan 63-ban rendeltetik a pannoniai Poetovioba. A vitéz katonák itt emlékkövet dedicálnak Nero kormánya alatt Fabius Fabullus legatusnak.[3] 69-ben Vedius Aquila legatus Otho oldala mellett küzd Vitellius ellen[4] Castoresnél s az első bedriacumi csatában,[5] mire a győző császár a leégett cremonai amphitheatrum fölépítésére kárhoztatja a jobb sorsra érdemes legiót.[6] Visszatérvén Pannoniába a forradalom kitörése után, odahagyják a gyülölt Vitelliust s Vespasiánhoz csatlakoznak.[7] A haditervet Pannonia legioi a XIII. Gemina és VII. Galbiana poetovioi (Pettau) főhadiszállásukon beszélték meg, elhatározván T. Ampius Flavianus ellenére, hogy egyesülnek a moesiai hadtestekkel s berontanak Itáliába. Vezérök Antonius Primus vala, s néhány cohors az ő parancsnoksága alatt küzd legelőször Forum Alieni mellett; majd megszálják Paviát,[8] végül pedig az időközben megérkezett három moesiai legioval egyesülvén, Veronát veszik ostrom alá. A város bevétele után az öt

[1] Tacit. Ann. I. 37.

[2] Föliratai: Brambach: C. Inscriptionum Rhenanarum 1078, 1171, téglabélyegek 707 1377 d és 1377 d 2 stb.

[3] C. J. L. III. 4118.

[4] Tacit. hist. II 11.

[5] Tacit. hist. II. 43, 44.

[6] Tacit. hist. II. 67.

[7] Tacit. hist. II. 87.

[8] Tacit. hist. III. 6, 7.

pannoniai és három moesiai hadtest vívja Vitellius hadai fölött Cremonánál a döntő győzelmet,[1] mely Vespasián kezébe juttatván a legfőbb hatalmat, bevégezteték a rémes polgárháború. A béke helyreálltával a XIII-ik legio ismét Poetovioba tért vissza.

Itt vevék császári uruk rendeletét, hogy a Duna mellékeit háborgató barbárok megfélemlítésére Vindobonában foglaljanak állást.[2] Később a sarmat-suev háborúban — melyről csak Martialis néhány verssora és három föliratos kő emlékezik — vérzenek. Részvételöknek legfőbb bizonyítéka Thasius libertinus által a nagytekintélyü Bellicius Sollers, a XIII-ik legio parancsnokának dedicált fölirat.[3]

Vindobonában — Traján trónraléptéig, illetőleg a dák háborúk kitöréséig állomásozván, kapták a mozgósítási parancsot, hogy Viminaciumba menve, csatlakozzanak az uralkodó táborához. A nyugoti hadseregbe osztattak be és valószinű, hogy ők is ott valának Tapaenál, ott az összes nagyobb ütközetekben és részesei valának kétségtelenül Sarmizegetusa bevételének is.

A dák háborúkban való részvétöket igazolja a következő fölirat:

L AEMILIO
L FIL. GAL
PATERNO PP
PRAEF FABR ↄLEG VII G
ↄLEG I M ↄLEG VII CLAVD
ↄLEG XIII G ↄCOH
ↄCOH IIII PR CCC LEG II A.V
ET PF TERDONIS DONATO
AB IMP TRAIANO TORQVI
BVS ARMILLIS PHALERIS
CORONA VALLARI BIS
IN DACIA SEMEL IN PAR
THIA
ATILIA L FIL VERA BE
NE DE SE MERITO

Lucio Aemilio Lucii filio Galeria (tribu) Paterno primopilari, praefecto fabrum, centurioni Legionis VII. Geminae centurioni Legionis primae Minerviae, Centurioni Legionis VII. Claudiae, centurioni Legionis XIII. Geminae,

[1] Tacit. hist. III. 9., 10., 11., 21., 27., 32.

[2] C. J. L. III. 510. l.

[3] Henzen: Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio. Thurici 1856. 6912. . . . (Bellicio) Publii filio Stellatina (tribu) So(ller)ti fetiali legato Augusti pro praetore provinciarum Galatiae, Pisidiae, Phrygiae, Lycaoniae, Isauriae, Paphlagoniae, Ponti Galatici, Ponti Polemoniani, Armeniae, legato Legionis, XIII. Geminae, donato donis militaribus expeditione Suebica et Sarmatica corona aurea, hastis puris tribus, vexillis tribus, curatori coloniarum et municipiorum, praefecto frumento dando ex senatus consulto, praetori, aedili curuli, quaestori Cretae et Cyrenaicae, tribuno Legionis XXII. Primigeniae, triumviro auro argento aeri flando feriundo Thasius libertus.

centurioni cohortis (urbanae) centurioni cohortis IV. praetorianorum, tricenario Legionis II. Augustae et primopilari, ter donis donato ab imperatore Trajano torquibus armillis, phaleris, corona vallari bis in Dacia semel in Parthia Atilia Lucii filia Vera bene de se merito. [1]

A köztársaságnak rendkivüli ereje, hódító képessége a nemzeti hadseregen alapult, melyben köteles volt szolgálni minden szabad polgár, a császárság világbirodalmáé pedig legióin, s ezeknek segédcsapatain. Augustus óta a legiók legénysége állandó, s rendesen husz vagy még több évet szolgál minden közlegény és alsóbb rangu katonatiszt. Dacia meghódítása alkalmával Traján harmincz hadtesttel rendelkezvén, a birodalom állandó seregének magva 180 ezer embert számlált. A legiók tiz cohorsra s 60 centuriára oszlottak à 100 legény. Hadrian óta 120 főnyi lovasság van beosztva mindegyikhez.

Fegyverzetük egyszerü, de a czélnak minden tekintetben megfelelő és könnyü.

A legionarius fejét sisak födi, melyet anyagjának megfelelően galea vagy cassis-nak neveznek. A római sisaknak jellemző formája, a mérsékelt hajlású, jobban domborodású fejalak, meredeken, majdnem egyenesen szálló hátsó részszel, melyhez tompa szögben csatlakozik, a széles nyakvédő. Arczkötői — bucculae — elfödik a fület s végeikre van erősitve az állszorító. A hallérzék használatát, a hosszan lenyuló homlok és halántékszegély bevágása épen a fül fölött teszi lehetővé. E nyilást erősen kiszögellő lapocska födi. A fejrész domborodása fölött, egészen a nyakvédőig kereszt alakú pánt húzódik fémből. Ha a sisakot bezárják, úgy alig látszik egyéb az arczból, mint a szemek, orr és száj. A fölülről sujtó kardcsapást a homlokszegély — mely a halántékoknál van a sisakra erősítve — fogja föl. Menetek alkalmával a katonák födetlen fővel járnak, és sisakjukat jobb vállukról mellökre lefüggő szíjacskán hordják. Ütközetben forgókat tesznek reájok, s ilyenkor a centuriojé a legnagyobb és vörös tollak vagy lószörből van, hogy legényei távulról is fölismerhessék.

Testöket pánczél borítja, melynek legegyszerűbb alakja bőrből készül. Ez ujjatlan, hátul gomboló, egész a czombig érő kabát, mely a hónaljnál s alsó szélein rendesen ki van csipkézve. Vállfedői szintén bőrből vannak. A classicus irók e pánczélt, kétségtelenül mert általánosan ismeretes volt, sohasem irják le részletesen, de mégis legfőbb kiegészítő része a legionariusok fegyverzetének s hogy a harczban általánosan viselték, eléggé bizonyitják az emlékek, melyeken mindig a teljes fegyverzetüek hordják, tehát a kik sisak, kard, pajzs, pilum vagy lándzsával vannak ellátva. Épigy a lovasok is, kik mindig harczra készen állanak, ha bőrpánczéllal ábrázoltatnak.

A pánczélnak más alakja a sodrony ing — lorica hamata, melyet apró, egymásba öltött fémkarikákból állitottak össze. A síremlékeken gyakran előfordul, de legtöbbször a felső bőrpánczél alól tünnek ki alsó szélei, míg Traján oszlopán mindig felsőnek ábrázoltatik.

Végül a lorica segmentata — igy nevezék el a XVI-ik század tudósai, mert a classicusok nem tarták fönn nevét. A mellet s a hát felső részét födi

[1] Henzen: 6853.

ez is. Két, a testhez símuló fődarabból áll, melyeket elől csattok, hátul pedig fűzők tartanak össze. Innen lefelé az övig, öt-hat széles, az egész testet átfogó, párhúzamos szalag van, melyek elől összegombolvák, míg hátúl összefűzetnek. Épen ilyen szalagok, — mindkét oldalon négy, födik a vállakat. Az egyes szalagokat valószínűleg szíjacskák kötik össze, melyek azonban elég hosszúak arra, hogy ne akadályozzák a vállszalagoknak a mozgó testhez idomulását. A derékszalagokat elől és hátúl, felülről lefelé nyuló széles pánt köti össze a pánczél felső részével. Némely repraesentatiókon hiányzanak a testhez idomuló fődarabok, s helyöket kereszt-szalagok foglalják el, melyeknek száma rendesen tizenkettő, együtt az alsó szalagokkal. Az bizonytalan, hogy ez a pánczél miből készült. Varro szerint bőrből, — de ezzel szemben sokan vitatják — különösen újabban, hogy vasból. Traján oszlopának ábrái nem mondanak ellent egyik föltevésnek sem.

A bőr vagy vassal, avagy mindkétféleképen pánczélozott katonák a rajnai sirköveken rendesen övet — cingulum — is viselnek a pánczél fölött, s az mint a fölszerelésnek önálló darabja tünik föl a vállról lefelé ereszkedő kardkötővel — balteus — szemben, s katonai rangjelvényül vagy védelmi eszközül szerepel. Traján oszlopának legionariusai balteuson viselik kardjokat, míg a sírköveken gyakran övükre erősítik a tőrrel együtt. Az öv mérsékelt szélességü bőrsáv, melyet csatt fog össze. A cingulumot érczveretekkel szokták befödni, részben, hogy erősítsék, részben, hogy díszítsék. Utóbbiak a lehető legkülönfélébbek. Néha egyszerü szögecselés, majd apró négyszögü lapocskák, vagy egyszerű dudorok, mig máskor szép domborművek, ezüst, sőt aranyból is. A csatt is díszített, hasonlóan a rajta átdugandó szíj, mely mindig keskenyebb, mint maga az öv. Az övről néha kötény alakú szíjcsomó függ lefelé, négy-nyolcz szalagból álló, melyek szintén gazdagon díszítvék, érczpitykék, félholdak, levélkékkel stb. E szíjcsomó az öv belső részére van erősítve, s vagy át van vetve a cingulumon, elfödve annak megfelelő részét, mint azt Traján oszlopán a legtöbbször látjuk, vagy pedig a cingulum mögül függ lefelé.

A római katonának legügyesebben forgatott fegyvere volt a kard, melynek tenyérnyi, kétélü pengéje, alul kiszélesedik. Markolatán mélyedések vannak az újjaknak. A fogantyu rendesen kemény fából készült, de néha használtak más anyagot is: elefáncsontot, ezüstöt, aranyat stb. A kard — gladius, hüvelye — vagina négy darabból áll: az első és hátsó lapos rész, a hüvely száj, s a hüvely végén levő díszítés. Az elő és hátsó részt legtöbbször kemény érczburkolat vagy pedig különféleképen kivert pántocskák tartják össze. A gladius alakját a régi írók adatai, s a leletek alapján teljesen reconstruálhatjuk. Rövid vagy mérsékelt hosszúságú, széles és súlyos, csapásra mint szúrásra egyaránt alkalmas fegyver volt az. Traján oszlopának tanusága szerint a kard a balteushoz érczkapocscsal volt hozzáerősítve.

A legvégső veszélyben használták a tört — pugio — mely jóformán teljesen azonos a karddal, csakhogy jóval rövidebb, alig fele.

A rómaiaknak legkedveltebb s legpusztítóbb hatású fegyvere a pilum etrusk eredetü, de már a legrégibb köztársaság idejében meghonosult seregökben, s divatban maradt egész a nyugoti császárság bukásáig, majdnem eredeti alak-

jában, mert a reformok mindössze a fa és vasrészek összeillesztését, vagy azoknak hosszúságát érintik. A fegyver főrésze a vasrúd aczélított hegyével, mely hossza s a fanyéllel való kemény összeköttetése miatt, ha átfurta az ellenséges pajzsot, nem volt több leüthető s lehetővé tette, hogy a legionarius, egyetlen, jól irányzott dobással két-három pajzsot is átszögezzen, mindig változatlan maradt. Polybios szerint a fegyver vasa és fanyele egyforma hosszúak, 3—3 cubiti, tehát egyik-egyik 1·3308 m. A pilum vasa karcsú rudacska, szakállas hegygyel, kerek vagy három élü véggel, mely a fanyélbe volt eresztve, s ekkor pengébe végződik, vagy pedig hengerré bővül, s ekkor a nyél van beledugva, de annyira össze vannak erősítve mindkét esetben, hogy csak törés által választhatók szét. Polybios szerint a nehéz fegyverzetü gyalogok egy nagyobb pilumot is vittek magokkal. Ennek szerkezete még nem volt reconstruálható.

Őrségi szolgálaton s díszkivonulások alkalmával a lándzsát — hasta használták.

A lovasság vető lándzsája — contus — kicsi, rövidke fegyver, szakállas vagy síma hegygyel.

Pajzsot sokfélét használtak. Livius szerint a nagy, kerek clypeust a vejii háborúban szorítá ki a kisebb scutum, s azóta amaz csak jelentékenyen megkissebbedve és könnyebbülve használtatik. A császárság scutuma kétségtelenül a régi θυρεός-ból fejlett ki, melyet a classicusok egész a lábfejig érő pajzsnak mondanak. A scutum talán már Polybios idejében is homorú volt, s belső része két összeenyvezett falapocskából állott, mig külsején borjubőr boritók, közepén pedig jelentékeny nagyságú és súlyú dúdor — umbo volt. Szélét érczkerettel látták el. Használják a lapos, ovalis pajzsot is, mely egyebekben teljesen megegyezik az előbbiekkel. Előfordulnak még a hatszögűek is. A nehéz fegyverzetű gyalogság csak a scutumot viselte, ez lévén a legerősebb szerkezetű, s egyedül alkalmas testudo alakitásra.

A legioniariusok ruházata igen egyszerű volt: a harcziköpeny — sagum (voltaképen egyszerüen katonaköpeny); alsó ing — tunica, nadrág — bracae és a saru — caliga. E ruhadarabok anyaga az időjárásnak megfelelően változott. Télen még nyakravalót, forale is viseltek.[1] Holmijokat Marius óta, Marius öszvérén (mulus marianus) vitték. Ez két ágú, meglehetősen hosszú rúd s rajta keskeny deszka, melyen egy csomóba volt elhelyezve kosár, fürész, bárd, lisztes-zacskó, főzőedény, kenyér — gyakran egész hónapra. A tisztek: legatus, tribun, centurio egyenruhái már sokkal fényesebbek.

Jelvényeik a zászlók — signumok.

Polybios a római hadügy kiváló ismerője, világosan rámutat a különbségre, s mely a phalanx s rómaiak tacticája között van, kik csatáikat ütésre, vágásra, mint szúrásra egyaránt alkalmas karddal vivják meg.[2] Caesar hasonlót ir Bellum Gallicumában. Itt is a kard dönt, mert a pilum, a rómaiaknak második

[1] L. Lindenschmit: Tracht und Bewaffung des Römischen Heeres. 4. kv. l.

[2] Polyb. 18., 30., v. ö. c. 15., 15.

főfegyvere közeli harczra nem való, s ha támadás alkalmával nem lehetett azokat kivetni ellenségeik soraira, úgy azonnal a kardhoz fogtak.[1] Ily tacticával az ütközet számtalan kisebb, messze szétoszló harczból áll. És épen ezen a körülményen alapul a signumok fontossága, melyeket a hadvezér látva és folyton figyelemmel kisérve, a csatát egységes terv szerint igazgathatja.[2] A signumok eme fontosságának kifolyása, hogy a latin nyelv a csapatok mozgását a zászlók mozgásával jelzi. Ime néhány ily kifejezés: signa tollere vagy convellere — elindulni[3]: signa movere — elvonulni[4]; signa ferre — meneten lenni[5]; signa eferre vagy proferre — kivonulni[6]; signa constituere — megállapodni[7]; signa inferre — megtámadni[8]; signa conferre — összeütközni a csatában[9]; signa convertere — megfordulni[10]; signa referre — visszavonulni[11]; signa transferre — átkelni[12]; signa promovere — előremenni[13]; signa retrocipere — visszavonulni[14]; signa ad laevam ferre — balra fordulni[15]; signa obicere — ellentámadást tenni[16]; signa, armaque expedire — harczra készülni.[17] E kifejezések egyformasága eléggé bizonyítja, hogy classicusaink azokat a római hadsereg vezényszavai közül idézik, tartalmok pedig, hogy egyenesen a zászlótartókhoz intéztettek. S e föltevést megerősíti a hagyomány is,[18] de meg az is, hogy minden hadcsapatnak vannak trombitásai, kürtösei is, kik hangjeleikkel irányítják a zászlók mozgását, mert az ütközet heve, zaja gyakran elnyeli a vezényszót. E kürt jelzésekről következően ír Vegetius, — de álljanak itt sza-

[1] Bell. Gall. 1., 52., 3: Ita nostri acriter in hostes signo dato impetum fecerunt, itaque hostes repente, celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniiciendi non daretur. Reiectis pilis comminus gladiis pugnatum est.

[2] A signumok jelentőségére vonatkozólag Vegetius II., 13: Sed antiqui qua sciebant in acie commisso bello celeriter ordines aciesque turbare atque confundi, ne hoc posset accidere, cohortes in centurias diviserunt, et singulis centuriis singula vexilla constituerunt, ita ut ex qua cohorte, vel quota esset centuria, in ipso (így a palatinus) vexillo literis esset adscriptum, quod intuentes vel legentes milites in quantovis tumultu a contubernalibus suis aberrare non possent.

[3] Livius: 22; 6, 10; 28; 2, 15. stb.

[4] Livius: 22; 38, 6; 25; 9, 1; 36; 19, 8. stb.

[5] Bell. Gall. 1; 39, 7; 6; 37, 6. stb.

[6] Livius: 22; 42, 8; 24; 46, 7; 27; 2, 5; 4; 9, 13. stb.

[7] Bell. Gall. 7; 47, 1; Liv.: 22, 30, 2; 31; 36, 8. stb.

[8] Bell. Civ.: 3, 67, 1; Bell. Gall.: 7; 47, 7. stb.

[9] Livius: 2; 50, 2; 2, 64, 5; 5; 19, 7. stb.

[10] Livius: 2; 14, 7; 3; 54, 10. stb.

[11] Livius: 22; 42, 10; 25; 25, 2. stb.

[12] Bell. Civ.: 1; 60, 4. Tac. hist.: 4, 16.

[13] Livius: 8; 38, 10; 10; 40, 12. stb.

[14] Livius: 3; 38, 10. stb.

[15] Livius: 28; 1, 9. stb.

[16] Tac. ann.: 2, 17.

[17] Livius: 25; 13, 11. Tac. hist.: 1, 31. stb.

[18] Livius: 6; 8, 1: Dato deinde signo ex quo desilit et proxinum signiferum manu arreptum secum in hostem rapit „infer miles“ clamitans „signum.“ Livius: 5; 51, 1: centurio in comitio exclamavit „signifer statue signum hic manebimus optime.“ Val. Maximus 1; 5, 1 — épen így.

vai eredetiben, mert fordításban elvesztenék jellegzetességöket: «Habet ..... legio tubicines, cornicines, bucinatores. Tubicen ad bellum vocat milites et rursum receptui canit. Cornicines quoties canunt, non milites se signa eorum obtemperant nutum. Ergo quotiens ad aliquod opus exituri sunt soli milites, tubicines canunt, quotiens movenda sunt signa, cornicines canunt; quotiens autem pugnatur, et tubicines et cornicines pariter canunt. Classicum item appellatur quod bucinatores per cornu dicunt. Hoc insigne videtur imperii, quia classicum canitur imperatore praesente vel cum in militem capitaliter animadvertitur, quia hoc ex imperatoris legibus fieri necesse est. Sive ergo ad vigilias vel agrarias faciendas sive ad opus aliquod vel ad decursionem campi exeunt milites, tubicine vocante operantur, et rursus tubicine admonente cessant. Cum autem moventur signa, aut iam mota figenda sunt, cormicines canunt.»

Főjelvénye a legiónak a sas — aquila.[1] Galambnagyságúnak ábrázolják s arany vagy ezüstből készült. Ha az induló sereg előtt sas repült föl, úgy ez a legkedvezőbb omennek tekintetik s ezért mindig kiterjesztett szárnyakkal alkalmazzák, és hosszú, oszlopfejben végződő rúdon viszik a legio élén. Karmai között néha villámcsomót tart, vagy pedig azon ül. Béke idejében Saturnus szentélyében őrzék, a táborban pedig --\ levétetvén rúdjáról, hordozható kicsinyke sacellumban helyezték el,[2] s szentnek tartatván, mint Numen Legionis isteni tiszteletben részesült. Ünnepélyes kivonulások alkalmával fényesen földíszítik tollak, koszorúk és gyöngyökkel. A sasok az emlékeken mindig egyformán ábrázoltatván — ugyanazon szabályok szerint készíttettek.[3] Ha a legio kitüntette magát, sasának szárnyaira koszorút kapott.

A sassal majdnem egyjelentőségűek a zászlók, — a sajátképi signumok. Ezek kétfélék: 1) melyeknek jellegzetes díszítései a korongok, 2) melyek állatképekkel látvák el. Utóbbiaknak nincsen tacticai jelentősége. Az előbbiek a seregnek minden megállapodása alkalmával a sasok mellé helyeztetnek el, de meneteknél is gyakran vannak körülötte.[4] Traján oszlopán számos ily signum fordulván elő, ide igtatom néhánynak a leírását, alulról fölfelé számlálva el a részleteket:

Pl. 32. bojt, félhold, hat korong. Keresztfa, végein szalagok, melyeken repkény levelek függnek; jobbkézfej koszorúba foglalva.

Pl. 37. bojt, hat korong, elpusztult keresztfa, lándzsaél.

Pl. 46. bojt, félhold, öt korong, keresztfa szalagokkal, ezeken repkénylevelek, ovalis pajzsocska fölfelé állított koszorúba foglalva.

Pl. 83. két bojt, öt korong, a keresztfa elpusztult, oval pajzsocska, mögötte vexillum.

A korongok alakjokra nézve azonosok lévén az egyszerű, síma, reliefekkel nem díszített phalerákkal — katonai érdemrendekkel, kétségtelenül érdem-

[1] A ki vitte aquilifer.

[2] νεὼς μικρὸς. — Dio Cass 40, 18.

[3] W. Froehner: La colonne Trajane pl. 32., 72., 77.

[4] U. o. pl. 32, 35, 46, 51, 52, 71, 72, 83, 106. stb.

rendek, kitüntetések ezek is, azért oly változó a számuk. A félhold tectonicailag alapja e korongoknak, s a signumnak díszítményi befejezése. A nyitott kezet is kitüntető jelvénynek kell tekintenünk, s talán a hűség — Fides symboluma, és valószínűleg csak azon legióknak signumain szerepelt, melyek «fidelis» melléknévvel dicsekedhettek. A keresztfa fölé helyezett koszorú és vexillum jelentősége világos: azok érdemrendek, hasonlóan a pajzsocskák is. A keresztfa kis ezüst lapocskájára a legio neve jegyeztetik föl.

A XIII-ik legio állatképes signumain oroszlán volt, s ugyancsak az állatok királya symbolisálja hadtestünket Gallienus és Victorinus érmein is.

A császárok képeivel díszített zászlóknak — imagines — nincsen semmi tactikai jelentősége. [1]

Végül említendők a vexillumok, melyeket a kiküldött csapatok vittek magukkal, otthon hagyva signumaikat. A vexillum hosszú rúd, s keresztfára erősített négyszögü szövetdarab függött rajta, — a legio számával.

A legio lovasai tizenkettenként voltak egy vexillum alá egyesítve.

Sasa és imagoja egy-egy van minden legionak, signuma pedig hatvan, tehát minden centuriának egy.

A zászlótartók az altisztek közé tartoznak, s fejökön medvebőrt viselnek, pajzsuk nincs, egyenruhájuk egyebekben teljesen megegyezik a legionáriusokéval.

A legio hierarchiájára nézve pontos fölvilágosításokat adván az apulumi föliratok, alábbiakban összeállítom a fő- és altiszti rangokat.

Legbővebben a főparancsnokokról értesülünk, kik rendesen előkelő, nagy családokból származnak és senatori rangúak. Hatalmuk jelvénye a vörös köpeny — paludamentum — s az elefántcsont pálcza, a végén sassal. Háború idején a tribunok egyenruháját viselik. Hazánk területén a XIII-ik legio legelső legatusa M. Fabius Fabullus, — 69-ben búzgó híve Vitelliusnak. Emlékét Poetovioban az általa a nymphāknak szentelt fölirat tartá fönn. [2]

Vindobonából (Bécs) hol legiónk Vespasiántól Trajān dák háborújáig állomásozott, a már említett Bellicius Sollers parancsnoksága alatt indult ki 88-ban Domitiannak szarmata-suev háborújába. [3]

A dáciai legatusok Apulumban székelvén, ide iktatom névsorukat a lehető körültekintéssel. Jegyzéküket lehetne talán bővíteni, de csakis a teljes hitelesség rovására, ezt pedig kerülni óhajtván, még Manilius Fuscust sem akartam bevenni, bárha számos körülmény látszik oda utalni, hogy csakugyan legatusa volt legiónknak. A lista nagyon hiányos, s csak az nyújthat némi kárpótlást, hogy adatai pontosak.

Az első ismert legatus Hadrian idejében Tiberius Claudius....g Antoninianus. [4] A hévizi tábor dedicál neki föliratot.

C. Caerellius Sabinus Commodus kormánya idejében (183—185 között) Legatus Augusti czimmel viseli a főparancsnokságot, s nejével Fufidia Pollittá-

[1] Domasowski: Die Fahnen i. Röm. Heere.
[2] C. J. L. III. 4118.
[3] Henzen 6912.
[4] C. J. L. III. 953.

val három fogadalmi oltárt szentel Jupiter Optimus Maximus,[1] Juno Regina Populonia Dea Patriae[2] s a Jupiter tanácsában ülő (Jovis consiliorum participi) Minervának,[3] s helyre állítja a Sol Invictus-nak (Mithra?) templomát.[4]

Manilius Fuscus ugyancsak Commodus idejében mint Legatus Augusti 191-ben bocsátja el a Leg. XIII. Geminának kiérdemült, s Pudens és Polio consulok évében (106-ban) sorozott veteránjai.[5]

Q. Caecilius Laetus, Legatus Augusti Leg. XIII. Gem. Septimius Severus kormánya alatt teljesíti a főparancsnoki teendőket (193—211 között). Hivataloskodása alatt törvén ki a parthiai háború, Severus a kiváló tábornokot Ázsiába rendeli, hol annyira fontos szolgálatot tőn, hogy korának írói a birodalom legkiválóbb tábornokának emlegeték. Visszatértekor Fortuna Redux-nak[6] s a Leg. XIII. Gem. Geniusának szentel fogadalmi követ.[7] A derék legatus úgy látszik búzgó híve volt Mithrának is, mert fogadalmi oltárt állít a Sol Invictus, a legyőzhetetlen nap tiszteletére.[8]

Az őrült Caracalla uralma alatt (211—222) L. Annius Italicus Honoratus előbb praefectus aerarii militaris és sodalis Hadrianalis, mint Legatus Augusti parancsnokol. Két fölirata maradt fönn: mint engedelmes katona és loyalis polgár családjával együtt emel ara votivát Victoriae Antonini Aug.[9] és mint vallásos ember Jupiter Optimus Maximus, Juno Regina és Minervának, jó indulatukba ajánlja nejét Gavidia Torquatát s gyermekeit Italicus, Honoratus és Italicát.[10]

Ugyancsak Caracalla korában szolgált Rufrius Sulpicianus mint Legatus Leg. XIII. Gem. Antoninianae. Túlzott alattvalói hódolatát azzal fejezi ki, hogy a «Nymphis novis Sacrum» szentelt föliratát «pro salute domini nostri sanctissimi Antonini Pii Augusti» ajánlja föl.[11]

Az ábrándos és szerencsétlen Severus Alexander idejében M. Valerius Longinus, vir clarissimus működik (222—234 között) mint Legatus Leg. XIII. Gem. Két fölirat tartá fönn emlékét: az elsőt kétségtelenül hivatalának elfoglalása alkalmával «Genio pretorii huius» állítja,[12] a másodikat pedig övéivel együtt Jupiter Optimus Maximus Conservatornak.[13]

A Gordianusok rövid kormányának idejéből (238—244) két legatus ismeretes.

[1] C. J. L. III. 1074.
[2] C. J. L. III. 1075.
[3] C. J. L. III. 1076.
[4] C. J. L. III. 1111.
[5] C. J. L. III. 1172.
[6] C. J. L. III. 1011.
[7] C. J. L. III. 1012.
[8] C. J. L. III. 1013.
[9] C. J. L. III. 1072.
[10] C. J. L. III. 1071.
[11] C. J. L. III. 1129.
[12] C. J. L. III. 1019.
[13] C. J. L. III. 1020.

Pistorius Rugianus, vir clarissimus Legatus Leg. XIII. Gem. Gordianae. Fogadalmi követ állított Deae Nemesi sive Fortunae. [1]

Petronius Polianus vir clarissimus Legatus Leg. XIII. Gem. Gordianae előbb Raetia és Belgica kormányzója volt. Ara votivát emelt Genio imperatoris Gordiani Pii Felicis Invicti Augusti. [2]

Az alábbiaknak hivataloskodási idejök nem állapítható meg teljes biztossággal.

Olus Terentius Pudens Ubtedianus Leg. Aug. Leg. XIII. Gem.; előbb Leg. Augg. pro praetore provinciae Raetiae. Talán az africai Septimius Severus alatt szolgált, ha ugyan következtethetünk abból, hogy fogadalmi oltárán, mely Coelesti Augustae, et Genio Daciarum dedicál, megemlékezik Carthago Geniusáról is. [3] Vagy ő maga volt afrikai?

M. Alcinius Rufinus Marianus Legatus Leg. XIII. Gem. Silvanusnak áldoz. [4]

Q. Marcius Victor Felix Maximillianus, Leg. Augustorum Leg. XIII. Gem.; ő maga és neje Pullciena Caeliana femana és fiacskája P. Marcius Victor Maximillianus clarissimus puer fogadalmat tévén Solnak, azt oltár állításával váltják be. [5]

A bűntetés alá esett legatusok nevét kitőrlék még fogadalmi köveikről is. Az egyik megintetvén álmában Jovi Monitori Conservatorique áldoz, [6] a másik pedig Jovi Optimo Maximo Dis Deabusque omnibus. [7] Hiába imádkoztak. Valószínűleg trónváltozási zavarokban fosztattak meg állásaiktól.

A hódítás legutolsó szakában működött M. Ulpius Caius. Ő már csak praefectus, s e czímmel főparancsnoka a Leg. XIII. Gem. és IIII. Flavianak. Apulumban halt meg, s miként sírköve bizonyítja, ott is helyezék nyugalomra. [8]

A legatus közvetlen alantasai a tribunok.

A köztársaságnak nem lévén állandó hadai, tisztjei is változtak évről-évre s állásaik választás útján töltettek be. A tribunok — a mostani katonai hierarchia szerint ezredeseknek nevezhetnők őket, nem a centuriok közül választattak, hanem az előkelők soraiból, s Polybios idejében csak annyi volt megállapítva, hogy a négy legio huszonnégy tribunja között tizennégy olyan legyen, ki legalább öt, tiz pedig, ki tiz hadjáratban vett részt, [9] s a pún és macedon háborúkban vannak oly tribunok is, kik megelőzőleg a legelőkelőbb politikai állásokat töltötték be; így aedilisek, praetorok, sőt consulok is. [10] Átlag azonban mégis csak előkelő ifjakból (adolescentes nobiles) telnek ki, kik nem mint közkatonák kezdik szolgálatukat, hanem mint lovasok, vagy pedig mint a fővezér társai — cantubernales, vagy comites imperatoris. Rangjuknak jelvénye

[1] C. J. L. III. 1125.
[2] C. J. L. III. 1017.
[3] C. J. L. III. 1142.
[4] C. J. L. III. 1032.
[5] C. J. L. III. 1118.
[6] C. J. L. III. 1032.
[7] C. J. L. III. 1064.
[8] C. J. L. III. 1178.
[9] Polyb. 6. 19. 1.
[10] Livius 22. 49. 16. 42. 49. 9. stb.

az arany-gyűrű. Egyenruhájuk fényes, pánczéljuk aranynyal van kivarrva, övük elől csinos, de szigorúan meghatározott alakú csokorra kötve. Oldalukon tőr, vállaikon, a jobboldalon fibulával összekapcsolt hosszú, majdnem földig érő kerek, fehér köpeny. Javadalmazásuk Augustus óta 25.000 sestercius (körülbelől 2.500 frt.) évenkint.

A köztársaság idejében lehetetlenség volt, a császárság alatt pedig rendkivüli szerencse, ha a polgárból lett centurio tribunus legionis-szá ment előre; — de ezzel aztán be is végződik katonai pályafutása, míg a senator családból származott ifjú ezzel lépett a világba. Bizonyítják az apulumi föliratok is, mert a hét tribun közöl csak kettő: C. Antonius Rufus és C. Aurelius Sigillus emelkedett föl a közlegénységből, míg a többiek aristokrata családok gyermekei. Utóbbiaknak hivatalos czime, »vir clarissimus,« s tunicájokon széles vörös szegélyt viselvén: »tribuni laticlavii.« Ha lovagi rangúak úgy »angusticlavii,« míg a polgáriaknál e megkülönböztetés egészen elmarad. Az előbbiek gyorsan emelkednek: C. Curtius Rufinus laticlavius lévén, talán a Legio XIII. Gemina legatusává neveztetett ki.[1] C. Claudius Nummus kevéssel tribunatusa után mint Asia quaestora, hol meg Ephesusban;[2] Aulus Furius Pastor 163-ban consulságra emeltetik;[3] Sextus Vinicius Faustinus Julius Severust, Dio Cassius Hadrianus legkiválóbb tábornokai közé sorozza. Őt küldi a császár a föllázadt zsidók ellen, s Severus nagy körültekintéssel víván háborúját teljes győzelmet aratott, de 580.000 ember életének árán, úgy, hogy Judaea Dio szavai szerint majdnem puszta lőn.[4] Előbb Brittanniában volt helytartó. Judaeaból Bythiniába ment a senatus által a császárnak átadott tartomány átvételére. Consullá 127-ben lőn.[5] E rendkivül fényes cursus honorumról az egyik burnumi fölirat emlékezik.[6]

A legio magvát a hatvan első osztályú centurio képezte, kik közül többen már rendes tagjai valának a legatus haditanácsának. Jelvényök a szőlőtőke bot (vitis), melylyel sajátkezűleg hajtják végre alárendeltjeiken a testi büntetéseket. Egyenruhájok nem sokban különbözik a legénységétől. Sisakjukon ütközetben vörös tollforgót viselnek, hogy messziről fölismerhetők legyenek. Köpenyük hosszú, fehér s jobb vállukon mint a tribunoké fibulával van összeerősítve. Jobb kezökben hordják a vitist, baljokon a kard. Szolgálati éveik letelte után rendesen a magán életbe vonulnak gyakran oly gazdagon, hogy

[1] C. J. L. III. 1459.

[2] C. J. L. III. 429.

[3] C. J. L. III. 6076.

[4] Dio Cass. 69. 13. 14.

[5] Ulpian. dig: 40. 5. 28. 8.

[6] Burnum = Supljaja-cerkva, Ivosevzi mellett Dalmatiában. — C. J. L. III. 2830: Sexto Vinicio Faustino C. Julio Caii filio Sergia (tribu) Severo, viro clarissimo. seviro turmae V. equitum Romanorum, quattuor viro viarum curandarum, quindecem viro sacris faciundis, tribuno militum Legionis XIII. Geminae, quaestori provinciae Macedoniae, candidato Divi Traiani Partici tribuno plebei candidato eiusdem, praetori, legato Legionis XIII. Geminae, legato pro praetore imperatoris Traiani Hadriani Augusti provinciae Daciae, consuli, legato pro praetore provinciae Moesiae inferioris, legato pro praetore provinciae Judaeae, legato pro praetore provinciae Suriae. Huic senatus auctore imperatore Traiano Hadriano Augusto ornamenta triumphalia decrevit ob res in Judaea prospere gestas. Decreto decurionum.

elhagyva a katonaságot lovagokká lesznek vagy maguk, vagy gyermekeik. Ha azonban nem tetszik nekik a polgári élet nyugalma, úgy tovább is legiójuknál maradva különféleképen alkalmaztatának, első sorban mint tábori praefectusok = praefecti castrorum — térparancsnokok, s mint ilyenek a castrum fölügyeletével és az összes készletek rendben tartásával valának megbízva. A XIII-ik legiónak három praefectus castrorumát említik föliratainк [1] ezek közül Sextus Vibius Gallus késő öregségében Lesbos szigetére vonult, s ott is hunyt el. [2]

A besorozott vagy önként belépett közembereknek a szolgálati évek száma nem adván jogosultságot magasabb tiszti rangokra, ők a militia equestrisszel szemben a militia caligati-hoz tartoznak. A polgári származású katona előmenetele nagyon csekély tehát, de azért a méltányos és emberismerő parancsnoknak száz módja volt a kiváló embereket hivatásuknak megfelelően alkalmazni, s tetteikért jutalmazni. Az altiszti állások nagy száma ezt eléggé bizonyítja. A jóravaló katonának legközönségesebb jutalmazása volt, hogy fölmentetvén a szigorú, és terhes napiszolgálat alól nagyobb zsoldot kapott. Az összes munera militiae-t teljesítő közlegény; a ki őrt áll, sánczot ás, épít stb. a munifex, míg a nehéz napi munka alól részben vagy egészen fölmentettek immunisnak neveztetnek. A nagyobb zsold magasabb ranggal járván, e kedvezményesek a hierarchiában mint duplarius, duplicarius és sesquiplicarius névvel említtetnek. E kitüntetéseket föltétlenül megkapta a katona, ha tovább szolgál a törvényes időnél — emeritus, — vagy pedig alkalom adtával ismét belép a hadseregbe — evocatus. A tényleges szolgálatban levőknek eme kitüntetéseit föliratainkból megállapíthatjuk a legnagyobb pontossággal, bár a szegény közlegények nem igen szoktak beszédesek lenni. Mint közlegények Jovi Optimo Maximo dedicatióval készíttettek apró fogadalmi köveket P. Aelius Caius; [3] a két testvér T. Fl. Silvanus és P. Fl. Justinus Kr. u. 200-ban, [4] Septimius Pius, [5] míg C. Atrius [6] és C. Urbicius Condunus-nak csak sírkövét ismerjük. [7] Korán haltak el mindketten. M. Aurelius Crescentinus Jupiternek állítva oltárt, mint immunis örökíté meg nevét. [8] És e kitüntetések, bármily csekélyek is, mégis nagy örömet okoznak azoknak, kik megkapák. Apulum egyik föliratán, melynek homlokzatát koszorúba foglalt és csőrében pálmaágat tartó lúddal diszítették a boldogok, néhány közlegény mint candidatus duplarius hivalkodik a pár denár zsoldjavítással, s örömükben osztozik egy-két altiszt is. [9]

[1] C. J. L. III. 26. 454. 1092.

[2] C. J. L. III. 454: Sexto Vibio Gallo tricenario, primopilari, praefecto kastrorum Legionis XIII. Geminae donis donato ab imperatoribus virtutisque causa torquibus, armillis, phaleris coronis muralibus III, vallaribus II, aurea I, hastis puris V, vexillis II, Sextus Vibius Coccianus patrono benemerenti.

[3] C. J. L. III. 1034.

[4] C. J. L. III. 1042.

[5] C. J. L. III. 1052.

[6] C. J. L. III. 1188.

[7] C. J. L. III. 1204.

[8] C. J. L. III. 1038. Kr. u. 211—222.

[9] C. J. L. III. 1190. Vegetius II. 7: duplares qui binas consecuntur annonas. Candidati duplares, candidati simplares. Hi sunt milites principales, qui priyilegiis muniuntur.

A tényleges duplariusságot még a veteránok is emlegetik. Igy tesz a Jupiternek szentelt ara votiván,[1] Jun. Pompeius Victorinus ex duplariis. P. Aclius Crescens egyszer duplariusnak nevezi magát,[2] másszor pedig duplicariusnak.[3]

Az altisztek sorozatát az optio kezdi, ki a gyalogságnál a centurio, a lovasságnál a decurio helyettese, ha ezeket betegség, vagy bármiféle baj akadályozná kötelességeik teljesitésében. Régebben accensus-nak hívták. Az optio nevet az optare szóból származtatják, mivel a centurio, vagy decurio kivánsága és választása szerint rendeltettek közvetlen föllebbvalóik mellé. Hosszú és pontos szolgálat után centurióságot kaptak. Emlékeink az optiót, signifernek is mondván, igen valószinű, hogy e két állás egyesíthető volt: igy a Nemesisnek áldozó Aurelius Marius[4] s Marcus Ulpius Flavinus.[5] Fölirataink között még kettőn fordulnak elő e segédtisztek: az első Tiberius Claudius Mansuetus, ki centuriója geniusának áldoz.[6] C. Maximius Julianus pedig álmában megintetvén az istenek által Liber Pater és Libera Maternek szentel fogadalmi követ a maga és övéi jóvoltáért.[7]

A tesserarius a parancsnok által kiadott jelszót s rendeletet — tessera viszi meg késő este a katonák sátraiba. E rangot viselték Por. Julianus[8] s L. Aelius Candidinus.[9]

A signiferek s vexillariusok, kik a legióból kiválasztott és kiküldött csapat zászlótartói voltak, már valamivel magasabb rangot foglalnak el a katonai hierarchiában.

A főtisztek adiutansai a cornicullariusok, kik nevöket hivataluk jelvényétől, sisakjok forgójától vevék. Cornicullariusa van minden önálló csapatparancsnoknak; a köztársaság idejében a parancsnokságot teljesítő tribunnak; a császárság korában pedig a legatus legionis, a praefectus castrorum, s a parancsnokló tribun mellé van egy-egy beosztva. A legatus és praefectus castrorum nem tartozván a legio keretébe, ha két cornicularius említtetik, úgy mindig a praefectus legionis és tribuni értendő; a Corpus Inscriptionum Latinarum adatai szerint; Pius Aelius Rufinus cornicularius praefecti castrorum Leg. XIII. Geminae.[10] Celerinus Valerianus pedig cornicularius consularis, — tehát consulságra designált, vagy consulságot viselt, főtiszt mellett szolgált.[11] Commentarienses, vagy «a

[1] C. J. L. III. 1067.
[2] C. J. L. III. 1160.
[3] C. J. L. III. 1098.
[4] C. J. L. III. 1124.
[5] C. J. L. III. 1202.
[6] C. J. L. III. 1015.
[7] C. J. L. III. 1094. Vegetius II. 7. Optiones ab adoptando appellati, quod antecedentibus aegritudine praepeditis hi tanquam adoptati eorum atque vicarii solent universa curare.
[8] C. J. L. III. 1188.
[9] C. J. L. III. 1592 a. Veget. II. 7. Tesserarii qui tesseram per contubernia militum nuntiant: tessera autem dictur praeceptum ducis, quo vel ad aliquod opus vel ad bellum movetur exercitus.
[10] C. J. L. III. 1099.
[11] C. J. L. III. 1106. Veget. III. 6. 22.

commentariis» minden legioban kettő van, s ezenkivül a tartományi helytartó, praefectus praetorio és praefectus vigilum mellett. A hunyadmegyei történeti és régészeti társulatnak, szintén Gyulafehérvárról származó föliratán előfordulnak eme segédtisztek is. [1]

A speculatorok már a polgárháborúk idejében rendszeresíttetvén, állomásaikat fönntartá a császárság is, tizet-tizet osztva be minden legioba. Futári teendőket teljesítenek, de néha a kivégzéseket is reájuk bizták. A praetorianusok cohorsaiban már számosabban voltak, s a harczba induló császárt, mint külön szervezetű, testőrséget teljesítő csapat követték. Speculatorunk csak egy van Proculinus, ki 238/244. között Kr. u. Apollo isten parancsára az «örök forrás» kútját saját költségén javíttatta. [2]

A küldönczöket singularisnak nevezték. Ilyen volt Mucasenus Cesorinus. [3]

Strator, lovászmester csak a császárt, császári legatust, a praefectus praetoriot, s a procurator rangú helytartót illette meg. Rendesen centuriok vagy decuriok voltak.

Az ujonczokat a doctor cohortis, campidoctor cohortis s exercitator gyakorlák be.

A secutor tribuni csak egyszer fordul elő, az 1190-ik számú föliratot hetedik sorában. Az adiutor tribuniról nem emlékeznek meg föliratainkk.

Végül a nagyszámú beneficarius. Beneficarius voltaképpen minden altiszt, ki egy fölebbvalója jóakaratának köszönheti előmozdítását. [4] A második polgárháborúban Pompeiusnak 2000 evocatusa volt, kik előbb beneficariusai lévén mindnyájan, hálából fogtak érdekében fegyvert. [5] A császári seregben a főtiszteknek rangjokhoz illő számban vannak beneficariusaik, kiket tekintet nélkül az előmeneteli sorrendre, a legkülönfélébb munkakörben alkalmaznak. Számosan voltak a Legatus Aug. pro praetore mellett, Afrika proconsulánál, míg legio parancsnok volt, a legatus és praefectus legionis, a praefectus praetorio stb. mellett.

Az irodákban elfoglalt személyzet hierarchiájában első helyen a librariusok említtetnek, [6] kik könyvvezetői teendőket teljesítvén, a legatus mellé valának beosztva. [7]

Hasonló tisztet teljesítenek a notarii exceptores, codicillarii, ab indicibus, az igtatók tabularii és capsarii, a pénztári tisztviselők a praetorianus és városi

[1] Téglás G. és Király P. Ujabb adalékok Dácia föliratt árához 9. l. I—III. kőnyomatos tábla 12.

[2] C. J. L. III. 990.

[3] C. J. L. III. 1195.

[4] Veget. II. 7. Beneficiarii ab eo appellati, quod promoventur beneficio tribunorum.

[5] Jul. Caes. Bell. civ. 3. 88.

[6] Veget. II. 7. Librarii ab eo. quod in libros referunt rationes ad milites pertinentes.

[7] C. J. L. III. 1194. Diis Manibus M. Mociuncius Valentinus librarius legati Legionis XIII. Geminae vixit ann. XXVIII. posuit Valerius Constans veteranus Legionis XIII. Geminae et Floria Ingenua mater filio bene merenti Tehát szülei síratják a reményteljes ifjú férfit, kire oly szép jövő várt.

cohorsokban, a curator fisci, a legiókban az actuarius, vagy abactis a számtartó,[1] a pénztárnok arcarius, s alantasa a fizető mester dispensator. E két utóbbi rabszolga, tehát nem katonák. E tisztviselők kezelik a legio bevételeit, kiadásait, közvagyonát, s a végrendelet nélkül elhalt legionariusok hagyatékát.

Élelmezési és raktári tisztviselők a horrearius, a szarvasmarhákat beszerző és gondozó pequarius, a lanii a fegyverraktár őre — armorum custos. Utóbbiak egyikének C. Julius Rusoniusnak fogadalmi követ megmenté a szerencsés. véletlen.[2] Egy más fölirat az apulumi fegyvergyár tisztviselőit: Turranius Marcellinus és Ant. Senecio Juniort mint conductores armamentarii-t említi.[3]

Végül a katonai épületek őrei, s a fürdősök is ide tartoznak. E tisztségeket rendesen veteránok tölték be, így L. Julius Leuganus Clunia a Legio XIIII. veteránja, a XIII-ik legionak volt aedis custosa.[4]

A katonai törvényszék tisztviselői a hadbiró quaestionarius, vagy a quaestionibus s a börtönőr.[5]

Az áldozatoknál a haruspex és victimarius segédkeznek.

Trombitás és kürtös háromféle volt a legioban: tubicen, cornicen, bucinator. A tubicines adnak jelt a támadás és visszavonulásra, a cornicines az indulásra, a bucinatores, aeneatores trombitaszóval váltak föl az őrségeket, fútták a takarodót stb.[6]

A rendes, állandó helyőrségekben táborozó csapatoknak sok szakképzett és állandó technicusra lévén szüksége, minden legióhoz számos építész — architectus, vízmérnök — librator, kútmester — aquilex, alagcsővező, canaliclarius rézöntő — aerarius, kovács — ferrarius, kőfaragó — lapidarius, cserepező — scandularius, mészégető, favágó, szenelő stb. volt beosztva. Ezenkivül fegyverkovácsok, kik a nehéz lövegeket, a sisak, pánczél, íj, lándzsa, gerely, kürt és trombitákat készítik, bodnárok, timárok, ólomöntők, gabonamérők — mensores, földmérők — metatores, a fecskendősök — sifonarii és aquarii egész raja.

A köztársasági Róma közegészségi ügye még rendkivül fejletlen. Az ütközetben megsebesülteket társaik ápolják, úgy, a hogy tudják, s ezért többen halnak el a harcz után, mint annak hevében. A császárság már erre is nagyobb gondot fordít. A legio orvosa egész testületnek a feje, külön sebésze van minden önálló csapattestnek, s ezek mindnyájan immunisok, vagy duplariusok, és háború idején a tribunnak, békében pedig a praefectus castrorumnak valának alárendelve. A beteg és sebesült katonák bajuk minőségéhez képest sát-

[1] Veget. II. 19. Totius enim legionis ratio, sive obsequorum, sive militarium munerum sive pecuniae cotidie adscribitur actis maiore prope diligentia, quam res annonaria vel civilis polytychis adnotatur.

[2] C. J. L. III. 1138.

[3] C. J. L III. 1121.

[4] C. J. L. III. 1158.

[5] Tacit. Ann. I. 21.

[6] Veget. III. 5. Semivocalia (signa) sunt, quae per tubam aut cornu aut bucinam dantur. Tuba quae directa est appellatur: bucina quae in semet aereo circulo nexum, temperatum arte spirituque canentis flatus emittit auditum. W. Froehner: La col. Trajane pl. 83. 134.

raikban, vagy a kórházban — valetudinarium — ápoltattak, az arra rendelt egyének által az orvosok közvetlen fölügyelete alatt. A legio-orvosok rendes katonáknak tekintetvén, római polgárok valának, míg a segédcsapatokéi szabadosak, vagy peregrinusok.

Az általános katonakötelezettség elvét, illetőleg törvényét a késői császárság idejében is érvényesnek tekintették ugyan, de csak a legritkább esetekben érvényesítették. Augustus fölmenté egész Italiát a legionarius — katona állítás terhe alól, a provinciákban pedig a kötelezettség helyét szerződéses viszony foglalá el, melyet örömmel fogadott a vagyontalan néposztályoknak fegyvertfogható ifjúsága, mert a jól javadalmazott szolgálat lejárta után, kényelmes, holtig tartó ellátást biztosított magának. Egészen új legiók nem igen szerveztetvén, elég volt az évenkénti kiegészítés, s ez önkéntesek — voluntarii, vagy sorozás — inquisitio által történt, mely alól Traján óta kimenekülhetett az újoncz, ha helyettest állított. A praetorianusok s városi cohorsok Septimius Severusig italiaiakból teltek ki, de az ő korától fogva legionariusokból egészíttettek ki. A legionariusokat a provinciákból újonczozták, s csak a rabszolgákat nem fogadák be közéjök. Igy a XIII-ik legio legénysége egyidő mulva egészen dáciai lett, mert helyőrségének területén assentálták. Az újonczozást császári biztosok — dilectatores — végezték, s minél kevesebb teljes jogú és jómódú polgár fiú volt hajlandó a zászlók alá esküdni, annál inkább megválogaták az újonczokat, s a második században már 1·725 m. a katonamérték.[1] A szolgálat alól azonban mindenki fölmenthető testi gyöngeség miatt (vacatio causaria), ha betölti az ötvenedik évet, ha kitudta mutatni, hogy húsz évet szolgált mint gyalog, vagy tizet mint lovas — iusta, emerita stipendia, ha nyilvános hivatalban volt, vagy papi tisztet viselt, — végül jutalomképen. A kibúvást azonban szigorúan büntették, gyakran capitis deminutio maxima-val, tehát a polgárjogok elvonása, vagyonvesztés, börtön, testi büntetés, sőt halállal is.

A besorozottak előbb begyakoroltattak, kaptak zsoldot is, — de rendes katonáknak csak a legiokba való beosztásuk után tekintettek. Az ujonczok begyakorlása Vegetius szerint nagy menetekkel — ambulationes kezdődött, s megtaníták vívni, ugrani és uszni őket. Erre nehéz fapajzsot kapván és fütyköst 1·7 m. magas, az ellenséget jelképező fatönkön sajátíták el a támadásban való ügyességet. Tartottak rendszeres hadgyakorlatokat is,[2] nagy súlyt fektet-

[1] Vegetius I. 5. proceritatem tironum ad incommam scio semper exactam, ita ut senos pedes vel certe quinos et denos uncias inter aleres equites in primis legionum cohortibus probarentur. (Incomma a mérték.) Hieron in Iovin. 2. §. 24. Acta Mart. ed. Ruinart (1713.) 300-ik l. „Dion procosul dixit: apta illum. Cumque aptaretur Maximilianus respondit: Non possum militare — Christianus sum. Dion proconsul dixit: Incumetur. Cumque incumatus fuisset, ex officio recitatum est: Habet quinque, uncias decem." Symp. aenigm. 93. Baehr. A miles padager így panaszkodik:

Bellipotens olim, semper metuendus in armis.
Quinque pedes habui, quos unquam nemo negavit.
Nunc mihi vix duo sunt: inopem me copia reddit.

[2] Livius: 23. 35: quia otiosa stativa erant, crebro decurrere milites cogebat.

vén a jó és teljes katonai kiképzésre,[1] mert legerősebbnek azon államot tekinték, melyben legtöbb a tanult és gyakorlott katona.[2] Es ezért a római hadügy legkiválóbbjai, nem a hadsereg nagy számát, hanem teljes kiképzését tarták szükségesebbnek, hogy seregök alkalmas legyen a tábori szolgálat minden ágára, harczrakész, gyakorlott a menetekben, mint teherhordásban s érezze mindig teljes biztosságát és győzhetetlenségét.

Letelvén a hosszú húsz évi szolgálati idő, a becsülettel kiérdemült katonák honesta missio-t kapván, elbocsáttattak, ha nem tarták jobbnak továbbra is megmaradni a hadsereg kötelékében, mint ez számtalanszor történik.[3] Ily honesta missióról két töliratunk emlékszik meg a Kr. u. 160- és 191-ik évekből.[4]

I · O · M
IVNONI · REG
MINERVAE
VETERAN-LEG
XIII · G · M · H · M
PER · IVL · BASSVM — 160 Kr. u.
LEG · AVG · PR · PR
IDIBVS · DECEMB
PONTIANO · ET — 135 Kr u
ATILIANO · COS
MILITES · FAC

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Junoni Reg(inae) | Minervae | veteran(i) Leg(ionis) | XIII. G(eminae) m(issi) h(onesta) m(issione) | per Jul(ium) Bassum | Leg(atum) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) | idibus decemb(ris) | Pontiano et | Atiliano co(n)s(ulibus) | milites fac(ti)

in honorem
IMP · *commodi*
. . . . . .
AVG · P · FEL
VETERANIS · LEG
XIII · G · M · *f* · PVDENTE — 166 Kr. u.
ET · POLIONE · COS
m. H · M · *per*
*m*ANILIVM · FVSCV*m*
LeG · AVG · APRONIANO — 191 Kr. u.
et BRADVA · COS
. . CVTIVS · QVINTINVS
*con*TIR · CON*uet*ERANIS
*su*IS · COLVMNAM · D . D

In honorem | imp(eratoris) Commadi | . . . . . | Aug(usti) p(ii)f(elicis) | veteranis Leg(ionis) | XIII. G(eminae) m(ilitibus) l(actis) Pudente | et Poli-

[1] Veget. I. 1: Scientia enim rei bellicae dimicandi nutrit audaciam: nemo facere metuit quod sebene didicisse confidit. Etenim in certamine bellorum exercitata paucitas ad victoriam promptior est, rudis et indocta multitudo exposita semper ad caedem.

[2] Veget. I. 13: Nihil neque firmius neque felicius, neque laudabilis est respublica, in qua abundant militis eruditi.

[3] V. ö. C. J. L. III. 1190.

[4] C. J. L. III. Kr. u. 160-ból 1078; Kr. u. 191-ből 1172.

one co(n)s(ulibus) (missis) h(onesta) m(issione) per | Manilium Fuscum | leg(atum) Aug(usti) Apraniano | et Bradua co(n)s(ulibus) | .... cutius Quintinus | (con)tir(onibus) con(vet)eranis | (su)is columnam d(ono) d(at)

E szerint a törvényszabta húsz évnél mindnyájan tovább szolgáltak a katonák, mert a Pontianus és Atilianus consulok alatt 135-ben besorozottak csak 160-ban bocsáttatnak el Julius Bassus legatus által, tehát huszonöt év mulva; de a Pudens és Polio consulok évében főlesküdöttek (166) sem jártak jobban, ők is csak huszonöt esztendei katonáskodás után alapíthattak békés polgári háztájat, midőn Manilius Fuscus fölmenté őket 191-ben. Néha azonban előbb is megkapták az elbocsátást: egészségi okokból: missio causaria, — vagy a legatus kegyéből — missio gratiosa. A szolgálati szabályzat ellen vétőket missio ignominiosával bünteték.

Az altisztek és legénység kedvezményei a commoda, praemia és dona. Commoda-nak nevezték a zsákmányt, a meghódított országokban szerzett területeket, az állami zsoldot, ruhát, házat és telket a provinciákban, a különféle szabadalmakat. Igy a katonai jószágot, míg tulajdonosa táborban volt, nem szabad eladni. A hagyatékokat (testamenta), dona-ajándékokat, s az előléptetést. Praemiumok a pénzajándékok, az idegeneknek római joggal való megajándékozása, az arany gyűrü viselhetése (ius anulorum, dignitas equestris).[1]) Praemiumokat osztottak az imperatorok s önálló hatáskörrel főlruházott legatusok. Dona-k voltak a nemes fémből készített érdemrendek — phalerae, díszruhák, fegyverek, koronák, zászlók stb. A hadvezérek kitüntetése, az imperator czim, a supplicatio — nyilvános hálaáldozat, az ovatio, midőn a győző toga praetextában, fején myrtus koszorúval, gyalog vagy lóháton vonult be a városba; a tryumphus, midőn hímzett togában — toga picta, a senatus és hatóságok kíséretében ment a Capitoliumba, hol koszorúját Jupiter ölébe tevé.

A fegyelem rendkivül szigorú lévén, sokfélék valának a büntetések is: 1. Az exauctoratio ignominiosa, midőn a katona főloldatván esküje alól, fegyverének elvétele után elűzetett a táborból; 2. A decimatio — midőn sorsolás útján minden tizediket kivégzik; 3. A fustuarium, az agyonbotozás vagy kövezés, melylyel a szökevényt, hamisan esküvőt s a tolvajt sújták; 4. hordeo pasci, árpát kaptak búza helyett a megtizedelt legiók, cohorsok, s a melyek elveszték zászlóikat; 5. aere dirui — megcsonkított zsoldra szorítás; 6. a kettősen számított háború év elvesztése a szolgálati időből stb.

Az első és második századbeli legionarius még nem igen mondhatá el, hogy gyöngyélet a katona élet, mert becsülettel reá kellett szolgálnia kenyerére, mint zsoldjára. A minden tizedik napon ismétlődő fegyvergyakorlatokon kivül ők végzik a középítkezéseket, készítik a kemény, itt-ott még most is teljes épségben fenmaradt hadiútakat, szárítgaták a közlekedést akadályozó mocsarakat, melyek akkor, a folyókban gazdag felföldünkön, midőn mindent erdő borított még, s ennek következtében az égalj hűvösebb és nedvesebb volt, bővében lehettek, hídakat vertek s mindezekhez önmagok állíták elő bányáikból a követ,

[1] Svet. Caes. 33.

mint Aranyon — Petris, és magok égeték a téglát, mely építészeinket mindig irigységgel tölti el. Téglavetőik itt-ott roppant üzemmel dolgozhattak, mert a mai Gyulafehérvár egészen el van árasztva a LEG. XIII. GEM. bélyeget viselő téglák mindenféle fajtájával. Csak a királyi ügyészség folyosójának régi padozatán hétféle speciest sikerült meghatároznom. És e nehéz munka mellett, alkalomadtával, még kedélyeskedni is tudnak ez edzett emberek. Egyikük teljes fegyverzetü legionariust karczol a még lágy agyagba; s oda jegyzi nevét is,[1] mig a másik kétszer irja föl az egész «abc»-ét, egészen correct betükkel. A munka mindig az altisztek fölügyelete alatt folyt, s ezek minden egyes darabra ráütötték a nevök kezdőbetüjével vagy első szótagjával ellátott bélyeget, egyes vagy kettős sorokban. És e bélyegek gyakran igen fontos felvilágosításokat adnak. Lelhelyeik alapján constatálható a legio tacticai fölosztása, elhelyezése, s ekkor bámulattal kell adóznunk a római táborkar genialitásának, rendkivüli helyismeretének, mert mindig oly pontot s pontokat választának, melyek fontos és nagy érdekeket védelmeztek. Érdekes lenne már most foglalkoznom a Legio XIII. Gemina szétosztásával, elhelyezésével, de itt nincsen kellő terem hozzá. A széthelyezés mindig kisebb, nagyobb castrumokban vagy őrházakban történt. Amazokban élénk és víg élet is folyhatott, s apránként kényelemről, sőt fényüzésről is gondoskodtak, mint azt Torma Károly, Dácia legkiválóbb ismerőjének llosván, a castrum területén, rendkivüli gonddal és szakértelemmel folytatott ásatásai bizonyítják. Annál unalmasabban telhetett az idő az őrházakban, melyekben 4—4, legföljebb 8—8 ember volt elhelyezve. Nyáron még csak szerezhettek némi mulatságot, de télen át az élelemszállítókon, s ellenőrző közegeken kivül, csak farkasok és medvék zavarhaták csöndes, majdnem síri nyugalmukat. Ezek megváltóként üdvözölhették az áthelyezési parancsot.

A Legio XIII. Gemina készíté a Sárdról—Apulumig húzódott vízvezetéket 158-ban. Föliratuk a következő:[2]

I · O · M
ET · CONSESSV · ĐEO
RVM · DEARVMQVE
PRO · SALVTE · IMPERII
ROMANI · ƎT · VIRTVTE
LEG · XIII · G · SVB · M · STATIO
PRISCO · CONSVLE · DE
SIGNATO · DEMONSTR
IPSIS · AQVAS · APERIEN
ĐAS · PER · L · AVRĒLIVM
TROPHIMVM · PO
NENT · SIGNVM · IO
VIS · ƎT · ARAM · P · S · F

J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et consessui deo | rum dearumque | pro salute imperii | Romani et virtute | Leg(ionis) XIII. G(eminae) sub M. Statio | Prisco

[1] Az alsófehérmegyei tört.- és régészeti társulat múzeuma. — Herculanus.
[2] C. J. L. 1061. III. k

consule de | signato demonstr(ante) | ipsis aquas aperien | das per L. Aurelium | Trophimum po | nent(em) signum Jo | vis et aram p(ecunia) s(ua) f(ecit).

161-ben nagy katonai épületet fejeznek be, melyeknek költségeihez Marcus Aur. császár is hozzájárult.[1]

Magok állíták elő, és szerzék be a kincstári bányákból vas szükségletöket is, mint azt a következő, Mommsen megjegyzései alapján Goos által kiegészített fölirat világosan bizonyítják.[2]

NVMINI ET VIRTVTIBV	(s terrae Daciae et genio loci)
NATO . VBIFERRVM EXOI	(peribus Leg. XIII. gem. effoditur)
NATVRAE · BONIEVEN	(tus et numini imp. caes T. Ael. Hadri)
ANI ANTONINI AV	(ugusti pii pont. max tr. p. (?) cos (?) p. p.)
TERENTIV	(s Gentianus leg. Aug. pr. pr.)

E bányászatot valószínűleg Hunyadmegyében, Gyaláron űzték, hol az egykori művelésnek már számtalan adaléka került napvilágra.

Legiónk a hódítás befejeztétől, tehát 107-től kezdve, másfélszázadig állomásozván Apulumban, — legénységének magánélete egészen összeforrt a polgárságéval, s ezért más összefüggésben fogom azt tárgyalni.

[1] C. J. L. III. 1171. Imperatore Caesare M. Aurelio Antonino Augusto III. et imperatore L. Aurelio Vero II. consulibus per Legionem XIII. Geminam sub cura P. Furi Saturnini legati pro praetore consulis designati. — Kr. u. 161.

[2] C. J. L. III. 1128. Kr. sz. u. 138—167.

IX. A LEGIO XIII. GEMINA SEGÉDCSAPATAI.

A segédcsapatokat mind a provinciákban sorozták, s rendesen római mintára valának szervezve, fegyverezve. Néha azonban érvényesittetvén nemzeti szokásaik, igen eltűtének a birodalmi hadseregtől, s ilyenkor megkülönböztető mellékneveket kapnak, mint sagittarii, scutati, contarii, catafracti, funditores stb. Utóbbiaknak átalános összefoglaló neve: leves cohortes. A segédcsapatok legénységük számára nézve kétfélék: cohortes quinquagenariae = 500 ember = 6 centuria, vagy cohortes miliariae = 1000 ember = 10 centuria. Ha gyalogok cohortes quinquagenariae vagy miliariae peditatae; ha lovasok equitatae nevet kapnak. Utóbbi 240 lovast és 760 gyalogot, 10 egyenkint 76 főből álló centuriát számlál; a cohors quinquagenaria equitataba 120 lovas = 10 turma, 360 gyalog — 6 centuria volt beosztva. A lovas cohorsok talán már Augustus idejében szerveztettek a határok védelmére, és helyőrségi szolgálatra a provinciákban, s teljesen önálló csapatokként is alkalmaztatván azok a legio mintájára alakíttattak meg.

Ily segédcsapatot kettőt constatálhatunk teljes biztossággal:

A Cohors I. Alpinorum equitata-t [1] s

A Cohors I. Ubiorum-ot. [2]

A tisztán lovas csapatok az ala-k, s ezek szintén alae quinquagenariae = 16 turma vagyis 480 lovas, vagy alae miliariae = 24 turma = 960 ember. Vespasian idejében a római módra fegyverzett lovasok hosszú kardot, lándzsát, (contus) pajzsot, s tegzőkben 3—4 kopját hordtak, továbbá sisakot és pánczélt. Hadrian idejében a pompa kedvelő császár alatt, aranyozott, rostélyos és lószőr forgós sisakkal, a pánczél helyett kimmer chitonak és könnyű pajzszsal szerelték fel őket.

[1] C. J. L. III. 1183.

[2] C. J. L. III. 1181.

Föliratainkszerint három ala volt, kétségtelenül, mint az előbbi cohorsok is, különböző időben Apulumban, és pedig:

Ala .... megkülönböztető nevét elmosta az idő. [1]

Ala II. Pannoniorum. A császár jóvoltáért J. Flavius Longinus által dedicalt föliratból állapítható meg. Mommsen Trajan idejébe teszi a fölírat keltét. [2]

Ala compagonum ∞ (= miliaria). Praefectusa C. Julius Corinthianus, cursus honoruma szerint a cohors I. Brittanicának is parancsnoka lévén, egy dák vexillátióval együtt rendeltetett csapatja a párthiai háborúba, s midőn innen visszatért, vevé át a spanyol csapat főparancsnokságát. Mommsen szerint e háború Severus idejében történt, mert a fölirat latinságának barbar volta miatt nem helyezhető Marcus és Verus császárok korába.

Az auxiliaris cohors parancsnoka rendszerint praefectus, ki előbb centurio volt. Ha további előléptetésre is alkalmas, ugy tribunus legionisnak neveztik ki, végül pedig mint praefectus equitum egy alat kap, s ezzel elérte a legmagasabbat, ha nem volt senatori rangu. De alkalom adtával még igy, korlátok közé szorítva is fényes volt katonai pályájok, mint azt C. Julius Corinthianus cursus honoruma bőségesen igazolja a föliraton, melyet Kr. u. 191-ben örökösei Marcius Arrianus, Julius Clinias és Pisonianus állítanak a férfi kora delén, harminczkilencz éves korában elhalt praefectusnak: «praefecto cohortis VII. Gallorum, tribunus cohortis I. Brittanicae, [3] item vexillationis Dacorum Parthicae, cui ob virtute sua sacratissimi imperatores coronam muralem, hastam puram et vexillum argento insignem dederunt; praefecto alae Campagonum idem miliariae. [4]

Egyes kisebb, de önálló működési körrel felruházott csapatok «numerus» nevet viselnek. Ily csapatoknak Apulumban való táborozása kétszer constatálható.

A Numerus Illyricorum [5] és

A Numerus Militum Hispanorum. [6]

Végül a frumentariusok, kik a centurio frumentariorum parancsnoksága alatt vannak a legio mellé beosztva, de anélkül, hogy külön csapattestet képeznének. Rangjokra nézve mindnyájan principales. Kezdetben nevökből következtetve a sereg élelmezése s ellátása tartozott teendőik közé, mig utóbb mint futárokat alkalmazzák. Mint ilyenek alkalomadtával vagy felsőbb meghagyásra kémszolgálatot is teljesítenek, különösen a provinciákban, hol egyenesen rendőri tisztviselőknek tekintetnek s ilyenekül fungálnak [7], még a katonasággal

[1] C. J. L. III. 1179.
[2] C. J. L. III. 1100.
[3] C. J. L. III. 821.
[4] C. J. L. III. 1193.
[5] C. J. L. III. 1197.
[6] C. J. L. III. 1149.
[7] Auref. Vict. de Caes. 39., 44.: remoto pestilenti frumentariorum genere, quorum nunc agentes rerum simillimi sunt. Qui cum ad explorandum annuntiandumque, qui forte in provinciis motus existerent, instituti viderentur, compositis nafarie criminationibus iniecto

szemben is, mert a legénység rendőri szempontból föltétlen engedelmességgel tartozik nekik. [1]

A frumentariusok külön kaszárnyákban — castra peregrina, vagy peregrinorum laknak s főnökük a princeps castrorum peregrinorum, vagy rövidítve princeps peregrinorum. Rangja egyenlő a legmagasabb osztályú centuriokéval, s előléptetés esetén azonnal primipilus lesz. Közvetlen alantasa a subpriuceps. vagy optio peregrinorum. E tisztséget egy időben P. Aelius Marcellus látta el Apulumban. [2] E princeps rendelkezése, hatósága alá tartoznak a Rómából vagy a helytartótól sürgönyökkel érkezett frumentariusok, kik a castra peregrinában helyeztetnek el további rendelkezésig.

passim metu, praecipue remotissimo cuique cuncta faede diripiebant. Spart. Hadr. 11., 4.: Et erat curiosus nom solum domus suae, sed etiam amicorum ita ut per frumentarios occulte omnia exploraret, nec adverterent amici, sciri ab imperatore suam vitam priusquam ipse hoc imperator ostenderet. — Cypr. epist. ult: Frumentarios esse missos, qui me Uticam perducerent. — Acta Mart. ed. Ruinart p. 177.: Atque ego quidem quatriduo domi mansi, adventum expectans frumentarii. Me vero omnia circumeundo perscrutabatur, vias, fluvios, agros, ubi me occultari aut qua transiturum esse suscipiebatur.

[1] Capitolin. Marin, 12., 4.

[2] C. J. L. III. 1180.

X. A LEGIO XIII. GEMINA CASTRUMA MELLETT KELETKEZETT POLGÁRI TELEP.

(Canabae.)

Az apulumi föliratokon s okleveleken, bárha a városnak van neve, — mégis többször előfordul a polgári község jelzésére a «Kanabae» kifejezés, így: a Dasius Breucus által 142. május 16-án Bellicus Alexanderrel kötött adás-vevési szerződésen: actum Kanabis Legionis XIII. Geminae XVII. Kalendas Junias Rufino et Quadrato cos.; majd a Claudius Julianus miles Legionis XIII. Geminae (centuria) Claudi Mari által 160. október 4-én Claudius Philetusszal kötött ugyancsak adás-vevési szerződésen: Actum Kanabis Legionis XIII. Geminae IIII. nonas Octobres Bradua et Varo cos.

E sajátságos jelenséget Mommsen fejté meg a Hermes VII-ik kötetében közzétett kiváló értekezésében. Tanulmányának főbb pontjai a következők:

A rómaiak a castrumot és a várost incompatibilisnek, összeegyeztethetetlennek tartván, táboraikat sohasem helyezék municipiumokba vagy coloniákba. Egyes kivételek vannak ugyan e szabály alól, — de azok legkevésbé sem gyöngítik annak általános érvényét, mert indokaik mindig politikaiak. Így Augustus a gárda egy részét a császári trón biztosítására Rómába helyezi; Tiberius megerősített tábort épít praetorianus cohorsainak — a fővárosban; katonaság tartja féken az ingerlékeny, ideges Antiochiát, s a folyton lázongó, zavargó Alexandriát. És arra is csak két, majdnem egykorú esetet találunk följegyezve, hogy meghódított területen, strategiai okokból épült castrum helyén azonnal város alapíttatik. Ezt tevé Augustus táborának területén Nicopolisszal, és Varro Murena 29-ben Kr. e., midőn a salassok legyőzetése után császári urának példáját követve, castrumának középpontjára tette le Augusta Praetoria alapkövét.

A rómaiaknak állandó táboraik csak az állandó hadsereg szervezése után lévén, s a császárság első századában sohasem egyesíttetvén azok polgári telepekkel, a Közép-Duna mellékein egyetlen város sem keletkezik magából a táborból, mert Emona (Laibach), melyet Augustus, Virunum (Zollfeld), Celeia (Cilli), Juvavum (Salzburg), Teurnia (Set. Peter bei Spital), Agountum (Lienz), Savaria vagy Sabaria (Szombathely) — melyet Claudius császár, Solua (Seggau), Siscia (Eszék), Sirmium (Mitrovicz), melyet a Flaviusok alapítának, tisztán polgári telepek, s Poetoviot (Pettau) csak a Legio XIII. Geminának, már évtizedekkel előbb történt áthelyezése után emeli Traján coloniává.

Ugyanez történik Dáciában is. Kivételt csak Sarmizegetusa tesz, melyet 110-ben Kr. u. az V-ik legio már mint coloniát alapít meg. Tsierna és Napoca polgári telepek, a Maros mellékén pedig egy névtelen castrumot is találunk.

A legióknak jelentékeny kisérete volt mindíg: a katonák nejei és gyermekei, — hozzátartozóik; a vexillum alatt együtt tartott veteránok, s azok, kik megszokván a katona életet, még elbocsátásuk után sem tudják elhagyni a tábort, környezetét, bajtársaikat; a markotányosok (lixae) laczikonyháikkal, s a legénység és tiszteknek rendkívüli szükségleteit kielégítő kereskedők (mercatores), kik szekereken követék a tábort a felsőbbség engedélyével, mint szükséges rosz, mert tűrhetővé teszik czikkeikkel, nyalánkságaikkal az exponált helyőrségek unalmát, a tábor silány konyháját, s pénzt hoznak forgalomba kisebb-nagyobb, — gyakran igen borsos kölcsönök által, és csengő denárokkal, aureusokkal váltják meg a zsákmányt. E kiséretet el kellett helyezni, s ez a castrametatio alkalmával kiszabott területen történt, hol a katonák övéiknek apró kunyhókat, a markotányosok és kereskedők pedig árúik elhelyezésére és eladására deszka vagy sövény szineket építettek. Mommsen szerint e kunyhókat és szineket jelenti a «canaba» szó, mely nem classicus ugyan, de népszerű és átalánosan használt műkifejezés, s közkeletű, nem annyira az ideiglenes lakások, mint inkább az idegen területen, könnyen épült s könnyen eltávolítható kereskedelmi raktárak és üzlethelyiségek jelzésére. Hasonló jelentőséggel látszik bírni e szó a 193-ban kiadott rendeletben is, melylyel az Antoninus oszlop őre engedélyt kap, hogy az emlék szomszédságában, közelében — loco canabae, hospitiumot építtessen, s erre az anyagot az állami tégla- és épületkő-raktárból utalványozzák, melyek «de casulis, item canabis et aedificiis idoneis,» tehát lerombolt kunyhók és szinekből származó anyagot gyűjtik meg. De főképen a házon kívül tartott bor, olaj s hasonló czikkek elhelyezésére szánt épületeket nevezik így; czért mondják magokról a lugdunumi (Lyon)[1] borkereskedők egy lyoni s egy római[2] föliraton «Lugduni in canabis consistentes», mert értekezleteiket, mint hirneves boraikat is a kikötőben épült raktáraikban tarták. Később a szó, átvitt értelemben pinczét is jelentett, tehát ismét, a bortartásra kiválóan alkalmas helyet. És eme jelentménynyel fordul elő a Sz. Ágoston nevén szereplő szent beszédekben mint «canava», s Ennodiusnál, és még a mai olasz nép-

[1] Henzen 7007.
[2] Orelli 4017.

nyelvben is. E. Q. Visconti szerint «canaba» a görög «καλύβη» szó corruptelaja; s az oláh népnyelv a pásztor kunyhókat «kaliba»-nak nevezi máig.

És mióta a legiók, folytonos hadilábon, állandó barakokban, hosszasan, évtizedeken sőt századokon át tartózkodtak, a canaba is megállandósul. A lakásokúl szolgáló kunyhók rendes lakóházakká válnak, s a deszka színek szilárd raktárakká. Tacitus idejében már rendes város alakot öltött a veterai (Xanten) tábor canabaja: subversa longae pacis opera haud procul castris in modum municipii extructa ne hostibus urbi forent. [1]

Mommsen szerint a tábor és város incompatibilitásánál fogva, a castrum mellett keletkezett községeknek soha sincsen városi joga, hanem csak testületi és gyülekezési.

A canaba és város között a legnagyobb különbség a lakosságnak a lakott területhez való viszonyában rejlik. Utóbbiak az elfoglalt területen teljes polgárjoggal laknak, míg az előbbiek csak ott időznek, tartózkodnak — consistunt ad canabas legionis, vagy ad legionem, avagy Troesmis consistentes stb. Mommsen szerint a consistere szó egy és ugyanazon helyen való hosszú, de honossággal nem járó tartózkodást jelent. Ezért használják ily helyeken a gyülekezetek jelzésére is — mint a lyoni kereskedők tevék. A canabaknak e szerint nincsen illetékességi joga sem, s így a lakosságnak is csak domiciliuma, — tartózkodási helye van, de nem civitasa, polgársága. S míg a város helyhez van kötve és jogilag képzelhető az elpusztítás, de nem áthelyezés, addig a canaba együtt járván a legióval, azonnal oda helyeztetik át, hova a hadtest megyen, melynek tulajdonát, jobban, kiegészítő részét képezi. Az ily táborvárosoknak nincsen neve sem, ez mindig együtt jár a városi joggal; így lőn a XIII. legio canabajából municipium Apulum, a Legio V. Macedonicaéból municipium Troesmis, a II. Aduitrixéból municipium Aquincum.

Az illetékességi, honossági jog hiányának fontos következményei valának. Az ily telepeket megerősítheték, körülvehették várakkal, de nem voltak jogi értelemben vett városi falaik — pomoerium, még kevésbbé határaik. Ha valaki szülővárosából végleg átköltözött más városba, municipium vagy coloniába, s ott új honosságot szerzett, úgy a régit elveszté, mert kettős illetősége nem lehet senkinek, de ha a canababa telepszik valaki, föltétlenül megtartja eredeti honosságát, meg itt született gyermekeivel együtt. A canabához tartozásnak föltételei: a római polgárjog s domicilium a táborban; és ezért a peregrinusok ép úgy ki voltak zárva a tábori községből, mint azon római polgárok, kik nem időztek állandóan a táborhelyen. S e miatt a lakosság sohasèm használja e kifejezést: a canaba polgárai, hanem mindig «cives Romani Legionis XIII. Geminae» mondják magokat, vagy «veterani et cives Romani; cives Romani in Troesmis consistentes» stb. mint troesmisi föliratokon olvassuk, s «cives Romani Moguntiaci», mint a rajnaiak bizonyítják,[2] egy mainzi (Moguntiacum) pedig a következő érdekes följegyzést találjuk: Perpetuus et Felix fratres cives

[1] Tacit. Hist. IV, 22.

[2] C. J. L. III. 6166, 6167; C. J. Rhenanarum 956, 1130, 1067.

Romani et Taunenses ex origine patris T. Flavii Materni veterani cohortis III. praetoriae.... et Aurelia Ammias mater eorum civis romana — a testvérek tehát atyjok jogán Róma városi polgárok, de Moguntiacum canabajában születvén, taunusiak is s itt van domiciliumok.

E telepek lakosságának legnagyobb része a castrumban táborozó legio, s a segédcsapatok veteránjaiból telt ki, s főczéljok az vala, hogy az elbocsátott katonáknak és a szomszéd vagy távolabbi városok, kereskedelmi okokból itt tartózkodó polgárainak és a honesta missió által polgári jogot nyert, de illetékességgel — origo — nem bíró, s így a tulajdonképi otthont nélkülöző polgároknak alkalom adassék jogaik gyakorlására.

A canabák közigazgatása az első században már teljesen kifejlődött, de egészen katonai jellegü, míg a másodikban jóformán polgári minden részletében. Az ordo és decuriók meg vannak már a császárság első korszakában is, de hiányzanak a municipiumokat jellegző tisztviselők: a quatuor vagy duumvirek; tehát nincsen hatóságuk, csak előljáróságuk.

Az előljáró, Mommsen szerint a «curator veteranorum et civium Romanorum, qui consistunt ad canabas legionis illius. És e czímet, rangot gyakran említik a föliratok: P. Tutilius veteranus signifer, curator veteranorum; [1] L. Sertorius signifer, aquilifer Legionis XI. Claudiae Piae Fidelis, missus curator veteranorum legionis eiusdem; Sextus Julius summus curator civium Romanorum suffragio veteranorum Legionis VII. Claudiae Piae Fidelis. [2] E curator rendesen maga is veteran volt, mint C. Sertorius veteranus Legionis XVI., curator civium Romanorum Moguntiaci, [3] s hatásköre kiterjedt a legio mellett tartózkodó összes római polgárokra épugy, mint veteranokra, és rangja inkább tekintetvén katonai, mint polgárinak, szolgálati évei csakugy felsoroltatnak, mint a legionál, p.: meruit stipendia XLVI., militaria XVI., curatoria veteranorum IIII., evocativa III. [4] De a megürült helyek mégis választás útján töltetének be. [5] Rangja a signiferével lévén egyenlő, kisebb a centurio és evocatusénál. Alája és melléje vannak rendelve a quaestor veteranorum vagy civium Romanorum, de egyszerüen quaestor is, és az actor, kit Mommsen tisztviselőnek minősít. Egy mainzi fölirat következően számlálja el e hivatalnokokat: Fortunae Augustae Sacrum. C. Nemonius Senecio curator veteranorum et T. Tertius Felix quaestor et Catius Verecundus actor de suo posuerunt. [6]

E közigazgatási forma meg van ugyan Augustus idejében is, még pedig ugyanazon alakban, de még sem köztársasági eredetü, mert a respublicának nem lévén állandó seregei, voltaképi veteránjai sincsenek, ezért Mommsen a «conventus civium Romanorumból», tehát a római törvénykezési területen kivül tartózkodó római polgárok gyülekezetéből származtatja, s teljes joggal, mert a

[1] C. J. L. V. 5832.
[2] C. J. L. III. 3723.
[3] C. J. L. V. 5747.
[4] Brambach: C. J. Rh.: 717.
[5] C. J. L. III. 3723.
[6] C. J. Rh. 1049.

«conventus Helvetorum» élén álló «curator Romanorum» [1] azonosnak látszik e telepek curatorával, s mert e conventusok különösen alkalmasok voltak arra, hogy mintául szolgáljanak a főhadiszállás körül csoportosult polgári népesség testületi szervezésére. És a viszonyok is teljesen azonosak lévén, elég volt a formáknak egyszerü átvétele, mert az tökéletesen mindegy, hogy a testületek tagjainak köre az egész provinciára terjed-e ki, vagy csak egy helységre.

A fönnebb ismertetett alapszervezet kétségtelenül a K. e. első századba tartozik, mert a feliratok legnagyobb része is ez időbe esik — és a Vespasianusig terjedő korba — a mainziaknak kivételével, melyeknek egyike Kr. u. 193-ban kelt. Hogy a régi szervezet oly soká fönmaradt a Rajna mellékén, az a legióknak állandó, már Augustus uralmával kezdődő szakadatlan ott állomásozásának következménye, míg a dunamelléki legiók gyakran változtaták főhadiszállásaikat, mert a határokat folyton terjeszték.

A második században előtérbe lépő, inkább polgári jellegü szervezetet Troesmis (Iglitza Bulgariában), Aquincum (Buda), Asturica és Apulum föliratai alapján constatálhatjuk minden részletében.

Az előljáróság élén két magister áll p. Troesmisben: P. Valerius Clemens et L. Cominius Valens veterani Legionis V. Macedonicae, magistri [2]; s Asturicaban: respublica Asturica per magistros G.... Pacatum et Flavium Proculum [3]; majd az aedilis pro salute imperatoris Caesaris Traiani Hadriani Augusti C. Valerio Pudente veterano Legionis V. Macedonicae et Mario Ulpio Leontio magistris Canabensium et Tuccio Aeliano aedile donum dederunt veterani et cives Romani consistentes ad Canabas Legionis V. Macedonicae [4]; végül az egyházfi — templomőr — aedis custos [5]

E szervezet az önkormányzattal bíró városok hatóságának másolata ugyan, de Mommsen szerint oly másolata, melyből élesen kitünik a municipiumok és canabak közötti ellentét, különbség, mert ezekben a községi előljárók neveztetnek magistereknek, míg amott a papok, kik nem képeznek politikai, hanem sacralis — a templom mellé rendelt testületet.

A XIII-ik legio tábora mellett is keletkezett ily polgári telep. Lakói kereskedők, iparosok, veteránok s a legionariusok hozzátartozói. [6]

Apulum canabáját a felsőbbséggel szemben az ordo decurionum, a legtekintélyesebb polgárokból álló törvényhatósági bizottság képviseli, mely ellenőrzi a közigazgatást is. [7]

S e decurionatus teljesen azonos, egyenlő rangú lévén a coloniák és municipiumoknak hason állásaival, az Ala II. Pannoniorum egy veteránja egy-

[1] Ins. Helvet. 122., 123.
[2] C. J. L. III. 6162.
[3] C. J. L. III. 3636.
[4] C. J. L. III. 6166.
[5] C. J. L. III. 1158.
[6] C. J. L. III. 1004., 1008. stb.
[7] C. J. L. III. 1093: Libero Patri et Liberae Claudius Atteius veteranus Legionis XIII. Geminae decurio Canabensium cum suis v. l. s. Locus datus decreto decurionum.

szerre viseli azt a Canaba-ban Sarmizegetusa és Napocában.[1] Egyebekben canabánk szervezete összevágván más provinciabeli hasonló községekével, magisterek szerepelnek az előljáróság főnökeiként már Trajan idejében is.[2]

E községek is ép úgy, mint minden testület — collegium, valamely sacralis központ körül csoportosulnak, s ezt eléggé bizonyítja a XIII-ik legioéra vonatkozólag az, hogy a polgárok templomának külön, tekintélyes állású őre van, a Legio XIV. Gemina Martia Victrix veteranja: L. Julius Leuganus.[3]

Az érdemes egyházfi valószínüleg galliai volt, — hasonlóan T. Fabius Ibliomarus — trieri származású — kinek sírkövét Mommsen szerint még Trajan idejében három gyermekének: Pulcher, Romana és Aquileiensis gyámjai állítják. Talán a I. Adiutrix-szal jöttek Dáciába, s a Canaba legelső lakosai és alapítói közé tartoznak.[4]

Canabánk sokáig, zavartalanul virágzott — Marcus Aureliusig, de ekkor a bölcsész és legbékésebb császár kormányának első évtizedében kitört vihar, a markoman háború, fölötte is végig zúgván, talán elpusztítá egészen, — s csak a legjobb császár atyai gondossága által kelt új, szebb életre.

[1] C. J. L. III. 1100. Pro salute Augusti Matri Deum Magnae sanctum Titus Flavius Longinus veteranus ex decurione Alae II. Pannoniorum, decurio coloniae Dacicae, decurio municipii Napocae, decurio Kanabensium Legionis XIII. Geminae et Claudia candida coniunx et Flavi Longinus, Clementina Marcellina fili ex imperio pecunia sua fecerunt. L. d. d. d.

[2] C. J. L. III. 1008. Fortunae Augustae Sacrum et Genio Canabensium L. Silius Maximus Veteranus Leg. I. Adiutricis Piae Fidelis, magistrans primus in Canabis donum dat et Silia Januaria et Silius Firminus.

[3] C. J. L. III. 1158: Victoriae Augustae L. Julius T. f. Galeria (tribu) Leuganus Clunia veteranus Legionis XIII. Geminae Martiae Victricis, aedis custos civium Romanorum Legionis XIII. Geminae nomine suo et Caii Julii Paterni fili sui donum dat.

[4] C. J. L. III. 1214. D. M. Tito Fabio Ibliomaro domo Augusta Treverorum quondam decurioni Kanabarum. Vixit ann. LX. Fabii Pulcher, Romana, Aquileiensis per tutores suos posuerunt.

XI. A MARKOMAN HÁBORÚK.

Rómának eddigi agressiv politikája Dácia meghódítása után nyugoton teljesen békéssé válik, s a hódításokat a határok biztosítása váltja föl, a támadást védelem, ez pedig, ismerve a birodalmat, a megelőző évszázadokban éltető, föntartó és mozgató eszméket, határozott hanyatlást jelez. A következetesség s erély azonban, melylyel Hadrian és Pius az új irányt érvényesítik, amaz a birodalmi határoknak éber szemmeltartása, emez diplomatiája, a barbárok iránt tanusított előzékenysége, és főleg bőkezüsége által, elfödék ugyan még látszatát is a stagnatiónak vagy hanyatlásnak, de magát a tényt nem teheték nem létezővé, minek apránként az lőn következménye, hogy a határszéli népek, melyek előbb nagyon is megérzék Róma súlyos kezeit, teljes függetlenek lőnek. E függetlenség Trajánnak félelmes kormánylata óta nem adott ugyan új bátorságot nekik ismét megkezdeniök a császárság első századában majdnem szakadatlan rabló hadjáratokat, ezt veszélyesnek tarták, de azért megnövelé önérzetüket, melyet még nagyobbá kelle tennie a hosszas béke által bekövetkezett átalakulásoknak.

A béke nyugalmas évei az éjszaknyugoti barbar törzsek beléletére nagy befolyást gyakoroltak, majdnem teljesen átváltoztatván a népek arczulatját. Éjszak és kelet felé nem nyújtván a vándorlás semmi kecsegtetőt, bíztatót, nem volt kedvök új kalandokra menniök, nyugotra pedig nem mehettek, útjokat állván a birodalom sasai, jól fölszerelt védelmi vonalai. Kénytelenek valának tehát megállapodni, letelepedni s az egykor folyton vándorló, marhatenyésztés, halászat, vadászat és rablásból élő népek földmívelővé alakulnak, akaratuk, eddigi szokásaik, hajlamaik ellenére. A hosszú békeidő rohamosan megszaporítja számukat is, és e növekedést nem ellensúlyozá semmi, mert a halandóság, nem lévén háborúk, minimumra szállott. És a számbeli emelkedéssel együtt járt a közvagyonosság hanyatlása is. Új jövedelmi forrásokat pedig e népek

nem szerezhetének, mert kereskedelmök a birodalom felé nem volt, s nem is lehetett, nem termelvén semmi olyat, mi a magasabb igényekhez szokott imperiumbeli lakosságnak inyére lehetett volna; sőt ellenkezőleg új kiadásaik támadtak minden nap, szorgalmasan látogatván a szomszéd római emporiumok piaczait, vásárait; igényeik, kívánalmaik emelkedni kezdének, a jövedelmi források pedig napról-napra fogyván, lassankint a közgazdasági válság is bekövetkezett minden nyomorával együtt. Ezen segítendő egyes törzsek a birodalom határai mögé való átköltözhetést többször is kérelmezik, de a helytartók felsőbb parancsra, vagy saját akaratukból mindannyiszor visszautasíták őket, nem is sejtvén, hogy e kérelmeknek az anyagiakon kívül még más okai is lehetnek és vannak.

A legfontosabb kétségtelenül az, hogy a népvándorlás első áradatai elérték a római végeken lakó népeket, a Duna felső vidékein épúgy, mint torkolatánál. Kezdetben a keleti germánok valának azok, kik a nyugatiak és déliek lakhelyeit fenyegeték, kénytelenségből, mert utánok meg a török-tatár népek tódulván, kelet felé többé vissza nem fordulhattak. Ily mozgalmakat rendesen a megélhetés gondjai okoznak, de elősegítik azokat a vesztett háborúk, egyes hatalmasabb törzsek terjeszkedései, belvillongások és politikai átalakulások is. Igy indult meg Németországban is ama százados mozgalom, mely csak Aurelianus korában ér véget. Ez a népvándorlásnak első, a góthok által provokált korszaka. A Keleti-Tenger s az Alsó-Visztula mellékein lakó germánok, góthok a második században délre fordulnak, s az Al-Duna felé törekedvén, karddal és szerződésekkel törnek útat magoknak. Főtörzseik az Odera és Visztula vidékein haladva, összeütközének a közép és déli germánokkal, hogy kiszorítsák őket területeikről. A Közép-Dunához azonban nem tudnak eljutni, mert útjokat állják a vandalok, naristok, markomannok, quadok és hermondurok. Ez kétségtelenül heves harczokat, politikai rázkódásokat és catastrophákat okozott, melyek e törzseket a szó szoros értelmében két tűz közé szoríták és érdekeik közös védelmére serkenték. S e közösség, melyet másfél századdal előbb két nagy ember: Arminius és Maroboduus nem tudtak létrehozni, most megalakul magától, [1] s minél több és több népet kényszerít csatlakozásra a végső veszély, annál inkább előtérbe lép a kérdésnek legegyszerűbb megoldása is: beköltözni, vagy ha kell, betörni [2] a római birodolomba, melynek gazdagsága, nagysága, hatalma e félbarbar és barbar népek előtt szinte utópicusnak tünhetett föl.

S az indokok, melyek megmozgaták e törzseket a Rajna mellékeitől egész Dáciáig, éreztették hatásukat az Al-Dunánál is, de itt csak azután, hogy nyugaton majdnem tetőpontját éri el a harcz.

És e küzdelmek közönkint a kétségbeesetteknek irtózatos elkeseredésével, másfél évtizedig dúlván, kiterjednek fél Európára és a barbar világnak majd-

[1] Julius Capitolinus: Vita Marci c. 22. Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant. — Ammianus Marcellinus 31., 5., 13.; unum spirando vesania gentium dissonarum.

[2] Capit. Vit. Marci c. 14.... aliisetiamgentibus quae pulsi a superioribus barbaris fugerant nisi reciperentur bellum inferentibus.

nem minden népére; ezért az események elbeszélése előtt, vázolom fővonásaiban az óriás sphaerát is, melyen mint romboló, s mindent elpusztító vihar zúgott végig e rettenetes háború.

A birodalom északkeleti provinciái.

A római birodalom tűzpontja Julius Caesar idejében sok tekintetben hasonlít egy dúsgazdag, de hányag földesúr kerítetlen belsőségeihez. Óriási birtokai a világ legszebb részén terülnek el, tekintélyét, hatalmát egyformán bámulják, csodálják és félik az Euphrát vidékén, mint Hispania nyugoti határain, Brittaniaban, a Rajna torkolatánál, mint a Nilus zuhatagjainál, és mégis az imperium középpontja Italia, tárva-nyitva áll minden ellenséges támadásnak, s még hozzá, a mi valóban boszantó lehetett a világ uraira nézve, apró népek zavarák édes álmaikat. Az élet kicsinyke bajai iránt teljesen érzéketlen dictator, nem törődve a határszéli kellemetlenségekkel, a távoli Brittannia meghódítását köti lelkére utódjainak s a rajnai határok biztosítását a barbar és mindig merész germánok ellen, hogy Gallia kibékíthető legyen sorsával.

De Augustus bármily tisztelettel viseltetett is a nagy Caesar végakarata iránt, elhalasztá, majd teljesen mellőzte Albion meghódítását, és Italia biztosításához fogván, háborút indít az Alpok zordon lakói ellen. Vállalatai teljes sikert aratván, Italia kikerekíttetett, s át volt törve az örök hó födte sziklafal délről — északfelé, megnyílt a hatalmas összekötő vonal, mely Rómát új kötelékekkel fűzte Közép-Európához, megjelölve az irányt is, merre kell haladniok a győzelmes fegyvereknek, ha végre akarják hajtani a birodalmat betöltő és mozgató eszmét, a világ meghódítását, s el volt hárítva a veszély is, hogy a hegyszorosokon át egy gall vagy germán Hanibál újra fenyegethesse az örök várost. Nem ok nélkül emlékezik tehát Augustus e vállalatokról, könnyen megbocsátható tetszelgéssel a Monumentum Ancyranumban.[1]

Az Alpok déli lejtőin lakó salassok, a taurinok szomszédjai még mindig függetlenek valának és épúgy megsarczolák és kirabolák, ha szerét ejtheték, a békés utazókat, mint hajdan. A köztársaság már 654-ben (= 100. Kr. e.) alapitá e kelletlen nép fékentartására Eporediát, — de sikertelenül, mert a gyarmatot csakhamar földúlták a rabló törzsek. Augustus Terentius Varrot küldi ellenök jelentékeny sereggel. A legiók több oldalról támadván meg a készületlen népet, győzelmet arattak, s császárjuk parancsára a fegyverfogható férfiakat fogságba hurczolván, Octavianus aggodalom nélkül alapíthatá meg háromezer gyarmatossal a gyorsan fölvirágzott Augusta Praetoriát (= Aosta, 25-ben Kr. e.), ugyanekkor Italiával egyesítvén a raeti Alpok lejtőit. De a hegység belseje még mindig megközelíthetetlen lévén, az új szerzemény igen kétes birtok volt. A hódítást tovább kelle tehát terjeszteni, s a császár mostoha fiai Tiberius és Drusus bizattak meg az új harczok megvívásával. Föladatukat szerencsés kézzel oldván meg, Drusus megnyitá a Brenner szorost, egyenes összeköttetést

[1] Mon. Ancyr. C. J. L. III. 796. l, c. 26: .... Alpes a regione ea, quae proxima est Hadriano mari, ad Tuscum imperio adieci nulli genti bello per iniuriam inlato.

létesítvén Italia és Germania között, melynek fönntartására és könnyítésére Augusta Vindelicorum (Augsburg) alapíttatott a havasok északi részén.

Róma seregei átkelvén az Alpokon, újra találkozának a germánokkal, s ezzel megered a véres háborúknak végtelen sorozata, melyek csak Tiberius kormánya idejében érnek véget.

Déli vagy Felső Germaniában e hadjáratokkal majdnem egyidejűleg szintén háborúk dúltak, sokszorosan összefonódva a pannóniai küzdelmekkel, annyira, hogy alig lehet elkülönítenünk az eseményeket.

A pannonok ellen vívott harczokra volt elég ok, és szükségesek is valának azok, mert e barbar vad népek minden pillanatban háborgaták Dalmatiát, Noricumot, s 738-ban (= 16. Kr. e.) valóságos rablóhadjáratot indítottak Histriába, két év mulva pedig nyilt lázadásban törtek ki és csak a félelmes Agrippa 741-iki (= 13. Kr. e.) megjelenése csillapítá le mozgalmaikat. Holta után azonban ismét megújulnak azok s Tiberius 742—744-ig (Kr. e. 12—10.) három hadjáratban küzd ellenök. E harczok eredménye a dunai határ megállapítása volt. A római legiók aligha lépték át ugyan a Drávát, de a sisciai (= Sziszek) főhadiszállást áthelyezék Poetoviaba (= Pettau) s a raetiai háborúk befejeztével, a noricumi helyőrségeknek legkeletibb vára Carnuntum (= Petronell) volt. De a Dráva és Duna közét, hazánk délnyugati részét, ha a birodalomhoz tartozónak tekinték is, nem kebelezték be, a legiókat nem küldék a Duna mellé, mert a Germania ellen kezdett támadó háborúkban elkerülhetetlenül szükséges volt az összeköttetés fönntartása a galliai hadakkal, s erre sokkal alkalmasabb góczpont volt Bécs, mint Buda (= Aquincum), nem esvén az ama harczvonalba, melyet a szomszéd, ezer veszélylyel fenyegető Marobod királysága ellen kellett fordítani és mindig készen tartani.

Marbod uralmát a Rajna mellől kiszorított suevek segélyével, a mai Csehország területén alapítá meg, kiűzve lakaikból, s részben ki is írtva az őslakókat, a bojoknak tekintélyes, hatalmas népét. A király hosszasan tartózkodván Rómában és Italiában, megismerkedett a birodalmat fönntartó intézményekkel, hadrendszerével, s midőn hatalomra jutott, meghonosítá azokat saját országában is. Vasmarka keményen összetartá a széthúzó, egymással folyton versengő, s minden harczi kalandra kész törzseket és valóságos, egységes nemzetté olvasztván népeit, Germania valódi alapítójának, első királyának tekinthető. A százfelé irányuló apró háborúknak véget vet, csak nagy harczokat vív szomszédjai ellen, részint, hogy leigázza, részint, hogy birodalmához csatolja őket, mint szövetségeseket. És a legtöbb törzs kénytelen is volt engedni, mert Marobod római mintára szervezett hetvenezer főnyi gyalog- és négyezer főnyi lovas hadának nem tudott ellentállani. E vakmerő és kegyetlen harczok fontos indokai lehettek az északi törzsek gyors meghódításának Drusus és Tiberius előtt, s hogy a legtöbb tengermelléki nép szerződéses viszonyba lépett Rómával. Marbod hatalma megszilárdulván, fenyegető állást foglalt az imperiummal szemben is, bár óvakodott a nyilt ellenségeskedéstől. Csak egyszer, s akkor is futólag avatkozott Drusus és a germánok harczaiba, midőn a cheruskokkal szövetséget kötött — rövid időre. Az ellentétes érdekek azonban nagyhamar elválaszták

őket, s a király semleges maradt. A birodalom még sem tűrheté meg őt, és Tiberius Kr. u. 6-ban halaszthatatlannak vélvén a kenyértörést, megindítá Pannoniába összepontosított öt legióját Carnuntum felé, hogy innen támadja meg Marobodot, indulási parancsot küldve a Galliában szintén öt legióval állomásozó Sentius Saturninus-nak is, hogy gyors menetekben vezesse seregeit a nagy vállalatra. És néhány nap mulva már egyesülendők voltak, midőn a császári herczeg háta mögött föllázadt egész Pannonia. A fölkelők, úgy látszik, csak azt várták, hogy a félelmes hadvezér túl legyen határaikon.

A lázadók nem várva be a legiók támadását, berontottak Macedoniába, s Itália megtámadását is tervezék. A védtelen Juli Alpokon át könnyen eljuthattak Tergeste-ig (Triest) avagy Aquilaeaig, s innen tíz nap alatt Róma falai alatt lehetnek, mondá Augustus a senatusban, kétségtelenül azért, hogy egész a végletekig menő katonai törvényeket fogadtasson el a megrémült «Atyákkal.» A senatus készségesen szavazván meg mindent, a veszélyeztetett pontokra küldettek a nélkülözhető, s a gyorsan újonczozott csapatok. Moesia helytartója Aulus Caecina Severus és Roemetalkes thrák király érkezvén legelőször a harcztérre, megkezdték a küzdelmet, mielőtt a tengerentúli csapatok megjelenhettek, mielőtt Tiberius megtérhetett. A herczeg a rémhírekre — békét kötvén Maroboddal — gyors menetekben fordúlt vissza, s tíz legiót vezetett a két Bato és Pinnes ellen. A segédcsapatok megérkeztével százhúszezer ember szállott szembe a forradalommal, s a küzdelmek mégis végtelen sok vérbe és hosszú időbe kerültek. Minden talpalatnyi földet csak elkeseredett harczokkal lehetett kiragadni a lázadók kezéből, kik Sisciát (Sziszek) és Sirmiumot (Mitrovicz) is ostrom alá akarván fogni, Tiberiust a végső kimerülésig zaklaták. Dalmátiában hasonló erélylyel küzdvén Bato, a hadjárat első éve majdnem eredménytelenül záratott be. 7-ben Tiberius már tizenöt legióval harczol ellenök, oldalán az ifjú, tűzvérü Germanicusszal, és még sem tud véget vetni a rémületes vérontásnak. Csak a következő évben hanyatlik a forradalom ereje, midőn a pannoniai Bato meghódol és Tiberius kezébe szolgáltatja társát Pinnest is. A rómaiak viszonzásúl a breukok királyának ismerik el az árulót. Soká azonban nem örvendhetett dicsőségének, mert dalmátiai névrokona kézrekerítvén őt, kivégezteté. A breukok erre még egyszer fegyvert fognak, de soraikat az éhség és három éves harczok nagyon megritkítván, hamar elnyomattak. Csak Dalmátiában harczoltak még a fölkelők, saját tűzhelyeiket védve, de küzdelmeik jövőjében már ők sem tudtak bízni. Vezérök Bato meg is hódolt, s mint politikai fogoly Ravennaban internáltatott. Társai, hívei még folytaták néhány hónapig a guerilla harczot, bár teljesen eredménytelenül. Germanicus és tisztjei csapást csapás után mérve rájok, három-négy sziklafészekbe húzódtak vissza, melyeket Tiberius, a 9-ik év nyarán meglátogatván a csatatért, rohammal vétetett be. Augustus 3-án elesvén az utolsó is, Dalmátiában és Pannoniában remegve hódolt meg mindenki Róma sasai előtt.

Marbod ellen a háború most akadálytalanúl megindítható lett volna, de Varus véres árnya visszariasztá Augustust Germania megtámadásától. Egy második vereség trónjába kerülhetett volna az öregedő császárnak. Végső éveit nyugalomban, Liviájának szeretetteljes ápoló karjai között kivánta tölteni.

14-ben meghalván a császár, Tiberius vevé át a kormányt, s meggyőződése szerint és ebben Germanicus is osztozott, előbb Varust kellett megboszúlni. Ez megtörtént, de oly vér és pénz áldozatok árán, hogy az aggódó imperator visszariadt a további háborúktól, s mert éles szeme látta, hogy Germaniában Arminius és Marobod nem férnek meg. 17-ben csakugyan egymásra törtek. Harczaik sokáig ingadoztak, míg végül Arminius győzött, s Marobod szövetségeseitől elhagyatva saját népére volt utalva. Igy nem soká tarthatá magát; már 18-ban megdönték trónját és ő Ravennában Tiberiustól kap menhelyet. Két évvel később Arminiust orgyilkosok ölték meg.

Germania felől tehát nem fenyegeté veszély többé a birodalmat. Hosszú, évtizedekig tartó békét élveznek a véráztatta területek, s az imperium apránként tovább terjeszthetí hátárait, a nélkül hogy számbavehető ellenállásra találna.

A Neckar vidékén Varus csatája után azonnal megvonják a katonai határt, s azon belül nem tűrnek meg germán településeket. Vespasian akadálytalanúl telepíté be a tizedföldeket, sőt már ő maga, vagy egyik fia (Titus, Domitianus?) Ara Augusti-t is állít a jobbparti germánoknak. A Neckar vidék elfoglalásának szükségképi következménye volt a rajna-jobbparti út kiépítése, mely Mogontiacum-tól (Mainz) Heidelberg és Badenen át Offenburgig húzódott. 100-ban Trajan folytatván azt a Dunáig, Galliát közvetlen összeköttetésbe hozá Felső-Germania és Pannoniával. E nagy munkát legionariusok végezték békésen. A Neckar vidékén nem laktak germán népek, a Duna jobbpartján elhúzódó keskeny szalag elfoglalása pedig alig kerülhetett nehézségekbe. Igy Róma politikája a Rajna jobbpartján csak félsikert aratott, Germania szabad maradt, s ha annak nyugoti és délnyugoti határvidékeiből egy-egy szelvényt időnkint leválaszthat is a birodalom, úgy ez csak a törzsek hanyagságának, lanyhaságának következménye.

Annál nagyobb és teljesebb volt az eredmény a Duna jobb partján, eredetétől torkolatáig. Midőn Augustus trónra lépett, a rómaiak az itáliai félszigeten még nem voltak urai az Alpoknak, a görög félszigeten alig a Haemosnak (Balkán), s a partszegélynek az Adriai és Fekete tengeren. Seholsem ért hatalmuk a Dunáig, s éjszak Italia mint az Illyr és pontosi virágzó kereskedő városok, Macedonia és Thracia gazdag vidékei folyton ki valának téve a szomszéd barbár népek rablásainak. A császár halálakor pedig az önálló kormányhoz alig jutott, Illyria helyét öt nagy helytartóság foglalja el: Raetia, Noricum, Alsó-Illyria vagy Pannonia, Felső-Illyria vagy Dalmatia és Moesia; s a Duna folyásának egész hosszában, ha katonailag nem is, de politikailag birodalmi határnak tekintetett.

Raetaaban a civilisatio nem igen fejlődött ki. A felső Inn és felső-Rajna vidéki Alpokban s völgyeikben kis számú, az etruskokkal valószínüleg rokon nép lakott, és félig barbar lévén, nem igen vonzá hegyei közé az italiai gyarmatosokat, daczára, hogy a délfelé nyíló völgyek, mint az Ets-é, sűrűn valának colonisálva. Továbbá a fönsíkon, a Boden tó és Inn között a kelta és vindeliciai törzsek területe elég alkalmas lett volna a római culturára, de nem lévén Itália közvetlen folytatásának tekinthető, nem civilisáltatott, sőt a hódítás

alkalmával arra is gondoltak, hogy teljesen elnéptelenítik. És később sem igen népesíték be, csak a nagy állami út mellett keletkezett Augusta-Vindelicorum (Augsburg), s mezőváros ez is, és marad egy századig, mígnem Hadrián megváltoztatván az eddigi politikát, bevonja éjszakot is a romanisálás keretébe. Ezzel együtt történt, hogy a birodalom határai a felső Rajna felé kiterjesztetvén, városok keletkeznek a tizedföldeken is. Augusta-Vindelicorum azonban, ezután is főhelye Raetiának. A kormány e tartózkodása volt az oka, hogy Raetiában, bár császári provincia, nem állomásoztak első osztályú csapatok, hanem csak auxiliumok, melyeknek sohasem volt meg az a civilisáló hatása, mint a legiók táborainak.

A szomszéd Noricum provincialis intézményei kétségtelenül azonosak voltak Raetiaéival, de mégis másképen fejlődött. Italia egy oldalról sem közelíthető meg oly könnyen, mint éjszak felől: Aquilaea kereskedelmi összeköttetései Friaulon át a felső Duna felé, a noricumi vasművek, s a juli alpokon át a Száva völgye felé, inkább előkészíték a római határ kiterjesztését, mint bárhol a Duna mellékén. Számos virágzó kereskedő városa annyira romanisálta, hogy a birodalomhoz csatolást elég volt egyszerüen kihirdetni. Az eredetileg kétségtelenül illyr, később jó részben kelta lakosság nem mutatott semmi ellenállást; önként hajolt meg a római politika, mint civilisatio előtt, s később Claudius császár idejében az egész terület, még a Dráva völgyétől a Tauernnek által elválasztott éjszaki rész is az italiai községi rendszer alapján organisáltatott. Noricum Italia kiegészítő részének tekintetvén, a legiók sorozásánál az anyaországgal egyenlő kedvezményben részesült. A két első században azon ok miatt, hogy Italia közelében ne legyenek nagy hadparancsnokságok, itt sem állítanak legio táborokat. Auxiliumok látták el a helyőrségi szolgálatot.

Illyricum, vagyis az Italia és Macedonia közt lévő terület, kissebb részben már a köztársaság idejében egyesíttetett a görög-macedon helytartósággal, nagyobb részben pedig, mint Italia melléktartománya a cisalpin Gallia szervezése után ezzel együtt, egy helytartóságként kormányoztatott.

A déli provincia — Dalmatia, a császárság alatt új korszakba lép. A görög kereskedők két nagy emporiumot alapítának ott: Apolloniát (Valona mellett) és Dyrrachiumot (Durrazzo). Tovább éjszakra azonban a hellenek csak Issa (Lissa), Pharos (Lesina) és Kerkyra (Curzola) szigeteket népesíték be, élénk kereskedést üzve a parti lakossággal. A római köztársaság idejében itáliai kereskedők oly nagy számban települtek le Epitaurum (Ragusa Vecchia), Narona, Salona és Jaderben (Zara), hogy Caesar és Pompeius háborújában jelentékeny szerepet játszhattak. A telepesek száma folyton növekedvén, az oda küldött veteránok s kibecsült italiaiak által, a községek gyorsan fölvirágzottak, különösen azután, hogy római jogot kaptak. Ezzel együtt rohamosan terjedvén a romanisálás is, egy idő óta latinul beszélt az egész tengerpart. A civilisatió terjedésének e belső részekben helyi akadályai voltak, bár a római kormány sokat tett elhárításukra, de hiába, a költséges úthálózatok nem tehettek meg mindent, vizi közlekedésre pedig Dalmátia rövid folyói nem alkalmasak. A burnumi (= Supljaja Cerkva, Ivasevzi mellett) a Kerka völgyében, a delminiumié

alatt (Gardun, Trigl mellett) pedig a Cettina völgyében, meghonosultak a latin szokások, műveltség, de a vízválasztón túl, az adriai tenger és Duna között, a Kulpa és Drin völgyeiben csak oly kezdetleges viszonyok voltak, mint a mai Boszniában. Ily körülmények között Dalmátiában, a partokon, s a partok mögött fekvő területeken a legiók csakhamar fölöslegessé váltak, és már Vespasian Pannoniába küldhette a Burnum és Delminium castrumaiba elhelyezett hadtesteket.

A déli illyr provincia a békés kormányzás alatt nem visz többé vezérszerepet, de annál inkább az éjszaki Illyricum-Pannonia. A dunai hadseregben a pannon legiók époly szerepet játszanak, mint északon a rajnaiak, s a dalmát és moesiai seregek épúgy meghajolnak amazok előtt, mint követik a rhenusiak példáját a brittanniai és hispan hadtestek.

A latin civilisatió Pannoniában legelőbb Noricum határán fejlődik (Emona = Laibach), s Sabaria (= Szombathely) a noricumi városokkal együtt kap polgárjogot. A tartomány belsejét csak a legióknak a Duna mellé helyezése után szervezik. A nyugoti részeken Scarabantia, eredetileg noricumi területen a Flaviusok alatt kap polgárjogot, míg Vindobona és Carnuntum önmagoktól fejlődnek táborvárosokká. A Száva és Dráva között Siscia és Sirmium (=Sziszek és Mitrovicz) a Flaviusoktól, a Drávánál Poetovio (= Pettau) Trajántól kapnak városi jogot; Mursa (Eszék) Hadrian alatt lesz colonia. Az illyr s részben kelta őslakosság is gyorsan ellatinosodik, és a nemzeti nyelv csak a távol eső vidékeken maradt fönn. A Rábától keletre s a Drávától északra fekvő területek egész a Dunáig már Augustus alatt is a birodalomhoz tartozóknak tekintettek, de valószínüleg csak annyira, mint Germania Varus csatája előtt; városok nem igen fejlődnek, s a helyőrség rendkivül csekély. Ez csak Traján után változik meg, midőn meghódítják Dáciát.

A Duna jobbpartjának alsó részét, a Margus (Morava) hegyvidékeit mindkét parton, s a Duna és Haemos között elterülő síkságot a thrákok lakták. Harczias, erőteljes, a függetlenséget szerető nép. Területeiket, midőn a dynastiát egy kiskorú herczeg képviseli, Tiberius 19-ben helytartósággá tette, de 21-ben már föllázadnak, s forradalmukat csak nagy erőfeszítésekkel tudják elnyomni. 25-ben a kormány sorozást rendel, mire ismét lázadás tör ki. Míg Tiberius élt, a kormányzás győzelmi jog alapján történt. Holta után Gaius császár vissza ülteti Kotyst, gyermekkori barátját, trónjára, s ő békésen uralkodik Claudiusig, — a ki edictummal, minden előleges tárgyalás nélkül szünteti meg a királyságot. Erre újból fegyvert fognak, s a császár csak hosszú, véres harczok után tudja a békét helyreállítani, s szervezni a közvetlen kormányt. Az új provincia helytartója körül-belül kétezer legionariussal rendelkezdett, s a Perinthosnál (Erekli) állomásozó flottával. A bekebelezés után elkészültek a hadi útak, s 61-ben már az utasok részére emelt állomás-épületek is átadatnak a forgalomnak. Thrácia azóta hű és hasznos provincia, mely kitünő gyalog- és lovaskatonákat s tengerészeket ad.

Moesia történeti emlékei nem adnak hírt ilyen ellenállásról, de ázért a hangulat csak oly római ellenes lehetett itt, mint ott, de a sík vidék nem al-

kalmas a forradalmakra, s közel valának a viminaciumi (Kostolácz) legionariusok is .... csöndes tehát minden.

Ezen óriás, a Rajna mellékeitől a Fekete-tengerig terjedő sphaera határain három nagy néptörzs: a germanok, sarmaták és thrákok laknak, örökös ellenségeskedésben egymással, s a férfikora delét túlélt birodalommal, melyre ólomsúlylyal nehezednek.

A germánok törzsei közül, — a szabadokat értem — az Alsó-Rajna mellékein legkiválóbbak a batavok, kiket Drusus békés úton vont belé a birodalom hatalmi körébe. Tanyáikat a Rajna deltája mellett, s a torkolat nagy szigetein üték föl egész az Ó-Rajnáig, tehát Antwerpentől Utrechtig és Leidenig, s déli Hollandban — kelta területen, megtartva annak ősi helyneveit is. A nyugtalan és rakonczátlan keltákkal ellentétben mindig békés alattvalók lévén, a hadseregben különleges állást élveztek, polgári tekintetben is kiváló szabadalmakkal bírva. Adómentesek voltak, de katonakötelesek lévén mindannyian, egyik megyéjök 1000 lovast és 9000 gyalogost állított a birodalmi hadsereg mellé. E csapatok parancsnokai, — eltérőleg az átalános szokástól, mindig batavok valának, mert hűségük kifogástalannak tartaték. Ezért sorozák közülök a császári testőröket is. Varus csatájában nem vettek részt, s Augustus, ha a catastropha után hazaküldi is germán gárdáját, — gyanakodván reájok, néhány hónap mulva ismét visszahívja a kipótolhatatlannak látszó csapatot, megtisztelve azt korlátlan bizalmával.

Szomszédjaik a Rajna jobbpartján, északi Hollandban a cannenefatok.

A friezek a rólok nevezett partvidéken lakván, egész az Emsig, hódolásuk után sok nagy szolgálatot tőnek a hadjáratokban, különösen Drususnak, midőn csatornáját épité és Germanicusnak, mint leghívebb szövetségesei a szerencsétlen tengeri vállalatok alkalmával. Pénz adót nem fizettek, csak bizonyos mennyiségű ökör-bőr beszolgáltatására valának kötelezve. Csapatjaik a római auxiliumok között kiváló szerepet játszottak.

Keleten a Weser mindkét partján az Ems és Elbé között a tenger partig vannak a chaukok. A friezekkel együtt hódoltak meg Drusus sasainak, de nem minden ellenállás nélkül.

A római határvédelem nyomasztó ereje e népeket hosszú ideig függésben tudá tartani. Alig is hallunk közös mozgalmakról egész Civilisig. A batavok forradalma nagy hullámokat vetett ugyan, de komoly veszélylyel még sem fenyegeté a birodalom uralmát, s midőn elnyomatott az, minden visszatért a rendes kerékvágásba. Fontos katonai következménye volt e lázadásnak, hogy a german auxiliumokat ez időtől nem alkalmazák szülőföldjükön, csak idegen területen, s többé nem volt egyetlen eset sem, hogy a segédcsapatok föllázadtak volna legiőik ellen. E lázadásban utószor küzdenek támadólag a jobbparti független germánok az imperium ellen.

Közülök a birodalmi határhoz legközelebb laknak, az Ems mindkét partján, s az Ems és Lippe között a bructerek.

A cheruskok Arminius halála után nem igen említtetnek.

A marsok Germanicus hadjáratai óta teljes tétlenségben élnek.

A longobardok száma kicsi, írja róluk Tacitus, de biztosítja őket vitézségük, merészségük.

A semnonok a legjobb viszonyban lévén Rómával, királyuk Masuus és vele Ganna jósnő, hódoló tisztelettel látogatják meg Domitiánt a fővárosban, s a császár nagy nyájassággal fogadja őket.

Felső-Germániában a balparti tribokok, németek, vangionok teljesen ellatinosodtak.

A jobb parton laknak a mattiakok és a chattok. A cheruskok bukása után utóbbiak vevén át a vezérszerepet a birodalomnak Arminius halála után vívott minden háborúja ellenök irányúl. 41 és 50-ben Claudius küzd ellenök; 69—70-ben Civilis oldalán harczolnak; 83-ban Domitian támadja meg őket, s ha nem végzi is nagy dicsőséggel a háborút, a birodalom határait még is kiterjeszti, mert az usipiakat még is meghódoltatja, sőt a chattoknak néhány törzsét is. 88-ban Lucius Antoninus Saturninus föllázadt légióival szövetkeznek, de a fölkelés elfojtatott, mielőtt ők átkelhettek volna a Rajnán. Kisebb-nagyobb csapatok e háborúk, torzsalkodások daczára is, a béke éveiben szivesen vállaltak szolgálatot, különösen nagyravágyó előkelőik kiséretében, mint önkéntesek pedig ép oly számosan állottak be a római csapatokba, mint bármely más germán törzs fiai.

Szomszédságukban laktak a tencterek, az egyetlen lovas törzs a germánok között.

Tőlük délre vannak a hermondurok; mellettök találjuk a naristokat, majd a suevek vagy markomannokat.

E két elnevezést fölváltva használják a rómaiak, — az régebbi — és inkább a mai Csehország határain túl lakókra alkalmazák, utóbbival pedig Boiohaemum lakosait jelzik. Tacitus nem igen tesz különbséget a két terminus között. A suevek népe, mondja, nem egy, mint a chattoké és tenctereké, s Germániának nagyobb részét bírja külön-külön nemzetiségekkel és nevekkel. Törzseik között a vezérszerepet a markomannok, Boiohaemum lakosai viszik. Az ő erejök és dicsőségök a legnagyobb, írja Tacitus, s lakhelyeiket is vitézséggel szerzék, elűzvén hajdan a boiokat. Országuk a Duna felé mintegy homloka Germaniának.

Történetükből csak a Róma által provocált, s a Marobod bukásával összefüggő eseményeket ismerjük. Királyuk detronizálása után Morvában lakó törzsrokonaikkal, a quadokkal együtt bizonyos tekintetben a birodalom fönhatósága alá kerülnek, mennyiben a sűrűn föltűnő trónkövetelők, ha megszorulnak, mindig az imperium támogatását keresik, és ez, ha fegyveres segélyt nem is, de menhelyet mindig ad a bukott nagyságoknak, s a császárok befolyása néha annyira megnő, hogy ellenmondás nélkül tölthetik be a megürült királyi széket. Historiájuk Marobod bukása óta a belviszályoknak végtelen sorozata. Cataulda az első király győzelmes ellenfele, nem soká uralkodhatott, mert a szomszéd hermondurok fejedelme, Vibilius megtámadván, elűzé őt, s a menekvő Tiberius asylumát veszi igénybe. A császár békét parancsolván a hermonduroknak, a quád Vanniust ülteti Cataulda királyi székébe, s elismerteti őt Vibiliusszal. Vanniust harmincz év mulva hugának fiai Vangio és Sido a szileziai lygiek segélyével

buktatják meg. Az elűzött király Rómához fordul segélyért, de ez, politikájához híven, csak menhelyet ád neki, s elismeri a társuralkodókat, kik az országot ketté osztván, készséggel hódoltak meg az imperium fönhatósága előtt. Sido és Vangio utódja Italicus, Vespasian mellett harczolt a dunai sereggel. Domitian ellen háborút viselnek ugyan, de örömmel fogadják a feléjök nyujtott békejobbot, s könnyen feledik sérelmeiket. Róma hatása a suevek közviszonyaira nagyon észrevehető. Érmeik latin köriratúak, bár nincsen rajtok a császár arczképe, s nem a birodalom pénzegysége szerint vervék. Az előkelők szeretik a latin neveket, sűrűn járnak Rómába, hol a császár alattvalóiként fogadtatnak, bár területük nincsen formaszerint bekebelezve. A katonai hatóság nem soroztat közöttök, a birodalom mégis számít segédcsapataikra és jó szomszédságukra, úgy, hogy kezdetben Pannonia éjszaki határán, a Duna mellékein nem is tart helyőrséget.

Majdnem mindíg együtt említtetnek velök a quadok, kik a suev törzs legkeletibb kiágazásai. Lakásaik, tanyáik a mai Morvában s Magyarország nyugoti részein terültek a Morva és Garam között.

A hermondurok, markomanok és quadok közt laknak a naristok.

Cseh- és Morvaországtól éjszakra a vandalok telepeit találjuk. Egyik törzsük asding vagy asting nevet visel.

Kelet felé a marsignok, gotinok, osok és burok határolják a markomanokat s quadokat. A marsignok és burok a suev törzsbe tartoznak, a gotinok gallok (?) az osok pannonok, s adófizetői a germanok, mint jazygoknak.

A victophálok a második század utolsó évtizedében a régi Erdély északi részein laktak.

A carpok Magyarország belső hegyvidékeit foglalják el.

Hazánk kelet és nyugot mesgyéjén feküdvén, érinték mindenkor határait a két világtáj ellentétei által Európában fölidézett események, melyek legtöbbször dús rónáinkon vagy hegyeink között zajlottak le, a régmultban épúgy, mint a történet egész folyamán. E helyzet jellegének megfelelő a néprajzi kép is, különösen az ősi, midőn a civilisatiónak mindent nivellaló, kiegyenlítő és kisímító hatása még nem érezhető. A civilisált világ határain tanyázó barbár és félbarbár népeknek fajilag különböző tömegei hazánkban, mint tűzpontban érnek össze: a germánok bírják annak nyugoti részét, a sarmaták a Duna és Tisza közét, keleti részét a thrák fajba tartozó dákok, s törzseik a Kárpátokon túlra is kibocsátják ágaikat. A sarmatákhoz tartoznak a jazygok, kik a Pontus mellől indulva ki, átkelnek a Kárpátokon s a nagy magyar Alföldet foglalják el a dákok és quadok szomszédságában. Hazánkban Claudius császár óta említtetnek, mint Vannius király szövetségesei. Rómával jó viszonyban vannak, s midőn az aldunai legiók Vespasianért sikra kelni Italiába mennek, a jazygok fölajánlják jószolgálataikat, de a római hadak, megköszönve a szíves jóakaratot, csak kezeseket vesznek tőlök, hogy távollétök idejében nem háborgatják a határokat. Később a harmadik Flavius ellen már ők is harczolnak, s nagy részök van a dákok győzelmeiben; szembeszállanak Trajánnal is, de Decebal dicsőségének elhalaványulta után azonnal békére lépnek Rómával.

Sokkal veszélyesebb szomszédok a dákok, őket Trajan hódítja meg.

A Kárpátoknak északkeleti lejtőin s a Duna torkolatának szigetein, különösen Peuce-n (Piczina?), laknak a bastarnok és peucinek, egy és ugyanazon hatalmas german törzs. A görögök és rómaiakkal korán jutának érintkezésbe, s nagyhamar félelmesé lőnek féket nem ismerő vitézségök által. A történet 182-ben Kr. e. emlékezik meg rólok először, midőn Fülöp megakarván a háborút indítani Róma ellen, segélyt kérő követeket külde hozzájok. Óhaját a főnökök hajlandók lévén teljesíteni, fényes küldöttség érkezett a király udvarába, s a főnemesek egyike még testvérének kezét is fölajánlá az uralkodó fiának. Ekkor azonban nem törvén ki a háború, csak két év mulva találkozunk velök, midőn Perseus izgatásaira betörnek Dardaniába, hogy lakosait, mint Macedonia ellenségeit megfenyítsék. A dardanok kicsinyke népe megrémülvén e veszélytől, követséget külde Rómába segélyért, élénk színekkel ecsetelvén a bastarnok roppant számát, harczosaiknak vakmerő vitézségét, óriás testalkatát s összeköttetéseiket Perseusszal, melyeknek végső czélja az volt, hogy elfoglalva Dardaniát, a skordiskok területén át betörjenek Itáliába. E tervet megakadályozá Fülöp halála, de azért körülbelül háromszázezer bastarno Clondicus vezérlete alatt nem szünt meg fenyegetni Dardaniát. Később pedig Perseus fösvénységén mult, hogy nem harczoltak közösen a macedonokkal, midőn hetvenezer gyalog és lovas állott indulásra készen. Saját felelősségükre indíták meg tehát a háborút, s csak Thracia teljes kirablása és elpusztítása után térnek vissza a Duna mellé. Mithridates pontosi király már bőkezűbb lévén, hiven harczoltak mellette, de úgy látszik nem sok sikerrel, mert Pompeius diadalmenetén a legyőzöttek jegyzékében megemlíttetnek ők is. Annál nagyobb sikerrel küzdenek Antonius ellen, ki Macedoniában háborúba keveredvén, velök hátrálni kénytelen, mignem Cassius 30-ban túlnyomó erővel indulva ellenök, kiszorítja őket Thraciából, s földulja még aldunai telepeiket is. De e nagy veszteségek nem törték meg törzsüket, mert később is, még ifjúi erőben élnek a Kárpátok lejtőin Galiczia és Bukovina felé és Peuce szigetén.

A kostobokok szomszédságában a Tyras (Dnestr) és Hypanis (Bug) között a gelonok laknak.

Ezeknek keleti szomszédjai a roxolánok, kik a Tanais (Don), a Maeotis tó (azowi tenger) s a Borysthenes (Dnepr) között tanyáznak. Jelentékeny számu nép, mely Mithridates Eupator ellen ötvenezer emberrel harczolt. Az aldunai tartományokat sokszor háborgatván, Hadrián évjáradék árán köt velök békét. Jazyg törzsrokonaikkal sűrű kereskedelmi összeköttetésben lévén, pontos értesüléseik valának a középdunai eseményekről.

A birodalom tényleges határaitól távolabb laknak az alánok. A rómaiak Vespasianus idejében ismerkednek meg velök, midőn Armenia királya Volagasos segélyt kér a Kaukazus szorosain át betört lovas hordáik ellen. Alkalomadtával még az aldunai tartományokat is meglátogatják.

E tömérdek barbárral szemben a római birodalom Germaniában Varus csatája óta, a Duna mellékein pedig Raetia, Noricum, Pannonia s Moesia meghódítása óta, a birtokával elégedett, de azt féltő nagy urat játsza. Határait meg-

erősíti az egész óriás vonalon, elzárja, castrumokat épít, legiókkal rakja meg azokat, s nem igen törődik a külvilággal. Katonai beavatkozásokról nem értesülünk, diplomacziailag a császárság még gyakran érvényesíti ugyan befolyását, de épen nem, vagy ritkán kisérvén azt katonai karhatalommal már Tiberius óta, hatalma, tekintélye lassan képzeletivé válik s a barbárok nem igen tekintik kötelezőnek rendelkezéseit, békebíróságát pedig egyátalán nem kérik. Mindinkább előtérbe kelle tehát lépnie az erős határvédelem fontosságának, sőt elkerülhetetlen szükségességének, és az Augustus halálától a markoman háborúk kitöréséig letelt kerek másfélszázad létre is hozza az óriás erődítmény-sorozatot, mely nem reflectálva a Rajnának közép és alsó folyására, ennek forrásvidékétől megszakítás nélkül húzódik a Duna torkolatáig.

A Germania ellen irányuló megerősített határvonal összesen 250 római mf. (368 km.) hosszú, s a Rajna forrásvidékén kezdődve befogja a Taunus hegységet, a Majna síkságának jelentékeny részét, s Friedbergnél délre fordulva Grosskrotzenburgnál, Hanau közelében éri el a Majnát. Innen Wörthig a folyót követi, majd átcsap a Neckar felé s Wimpfenhez érkezve, további folytatása mindig a part mellett halad.

Később e limes déli fele elé egy másodikat vontak, mely a Majna mellett huzódik egész Miltenbergig, innen pedig majdnem torony irányban Stuttgart és Aalen között egész Lorchig. Itt éri el a 120 római mf. hosszú (174 km.) raetiai limes a germaniait, s ív alakban haladva Kelheimtől, elmegy Regensburg mellett, hol eltávolodik a Dunától, és Lorchnál végződik. A felső-germaniai limes, egymástól legföljebb félnapi járásnyira fekvő (15 km.) castellumok szakadatlan sorából áll, s hol az egyes városok közt az útvonal nem halad a Majna vagy Neckar mellett, ott mérsékelt magasságú zárvonal van fölhányva, előtte árokkal, mig belső részén közönkint tornyok emelkednek. A castellumok nincsenek közvetlenül a limes mellé építve, hanem attól fél vagy egy km. távolságra. A raetiai limes csak törmelékkövekkel erősített földhányás külső árkok és őrtornyok nélkül, s a castellumok is különböző 4—5 km. minimalis távolságra helyezvék el egymástól, a zárvonallal való minden összeköttetés nélkül. Keletkezésük idejére nincsenek adataink: a felső-germaniai már meg volt Pius alatt; a raetai pedig valószínűleg a markoman háborúkat megelőzőleg keletkezett. A limesnek nem volt közvetlen czélja a határvédelem, inkább csak a határt jelezte, a sajátképi védelem a castrumok és castellumok őrségének kötelessége. A limes lehetőleg egyenes vonal lévén, vagy oly csekély hajlású, hogy görbülése nem alterálta a kilátást, az őrségek jelek által, nappal füstfellegek, éjjel égő csóvák és fáklyák által érintkezének egymással, bárha kölcsönös segélyre — Germaniában — nem igen számítottak, mert az erődöket nem kötvén össze közlekedési vonalak, a szükséges támogatást mindig azon úton kapák, melynek végső pontján feküdtek. A raetiai limesen nem igen vannak nagyobb erődök és őrtornyok, csak a felső-germaniain, amott a békés hermondurok fölöslegessé tevék a szigorúbb rendszabályokat, de emitt a harczias chattok miatt époly szükséges vala a legerélyesebb védelem, mint Brittanniában, a mely folytonos ostromállapotban volt. A chattok mozgalmainak lezajlása után a helyőrségek

apránkint mégis leszállíthatók valának, jóllehet Róma tekintélyére, fegyvereire mindig szükség volt a Neckar mellékén is. A raetiai limes is megerősíttetett később s míg azelőtt a római helyőrségek Felső-Germaniában és Raetiában, a Rajna mellékén, Strassburgon át Basel felé s Vindonissán keresztül a Boden tóig, innen pedig a Felső-Dunáig nyultak, úgy most Felső-Germania főhadiszállása Magontiacum (Mainz), s Raetiaé Castra Regina (Regensburg), tehát a két főhadsereg közelébb hozatott egymáshoz. Ezzel a vindonissai (Vindisch — Zürich mellett) fölösleges lőn. A rajnai hadsereg ennek következtében reducálható volt felére, a szomszédos nagy hadsereggel együtt. Az eredeti négy legio — a batav fölkelés alatt három volt ugyan, de ez csak esetleg, még Trajan idejében ott állomásozott Germaniában, de Marcus császár trónraléptekor csak kettő, a VIII-ik és XXII-ik látja el a határvédelmet, s az elsőnek parancsnoksága néhány cohorsszal Strassburgban, a másiké Mainzban tartózkodik, a többi zászlóalj pedig számos apró részre fölosztva, a limes castrumaiban és castellumaiban van elhelyezve.

Noricumban a Duna mellékén, Itáliát az Alpok által kellően megvédettnek tekintvén, csak másodrangú és igen csekély számú katonaság állomásozott a trigisamumi (St.-Pölten) s a lacus-felicisi (Mauer, Achling mellett) apró táborokban. Csak Marcus Aurelius szaporítja meg keserves tapasztalatain okulva a helyőrségeket. Annál fontosabbnak tekintik a Közép-Dunát, különösen Vespasián óta, ki a bécsi erdő s Lajta közt fekvő területet Pannoniához csatolta a XIII. és XV-dik legiókat pedig a Duna mellé rendelte. Ezek építik a vindobonai (Bécs), carnuntumi (Petronell) táborokat. A déli részben már a Claudius által kiépített hadi út délfelé hatalmas támaszpontokkal köti össze az új castrumokat. Scrabantia (Soprony), Sabaria (Szombathely) s Poetovioval (Pettau), melyekben jelentékeny helyőrségek állomásozának, egymás között pedig az alanovai (Schwechat) s aequinoctiumi (Fischamend) révén tarták fönn az érintkezést. A bécsi erdő és a Margus (Morva) folyó torkolata közt elterülő határrész megerősítése valóban rendkívül fontos volt, mert ide könyöklenek be Tacitus szerint a german markomanok és quadok hatalmas birodalmai, s mert a Morva széles völgye az ellenséges hadseregeknek kedvező gyülekező hely vala. E két nagy erősség Vespasian idejében középpontja volt a határvédelemnek a Duna mellékén, de Trajan és Hadrian megerősítvén egész Singidunumig (Belgrád) a nagy folyót, úgyszólván végső ízei lőnek az óriási védrendszernek, melynek legerősebb, leghatalmasabb várai Brigetio (Ó-Szőny) Komárom alatt, de a Duna jobb partján és Aquincum (Ó-Buda) valának.

Az Alduna védelmi rendszerét Dacia meghódítása nem változtatta meg, az új provinciát, barbarok által lévén befogva három oldalról, központon kivüli positiónak tekintik, s mint ilyent, külön védelem alá helyezik, a nélkül, hogy a dunai vonalat megváltoztatták volna. A Duna balpartja s a Tiszavidék továbbra is megmarad a jazygok birtokában, — érintetlenül hagyják a mai Oláhország területének legnagyobb részét is, melyen egymást üzve, kergetve tolongtak a birodalmi határokat mindig háborgató barbárok. Még szerencséje Rómának, hogy akkor kezdenek nagyobb veszélylyel fenyegetni, midőn a Raj-

nánál a népáradat háborgása szünni kezdett. A birodalom elvonhatá tehát apránkint legióit a Duna mellékére, s itt már Domitian idejében nyolcz, Traján idejében pedig tiz legio állomásoz megfelelő számú segédcsapattal, és Dácia szervezése után öt hadparancsnokság ügyel a békés lakosság teljes biztosságára. Kezdetben úgy látszik a Dunának alsó szögletét, melyet a Durostorum (Silistria) alatt képez (a mai Dobrudzsa), nem csatolták a birodalomhoz, hanem Rassowától, hol 52·5 km.-nyire közeledik a tengerhez, s aztán majdnem derékszögben hajlik éjszakra, — a természetes határt a brittanninaihoz hasonló megerősített útvonallal pótolák. Hadrián óta azonban ide is kiterjesztik a helyőrségeket, mert Alsó-Moesiában ez időtől három legio castrum van: Novae (Sistova), Durostorum (Silistria) és Troeomis (Iglitza), mely utóbbi a Duna szögletét dominálja. A jazygok ellen irányultak a felső-moesiai: singidunumi (Belgrád) és a viminaciumin kivül (Kostolácz) még a pannoniai Acumincum (Szalánkemen). Dácia helyőrsége Marcus császárig meglehetősen csekély volt. A főváros Sarmizegetusa téres völgyben közel fekszik a Dunának moesiai főbb átjáróihoz, s így jó összeköttetései vannak; a Maros völgyei pedig széles és termékeny, vidékein gazdag bányákkal: településre vonzó terület tehát mindkettő, s a rómaiak kezdetben csakis ezeket szállják meg, a Maros mellé Apulumba helyezve a főhadiszállást is. Potaissa (Torda), Napoca (Kolozsvár) szintén elfoglaltatnak ugyan, de a pannon-dáciai katonai központok csak lassanként helyeztettek fönnebb éjszakra. Az Acumincumban táborozott legio talán Hadrian alatt helyezteték át Aquincumba, s valószínüleg ezzel együtt rendeltetett az egyik felső-pannoniai hadtest Brigetioba. Dáciában Marcus császárig csak a Legio XIII Gemina és segédcsapatai, legföljebb 20.000 ember állomásozván, a helyőrség nem védheti meg a provinciát kellő nyomatékkal minden támadás ellen, s ezért Hadrian le is akart mondani a kétes értékű szerzeményről, mely ha magas határhegységekkel van is körülvéve, a magyar Alföld felé nyiló széles folyó völgyeken, s a keleti, mint déli szorosokon át könnyen megtámadható, zaklatható s így folytonos éberséget és áldozatokat igénylő hódítás, mely a mai magyarországi részek teljes birtoklása nélkül a birodalom véderejét nem hogy nevelte volna, — hanem inkább gyöngíté.

A Dácia meghódítását követett hatvan év meglehetős csöndben telt le. Nyugoton nem zavará mi sem a békét — az Al-Dunánál ugyan soha, egy perczre sem szünt meg a harcz, de azért mégis, mint derült égből a villám csapott le Rómára a hír, hogy a határon lakó népek fegyvert fogtak Galliától egész a Fekete tengerig.

Az éjszak-nyugoti háború.

A háború előjelei már régen mutatkozának, már rég észrevehetők valának Róma határain belül is a nagy mozgalmak, de a birodalom mit sem tett vagy tehetett korlátozásukra. Pius halála után azonnal, talán már 161-ben, longobardok, markomanok s másféle népek jelennek meg, Pannoniában a jobb parton állandó lakásokat kérve, de az ellenük küldött csapatok visszaűzik őket.

Szorongattatásukban Ballomarius markoman király a hazátlanok megbizottjaival személyesen járul a helytartóhoz, de ez föntartja az előbbi elutasító határozatot. Erre újra megkisérlik fegyveres kézzel erőszakolni ki a bebocsáttatást, de ismét sikertelenül.[1] 162-ben hasonlók történtek a Rajnánál, hol Gaius Aufidius Victorinus, a tudós Frontonak Marcus császár benső barátjának vője a chattokkal küzködik, s csak hosszas erőfeszítés után tudja őket visszaűzni. Ha ekkor azonnal erős rendszabályokhoz lát a kormány, úgy kétségtelenül boldogul s egyetlen döntő csapással véget vethetett volna minden bajnak. De Marcus nem akart vagy nem tudott nyugaton is kellő erélylyel lépni föl, mert keleten, a kicsiny kezdetekből óriásivá fejlett, a birodalom minden erejét lefoglaló háború dúlt, — előbb csak Armeniában, utóbb azonban az imperium keleti határainak egész hosszában, miután a parthok is beleavatkoznak a hűtlen hűbéresnek, az örménykirálynak javára. És Lucius Verus, Marcus császártársának legatusai csak hosszas küzdelmek után tudnak teljes győzelmet aratni. E késedelmeskedés irtózatosan megbosszulta magát, mert épen akkor, midőn Marcus a hazaérkezett Verussal és legióival fényes diadalmenetet tart Rómában, futamodik hire, hogy a barbarok áttörve a limeseken, át az Alpokon már Itáliában pusztítanak s hogy elárasztják rablótömegeik Pannoniát, Dáciát, el a birodalom minden tartományát egész a Duna torkolatáig, tehát Moesiát is, honnan a seregnek legnagyobb részét Ázsiába rendelte Marcus a parthiai háborúba.

A fönnebb vázolt néprajzi csoportozatnak jóformán minden törzse részt vesz e nagy hadjáratban: a markomanok, naristok, hermondurok, quadok, suevek, sarmaták (= jazygok), lacringok, burok, vandalok,[2] victovalok, osok, bessek, cobotok (?), roxolánok, bastarnok, alánok, peucinok, costobokok.[3] Dio Cassius ugyanezeket sorolja föl;[4] Aelius Lampridius még a dákokat említi a birodalom ellenségeiként, s kettejök állítását megerősíti a sokkal későbbi Eutropius is.[5] Óriási tömegek mozdúltak meg tehát egyszerre, együttesen lépve közös actióra a nélkül, hogy kiváló egyéniségek, mint egykor Arminius vagy Marobod állottak volna élükön. Szövetségüket, mint jelzém, a közös érdek hozta létre, s a mindnyájok által megszerzett örvendetes tapasztalat, hogy Róma lanyhán veszi a támadásokat, s mit sem tesz azoknak visszatorlására. Az egyik kisérlet a másikat vonta tehát maga után, és midőn tömegesen rontanak a határokra, mindig sikerülnek azok. S csak is így érhető meg, hogy miképen fűzhettek rab-

[1] Capit. Vita Marci c. 14: gentibus quae pulsae a superioribus barbaris fugerant nisi reciperentur bellum inferentibus. Dio Cass. 71, 11, 2; Petrus Patr. fr. 6, v. ö. fr. 7, melyből kiderül, hogy ez episod a háború kitörése előtt történt

[2] Mommsen emendálja igy a majdnem érthetetlen „hi aliique" helyett a passust. S e javításnak van kellő alapja is, a vandalok közvetlen szomszédjai lévén a markomanoknak.

[3] Capit. v. Marci c. 22.: Gentes omnes ab Illyrici limite usque in Galliam conspiraverant, ut Marcomanni, Naristae, Hermanduri et Quadi, Suebi, Sarmatae, Lacringes et Buri Vandalique cum Victovalis, Osi, Bessi, Cobotes, Roxolani, Bastarnae, Alani, Peucini, Costoboci.

[4] Dio Cass. 71, 12, 18; 72, 2, 3.

[5] Ael. Lamp. v. Com. c. 13. victi Daci. Eutropius VIII, 6: ....bellum Marcomannicum .....cum his Quadi, Vandali, Sarmatae, Suevi atque omnis barbaries commoverat.

szíjra oly rémítő számú foglyot, mint azt a békekötések említik. Alig lehetett egyetlen család a határtartományokban, mely ne siratta volna övéit a rablóhadjáratok áldozatai között. Pani rémület foghatá el tehát e provinciákat, melyet a hivatalos körök fejetlensége, végtelen zavara még inkább növelbetett. Hiszen a legatusok annyira nem voltak értesülve a határszéli barbárok készülődéseiről, hogy 167 május 5-én, tehát a betörést közvetlen megelőző napokban tizenhárom, Pannoniában állomásozó cohors veteranjait bocsátja el Marcus a helytartó ajánlatára,[1] akkor midőn Dáciában már kétségtelenül dúlt a vész. Csakis így történhetett, hogy e vándor hordák áttörnek az Alpokon Italiába, ostrom alá véve Aquilaeiat,[2] földig rombolva Apitergiumot [3] (Oderzo). Aquilaeiat erős falai és nagy helyőrsége megmenték ugyan,[4] de vidéke pusztaság lőn. Ez események híre Rómában is kétségbe ejtett mindenkit; a birodalom teljesen készületlen volt, s annyira kimerült, hogy szerencsétlenebb órában nem is érhette a támadás, mint most. A császár maga is megrémült, látva, hogy e catastrophát az istenek még elemi csapásokkal, átalános szárazság, földrengések és ragályokkal szaporítják.

A pestist Lucius Verusnak Ázsiában kiéhezett, felére olvadt s majdnem teljesen elsenyvedt serege hozta magával, s mielőtt megtarthatta volna triumphusát, már naponkint két, három ezer ember halt el; az ünnepélyek mértéktelenségei pedig még olajat öntvén a tűzre, a halandóság oly fokra hágott, hogy a halottakat nem temethetvén el a szokásos rendszabályok szerint, szekerekre rakták s úgy hordák ki a közös sírokba: és később még sírások sem akadván, a császár a szegényeket államköltségen temetteté el. S e borzasztó vész tizenhét évig, a háború egész folyama alatt dúlván, nagyon megritkítá a nyugoti provinciák lakosságát, különösen ott, hol a véres harczok folytak, a fővárost pedig úgy elpusztítá, hogy már a világ végét várták. Nem csoda tehát, ha eredetét ezerféle regébe burkolák. Dio Cassius szerint Seleukiaban tört ki,[5] míg Capitolinus Babylonból származtatja, hol Apollo templomában egy katona föltöré az arany ládácskát, melybe a ragályok zárva valának, s most szétáradva elterjedtek az egész világon, nem Verus, hanem Avidius Cassius bűne miatt, hogy földig romboltatá Seleukiát jóllehet megnyitá kapuit a zordon hadvezér sasai

[1] C. J. L. III. 888. l. H. M. 46.

[2] Cap. V. Marc. c. 14: ... trascensis Alpibus longius processerunt composueruntque omnia quae ad numinem Italiae atquae Illyrici pertinebant. v. ö. C. J. L. V. 83. l.

[3] C. J. L. V. 186 l.; Amm. Marc. 29, 6, 1.

[4] C. J. L. V. 83 l. hol Mommsen igy ír: Deinde cum post quieta duo saecula arma denuo inciperent Italiae obstrepere et maxime Aquileiae, quam Marcomannos et Quados Marco imperante obsedisse Ammianus (29, 6, 1.) auctor est, Aquileia et defensorum numero insignis (ἰδίου δήμου πολυάνθρωπος καὶ .... πολύ τε πλῆθος ἐπεδήμει... ξενωντε καὶ ἐμπόρων. Herod 8, 2: μεγάλη καὶ ἀτειχνῶς πολυάνθρωπος Procop. bell. Vand. 1, 4; et moenium firmitate cf. Amm. 22, 11, 2.: Aquileiam.... urbem situ et opibus (munitam) murisque circumdatam validis; Ausonius de clar. urb. 7.: moenibus et portu celeberrima saepius multo quam reliquae urbes Italiae superioris suas partes secuta suo Marti pugnavit.

[5] Dio C. 71, 2.

előtt.[1] Pusztításai sujtólag érintvén minden néposztályt, szegényt mint gazdagot, Marcus napról-napra halasztá indulását, s ő a nyiltan és szabadon gondolkozó, nagy műveltségű, minden babonától mentes uralkodó most elpróbált minden varázslatot: lectiotirniákat ünnepeltet hét napon át, bűvészeket hozat mindenfelől: Aegyptomból, Syriából, csakhogy szünjék a vész. Hiába volt minden, az olympusiakat nem tudá megengesztelni. Végül a keresztények üldözését is megengedte, meghajolván a közvélemény előtt, átalános lévén a hit és meggyőződés, hogy a rémítő baj a keresztények gonoszságai miatt öltött ily mérveket.

De az átalános nyomor még sem vonà el Marcus figyelmét a fenyegető veszélytől. A mozgósítás a járvány daczára nagy erélylyel folyt, de alig táborozának együtt a legiók és segédcsapataik, azonnal elérte őket a baj, úgy hogy a hadseregnek jelentékeny része elpusztult.[2] Ez soká késlelteté a császár indulását, de végre mégis kitűzé a napot, s a tanácsban kijelentvén, hogy a germán háborúban mindkét császár jelenléte szükséges, magával kényszeríté Lucius Verust is, ki visszatérte óta feledve a köznyomort és közveszélyt, egészen belemerült Syriából hozott bohóczainak élvezetébe s a Via Clodian megkezdett fényes villájának építésébe.[3] De mielőtt megindultak volna, Marcus az áldozatoknak ismét végtelen sorát mutatá be, úgy hogy Rómának sohasem nyugvó rosz nyelve a császárhoz benyújtott következő folyamodásról élczelődött: «A fehér bikák tudtára adják Marcus császárnak, hogy az ő érdemök, ha győztesen tér vissza a háborúból.»

Ez az elindulás, a vezérlet átvétele, de még inkább a háború, nagy lelki szorongásokat okozhatott Marcusnak, ki soha sem vágyott harczi dicsőségre, csak csöndes magányra, hol könyveinek élhet vala, s most személyesen kellett vezetnie a háborút oly embernek, a philosoph császárnak, kinek beteg, gyönge testében ábrándozó szelid lélek lakik, és a ki jószivü, telve a legtisztább humanismussal, s a ki valahol a nagy Duna mentében a jazygokkal vívott véres csatája után a következőket jegyzi viaszos lapjára: «a pók büszke reá, ha megfogta a legyet; az emberek között pedig az egyik azzal dicsekszik, hogy elejtett egy nyulat, kihalászott egy halat, a másik pedig leterítette a vadkant vagy medvét, míg mások azzal büszkélkednek, hogy sarmatákat öltek meg. A bölcs szemében nem egyformán rablók ezek?»[4] És mégis kitartott, — s talán senkire sem illenek jobban mint reá, Horatiusnak a valódi bölcsről mondott szavai: «Állhatatos és rendületlen még ha az egek dőlnek is be.»

Hadainak számát nem tudjuk, de valószínü, hogy összevont minden nélkülözhető csapatot, s így serege jelentékeny lehetett már Aquileiaban is. Kiséretében Veruson kívül a legkiválóbb tiszteket találjuk, így: T. Vitrasius Pollio[5]

[1] Capit. v. Ver. c. 8.

[2] Eutrop. VIII, 6: .... universi exercitus Romani perierant... maxima hominum pars militum omnes fere copiae languore defecerint.

[3] Cap. v. Veri c. 8.

[4] Τὰ καθ' ἑαυτὸν X, 10.

[5] C. J. L. VI. 1540.

ki a hadsereg legidősebb, legtekintélyesebb tábornokai közé tartozott, s kinek most bőséges alkalma nyílt értékesíteni tapasztalatait, melyeket Moesia Inferiorban, már Hadrian idejében mint legatus gyűjtött;[1] Q. Basseus Rufus a praefectus praetorio;[2] L. Fulvius Bruttius a Legio VI. Victrix legatusa;[3] a Legio I. Minervia legatusa kinek neve azonban elmosódott a föliratról;[4] M. Claudius Fronto, régi előkelő nemes családból származván, nyilvános pályáját mint decemvir a stilitibus iudicandis kezdvén, gyors egymásutánban emelkedik a hivatalnoki hierarchiában s quaestor lesz, majd ab actis senatus, aedilis és praetor, utóbb pedig Antoninus Pius a Germaniában állomásozó Legio XI. Claudiához rendeli őt. L. Verus parthiai háborújában a Legio I. Minervia legatusa lévén oly kitüntetéssel harczol, hogy propraetorrá nevezi ki a császár, s megbízza, hogy önállóan vezesse seregeit Armenia, Oshraene és Anthemusia ellen;[5] Publius Helvius Pertinax, korának egyik legkiválóbb tábornoka. Szegény szülőktől származék, atyja szabadon bocsátott rabszolga — fakereskedéssel szerzé meg mindennapi kenyerét — fia pedig mint nyelvmester próbált szerencsét. Hiába. Végül a legszükségesebbeket sem tudván előteremteni, beállott katonának, s egy előkelő ember pártfogása azonnal tisztté tévén őt, gyorsan emelkedett a legmagasabb rangokig. Marcus megismervén a rideg, de kiváló katonát, beosztá őt seregébe.[6] A tábornokok között találjuk később a császár vejét, Claudius Pompeianust is, kit kiváló tulajdonaiért, bár csak antiochiai, nem eléggé nemes — anyósa, Faustina császárné meg épen peregrínus-nak nevezi[7] férjéhez intézett levelében, — családból származott,[8] leányának, Verus császár özvegyének kezével tüntetett ki, consulságra emelt, egy ideig azon eszmével is foglalkozva, hogy utódjává teszi őt.[9]

A háború rosz omenek közt indult meg. A barbarok ellen előre küldött Furius Victorinus gárdaparancsnok seregeivel együtt áldozatul esett a vad hordáknak.[10]

Az uralkodók s a nyomukban járó nagy hadsereg megjelenése, az első roham teljes sikere daczára is kétségbe ejté a támadókat s egymásután visszavonulnak azok, békét kérő követségeket indítva Aquileába. A quadok hajlandók voltak régi hűbéres viszonyukat is megújítani, s készek új királyuk trónfoglalását a császár beleegyeztétől tenni függővé. Kivülök még számos, hatalmas törzs járulván az uralkodókhoz hasonló kérelmekkel, békebiztosításokkal, a vérmes Verus a provinciákat már megszabadultaknak tekinté, a háborút befeje-

[1] C. J. L. III. 762. 6125.
[2] C. J. L. VI. 1599.
[3] Henzen 5488.
[4] C. J. L. VI. 1549.
[5] C. J. L. III. 1457. Henzen 5478.
[6] Dio Cass. 71., 3.; Cap. Vit. Pert. 2.
[7] Vulcatius Gallicanus: Vita Avidii Cassi c. 10.
[8] Cap. Vit. Marc. c. 22.
[9] Dio Cass. 71., 3.
[10] Cap. Vit. Marci c. 14.

zettnek, és Marcust visszatérésre sürgeté, veszélyesnek tartván újra ingerelni a barbarokat, kik fölkonczolták a gárdaparancsnokot hadaival együtt.[1] Marcus azonban belátván, hogy e biztosítások kellő visszatorlás nélkül teljesen értéktelenek, hogy a virágzó provinciáknak elpusztítását és Victorinus elestét boszulatlanul hagyni, a birodalom lealáztatását jelentené, másrészről pedig csak új biztatás lenne a betörések ismétlésére, nem fogadá el Verus javaslatát, hanem a háború legerélyesebb folytatását kivánta. Verus igen kelletlenül s csak hosszas torzsalkodás után egyezvén bele a hadjárat tényleges megindításába, az Alpokon való átkelés hónapokig késett, s talán csak 168-ban történvén meg, elég idejök volt a barbároknak visszavonulniok, keresztül a szorosokon Raetia, Noricum és Pannonia téres síkságaira téve át a harczteret. De a tél Marcusnak is hasznára válhatott, szaporíthatá seregeit, s a mozgósítás sem járt annyi veszélylyel, a hideg hónapokban szünetelvén kissé a járvány.

A háború első szakában a harczok nagy része Raetia és Noricumban folyhatott, egyforma elkeseredéssel mindkét részről, s a barbárok még nejeiket is bevevék soraikba, mert az elesettek között a rómaiak sok fegyveres asszonyt találtak.[2] Majd tovább haladván a sereg, a barbárok — bár folytonosan küzdve — visszavonulnak az egész harczvonalon, s Marcus a legnagyobb erélylyel láthat az ellenségtől megtisztított provinciák megerősítéséhez. Tevékenysége, rendszabályai a veszély nagyságának megfelelők valának. Italia és Dalmatia biztosítására megerősíti Salonát,[3] Aquileiát, s valószínüleg ekkor emeli Pannonia Inferiort és Dáciat a consularis tartományok sorába.[4] De a rendelkezésre álló hadsereg eme rendszabályok daczára sem volt elég. Új csapatokat rendelni pedig a veszélyeztetett vidékekre nem lehetett, mert kelet még nem volt pacificálva, Brittanniában az éjszaki törzsek fenyegeték folyton a legiókat, s a Rajna szintén oly félelmes helyzetben lévén, mint a Duna, helyőrségét nem vonhaták el. Szaporítani kellett tehát a hadsereget a pénzügyek nyomasztó helyzete daczára is. Marcus egyelőre, a császári paloták két századon át összehalmozott kincseinek elárverezése által teremté elő a szükséges, kétségtelenül igen jelentékeny összegeket,[5] s Noricum biztosítására a Legio II. Pia-t, Raetiaéra a Legio III. Concordiát szervezé, legatusaik kormánya alá helyezvén a nevezett tartományokat.[6] A Legio II. Pia főhadiszállásául az újonnan épített Lauriacum (Lorch) az Anisus torkolatánál (Enns) jelöltetett ki, egyes osztályai pedig a közlekedési vonalak védelmére Joviacum (Schlögen — Linz és Passau között), Gabromagus

[1] Cap. v. Marci c. 14.

[2] Dio Cass. 71., 3.

[3] Cap. Vit Marci c. 14., C. J. L. III. 1979.; 1980., v ö. p. 1030., 6374.

[4] Cap. Vit. Marci c. 22. Provincias ex proconsularibus consulares, aut ex consularibus proconsulares aut praetorias pro belli necessitate fecit.

[5] Eutr. VIII., 6. Capit. Vit. Marci c. 17 . . . . in foro divi Traiani auctionem ornamentorum imperialium fecit vendiditque aurea pocula et crystallina et murrina, vasa etiam regia et vestem uxoriam sericam et auratam, gemmas quin etiam quas multa sin repostorio sanctiiri Hadriani repererat. Az árverés két hónapig tartott. Az első államkölcsön. Később annak, a ki kivánta, visszafizette kamat nélkül a kapott összegeket.

[6] C. J. L. III. p. 588., 707.

(Windisch-Garsten) és Celeia (Cilly) castellumaiba rendeltettek. Jelentékeny erődítményekkel látták el a Duna mellékfolyóinak völgyeit s torkolatait is.[1] A bécsi Erdő vidékének s a Lajta mellékének védelmi erejét szintén megszaporítván, Vindobona és Carnuntum között a castrumoknak egész sorozata épült, melyekben tizennyolczezer legionarius s ugyanily számú gyalog és lovas csapat volt jövőben a határőrizetet teljesítendő. A Duna biztonságát pedig a részben közadakozásból fölszerelt s Lauriacum (Lorch), Arelape-Comagene (Tuln-tól keletre) s Carnuntum (Petronell) hadi kikötőjében állomásozó flotta tartá fönn.[2] A Pannoniát s Noricumot Aquileiával összekötő útvonalat kiigazíták, hogy a legnagyobb gyorsasággal küldhessék a legiókat bármely veszélyeztetett pontra.[3] Az Al-Duna mellékén kibővíték Troesmist (Iglitza) az átkelők védelmére a balparti vándor törzsek ellen, s a Legio I. Italica és V. Macedonica egyesíttettek a hatalmas várban.[4]

E nagyszabású védelmi rendszabályokat szakadatlan harczok között hajták végre. Hatásukat azonban csak az ellenségnek kiűzetése után érvényesíthetik egész teljességökben. Ekkor történt a hadsereg fölvonulása is. A harczvonal roppant hossza miatt (majdnem 3000 km.) szó sem lehetvén egységes működésről, az operáló hadsereg három szárnyban állíttatott föl. Raetia és Noricumban a balszárny főparancsnoka Helvius Pertinax s főhadiszállása Castra-Regina (Regensberg). A centrum vezérletét Marcus magának tartván fönn, kezdetben Carnuntumban székelt, Vindobona és Carnuntum között lévén a harczok tűzpontja. Később a támadók a Duna középfolyásának mellékeire, Carnuntum (Petronell) s Viminacium (Kostolácz) közé erőszakolják az operatiók súlypontját, és ekkor a császár is lejjebb jön, gyakran időzve a Granua (Garam) torkolata körül. A jobb szárny vezére M. Claudius Fronto Dáciának északi és nyugoti határait védi, de neki van alárendelve Moesia is összes haderejével.

Ez intézkedésekkel 168 teljesen eltelhetett, s Verus megunván az örömtelen tábori életet Marcust folyton visszatérésre sürgeté. De a kötelességét hiven teljesítő és kitartó császár igen kelletlenül távozott, s csakis Aquileiaig akart menni, honnan figyelemmel kisérheti a dunamelléki mozgalmakat. Verus belenyugodott, megérkeztök után azonban a katonasággal zsúfolásig megtöltött városban oly hévvel tört ki a pestis, hogy Marcus is jobbnak tartá elhagyni Aquileiat, s Rómában várni be a tavaszt. Együtt indultak el kicsi kisérettel, — de Verus még sem láthatá meg az annyira óhajtott fővárost, Altinumban, közös utikocsijokban szélhüdés érte őt 169 januárjában.[5] Magas, szép testal-

[1] Otto Kaemmel: Anfänge deutschen Lebens in Oesterreich, 56. köv. l.

[2] O. Kaemmel: u. o. 60. kv. l. Mommsen szerint (Ephemeris epigr. III. k., 331. l.) a P. Lucius Gamala emlékének tiszteletére Ostia által dedicált fölirat eme passusa: cum respublica praidia sua venderet ob pollicitationem belli navalis H S. XVCC. reipublicai donavit . . . (ld. Willmans: Exempla Inscriptionum Latinarum 1724.) a dunai flottára vonatkozik.

[3] O. Kaemmel u. o. 64. kv. l.

[4] C. J. L III. 145. és 999. kv. l.

[5] Capit. V. Veri: c. 9 . . . non longe ab Altino subito in vehiculo morbo, quem apoplexin vocant correptus Lucius, depositus e vehiculo, detracto sanguine Altinum perductus, cum triduo mutus vixisset apud Altinum periit.

katú volt, mondja életirója — arcza szellemes, szakállát a barbárok szokása szerint hosszan viselte, magas homlokát részben elfödő haját gondosan fésülvén aranyporral hinté be, hogy fénylőbbé tegye szép szőke színét. Szónok nem volt, mert nyelve kissé akadozott. Szerette a koczkát, a fényüzés minden nemét, még adakozásaiban is. Hajlamai Neroéhoz hasonlítának, de nem volt meg benne annak kegyetlensége. Nyilvános föllépése mindig méltóságteljes, — csak Antiochiában vetkezé le a gravitas Romanát, midőn megszabadult néhány évre a komoly formákat követelő Marcus ellenőrzésétől. [1]

Marcus Rómába érkezvén Verus emlékének azonnal kieszközli a divinatiót, s letevé az Armeniacus, Parthicus, Medicus mellékneveket, mert azokat úgymond, Verus, és nem ő érdemelte ki. Verus halála nem okozott nagy veszteséget, inkább hasznot, mert a központi vezérlet határozottabb, erélyesebb lett, nem zsibbasztván többé Marcust a mindig hazavágyó császártárs zsörtölődése, akadékoskodása. Nem is bánkódott sokat utána. A hivatalos szertartások befejezte, s az udvari gyász letelte után azonnal elindult ismét vissza a harcztérre, honnan, úgylátszik, igen rosz hirek érkeztek. [2]

A classikusok által föntartott adatok azonban annyira hiányosak, s oly zavartak, hogy lehetetlenség megállapítani az időrendet, még kevésbbé az események szinterét meghatározni. Puszta tapogatózás minden okoskodás [3]) s egyebet alig tehetett még a genialis Mommsen és Duruy is, minthogy egyszerűen elsorolják az ütközeteket s factumokat. A samnit háborúkról sokkal pontosabb adataink vannak, mint eme kései eseményekről, melyek pedig már oly időben zajlanak le, midőn a tollforgatás átalános.

A 168-iki előkészületek nem lévén elégségesek a határok biztosítására, különösen nem Raetiában, az ellenséges hordák ismét megjelennek Itáliában, megint szorongatják Aquileiát s csak Pompeianus és Pertinax együttes erőfeszítéseinek sikerült öket kiszorítani. De győzelmeiket fölhasználni már nem volt módjukban a hadvezéreknek. [4] A szerencse csak félig mosolygott reájok a harcz további folyamában, a veszélyeztetett provinciákban pedig egyáltalán nem, s így kétségtelen, hogy a rómaiak súlyos vereséget szenvedtek.

Ennek oka a rémítően pusztító pestis, a nagyon is érezhető pénz és sereghiány volt. Marcus elkövet minden lehetőt a bajok enyhítésére, s megtett előbb is mindent együtt Verusszal, de a természet szokatlan mostohaságán

[1] Capit. Vit. Veri. c. 10. — Sirirata a következő: C. J. L. VI, 991: Imp. Cassari. L. Aurelio (Vero. Aug. Armeniac. Med.) Parthic. Pontific. Tribunic. Pot. VIII. Imp. V. Cos. III. P. P.

[2] Capit. Vit. Marci c. 21.

[3] Ld. H. Schiller: Geschichte der Römischen Kaiserszeit I kt., II. rész 642 kv. l.; W. Swoboda: Vermutungen zur Chronologie des sogenannten Markomannen Krieges unter Marc Aurel und Commodus. 1—24 l. (A znaimi főreáliskola 1881-iki értesítője); R. Heberdey: Der Einfall der Costoboker in Griechenland. — Arch. epigraphische Mittheilungen 1890. XIII. k. II. f. 186. kv. l. — kisérleteit.

[4] Dio Cass. 71, 3

megtört mind jó akaratuk, mind reményük.[1] A megtizedelt, megviselt legiók szinte képtelenek lévén a harczra: Marcus a legvégső eszközökhöz fordul: Dácia uj helytartóját Frontot Itáliába küldi, hogy sorozza be a fegyverforgatásra alkalmas ifjuságot,[2] fegyvert ad a rabszolgák kezébe, mint a pún háborúk idejében történt, zászlóaljakat szervez a gladiatorokból, összefogdostatja Dardania és Dalmátia minden csavargóját, rablóját, s beosztja őket még a rendes seregekbe is, fölfegyverzi a dioèmitákat, sőt megveszteget egyes germán törzseket is, melyek aztán szolgálatába lépve vitézül küzdenek a jó zsold fejében fajrokonaik ellen.[3]

Ez óriás erőfeszítések megszerzék végre a hadiszerencse kegyeit, s Marcus személyesen arat döntő győzelmet a markomanokon, s életrajz irójának följegyzése szerint még a Duna balpartjára is üldözi őket, míg végre teljesen megsemmisíti hadaikat. Talán eme győzelem emlékét tartá fönn az érem, melyek averse a császárt hajóhídon átkelve ábrázolja. S ha e győzelem után veszi föl az Imp. VI titulust, ugy 170-re kell tennünk e diadalt.

Hatása csakhamar mutatkozott. A quadok nem mertek mozdulni, s Marcus a jazygok ellen fordulhatott.

E nép eddig valóban komoly bajokat nem okozott Rómának. Betöréseik Pannoniába, néha Dáciába, alkalomadtával sok veszélylyel jártak ugyan, mert a mily villámsebesen támadtak, époly gyorsan tüntek el prédájokkal. A római lovasság alig tudta még üldözni is őket, sokkal nehézkesebb fegyverzetü és mozgású lévén, mint a jazygok. Trajan és Marcus császárok oszlopain látva harczaikat, bevándorló őseinknek Leo által leirt tacticája jut eszünkbe. Lovas tömegeik a sik vidékeket elárasztották néhány óra alatt, s mire a castrumok helyőrsége vagy a polgárőrség megmozdulhatott, ők már árkon-bokron túl valának. Tacitus szerint csak lovasságuk volt,[4] melynek harczi ménjei aprók, gyorsfutók és végtelen kitartók, s be vannak gyakorolva még a síma jégtükrön is vágtatva szaladni, úgy hogy a befagyott nagy folyó, mint Ovidius keservesen tapasztalá, Tomiban nem nyújt ellenök védelmet. Testöket ércz-, bőr-, vagy csont-pikkelyekből készült, egészen az idomokhoz simuló pánczél födi. Lovaikat hasonlóképen. Fegyvereik a mérgezett hegyü nyil — és az ivvel bámulatos pontossággal lőnek — s a hosszú nehéz pallós, melyet a római legionarius rövidke kardjával nem igen tudott kifogni. Lándzsával nem harczoltak.[5] Fegyvereik a sürü tömegben, ember-ember ellen nem léven alkalmasak — hosszú kardjokat közvetlen közelségben nem használhaták, támadásaik inkább az ellenfél sorainak megbontására, mint erőszakos szétrobbantására irányultak, mert

[1] Cap. Vit. Marci c. 8, 11, 12. — Willmanns: Exempla inscriptionum 2104 = Orelli 2172. Wilmanns 1187 = C. J. L. V, 1874.

[2] C. J. L. III. 1457.

[3] Capit. vit. Marci c. 21 . . . servos, quem admodum bello punico factum fuerat ad militiam paravit. Quos voluntarios exemplo volonum appellavit, armavit etiam gladiatores, quos obsequentes appellavit. Latrones etiam Dalmatiae atque Dardaniae milites fecit. Armavit et Diocmitas, Emit et Germanorum auxilia contra Germanos.

[4] Tacit. hist. III. c. 5: plebem quoque et vim equitum qua sola valent.

[5] Tacit. hist. I. 80.

a rendetlenül üldöző ellenféllel, a szétszórt csapatokkal könnyebben végeztek, fölkonczolván az utolsó emberig ellenfeleiket ha a szerencse mosolygott reájok. A gyalogharczban époly járatlanok valának, mint őseink.

A markoman háborúkban szokatlan hevességgel és roppant tömegekben támadhaták meg Pannoniát, és sok diadalt arathattak, mert Dio Cassius azt írja, hogy Marcus «végre valahára» legyőzé a jazygokat is szárazon mint vizen, bár az ütközet nem hajókon történt, sőt ellenkezőleg, folytatja szerzőnk, a menekvőket a befagyott Dunán át is üldözvén, a jegen mint szárazföldön harczoltak, mivel a jazygok a mint észrevevék, hogy üldözőbe fogták őket, megfordúltak, azt hivén, hogy a jégen való mozgásban járatlan rómaiakkal könnyen elbánhatnak. Ekkor egy részök szemben, más részök oldalt támadott a rómaiakra, kik tömörülvén szembeszállottak velök, földre rakott pajzsaikon vetve meg lábaikat, hogy kevésbbé csúszszanak. A jazygok reájok törtek erre, de a legionariusok megragadván a lovak kantárszárait, magokhoz ránták ellenfeleiket. Ily módon végtelen zavarnak kellett keletkeznie néhány percz alatt és kézviadallá változnia a harcznak, ebben pedig a rómaiak győzhetetlenek levén, a jazygok nem állhattak meg, «s bármily számosan voltak is, mégis csak kevesen menekültek.»[1]

A helyet és időt ismét nem lehet meghatározni.

«A markomannokat és jazygokat legyőzvén sok véres és vészteljes ütközetben, új, veszedelmes háború tört ki a quadokkal, melyben jó szerencséjének vagy inkább az istenség segélyével nagy győzelmet aratott — folytatja Dio Cassius — mert a döntő ütközetben, midőn legnagyobb volt a veszély, csodálatos módon menté meg az istenség. A quadok oly területen bocsátkoztak harczba a rómaiakkal, hol bekeríthették őket. Ezek pajzsaikkal szorosan egymáshoz simulván, vitézül küzdöttek. Az ellenség most alább hagyott a harczczal, remélvén, hogy a forróság és szomjúság minden további erőfeszítés nélkül is kezeikbe juttatja a rómaiakat, és számra nézve is túlsúlyban lévén, körülsánczoltak mindent, hogy vizet sehonnan se kapjanak. A rómaiak erejöknek túlfeszítése, sebeik, s szomjúság miatt nagy szorongásba jutván, képtelenek valának tovább folytatni a harczot, de vissza sem vonúlhatván, a nap hevében eltikkadva kellett zárt sorokban állaniok, midőn egyszerre sűrü föllegek tolúlnak össze, s isteni rendelésből hűsítő esőt bocsátanak alá. Mondják is, hogy a Marcus kíséretében lévő egyptomi varázsló Arnuphis a légkör istenétől, Hermestől eszközlé ki az esőt.»

Ez ütközetet, keresztények is részt vevén abban már a császár életében, valóságos regekör fonta körül, s az új vallásnak keleten nagy számban levő hivei a keresztény katonák imáinak tulajdoníták azt. A régi egyházi irók közül foglalkoznak is többen ez eseménynyel, és az ő adataikat egyesíti az alábbiakban Xiphilinos, Dio Cassius könyveiből készült kivonatában.

«Dio — mondja Xiphilinos — hibásan beszéli el az eseményt, szándékosan vagy mert nem tudta, hogy nem ír igazat. Előttem szándékossága látszik valószínűbbnek, mert tudhatta, hogy a «dörgő legió», melyet jegyzékében maga is így nevez, ez alkalommal (más legalább nincs följegyezve) kapta

[1] Dio Cass. 71, 7.

nevét. Ez menté meg akkor a rómaiakat s rontá meg az ellenséget és nem Arnuphis a varázsló. Marcus különben sem találta örömét a magusok társaságában és varázslataikban. A dolog különben így áll: Marcusnak volt egy hadteste vagy legiója, mint a rómaiak nevezik melitenei katonákból szervezve, kik Krisztus hívei valának mindnyájan. Ama csatában a gárda parancsnoka a császár elé járulva elmondá Marcusnak — ki már nem tudván segíteni, kétségbeesett a hadsereg sorsa fölött — hogy a keresztények mindent képesek megtenni imáikkal, neki pedig egy egész legiója van belőlök. E hirre Marcus fölszólítá őket, hogy imádkozzanak istenökhöz. Imájuk azonnal meghallgattatván, az Isten az ellenséget villámokkal sujtá le, a rómaiakat pedig esővel enyhíté meg. Marcus csodálkozván ez eseményen, a keresztények javára rendeletet bocsátott ki, s a legiót «dörgő»-nek nevezte el. Mondják, hogy Marcusnak egy levele is lenne e dologban, s a görög történetírók elbeszélik ez eseményt, bizonyítják is azt, de tudni nem akarnak a legió nevéről. A rómaiak az eső megeredtekor, folytatja Dio, az égre tekintvén, ajkaikkal fogják fel a cseppeket, majd pajzsaikat, sisakjaikat tartván föl, nem csak magok itták mohón a vizet, hanem lovaiknak is adtak és midőn elleneik reájok törtek, harczoltak és ittak egyszerre, a sebesültek pedig a sisakjokba ömlő vizet együtt szürcsölték közbevegyült vérükkel. A támadás most rendkivűl veszélyes lehetett volna reájok nézve, ha nem sújtja elleneiket egyik villámcsapás a másik után. És most látták, hogy mint hull az égből eső és tűz egyszerre, s míg némelyek felüdülve az esőtől, ittak, addig mások a villámtól sújtva meghaltak. A tűz érte ugyan a rómaiakat is, de itt azonnal kialudt. Az ellenségnek nem használt az eső, sőt inkább olajként táplálta a tüzet. Esett nálok és mégis víz után vágytak. Némelyek sebet ütének testökön, hogy oltsák a tüzet, mig mások a rómaiakra rontának, mintha nálok volna csak található a mindent megmentő víz. Még Marcus is, kit ekkor üdvözöltek VII-szer imperatorként — megsajnálta őket, s bár máskor e megtiszteltetést a senatus beleegyezte nélkül nem fogadá el, most mégis megtevé, mintha az istenségtől származnék az, és ily értelemben tőn jelentést a senatusnak is. Faustina «mater castrorum»-nak neveztetett el.» [1]

A rendkivüli eseményt megörökité Marcus oszlopának egy csoportozata is,[2] melyen Jupiter Pluvius mint a haja, szakálla és karjaiból esőt árasztó agg jelenik meg. Az oszlop úgyan Commodus alatt állíttaték föl, de a repraesentatió Róma közvéleményének visszhangja, s a császár hitének is, ki győzelmét szintén felsőbb erők közreműködésének tulajdonítván, egyik érmén a reá törő barbárokat úgy ábrázoltatá, a mint Jupiter villámaival sújtja őket.

A legio fulminata, s nem fulminatrix csakugyan létezett már Augustus idejében, s a régi sorozatban a XII-ik számot viselte. Neve ismeretlen eredetü, de gyakran említtetik. [3]

[1] Dio Cass.: 71, 8—10.

[2] Bellori kiadásában a XV-ik lap. Jupiter kinyújtja esőt árasztó karjait. Jobbfélen a ivzet gyüjtő rómaiak, a baloldalon a villám által sújtott quadok.

[3] Vilmanns: 1154, 1165, 1247, 1261, 1447, 1449, 1458, 1597, 1607 stb.

A császár följegyzései szerint az ütközet a Garam mellékén történt 173-ban.

A quadok ellen vívott harczok strategiailag a legfontosabbak az egész háborúban, mert e hatalmas nagy nép területeinek központi fekvésénél fogva valódi összekötő kapocs volt a markomanok és jazygok közt, s most leveretvén a szomszéd barbárok újból való egyesülése meg volt akadályozva, lehetetlenné tétetvén a kölcsönös segélyadás. Ezt elérni pedig, — biztosítva lévén ezzel a háború teljes sikere — nyiltan bevallott czélja volt Marcus hadvezetésének, miként azt Dio följegyzései s a béke föltételei eléggé igazolják.

A garammelléki döntő ütközet hatásai azonnal érezhetők lőnek, Dáciában, mint Pannoniában, mert a harcztéren időző császárhoz tömegesen érkeznek a békét kérő, s ennek fejében szövetséget ajánló küldöttségek. Szivesen fogadták valamennyit, különösen a quadokét, kik önként fölajánlák, hogy a markomanokkal kötött szövetséget fölbontják, Marcus hadseregét ellátják a kellő számú vágómarhával, lovakkal, s azonnal kiadnak tizenháromezer foglyot és szökevényt, megigérve a többieknek kiszolgáltatását is. A császár készséggel járult e föltételekhez, de hozzácsatolá, hogy nem szabad látogatniok a vásárokat, nehogy markomanok és jazygok vegyüljenek közéjök, kiket megtiltott befogadniok, mert a római hadvezérlet félt, és méltán, hogy eként ismét kikémlenék előkészületeiket, s beszerzenék e háború folytatásához szükséges kellékeket. Kivülök még mások is jelentkeztek, s meghódolást ajánlva, római szolgálatba fogadtatának az arra való szökevényekkel együtt és szétosztattak a különféle provinciákba, részben mint katonák, részben mint földmívelők, s ily minőségben Dácia, Pannonia, Mysia és Germaniába, sőt Italiába, Ravenná mellékére is telepítének egy rajt. [1—2]

A keleti háború.

A római hadsereg balszárnya Dácia és Moesia területén M. Claudius Fronto vezérlete alatt a barbár népeknek egész sorozatával küzd. Ellenfelei közül legkiválóbbak a lacringek, burok, vandalok, victovalok, osok, bessek, cobotok, roxolanok, bastarnok, alánok, peucinok, s costobokok. E törzseket Capitolinus sorolja föl Marcus életrajzában; Aelius Lampridius Cammodusében megemlíti a dákokat, [3] föliratilag pedig a carpok részvételét lehet constatálnunk. Claudius Fronto ereje alig állhatott arányban e vándor népek óriás tömegeivel; még 168-ban sem, tehát a határvédelem szervezése után; a derék tábornoknak Daciába érkezte előtt pedig a tartomány saját erejére utaltan épen nem lévén képes ellentállani, a gazdag és virágzó provinciát elárasztá néhány hét alatt a barbárok már kora tavaszszal, [4] s a lakosság menekül, a hogy tud. Alburnus

[1] Dio Cass. 71., 11.

[2] Capit. Vit. Marci c. 23.: accepitque in deditionem Marcomannos plurimis in Italiam traductis.

[3] Lampr. vit Comm. c. 13.

[4] 167-ben.

Maior (Vöröspatak) bányászai minden értékes holmijokat aranyat termő aknáik mélyébe rejték, befalazva az üregek száját. Féltett javaikat nem prédálták föl a barbárok, de ők magok sem használhaták, élvezheték többé, mert elvesztek mindannyian vagy rabszolgaságba hurczoltattak, aknáik pedig befalazva maradtak másfél évezreden át. Az új-kornak jutott a kiváló szerencse, hogy néhány, az idő mostohasága által érintetlenül hagyott aknában megtalálhatta e szerencsétlen nemzedéknek valószínűleg legféltettebb kincseit, okleveleit. Ezek között a legkésőbbi a vöröspataki Sz. Katalin aknában épen maradt viaszos lap 167. márczius 28-án kelt.[1] A barbárok tehát április vagy májusban törtek be, ugyanakkor midőn Pannoniába a nyugoti törzsek.

A harczok, mennyire a datumokat összevetve következtethetjük, 167-től 171. végéig vagy 172-ig folyhattak, mert a pusztulás veszélyétől megmenekült Sarmizegetusa Verus halála után dedical feliratot Marcusnak[2]: s Marcus Claudius Fronto valószínüleg 170-ben viseli a consuli czímet, és 171-ben még életben van, mert ekkor veszik fel fiát a Salii Palatini közé. E papi collegium tagja pedig csak az lehetett, kinek apja, anyja élt.

A legelső betörők kétségtelenül az északi és keleti törzsek voltak. Első helyen említendők a dákok.

Dácia meghódítása után a római fensőséget elismerni nem akaró dák törzsek kiköltöznek hazájukból, vagy pedig a háború folyama alatt kiűzetvén a Délkeleti Felföld északi hegységeiben s a Kárpátok északkeleti lánczolatai közé telepedve, főnökök kormánya alatt élnek, várva-lesve mindig a harczra, vagy legalább rablásra nyíló jó alkalmat. Antoninus Pius idejében be is törnek egykori hazájokba, de ismét kiűzetnek, most pedig ők is csatlakozva a barbarok szövetségéhez, a szomszédokkal együtt rontanak be, s az elégedetlen elemek tárt karokkal fogadván csapatjaikat, könnyen eljuthatának egész Apulumig, hol a Legio XIII. Gemina hatalmas castruma fogta föl, legalább egyidőre a barbár néparadatot.

A többi ellenfél alig volt ily veszélyes. A bastarnok óriás testalkatú, a legnagyobb nélkülözésekhez szokott vitéz nép ugyan, — de a tacticához édeskeveset értvén, a rendes római hadviseléssel nem tudott mérkőzni, még akkor se igen, ha kézviadalra került, ebben is felülmulhatatlanok lévén a legionariusok. Csapataiknak külseje visszataszítóan rút, mert nyakig, fülig mocskos minden ember.[3]

Jelentékenyebbek a roxolanok. Nagy erőt állítanak ki. Mithridates Eupator ellen 50.000 emberrel küzdöttek, de a király tábornoka Diophantos, 6000 emberével szétverte őket. Velők is csak az történt, mi minden barbar néppel történik — mondja Strabo — ha jól szervezett, fegyelmezett rendes hadsereg-

[1] C. J. J. L. III. p. 950. Cautio societatis.

[2] Eph. Epigr. IV. k. 188. (imp. caes) | (m. aur. antonino aug.) | (pont) Max. Trib (pot. . . . imp. . . . cos. . . . pro) | (c)os. Armen. Med (parth. max. divi) | Antonini. Fil. Divi. (veri parth. max. fra) | (t)ri. Divi. Hadr. Nep. Divi. (traiani parth.) | Pronepoti. Divi. Nervae (abnep. co) | lonia. Ulp. Traian. Aug. Dac. | Accipiti. Periculo. Virtu | tib. Restituta.

[3] Tac. Germ. c. 46 ... sordes omnium ac torpor procerum. . . .

gel szállanak szembe. Sisakjuk, pánczéljuk bőr, pajzsuk fonadék-munka, támadó fegyvereik pedig a lándzsa, íj és kard. [1]

Az albanok szép külsejü, erőteljes emberek, egyszerűek s őszinték, a pénzt — legalább Strabo korában — nem ismerik, száznál tovább nem tudnak számlálni; szükségleteiket cserekereskedéssel szerzik be. Az élet kivánalmai iránt közönyösek lévén, hanyagúl végzik a földmüvelést, sőt hadi és állami ügyeik intézésében is gondatlanok. Harczolnak gyalog, mint lóháton, és seregök egyrészt pánczélozott, míg a más csak könnyü fegyverzetet visel. Az ibereknél nagyobb sereget állitának ki, — s Pompeius ellen 60.000 gyalog és 22.000 lovassal indúltak meg. Fegyverök a vető-lándzsa, íj, bőr-pánczél, sisak és az ajtónagyságú pajzs. [2]

A costobokok valószinüleg dák törzs lévén, csakugy harczoltak, mint rokonaik, testvéreik.

A lacringok, victovalok, burok — germánok, — ezeknek harczmodora tacticája pedig sokkal ismertebb, hogysem e szük helyen foglalkozhatnám velök.

A carpokról nincsenek adataink.

Marcus Claudius Fronto e népekkel kezdetben alig harczol sikerrel, mint nem szaporíthatja diadalkoszorújának leveleit sem a császár, sem Helvius Pertinax. Később itt is jobbra fordultak a dolgok. A carpok kiűzettek s elvesztek foglyaikat, [3] kiszoríttattak a többiek is, de csak akkor, midőn Dácia északi része, a bányavidék s a Maros melléke már egészen földúlattak. Némely város annyira elpusztult, hogy csak egy emberöltő után ébred új életre, mint Napoca (Kolozsvár) és Potaissa (Torda), mely Septimius Severus idejében Nova Coloniának említtetik. A földig rombolt Apulumot Marcus reconstruálja, canabáját municipiummá emelve, s teljesen új gyarmatot, coloniát is alapítván mellette Apulum névvel.

E sajnos catastrophát a birodalmi bormány lanyhasága okozta. Trajan a hódítás befejezte után nem igen foglalkozik a tartomány védelmi ügyeivel, de nem is volt szüksége reá, elég garantiát nyújtott a barbárok ellen átalánosan rettegett neve is. Hadrián ellenszenvvel viseltetvén elődjének minden alkotása iránt, Dáciából ki akará vonni a csekély helyőrséget, sorsára hagyandó a tartományt. És e tervének végrehajtását alig akadályozá meg más ok, mint az egyszerü humanismus. A dunai hidat azonban lerontatá, sokkal inkább féltven a két Moesiát, mint legionariusait. S ha éber figyelemmel kisérte is a határokat, erőszakos rendszabályokat még sem alkalmazott szivesen azoknak megvédésére. Antoninus Pius szelidségével fegyverzé le a végek mellékein lakó barbárokat. Marcus folytatá e politikát, s hogy nem ért el kellő sikert, annak oka a viszonyokban rejlett, melyeket úgy látszik nem ismertek vagy kicsinyeltek a helytartók épen úgy, mint Rómában a császár és cabinetje. Erős, jól szervezett határvédelem, s kellő számú helyőrség biztosíthaták vala Dáciát,

[1] Strabo VI., 3. §., 17. c.
[2] Strabo XI., 4, §, 4 - 5. c.
[3] C. J. L. III. 1054.

természeti viszonyainál fogva könnyen, sokkal könnyebben, mint a birodalom bármely más tartományát. De nem történvén semmi, a Legio XIII. Gemina és segédcsapatai képtelenek valának föntartani a szörnyü népáradatot.

A Marcus Claudius Fronto cursus honorumát tartalmazó fölirat végső néhány sora, jóformán egyetlen irott emléke a harczoknak, s rövid néhány szóval festi a végtelenül szomorú helyzetet, annak rendkivüli konyodalmait, a catastrópha legtragicusabb részét, midőn az északi és keletről betört ellenségek kezet fognak a jazygokkal. Claudius Fronto szembeszáll velök kötelességszerüen, s a harcztéren hősileg küzdve, elleneinek fegyverei által hal dicső halált. [1] Fölirata a germanokat és jazygokat említvén, a harcztért a Kőrösök vagy Szamos völgyében kell keresnünk, mert Dácia északi részein s annak mesgyéin lakván csak germanok, a jazygok mindenesetre oly ponton támadtak, hol összeköttetésbe léphetének szövetségeseikkel, ez pedig jóformán lehetetlen, ha a mai Torontál, Temes, Krassó-Szörény vármegyéken át és át a Vaskapun Hunyadmegye területére törnek, midőn még Tibiscum (Zsuppa) és Sarmizegetusa castrumai is útjokat állják, eltekintve az akadályoktól, melyeket maga a természet gördít a két utóbbi vármegye területén a lovasság elé. És ha ez útat kierőszakolják is, még mindig nincsen nyert ügyük, mert a Sztrigy völgyében talán Ad-Aquas (Kalán), a Marosében pedig Micia (Veczel), Germisara (Csigmó), Apulum (Fehérvár) castrumai legyőzhetetlen akadályokat vetnek eléjök. Az egyesülés igy kivihetetlen lett volna, pedig kétségtelenül megtörtént, együtt említtetvén mindkét támadó fél nagyfontosságú föliratunkon.

A küzdelmeknek 171. vagy 172-ben kellett történniök, Marcusnak a Duna jegén vivott csatáját megelőzőleg, mert lehetetlen föltételeznünk, hogy a jazygok egyszerre két háborút vívhattak volna.

M. Claudius Fronto utódja Clemens lőn. Valószinüleg az ő kormánya idején törnek be Tarbus vezérlete alatt az északon lakó szabad dákok (?) pénzt és állandó lakhelyet követelve. Ez ellenfeleket egy, a quadokkal kötött béke után meghódolt, s tizenkét éves király aegise alatt csoportosult népszövetség verte ki a provinciából Marcus császártól kapott pénzsegély fejében. Hogy letelepittettek-e e jövevények, nem tudjuk. [2]

Később az astingok tódulnak előre, élökön Rhaus és Rhaptus vezérekkel, s szintén pénzt és állandó lakhelyeket követelnek, Clemens elútasítja őket, mire ezek, talán békés érzületeik bizonyítékául, átadják nejeiket s gyermekeiket, és valószinüleg a helytartó bíztatására a costobokokra rontanak, kikkel a birodalomnak sok elszámolni valója volt. Teljes győzelmet aratnak, de egyuttal elégületlenség is keletkezik közöttök, mert családjaik visszakapása után újra háborgatják Dáciát. Clemens a római politika régi gyakorlatában megbízva, ekkor a lacringokat zúdítja reájok, kiket viszont az astingokkal fenyegetett és félemlített. A támadás készületlenül találván ezeket, annyira megverettek és szét-

[1] C J. L. III. 1457 . . . post aliquot secunda proelia adversum Germanos et Jazyges ad postremum pro R. P. fortiter pugnans ceciderit . . .

[2] Dio Cass. 71., 11.

szórattak, hogy többé nem merték háborgatni Róma határait, sőt ellenkezőleg, «alázatos kérelmekkel járulának» Marcus színe elé pénzsegélyért és állandó lakhelyekért, hogy annál bátrabban szállhassanak szembe ellenfeleivel. Dio följegyzése szerint pontosan beválták kötelezettségeiket. [1]

Ezután Dáciában is kialszik a háború tüze, a dunamelléki népek meghódolásának, s a császár garammelléki győzelmeinek hatása tehát ily messze keleten is érezhető lőn.

Végül hadd említsem meg a costobokoknak görögországi betöréseit, midőn egész a phokisi Elateáig hordozzák pusztító fegyvereiket. [2] Hogy mely évben történt e nagymérvü rablókaland, R. Heberdey [3] szorgalmas kutatásai után sem állapítható meg, de valószínü, hogy a háború első szakának végső éveiben, talán a germanok és jazygoknak dáciai győzelmeivel egyidejüleg, egyidejüleg ama szerencsétlen ütközettel, melyben M. Claudius Fronto elesett. És e kalandnak kétségtelenül van némi, de most már kideríthetetlen összefüggése a dunamelléki hadjáratokkal, mert a costobokok rokonai a dákoknak, s azon sphaerában laknak, melynek népei kényszerüségből vagy önként, de mindnyájan résztvevének a nemzedékeket kiirtó harczokban.

A dunamelléki harczok megújulása és az átalános béke.

A quadokkal kötött béke nem volt, nem lehetett tartós a barbár népeknek átalános politikai és földrajzi helyzeténél fogva. Tőlök, a quadoktól, nyugotra a markomanok, keletre a jazygok, s az éjszakkeletre lakó barbárok még nyílt ellenségeskedésben voltak a birodalommal, és most ellenségei lőnek a quadoknak is, kiknek érdekében Marcusnak óriási erőfeszítéseket kellett volna tennie a felső- és alsó ausztriai s a magyarországi Dunapart egész hosszában és a harczokat messze a megerősített határtól a balpartra vinni át, hogy megvédelmezhesse őket, másfelől pedig, hogy a megkötött béke föltételeit végrehajthassa. De erre, úgy látszik, nem volt kedve vagy elég ereje, bár meg volt róla győződve, bár tisztán állott előtte s táborkara előtt, hogy ezen előnyös helyzet föntartása egyenértékü a háború sikeres befejeztével. A quadok is érezték, kétségtelenül, a ferde állapot súlyos voltát, s a garammelléki ütközet után a békét csakis a végveszélyből való menekvésre, a római fegyvereknek pillanatnyi föltartóztatására köték. És ebben czélt értek, mert Marcus a föltételek megállapítása után azonnal visszavonta hadait a jobbpartra, a barbárok jóakaratára és becsületességére bízván kötelezettségeiknek tisztességes beváltását. Ez nem történt meg, bár a népnek jelentékeny része, sőt maga a király Furtius is, kit néhány évvel előbb Marcus erősített meg trónján, a béke föntartását kivánták. A háború pártja kerekedék fölül, kétségtelenül a szomszéd markomanok, s ja-

[1] Dio Cass. 71., 13.

[2] Pausanias X., 34, 5.

[3] R Heberdey: Der Einfall der Kostoboker in Griechenland. — Arch. epigr. Mittheilungen. XIII. k. II. f. 186. kv. l.

zygok izgatásaira és forradalmat provokálván — talán idegen segélylyel — elűzte Furtiust, Ariogaesust helyezve trónjára. Marcus első ingerültségében ezer darab aranyat tűzött ki jutalmul annak, ki a béke bontó forradalmárt kézre keríti, s ötszázat annak, ki fejét mutatja be a főhadiszálláson.[1] E hirdetményt nyílt szakításnak tekintvén a quadok is, nem adák ki foglyaikat, vagy csak olyanokat küldtek a római biztosoknak, kik már használhatatlanságuk miatt terhökre valának, s támogatni kezdék azonnal a markomanokat területöknek megnyitása, a római fogságból menekvők befogadása, hadi szereknek szolgáltatása, kémkedés, de főképen a nálok fogságban levőknek hazabocsátása által.[2]

Marcus, alig gyógyulván meg halállal fenyegető betegségéből,[3] azonnal megindítá újból a különben is befejezetlenül hagyott háborút, szokatlan erélylyel, úgy, hogy a quadokkal kötött béke után alig telt el egy év, és az összes barbárok megérzék Rómának súlyos kezét, békére hajolván mindannyian.

Már a quadokkal megállapított béke föltételei is világosan bizonyítják, hogy Marcus még nyilt harczban volt a markomanok és jazygokkal, különben nem lenne értelme és jelentősége, de világos czélja sem a pontnak, mely megtiltja Furtiusnak, hogy szomszédjait átbocsássa népének területén. Először a markomanokkal kivánt végezni. Hogy két oldalról, dél és éjszakról saját területükön támadhassa meg őket, szivesen fogadá a békét s állandó lakhelyeket kérő és szövetséget ajánló cotinokat s az ab epistulis rangot viselő Tarruntenius Paternust nevezé ki vezérökké azon parancscsal, hogy vezesse őket a markomanok ellen. De a cotinok cserben hagyák, a mint értesültek a háború átalános kitöréséről, s nem csak hogy megtagadák az engedelmességet, de még reá is törtek a közéjök csekély római csapatosztálylyal érkező Paternusra, úgy, hogy menekülnie kellett. A császárt mélyen sértvén főemberének megalázása és a nép hitszegése, őket is a birodalom ellenségeinek nyilvánítá, s később mint veszedelmes, megbizhatatlan szomszédokat, kiirtatá, fölkonczoltatá az utolsó emberig.[4]

Marcust e hűtlenség — hiszen megszokott dolog volt — nem félemlítvén meg, teljes erővel támadá meg a markomanokat, s oly hévvel kűzd ellenök, hogy az egész törzs vagy legalább jelentékeny részök kénytelen a quadokhoz menekülni.[5] Ez végre is megtöré őket és csak a rómaiaktól kért vagy önként adott fegyverszünet menté meg népöket a végpusztulástól. Talán ekkor adák ama kezeseket, kiket Dio Cassius említ.[6]

A rómaiak valószínüleg eme hadjáratban — 174 őszén, vagy 175 kora tavaszán — foglalák el a Duna balpartját a mai Felső- és Alsó Ausztriában, s talán Magyarországnak legnyugotibb részében, melynek felét az átalános bé-

[1] Dio Cass. 71, 14.
[2] Dio Cass. 71, 13.
[3] Dio Cass. 71, 16.
[4] Dio Cass. 71, 12.
[5] Dio Cass. 71, 13.
[6] Dio Cass. 71, 15.

kében visszaadják a markomanoknak, holott előbb a Dunán innen nincsenek birtokaik. Dio Cassius e területet lakatlannak mondja. Valószínüleg a markomanok kiköltözése által lőn pusztává, s Dio mégis rendkívüli kedvezménynek tekinti annak visszabocsátását.

A fegyverszünetet Marcus a balpart teljes biztosítására használja föl; megerősített táborokat, várakat építtet, jelentékeny számú csapatokat helyezve azokba, s folyton kémszemléket tartat az ellenlél mozdulatainak földerítésére. E csapatok vagy talán hadtestek közvetlen szomszédsága, egykori birtokaikon, rendkívül nyomasztó, félemlítő hatással lévén a különben is megtizedelt, vagy félig elpusztult népre, az egykor oly hatalmas törzs nem mer mozdúlni, tétlen nézője lesz a harczoknak, míg szomszédjainak teljes megsemmisítése, s a rettegés, hogy reájuk is sor kerülhet, elfogadtaták velök a rendkívüli súlyos és megalázó békét.

Hasonló sors érte a naristokat, s közülök háromezeren inkább óhajtván a jóllétet élvezve szolgák lenni, mint anyagilag sinlődve névleges szabadságban élni, bekérezett a birodalom területére, s Marcus készséggel jelölt nekik állandó lakhelyeket. [1]

A quadok és jazygok ellen talán egyszerre s egy időben folyt a harcz. Az adatoknak hiányos és egymással gyakran homlokegyenest ellenkező volta miatt azonban lehetetlenség a véres és zord eseményeknek még körvonalait is megállapítanunk, s inkább csak sejtjük, mint látjuk a tényeket, mert a végső következményeknek elmosódó conturjain kivül alig ismerünk egyebet, s ezekből és a pár sornyi zavaros antik adatból kell reconstruálnunk a harczok, alkudozások és belső tényezőknek képét.

A markomanok megaláztatása után, tehát 175 nyarán tört ki újra a háború, a quadok részéről már Ariogaesus, a jazygok részéről pedig egyelőre Banadaspus vezérlete alatt. A két nép most szoros szövetségben kűzd Róma ellen, de a jazygok nem tudnak helyt állani, s veszteséget veszteség után szenvedvén, megrémült, trónját féltő királyuk Banadaspus, követséget küld a császárhoz és békét kér. A nép azonban és annak nagyjai nem lévén ily csüggedtek, visszautasítják királyuk gyáva tettének következményeit, s föllázadván ellene békókba vetik, Zanticust ültetvén trónjára. De Marcus sem akará a békét, a quadok hitszegése bebizonyítván előtte bőségesen, hogy e népekkel csak akkor lehet komolyan kiegyezni, ha képtelenekké tétetnek minden további ellenállásra. Tovább folyt tehát a háború a jazygok mint quadok ellen, kiknek békét kérő követeit szintén elútasítá a most már végletekig ingerült uralkodó. [2] A jazygoknak a háború további folyama sem hozván szerencsét, Marcus nagyobb erélylyel küzdött a quadok ellen is, sőt betört országukba, s annyira megrémíté őket, hogy hajlandók valának azonnal letenni fegyvereiket, kiadni 50,000 foglyot, ha békét nyernek, s elismeri a császár új királyukat Ariogaesust. Ismét visszautasíttatának. A császár e határozott föllépése nagy hatást keltett tényleg harczoló

[1] Dio Cass. 71, 21.
[2] Dio Cass. 71, 13.

ellenfelei között is, de főképen a markomanokra volt döntő befolyással, mert ezek követeik által késznek nyilatkozának minden föltétel elfogadására. Marcusnak így nem volt kifogása, s megállapíttatott, hogy a Duna balpartján levő megszállott terület fele visszaadatik nekik, de a folyó partjától távozniok kell harmincznyolcz stadiumnyira (= 7.02924 km.), gyüléseiket, sokadalmaikat nem tarthatják más népekkel közösen, hanem csak egyedül, s eddigi kezeseiket másokkal kell kicserélniök.[1] Dio nem említ több föltételt, de kétségtelen, hogy foglyaikat ki kellett adniok kivétel nélkül, s megmaradtak területeik szomszédságában, sőt tanyáik közt is a helyőrségek, különben a később oly sűrün előforduló panaszok alig merülhettek volna föl.

A quadok ellen saját területeiken küzd a császár most a birodalomnak jóformán teljes erejével, a háború vívására mozgósított összes hadak élén, mert csak a közép Duna mellékein dúl a küzdelem, tehát egyetlen harcztéren, hatalomban, erőben megfogyatkozott ellenséggel szemben. Részletek nem maradtak fönn e harczokról, de valószínű, hogy rohamos gyorsasággal dőltek el azok, rémítő veszteségekkel a quadok rovására. Még uralkodójuk Ariogaesus is fogságba kerül, — ily esemény pedig, vagy inkább catastropha, mindíg döntő befolyással szokott lenni a barbár népekre, miként azt saját történetünk is több példával igazolja, s hogy a sok ismert tény közül a legjellemzőbbet említsem, a merseburgi esetre utalok, melyet egy, fogságba került, kétségtelenül kiváló ember kiválthatásáért kilencz évi béke követett. Ariogaesusnak fogságba jutása után — Marcus Alexandriába internálta őt — azonnal megkezdődtek a béketárgyalások. A quadok hajlandók valának kiadni összes foglyaikat, kereksz ámban 50.000 embert, — területeiken várak építtettek, s azokban jelentékeny számú őrségeket helyezének el, részben fékentartásukra, részben ellenőrizésre. A Duna partjáról nekik is távozniok kellett, kétségtelenül szintén harmincznyolcz stadiumnyira, s a vásárokat is csak úgy látogathatták, mint szomszédjaik, a markomanok.

A markoman és quad területeken elhelyezett őrségek számát Dio Cassius[2] 20·000 főre teszi. Akkora tömeg, melylyel a megfogyott, megtört nép távolról sem tudott szembeszállani, a melyet, ha két évtízeddel előbb küldenek oda, úgy valószínű, hogy elhárítják talán egyszer-mindenkorra az öldöklő háborút, mely — daczára hogy győzelemmel végződött, — eredményeiben oly mérvben gyöngíté és károsítá a birodalmat, hogy méltán mondhatjuk azt a vég kezdetének.

A helyőrségek alig voltak a régi, fegyelmezett legiókból, s az azonosan szervezett, kipróbált auxiliaris cohorsokból összeállítva, hanem valószínűleg a hirtelen összeszedett zagyva népből szervezett csapatok, mert csak ezek aljasodhattak oly életmódra s bánásmódra a legyőzöttekkel szemben, mint azt Dio följegyzéseiből olvassuk,[3] miként azt keserűen panaszlák követségeik által Mar-

[1] Dio Cass. 71, 15.
[2] Dio Cass. 71, 20.
[3] Dio Cass. 71, 20.

cusnak a quadok, mint markomanok. A várakban elhelyezett katonaság valósággal barbár módon gazdálkodik: nem engedé nyugalomban folytatni a földmüvelést, baromtenyésztést, kereskedelmet. Összofogdosták s rabszolgaként hurczolák el a békés lakósokat, befogadák sánczaikba a csavargókat, rablókat, megosztozva a prédán, «pedig szükség nem kényszeríté őket, lévén fürdőik s minden egyebük bőségesen.» A zsarolások utóbb oly tűrhetetlenek lőnek, hogy a quadok ki akartak vándorolni a semmonok területeire,— de Marcus útjokat állatá, ezzel bizonyítván, — mondja Dio, hogy inkább büntetni, mintsem meghódítani akará e nagy terület lakóit.

Közben a jazygokkal, s az összes szomszédnépekkel is folytak az alkudozások. Utóbbiakkal könnyen ment a dolog. Némelyek lakhelyeket kaptak római területen és ezzel együtt polgárjogot,[1] mások adóelengedést bizonyos időre, vagy örökre és támogatást pénzben, vagy gabonában.

Az átalános békekötések, vagy legalább a mindenfelé észlelhető hajlandóság a békére, a jazygokat is gondolkozóba ejté végre, s királyuk Zanticus nagyjainak környezetében járul a császár elé, elfogadván minden ellenkezés nélkül a föltételeket, melyeknek előbb a markomanok és quadok kényszerültek alávetni magukat, de reájuk ezek még súlyosbíttatának azzal, hogy a Dunától hetvenhat stádiumnyira kellett eltávozniok (14·05848 km.-re). A császár kelletlenül szentesíté e kötést, mert szívesebben kipusztította volna a még mindig veszélyessé válható népet, minthogy békés létet biztosítson nekik a birodalom határai mellett ama törzsnek, mely nem kevesebb, mint 100.000 foglyot adott vissza a háborúnak kilenczedik évében, tehát akkor, midőn már sokan elhaltak a rosz bánásmód, járványok, honvágy és bánat miatt, midőn sokan el is menekültek, midőn tömérdeket a rabszolgavásárra hurczoltak már. E béke egyik következménye volt, hogy a jazygok 8000 főnyi lovas sereget bocsátának Marcus rendelkezésére, melyből ő 5500 főnyi hadtestet azonnal Brittaniába küldött, hogy minél távolabb legyenek a harcztértől.

A jazygokkal történt kiegyezés a háboru végét jelenté ugyan, de másfelől ismét tág tért nyitott a barbárok torzsalkodásaira, belviszályaira. A faji ellentétek ki is tünték azonnal, s ezt megkönnyíté az, hogy sem a markomanok, sem a quadokkal kötött békébe nem foglaltatott bele ama pont, hogy szövetségeket nem köthetnek, s hogy hadjáratot csak a császár beleegyeztével viselhetnek. Tetszésükre volt tehát bízva bármelyik oly népnek a megtámadása, mely a birodalom határain lakott. S a kormány ezt szivesen is látta — ha saját érdekei nem voltak veszélyeztetve. A quadok és markomanok úgy látszik ilyesmire készültek a jazygok ellen. Ezt már nem nézheti a császár tétlenül, hatásos rendszabályokról kelle gondoskodnia, s erre a legjobb az volt, ha e barbárok valamelyikével szövetségre lép. Számot vetve a helyzettel, a jazygokat tartá erre a legalkalmasabbnak. A markomanok és quadok ellen 20.000 ember őrzé a határt, míg amazok ellen már nem volt módjában ily specialis védelmet szerveznie. Kétszeresen érdekében állott tehát ezeket vonnia be a bi-

[1] Dio Cass. 71, 19.

rodalom érdekkörébe, s általok gyakorolni pressiót a közvetlen germán szomszédokra, kik várva-várták a szabadulás óráját és a kedvező pillanatot, melyben siker reményével törhetnek a római birodalomra. És ezt nagyon közel hozták volna az események, ha győzelmesen küzdhetnek meg a jazygokkal, kik előbb szövetségeseik valának, s kiket árulóknak tekintének most, hogy békét kötve, ugyanazt tevék, a mit ők. Igaz, hogy utóbbiak nem valának oly kényszerhelyzetben, s a kiegyezés pontjai nem voltak reájuk oly sulyosak, mint a germán törzsekre, de ennek daczára is, a jazygok békéje elég indokolt volt. A császár előtt világosan állhattak a következmények, ha sorsukra hagyja e népeket Ezt megakadályozandó, kezdetben egyszerűen beakarta kebelezni a markomanok, quadok, mint jazygok területeit, s meg is teszi vala, — mondja életirója — ha Ázsiában nem lázad föl Avidius Cassius.[1] Ez villámcsapásként sújtván a császárt, kevésbé hatásos, de mégis czélravezető eszközökhöz kell fordulnia. Szövetséget ajánlott tehát a jazygok és búroknak, midőn ezek követségeik által a békefeltételeknek enyhítését kérték, kétségtelenül azért, hogy kellő erélylyel szállhassanak szembe a quadokkal és markomanokkal, kik, úgy látszik, már fenyegették vagy meg is támadák őket. A jazygok, búrok, kapva-kapván e szövetségen, örömmel fogadák azt, késznek nyilatkozván azonnal kiállítani szövetséges csapataikat, ha a császár kijelenti, hogy tovább is folytatja a quadokkal a háborút. Ezt positiv nyilatkozat alakjában nyervén meg, megkötik az alkút, megenyhíttetének kötelezettségeik is, de ahoz továbbra is feltétlenül ragaszkodott Marcus, hogy szomszédjaikkal ne tartsanak közös gyűléseket és vásárokat, ne tartsanak a Dunán hajókat, s ne látogassák a Duna szigeteit. A törzsrokon roxolánokkal Dacián át megengedte közlekedniök, de minden egyes esetben a helytartó engedélyét valának kötelesek kikérni.

Ezzel helyre volt állítva a béke, a Duna eredetétől annak torkolatáig. A császár nyugodtan indulhatott el hűtlen legatusa ellen.

Avidius Cassius lázadása végtelenül súlyos csapás volt a birodalomra, mint a császárra, kinek érzékeny lelkét, szivét mély bánattal tölté el a különben talpig derék, de nagyravágyó és rövidlátó katona sajnálatos megtévedése. Igy fogja föl a császár is a tanácshoz küldött átiratában, s igy nyilatkozik legionariusaihoz Pannoniában tartott beszédjében is. Álljanak itt szavai, miként Dio Cassius fönntartá, — hiven jellemzik azok Marcust mint uralkodót, mint embert egyaránt: «Nem haragomat vagy panaszomat elmondani jelentem meg előttetek bajtársaim, mert vitatkozhatunk-e a fölöttünk teljes hatalommal biró istenséggel? bár az, ki mint én, a nélkül hogy oka lenne, szerencsétlenségbe kerül, méltán sajnálkozhatik sorsán. Vajjon nem szerencsétlenség egyik háborúból a másikba menni? Nem ellenkezik-e elveimmel ha még polgárháborút is kell vívnom? Nem szomorúbb és sajnálatosabb-e mindkettőnél, hogy nincsen többé hűség az emberek között! hogy legjobb barátom lesz áruló! hogy nekem, ki semmi igaztalanságot, semmi bűnt nem követtem el, akaratom ellenére kell

[1] Capit. Vit. Marci c. 24: Voluit Marcomaniam provinciam voluit et Sarmatiam facere, et fecisset, nisi Avidius Cassius rebellasset.

mennem ellene! Vajjon milyennek kell lennie az erénynek és barátságnak, ha velem ez történik! Van-e hát még hűség, hit és remény? Ha csak én volnék veszélyben, úgy nem sokat törődném az egész dologgal, mert nem azért születtem e világra, hogy örökre itt maradjak; de mivel az elpártolás vagy inkább lázadás általános és mindnyájunkat sújt, ha tehetném, leginkább szeretném elétek idézni Cassiust, hogy előttetek vagy a senatus előtt vonjam őt kérdőre. Szívesen lemondanék önként a hatalomról, nem bízva a döntést fegyvereinkre, ha tudnám, hogy a haza java megkívánja az áldozatot, hiszen a közjóért elviselek minden fáradságot és veszélyt. És mily hosszú időt tölték már itt, Itálián kivül én az öreg beteges ember, ki nem ehetem fájdalom, s nem alhatom gond nélkül.»

«De Cassius ezt aligha fogadná el — mert hogyan bízhatnék meg bennem, ha hűtlen lett hozzám — legyetek tehát erősek bajtársaim. Ciliciek, syrek, zsidók, epyptomiak sohasem voltak vitézebbek mint ti, és sohasem is lesznek, még ha seregök tízszer nagyobb lenne is, — pedig most kissebb a számuk, mint a tiétek. És ha Cassius még oly kitűnő és szerencsés hadvezér lenne is, most az egyszer mit sem tudna elérni. A sas, ha varjakból, az oroszlán, ha őzekből áll a serege, nem veszedelmes ellenfél. Az arabiai és parthiai háborút nem Cassius, hanem ti végeztétek be oly szerencsésen. S ha ő a parthok elleni háborúban aratott is dicsőséget, úgy Verus oly vezéretek volt, ki vele egyenrangú — sok győzelmet szerezvén, sokat hódítván. De talán ő is más gondolatokra jut ha megtudja, hogy élek, — mert aligha tett volna így, ha nem hisz halottnak. És ha mégis megmarad konokságában, úgy érkeztünk hírére ingadozni fog, tőletek félni, előttem pedig szégyenkezni.»

«Csak egytől félek barátim — semmit sem akarván elhallgatni előttetek, s ez az, hogy szégyenében öngyilkos lesz, hogy ne kelljen szemeink elé lépnie, vagy pedig a hírre, hogy a sereggel megyünk ellene, meggyilkolhatják őt; mert akkor meg lennék fosztva a háború és győzelem — milyent még nem vívott halandó — pálmájától. És miben áll ez? abban barátim, hogy bocsássunk meg annak, ki megbánt, legyünk barátsággal az iránt, ki megvoná azt tőlünk, hűséggel viseltessünk ahoz, ki hűtlenné lett hozzánk. Ezek talán hihetetlen dolgok, de bátran megbízhattok szavaimban. Hisz még nem tünt el a világból minden jó, még megtalálhatók az erény foszlányai. És ha senki sem hisz nekem, úgy ez még jobban megerősít elhatározásomban, hogy mindenkinek szemeláttára történjék meg az, a mit senki sem hisz. Óh mennyire óhajtanám, hogy ez egyedül az én nyereségem lenne a jelen bajaiból, megmutatandó a világnak, hogy a polgárháborúkból is származhatik haszon.» [1]

Most az egyszer semmi jó sem származott belőle.

A császár ezután elhagyván Pannoniát, Rómába ment, onnan indulandó keletre, hogy végezzen Avidius Cassiusszal.

[1] Dio Cass. 71, 24—26.

A második háborút megelőző események.

Avidius Cassius római föllogás szerint nem származott előkelő házból, bár beszélték, hogy anyai ágról Cassius ivadéka lenne.[1] Atyja Heliodorus örvendett, hogy a szónoki iskola tanári asztala mellett megnyerheté Aegyptus praefecturáját — mondja Dio.[2] Kora ifjuságában lépvén katonai pályára a táborban tölté egész életét, megszokva mint alárendelt a felsőbbek szigorát, s meghonosítva, mint parancsnok, legiói között a legkeményebb, kiméletet nem ismerő fegyelmet. A köztársaság régi vezérei jutnak eszünkbe, midőn olvassuk, hogy keresztre feszítteté a centuriót, ki parancs nélkül támadván meg a Duna mellékén kalandozó sarmatákat nagy győzelemmel és óriási zsákmánynyal tér haza.[3] Hasonlóan járván el Syriában, a szigorú fegyelemmel segereinek harczképességét a lehető legmagasabbra fokozá.

Érzelmeire nézve köztársasági lévén, a császárság ellen gyülölettel viseltetek, s részt vett már az Antoninus Pius ellen irányult összeesküvésben is, bár tudta jól, hogy a római respublicában a császárságot csak császár buktathatja meg.[4] És ez ő akart lenni. Katonai sikerei szédíték el, s a parthiai háborúban megérvén benne az elhatározás, hogy nagyot és merészet fog tenni, oly meggondolatlanul viselkedett, hogy magatartása fölébreszté Verus bizalmatlanságát, s a császár szükségesnek tartá észleleteit közölni Marcusszal: «... óhajtanám, hogy ügyeltesd őt. Neki semmi sem tetszik, a mit mi teszünk — irja Verus — s nagy dolgokra készülvén, neveti rendelkezéseinket. Téged bölcselkedő vén asszonynak, engem fényüző bohócznak nevezget. Lássad, hogy mit kellene tennünk.»[5] Marcus habozó, végtelenül szelid lelkületének és fatalismusának megfelelően válaszolt hosszabb levélben, mely Hadrianusnak eme szavaiban culminál: «utódját senki sem ölheti meg.»[6] S hagyta fejlődni a dolgokat, pedig Verusnak nagyon is igaza volt. Avidius Cassius győzelmes seregében, a lázongani mindig szerető Antiochiának egész Syriát irányító lakosságában,[7] és Egyptomnak a kormánynyal mindíg elégületlen népében bízva. Marcus császárnak nem tudni honnan és miképen támadt halál hirére kitüzte a lázadás zászlaját, s praetorianusainak parancsnoka homlokára füzé az egész világ birtokát jelentő diadémet.

[1] Vulc. Gallican. Vit. Avidii Cassii c. 1. Avidius Cassius ut quidam volunt ex familia Cassianorum fuisse dicitur per matrem.

[2] Dio Cass. 71, 23.

[3] Vulc. Gallican. v. Av. Cass. c. 4.

[4] V. Gallican. v. Av. Cass. c. 1: ... oderat tacite principatum nec ferre poterat imperatorium nomen dicebatque eo esse gravius nomen imperii quod non posset e republica tolli nisi per alterum imperatorem.

[5] V. Gallican. vit. Av. Cass. c. 1: quem velim observari iubeas. Omnia ei nostra displicent, opes non mediocres parat, litteras nostras ridet. Te philosopham aniculam, me luxuriosum morionem vocat. Vide quid agendum sit.

[6] V. Gallican. v. Av. Cass. c. 2: successorem suum nullus occidit.

[7] Miként Páris Francziaországot.

Császári programmját vejéhez intézett bizalmas levélben fejti ki: «Marcus tetőtől talpig becsületes ember — az kétségtelen, írja, de hogy a legszelidebbnek mondják őt, élni enged olyan embereket is, kiknek föllépését és magatartását határozottan elitéli. Mivé lett ama Cassius emlékezete, kinek nevét ok nélkül viselem, vagy Censorius Cato-é? Hová tüntek el a rómaiaknak régi jó erkölcsei? Marcus bölcsészkedvén mély elmével értekezik a szelídség és jóságról, a jog és jogtalanságról, de mit sem törődik a birodalom ügyeivel. Azt be látod te is ugye, hogy a birodalom régi hatalma, csak erélyes edictumok, világos elhatározások, s kardunknak hathatós fölhasználásával állítható vissza!? Takarodjanak ez urak, kik a római nép proconsulainak tartják magokat, mert a senatus és Marcus kiszolgáltaták a provinciákat fényűzésük és kapzsiságuknak. Te ismered bölcsészünknek gárdaparancsnokát? lásd ez az ember kineveztetése napján szegény volt, most pedig gazdag. Ez csak úgy történhetett, hogy a birodalom és provinciák vérét szívta ki. De máskép lesz ez ezután! s ha az istenek segítik a jó ügyet, úgy a Cassiusok visszaállítják a birodalom régi fényét.»

E levélben sok méltánytalanság van, — de van elég igazság és még több, mondhatnók vas erély. S ilyen uralkodó kellett volna e nehéz időkben Rómának. Marcust a sorsnak föláldoznia A. Cassiusért sajnálatos lett volna, de ha Commodus helyére ő ülhet, úgy a világtörténet nagy könyvében egy sötét lappal kevesebb lesz vala. Kiderült e levélből az is, hogy a császári tekintély Hadrianus óta nagyot hanyatlott, s ezt Avidius Cassius úgy látszik vérrel és vassal akará helyreállítani. A mozgalomnak végső czélja nagyon megbocsátható tehát, de nem annak kezdeményezése, melyen különben alig is juta túl megtörvén Ázsia helytartóinak hűségén. Igy csak Syriában és Egyptomban vetheté meg lábát a praetendens, minden nagyobb erkölcsi és anyagi támogatás nélkül, úgy, hogy Rómában nagyon korai és indokolatlan volt a pessimisták rettegése, kik már egy második Vespasianusnak napégette arczú legióit várták a Juli-Alpok lejtőin. Az usurpator ellen a senatus kezdé meg a harczot, a haza ellenségének nyilvánítva őt. Ennél többet nem is tett aztán az érdemes testület, Marcusra s a véletlenre bízván a bonyodalmak megoldását.

A császár keserű hangulatban rendelkezék a szárazföldi hadak s a szállító flotta mozgósítása ügyében, hogy átkelve a tengeren, személyesen mérje össze fegyvereit Ázsiában a lázadóval. Erre már nem volt szükség. Egy centurio s egy decurio kardja megmenté az imperiumot az új polgárháború rémeitől. A császárné Faustina, s a rémületéből magához tért senatus erre a legerélyesebb rendszabályokat követelvén a lázadó és hívei ellen, Marcusnak nagy kűzdelmébe került könyörületet gyakorolhatnia az igazság helyett, s csak annyit engedett meg, hogy példaadás képen kivégeztessék néhány hűtlen katonatiszt. De a jövőre való tekintettel mégis elrendelé, hogy senki se lehessen helytartó a tartományban, melyben született. Ez edictummal megelégedvén a császár, néhány havi csöndes nyugalmat élvez, s csak 176-ban űl hajóra, hogy keletre vitorlázzon, újjászervezendő a lázadás által fölzaklatott provinciákat.

Ázsiából visszatérvén, a mozgalmak teljes lecsöndesedése után 176 november 27-én tartá meg diadalmenetét a barbárok fölött nyert győzelmeinek megünneplésére.[1] Ekkor acclamalják a legiók nyolczadszor imperatornak.

Róma városa a Pannoniából majd Ázsiából haza érkező császárt s fiát az ifjú Commodust kitörő lelkesedéssel fogadta, remélvén hogy az oly rég nélkülözött udvari élet, ha kevésbbé fényesen is, mint Verus idejében, de újra fog kezdődni, s a tanács örömének kifejezésére pompás diadalkaput építtetett, melynek föliratát a senatus következőképen állapítá meg:

S · P · Q · R
IMP · CAES · DIVI · ANTONINI · FIL · DIVI · VERI · PARTH · MAX · FRATRI
DIVI · HADRIANI · NEP · DIVI · TRAIANI · PARTH · pro NEP · DIVI · NERVAE · ABNEP
M · AVRELIO · ANTONINO · AVG · GERM · SARM
PONTIF · MAXIM · TRIBVNIC · POT · XXX · IMP · VIII · COS · III · P · P
QVOD · OMNES · OMNIVM · ANTE SE · MAXIMORVM · IMPERATORVM · GLORIAS
SVPERGRESSUS · BELLICOSISSIMIS · GENTIBVS · DELETIS · AVT · SVBACTIS
. . . . . .

Senatus Populusque Romanus | Imperatoris Caesaris Divi Antonini Filio, Divi Veri Parthici Maximi Fratri, | Divi Hadriani Nepoti, Divi Traiani Parthici Pronepoti, Divi Nervae Abnepoti, | Marco Aurelio Antonino Augusto, Germanico, Sarmatico, | Pontifici Maximo, Tribunicia Potestate XXX, Imperatoria VIII, Consulari III, Patri Patriae | Quod Omnes, Omnium Ante Se Maximorum Imperatorum Glorias | Supergressus, Bellicosissimis Gentibus Deletis Aut Subactis . . . . . [2].

A császár maga is nagyra tartá győzelmeit, mert 176-tól érmein is használja a Germanicus, 177-től pedig a Germanicus és Sarmaticus czimet együttesen.

Most már Marcus is hivé, hogy a birodalom hosszú békét élvezhet, de csalódott, mert 178 augusztus 5-én útra kellett kelnie — ismét Pannoniába.

A második háború s az átalános béke.

A háborúnak újból való kitörésére volt elég ok s alkalom. Avidius Cassius lázadása a béke megkötését sietőssé, mondhatnók kényszerűséggé tévén, jelentékenyen megenyhíté a még nem pacificált népekkel kötött szerződések föltételeit, sőt szövetségébe hajlítá az imperiumot egy vándor néppel is. A birodalom ernyedését árulá el mindkét jelenség. Ily béke vagy szövetség pedig nem lehetett tartós, mert a gyöngeség elpalástolására szolgálván csak, nagy hamar ki kellett ütniök az ellentéteknek mindkét oldalról. S ez meg is történt. Róma kormánya, a megtestesült stabilitas, politikai számításait nem alapithatá ingatag

[1] Capit. Vit. Marci 17, 27; Ael. Lampr. vit. Comm. 2.
[2] C. J. L. VI. 1014.

vándor nép szeszélyeire, melynek magatartását a megélhetés módjai, s nem a nemzetközi viszonyok és századokon át fejlett hagyományok szabják meg. A jazygok szövetsége tehát inconveniens volt a legnagyobb mértékben és mégis rendkivül költséges. De másfelől a barbárokra nézve is tarthatatlan, tarthatatlan a terhes pontok miatt, épen azon közlekedési vonalaktól tiltatván el, melyeken legkönnyebben szerezheték meg élelmöket. E gazdasági hátrányt pedig a római subventio aligha, vagy épen nem egyenlítheté ki.

A kitörést sietteté másrészt az is, hogy Róma nem egyenlő alapokon kötötte meg békéit. A markomanok és quadok területeit várakkal, s 20.000 főre menő megszálló sereggel árasztván el, a háború által okozott veszteségeket még érezhetőbbé tevé, s élesebbé a közgazdasági válságot, mely egyik legfőbb oka volt a harczok kitörésének. E helyőrségek miatt már korábban, a császárnak Pannoniában tartózkodása alatt is sok panasz merült fel, s a helyzet ezután sem lett jobb, talán sokkal rosszabb, mert a császár távoztával a hadseregre nézve megszünt minden tekintet, mely eljárását, a leigázottakkal szemben való magatartását és zsarolásait fékezte volna. Mi sem akadályozta többé, hogy a meghódoltak rovására fenékig ne ürítsék e vad legények az élvezetek poharát, midőn e távoli isolált helyőrségekben csakis az asztali gyönyörök adhatának kárpótlást a zord tábori életért, midőn csak rablásból szerezhetének pénzt, egy kis vagyont öregségük napjaira, ha ugyan nem tarták jobbnak elverni az utolsó denárt is a szakadatlanúl dúló járvány közepett. E helyőrségek élelmezése kétségtelenül azon gabona és vágómarha adóból telt ki, a melyet a leigázottak évenként fizettek a békekötés föltételei értelmében. Talán ez volt a megalázottakra nézve a legterhesebb, mert föntartá Dio, hogy a békés földmüvelést lépten nyomon akadályozák, földúlva a termőföldeket, rabszolgákúl hurczolva el a szántóvetőket s elhajtva az igás barmokat. Panaszolnak is érte eleget, de segítséget, orvoslást nem nyerhetnek, a császár nagyon messze volt, Rómáig nem juthatának el legméltányosabb kérelmeik sem. A politikai és társadalmi elnyomást, ha nem lehet másképen, elviseli nemzedékeken át még a szabadságát szenvedélyesen szerető nép is, de a mint ezzel anyagi korlátozás vagy épen számításon alapuló folytonos károsítás, a mindennapi élet megnehezítése, s a legelemibb szükségletek beszerezhetésének megakadályozása párosul, fegyvert fog még a leggyávább, legtürelmesebb tömeg is. Mennyivel inkább kellett érezniök a helyzet tarthatatlan voltát a féktelen szabadsághoz és könnyű élethez szokott markomanoknak, quadoknak! Tanyáikon már akkor izzott a jövő háború üszke, midőn főembereiknek kézadása megerősíté, szentesíté a békét.

A telepítések sem bizonyúltak hasznosaknak. A Ravenna mellé küldött germánok föllázadván, megtámadák a hatalmas birodalmi várost és csak a helyőrség éberségén mult, hogy el nem foglalák. Ki kellett pusztítani őket. Hasonlóan történt legnagyobb részt a többiekkel, s a Pannonia és Dáciában elhelyezett törzsekben aligha nyert Marcus császár jobb polgárokat, mint IV-ik Béla királyunk a kúnokban. Mozgalmas idők és civilizálatlan népek nem alkalmasak a telepítésekre és Marcus telepesei különösen nem — mindnyájan munkálatlan élethez, rabláshoz lévén szokva és szövetségesei, fajrokonai mindannyian a ha-

tárokon táborozó és mozgó népeknek, melyek mindnyájan részt vevének a harczokban, melyeknek minden mozdulatát elfojtott lélekzettel lesték. Egy szikra kellett csak, hogy ezek is a birodalom ellenségeihez csatlakozzanak.

A fölhalmozott gyúanyagok fölrobbanása nem is késett soká.

Avidius Cassius lázadása nyugaton sokkal nagyobb mérvűnek látszott, mint a mekkora tényleg volt, s a látszatot megerősíték a nagy csapatelvonások, melyeket Marcus a birodalmi hadsereg létszámának nagy megcsökkenése miatt jobb belátása daczára is kénytelen volt megtenni, úgy, hogy Raetia, Noricum, Pannonia, Dacia és Moesiában csak a rendes helyőrségek maradtak meg, s talán a markomannok és quadok ellen irányított csapatok létszámát is megkevesbíték épen akkor, midőn legveszélyesebb volt a helyzet. És növelheték e veszélyeket Avidius Cassiusnak a barbarokkal való összeköttetései is. Talán épen ő adá a jelt az átalános kitörésre.

Pannonia legatusai a két Quintilius, Condianus és Maximus, Dio följegyzései szerint kitünő katonák, mindent elkövetének, hogy legalább a barbaroknak első rohamát foghassák föl, de még azután sem tudnak boldogulni, hogy Marcus jelentékeny számú új hadsereget bocsát rendelkezésökre.

A második háborúban megújul a népek szövetsége, bár Capitolinus csak a markomanok, quadok, hermondurok és szarmatákat említi,[1] s ugyanazon harczteren folyt ismét a küzdelem, melyet az előbbi hadjáratok majdnem teljes pusztasággá tőnek. A harcz fővonalát ismét a Duna medre jelzi egész hosszában, s így a háborúnak egységes vezetéséről megint nem lehetett szó. Raetia és Noricumban nem említenek a források új küzdelmeket, de Pannonia és Dácia annál inkább ki valának téve az ellenséges megrohanásoknak.

A harczokat a legjobban sujtott markomanok és quadok kezdik, nagy erővel, hirtelen támadva meg a területeiken épült castrumoknak úgy látszik teljesen készületlen helyőrségét. Rohamaiknak a meglepettek nem tudván ellentállani, a harczok birodalmi területre tétetnek át, s a két Quintilius kénytelen a császárhoz fordulni segélyért. Marcus, tábornokainak jelentésére megtőn minden lehetőt, de a katonai kincstár, teljes kimerültsége miatt, új haderőket csak a senatus által a császár kérelmére megszavazott összegekkel tudott kiállítani.

Dáciában s talán az Al-Duna mellékén Clemens és parancsnokai küzködnek a berohanókkal, de ép oly kevés sikerrel, mint Pannoniában a két Quintilius.

Ily körülmények között a császár föltétlenül szükségesnek tartván a harczmezőn való megjelenését, fiát nagykorúsítván s Bruttius Praesens leányával az elragadó szépségű Crispinával összeadván, Caesarnak nyilvánítá, és maga mellé vévén, ketten mentek Bellona templomába, hol a különben oly szelid indulatú Marcus vérbe mártott lándzsát hajított a harczter felé, majd kiadván az indulási parancsot, 178. aug. 5-én elhagyá Rómát[2] Commodusszal együtt.

[1] Capit. vit. Marci c. 27.; Triennio bellum postea cum Marcomannis, Hermonduris, Sarmatis, Quadis egit.

[2] Dio Cass. 71., 33. Talán indulására vonatkozik a következő föliratː Pro Salute Et Reditu Et Victoria Imp Cass. M. Aureli Antonini Aug. Germanici Sarmatici P. P. stb. 178—180. C. J. L. VI. 1015.

Őt megelőzőleg indult Tarrutenius Paternus jelentékeny haderővel, s mire Marcus megérkezik fiával, már jobbra fordultak a dolgok. A császár szintén nagyszámú sereget vezetvén, megjelenése és szerencsével folytatott alkudozásai nagyhamar meglazíták az ellenségeknek szövetségeit. A jazygok, bár ők is keztyüt vetettek a birodalomnak, elválnak szövetségeseiktől, és semmi nyomát sem találjuk 179-től fogva további harczaiknak. A harcztérnek nyugoti felén a markomanok és quadok vitézül tartják magokat, míg Tarrutenius Paternus ellen, valószínüleg a Morva Mezőn döntő csatát nem vesztenek, melyben hadseregüknek legnagyobb része fölkonczoltatott. Ekkor kapja Marcus tizedszer az imperator czímet.

Hasonló sikerrel harczolt keleten Clemens utódja Helvius Pertinax, az új helytartó, s 178. és 179-ben kiveri vagy megsemmisíti az összes hordákat Dáciában, mint a két Moesiában, és helytartója marad minhárom tartománynak egész Marcus haláláig.

Legkevesebb értesülésünk a moesiai harczokról van; ezek mintha teljesen elkerülték volna az egykorúak figyelmét, pedig ide is kiterjedt Marcus gondoskodása, s 176-ban Laevillus Berenicianus a Legio I. Italica s IIII. Flavia és segédcsapataiknak parancsnoka,[1] majd A. Julius Pompilius Piso,[2] Marcus halálakor pedig talán Salvius Julianus,[3] kik közül a két utóbbi Pertinax alárendeltje.

A császár auspiciumai alatt szerencsésen végződék tehát a háború mindkét éve, de a nélkül, hogy annak teljes befejezése előre látható, vagy csak sejthető is lett volna. E miatt a telet Pannoniában határozá tölteni Marcus, előkészítendő a meghódolt területek bekebelezését. Békét ugylátszik nem akart többé kötni, félrendszabályoknak bizonyulván a kiegyezkedések, mint szövetségek. És valóban csakis a bekebelezés nyujtott volna teljes biztosítékot, s annak végrehajtása annyira megért Marcus lelkében, hogy életírója Capitolinus és Dio Cassius[4] egybehangzóan állítják, mikép ha egy évvel tovább él, provinciává alakítja a háború által végig dúlt összes területeket.

Ez már nem történhetett meg. Pannonia nyugoti részének — Vindobonában[5] tartá főhadiszállását — hideg zord tele s a folytonos fáradalmak végkép kimeríték a gyönge, beteg császárt, s 180. márcziusának elején veszélyes fordutatot vévén baja, nem hagyhatá el többé ágyát. És lesújtva a kórtól, nagy testi és lelki kínjai daczára is mindíg a birodalom sorsával, a bevégzendő nagy háború, s annak végső fejleményeivel foglalkozék. Helyzetének rosszabbra váltával magához hivatá fiát s kérve kérte a háború folytatására, nehogy a biro-

[1] C. J. L. VIII. 2744., 2745.: Laevillus Berenicianus praepositus legionibus I. Italicae et IIII. Flaviae cum auxiliis.

[2] C. J. L. VIII. 2512.: A. Julius Pompilius Piso, praepositus legionibus I. Italicae et IIII. Flaviae cum omnibus copis auxiliorum dato iure gladi.

[3] Dio Cass. 72., 5.

[4] Capit. vit. Marci c. 27.: Et si anno uno superfuisset provincias ex his fecisset. — Dio 71., 33.

[5] Bécs.

dalom árulójának tünjék föl. Commodus kötelező igéretet tevén, a beteg császár visszaútasított minden ételt, italt, hogy baját sulyosbítván, hamarabb meghalhasson. Hatod napon barátait hivatá, s mosolyogván az ember sorsa fölött és megvetvén a halált, e szavakkal fordult hozzájok: «mit sirattok engem, miért nem gondoltok inkább a ragályra s a közös halálra!» és midőn távozni készültek, a következőkkel bucsúzott tőlök: «ha elhagytok, ugy Isten veletek, én előre megyek.» Ereje az étlenség következtében rohamosan kezdvén hanyatlani, környezői megkérdék, hogy kire bizza fiát? «reátok, ha méltó lesz s a halhatatlan istenekre.» Hetednapon Commodust kivánván látni még egyszer, behívatá, de nehány bucsúszó váltása után azonnal kiküldé, nehogy megkapja a bajt. Később seregének tisztjeit s küldötteit kéreté be, hogy jóindulatukba ajánlja örökösét. Elbocsáttatásuk után a szolgálattevő tribun nyitott be hozzá a jelszóért: «fordulj a fölkelő nap felé — válaszolá neki — az enyém már leáldozik.» Ezzel elfordult, mintha aludni akarna, és elszenderült még ugyanazon éjjel.[1] Mondják róla, hogy óhajtá, bárha fia hamarabb halna meg mint ő, mert félt, hogy holta után Nero, Caligula vagy Domitiánhoz lesz hasonló.[2] Igaza volt.

«Igy halt meg Marcus, kiben — írja Dio — minden erény egyesült, s ki oly istenfélő volt, hogy a szerencsétlenség napjaiban is személyesen áldozott otthon, ki minden uralkodó között a legjobban kormányzott, s ha gyönge volta miatt vitézi dolgokat nem tehetett is személyesen, testét, veleszületett gyarlósága daczára is, hozzászoktatá minden fáradsághoz. Annál nagyobb mérvekben gyakorolta a jótékonyságot... Soha sem volt igazságtalan... Ha valaki jót tett, megdicsérte őt, s ha lehetett, fölhasználta szolgálatait, míg másoknak egyéb dolgaival nem törődött. Az embereket nem alakíthatjuk tetszésünk szerint — szokta mondani — hanem úgy kell őket fölhasználnunk a közjó érdekében, a mint kapjuk. Egyetlen tette sem volt alakoskodás, hanem — s erről mindenki meg volt győződve — erényének kifolyása. Életének ötvennyolcz éve, tíz hónapja s huszonkét napján át, a meddig élt... mindig egyforma volt, sohasem változott. Valódi igaz ember vala, távol minden álnokságtól.»[3]

[1] 180. márczius 17.

[2] Dio Cass 71., 34. — Capit Vit. Marci c. 28. . . . Cum aegrotare caepisset filium advocavit, atque ab eo primum petiit ut belli reliquias non comtemneret, ne videtur rempublicam prodere. Et cum filius ei respondisset cupere se primum sanitatem, ut vellet permisit, petens tamen ut expectans paucos dies haut simul proficisceretur. Deinde abstinuit victu potuque, mori cupies auxitque morbum. Sexta die vocatis amicis et ridens res humanas, mortem autem contemnens ad amicos dixit „quid de me fletis et non magis de pestilentia et communi morte cogitatis?“ Et cum illi vellent recedere ingemiscens ait: „si iam me dimittitis, vale vobis dico vos praecedens.“ Et cum ab eo quaereretur cui filium commendaret, ille respondit: „vobis si dignus fuerit, et dis immortalibus.« Exercitus cognita mala valetudine vehementissime dolebant, quia illum unice amarunt Septimo die gravatus est et solum filium admisit, quem statim dimisit ne in eum morbus transiret. Dimisso filio caput operuit quasi volens dormire, sed nocte animam efflavit. Fertur filium mori voluisse cum talem videret futurum qualis exstitit post eius mortem, ne, ut ipse diceiat. similis Neroni, Caligulae et Domitiano esset.

[3] Dio Cass. 71., 34.

A senatus arany-szobrot állíttatott a curia nagytermébe az elhalt uralkodónak.

A tizenkilencz éves Commodus trónfoglalása ellen egyetlen hang sem emelkedett, a sereg azonnal hűséget esküdött, s meghódolt diadémje előtt az egész világ. Az alapjában jóindulatú ifjút atyja halála mélyen megrendítvén, trónfoglaló allocutiójában kijelenté az egybegyűlt serég előtt, hogy tovább folytatja a harczot, s nem nyugszik, míg meg nem alázván a birodalom minden ellenségét, az imperium határait nem terjeszti ki az oceanig.[1] Egy pillanatra Tiberius Drusus, Germanicus nagy tervei látszának fölújulni agyában, de csakis pillanatra, mert a gondos, szerető, de alkalomadtával szigorú atya holta után a gyönge elméjű és kevés önállósággal bíró ifjú környezetében, a jobbak tanácsai csakhamar háttérbe szorultak, s a hozzá hasonlók, vagy hasonlítani kivánók nyerének meg minden befolyást. Ezek mit sem törődve a közügyekkel, a birodalom sorsával, a becsülettel, melyekre a haldokló Marcus hivatkozott, a tapasztalatlan, könnyelmü, s nélkülözni nem tudó, nem akaró ifjút, csakhamar reá vevék a háború megszakítására, az óriási munka következményeinek kiaknázatlanul hagyására, pedig tudák, vagy legalább tudhaták, hogy mily óriási veszélyt rejt magában a háborúnak megszakítása akkor, midőn a győzelem Marcus és derék tábornokai következetes, szívós kitartásának jutalmául már biztosítottnak volt mondható, midőn a császár egyszerű edictummal óriási, a birodalmat az eddigieknél sokkal jobb határokhoz juttató területeket kebelezhetett volna be, s oly népeket tehetett volna talán már békés úton is, vagy egyetlen és végső erőfeszítéssel alattvalókká, melyek, mint ilyenek, az imperiumnak, egy generatio multával, igen jó polgárai lehettek volna, míg szomszédokúl megférhetetlenek, tűrhetetlenek s örök ellenségek maradnak.

A markomanok készek lettek volna a császár minden kívánságát, talán a legtúlzottabb követeléseket is teljesíteni, ha látják, hogy a győzelmes sasok ismét becsapnak területeikre, mert a tizenhárom évig dúló véres harczok tönkre tevék őket anyagilag, s mert annyira megritkultak soraik, hogy a fegyvert fogható férfiak száma minimumra olvadt. Dio, s ő kortárs, szerint lehetetlenség volt megélniök pusztasággá vált területeiken, s annyira megapadtak az ép és mutatós alakok, s annyira féltettek lőnek, hogy Commodushoz békekövetségül csak két előkelő és két alacsony sorsú férfit mertek küldeni. A császár nagyon jól tudta mindezt, tudta, hogy nehány légió talán egyetlen ütközetben és pár heti guerilla harczban kipusztithatná a megfogyott és megtört népet, s mégis örömmel fogadá őket, vágyva-vágyván a fényes világváros élvei után — melyeknek századrészét sem tudá nyujtani a kicsinyke és zordon éghajlatú Vindobona — és szentesíté a békét, mint egykor atyja az első hadjárat után, csak annyit kötve ki még, hogy bocsássák el a szökevényeket, hadifoglyokat, fizessenek évenkint gabona adót, adják ki fegyvereik egy részét, s állítsanak tizenkéttizenháromezer főnyi segédcsapatot. E békekötés általános megbotránkozást kel-

[1] Herodianus. — A Politianus latin fordítása. London, 1639. I. 11. c.

tett a seregben,[1] mely gazdag donativumot várt a háborúnak erőszakos, de dicsőséges és a birodalom méltóságához illő befejezte után, s a főtisztek között, kik már előre látták lelki szemeikkel fegyveres szobraikat Trajan forumán, és mindent elkövettek, hogy a császárt más elhatározásra bírják, de ő hajthatatlan lévén minden roszban, visszautasított minden ily irányú befolyást és összehivatá seregét, élőszóval tudatandó megmásíthatatlan elhatározását a háború befejezésére és Rómába való visszatérésére nézve. A fölülkerekedett békepárt e percz óta semmitől sem riadt vissza,[2] s így az ellenséges népek gyorsan és lehetőleg előnyös föltételekkel békéltek meg, sőt ha másképen nem ment elég hamar, a pazar császár még meg is vásárolta őket.[3]

A marcomanokat a quadok követék. Föltételeik között ismét ott találjuk a kikötést, hogy állítsanak tizenháromezer embert a rómaiak részére segédcsapatokúl. Majd megállapíttatott mindkettőjökre nézve, hogy gyűléseket havonkint csak egyszer tarthatnak egy római centurio, mint császári biztosnak jelenlétében. Végül szigorúan megtiltatik minden ellenségeskedés a jazygok, burok s vandalokkal szemben. Erre Commodus visszavonta a Duna balpartjáról összes helyőrségeit, önként bocsátva ki kezeiből a tizenhárom éves háborúnak annyi erőfeszítéssel kivívott összes előnyeit.

A burok, és ha Dio nem teszi is oda, bátran mondhatjuk, a jazygok épen úgy megtöretvén, mint a most említett népek — közös szomszédjaik — már előbb kérelmezék a békét, hivatkozván kétségtelenül régebbi szövetségükre, de Commodus első nyilatkozatának közvetlen nyomása alatt lévén még, visszautasítá óhajaikat. Később azonban csak oly kedvezően fogadá, mint a többieket, s a burokkal is megkötvén az egyezséget, — kezeseket vesz tőlük biztosítékul, visszakapja a nagyszámú hadifoglyot, — a jazygoktól szintén, kik tizenötezeret adnak át Róma biztosainak. Végül mindkét törzs esküt tesz, hogy Dácia határaihoz, s talán a Duna partjaihoz nem közelednek sohasem, s negyven stadiumnyi távolságban még legelőt sem fognak tartani.

Dáciának megfogyott népességét a Marcus által inaugurált telepítések folytatásaképen Sabinianus a Syriába távozott Helvius Pertinax[4] utódja, tizenkétezer szabad dákkal szaporítja, s ez a legutolsó, szűkszavú adalékunk a hosszú és döntő fontossággal birt háború történetéről.[5]

Commodus, a békekötések kölcsönös megerősítése után, azonnal Rómába ment, sohasem látogatva meg többé a Duna mellékét, hol a nagy, az egész birodalomra végzetes hatást gyakorolt következmények csakhamar érezhetők lőnek.[6]

[1] Herodianus I. c. 16.

[2] Herodianus I. c. 12.

[3] Herodianus I. c. 15.

[4] Capit. Vit. Pertinacis c. 2. Cassiano motu composito e Syria ad Danuvii tutelam profectus est, atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit, bene gestis his provinciis Syriam meruit.

[5] Dio Cass. 72. 1—2.

[6] Herodianus I. c. 16—17.

A háború képe.

A köztársaságnak létföltétele, a császárságnak pedig fontos lételeme lévén a folytonos és szakadatlan háború, Janus temploma jóformán soha sincsen bezárva, bárha minden imperator a Pax Romanat hirdeté. De a római közönség nem is vágyott a béke után. Italia ellanyhult lakossága, a folytonos idegizgatást kivánó fővárosi tömeg nem is tudott volna megélni — halálra unatkozik vala, ha nem hallja naponkint a sensatiós hirdetéseket, a magán értesüléseket a rémes ütközetekről, a kelcti vagy nyugati barbárok viselt dolgairól, a legiók győzelmeiről, vagy sajnos vereségeiről, melyeket a hivatalos közlések, de a néphit szerint is mindig az ellenfélnek szászorosan túlnyomó ereje okozott. A birodalom középpontjának idegei tehát megkivánták a harczokat, a provinciáké pedig, különösen nyugaton kibírták. S itt a határokon alig is volt teljes béke valaha! Hispaniát Afrika rabló törzsei rémítgeték, Galliát Germania vad hordái, Pannoniát — Dáciát a germánok, dákok sarmaták tömegei, a két Moesiát pedig a keleteurópai nagy síkság lovas népei. A legióknak mindig volt dolga, s naplóik aligha jegyezhetének föl sok békés évfordulót akár Belgicaban, akár Moesia keleti részén állomásoztak, akár a Duna mentében. E harczi állapot a császárság idejében szakadatlan lévén, oly megszokottá vált, hogy abban semmi föltünőt sem találtak, mint a hogy nálunk is a békés idők s nem a háborúsok valának kivételek a török világban. És ennek megfelelően osztja be életét a határok lakossága mindenhol, mint hazánkban a végeké, melyeknek vitézi küzdelmeit oly szépen, megragadóan énekli meg Balassa Bálint. De a letelt másfél évezred, e rég elmult, rég lezajlott véres korszak költőinek termékeit elmosá, megsemmisité, s igy saját képzeletünkre vagyunk utalva, midőn reconstruálni akarjuk az akkori viszonyokat, s a hosszú háború lefolyásának képét.

Ez a lehető legszomorúbb. Eddig sohasem említék Roma historicusai, — tollforgatói, hogy a birodalom polgárai, különösen azok, kiknek érdekeit fenyegeték a háborúk, s a provinciák melyeknek mesgyéin vagy jól művelt, termékeny, virágzó területein dúltak a küzdelmek, vonakodtak volna fegyvert fogni, avagy féljenek szembeszállani az ellenséggel. Most mindenki félt és rettegett a háborútól.[1] Korunkban a hadjáratoktól való félelem, remegés sokkal érthetőbb, mint az ó-korban, midőn a közlekedés végtelenül nehéz, sőt némely vidékeken majdnem lehetetlen. Mig az ellenséges hadseregek főtömegei megérkezhettek, addig a veszélyeztetett pontok lakói eltávozhattak nagyon könnyen, különösen akkor, ha a támadó fél erejének nagyobb része vagy teljes egésze gyalogság vala. Nem is igen halljuk, hogy a szabad germanok Galliából, Pannoniából, a dákok Dáciából stb. betöréseik alkalmával sok foglyot hurczoltak volna el, s hogy a lakosság páni félelemmel futamodjék meg. Ekkor pedig mintha kicserélték volna. A német és sarmata törzsek berontanak Itáliába — Aquileaig, be az egyes provinciáknak mélyéig — és mégis alig történik ellenök valami. Mintha elkábult volna a nép, a hadsereg és kormány egyaránt.

[1] Capit. Vit. Marci c. 11: Et cum famis tempore populo insinuasset de bello.

E sajátos jelenségnek sokféle oka van! Az éhség, elemi csapások, a borzasztó ragály és a nyomukban járó közgazdasági válság valának legfőbb tényezői az átalános apathiának. Romát — a birodalmat értem alatta, de különösen Italiát, elemi csapások, földingások, vízáradások, másfelől szárazság sujták már évek óta, hogy pusztulóban valának legszebb részei, leggazdagabb városai. [1] És a sors haragja azt akará, hogy a többi tartományok is épígy szenvedjenek. [2] A magán jótékonyság [3] a császárok körültekintő gondossága mindent megtesz ugyan, [4] de elenyésznek törekvéseik a roppant bajjal szemben, mint csepp víz a tengerben. S e rémítő elemi csapásokhoz járult még az áldozatait százezrével ragadozó járvány. Úton-útfélen, utczákon, tereken hevertek halottjai, s kiket meglepett, rettenetes kínok közt multak ki. Kezdetben csak Italiában dult, de nagyhamar átterjedt Galliába, Germaniába; a katonaság pedig behurczolá Pannoniába — Daciába s a Duna egész mellékére. A baj gyors és éles lefolyású volt. Kezdetét a lehelletnek kellemetlenné válta, a légcső és szemek megpirulása jelezte, — majd légzési nehézségek támadnak, később tüdőgyulladás, erős émelygés, vérhas, végül himlőszerű bőrkiütés vagy a végtagoknak teljes elhalása, lehullása s a fülkagylók bedagadása tevék ez irtózatos miasmát rendkívül félelmessé. [5]

Hatásai legelőbb közgazdasági válságban nyilatkoztak. A birodalomnak gabonatermelő tartományait Afrikát és Egyptomot is meglepvén, az óriás terjedelmű kincstári és magán birtokok munkás kéz hiányában műveletlenül maradván, a gabona flotta több izben elmaradt, elmaradtak az egyenes adók, a birodalom legtőbb jövedelmi forrásai épen akkor, midőn a császárnak roppant pénzösszegekre lett volna szüksége előbb a keleti, majd a nyugoti háború végig harczolására. A kormány segített tehát a mint tudott, bevonta az aranypénzt s roszabbat bocsátott helyette, — ez történt az ezüsttel is, utóbb pedig egészen megszünteté az aranyforgalmat. A senatus provinciái is teljesen ki lévén merülve, a törvényhozó testület, nem igen hozhatott nagyobb áldozatokat, bár Marcus kérelmére adott néha-néha előlegeket. E pénzválság végtelenül megnehezíté az állandó katonaság fönntartását, ellátását, s a hadügyi kormány kénytelen fizetetlenül hagyni legióit, auxiliumait több izben is. Jó szerencse, hogy most az egyszer tűrtek. A pénzválság okozá, hogy a hadtestek hiányait kiegészítenie nem igen volt módjában a kormánynak — de másfelől a járvány is,

[1] Capit. Vit. Marci c. 8: Tiberis inundatio.... sub illis (t. i. Marcus és Verus) gravissima fuit.... et multa urbis aedificia vexavit, et plurimum animalium interemit et famem gravissimam peperit. Quae omnia mala Marcus et Verus sua cura et praesentia temperant.

[2] Capit. Vit. Marci c. 11:... Hispanis exhaustis.

[3] Willmans 2104: C. Veianio... Rufo.... huius pater annonae caritates saepius sustinuit, epulum frequenter dedit. Municipes Camertes ob plurima et maxima beneficia, patris eius et ipsius in se collata honore accepto quot contuler-remisit, cuius dedic. epul. l. d. d. d.

[4] Willmans 1187. C. Arrio... Antonino qui providentia maximorum imperatorum missus urgentis annonae difficultates (sic) iuvit et consuluit (sic), securitati fundatis reip. opibus ordo Concordiensium patrono optimo ob innocentiam et labori (sic).

[5] Haeser: Historisch-Pathologische Untersuchungen. I. k. 62. kv. l. a járványt Galenus adatai alapján írja le.

mely leginkább a gyöngébben élelmezett alsó néposztályokból és a kisbirtokosok közül szedvén áldozatait, azon rétegeket ritkítá meg legjobban, melyekből a legnagyobb ujoncz contingens telt ki. A megmaradtak most nem állottak be katonának, könnyebben keresvén kenyeröket mint munkások, kiket most jól, bőven fizettek mindenhol, jobban mint a katonákat. Ezért kelle Marcusnak erőszakos rendszabályokhoz fordulnia, hogy legioinak létszámát kiegészíthesse, összefogdostatnia a csavargókat, rablókat, rabszolgákat, és elrendelnie az itáliai ifjúság besorozását is, holott az anyaország föl volt mentve a katonakötelezettség alól. A pún háborúk jelenetei ismétlődének époly félelmet keltve, mint akkor, midőn végig hangzott egész Itálián a rémkiáltás: «Hannibal ante portas.» [1] És emlékezete visszarezg még a késő utódok lelkében is. Julianus császár saját keleti ellenfeleit hasonlítja össze a markomanok, quadok és sarmatákkal. [2] S a hadiszolgálattól való rettegés nagyon is érthető vala, midőn a legióknak minden összevonása alkalmával újult erővel tört ki a vész.

Végtelen erélyre és kitartásra volt tehát szüksége Marcusnak, hogy végig küzdhesse az egész háborút, hogy becsülettel vonulhasson vissza. Ő helyt állott, s hiven kitartottak mellette tábornokai is, kiket hűségük és vitézségükért elhalmoz a legnagyobb katonai kitüntetésekkel, megadván nekik a corona muralis, vallaris, classica és aureat, mint Frontonak, s ugyancsak neki, de többi társairól se feledkezve meg a hasta pura-t, sőt Traján forumán, a birodalom fénykorára s legnagyobb katonai dicsőségére emlékeztető helyen a hősi halált szenvedett tábornokoknak fegyveres szobrot emeltet; [3] T. Vitrasius Pollio kétszer kap corona muralis és vallarist, nyolczszor hasta purát és vexillumot s fegyveres szobrot a forumon, polgári öltözetben faragottat pedig Antoninus Pius templomának előcsarnokában; [4] Q. Bassaeus Rufusnak hármat állíttat: az aranyozott Traian forumán diszelgett, a polgári öltözetű a nagy császár templomában s a harmadik pánczélos szobor Mars Ultor-éban. [5] A Legio I. Minervia ismeretlen legatusát togás szoborral tünteté ki. [6] A katonaságot is megjutalmazá, bár nem oly mérvben, mint a legiók óhajták.

A kitüntetések s a Dio Cassius által közölt adomák adnak némi derűt a hadjáratnak. Álljanak itt ezek is. Az első háborúban didergő german fiucska kerülvén kézre, Marcus elé viszik az apró foglyot, s a császár azonnal kérdésekkel halmozza el, de a bátor gyermek föltalálva magát, megtagadja a választ: «Most nem

[1] Eutropius VIII. 6: Bellum ipse unum gessit Marcomannicum sed, quantum nulla memoria fuit. adeo, ut Punicis conferatur.

[2] Ammian Marcell: XII. 5: ille enim (t. i. Julianus) cum Palaestinam transiret Aegyptum petens Judaeorum foetentium et tumultuantium saepe taedio percitus dolenter dicitur exclamasse: „O Marcomanni, O Quadi, O Sarmatae tandem alios vobis inertiores inveni.

[3] C. J. L. III. 1457: armatam statuam in foro Divi Traiani pecunia publica cens.

[4] C. J. L. VI. 1540: ... statuas duas, unam habitu militari in foro Divi Traiani, alteram habitu civili in pronao aedis Divi Pii ponendas censuit.

[5] C. J. L. VI. 1599: ... statuam auratam in foro Divi Traiani et aliam civili amictu in templo Divi Pii, tertiam loricatam in templo Martis Ultoris ponendas censuit.

[6] Willmans 637: statuam poni habitu civili in foro Divi Traiani pecunia publica censuit.

tudok felelni, mert nagyon fázom. Ha meg akarsz tudni valamit, úgy adass előbb köpenyt — ha van.» A legnagyobb kitüntetésekben részesült Bassaeus Rufus alacsony sorsból származott, s egykor erőszakkal kényszerítették a hadseregbe való belépésre. Itt fokról-fokra emelkedvén, a praetorianusok tribunja lőn, de műveltséget nem szerezvén, darabos maradt és tudatlan, s görögül sem tanúlt meg, pedig ezt feltétlenül szükségesnek tarták az előkelő, de különösen udvari körökben, hol állásánál fogva, gyakran meg kellett fordulnia. Süket is lévén, midőn a gyönge hangú császár elé rendeltetik tiszttársával, s ennek Marcus latinul, halkan és épen a miatt még nem értett parancsot ad, — a derék tribun így vág közbe: «Nem csoda caesar, ha nem érti a mit beszélsz, mert nem tud görögül.» — Máskor saját személyében mászik a szőlő által befutott fára, hogy leszedvén az érett fürtöket, jóízűt egyék ... de meglepik s reá kiált valaki: «Jössz le azonnal tábornok!» ... a gúnynak szánt korholás betelt; — a tribun gárdaparancsnok lőn és hazájának nagy szolgálatokat tett.[1]

Hősi nagy tettekről csak az első hadjárat adalékai emlékeznek, később nem találunk egyetlen kimagasló katonai eseményt sem. A háború magára ölté a hosszú és változó szerencsével járó harczok jellegét, midőn küzdenek az ellenfelek a nélkül, hogy lelkesednének, küzdenek míg telik a pénzből, hadseregből, miként a harmincz éves háborúban történt és befejezik a harczokat a nélkül, hogy tényleges eredményeket tudnának fölmutatni. Körülbelül itt is így volt. Commodus lemondott a háború minden előnyéről, s míg Marcus teljes sikert akart elérni, — fia mindent föláldozott, kitéve a birodalmat ezer újabb bonyodalomnak.

A háború következményei.

A rajnai határt Julius Caesar, a dunait Augustus concipiálta, és szerzé meg, s azok hosszú ideig végtelenül jó szolgálatot tőnek, egész a népvándorlásig. Ennek bevezető mozgalmai a markoman háborúk, s Marcusnak mélyreható elméje belátta, hogy a Közép-Duna nem elégséges a birodalom védelmére még akkor sem, ha Dácia, e hatalmas fellegvár, Rómának hódol is. E fontos körülmény fölismerése a császárt az imperium legkiválóbb államférfiai közé emeli. Marcus meg akarta hódítani a mai Cseh- és Magyarország egész területét, hogy ezzel egyszer-mindenkorra kizárja és kiszorítsa a barbarokat mindazon sphaerákból, melyek földrajzilag a birodalomhoz tartoznak. Magyarország területe pedig, mióta bírják Pannoniát, s meghódították Dáciát, földrajzilag szükségképi kiegészítő része a császárságnak.

A Duna hosszú medre gyöngysorként fűzi össze Európának számos, földrajzilag teljesen önálló részét. E területek között a legegységesebb Magyarország — domborzati és vízrajzi viszonyainál fogva. Hazánkat természetes határok körítik jóformán minden oldalról. Északnyugaton, északon, keleten és délen a Dunáig a Kárpátok hatalmas lánczolata emelkedik, csak Árva-, Liptó- és

[1] Dio Cass. 71—5.

Szepesmegyék között bocsátva be hazánk területére idegen szögletet. Délnyugati határainkat már nem mindenhol jelölé ki a természet mesterkeze, — de erre itt Rómának nem is volt szüksége, birtokában lévén a szomszéd területek a mai Ausztria, Styria, Krajna és Karinthia stb., s a Balkán egész a Dunáig. Előnye kétszeres volt tehát a modern állapothoz képest.

A Kárpátok által befogott terület teljesen egységes, bárha több külön részt különböztethetünk meg. Közepét a nagy Alföld foglalja el, -- s e körül, mint tűzpont körül, csoportosulnak a többiek, szorosan összefüggve a síksággal, épúgy, mint egymás között. Alföldünket a Duna vágja át és e nagy folyó concentricusan gyűjti össze területünknek minden jelentékeny vizét. Balparton ömlenek belé, nyugati határunkon a Morva, majd a Vág, Nyitra, Garam, Ipoly, a Tisza, mely ismét az északkeleti és délkeleti felföldek folyóit egyesíti. Utóbbiak közől legkiválóbbak a Szamos, a hármas Kőrös és Maros, melyek hosszú és meglehetősen széles völgyeken ömölve át, a régi Erdélyt szétszakíthatatlan kapcsokkal fűzik az anyaországhoz. A jobb parton veszi föl legnagyobb folyónk a Lajta, Rába, Rábcza, Dráva és Szávát, s ezáltal a délnyugati hegyes-dombos vidék is elválaszthatatlan alkotó része Szt.-István koronájának. A folyók eme kedvező iránya, a határhegységeknek lankásodása, majd elenyészte az Alföld felé, a központ felé irányítván minden népet, minden historiai tényezőt, hazánk története a régmultban is épúgy az Alföld s annak mesgyéin játszódott le, mint a közelmult és jelenben. S a mit a természet egységessé tett, azt Róma világhatalma sem tudá alkatrészeire bontani, — és nem tudá elhárítani a következményeket, hátrányokat sem, melyek az erőszakos szétdarabolásnak folyományai valának.

Marcus fölismervén a helyzetet, sasait a Kárpátok északi lejtőjéig akará elvinni. S ezzel végtelen sokat nyert volna a birodalom. Első sorban a Pannoniában állomásozó legióknak alig felére leendett szükség. A Kárpátok szorosait könnyen megvédhették volna; Csehország meghódítása által fölöslegessé váltak volna a Morvamezőt ellenőrző hatalmas castrumok, s Dáciát a Legio XIII. Gemina egyedül is elláthatta volna, hiszen mindössze nehány hágót és szorost kellett volna megszállaniok, mert a tartomány magas sziklafalain csak a madár repülhet át.

És Commodus rövidlátása ez óriás előnyt mire sem becsülve, visszavonult a birodalom régi határai mögé, mire a természeti viszonyok hatásai ismét, azonnal érezhetők lőnek. Az északnyugoti Felföld a még mindig elég erős quadok birtokában Pozsonytól Váczig egyenesen reá fekszik a Dunára. A nagy folyó mentén sürün valának ugyan elhintve az erősségek, de ennek daczára sem tudák paralyzálni a balpart előnyeit. Az északnyugati Felföld egészen a Dunára nyílik. Folyói — kettő tekintélyes nagyságú — északról délre ömölvén, az ellenfélnek kényelmes közlekedést nyitnak, s ezzel megkönnyítik a támadást, de megnehezítik a visszatorlást épen a határ mentében. Pedig a könnyü visszariasztható a legfontosabb s legbiztosabb védelem. Ez a rész a birodalomnak legkönnyebben sebezhető területei közé tartozván, nagyon csekély értékű és csakis pillanatnyi biztosíték volt az, hogy a quadok távozni kényszerültek a Dunától.

A természet maga jelölé ki a tűzpontot. Ezért telepíte Marcus a balpartra húszezer embert állandó táborokba. A szomszéd felvidék, az északkeleti Felföld voltakép a Mármaros- és Beregmegyékben terülő Kárpátoknak keskeny lánczolatából állván, valóságos összekötő földszoros — istmus — a Tisza síkjai és Sarmatia között. A nagy magyar Alföld szintén ellenséges kezekben lévén, a sarmatsikságon lakó törzsrokonokkal folyton érintkező népei a birodalomnak egyszerre két provinciáját fenyegetik: Pannoniát és Dáciát. A Délkeleti Felföld római birtok ugyan, de nem oly kiterjedésben, mint szükséges leendett. Északi és keleti szegélyét nem szállották meg, s így itt minden szoros, közlekedési vonal tárva-nyitva állott. A provincia védelme tehát — nem lévén fölhasználva a természeti előnyök, egészen a csekély helyőrségre nehezedett. Nem is tudta soha teljesíteni.

A helyőrségek azonban sem itt nem szaporíttatván meg, sem Pannoniában, a barbarok csakhamar vérszemet kapnak, s feledve minden kötést, mármár új háború indításával fenyegetőznek. És ez talán még terhesebb, még véresebb leendett, mint a markomanoké és quadoké. Jó szerencse, hogy Commodust a hüsítő serleg tartalmába tett méreg ősei közé juttatá. Utódja Helvius Pertinax, ismervé a helyi viszonyokat, segített volna a bajon mindenesetre, s ha egyébért nem, a Marcus hagyományai iránt való tiszteletből is decretálta volna hazánk egész területének bekebelezését és rendelkezéseinek a jól fegyelmezett legiók érvényt is tudtak volna szerezni. Didius Julianus nehány heti uralma teljesen befolyás nélkül maradván a birodalomra, Septimius Severus, a komoly és hadértő uralkodó következik. Ő felfogván teljes mérvben a helyzetet, iparkodik azt lehetőleg megjavitani. Pannonia nagyobb helyőrséget kap, nagyobbat Dácia is, s az alábbiakban vázolni fogom a dáciai védelmi rendszert, melyet e kiváló császár fejlesztett oly tökélyre, hogy fönmaradt körvonalai — ha még nincs is minden részlet constatálva — teljesen megnyerték a stratégek elismerését.

XII. A COLONIA ÉS MUNICIPIUM APULUM MEGALAPÍTÁSA.

Nyugaton a római bárhol hódított is, szerzeményeit azonnal a birodalom, vagy jobban Itália képére és hasonlatosságára rendezi be. Szervezi a közigazgatást, kiméri az útakat, megalapítja városait, megerősíti a hadászatilag fontos pontokat. Dáciában is ugyanezt teszi Decebal catastrophája után, s 109/110-ben[1] már be van fejezve a tartománynak főközlekedési vonala a Lederata—Tibiscum—Sarmizegetusa—Apulum—Potaissa—Napoca—Porolissumot összekötő út, meg van alapítva,[2] s meg van erősítve a tartomány, meg különösen Apulum a provincia praetoriuma, katonai fővárosa. A római tehát kitünő szervező, kitünő mérnök, és majdnem páratlanul áll a történetben mindkét minőségében. És mégis nagyjában csak a járt útakon haladt tovább ő is, ugyanazon vonalokon, melyeket a természet kijelölt, melyeket a sasokat megelőzött birtokosok már fölismertek és használtak. A városok nevének jelentékeny része dák, s ha azokat változatlanul átvevé a birodalom, megerősítve, megnövelve azokat, úgy csak azt tevé, mit a történetnek végtelen hosszú folyamában százszor észlelhetünk, hogy a hódítók elfogadják a meghódítottak alkotásait, még tökéletesítve is azokat ha civilisatiójuk nagyobb, mint a legyőzötteké.

Sarmizegetusa, a több rendbeli Acidava, Ahihis, Berzovia, s talán Pons-Vetus is, a nevét fordíták le latinra, Porolissum, már városok midőn Traján Sarmis falaira kitűzi zászlait és tovább virágzanak azok a hódítás után is. Apulum szintén város volt és nagy erősség, ha elfogadható, ha igaz a föltevés, melyet a dákok hadügyének tárgyalása alkalmával megkoczkáztattam. Traján tehát csak a készet veszi át, s alakítja a barbar várost római castrummá, a Legio I Adiutrix és Legio XIII Gemina segélyével. A dákok is fölismerték

[1] C. J. L. III. 1627.

[2] Király P. Sarmizegetusa 59. kv. l.

tehát annak földrajzi — hiszen kitünő összeköttetései vannak mind a négy világtáj felé — mint strategiai fontosságát. Ez a kettő pedig legtöbbször együtt jár, s a közlekedési szempontból fontos positio, fontos egyúttal hadászatilag is. Apulum mindkét tekintetben az s ennek illustratiója az is, hogy az elpusztult dák város helyén virágzó — bár névtelen polgári telep keletkezik, melyben már birodalmi hatóságok székelnek, mielőtt colonia rangra emeltetnék. És eme állapotot törvényesíti Marcus, midőn a jelentékenynyé fejlett canabat municipiummá teszi, s még coloniát is alapít hozzá. A colonia talán ez extravillanumokból keletkezett.

A rómaiak coloniái — teljes ellentétei a modern európaiak által alapított gyarmatoknak. Az újkoriaknak czélja a meghódított tartományoknak kiaknázása lévén — az imperium provinciaival hasonlíthatók össze, melyeknek nevét az «a proventu» kifejezésből etymologiailag ugyan nem, de dologilag helyesen származtatják.[1] A római colonisatio az anyaország erejének, biztonságának növelésére irányul, — s a győző, a «civitas victrix,» általok iparkodik, igyekszik féken tartani a legyőzöttet, a «victa civitas»-t, védelmezni Itáliát,[2] a provinciákat a szomszéd barbarok ellen, — de másfelől czéljok az is, hogy új lakossággal pótolják és szaporítsák a tartományoknak megfogyott régi népességét. A coloniák hasonmásai, sokszorosításai — quasi effigies simulacraque — Romának s Varro bizonyítja, hogy a gyarmatokat még az ő korában is úgy alapítják, mint egykor a világbirodalom fővárosát Romulus.[3] E szertartás igen régi eredetű, s a rómaiak az etruskoktól vevék át.

«A ki új várost akar építeni — mondja Cato — bikával és tehénnel szántson, s a hol barázdát vont, oda falat építsen, a hol kaput akar, ott kiemelvén ekéjét vigye (portare), kapunak (porta) nevezvén a helyet» . . . de álljanak itt e szavak eredeti szövegükben is, mert a fordításban elvesztik jellegzetességüket; «Qui urbem novam condet, tauro et vacca aret, ubi araverit, murum faciat, ubi portam vult esse, aratrum sustollat et portet et portam vocet.»[4]

A colonia alapításának végrehajtója az imperatorok Romájában a császári meghatalmazott lévén, Apulum alapítója — conditor — Helvius Pertinax, ki 178 és 179-ben, vagy Sabinianus ki 180-ban kormányozta Dáciát.[5]

[1] A köztársaság korában a provinciák csak: quasi quaedam praedia populi Romani vectigalia. Cic. Verres 3; 3, 7.

[2] Siculi Flacci de condicionibus agrorum; Blume, Lachmann és Rudorf kiadása. Die Schriften der römischen Feldmesser I k. 135 l.: Coloniae autem inde dictae sunt quod (populi) Romani in municipia miserunt colonos, vel ad ipsos priores municipiorum populos cohercendos, vel ad hostium incursus repellendos. — Ugyanaz a 136-ik l.: Hadriaticum vero litus Illyricum contra se habet. In his ergo litoribus Romani colonos miserunt, ut supra diximus, qui oras Italiae tuerentur.

[3] Varro — (de lingua latina 5, 143) coloniae nostrae in libris antiquis scribuntur urbeis, quod item conditae ut Roma.

[4] Römische Feldmesser: Rudorff II k. 294. l.

[5] Király P.: Sarmizegetusa 162. l.

Az alapító a régi cinctus Gabinus-t véve föl, fejére hajtja togáját, hogy a szent cselekmény végrehajtása közben ne láthasson rosz oment. Az ekét vonó igás állatok fehérek, s jobbról fogják be a bikát, balról a tehenet: propter commixtionem familiarum et imaginem serentis, fructumque reddentis. Az eke balról jobbra halad — dextratio — miként az imádság. A barázda (sulcus primigenius) a város árkának vonala, — a befelé hullott rögök a falak jelképei, s az így megállapított város «urbs»-nak neveztetik (ab urvo et orbe). A kijelölt területet egymást derékszögben metsző barázdák által egyenközényekre osztják, kimérve meddig terjed a város és meddig a szántóföldek, — melyek a város növekedtével, midőn a pomoerium kiterjesztetik, a jövendőbeli építési területek. A város közepén — mundus — megjelölik a három főtemplom telkét is. S mindez az augurok által gondosan megválasztott szerencsés napon történt, mert ellenkező esetben talán örökös balsors sujtotta volna a várost.[1]

Az új városokat ha lehetséges volt, mindig a legio táborok mintájára, tehát négyszög vagy téglány alakú területre mérték ki, s csak ott térnek el e gyakorlattól, hol már régebbi város állott vagy természeti nehézségek akadályozák a szabályoknak ritualis érvényesítését. Az újonnan letelepítendő lakosság részére, különösen ha veteránok részesültek földadományokban, az eddig lakatlan területet már előre művelhetővé tevék, mert a római nem szeretett vad, a culturára még alkalmatlan területen telepedni meg. S ez előkészítést már a törvény is elrendeli, s csak ott szabad várost alapítani, hol kész szántóföld és kaszáló van (qua falx et arator ierit), de esetleg legelő és erdő is. Hol kész helységet, mint Apulumban is, alakítanak coloniává, ez nem volt egész teljességében lehetséges, de azért a fölmérést, a valóságos tagosítást végrehajták, térképileg is föltüntetve az eredményt. Egy íly tagosításról a következőket írja Hyginus: «A minap egy császári evocatus, katonaviselt és a mi foglalkozásunkban kiváló jártasságú ember, midőn Traianus Germanicus Augustus (a dák háborúkat megelőzőleg) a veteránoknak a maga jószántából bőkezüen osztotta a földeket, a réztáblára vésett térképen nem csak az utalványozott területet rajzolta le és jegyezte be, hanem kihúzta minden tagnak határvonalait is, oda írva hosszúságát, szélességét. Így a veteránok között e földek miatt nem támadhattak pörök és torzsalkodások.»[2]

A gyarmatosoknak kiosztott földek, hogy az állami és községi adó egyenlő alapokon vettessék ki, milyenségük és termékenységük szerint osztályoztattak.

[1] Ld. a Römische Feldmesser II-ik kötetében Rudorff: Gromatische Institutionen czimű értekezését. 294. kv. l.

[2] Hyginus: De condicionibus agrorum. — Römische Feldmesser I. k, 121. l: Nuper ecce quidem evocatus Augusti, vir militaris disciplinae, professionis quoque nostrae capacissimus, cum in Pannonia agros veteranis ex voluntate et liberalitate imperatoris Traiani Augusti Germanici adsignaret, in aere, id est in formis, non tantum modum quem adsignabat adscripsit aut notavit, sed et extrema linea unius cuiusque comprehendit: uti acta est mensura adsignationis, ita inscripsit longitudinis et latitudinis modum. Quo facto nullae inter veteranos lites, contentionesque ex his terris nasci potuerunt.

Pannoniában — Dáciáról nincsenek adataink — vannak első és másodosztályú szántók, rétek, makkos erdők, közönséges erdők és legelők. [1]

Róma tehát kellően gondoskodik coloniáiról, s e szerető gondosság oly virágzóvá tevé Apulumot, hogy csakhamar túlszárnyalta Sarmizegetusát.

Az alapítók a colonia nevét nem önkényesen adák a városnak, hanem a bennszülöttek közt közkeletű nevét «Aplum» vagy «Apulum» erősíték meg, szentesíték, átvivén azt Dácia délnyugoti részére is. S e név a rómaiaknak előbb sem volt idegen, ismerék azt korábban is, mert az anonym szerzőtől származó «Epicedion Drusi»-ban a «Dacius Apulus» személynevet olvassuk. És tudva azt, hogy a római a barbárnak ritkán vagy sohasem adott két nevet, nyugodt lélekkel constatálhatjuk, mikép az «Apulus» szó Daciusnak származási helyére, szülővárosára vonatkozik. [2]

E legrégibb adalék után a classicusok nem említik meg többé városunkat Ptolemaeusig,[3] ki közli annak hosszúságát, szélességét, majd a Caracalla idejében írt Ulpianus, ki a dáciai, italiai jogú coloniák között sorolja föl; [4] végül a Castorius térképen két toronynyal jeleztetik. Annál sűrűbben találkozunk a colonia mint municipium Apulummal föliratainkon, a szokásos melléknevekkel együtt. Eddig Commodus idejéből az «Aurelium», Septimius Severus és Caracalla korából a «Septimium» melléknevek constatálhatók sűrűbben a municipium mint coloniára vonatkozólag. Decius idejéből még a «nova colonia» elnevezéssel találkozunk. Valószínű, hogy ez új név már az egy törvényhatósággá egyesített két városra a colonia s municipiumra együttesen vonatkozik.

[1] Hyginus Gromaticus: de limitibus constituendis. — Römische Feldmesser I. k. 205 Certa (enim) pretia agris constituta sunt, ut in Pannonia arvi primi, arvi secundi, prati, silvae glandiferae, silvae vulgares, pascuae.

[2] Dr. V. De Vit. Onomasticon totius latinitatis. II. k., 548. l., a Dacius czikk.

[3] Ptolemaeus 3, 8, 8.

[4] Ulpianus (Dig. 50, 15, 1, 8. 9): In Dacia Zernensium colonia a divo Traiano deducta, iuris Italici est. Zarmizegethusa quoque eiusdem iuris est, item Napocensis colonia et Apulensis et Patavissensium vicus qui a divo Severo ius coloniae impetravit.

XIII. APULUM KÖZIGAZGATÁSI KERÜLETE.

A római császárságnak első három századában, tehát ama korszakban is, melyben coloniánk virágzik, a közigazgatás alapja a municipalis rendszer. A birodalom középpontját, Itáliát a városok és kerületeiknek complexuma képezi, hasonlóan a provinciákat, melyek a hódítás után azonnal szerveztetvén, meghatározott számú városi kerületre (civitates) osztatnak föl. E városok — Dáciában coloniae s municipia — közös néven oppida, önálló közigazgatás és igazságszolgáltatási joggal birnak. Határaik — territorium,[1] regio [2] — különösen az új alapításoké jelvényekkel, hivatalos okiratokkal, térképekkel, (aes, forma [3]) valának megállapítva.

E városi kerületen belül fekszenek a vici — Dáciában: vicus Anartorum, vicus Pirustorum, — s castella — Alsó-Kosály, Alsó-Ilosvà — melyek a kerületi központnak vagy alá vannak rendelve, attribuálva,[4] vagy mellérendelve,

[1] Gromat. ed. Lachm. p. 19., 20.; 114., 30.; 164., 26.; Digest. 50., 16., 239. §. 8.: territorium est universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis.

[2] Die Schriften der Römischen Feldmesser. Blume, Lachmann, Rudorf. I. k. Siculi Flacci: De condicionibus agrorum. 135. l. 4.: regiones autem dicimus intra quarum fines singularum coloniarum aut municipiorum magistratibus ius dicendi, cohercendique est libera potestas.

[3] Die Schriften stb. I. k Siculi Flacci de condicionibus agrorum: p. 154., 13. kv. Ergo agrorum divisorum, qui institutis limitibus divisi sunt, formae varias appellationes accipiunt. Quidam arbores finales alii in aeneis, alii in membranis scripserunt, et quamvis una res sit forma, alii centuriacionem, alii metationem, alii limitationem, alii cancellationem, alii typon, quod, ut supra diximus, una res est, forma. Quidam formas, quorum mentio habita est, in aere scalpserunt, id est in aereis tabulis scripserunt.

[4] Isidor orig. 15., 2., 11.: vici et castella et pagi sunt, quae nulla dignitate civitatis ornantur, sed vulgari hominum conventu incoluntur et propter parvitatem sui maioribus civitatibus attribuuntur — Plin. hist nat. 3., 134·: Camuni compluresque similes finitimus:

contribuálva,[1] tehát a városi közigazgatás és törvénykezés alá tartoznak.[2] A vicus több épület összesége lévén,[3] a városban utcza[4] vagy városrész,[5] a vidéken falu, melyben a házak együtt vannak, mert a szétszórtan fekvő tanyák gyűjneve pagus.[6] Vannak falvak, melyek egy-egy földes úr birtokait képezik,[7] de legtöbbször a városban lakó kisebb birtokosok (possessores) ingatlanait képező külön-külön telkekből (fundi) állanak azok, s lakosságuk a parasztok (coloni) rabszolgák s libertinekből telik ki.[8] E falusiak (vicani) egyeteme a parasztközség, s vannak templomaik, oltáraik, van községi vagyonuk,[9] melyből építkeznek, föntartják nyilvános intézményeiket, a középületeket, közgyüléseiken (comitia) tanácskoznak, határoznak, választják évenkint a tisztviselőket: a magistert — a falusi birót,[10] az aedilist — kisbirót.[11] Hasonlóan történt a castellumokban.

A városok alá és mellé rendelt vici, pagi és castellumokon kivül a régi szervezetben még megkülönböztethetjük a fora és conciliabula kifejezéssel jelzett, de önálló, nagyobb községet, jobban várost nélkülöző területeket. A conciliabulum gyülőhelye[12] egész vidék lakosságának. Itt tarták vásáraikat[13] a sorozást[14] itt törvénykeztek[15] látták el a közigazgatás teendőit. Ezért meg-

attributi municipiis, 3., 138.: civitates .... attributae municipiis lege Pompeia. — 3., 37,: Oppida vero ignobilia XXIIII. Nemausiensibus attributa. — C. J. L. V., 1., 532. Decretum Tergestinum. col 2., 5.: Carni, Catalique attributi a divo Augusto reipublicae nostrae. stb.

[1] J. Caesar: bellum civ. I., 60.: Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi. Plin. hist. nat. 5., 117.: contributa sunt in eam (coloniam Narbensem) Castra Servilia, Castra Caecilia. 3., 18.: civitates provincia ipsa (Tarraconensis) praeter contributas aliis CCXCIII. continet stb.

[2] Isidor: Orig. 15., 2., 11. Ulpian dig. 50., 1., 30.: qui ex vico ortus est, eam patriam intellegitur habere, cui reipublicae vicus ille respondet. Cod. Just. 5., 27., 3.: eius civitatis — sub qua vicus ille vel possessio censetur. 10., 19., 8.: eiusdem civitatis, sub qua vici sunt. — 1., 3., 28. §. 4.: illius civitatis . . ., sub qua vicus vel territorium esse dignoscitur.

[3] Isidor: orig. 15., 2., 12.: vicus autem dictus a vicinis tantum habitatoribus, vel quod vias habeat tantum sine muris.

[4] Varro de l. L 5., 145.: in oppido vici a via, quod ex utraque parte viae sunt aedificia.

[5] Roma Plin. szerint hist. nat., 3., 66.: compita Larum CCLXV. — volt, tehát 265 városrész.

[6] Varro, de r. r. 3., 1.: fuit tempus cum rura colerent homines neque urbem haberent; — majd alább oly időkről ir: quo agri coli sunt coepti atque in casis et tugurriis habitabant, nec murus, nec porta quod esset, sciebant. — Amm. Marcell. még élesebben különbözteti meg a pagust a vicustól: 31, 2., 17.: Alani — per pagos, ut nomades, vagantur immensos.

[7] Cic. ad. fam: 14., 1., 5.: scribis te vicum venditurum.

[8] Digest: 50., 5., 1. §. 2.

[9] A vicus vásárol és elad, — C. J. L. I., 603.; Mommsen: Inscr. Helvet 86.; ajándékokat s hagyatékokat fogadhat el. Dig. 30., 1., 73. §. 1. C. J. L. V. 5203.

[10] Festus p. 371., 21.: Magistri vici — quotannis fiunt.

[11] C. J. L. I. 603 Mommsen: Inscr. Helv.: 87.

[12] Festus. epit p. 38. conciliabulum locus, ubi in concilium convenitur.

[13] Livius 7. 15: hominum qui nundinas et conciliabula obire soliti erant.

[14] Livius 25. 5.

[15] Livius 40. 37 Festus p. 371. kétféle vicust különböztet meg: ex vicis partim habent rem publicam et ius dicitur partim nihil eorum et tamen ibi nundinae aguntur negotii gerendi

szabott területeik voltak mint a városoknak,[1] önmaguk választák decurióikat, tisztviselőiket,[2] kik a nép nevében rendelkeznek. De a közigazgatásnak ez a formája csak átmeneti szervezet, melyet azonnal municipalis kormányzat vált föl, ha valamely község kiemelkedik, s várossá fejlődvén megszerzi ama qualificatiót, melyet a birodalom alkotmánya megkivánt.

Ezt pedig nagyon szivesen látta a kormány s a hol lehetett, elő is mozdítá minden eszközzel, sokkal nagyobb garantiát látván a városi kormányzatban, mint a falusiban, melyben sohasem lehetett meg a kellő egység. Ezért szervezik a provinciákat is azonnal városi alapon.

Dácia első szervezetében a fora és conciliabula még jelentékeny tényezők lehettek, de később teljesen elenyésznek, különben alig említenének föliratainkannyi, önálló hatóságot föltételező községet, várost. De ez átalakulásnak legfőbb körvonalait csak a második század végén ismerjük föl, midőn a földrajzi viszonyok által középpontoknak kijelölt községek már colonia rangra emelvék. Ekkor következőleg lehetett beosztva Dácia területe:

1. Porolissum (Mojgrád) a regio transvallaris középpontja.

2. Napoca (Kolosvár) a Szamos vidéké.

3. Potaissa (Torda) az Aranyos s a Maros felső vidékének. A sóbányászat (Salinae—Maros-Ujvár) kétségtelenül Potaissához van attribuálva.

4. Apulum (Gy.-Fehérvár) a Maros középvidékével egész a Sztrigy torkolatáig. Hozzátartozott a jobbparton az Érczhegység, a balparton a két Küküllő völgye, hozzá az Olté bal mint jobbpartján a délkeleti és déli határhegységekig, ama területtel együtt, mely a Marostól délre az Olt és Sztrigy jobb partján fekszik (= A.-Fehér, Szeben és Hunyadm. egy része). A legterjedelmesebb territoriuma városunknak van tehát, s ezért képezé központját Dácia hármas fölosztása alkalmával a provincia Apulensisnek.

5. Sarmizegetusa (Várhely) a Maros alsó völgyével; a mai Hunyadmegye nyugoti s Krassó-Szörénymegye keleti részével a Temes felső völgyéig.

6. Transdierna a mai Krassó-Szörénynek nyugoti részével és Temesvármegyével.

7. Drobeta (Turnu-Severin).

8. Colonia Maluensis (Celei?) az Al-Duna síkságával a magyar határhegységek, az Olt alsó folyása és a Duna közt.

causa et magistri vici item magistri pagi quotannis fiunt. Festus az igazságszolgáltatást gyakorló községek alatt a „fora és conciliabula"-kat érti.

[1] Die Schriften der Röm. Feldmesser. Lex Mamilia, Roscia, Peducea, Alliena, Fabia 263. l. K. L. III: quae colonia hac lege deducta quodve municipium praefectura, forum, conciliabulum constitutum erit, qui ager intra fines eorum erit, qui termini in eo agro statuti erunt, quo in loco terminus non stabit, in eo loco is cuius is ager erit terminum restituendum curato, uti quod recte factum esse volet, idque magistratus qui in ea colonia municipio praefectura foro conciliabulo iure dicundo praeerit facito uti fiat. u. az. 265. l. K. L. V. — Cum curator hac lege non erit, tum quicumque magistratus in ea colonia municipio praefectura, foro, conciliabulo iure dicundo praeerit, eius magistratus de ea re iuris dictio iudicisque datio addictio esto.

[2] C. J. L. I. n. 206.

E regiók közül a Provincia Porolissensisbe: Porolissum, Napoca és Potaissa; a provincia apulensisbe: Apulum, Sarmizegetusa; és Transdierna Maluensisbe: Drobeta és colonia Maluensis lehettek beosztva.

E három tartományt Becker[1] külön-külön közigazgatással bírónak minősíti, s összehasonlítván Hispaniaéval, azt állítja, hogy a consularis kormányzónak három legatus propraetore lett volna alárendelve, kiket, ha állásaik nem voltak betöltve, a procuratorok helyettesítettek.[2] Ez utóbbi állítás tökéletesen igaz, de a procuratorok épúgy lehettek a consularis legatusok, mint a legatus propraetore helyettesei, s eddig csak annyi van bebizonyítva, hogy a consularisnak két legatusa van: a leg. V. Macedonica és XIII. Geminaé, ki ellátja egyuttal a Leg. IIII. F. F. itt állomásozó cohorsai fölött is a parancsnoki teendőket, de annak nincsen semmi nyoma, hogy e legatusok a közigazgatással is foglalkoztak volna. Valószínű tehát, hogy a tartomány csak a védelem könnyebbítése érdekében osztatott három részre, s éjszakon Dacia Porolissensisben a Legio V. Macedonica, Dacia Apulensisben a Legio XIII. Gemina a Legio IIII. Flavia F. egyes részei, Dacia Maluensisben pedig a Leg. IIII. F. F. többi osztályai teljesíték a helyőrségi szolgálatot.

E provinciák közül legsűrübben népesített, s pénzügyileg, mint katonailag legfontosabb a Provincia Apulensis volt, három civitásával, melyek közül Apulum, az egész provinciának természetes középpontja: innen közigazgatási területének nagy terjedelme s castrumának hadászati jelentősége.

[1] Römische Staatsverwaltung. I. k. 310 l.

[2] Igy: Q. Axius — proc. Daciae Apul. bis vice praesidis. C. J. L. III. 1456. — Ulpius proc. Aug. prov. Daciae Apul. agens vices praesidis. C. J. L III. 1464.

XIV. AZ ÚTAK.

Városunk, mint katonai központ, központja a tartomány fő-, s részben mellék közlekedési vonalainak is, és közvetlen összeköttetése van -- háromszorosan is — a hatalmas birodalmi úttal, mely az imperiumnak európai tartományai közül: Galliát, Germaniát, Vindeliciát, Noricumot, Pannoniát, s a két Moesiát fűzé egybe. A fő közlekedési vonalhoz az első csatlakozás már Moesia területén Lederata (Rama) városkánál történt, ott, hol Trajan legiói két hatalmas hajóhídon keltek át 101. és 105-ben, hogy meghódítsák Dáciát. E kiindulási pontot a római kormány jelentékeny nagyságú castrummal erősíté meg, s e régi várnak omladékai szemébe ötlenek még a laicus utazónak is. Innen kiindulva teszem meg szives olvasómmal útunknak első részét, mely Tibiscumig (Zsuppa — Krassó-Szörényvármegyében) vezet. Baedekerül Castorius térképét fogjuk használni.[1]

Átkelve a Dunán, a balparti út már Dácia területén van, s reálépve teljes elismeréssel kell adóznunk a mérnököknek, kik tervezék, s a kincstárnak, mely megépítteté, nem kimélve a költséget, fáradtságot, hogy legyőzhetők legyenek a munkát sokszor végtelenül hátráltató természeti akadályok. A küzdelem azonban mindig sikeres volt. Hol két domb között mélyedés van, hatalmas töltéssel egyenlítik ki a talajt, vagy pedig, ha czélszerübbnek látszott, bevágásokkal tették egyenletessé. A sziklák elől sem tértek ki a mérnökök, levágták, átvágták azokat is, vésővel, csákánynyal, segítségül véve, ha kellett, a tüznek romboló erejét is. De lágy talajon sem volt sokkal könnyebb a munka. Itt beástak mélyen, egész az ősi rétegig, melyet tiz-tizenöt cm. vízhatlan réteggel födtek be; erre alól nagy, fölfelé mindig kissebbedő kövekből készíték az úttestet, jól megválogatott

[1] Weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche Tafel. In den Farben des Originals herausgegeben und eingeleitet von Dr. Konrad Miller.

polygon lapokból, vagy esetleg koczkákból álló burkolattal födve be a fölszint, úgy, hogy legtöbb esetben méltán versenyezhettek a római útvonalak még modern nagy városainknak utczáival is. A római útak sokba kerültek tehát és sokat vett igénybe a kormányzók ellenőrzésére bízott föntartás is, mely millió és millió denárt nyelhetett el évenkint. Hiszen legalább 70.000 milia (1 milia = 1·48 km., = 103.600 km.) útja volt az államnak, Brittanniától a Perzsa öbölig, az Északi tengertől a Saharáig, melyeket egyenlő gonddal tartottak ép és használható állapotban a birodalom minden részében, gyakran valódi fényűzéssel, úgy, hogy az átlagos szükséglet aligha volt kissebb, mint valóban költséges vasútainké. Ezzel szemben vannak az államnak jövedelmei is közlekedési vonalaiból, de ez távulról sem elég, bár az útazók elég nagy vámot fizettek, mi azonban a római szemeiben nem látszott igaztalan követelésnek, s megfizette jó szívvel, mint a hogy mi sem zúgolódunk a vasúti vitelbér ellen, melybe nemcsak a mozdony, a kocsik költségei számítvák be, hanem az építés, fönntartás kiadásai és az állam haszna is. A római országúton különben mit az útazó elvesztett a vámon, megnyerte a réven, mert teljes kényelmet élvezett, kimélhette igavonóit, és a mi fő, gazdálkodott az idővel, gyorsan juthatván czélhoz a legtöbbször egyenesre mért vonalon. Ez ugyan elég kellemetlen lehetett a touristáknak, mert nagyobbacska városokért sem hajlott meg az út, de annál kedvezőbb azokra, kik fontos ügyekben indultak meg hazúlról, talán nagy távolságra. Épen ezért nem igen írhatom le a szép vidékeket, városokat, falvakat, a lakosságot, népet. Úgy vagyunk a római országúton, mint a vasúti kocsiban, melynek ablakán át Európa Calaistől a Feketetengerig majdnem egyforma. Ugyanazon kocsik, ugyanazon kerékdübörgés, mozdonyfütty, ugyanazon pedans hivatali és szolgaszemélyzet, ugyanazon indóházak s bennök vendéglők, őrházak, távirda-rúdak stb. S mi a római útat még egyhangubbá, de egyszersmind kényelmesebbé is teszi, főképen az, hogy a birodalom óriás terűletén egy és ugyanaz a hivatalos nyelv, a mérték, súly és pénz.

Lederatánál átkelve a Dunán, 12 miliát kell haladnunk (= 17·76 km), hogy elérjük az Apo (Karas) hídját, s innen ismét 12 római mérföldet, hogy a legközelebbi állomásáig Arcidavaig (Varadia) eljussunk. Itt valószínüleg lovakat — melyeket állami szolgálatra közköltségen tartanak — lehet váltanunk. Eme lovak szállítják a hivatalos postát is, mely a császárság korában a legfejlettebb intézmények közé tartozik. Kezdetben gyalogok vitték a postát állomásról-állomásra, s «cursor» nevükhöz méltóan a legjobb tüdejü fiatal emberek avagy mesterségök szerint kengyelfutók teljesíték e szolgálgálatot. Később lovasokat alkalmaztak, a küldemények halmozódtával pedig könnyü kocsikat. Utóbb, a harmadik századtól kezdve a nagy országútaknak állomásain — még a kisebbeken is — legalább negyven lovat tartottak állami, vagy a legközelebbi község avagy helységek költségén, megfelelő számú lovaslegény és kocsissal s mindenféle czélra alkalmas szekérrel. És mindezt — a birodalom méltóságához illően — a legjobb minőségben. Takarékos császárok a fővonalokon magok is így útaztak, s megtehettek naponta akár 100—150 miliát is (= 148 v. 222 km.). A római út tehát nemcsak kemény kötöltés, hanem vannak felső építményei is

— így nevezzük vasútjainknál — s fóntartási költségeikhez hozzá kell még számítanunk a váltásra szánt lovakat, igás állatokat is.

Eme állomások a legtöbb esetben vendégfogadókkal is be valának rendezve.

Arcidavától útunk a mai Kakova, Komoristye s Forotik községeken át Nagy-Szurdukra vezet, s ezzel 12 római mérföldet téve ismét, a Csernovecz gyönyörű völgyében fekvő Centum-Puteibe érkezünk. És e nevet — száz forrás — nem ok nélkül kapta a község, mert közelében az oldalokról tiz-tizenöt gazdag és kitünő vizü forrás bugyog elő. Rövid pihenés után átkelve a Paula hegyen Königsgnad s Füzesen keresztül Zsidovint, s a Traján által is említett Berzoviát érjük, hol a hasonnevü folyó át volt hídalva. Innen az út Rafna felé hajlik, majd a Vurvu-Pietrire kapaszkodva Ahihis-nél állapodik meg. Ez hosszú, 12 milia és fáradságos hajtás volt, melyért csak a pompás kilátás kárpótol. Lefelé már könnyebben haladhatunk s túlhajtva Ezeresen, 3 milia távolságban találjuk Caput Bubalit. Innen a Poganis völgyében fekvő Prebult, s a hegytetőre épült Valiaboult balra hagyva, megérkezünk Tibiscumba, mely hajdan a Temes és Bisztra összefolyásánál Jaáz és Zsuppa között virágzott 10 milia távolságban a legutolsó állomástól. Igy korán reggel indúlva Lederatából, ha Ahihisnél megpihentünk, a 73 mérföldnyi útat (= 108·64 km.) estig megtehettük.

A második útvonal a Duna balpartján a Cserna torkolata mellett fekvő Ó-Orsovánál, a hajdani Transdiernánál kezdődik meg, s éjszaknyugoti, majdnem egészen egyenes irányban halad Tibiscumig, toronyiránya miatt a római mérnökök által legtökéletesebbnek tartott völgyben. A birodalmi útvonallal Egeta (Milanovácz, Szerbiában) és Drobetán (Csernecz, Szerbiában) át volt összefüggésben. A községből kiindúlva a Csernának ritka szépségü völgyében állandóan a balparton haladunk, s így érjük el Herculesfürdőt, majd Mehádiát — ad Mediam, hol a rómaiaknak omladékaiban még most is látható castruma állott. Utóbbinak nincsen nagy strategiai fontossága; annál jelentékenyebb volt a polgári telep, a fürdő, a meleg források, melyeket akkor aránylag ép oly sürün kerestek fel, mint most. Mind a huszonnégy gyógyvizet alig ismerték ugyan, de a legerősebbet, a Hercules forrást már igen, s gyógyerejét kiváló előszeretettel fűzék össze a görög-római hitregetan győzhetetlen naphősével, neki szentelve a föliratok legnagyobb részét. Alig is találunk más vonatkozásuakat. S e föliratok, bár nincsenek nagy számmal, mégis élénk világot vetnek az egykori fürdő életre. 157-ben már látogatják, tehát negyven évvel a hódítás befejezte után, s 254 körül még virágzik. Virágzó, keresett hely volt tehát az imperium uralmának egész folyamán. Vendégei közt képviselve van a helytartóktól egész a szerény veteránokig jóformán minden társadalmi osztály nemcsak Dáciából, de a szomszéd Moesiából is. Calpurnius Julianus, Moesia Inferior vagy Superior legatusa «Herculi, Genio, Loci, Fontibus Calidis» szentel fogadalmi oltárt.[1] Simonius Julianus vir clarissimus praeses Daciarum (kormányzó) «Herculi Sancto» dedicálja föliratát, hogy megmenekült bajától.[2] L. Pompeius Celer a szomszéd

[1] C. J. L. I.I. 1566.
[2] C. J. L. III. 1573.

Praetorioban állomásozó Cohors I. Ubiorum praefectusa szórakozást és gyógyulást keresve a fürdőben «Hercules Invictus»-nak állít ara votivát;[1] Sarmizegetusából Q. Vibius Amillus látogatá meg a gyógyforrásokat beteg fiának, Julianusnak jóvoltáért, s távoztakor kifejezendő háláját, oltárt emel «Herculi Salutifero»;[2] egy szűkszavú névtelen föliratán csak ennyi van «Hercule tibi votum solvi»,[3] míg Junia Cyrilla inscriptiója valódi reclameként hangzik Aesculap és Hygia tiszteletére: «..... quod a longa infirmitate virtute aquarum numinis sui revocaverunt.»[4]

S e vendégek talán ép oly kellemesen tölték idejöket másfél évezreddel ezelőtt, mint a mostaniak. De ezért távoznunk kell mégis. Alig két miliányi távolságra Praetoriot érjük a mai Plugova vidékén; Kornián túl Ad-Pannoniost; Teregova mellett Gaganist; Szlatina és Szadova közt Masclianist, honnan két óra alatt behajthatunk a tibiscumi mansioba. Később betekinthetünk a városba is, mely félig nyugoti, félig keleti jellegü lehetett, mert lakosságának s a közvetlen vidéki népességnek nagy része afrikai mór volt.

Az út tovább a Bisztra völgyében vezet, s első állomása Agnavis, talán a mai Zevoj körül keresendő; később Pons-Augustit érjük Hunyadvármegye nyugoti határán (Márga) innen pedig Baucáron, Bukován, a vaskapui hágón, Zajkányon át, Paucsinyesdet jobbra hagyva, összesen 15 miliát (22·2 km.) haladva, megérkezünk a tartomány fővárosába: Ulpia Traiana Augusta Colonia Dacica Sarmizegetusába.

Kocsink a városon kivül maradván, málhánkat a lecticariusok erős vállaira bízzuk, hogy elvigyék valamely fogadóba, talán a «Szőlőfürtbe»,[5] mely a város keleti felén az út mellett állott,[6] hova szekerünk is eljut majd, megkerülve a körfalakat, vagy pedig éjszakára, midőn meg van engedve kocsiknak is járniok az útczákon. Magunk gyalog megyünk be, az egész coloniát átmetsző főúton. Előbb apró, kicsinyke fészkek között haladunk, később a jómódúak kényelmes házait találjuk, majd a főurak, főhivatalnokok palotaszerü lakásait, a középületeket: Jupiter basilikáját, Aesculap és Hygia fényes templomát, a tanácsházat, fürdőt, hol fölüdítve magunkat, valamelyik tabernában meg is ebédelhetünk. Később meglátogathatjuk az amphitheatrumot, melynek hatalmas méretei meghaladják a carnuntumi, aquincumi és porolissumiét. Óriási falai sziklaszilárdan állanak még ma is, bámulatba ejtve tömegességük által a szemlélőt. Mily imposans lehetett az épület hatása másfél évezreddel ezelőtt, midőn Statius Priscus helytartósága idejében (Kr. u. 158-ban) átadák a nagy közönségnek, midőn nézőterét ezer és ezer ember foglalta el, midőn arenájában gladiator küzdelmek, athleta versenyek, venatiók gyönyörködteték a publicumot.

[1] C. J. L. III. 1571.
[2] C. J. L. III. 1572.
[3] C. J. L. III. 1563.
[4] C. J. L. III. 1561.
[5] Címere a dévai múzeumban van.
[6] Király P. Sarmizegetusa 110 l.

Közvetlen szomszédságában emelkednek a castrumnak, helyenként még most is 10—12 m. magas sánczolatai. Falai akkora területet fognak be, hogy kényelmesen helyet találhatott benne Trajánnak egész hadserege. — Az út folytatása a castrum éjszaki oldala mellett haladván, látjuk a porta praetoriát, a főléje épített propugnaculumot, odább a tornyokat stb., majd befordulván a vár udvarra végig nézhetünk a legionariusok egyszerű barakjain, megtekinthetjük a pompás praetoriumot, — a parancsnokság épületét, — a nagy raktárakat, az apró szentélyeket stb.

Ezalatt kocsink megérkezvén a főváros keleti végén levő vendéglőbe, tartsunk magunk is oda, hogy tovább mehessünk. A fogadó elég téres. Majdnem négy méter széles kapuján egyszerre két kocsi is befordulhatott a tágas udvarba. Innen nyilt jobbra a kocsisok és szolga nép ivója. A mellette levő két helyiség már a jobbmódúaknak lévén föntartva, a vendéglős még dicsekedhetett is kényelmes szobáival, sőt talán konyhájával is. [1]

Az út innen legnagyobb részt a hátszegi völgy keleti oldalán halad, s az Őrhegynél, melynek tetejét vigilia koronázza, éri el a Sztrigyet, s annak balpartján haladva Kalánt — Ad Aquas vagy Hydatat, mely szintén kedvencz fürdője volt a rómaiaknak, és kőbe vájt hatalmas medenczéje még ma is teljes épségben hirdeti, bizonyítja, hogy hajdan mozgalmasabb volt itt az élet, mint most. Hydatatól egyenesen éjszakra haladván az út eléri a Marost, s Aranynál — Petris átmegy a jobbpartra, és a hegység aljában huzódva éri Germizarát (Algyógy), és Blandianat (Karna). [2] Az Algyógy, Bokaj, Akmár, Karna-Borberek s Portusnak vezető járási út, nagyjában reá van épülve. Utóbbi falunak határa hajdan Apulum extravillanuma lévén már hozzátartozott a városhoz.

De mielőtt tovább tárgyalnám az éjszakfelé vezető fővonalat, hadd említsem meg a bányaságba vezetőt is, továbbá az oescus-apulumit, s a vulkánboldogfalvi mellékutat. Utóbbi a Vulkán szorosán érkezik előbb az Oláh, majd a Magyar-Zsily völgyébe, utóbb pedig a Sztrigyébe, s ennek folyását követve Banyicza, Krivadia felé, hol a hasonnevű tetőn őrtorony áll; innen Puj és Baresd felé megy és Boldogfalvánál egyesül a Sarmizegetusa felől érkező főiránnyal. Ezen az úton érkezett be Lusius Quietus mór sejk lovas hadteste Trajan segítségére.

Az oescus-apulumi vonal Moesiaban indul ki a jobbparton fekvő Oescusból s átkelve a Dunán a Castorius térkép szerint Romula, Acidava, Rusidava, Pons-Aluti, Burridava, Castra-Traiana, Arutela, Praetario állomásokon át, — Romulától kezdődőleg az Olt völgyében haladva — érkezik a vöröstoronyi szorosba, s az ismeretlen fekvésű Praetorio (Boicza?) után kilépve a szorosból Pons-Vetus-nál (Talmács?) átmegy a Szeben folyó völgyébe, és az ismét ismeretlen fekvésű Stenarum állomáson át Cedoniába (Nagy-Szeben?) jut, honnan

[1] Király P. Sarmizegetusa 110. l.

[2] Blandianát Téglás Gábor határozta meg. Ld. Arch. epigr. Mittheilungen aus Oest-Ungarn. XIII. k. 2 f. 199—200 l. v. ö. Téglás G.: Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. 18 l.

Szecsel, Szelistye, Nagy-Apold, Szerdahely, Koncza, Szász-Sebes, Lámkerék és Maros-Váradja felé irányulva érkezik Apulumba. Cedonia és Apulum közt csak egy mansio van Acidava, mely kétségtelenül Koncza vidékén keresendő.[1]

A római aranybányászatnak góczpontja — az igazgatóság ugyan Apulumban székel — Zalatna, Ampelum közvetlen állami úttal van összeköttetésben városunkkal. Vonala az Ompoly mentén Kisfalud, Tóthfalu, Gaurény irányában a jobbparton s innen, de inkább Metesdtől a balparton haladva éri el Zalatnát — Ampelumot. E központtal hegyi ösvények, de részben utak által van kapcsolatban a rómaiaknak hat bányacsoportja közül öt és pedig a fericseli s magyarhegyi; a nagy-almási; corabiai; vöröspataki és offenbányai.[2]

Ezzel visszatérhetünk a fővonalra — s térképünk csakis azt és azokat jelzi. — Most éjszakra fordul az, s miként a leletek bizonyítják gazdag, cultivált vidéken vonult mindig a balparton Tövis irányában egyenesen Nagy-Enyedre — Brucla. Innen 12 miliat haladva Salinaet (Székely-Földvár) érjük, melynek nyomait grót Esterházy István kastélyának szomszédságában a Kápolna hegy előfokán találjuk meg.[3] Ez állomásnak a maros-ujvári sóbányászat adta sajátképi fontosságát. Innen a főirány a «Káptalan» földjétől körülbelül a vasutnak megfelelően halad Harasztos felé. majd az Aranyos terére csap át, s Gyéres körül átlépve a folyót, megérkezik Tordára — Potaissa, mely Septimius Severus uralkodása óta katonai tekintetben második városa Dáciának, főhadiszállása a Legio V. Macedonicának, székhelye a legio legatusának, s teljesen szabad, független, önkormányzattal biró colonia. Potaissától Puszta-Csán, Ajton s Györgyfalva felé irányulva Kolozsvárra — Napocába, honnan térképünk Kardosfalva, Bács, Magyar-Nádas, Magyar-Gorbó, Türe, Sárd, Sólyomtelke, Oláh-Köblös, Vásár-Telke irányában vezeti Optatiana-ba (Zutor); Puszta-Szent-Mihály, Vaskapu felé Largianaba (Magyar-Egregy), majd Alsó-Kékesen át Certia-ba (Romlott) s végül Zsákfalván át a megerősített határvárosba Porolissum-ba (Mojgrád — Szilágy-megye). És ezzel elértünk a tartomány mesgyéjére, mert Castorius a limesen túl már a barbarokat jelzi.

A fővonalból több mellék ág válván ki, egyike a legfontosabbaknak a Resculumig (Sebesváralja) vezető. Resculum neve sokáig vita tárgya volt, míg Torma Károly szerencsés kutatásai meg nem fejték a talányt. A város már a Körös völgyében fekszik, s így a hódításnak egyik legnyugotibb positiója. Védelméről erős castrummal, s jó összeköttetéssel gondoskodtak. Útja kettő is van: Optatianából (Zutor) és Napocából (Kolozsvár). Amaz az Almás völgyében Közép-Lak, Nagy-Almás, Alsó-Füld, Közép-Füldön át, Hódosfalvát balra hagyva érkezik be; emez pedig a Meleg-Szamos jobbpartján, nem futva be az ellenkező oldalon, Szucságtól délkeletre fekvő Macedonicaba, — halad Gyaluig; itt átkelvén a folyón a Kapus-patak völgyébe csap át, s Kapus, Magyar-Gyerővásárhely, Kőrösfő, Sárvásár, Bánffy-Hunyad és Remete érintésével jut el Res-

[1] Téglás G. Tanulmányok 15 kv. l. s a mellékelt térkép.
[2] Téglás Gábor: Tanulmányok a rómaiak aranybányászatáról. 38. kv. l. és térk.
[3] Téglás G. u. o. 24. l.

culumig.[1] E kettős összeköttetéshez járul még a bányavidéken átvezető út, melyet Téglás Gábor derített ki. Ez a Sebes-Kőrös völgyén fölfelé Rekiczelnek irányul, majd fölkap a 791 m. magas Nagy-Hegyre (Muncsel Mare), melyről Albakra ereszkedve, Topánfalván, Verespatakon (Alburnus Maior) át jut föl a 719 m. magas Corabiára, honnan leszállva, eléri Ampelumot (Zalatna) s így az Apulumból kiindult birodalmi utat.[2]

Vármezőt Largianával (Magyar-Egregy) az Egregy balpartján épített vonal, az optotiana-resculumi úttal pedig a N.-Rajtolcz és Nyircze felé vezetett köt össze.

Ezzel visszatérhetünk Napocába, hogy végig járjuk az éjszakra vezető vonalat, mely elhagyva a várost, Szamosfalva felé csap, s Puszta-Szt.-Miklós előtt és Apahidán túl átkelve a Kis-Szamoson végig megmarad a balparton, s Nem, Zsuk, Válaszút, Kis-Jenő, Diód, Dengeleg érintésével érkezik meg szembe Szamos-Ujvárral, melylyel híd vagy komp által volt összekötve; innen követve a mai országút és vasút irányát Deésig halad, hol ketté ágazva, egyik része éjszak-nyugatra fordúl Alsó-Kosály felé, s itt átlépve a Nagy-Szamost, ennek völgyében törekszik előre a balparton s Csatán, Vaád, Tőkepataka, Dobrocsina, Oláh-Fodorháza, Közfalu, Oroszmező, Buzamező, Csömény, Konkolyfalva, Ködmönös, Nagy- és Kő-Lozna, Klicz, Szurdok érintésével érkezik Tihóra, honnan a vallum mentén van összeköttetése Porolissummal (Mojgrád).

A másik kiágazás Deéstől éjszak-keletre fordulva Kozárvár, Monostorszeg, Boicza, Retteg, s Fel-Őrön át tart Alsó-Ilosvának, innen délkeletre hajolva Csicsó-Keresztúr fölött átmegy a Szamos balpartjára s Omlásalja és Behlen felé irányúl, majd átcsap a Sajó völgyébe és Sajó-Udvarhely, Sajó-Szt.-Andrást és Magyaróst elhagyva, Kis-Németi alatt átkel a Beszterczén, s éjszak-keletre hajolva Szász- és Kis-Budak közt Solna felől éri Várhelyt, a rómaiaknak egyik keleti végvárát, honnan az délkeletnek, majd délre fordul a vécsi castrumhoz.

Innen éjszak-keletre irányuló mellékút vezet a dédai positióhoz.

E két pont már a Maros partján feküdvén — a jobboldalon mind a kettő — a főút is ott halad délnek Szász-Régen felé, majd Abafája, Vajda-Sz.-Ivány, Sárpatak, Várhegy, Udvarfalva, Sz.-Anna, Egerszeg, Maros-Sz.-Király, Náznánfalva, és Csitt-Sz.-Iván irányában. Ezzel majdnem szemben a balparton van Maros-Keresztur castruma, melynek védelme alatt a folyó át volt hídalva.[3] Tovább Malomfalva, Orbó, Radnót, Maros-Lekencze, Dátos, Maros-Ludas és Kecze fé irányul, majd átkel az Aranyoson (Vajdaszegnél?) és Székely-Földvárnál egyesül a fővonallal.

A vécs-székelyföldvári útra nyilt a nyárád-menti is, mely Mikházát, hol szintén castrum volt, köté össze a maros-kereszturival.

A fönnebb említett exponált positiók és pedig Déda, Vécs, Mikháza és Maros-Keresztur, Székelyföldváron át Torda felé, míg a délkeletiek: a Kis-Kü-

[1] Torma Károly: A limes Dacicus felső része 16. l.

[2] Téglás G.: Tanulmányok 15. kv. l. térkép.

[3] Orbán B. A Székelyföld leirása. IV. k. 217. l. Téglás Gábor: Adalékok Dácia föl-irattanához 4. l.

küllő völgyében fekvő Sóvárad, a Kis-Küküllővel egyesülő Küsmed patak fejénél levő Enlaka, a Nagy-Küküllő mellé épült Székely-Udvarhely, — amazok a Kis-Küküllő völgyén, emez a Nagy-Küküllőén — Balázsfalván át, hol a két folyó egyesül, már Apulum felé gravitálnak. Hasonlóan az ojtozi-szoros nyugoti torkolatát elzáró Bereczk a Feketeügy mellett, Kézdi-Vásárhely, ugyancsak a Fekete-Ügy melletti Bereczktől délnyugotra Várhegy, s ettől nyugotra Komolló, melyek az Olt mellett levő Hévíz által vannak összeköttetésben a Praetorio (Boicza), Pons-Vetus, Stenarum, Cedonia és Acidaván át Apulummal.

Összefoglalva a fönnebbieket következőleg csoportosíthatjuk Dácia útvonalait:

1. Lederata (Rama) — Tibiscum (Zsuppa).
2. Transdierna (Ó-Orsova) — Tibiscum (Zsuppa), melyhez a
3. Vulkán-boldogfalvi mellékút csatlakozik.
4. Tibiscum (Zsuppa) — Apulum.
5. Oescus — Apulum, melyhez a
6. Bereczk-Várhegy-Komolló-Hévízi út csatlakozik talán Praetorionál.
7. Apulum-Ampelum (Zalatna), melyhez az Érczhegység bányaútjai csatlakoznak.
8. Apulum-Porolissum (Mojgrád) csatlakoznak nyugaton (9—11).
9. Napoca (Kolozsvár) — Resculum (Sebesváralja).
10. Optationa (Zutor) — Resculum (Sebesváralja).
11. Largiana (Magyar-Egregy) — Vármező.
12. Éjszakra: Napoca (Kolosvár) — Deés; ebből ágaznak nyugot felé:
13. Deés—Alsó-Kosály—Tihó—Porolissum (Mojgrád).
14. Keletfelé: Deés—Alsó-Ilosva—Várhely—Vécs; utóbbi állomáshoz csatlakozik: (15—16).
15. Vécs—Déda.
16. Vécs—Keresztur—Székelyföldvár.
17. Mikháza—Keresztur.

Az Apulum-Potaissai szakaszhoz csatlakoznak:

18. A Sóváradnál kezdődő K.-Küküllő menti, (melyhez a Küsmed patak melléki enlakai csatlakozik).
19. A Székely-Udvarhelynél kezdődő N.-Küküllőmenti. E két folyó Balázsfalvánál egyesülvén, egyesül a két út is, és úgy érik el a főszakaszt.

Eme utak vagy a provincia belső részeit kötik össze, vagy pedig a szomszéd Moesiából jönnek avagy oda irányulnak, de a barbaries felé nem megyen egyik sem. Erre csak egy irány szolgál a Petristől (Arany) Micia (Veczel) felé a Maros balpartján lefelé haladó, melyet egész Német-Csanádig követhetünk, hol egy időben őrséget tartott a Legio XIII. Gemina.[1] Valószínűleg ezt az útat használták a jazygok, kiknek még a markoman háborúk után is megengedik, hogy a szarmát síkságon lakó törzsrokonaikkal — a roxolánokkal Dácián át

[1] Téglás G. Király P. Neue Inschriften aus Dacien. — Német-Csanád — *a.*

közlekedhetnek, de minden egyes esetben ki kell kérniök a helytartó engedélyét. A forgalom nagyon élénk lehetett, mert Micia vámszedő állomás.

Hasonló kedvező positiója volt a barbarokkal való közlekedésre Resculum és Porolissumnak is.

A vizi útakat szintén használták. bizonyítják az utriclarii és nautae a szállítók és hajósok egyesületei.

És ha összehasonlítjuk ez úthálózatot a középkori Erdélyével, az utazás könnyüségét a vasút építéstmegelőzött korral, forgalmát ugyanazon időkével, úgy a mérleg valószínüen az ó-kor javára fog fölbillenni. S hogy ez lehetséges volt, az kizárólag a római császárság érdeme, mely békét és rendet parancsolt az egész világnak, vaskézzel sujtva le mindenkit, a ki egy perczre is megmerte azt zavarni. És ez a teljes béke majdnem három századig tartván, a birodalom limesei mögött átalános volt a jóllét, virágzottak a tudományok, művészet, ipar, kereskedelem, földmívelés, oly óriási sphaerán, mely az egykor ismert világnak nagyobb felét toglalta el, a melynek nagy része ma messze mögötte áll az egykori állapotnak. Gondoljunk csak Kis-Ázsiára, Syriára, Egyptomra, Africára. Az imperium tehát betölté hivatását, s a kortársak ezt hálás szívvel ismerik el. Egy halikarnassosi fölirat Augustust ünnepelve, őt «az emberiség megváltójának mondja, kinek gondviselése nemcsak betölté mindenek imáját, de meg is tetézte: mert békesség honol szárazföldön és tengeren, virágzanak a városok, az igazság, az egyetértés, jóllét és bőség uralkodik minden földi javakban.» [1] És e világbékét egyformán magasztalják három világrészben, három században át. Mióta a Caesároknak hódol a föld kereksége, az irigység daemonai elvesztik hatalmukat az országok és népek fölött, nem árthatnak többé nekik: a gonosz szellemek kiűzettek, míg a jókat mind összegyűjték a tengeren, mint szárazon az imperiumba — irja Philo [2] — megművelik a hegyeket, völgyeket, számtalan hajó hasítja a tengereket, az országok terményeit cserélve ki. [3] Nincsen többé háború, nem vívnak csatákat, s nem lévén rablóhordák és kalózok, bátran lehet útazni, hajózni az év minden szakában napkelettől-napnyugatig. [4] A világ Róma jogara alá van egyesítve [5] — irja Plinius a nagyhatalmú főúr büszkeségével — s az istenek általa ébresztvén új életre az emberiséget, a népek buzgón imádkoznak hogy éljen örökké. [6] Még lelkesültebben nyilatkozik smyrnai Aristides Antoninus Pius s a birodalom világuralmáról irt dicsbeszédében: «Nem járhatunk, kelhetünk-e gondnélkül mindnyájan ott, a hol akarunk? nincsen-e nyüzsgő élet a kikötőkben? s a hegyek közt nincs-e az útazó ép oly biztosságban, mint a városok lakói ottho-

[1] Newton and Pullan: Discoweries at Halicarnassus I. k. 695. l. Ld. Friedlandernél: Sittengeschichte Rom's. Harmadik kiadás II. k., 4—259. l. v. ö. Dr. Bozóky Alajos, Római világ. II. k. 3—167. l.

[2] Philo: Legatio ad Gaium. 556. kv. l.

[3] Philo: Legatio ad Gaium. 552. l.

[4] Epiktetos. diss III., 13., 9.

[5] Plinius: Hist. Nat. XIV., 2.

[6] Plinius: Hist. Nat. XXVII., 2.

nukban? nem díszlenek-e a szántóföldek, s a félelem nincs-e elűzve? vajjon nem kelhetünk-e át minden folyón, s el van-e zárva a tengernek valamelyik öble? A világ leveté régi köntösét, a vasat, és ünneplő ruhát öltött. A hellenek és barbarok elmehetnek most mindenfelé, magukkal vihetik vagyonukat, mintha egyik hazából a másikba mennének; nem félelmesek többé a ciliciai szorosok, Arabia és Egyptom homokos keskeny ösvényei, a járhatatlan hegyek, a mérhetetlen folyók, az ismeretlen barbár törzsek, mert arra, hogy teljes biztosságban legyen valaki, elég rómainak, de még inkább alattvalótoknak lennie. Homér mondása, hogy a föld mindnyájunké, betelt. Ti fölmértétek a világot, áthídaltátok a folyókat, útakat törtetek a hegyek közé, a sivatagokat benépesítettétek, mindent megnemesítve a rend és fegyelem által. Semmi szükség tehát a földleírásokra, az egyes népek törvényeinek, szokásainak ismertetésére; ti vezetői vagytok az egész világnak, megnyitottatok minden kaput, megengedvén, hogy saját szemeivel lásson meg mindent mindenki. Ti közös törvényeket szabtatok, véget vetettetek a régi, elbeszélve kedélyes, de a valóságban elviselhetetlen állapotoknak, s társítván a népeket, egy családdá tettétek az egész világot.» S ez ékes dícsbeszéd is a mélyen érzett fohászszal végződik, hogy «Róma és birodalma álljon örökké, míg a vas úszni fog a tengeren, míg a fák nem virágzanak tavaszszal.» [1]

Ez a dicsbeszéd többet mond ugyan a kelleténél, mert nem mind arany az, a mi fénylik, de ha nem is az minden, azért nagyjában mégis igaza van. A közbiztosság nem volt épen mindíg és mindenhol kifogástalan s így Dáciában sem. Ad Mediam vidékén (Mehadia) a Sergia tribusba tartozó Julius Bassust Drobeta (Csernecz) decurióját és quaestorát rablók ölték meg, miként fiai: Julianus és Bassus elbeszélik az atyjuknak állított sírkövön. Szörnyü halálát testvére, Julius Valerianus boszulta meg. [2] Ugyanez történt Drobeta vidékén Baedarus leányával. [3] De a közbiztosságnak ilynemü meglazulása alighanem a végső időben következett be, és ha máskor történt is ilyesmi, az annyira kivételes volt, hogy ily isolált esetek egyátalán nem csappanthaták meg az utazási kedvet. Ez pedig elég nagy volt s elég átalános. De mégis alighanem nagyobb volt a nem magok jószántából utazóknak száma.

Ezek között első sorban a kereskedőket említem, kiknek akkor hasonlíthatatlanul többet kellett járniok, kelniök, mint a mostaniaknak, kik a posta és távirda segélyével még a legkényesebb dolgokat is eligazíthatják, kilencztizedrészét mindenesetre azon ügyeknek, melyekért a régi kalmárnak már úti kocsijába kellett szállania. De hát ezt egészen természetesnek tarták akkor, s Plinius azt mondja, hogy ezeren és ezeren járják be még a legfélreesőbb tengereket is, csakhogy nyerészkedhessenek. [4] De el is jutának mindenfelé, s Egyptom meg-

[1] Arist. encom. Romae p. 224., 18. kv.

[2] C. J. L. III. 1579.: D. M. L. Jul. L. Fil. Sergia Basso. Dec(urio). Mun(icipii). Drobetae. Quaestor. Interfecto. A. Latronibus. Vix(it) An(nos) XXXX. Juli(i) Julianus. Et Bassus. Patri Piissimo Et Jul(ius). Valerianus Frater. Mortem. Eius. Exsecutus. F. c.

[3] C. J. L. III. 1585.

[4] Plin. Hist. Nat. II., 118.

meghódítása után még az Indiába hajózás sem tetszett többé félelmesnek. Ide Myos-Hormos vagy Berenike kikötőjéből indultak, s megjárták hat-hét hónap alatt az egész útat. Az idősb Plinius annyira ismeri India állat- és növényvilágát, hogy csakis olyanoktól szerezheté értesüléseit, kik közvetlenül szerzék tapasztalataikat. Ezek pedig nagyon sokan voltak, mert a római földrajzírók pontosan, sőt sokszor görögösített nevökön ismerik Kelet legszebb részének emporiumait. Eljutnak Chinába is, és 166-ban An-Thuni-Houanti császár követséget küld viszonzásul Marcus Aureliushoz stb. A szárazföldi kereskedés meg épen internationalis jellegű lévén, a keletiek állandó fakturákat tartanak nyugot minden tartományában. Apulumban syr kereskedők telepednek meg; hasonló czélból vannak a kis-ázsiai Galatiából galaták Germizárában, Miciában, Sarmizegetusában erizaiak, taviumiak, Napocaban asianusok, dáciaiak pedig Salonában, Lemnos szigetén stb. telepednek meg.

Másfelől a centralisalt kormányzat, közigazgatás, mint igazságszolgáltatás, is szükségessé tevék a provinciáknak Rómával való folytonos érintkezését, de még inkább a tartománybelieknek a saját fővárosukkal, a helytartó székhelyével való összeköttetést. A legatusok szakadatlan levelezésben valának a császárokkal vagy cabinetjökkel, épen úgy a procuratok, a fiscalis uradalmak kezelői stb., úgy, hogy a császári irodákba ezer és ezer ügydarab gyűlhetett be naponkint. A hivatalnokok utazása napirenden van, hogy elfoglalják állomásaikat, s néha megtörténik, hogy Brittania éjszaki határáról a perzsa öböl valamelyik kikötőjébe helyeznek át vagy megfordítva, egy-egy szerencsétlent. De jártak-keltek ők eleget magán ügyeikben is, előléptetést kérve vagy megköszönve, s ilyenkor semmiféle út sem tünt föl előttük hosszúnak. A magas rangúak sem tehettek és tettek másképen, mert ritkán érheté el valaki a legmagasabb polczot a nélkül, hogy előbb meg ne járta volna legalább is a félvilágot. Dácia helytartói közül Sextus Minicius Faustinus C. Julius Severus 126-ban kormányozza a tartományt, 127-ben Rómába megy consulnak, aztán Moesia helytartója, innen Brittanniaba megy hasonló minőségben, később a föllázadt zsidók ellen indított háború főparancsnoka Palaestinában. A háború befejezte után Syria legatusa, végül pedig Bithyniáé. M. Statius Priscus (158-ban), ki az apulumi vízvezetéket épité, előbb lovas ezredes, s mint ilyen, vitézül harczol a most említett C. Julius Severus alatt Palaestinában, mire Hadrian megengedi neki, hogy átlépjen a polgári pályára, és Galliába küldi procuratornak, utóbb Rómában quaestor, néptribun, majd praetor lesz. 158-ban Dacia helytartója, 159-ben consul Rómában, aztán Moesia helytartója, majd Brittanniába megy ugyancsak legatusnak; Lucius Verus parthiai háborúja idejében már Cappadocia kormányzója Elő-Ázsiában; M. Valerius Maximianus mielőtt Dácia helytartója lesz, Numidia kormányzója volt Afrikában. S másokkal sem történt másképen. Rómában az ügyes-bajos emberek száma mindig nagy lehetett, s követségek is jóformán naponta érkeztek a városoktól, tartománygyűlésektől köszönettel, kérelemmel vagy üdvkivánatokkal. Körülbelül 150 körül Ulpius Secundinus, Marius Valens, Pomponius Haemus, Julius Carus, Valerius Valens mint Dácia követei a tartomány nevében gratulálni járnak Rómában Severianusnál, hogy consul

lett, s szerencsés visszatértök alkalmával fogadalmi oltárt állítanak Ad Mediam berkeiben «Dis et Numinibus Aquarum» [1] ajánlással.

Nagyban előmozdítá az utazásokat a teljes szabadság. A római birodalom e tekintetben soha sem alkalmazott rendőri szabályokat, útlevélkényszert, s ezért örökös volt a járás-kelés, hurczolkodás. De ez nem is történhetek másképen a hat millió négyzet kilométer kiterjedésü birodalomban, melynek minden egyes része elválaszthatatlan, szétszakíthatatlan kapcsokkal van egymáshoz fűzve. És e kapcsolaton belül minden él és mozog, a legkorlátlanabb szabadsággal zsurlódik és érintkezik, annál bensőbben, minél hosszasabban vannak együtt az egyes részek, épúgy mint a modern Angliában, hol minden, a gyarmatokba induló hajó visz utazókat és átköltözőket, s minden érkező hoz az eltávozottak helyett másokat, nyugalomba vonulókat stb. Kereskedés, ipar, vállalatok, melyek nem sikerültek Pannoniában, gazdagon jutalmazhaták a fáradtságot Dáciában, vagy megfordítva, avagy Syriában, Egyptomban. Ezért látjuk, hogy az élelmes emberek elmennek mindenhova, hol szerezhetnek valamit, erre pedig a birodalomnak szinte mérhetetlen területén volt elég hely és alkalom. A középitáliai Reateban született Flavius Sabinus, Vespasianus császár atyja Kis-Ázsiában bérli a 2·5% beviteli vámot, szerződésének lejárta után pedig mint bankár működik Helvétiában. Az utazóknak legnagyobb része Rómába törekedik ugyan, de azért a főváros sem maradt adós. Dáciában is találunk fővárosiakat, a birodalom provinciái pedig képviselve vannak jóformán kivétel nélkül, különösen az első időkben, midőn a hódító dicsőségét száz meg száz röpirat magasztalá, magasztalva a tartományt is, tejjel-mézzel folyónak s aranynyal-ezüsttel megteltnek tüntetvén föl azt. És e nagy remények később jórészt beválván, a bevándorlási kedv alig csappant meg jelentékenyen, bizonyitják a tarka nemzetiségi viszonyok, melyekről később fogok megemlékezni.

A hadi szolgálat szintén tömérdek embert mozgósított minden évben, mert a fegyverfogható férfiakban szegényebb vidékek helyőrségeit ott sorozzák, hol bőven vannak újonczok, s Tacitus megemlíti, hogy 65-ben Gallia Narbonensisből Afrika és Ázsiából egészíték ki a moesiai, dalmátiai és pannoniai legiókat. [2] S nem csak a főtiszteket váltogatják gyorsan, de az altiszteket is sürün helyezgetik egyik tartomány és legióból a másikba, úgy, hogy némelyik nyolcz-tíz legióval bejárja a félvilágot, s közbe-közben megfordúl még valamely lovas vagy gyalog segédcsapatban is. [3] Vettius Crispinus tribunná neveztetvén ki, azt kérdi tőle Statius: vajjon a Rajnához vagy Afrikába, Pannoniába vagy a Dunához, Judaeába vagy Armeniába fog-e küldetni. [4] A legiók segédcsapatai a legtöbb esetben hazúlról egészíttetnek ki, legalább ezt látszik igazolni ama felső-germániai tribunnak a Mauretania Tingitanaban (Marokko) fönmaradt caesareai sirköve, mely szerint azután költözött jobblétre, hogy ezer bess újonczott vitt

[1] C. J. L. III. 1562.

[2] Tacitus: Annales XVI. c. 13. Eodem anno (65-ben) delectus per Galliam Narbonensem, Africamque et Asiam supplendis Illyrici legionibus....

[3] Harster: Die Veteranen des Römerreich in den Heeren der Kaiser. 25. l.

[4] Statius S. V. 2, 132 kv.

át Afrikába [1] talán a Cohors VI. Dalmatarum részére. E segédcsapatok pedig gyakran változtaták helyőrségeiket. A cohors I. Thracum Vespasian idejében Germaniában, Domitian alatt Judaeaban, Antoninus Pius korában felső Pannoniában, Septimius Severus és Caracalla idejében Brittanniában, a negyedik században pedig Arabiában állomásoz. [2] Dáciában a 110-ik évi honesta missio szerint Traianus, D. Terentius Scaurianus helytartósága idejében ituraeai (Palaestina északkeleti része), hispaniai, thraciai, galliai, raetiai és brittanniai csapatokat bocsát el. [3] És e veteránok husz, huszonöt vagy még több évig tartatván zászlaik alatt, fölmentésük megkapása után aligha mentek többé hazájokba, hanem megmaradtak, letelepedtek legutolsó állomáshelyükön, különösen ha családot alapítottak. Sok embert távolított el hazájából a colonisatio is, különösen Traján idejében, midőn ő «mérhetetlen ember tömegeket telepít Dáciába a majdnem egészen kipusztult férfi népesség pótlására.» [4]

Sürű a levelezés is — bár az állami posta nem szállít magán leveleket — következtethetjük, hogy a világhirű Galenus doktor, asiai, thraciai, galliai, hispaniai stb. betegeket levél útján gyógyít, maga küldvén meg nekik a szükséges gyógyszereket is, melyeket ő Syria, Palaestina, Egyptom, Cappadocia, Pontus, Macedonia, Dácia, Gallia, Hispania, és Mauretaniából szerez össze. [5] A könyvárusok rendszeresen küldözgeték a provinciákba a classikusokat, az irodalmi ujdonságokat. Dáciában is közkeletüek azok, s alkalomadtával idéznek is azokból. [6] De nemcsak a könnyü könyveket küldék meg mindenfelé, szállítának élő növényeket, nagy terheket, ragadozó állatokat: oroszlánt, tigrist stb. az amphitheatrumoknak, lovakat a futtatásokra Cappadociából, Arabiából, Afrikából stb. Brittaniában négy évvel a hódítás után már ismerik a cseresznyét. Dáciában szintén, és tenyésztik a rózsákat is, melyeknek sokféle utánzatát találjuk a sírköveken.

Az utazás módja az illetőknek vagyoni állapotától függött. A szegények fölfosztolózva gyalog járnak az országutakon, a jómóduak bérkocsikon, vagy saját fogataikon, úgy a hogy telt; a gazdagok fényüzéssel rendezvén be hintaikat, lehet azokban irni, olvasni, koczkázni, ebédelni, és aludni. Az ilynemű fényüzés nálunk is el volt terjedve, mikép az Arokallján talált remekművű bronzkerekek bizonyítják. [7]

[1] Harster: Die Veteranen 47. kv. l. v. ö. Renier: Inscriptions de l'Algérie 3930.
[2] Harster: Die Veteranen 50. l.
[3] C. J. L. III. H. M. XXV. febr. 17.
[4] Eutropius VIII. 3.
[5] Galenus. XIV, 6 kv.
[6] C. J. L. III. 1537. Virgil. Aen. I. 253.
[7] J. Arneth: Archaeologische Analekten. XIX. tábla.

XV. A HADI VISZONYOK.

A Septimius Severus által befejezett, s a később itt-ott csak kiegészített védelmi rendszert Róma mérnökei, a délkeleti Felföld geographiai viszonyainak alapos és mély ismerete alapján alkották meg, fölhasználva az összes kinálkozó előnyöket, lehetőleg ellensúlyozva a természeti akadályokat.

A féltett tartományt kettős, külső és belső várvonal védelmezi. Amaz nyomon követi az imperium kormánya által római birtoknak nyilvánított terület határait, — emez a provincia legféltettebb részének az Érczhegységnek biztosítására erősíttetett meg. A központ, a tartomány hadparancsnokságának székhelye, alapja, centruma a védelemnek Apulum, a Maros völgyében, a délkeleti Felföld legmélyebb horpadásában, mely az által, hogy a tartományt éjszak-keletről — Apulumig délnyugot, — innen nyugot felé metszi át, összegyűjti a Felföldnek nyugoton mint keleten eredő, s a fő közlekedési vonalakat is jelző vizeit: amott a Kapuspatakot, az Aranyost, Ompolyt, emitt a Nyárádot, a Balázsfalvánál egyesülő Kis- és Nagy-Küküllőt; alsó, keletnyugoti részére pedig a jobb parton az Érczhegységbe vezető Kaján szoros nyílik — hasonnevű patakkal, míg balfelől a Sztrigyet veszi föl, melynek völgyén át a Sarmizegetusa felől a Duna mellékéről érkező birodalmi út haladt éjszak felé, hogy Petrisnél — Arany — csatlakozzék a Maros partján nyugotra az Alföld, és éjszakkeletre az Apulum felé ágazó birodalmi vonalhoz.

És Apulum a Maros mentének közepén feküdvén, helyzete teljesen központi, honnan egyenlő könnyüséggel juthatunk el a provincia bármelyik részébe. Éjszakra Apulumból Brucla (Enyed), Potoissa (Torda), Napoca (Kolozsvár) és Prolissumba (Mojgrád) — s így a Szamos völgyébe a tartomány fő útja vezet; Apulum, Blandiana (Karna), Germizara (Gyógy), Petris (Arany) és Micia (Veczel) útja a barbaries felé; Apulum — Ampelum (Zalatna) az Aranyvidékbe; Apu-

lum Blandiana (Karna), Petris (Arany), Ad Aquas (Kalán), Sarmizegetusa (Várhely), Tibiscum (Zsuppa) és Lederátán át (Ráma) vagy Dierna (Ó-Orsova) felé az Al-Dunához jutunk; keletre a mai Balázsfalván át a két Küküllő völgyébe, melynek közvetlen összeköttetése van már az éjszakkeleti limesszel; Apulum Maros-Váradja, Lámkerék, Szászsebes, Koncza (Acidava?), Szerdahely, Nagy-Apold, Szelistye, Szecsel, Nagy-Szeben (Cedonia?), Talmács és Boiczán (Praetorio?) át a vöröstoronyi szorosba érkezünk, s az Oltnak Oescusnál az Al-Dunára torkolló völgyébe. Igy Apulum csomópontja a főutaknak s éjszaki torkolatában fekszik az Oltvölgyébe, — melynek legkevesebb összeköttetése van a Felföld többi részével — vezető horpadásnak. Közvetlen összeköttetése van tehát ama vidékkel is, mely könnyen kiválhatott a provincia területéből, a mely már kifelé gravitál, miként saját történetünk is bizonyítja, midőn tudjuk, hogy az elszakadási vagy függetlenítési kisérletek, mindig Nagy-Szeben és Brassóból indultak ki.

A római mérnökkar tehát seholsem találhatott alkalmasabb katonai góczpontot Apulumnál. S midőn eme positiót választá, csak azt tette, mit az előző birtokosok tettek földrajzi és a közforgalom történeti fejlődése által megszabott kényszerűségből. A közforgalom pedig a legrövidebb és legkönnyebben használható útakat, irányokat keresvén, egy nyomon jár a strategiával, s a fő közlekedési vonalok egyúttal fontos strategiai vonalok is, a forgalmi fő emporiumok pedig fontos katonai központok. Ezért fejlett ki Apulum castruma mellett a polgári telep is oly gyorsan és rohamosan, hogy megszabadíttatván a haladását akadályozó korlátoktól, rövid néhány év alatt túlszárnyalja Sarmizegetusát. És hogy e fejlődés nem volt mesterséges, hanem a földrajzi és politikai tényezők együtthatása hozta létre, legjobban igazolja az, hogy a rómaiak bukása és a népvándorlás lezajlása után, midőn ismét rendszeres állam keletkezik a délkeleti Felföldön, Apulum romjai újra élednek, és ismét főhely, majd főváros és hadi központ lesz a római sasoknak egykori fészke.

Ezzel önkéntelenül fölmerül a kérdés, vajjon meddig terjedtek Dácia tényleges határai? Északon és keleten nem támadhat semmi kétség, a limesek vonalai, az al-dunai síkságon pedig az Olt világosan és félreismerhetetlenül jelzik a római birtokok végeit, délen a déli határlánczolat s a Duna szabja meg, csak nyugot felé vitás az és ingadozó. A Szamos, a Maros, a Kőrösök völgyei az Alföldre nyilván, a nagy magyar medencze keleti része fölött a tényleges hatalmat vagy legalább is a főséget nagyon könnyen kezébe ragadhatja az, kinek birtokában van a délkeleti Felföld. Róma is megkövetelte fönhatóságának elismerését, de közvetlen határait s ezekkel együtt telepítvényeit csak addig terjeszté ki, meddig a terepviszonyok nagyobb befektetések, előmunkálatok nélkül könnyen kiaknázhatók valának. Kerüli a mocsaras vidékeket; északnyugaton a lassú és csekély esésü Berettyó mellőzésével vonja meg határait a regio transvallaris jelzésére sokkal beljebb helyezve el a megerősített határt; a Sebes-Kőrös felső folyását elég erős természetes határnak tekintvén, nem is védelmezi s megelégszik néhány speculával Resculum (Sebesváralja) castrumának közvetlen közelében; délebbre még ennyit sem tesz. A Fekete és Fehér-Kőrösöknek

mélyen fekvő, csekély lejtősödésü s ezért mocsaras vidékeit elkerüli egészen, csak utóbbinak felső vidékét, az Érczhegységet szállva meg. Nem reflectál a Maros alsó folyására sem, mely szintén mocsaras, bár kezdetben Német-Csanádon helyőrséget tart a Legio XIII. Gemina.[1] A Marostól délre fekvő területeket is csak részben foglalja el: Krassó-Szörényt egészen, de Temesmegyének csak keleti felét, tehát ama vidéket, melyen már a hódítást megelőzőleg is volt civilisáltabb élet, melyet letelepült dákok laktak. Traján itt kész limest kapott, mely azonnal fölismerhető, bár Torontál és Temesmegyében sokféle nép váltogatván egymást a történetnek hosszú évezredein át, több sánczvonalat hánytak önvédelmükre. A római sáncz Aradmegyében kezdődik Gyoroknál, s kis darabon nyugotra halad, majd tompaszögben megtörve, délnyugoti irányba tart a Maros felé s a jobbpartot Ó-Paulisnál éri el. A balparton Traunau, Hidegkút és Blumental felé irányul mindig egyenes vonalban Charlottenburgig, hol ismét tompaszögben törvén meg, délkeletre Könighofig jut. Itt megszakadván a néhány km-re délre fekvő «Hodei» Greifenthal-nál kezdődik újra s csekély keleti hajlással irányul Román falu, majd Német-Bencsek felé s Janovánál ér véget. Tovább Erzsébetháztól éjszakkeletre némi nyugoti hajlással indul meg újra, s Remeténél éri el a Bégát, túl rajta Mosniczán át Török-Szákosig jut, hol ismét megszakadván Berénynél újul meg, és a sipeti gőzmalomig halad. Innen két kissebb szelvény következik, az egyik a Sipettől délre folydogáló patak jobb és balpartján, a másik a Biró pusztától éjszakra. Itt újból megszakadván csak a Berzava balpartján találjuk meg folytatását Sz.-Györgynél, honnan Buttyin N.-Zsám, Kernejcza s K.-Zsám felé irányul, majd átkel a Jarak plateaun, eljut Verseczre, átmegy a Juburka patakon s Podporánynál ismét megszakad. Lagerdorfnál megint előtünik vonala s a Dumacia oldalán, elkerülve Grebenáczot, Gajtasolnál a Karas mellett, közel a Dunához teljesen véget ér. E sánczoknak átlagos magassága 3—4 m., s a kezdetben kétségtelenül osztatlan vonaluk csak időfolytával, midőn gazdátlanok lettek, szakadozott meg.

A. v. Domaszewski Moesia Superior határairól s az illyr határvámról írva[2] sokkal szükebbre szabja Dácia határait. A Dáciában kimutatható vámállomások úgymond: Ó-Orsova,[3] Mehádia (Ad-Mediam),[4] Pons Augusti (Váma-Márga),[5] Sarmizegetusa (Várhely),[6] Micia (Veczel),[7] Ampelum (Zalatna).[8] E

[1] G. Téglás, P. Király: Neue Inschriften aus Dacien. Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn XIII. k. II. f., 198. l. v. ö. C. J. L. III. 1621., 1. add.

[2] A v. Domaszewski: Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll. Arch. epigr. Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn XIII. k. II. f. 142. kv. l. s a térkép.

[3] C. J. L. III. 1568. Felix Rufi Saturnini (c(onductoris)) p(ublici) p(ortorii) t . . . . p . . . expr. iv(?) stationis Tsiernens(is). — p. Ch. 157. — Dom.

[4] C. J. L. III. 1565. — D.

[5] C. J. L. III. 1351. és Eph. Ep. II. 424. — D.

[6] C. J. L. III. 753, melyet a vámállomások állítanak J. Capito-nak. — D.

[7] Veczel ókori Micia nevét Sludniczka határozta meg. Arch. epigr. Mittheilungen VIII. 48. D.

[8] Arch. epigr. Mitth. XI. 237. Domaszewski szerint: Isi)di? (pro salut)e M. Jul(ii) Ap(olli) naris Ver(u)s Aug(usti) n(ostri) Romanus Aug(usti) n(ostri) vern(ae) (v)il(ici) posuit

vámvonalnak kiszabásánál föltünő jelenség, hogy a délkeleti Felföld nyugoti határlánczolatának jelentékeny részét, s az Alföldnek tiszai és temesvidéki síkjait egészen elvágja a tartománytól. És eme területeken nem dáciai, hanem moesiai csapatok állomásoznak, a mit már észrevett Mommsen is, észleleteit pedig az újabb leletek megerősítik.[1] Sőt még Sarmizegetusában is előfordulnak a Legio IIII. Flavia téglái,[2] s találtatott egy a legióra vonatkozó föliratis, melynek tartalma nem egészen világos: Epona(bus) et campestribus sac(rum) M. Calventius Viator } leg. IIII. F(laviae) f(elicis) exerc(itator) eq(uitum) sing-(ularium) C. Avidi Nigrini leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore).[3] Eddig ugyan csak a Rómában állomásozó lovas csapatok inscriptiói emlékeznek exercitatorokról,[4] de azért még sincs okunk föltételezni, hogy eme, a fegyverforgatást tanitó mesterek, idegen tartományok legioiból osztottak volna be a provincialis csapatokba. Annál valószinűbb az, hogy Avidius Nigrinus Moesia Superior legatusa volt.[5] Az pedig kétségtelen már az eddigi adatok alapján is, hogy a közbenső vámvonalak mindig határvonalak is a provinciák között. S ha ez áll a dáciai vámvonalra nézve is, úgy az elkülönített területet Moesia Superiorhoz tartozónak kell tekintenünk. Ugyanazon tényezők működtek itt össze, mint a Dácia s Moesia Inferior határának megállapításánál. Itt is szükséges volt egy kézbe egyesíteni a főparancsnokságot, hogy könnyebben megvédhető legyen a terület, mely természetes elővidéke a felső moesiai, a Duna partra épített nagy váraknak.[6] Igy érthető lesz az is, hogy miként védhetik meg Dáciát oly sokáig egy legióval. Megvédheték, mert e kötelesség nagy részét a moesiai seregek teljesíték. Kezdetben azonban aligha volt a most említett vámvonal a határ, mert Ptolemaeus a Dunától éjszakra fekvő összes, a szabad dákok által lakott területeket is a provinciához számítja.[7]

(sic). Valószínű tehát, hogy a viaszos lap (C. J. L. III. p. 958.), melynek hátán a következő beégetett föliratvan: T. Juli Saturnini conduct(oris) Illyri(ci) ann(o?) VI. — nem esetleg került Zalatnára. D.

[1] C. J. L. III. p. 248. p. 1019. add. 1631. — D.

[2] Arch. Epigr. Mitth. VIII. 54. l. 3. sz. XI. 238. 5. sz., továbbá VI. p. 138. és 139. — D.

[3] Arch. epigr. Mitth VI. 101. 9. sz. — D.

[4] Marquardt. Staatverwaltung II. 492. 3. jegyz. és 548. l. — D.

[5] Liebenam: Forschungen zur Verwaltungsgeschichte. 136. l.; — kétségtelenül a lelhelyért mondja dáciai legatusnak, azonosnak tartván a Trajánidejében élt hasonnevű egyénnel (u. o. 4. l. A betűk alakja késői korra utal. — D.)

[6] Ha megállhat ez érvelés, úgy támogatására szolgál a miciai villicus által (C. J. L. III. 1351. és Eph. ep. II. 424.) Terra Daciának, a határon, tehát ott állított föliratt, hol Dácia földje kezdődik, s hogy egy felső moesiai helytartó Mehadián oltárt emel Herculesnek. C. J. L III. 1566. (v. ö. Hirschfeld: Sitzungsberichte d. Wien. Akademie 1874. 77. k. 365. l. 2-ik jegyz.) Herculi genio loci fontibus calidis Calpurnius Julianus v(ir)c(larissimus) leg(atus) leg(ionis) V. Mac(edonicae) leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore) (prov(inciae) Moesiae (su)pe-(riori)s. Az utolsó sor töredékei lehetővé teszik ugyan az „Inferior" kiegészítést is, mondja Hirschfeld, — de Domaszewski szerint a helyi viszonyokra való tekintettel „Superiort" kell olvasni. — D.

[7] Ptol. 3. 8. A védelem eme megosztása talán Hadrian idejében történt. A Bivolari castrum építésére vonatkozó, s két példányban fönnmaradt föliratszerint (a bukuresti mu-

Eddig Domaszewski. Hypothesise elég tetszetős, de megingatni vagy épen megdönteni nem kerül nagy fáradságba. A vámvonal állomásait kifogástalan pontossággal állítja össze, de azt maga sem hiszi erősen, hogy a vámvonal a tartományi határt jelenti Dáciában, mert ha egy pillantást vet a térképre, látni fogja, hogy ama állomásokat nem helyezheték el másként, mint a tartomány-belsejében és nem szélein. A kereskedelem az Al-Duna vidékéről a Tiberius által megkezdett és Traján által befejezett főútról irányulván a tartományba, a legrövidebb összeköttetést keresi: ez pedig a Tsierna (Orsova), Ad-Mediam (Mehadia) Tibiscum (Zsuppa) — sarmizegetusai (Várhely) útvonal. A Maros partján Miciatól (Veczel) lefelé nem lévén egyetlen nagyobb római telep sem — hacsak Csanád nem volt az — Miciát kellett választani, mely fekvésénél fogva is igen alkalmas volt erre, s mert közvetítette a provincia forgalmát, üzleti összeköttetéseit a barbarieszszel; Ampelumban a bányavidék kereskedelmét adóztaták meg, ez pedig nem nyugot felől, hanem keletről irányulván az Érczhegységbe, Ampelumot, a bányászat főhelyét kellett választani, s kétségtelen, hogy erre ment a forgalomnak nagyobb fele, és csak a kissebb rész Micia felől a kajáni völgyön át. Már eme megjegyzések is elégségesek lennének ugyan Domaszewski föltevéseinek megrontására, ha nem tudnók is, hogy Micia Sarmizegetusa agerjébe tartozik, s így absolute ki van zárva még lehetősége is annak, hogy Moesia kiegészítő része lehessen. Hasonlóképen lehetetlenség az, hogy a szomszéd Moesia hadparancsnoksága rendelkezzék Dáciában, különösen a fővárosban, a tartományi kormányzat s a Concilium III Daciarum székhelyén Sarmizegetusában. Ennek pedig így kellene lennie, ha beválnék Domaszewki érvelése a IIII-ik legióra nézve, melynek egy osztálya Ulpia Traianában (Várhely) állomásoz, s a melyet Moesia Inferior hadseregébe sorol. Miért nem csatolja hát Sarmizegetusát is Moesiához? Ezt már nem tehette meg, mert még több kézzelfogható ellenmondásba sodorta volna magát, s így megdől az az állítás is, legalább Dáciára vonatkozólag, hogy a vámvonal Dácia határa is lenne. A legio IIII sem tartozik Moesia seregei közé, hanem az exercitus Dacicusba, és csak a legvégső időkben, a Macrinus óta (217—218) mindennapos határszéli harczok miatt küldték a tartományba. S hogy csakugyan a dáciai hadsereg kiegészítő részének tekinteték, legjobban az bizonyítja, hogy főhadiszállása Apulumban székel; — ott székelnek a főhadparancsnokok is, kik közül sajnos csak az egyetlen M. Ulpius Caius nevét ismerjük,[1] ki egy füst alatt a Legio XIII Geminának is parancsnoka. Igy tehát nem okozhat fejtörést a fönnebb szószerint közölt fölirat sem.[2] M. Calventius Viator, a Legio IIII. Flavia centuriója, C. Avidius Nigrinus egyes lovasainak (equites singulares) exercitatora volt. S ha miként Domaszewski mondja, hogy nem szükség föltételeznünk, hogy az exercitatorokat idegen provinciákból hozzák, úgy C. Avi-

zeumban van), az Olt partját már Hadrian erősíttette meg. Hadrian tehát igen hatásos rendszabályokat alkalmazott, hogy a Traján által a birodalomra Dácia meghódítása miatt rótt terheket megapassza. Traján idejében a dáciai hadsereg talán két legio volt. C. J. L. III. 1628. tégla bélyeg LEG(io) XIII. G(emina) ET · I · ADI(utrix). — D.

[1] C. J. L. III. 1201.

[2] Arch epigr. Mittheil. VI., 101. l. 9. sz.

dius Nigrinust csakugyan Dácia legatusának kell hinnünk, mint Liebenam is állítja. Ép ily gyönge alapokon nyugszik a föliratokra támaszkodó érvelésének többi része is. Calpurnius Julianus az V-ik legio parancsnoka nem Moesia Superior legatusa, mint azt Domaszewski az ő circulusainak megfelelően contra lapidem olvassa, hanem mint Mommsen megállapítá Moesia Inferioré, azon időkből, midőn a Legio V. Macedonica még Troesmisben állomásoz, tehát Septimius Severus korát megelőzőleg.[1] Mommsen pedig alighanem gyakorlottabb epigraphus, mint Domaszewski. Calpurnius Julianus fürdővendégül időzött Ad-Mediamban, ép úgy, mint vele együtt sok más nagy úr, s ezért föliratának lelhelyéből sem következtethetünk felső-moesiai legatiójára. Épen így nem következtethetünk semmit a Domaszewski által idézett miciai föliratból,[2] melyet a villicus állít J(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Terrae Daciae ajánlással, mert a Terra Dacia vagy Daciae helyi, mondjuk tartományi istenség, melynek inscriptióival sürün találkozunk a tartomány minden részében.

És végül mi marad meg Dáciából, ha még az Aranyvidéket is Moesiához tartozónak tekintjük, mint Domaszewski akarja. Akkor a tartomány elesik legfőbb jövedelmi forrásától, teljesen passiv lesz, s óriás terheket ró a birodalomra a nélkül, hogy megfelelő kárpótlást nyuthatna. És ha csakugyan Moesiához tartozik az aranybányaság, hogy eshetik, hogy a védelmére épített váröv, Dácia legatusainak parancsai alá van helyezve, hogy az ampelumi bányaigazgatóság főhatósága a tartományi procurator (Dacia Apulensis-é) Apulumban székel! erre csak Domaszewski tudna válaszolni, mert a római kormányról lehetetlenség föltételeznünk ilyen óriási baklövést.

Domaszewszkinek ama föltevését, hogy az aldunai síkság az Olttól keletre Moesiához tartozik — tegyük hozzá, hogy talán már Hadrián óta, készséggel elfogadom, mert tökéletesen igaz, hogy e nagy síkság könnyebben ellenőrizhető és védelmezhető az aldunai nagy várakból, mint Apulumból.

Egyebekben föntartom Dácia határaira vonatkozó nézeteimet s midőn ezt teszem, ismételve is kifejezést adok ama meggyőződésemnek, hogy az imént leirt sánczok római eredetüek, és hogy már meg voltak akkor, midőn Traján meghódítja a tartományt. Építésük, jobban fölhányatásuk idejéről nem maradván fönn semmi adalék, csak hypothesissel tudom megoldani a kényes problemát. Torma Károly, Dácia legkiválóbb ismerője Augustus császár korára teszi keletkezésüket, — de anélkül, hogy föltevését indokolná. A geniális tudós hypothesisei még eddig mindig beválván, hajlandó voltam ellentmondás nélkül fogadni el ezt is, de bármily szorgosan kutattam is, a sajnos, elhallgatva maradt indokokat, nem tudtam azokat megtalálni. Kénytelen valék tehát uj vélelvet állítani föl, de a melyről őszinte örömmel mondanék le, ha a mester figyelmét magukra vonván érveim, földerítené tévedésemet.

A dákoknak Domitiant megelőzőleg is elég háborúja volt ugyan Rómával, de elkeseredett, éles jelleget csak az utolsó Flavius alatt öltvén azok — midőn

[1] Kr. u. 192—211. — C. J. L. III. 1566.
[2] C. J. L. III. 1351,— Eph. ep. II, 424.

fenyegetni kezdik a birodalom sértetlenségét is, különös védelmi rendszabályokra nem volt semmi szükség sem ellenük. Az aldunai várőv kezdetben tökéletesen elég volt, de később, különösen felső Moesiára nézve gyöngének bizonyulván, a védelmet meg kellett erősíteni, a partokat biztosítani minden meglepetés ellen, a mi pedig csak úgy történhetett hatásosan, ha várakkal szegélyezik a balpartot is Tiernától (Orsova) egész Singidunumig (Belgrád). Valószínű tehát, hogy Domitian a 89-iki békeszerződés megkötése után el is rendeli a kiépítést. És a régi nyomokból reconstruálható jóformán az egész vonal.

Pancsova mellett nagyterjedelmű romok, erős, vastag falak, csatornák és vízszabályozási munkálatok maradványai ásattak ki, melyek jelentékeny római telepre bizonyítanak, épúgy, mint a sűrün előforduló pénzleletek az első császároktól származó érmekkel. A terep úgyszólván praedestinálva volt római castrumnak, mert a Dunának épúgy, mint Belgrád és Kubin között óriási árterülete van, s így a különben is nehéz átkelés teljesen lehetetlenné van téve, ha a természeti akadályok még védmüvekkel is növeltetnek.

Kubin vidékére Ortvay Contra Margumot helyezi, s ha ez megállhat, úgy a telep kétségtelenül meg volt erősítve.

Ó-Dubovácz, régebben Dombovár körül a római telepedés constatálható ugyan, de még eddig nem kerültek elő olyan jellegű nyomok, melyekből castrumra lehetne következtetnünk. De ez fölösleges is lett volna itt, mert északon a delibláti homoksivatag terül, nyugaton mocsarak, szemben az Ostrovo-sziget, melynek keleti része annyira sásos, kietlen és vizenyős, hogy a kis Katanski-Brodnak nehány házacskája kénytelen volt egészen a partszegélyre húzódni. A nyugati rész védelme pedig könnyen ellátható Contra-Margumból.

Uj-Palánkával szemben a Sapaja-sziget volt megerősítve, s az egykori castrum romjaiból építék később a jelentékeny terjedelmü középkori várat. A téglákon a Legio VII. Claudia Pia Fidelis,[1] Cohors II. Hispanorum[2] és Ala II. Pannoniorum[3] bélyegei olvashatók. Déli Magyarország emlékeinek és történetének szorgalmas kutatója Böhm L. a szigetnek balpartján (dem Strome zugekehrten Seite) tuff-koczkákból rakott nagy terjedelmű épület alapfalait találta meg; a régi vár mellett pedig, az 1872-iki alacsony vízállásnál constatálhatta a kemény falakból épült hídfőt is, a magyar mint szerbparton.[4]

Pozsazsena mellett közvetlenül a Duna parton, körülbelől tizenkét hold terjedelmü castrum sánczai állapíthatók meg. A nagy helyőrségre számított erőd egyik tornyának 16 m. széles és 8 m. magas falai még most is állanak. A téglák bélyegei: CI8 || CIC és Leg. VII. Cl.

Ó-Moldován a múlt században épült, de ismét lerombolt erődítmények

[1] Arch. epigr. Mittheilungen IV. k., 2. f., 176. l.

[2] C. J. L. III. 1633., 8., 9. és u. o. 843.

[3] C. J. L. III. 1633, 3.

[4] Vajjon nem Hadrian építtette?.... a Dio Cassius szerint lerombolt, vagy Salamon Ferencz szerint összeomlott turnu-severini helyett!

római alapokra épültek. E romok egészen a Dunáig nyúlnak. Omladékaik között a Cohors III. Delmatarum [1] téglái és REN jegyüek találhatók. [2]

Bosnyák (Új-Moldova) közvetlen szomszédságában a castrum alapfalai, sőt egész körülete teljes biztossággal constatálható. A délmagyarországi Történeti és Régészeti társulat «Értesítő»-jében közölt térkép szerint 1800 □ öl (=3414 □ m.) [3]

Kaoniczánál az egykori tábornak jelenleg is 3—4 m. magas és minden oldalon körülbelől 60 m. hosszú sánczolatai jóformán teljes épségben állanak. A téglák DARP. bélyegüek. [4]

Drenkova mellett igen ritkán kerülnek elő római téglák, de annál sűrübben az egykori Staricsfalu helyén s a Duna fölé 200 m.-re emelkedő hegyfokon, honnan a folyó tükre nagy távolságra ellenőrizhető.

Szvinicza közelében a Trikula, a három őrtorony még most is oly imposans benyomást tesz a szemlélőre, hogy önként meghajlunk az imperiumnak egykori dicsősége és hatalma előtt. A tornyok közül kettő a parton áll, a harmadik a vízben; amazoknak egymástól való távolsága 24 m., ezé párjaitól 45 m. A szögleteken koczkákkal erősített, 2 m. vastag falaik durván nagyolt kövekből épültek. A parton állók belvilága 8 □ m; magasságuk 16—18 m.; ajtajuk a föld szinétől 7—8 m. magasságban helyeztetett el; ablakaik nincsenek. A tornyok valamely castrum kiegészítő részei valának, s a hatalmas, egykor kétségtelenül az ajtók magasságáig emelkedett bástyák erősítésére szolgáltak. E castrum fontosságát főkép az adta meg, hogy a Duna könyökét védelmezé.

A tissováczi völgy, hol vizvezetékek és különösen a bányászat nyomai constatálhatók, alig hagyatott védelem nélkül.

Tierna (Orsova) mellett a castrum a Gradiska patak torkolatánál a Duna partjára épült, oda, hol most a gőzhajózási társulatnak terjedelmes épületei állanak. Az alapjaiból kikerült anyagot részben fölhasználták ugyan a későbbi erődítményekhez, de ennek daczára hatvan évvel ezelőtt a víz által befogott körülete föltünt még a legfölületesebb szemlélőnek is, sőt megállapítható az még most is, midőn már össze-vissza furkálták, ásták, midőn vízmentesített területén keresztül-kasul építkeztek. A téglák bélyegei: Legio XIII. Gemina [5] és Cohors I. Brittannica ∞ (miliaria). [6—7]

E váröv rendeltetése világos: a Duna balpartjára helyezteték, hogy megerősítsék a folyton fenyegetett és háborgatott jobbpartot. Igy máskor nem épül-

[1] C. J. L. III. 1633—24; v. ö. Eph. ep. IV, 204.

[2] Eph. Ep. II. 473. Szászsebesen. A városvizi castrumból ugyanily föliratuak kerülnek elő. A föliratretograd. N(umerus) C(ivium) R(omanorum).

[3] Történelmi és régészeti Értesitő. IV. k. I. f. 19. l. és a térkép. Miletz J. Krassó vármegye történelmi és régészeti emlékei.

[4] C. J. L. III. 1633—22. Zeleul.

[5] C. J. L. III. 1629.

[6] C. J. L. III. 1633—2.

[7] V. ö. Böhm L. összefoglaló értekezését: Alterthümer längs der Donau von Pancsova bis Orsova. Arch. epigr. Mittheilungen. IV. k. II. f. 174. kv. l.

hetett az, csak Dácia meghódítását megelőzőleg, mert a tartomány szervezése és bekebelezése után az előbb veszélyeztetett határok belterületek lettek, melyeket semmi szükség sem volt még külön is védelmezni. Ki is vonták a csapatokat azonnal.

Megerősíték e hypothesist a föliratos emlékek is.

A Legio VII. Claudia téglái a későbbi Dácia területén csak itt fordulnak elő, máshol egyáltalán nem, s ez a körülmény határozottan a mellett bizonyít, hogy a tartomány meghódítása után itt szolgált csapatjai azonnal haza rendeltettek Moesiába.[1] A Cohors I. Brittanica Miliaria[2] 80—85-ben Pannoniában lévén, innen rendeltetett az Alduna mellékeire kétségtelenül azért, hogy részt vegyen Domitian dák háborújában, melynek szerencsétlen vége után a fővezérlet helyőrségül tartja meg a veszélyeztetett területen; ugyanez történik a Cohors II. Pannoniorummal, mely 60-ban Illyricumban, s 80—85-ben Pannoniában állomásozott,[3] ugyanez a Dalmaták III-ik cohorsával és az Ala II. Pannoniorum-mal.

E csapatokat s velök a N(umerus) C(ivium) R(omanorum)-ot Trajan a háború megindításakor a legalkalmasabb helyeken, a harcztér közvetlen közelében találván, első sorban mozgósítá, de a győzelem kivívása után a Legio VII. Claudiát visszarendeli viminaciumi castrumába és előbbi helyőrségeibe, az auxiliaris csapatokat pedig a tartományban alkalmazza. A Cohors I. Brittanica Miliarianak veterán legénységét a legelső dáciai helytartó D. Terentius Scaurianus 110-ben már itt bocsátja el.[4] Később Alsó-Kosályon[5] s Germizárában (Al-Gyógy) táboroz.[6] Helyét Tiernában a Legio XIII. Gemina foglalja el. A Cohors II. Hispanorum 108-ban, tehát azonnal a háború befejezte után Verseczen állomásoz,[7] később pedig Resculumban (Sebesváralja),[8] Ampelumban (Zalatna)[9] és Bereczken;[10] a Cohors III. Delmatarum csak rövid ideig s akkor is ismeretlen helyen tartózkodik Dáciában, mert 116-ban már Germania Superiorban van,[11] hol megmarad nagyon hosszú ideig, mert csak 257—260 körül találkozunk újra vele, midőn Praetorioba (Ad Mediam — Mehadia közelében) helyeztetik;[12] az Ala II. Pannoniorum Szamos-Ujvárott,[13] a Numerus Civium Romanorum pedig Város-

[1] A legkésőbbi időkből meg azért nem származtathatók téglái, mert akkor a Legio III. *f. f.* végzi a helyőrségi teendőket Dáciának nyugoti és délnyugoti részeiben.

[2] C. J. L. III. Hon. Miss. XI, XII.

[3] C. J. L. III. H. M. II, XI, XII.

[4] C. J. L. III. H. M. XXV.

[5] C. J. L. III. 821, 829.

[6] Torma K. Neue Inschriften aus Dacien 54.

[7] C. J. L. III. 6273.

[8] C. J. L. III. 843. Torma K. Neue Inschriften aus Dacien. Tégla bélyeg 20.

[9] C. J. L. III. 1316.

[10] Eph. Ep. IV. 78. l, 207.

[11] C. J. L. III. H. M. XXVII.

[12] C. J. L. III. 1577.

[13] C. J. L. III. 832.

vizen [1] kaptak új tábort. Trajan tehát dislocálta a csapatokat a déli vidékekről, mert ott semmi szükség sem volt reájuk, s a tartomány bekebelezése után sohasem találkozunk többé nyomaikkal a Singidunumtól (Nándor-Fehérvár) Tiernáig (Orsova) húzódó Duna vonalon. És ez a körülmény talán teljes bizonyosságra emeli a várőv építésének idejére vonatkozó föltevésemet.

Ugyanekkor keletkeztek a sánczok is.

A Decebal és Domitián által kötött 89-iki békeszerződés, a dák király öcscsének Diegisnek Rómában való megjelenése, hogy bejelentse bátyjának hódolatát és diadémet kérjen részére, csak formai tekintetben hozott létre jó viszonyt az imperium s barbárok között, olyant, melyben egyik fél sem tudott megbízni, különösen a mindig gyanakvó Domitianus nem. Különben volt elég oka reá, mert Decebal ha nem háborgatá is többé a Duna partjait, előkészületeit a jövendőbeli harczokra sohasem szünteté meg, sőt ellenkezőleg lázas sietséggel folytatá. A felelet erre az aldunai várúv megépítése és a Dáciával határos barbároknak a birodalom szövetségébe vonása volt. Ezek közül első sorban a jazygok említendők a Duna és Tisza közén s Torontál vármegyében, kik ilyképen közvetlen szomszédjai Pannoniának s Dáciának és hasznos szövetséges társai lehetnek bármelyik félnek, ha kitör a háború. Ezért a római kormány mindig a legnagyobb előzékenységgel bánik velök, s ők jó viszonyban élnek a hatalmas szomszéddal, ha csak sértő tapintatlanságokat nem követnek el ellenök. Ez Domitián idejében többször is megtörténvén, Decebalhoz csatlakoznak, fölkonczolják a Legio XXII. Rapaxot, de megbékélnek azonnal, midőn a császár kiegyezik a dák királylyal. Ezzel visszaállottak ismét a régi jó viszonyok, s a birodalom rendes körülmények között eléggé megbízható szövetségeseket nyert bennök, de a kiket a birodalom határainak biztossága szempontjából is óvni, védni kellett Decebal ellen, mert a dákokra nézve a jazygoknak Rómával való szövetsége valóságos kihívás, újjhúzás volt még akkor is, ha a szövetség belefoglaltatott a békeszerződésbe. Pedig valószínű, hogy ez megtörtént, meg a határoknak kijelölése is, limes által, melyet maguk a rómaiak vontak meg a dákok ellen fordított sánczárkokkal. Csak is így magyarázható, hogy a nagy barbár erősségek pl. a deliblati sivatag mesgyéjén lévő óriási kiterjedésű grebenáczi vár, a sánczolat keleti oldalán, tehát az ellenség felé fordított részén fekszenek.

Pendantjai e sánczoknak kétségtelenül azok is, melyek Temesvártól délre kezdődve csekély nyugoti hajlással érik a ligeti erdőt, Ligetet, Zsebelyt, a tofai patakot, Folyát, a Timáry pusztát, majd átkelve a Berzaván Amort és Bresztyét, hol megszakadnak. Egy további szelvényük Dézsfalvánál constatálható, s alább délnyugaton Sz.-Mihálynál. Ujabb vonaluk Alibunárnál kezdődik, mely délkeleti irányban Mramorák és Deliblát felé haladva fogja be a deliblati sivatagot. Később délre fordul s Gáján átmenve Kubin közelében ér véget.

A tartomány meghódítása után e sánczolatokat a rómaiak is limesként használják, de anélkül, hogy Dácia nyugoti véghatárának tekintenék. Telepeik

[1] Eph. Ep. II, 473.

föltalálhatók később a második sánczvonaltól nyugotra is, sőt Denta és Detta között még egy coloniát is alapítanak.[1]

Többé-kevésbbé hasonló sánczolatokat találunk Aradmegyében is, különösen Uj-Sz.-Anna körül, mely közel van már a Fehér-Kőröshöz, ennek völgye pedig az annyira féltett Érczhegységbe nyílik. Nem is valószínű, hogy e fontos vonalat, még felső részében is teljesen védelem nélkül hagyták volna, annál inkább nem, mert élénk forgalom mellett látszanak bizonyítani a gyakran előforduló pénzleletek.[2]

S hogy miért nincsenek e sánczok mögött castrumok, castellumok, vigiliák, mint az angliai limeseken[3] és a rajnain[4] vagy legalább vigiliák, propugnaculumok, mint az északi határvonalon — a Limes Dacicuson, annak könnyű a megfejtése. Délnyugoton szövetséges nép a jazygok, laktak, kik Trajan háborúi után a «római nép barátjai» czímet is megkapják, kik eléggé békés szomszédok. Ezek ellen fölösleges leendett a limesnek külön megerősítése is, midőn a belső részekben Lederatától északra erős várvonaluk van. Épen ezért nem találták szükségesnek a helyőrségeket még a vigiliák ellátásával is terhelni, miként nem terhelik északon sem Tihótól—Alsó-Ilosváig, hol még limest sem vonnak, elégségesnek tartván a békés népekkel szemben a természetes határvonalat, a Szamost.

E limes mögött a castrumok védelme alatt a tartomány csöndes, nyugalmas virágzásnak indult.

Dácia délnyugoti részében, a fönnebb leirt két útvonalnak a Peutinger tábla által megemlített pontjai jóformán mind meg voltak erősítve, de meg azok is, melyek túl estek a főirányon. Igy Versecz.

E csinos, életre való városka a rómaiak idejében jelentékeny telep volt, ellátva minden szükségessel, s mindazzal, mit a provincialis lakosság megkívánhatott. Messzeterjedő vízvezetéke, gazdag és üde forrást hozott a lakóknak s a helyőrségnek a castrum vagy castellumban, melyet a szorgalmas és szép képzettségü kutató Milleker Felix, épen a vezeték nyomait követve talált meg, de még eddig nem kutathatott ki. Terjedelme alig lehetett nagy, mert csak két cohors ott tartózkodása constatálható, s ez is különböző időkben: a Cohors II Hispanorum[5] és az Ala I. Tungrorum Frontinianá-é.[6] A «marktplatzi» castel-

[1] C. J. L. III. 1555. J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | J(unoni) R(eginae) T(errae) M(atri) C. Kaninus | Sabinianus | D(ecurio) C(oloniae) M(?) II. Vir — Mommsen a D C M betüket: D(e) C(urio) M(unicipii)-re egészíti ki, mert a coloniára.... aptum nomen.... nullum succurrit. De ugyanez áll a municipiumra is. A coloniát tehát épúgy kereshetjük a három betüben, mint a municipiumot.

[2] Miletz J. Temes- és Aradvármegyék történelmi és régészeti emlékei. — Történelm és régészeti értesítő II. k., IV. f. 166. kv. l.

[3] J. Collingwood Bruce: The handbook to the Roman Wall. — II. r. III. f. Stations, Mile-Castles and Turrets. 24. kv. l. — III-ik kiadás.

[4] A. von Cohausen: Der römische Grenzwall in Deutschland, ld. XXXVII. f. Ergebnisse der Untersuchung. 323. kv. l.

[5] C. J. L. III. 6272; — 108 Kr. u.

[6] C. J. L. III. 6274.

lumon kivül speculája is volt a rómaiaknak a «Várhegyen», honnan dél és keletre kedvező időben a Fehértemplom—Oraviczai völgyig, nyugoton egész a Tiszáig, délen Rámáig lehet ellátni. Lederatával még jeleket is válthattak. A délvidéken nem lévén egyetlen pont sem, melynek kedvezőbb látköre lenne, alighanem megerősíték és fölhasználták már a dákok is, — hasonlóan a practicus és hadértő Traján, ki már 108-ban oda helyezi a Cohors II Hispanorum-ot. [1]

A főúton első castrum Apo vagy A-Ponte — a hídról, melynek biztosítására szolgált. Apo még fehértemplomi határban, szelid emelkedésü tönsikon fekszik, szántóföldek között, — északkeletre a «fünfguldenfeldi» Missics ároktól, közel a kőhídhoz, és nem messze a jámi kőkereszttől. Sánczai, daczára annak, hogy szorgalmasan ássák és szántják, még most is láthatók, közvetlenül a római út mellett. Hossza 150 m., szélessége 130 m. [2]

Következő állomásunk Arcidava (Varadia) a helységtől délkeletre, mintegy 400 lépésnyire a Karas hídjától és 70 lépésre a Greováczra vezető úttól, terjedelmes réten, melyet néha árvíz borít. Alakja északról délre húzódva derékszögü négyzet. Keleti oldala 187, déli oldala 164 lépés hosszú. [3] Az oldalak közepe táján körülbelül 10 lépés szélességü nyilás van, a Kilia hegyről fejtett szarmát mészkövekből épült sánczokon. Itt a kapuk voltak. Vizmosta nyugoti oldala eltünt — jóformán nyomtalanul. A castrum déli kapujával szemben 30 lépés hosszú, 15 lépés széles, négy részre osztott épület substructiója látszik, hasonlóan a keleti kapu északi részén. [4]

Tovább Centum Puteit 12 milia távolságban érjük, s castruma Szurdukon kivül szelid magaslaton fekszik, s bár a Doklinra vezető út keresztül megy rajta, mégis sokkal jobb állapotban maradt meg, mint a varadiai Arcidavaé. Sánczolata átlag 8 m. széles és 4 m. magas. Hossza 160 m, szélessége 143 m. A sánczolat észak-nyugoti lejtőjétől 123 lépésnyire a patak felé jelentékeny terjedelmü épület, valószínüleg a fürdő maradványai constatálhatók. A nép nyelvén e castrum «Pogradje» (sánczkerités) nevet visel. [5]

Útmutató táblánk, a Peutinger térkép adatai szerint innen Bersovia XII milia; melytől ugyanily távolságra találjuk Ahihist, ettől III miliányira Caput Bubalit, — s ekkor már csak X római mf-re vagyunk Tibiscumtól, a végső állomástól. A római út eme része nyugotról — keletre irányulván, majdnem párhuzamosan fekszik a Temes folyó középrészével, melynek partjain fontos a sánczok felé irányuló, tehát a barbariesbe vezető útvonal húzódik, a melyet épen ezért szükségesnek tartának megerősíteni Kavarannál, hol a táborkari térképeken is jelzett castrumon most az országút megy át, és Lugosnál, melynek gazdag leletei igen tekintélyes római telepre utalnak. És e közbelső vonalat,

[1] F. Milleker: Die Werschetzer Gegend im Alterthum. 25. kv. l.

[2] Böhm L.: A Lederata-Tibiscum közötti hadútvonal az egykori Dáciában. — Tört. és rég. Értesítő IX. k. II. f. 57. l.

[3] Böhm L. szerint 133×121 m. id. h. 58. l.

[4] Milleker F. Varadia története. Tört. és rég. Értesítő. V. évf. (1889) II—III. f. 78. l.

[5] Böhm L. u. o. 58—59. l.

melylyel északon a Marosnak szintén megerősített vonala húzódik párhuzamosan, — úgy, hogy sajátkép nem egy, hanem két várvonallal van dolgunk — elégnek tartván a római táborkar a mediterran út biztosítására is, ezt azon ponttól kezdve, honnan az előbbiekkel parallel irányt vesz, nem erősítette meg. Egyes, palánkkal körülvett vigiliák avagy speculák voltak itt is kétségtelenül, főkép a rablók elijesztésére, — de várak, castrumok már nem, ha csak a hódításnak végső szakában nem, midőn a Legio IIII *f. f.* teljesíté Dacia nyugoti részeiben a helyőrségi szolgálatot. Téglái többször előfordultak Centum Puteiban.

A tierna-tibiscumi útvonal szintén meg van erősítve. Tierna castruma hajdan a Duna mellett emelkedett, ott, hol a gőzhajó-társulat épületei állanak, melyeket az ötvenes években adtak át a forgalomnak. A főépületek alapjai a tábor falain nyugszanak, melyek derékszögű négyzetet fognak be. A hosszoldal 65 m., a szélesség 54 m.[1]

Ad-Mediam erődítményei nem nagy terjedelműek, de annál szilárdabbak. «Ha Mehádián a kath. templomot elhagyva a Kornia felé vezető országúton haladunk — irja Boleszny, az érdemes kutató — a város vége felé, a czigánynegyed előtt nagy kőhidon kell átmennünk, melyen alul az Obersia-patak a Vallia Mare-völgyből a Bela-Reka-patakba ömlik. A kőhídtól jobbra az Urzászka hegygerinczen Miháld várának tornyát látjuk: balra a czigánynegyedben az Obersia-patak torkolatánál a Bela-Reka magasan fekvő balpartján Ad-Mediam castrumnak alapfalai találhatók. Ez a többi castrumoktól alakjára nézve annyiban tér el, a mennyiben a Bela-Reka felé tekintő oldalának közepe a patak felé szögellik. Ezen oldala 40 m. hosszu; az északi, keleti és nyugati oldalon a falak közti belső térség 25 m. hosszú . . . folytatása már két méterrel alacsonyabban s 20 m.-nyi szélességben terjed az Obersia patak magasan fekvő jobb partjáig. Sajátságos, hogy itt is találunk alapfalakat, melyek az előbbieknél még szélesebbek, de lerontvák majdnem a földig. Utóbbi falak úgy tünnek föl, mintha azok a várnak földszinti védővonalát képezték volna, a fönnebb említett tömör falak pedig Ad-Mediam várnak citadelláját.»[2]

A legközelebbi hadállás Praetorium. A Peutinger-tábla Ad-Mediam és Praetoris közé IX. Miliát jelezvén, Böhm L. a Plugovánál terülő romokat Mehadia castrumának minősíti.[3] Ezzel szemben Mommsen már sejti, hogy a táblába hiba csúszván be, Ad-Mediam-on túl Praetoriumot kell keresnünk.[4] Ortvay és Bolesznynek pedig sikerült teljesen beigazolniok, hogy a római történet nagy mesterének igaza van.[5] Praetorium aligha volt polgári telep, hanem csak tá-

[1] Boleszny A Dáciának Malva tartománya és ennek nyugati várvonala. Tört. és rég. Ért. X. évf., III. f., 118. kv. l.

[2] Boleszny A.: Ad-Mediam, Miháld és Mehádia története. Tört. és rég. Értesitő X évf. II. f. 64. kv. l.

[3] Böhm L.: A topleczi vízvezeték és a mehadiai régiségek. Tört. és rég. Ért. VI. évf., IV. f., 163. kv. l.

[4] C. J. L. III. p. 248. . . . exra Mehadiam Tibiscum versus castri Romani rudera nuper reperta . . . fortasse fuerunt eo loco qui in Tabula dicitur Praetorium.

[5] Boleszny A.: Praetorium helyfekvése. Tört. és rég. Ért. VIII. évf., I. f., 1. kv. l. s. az értekezéshez mellékelt térkép.

bor. Falai s most 11 m. széles kapui teljes biztossággal constatálhatók. Alakja hosszukás négyzet. Sánczolatainak hossza a Bolvasnicza patak felé, beleszámítva a méretekbe a kapukat is: 114 m.; a Bela-Rjeka felé 140 m.; Mehadia felé 114 m.; az országút felé 137 m. Jelentékeny terjedelmű terület tehát (= 15·960 □ m.), melyben egy cohors kényelmesen helyet találhatott. Belsejében öt épület romjai látszanak.[1]

Innen a tábla szerint XI. miliányira épült Gaganis, — a valóságban pedig 15 klm.-re, a Ruszkára vezető út mellett, s hossza nyugatról kelet felé 160 lépés (120 m?), szélessége az országútra tekintő homlokzaton 100 lépés (= 75 m.?). A Temes felé, illetőleg az országútra tekintő oldalnak falai 1—2 m. magasságúak, s körülbelül ugyanennyi a Ruszka felé eső 70 lépés (52·5 m.?) hosszú oldal is. Alakja hasonlított a tiernai és praetoriumi castrumokhoz, de amazoknál jóval szélesebb. Kürülötte számos épület romjai láthatók, itt-ott teljesen ép substructióval.[2]

Masclianis, Bolesznynek meggyőző érvelése és közvetlen szemléleten alapuló adatai szerint a vasútvonal, a Szadova-patak, az országút és az Ó-Szadova között fekvő Schultz-féle telekre helyezendő.[3]

Ezzel ismét Tibiscumba jutánk, melynek helyfekvése iránt Ortvaynak nagybecsű kutatásai után többé nem merülhet föl kétely.[4] Fekvése a római strategia elvei szerint rendkívül fontos volt, csomópontja Temes alsó és felső völgyéből a Lederata felől érkező s a tartomány belsejébe vezető útaknak, honnan egyforma könnyűséggel lehetett segélyt küldeni a dél-nyugoti vidéknek minden veszélyeztetett pontjára. Ezért helyőrsége a legnagyobbak közé tartozik, castruma háborús időkben a provinciába iparkodó csapatoknak gyülekező és nyugvóhelye, — s ezért, miként Ortvay közvetlen szemlélet alapján meggyőződött róla, a hazaiak között egyike a legterjedelmesebbeknek. Romjai a zsuppai malom körül terülnek.[5]

Innen csak két állomás van Sarmizegetusáig: XIII milia Agnavis, VIII Ponte Augusti, honnan a főváros XV milia.

Agnavis meg volt erősítve is, mert Zevoy környékén sikerült megtalálnunk Téglás Gábor barátommal a castrumnak északi oldalát, — de Pons Augustiban (Váma-Marga) bár fölkutattuk az egész vidéket, semmi nyomát sem leltük az egykori erősítésnek.

Annál nagyobb gonddal védelmezték fővárosukat. Castruma 1886. augustusában Téglás Gábor tudós barátommal tett fölméréseim szerint trapez alakú terület, melynek északi leghosszabb oldala Traján útjával párhuzamosan haladva 0·668 km.; déli oldala kissé összeszorulván csak 0·605 km.; a keleti

[1] Boleszny A. u. o. 8 kv. l.

[2] Boleszny A.: Dácziának Malva tartománya és ennek nyugati várvonala. Tört. és rég. Ért. X. f., III. f., 123, kv. l.

[3] Boleszny A. u. o. 8 kv. l.

[4] Ortvay T. Tibiscum helyfekvésének meghatározása közvetlen szemlélet alapján. Archaeologiai Közlemények X. k. III. f. 27. k. l.

[5] Ortvay u. o. 34. l. — ld. az értekezéshez mellékelt térképet is.

0·53 km.; a nyugoti pedig 0·521 km. Tehát jóval nagyobb mint Aquincumé. Sánczolatai még most is a legnagyobb pontossággal constatálhatók, s itt-ott jelentékeny magasságúak. Alapjaikat hatalmas koczkakövekből rakták,[1] melyekre a sajátképi falat hömpölykövekből építik, a mely fal egyúttal a földhányás, jobban sánczolat magvául szolgál. Átmetszeteik magassága sokszor 10—12 m. E sánczok kifelé, különösen az északi oldalon, az út mentén meredeken szállanak alá, míg a többi részeken lankásan, s emitt mind a három vonalon (kelet, dél és nyugaton) külső három-négy m. mélységű, hat-hét m. széles és egymástól 4—5 m. távolságra fekvő futó-ároksorral valának megerősítve. A szögletek, az észak-nyugotit kivéve, mely csak a kutatások által megerősített számítások alapján volt megállapítható, épen állanak ma is, és az éjszak-keleti Hyginus szabályának megfelelően 60 római láb (= 16·56 m.) sugarú körszeletre van lekerekítve.[2]

A kapuk rendesen vannak elhelyezve: a porta praetoria éjszakon, a két porta principalis kelet és nyugaton, a porta decimana délen. A szögleteken hajdan tornyok emelkedtek, melyeknek alapfalai a sánczolatok hajlásához idomulnak. Ezeknek ormai — behordván a szél és eső — most tompák, legtöbbször 2—3 m. széles plateformot képezve. Hajdan a várfal rovátkás mellvédje emelkedett ott. Befelé a sánczolatban 2 m. széles út húzódik végig, melyen veszély idején a várat védő legénység helyet foglal.[3]

Sarmizegetusából elindulva útunk legnagyobb részt a hátszegi völgy keleti részén halad, s az őrhegy alatt Boldogfalvánál egyesül a vulkáni ösvények felől leérkező vicinalis vonallal. E két út ellenőrizésére emelték az Őrhegy tetején a vigiliát. A Vulkánból a Zsilvölgyébe vezető út védelmére elégnek tarták a mai Romániában, ott, hol a folyó a hegységből a síkságra érkezik, Bumbesti megerősítését, hazánk területén pedig a krivadiai hegyre, tehát megint ott, hol a völgy kiszélesedik, épített vigiliát. Alakja kerek, épúgy, mint az északi limes őrházaié, s körülete 30 m. lévén, nagyság tekintetében is megegyezik amazokkal. Falának vastagsága 1·7 m.[4]

A két út egyesülvén, egyenesen északra halad, Hydata (Kalán felé), melynek, Torma Károly adatai szerint, szintén volt castruma. A Peutinger tábla innen XIII miliát jelez a Maros mellett fekvő (a jobb parton) Petrisig (Arany), mely már az Érczhegység védelmére épitett várővnek képezi egyik lánczszemét.

De eme útat a Germizarába vagy Apulumba igyekező sarmizegetusaiak jelentékenyen megrövidíthetik, ha a mai Kitid és Oklos felé átvágva, a Fazsaczelen keresztül a Berény pataknak északra nyiló völgyébe jöttek át, s úgy mentek

[1] 1 m × 0·56 × 0·35; 1·1 m. × 0·65 × 0·4; 1·4 m. × 0·4 × 0·65; 1·35 m. × 0·4 × 0·6 m. nagyságú koczkák.

[2] Hyginus Gromaticus: De municionibus castrorum 54. fej.: Angulos castrorum circinari oportet, quia efficiunt instabiliuntque opus propugnationem tutans. Circinari debebunt ex angulis cohortium qui efficiunt latitudinem operis pedum LX usque quo lineas exteriores comprehenderis, quae efficiunt partem quartam.

[3] Király P. Sarmizegetusa 40. kv. l.

[4] Téglás G. A piskii-petrozsényi hegyi vasút. 10. l.

tovább Szászváros felé. Igy jártak a hátszegvidékiek is 1848-ig Szászváros és Gyulafehérvárra. Fölhasználták tehát a régiek is a kinálkozó előnyt — a pénzleletek is bizonyítják — s ezért a római kormány szükségesnek tartja az út megerősítését. A castrumot a két — alsó és felső Városviz közé helyezték el, a most Lunka Marenak nevezett csekély magasságu plateaun. Maradványai constatálhatók még, de többé nem állapítható meg egész terjedelme, mert keleti részét teljesen, sőt északi felének jelentékeny darabját is elsodorta a kisded fönsíkot minden áradásnál jobban és jobban elmosó rakonczátlan patak. Nyugati oldala 140 m., a megcsonkult északi 83·5 m., a keleti pedig, a délivel együtt egészen hiányzik. Az északi és nyugoti odalok találkozási szöge Hyginus szabályának megfelelően van lekerekitve. A falak vastagsága 0·66—1·12 m. közt változik.

A nyugoti határ védelmére szolgált még a csanádi castrum, Dáciának talán legnyugotibb pontja a «rómaiaknak Morissenuma (?), nemzeti forrásaink Marosvára — irja Miletz — melynek ősemlékekben dús talaján egy marosparti nevezetes római telep létezett; melynek alapfalai, midőn az 1868-ik évben a csanádi ásatások alkalmával fölmérettek, körülbelől 14·000 □ ölre terjednek ki, mi megdönthetlen bizonyitékát adja annak, hogy ezen határcastrum az első rangú várak közé tartozott, s a hadi technikának akkor minden ismeretes segédszereivel megerősittetett, annál is inkább, miután Csanád terrenuma nagyon is kedvező volt egy főtábor berendezésére, s hogy a Maros partján feküdt, mely époly országútja lett a római hadcsapatoknak, mint volt a «via strata», mely a Dunától huzódott Dácia szivébe. Az itt nagy számmal található római téglák után, melyek a XIII. légió bélyegét viselik, az is bizonyos, hogy ezen castrum épitői a Gemina Legio katonái voltak, kik itt Csanádon élénk emlékét hagyták annak, miszerint az ásó és kapához épúgy értettek, mint a pilum és kardhoz.» [1]

Hogyan intézték az észak-nyugati rész védelmét, arról nincsen semmi tudomásom. A Kőrösök felső völgyein aligha mentek túl, mert alább a római életnek nem sok nyoma van. Talán elnépteleniték az el nem foglalt területet, mint tették az Alpok egy részével s a germániai tizedföldekkel, mielőtt hozzácsatoltattak volna a birodalomhoz.

Az északi határon megerősített limes védi a tartományt. Kiindulási pontját Resculum (Sebesváralja) castruma, s ennek kissebesi castelluma képezi.[2] A castrum Sebesváralja községnek derekán, hatalmas kőszirten pompázó Gyerőfi vár romjától 800 m-re északkeletre fekvő elég terjedelmes és meglehetősen egyenes fönsík végén — melyet a Sebesváralja fölött emelkedő, s délről északra futó hegylánczcnak a Kőrös völgyére simuló nyulványa alkot — terül el, melyet észak-nyugot felől a 20—24 m. meredek lejtőség, és a Sebes, illetőleg Kőrös vize, keletfelől a porta principalis dextra előtti lapály végén kezdődő lankás oldal, a délin, ille-

[1] Miletz I. Torontálvármegye történelmi és régészeti emlékei. Tört. rég. Értesitő III. évf. I. f. 7. l. Miletz e leiráshoz kapcsolt jegyzetében forrásként Ortvay-Szentkláray Adattárát, III. k. 12—13. lapját említi. Sajnos, hogy nem kaphattam meg e gyűjteményt.

[2] A limesre, s a limes mögött fekvő castrumokra vonatkozó adatokat Torma Károlynak, hazánk régi történetéből nagy hézagot kitöltő, s eddig egyedül álló munkájából: «A limes Dacicus felső része» veszem. 42. kv. l.

tőleg délkeletin pedig a római helység, maga a vicus tettek könnyen védhetővé. Sajnos, hogy belszerkezetét nem lehet többé reconstruálnunk. A castrum oldalai az égtájak irányában nyulnak el. A keletinek hossza 202, a nyugotié 205, a déli 119, az északié 121 m., vagyis átlagos számitással a keleti és nyugoti oldal 203·5, a déli és északi pedig 120 m. hosszu. Térfogata tehát ötödfél catastrális hold. Szögletein valószínüleg körded bástyák állottak, legalább a délkeleti szögletbástya behantosodott substructioinak idomából erre lehet következtetnünk. A körfalak vastagsága 1·8—2 m., s domborulatuk átlag 5—8 m. magas.

E tábornak előretolt castelluma Kis-Sebes mellett 50 m. hosszú s 47 m. széles váracs, melynek éjszaknyugoti szögletétől egyenesen éjszakra a Valea Varadestilor nevü patak mentén 245 lépés hosszú kőfal vezet a szomszéd hegynyakig, melyen a limes sánczolata kezdődik. E földhányásnak belső magassága átlag 6, a külsőé 6—7, alapja átlag 12, koronája pedig 2—2·3 m. széles. Belső oldalának alján, ott, hol a helyfekvés kivánta, vagyis hol a hegynyak eléggé keskeny, terrasse, lépcsőzet féle kiegyengetett terecske vonul el; e belső oldalt azonban, ha a töltés nem a hegynyak tetején, hanem közvetlenül az alatt áll, s ekként a hegynyak az agger belső felére simul le, hol szélesebb, hol keskenyebb, de alján átlag 4 m. széles, sáncz féle mélyedés, vagyis futó árok szegi. A töltés külső lejtőjének alján a hegynyak viziranyos vonalban 3·7—4 m. szélességben ki van egyenesitve, mintegy terrasseirozva, valószínüleg a czölöpfalak — palissade — alkalmazhatása czéljából.

A töltés, melynek egy részét a kissebesi köznép Dimbu Varadestilor — a váradiak dombjának nevezi, jobbára erdővel van benőve, de helyenként szép tisztásokon is 1110 lépésnyi hosszúságban, folyton keleti irányban vonul föl a Karpin = Gyertyános nevü tisztás tetőre.

A hegynyak vagy hegyborda keskeny voltánál fogva a földmüvelés elegyengető hatásának nem lévén kitéve, a rajta elvonuló töltés majdnem teljes épségben, s különösen a falvédtől fölfelé számitott 335 lépésnyire imposans szépségben maradhatott fönn, s igy folyton a legtisztábban látható és vonalát a néhol sürü erdőségben sem veszithetjük el.

A töltés egyszerü földhányás minden kővegyités nélkül.

A Karpinon, mely a Kis-Sebesnél lévő dacit-bányával szemben, attól éjszakra fekszik, épen a földtöltés végén, egy körded épületnek jól fölismerső substructioi láthatók. Az épület átmérője 8 m., s a helyenkint be nem hantosodott, tisztán látható és fölásásra érdemes falak vastagsága 1 m., melyek tégladarabkákkal nem vegyitett épitő mészszel terméskövekből vannak rakva. Ez az első propugnaculum, őrtorony volt. E tornyok a viszonyoknak megfelelően kissebbek vagy nagyobbak — a terep által szabott változó távolságokban ugyan, de szakadatlan sorban vonulnak a limes mentén egészen annak tihói végpontjáig. Torma térképén Nyirsidig 22 van föltüntetve, de számuk a valóságban legalább is kétszeres, és mindig úgy épitvék, hogy egyik a másiktól látható volt. Őrségeik tüz és füst jelek által közlekedtek egymással.

Az emlitett propugnaculumtól a töltés megszünik, és csak a Torma térképén 18-ik számmal jelölt őrháznál kezdődik újra. A limes irányát azonban,

mely a hegységnek nagy mélyedések által megszakgatott volta miatt e ponton túl, nem képezett szoros értelemben vett vallumot, nem téveszthetjük el. A karpini propugnaculumtól éjszakra a közben lévő mély völgyületek miatt csak légvonalban számított körülbelül 800 lépésnyire, egy majdnem önállóan fekvő, s a kissebesi határhoz tartozó hegyponkon, melyet Cseteczujának — váracskának neveznek, találjuk a második őrházat, honnan a karpini őrtorony tisztán látható. Innen toronyirányban számított 600 lépésnyire éjszakkeletre a Hódosfalva határán fekvő Dosu Markului-nak nevezett dülő magaslatán találjuk a harmadik, s az 1200 lépésnyi távolban fekvő Vurvu Rimbusoi-on a negyedik őrházat. Romjairól elragadó kilátás nyilik a Meszesnek éjszakkeletről, Mojgrád tájáról óriási félkörben erre kanyargó s nyulványaiban Sebesváraljára dülő lánczolatára, a Vlegyászának megszámíthatatlan nyulvány és gerincztől át meg át kúszált roppant tömegére, s azokra a mélyen fekvő völgyületekre, melyek a körülfekvő hegységnek egyes ágazatait egymástól elválasztják.

«Egy tekintet e pontról, az alatta fekvő hegyél bordázataira, melyeknek egyes, mély völgyületek és szakadékok által elválasztott önálló csúcsain immár három őrtorony fekvését mutattam ki — írja Torma Károly,[1] — érthetővé teszi, a minden esetre föltünhető körülményt, hogy miért nincsenek e propugnaculumok is egymással, illetőleg a karpini őrtoronynyal földtöltés által összekötve.»

«A helyfekvés, a természetképezte legyőzhetetlen akadályok a római erős akaratnak is határt szabtak. Hisz e roppant mélységű völgyületeken keresztül s a hegygerinczek csaknem függélyes oldalain képtelenség lett volna a töltést le és fölvezetni, s ekként az őrtornyokat teljes összefüggésbe hozni; a helyfekvés igen ügyes számbavételével kiszemelt, s őrtornyokkal meg is erősített iránytól pedig a végből, hogy azokat földtöltéssel kapcsolják egybe, eltérniök alig lehetett, hacsak a limest fölösleges nagy kanyarulatokban, a kiszemeltnél hadászati fogalmaik szerint minden esetre kevésbbé erősnek és így nehezebben védhetőnek tekintett irányban nem akarták vezetni. Sőt mondhatni, hogy épen a helyfekvés, a természeti viszonyok tették fölöslegessé az egyes őrtornyok földtöltéssel való összeköttését. Mi volt ugyanis természetesebb, minthogy e propugnaculumok egymástól különben is láttávolra feküdvén, tömött sorozatban következvén egymásra, s épen a közöttük tátongó mélységek miatt kevésbbé lévén megtámadhatók, már magukban is erős védvonalat alkotva, a limest tökéletesen fedezhették s annyival inkább fedezhették, hogy a közel fekvő erős vallumfőre s ennek bizonynyal tetemesebb számú őrségére támaszkodhattak. Aztán valószínűleg czövekmű (palissade) kötötte az őrtornyokat egymással össze, mely a földtöltésnél a helyi viszonyokhoz képest különben is jóval könnyebben volt kiépíthető. S ha még hozzá vesszük, hogy a limes vonalán bizonyos szélességre le és bevágott erdők az egyébiránt is tágas látkörrel biró propugnaculumokat szerfölött erőssé tették, teljesen érteni fogjuk a földtöltés hiányát a limes e szakaszán.»

[1] Torma K. u. o. 58. kv. l.

A Vurvu Rimbusoitól légvonalban számított 3500 lépésnyire a Hódosfalva fölötti hegylánczolat egyik nyulványán a Vurvu Sonului nevű önálló magas hegycsúcson, melyet a Vurvu Rimbusoitól mély völgyek és szakadások választanak el, s szintén a hódosfalvi határhoz tartozik, találjuk az ötödik propugnaculumot. Innen éjszakra a jegeristyei határhoz tartozó Vurvu-Grebin — Gerebenes tetőn (a börvényvölgyi Puturonka fölött) van a hatodik, tőle 7000 lépésnyire a krasznai határon emelkedő Vurvu vagy Cornu Vlasinului nevű erdős hegytetőn, mely a börvényvölgyi Puturonkánál kiágazó pajki völgyet koronázza, áll a hetedik. Innen limesünk a perjei Magura Prii-re kapaszkodik, majd a Boronamező s Bagolyfalva közt emelkedő Salhigyre, a Kásapatak határán fekvő Arsurera és Dealu Bouluira, a Sz.-György határán emelkedő Gropoira s Vurvu Gropoiuluira, innen a Sz.-György és Bogdánháza közt emelkedő Sekuira, odább a Rága felé vezető úton túl levő Telharesre, majd a Driglán át a Vigyázóra és Terbetére, a Vurvu Kerbunaruluira a Suvárra és Pestójára, honnan a Vurvu Stenire (Felső-Kékes-Nyárlónál) a Piatra Albara huzódik, innen a Felső-Kékes-Nyárló és mojgrádi határok közt lévő La Cuturira, majd a mojgrádi határhoz tartozó Duruja vagy Druja nevű hegynyaknak tart, honnan a mojgrádi Pomet, illetőleg Magurára, s így Porolissum romjai alá ér; majd a várteleki Maguricsán túl megtörik s a Nyirsidtől délkeletre fekvő Vurvu Pogujorra hág hol Torma térképén 22-vel jelzett őrház áll; innen a Dealu Mare, a Bréd község fölött fekvő La Monastire, a Cziglény helység fölött magasló Vurvu Csiglenuluira huzódik; majd az Egregy völgy torkolatánál átszelvén a szorost a borzovai malom mellett, az Őrmező tetőn Tihó felé huzódik, s az ottani castrummal szemben az Almás-völgy torkolatánál végződik.

Tihón túl Alsó-Kosályig nincsen limes sem vallum, itt — barátságos népek lakván túl a Szamoson — elég biztosítéknak tarták a folyót, melynek balpartján állami rendes út, via strata vezetett, miként fönnebb említém. Alsó-Kosálytól ismét limes vagy vallum jelzi a határt, melyet castrumok is biztositanak egész Vécsig.

A vallumon belől, vonalától kisebb-nagyobb távolságra, de mégis meglehetősen egyenközüleg castrum stativumok állottak, s lánczolatuk képezte a limesvédelemnek strategiai alapját. A vallum őrházait e castrumok látták el a szükséges őrséggel, minden bizonynyal akként, hogy egy-egy castrum helyőrsége a hozzá közelebb eső s meghatározott számú propugnaculumok őrségét állította ki. Ez álló táborok, melyeket rakott hadi út kötött egymással össze, a következők: 1. a sebesváraljai (Resculum) a vallumtól, illetőleg a limes-végi kissebesi castellumtól mintegy 3; 2. a vármezei 5·5; 3. a szentpéterfalvi 5; 4. a magyar-egregyi (Largiana) 7·75; 5. a romlotti (Certia) 7·5; 6. a mojgrád-zsákfalvi (Porolissum) 1·5 illetőleg 3·75; s végül 7. a vallumvégi tihói 2·5 kilométernyire.

A resculumit már fönnebb említém méretével együtt; a vármezei castrum a csekély emelkedésű Gradistye vagy Csetatye nevű kis fönsíkon terül hosszúkás négyszögben. Keleti és nyugoti oldala 170 (= 127·5 m.), a déli és északi

pedig 205 lépés (= 183·75 m.) hosszúak. Falai körül nagy romhalmazok hevervén, valószínű, hogy polgári telep is keletkezett mellette.[1]

A szentpéterfalvi az Egregy balpartjától mintegy félóránvira a hegyek között fekszik. «A hegységtől éjszak-nyugatra eső «La Vranyicze — a kapu» nevű magas hegy elég lapályos tetején látható az 5—600 lépésnyi kerületű, déli oldalán egyenes, különben körded alakú római állótáborhely már begyepesedett — irja Torma — domborszerűleg hullámos, s téglával vegyes kőalapfalazata. Az ennek déli, s különösen északi része közepén létező 2—3 ölnyi széles nyílások, s ezek oldalain domborodó, némileg kapú alakot mutató összeomlott, s begyepesedett kőtalmaradványok sejteni engedik, hogy e körülmény, s a várromon, illetőleg az említett nyílásokon keresztül vezető mezei út adhatott alkalmat a «Várhegy-kapú» (Vranyicze) elnevezésre. E várromból az Egregy s Almás folyók völgyei, a nagy-almási, oláh-köblösi, sőt a Kis-Szamos balpartján lévő hegyláncolatok, a Meszes, a Nagy-Szamos völgy hegységei s különösen a mojgrádi Várhegy, — a Magura láthatók.»[2]

A largiana-it (Magyar-Egregy) a helységtől délre eső Csetatye (vár) nevű fönsíkon helyezék el, hosszúkás négyszög alakra. Keleti és nyugoti oldala 205 lépés (= 183·75 m.), a déli és északi 160 lépés (= 120 m.) hosszúak.[3]

A certiai (Romlott) castrum az Egregy által alakított síkon fekszik. Oldalai keleten és nyugoton 280 lépés (= 210 m.), délen és északon 200 lépésnyiek (= 150 m.)[4]

Porolissum (Mojgrád) castruma a legerősebb s legterjedelmesebb valamennyi között. A Pomet tetőt koronázta s magasan kiemelkedő substructióinak délkeleti szögletén a külfalon belül, — Beszerikucza — templomocskának nevezett magaslaton még egy, a castrumnak valóságos acropolisát képezett specula romjai tünnek föl, honnan a Pomet legmagasabb pontjáról elragadó kilátás nyilik a Vurvu Csiglenulujtól a Meszesnek egész hosszú lánczolatán át a kalotaszegi Vlegyászáig — e két hegység festői körvonalú s összeolvadó lánczolata óriási félkörben övezvén a királyi fekvésű Pometet és Magurát.[5]

A vallumvégi tihói erősség a Szamos völgyére tekintő Gredistye nevű dombon áll, s keleti és nyugoti fala 168 lépés (= 126 m.), az északi és déli pedig 155 lépés (= 116·25 m.) hosszúak.[6]

Innen, miként említém Alsó-Kosályig, — a Szamos partján nincsen egyetlen castrum sem. A váraknak új vonala az Alsó-Kosály és Kapjon faluk között Dézstől 7·5 klm.-re fekvő castrummal kezdődik, ott hol a tartományi határt a

[1] Torma Károly: Adalék észak-nyugoti Dácia föld- és helyiratához. 11. l

[2] Torma K. u. o. 12 kv. l Ilyen alakú castrum Dáciában nincsen több. Szokatlan forma ugyan, de nem egyedül álló. Julius Caesar afrikai háborújában (bell. Afr. c. 80.) és Gallia meghódítása alkalmával Uxellodunum ostrománál (bell. Gall. VIII. c. 32. kv.) két izben használja. V. ö. Alb. Kampen: Descriptiones nobilissimorum apud classicos locorum Series I, tab. XV.

[3] Torma K. u. o. 13. l.

[4] Torma K. u. o. 14. l.

[5] Torma K. u. o. 15. l. és a Limes Dacius felső része 80. kv. l.

[6] Torma K. Adalék. 20 kv. l.

folyó jobb partjára helyezik. Az első, jelentékeny kiterjedésű erőd a Nagy-Szamos partján, a folyó tükrétől alig 60 m.-re fekszik.

Az egykori castrum a helységből 700 m.-re dél-keleti irányban a mostani községnek «Vár» — oláhul «Oresel« nevű részén fekszik, melyet a falutól keletre álló Magura nevű hegynek a helység s az Ilosva patak tere felé való szelíd lesímulása által képezett fönsík alkot. E kisded síksàgról, 8—10 m.-re kiemelkedő plateau alapját, alluvialis, helyenkint kövecses földréteggel borított kárpáti zöld homokkő képezi, s a castrum és a melléképületeknek jelentékeny része rajta terül. Terepe római castrum stativum alapítására kiválóan alkalmas hely, mert az Ilosva és Nagy-Szamos folyók térségére fok módjára előre nyúló síkjáról beláthatni a Szamos völgyét egész Dézsig, s föl Kudu környékéig épenúgy, mint a délkeleti Felföld északi határát alkotó Kárpátokba messze benyúló Ilosva völgyet. De oly előnynyel is kinálkozott e pont, melyre a rómaiak szép érzéke még a hadi czélokra használt művekben is kiváló figyelmet szokott fordítani, — a tájszépség előnyével.

A százados erdőkkel szegélyezett kellemes Ilosva völgyet, a dús lombozatú Magurát s a Nagy-Szamos nyájas völgyét most is örömmel szemléli a tourista, ki e majdnem kétezer éves romokkal borított fönsíkot fölkeresi. Menynyivel szebb lehetett e táj akkor, midőn a római sasokat hordozták Dácia északi részein, midőn a Szamos völgyét szegélyző hegylánczokat százados, ezredéves tölgyek koronázták, s midőn az «ősz folyó» föl-föl csillámló kanyargásai mellett csak imitt-amott barnálló berkek helyett sűrű eger és fűzligetek, az őslakók szent berkei terültek el, a táj verőfényes szépsége helyett komorabb, de egyszersmind vadregényes színezettel vonták be.

A rómaiak, miként tudjuk, telepeik, de különösen castrumaik számára, a hol megengedik a helyi körülmények, térből kiemelkedő fönsíkot, vagy lejtős helyeket választottak, melyek a mellett, hogy egészségesebbek mint a síkság, a védelmet is könnyítették. Eme szokásukhoz képest itt alig lehetett volna czélszerűbb erődítési pontot választaniok. Az Ilosva és Szamos összefolyása által képezett félsziget; a Magura hegy sajátságos fekvése, mely az Ilosva völgye és a Szamos folyók között egymagára emelkedik ki, nem lévén a többi hegységgel összeköttetésben; a fönsík északi és nyugoti széleinek sziklás meredeksége, a déli oldal jókora lejtősége; az Ilosva patakon túl, ennek jobb partján emelkedő második, a castrummal szemben levő fönsík, mely kissebb rendű, a castrummal kapcsolatban állott speculával volt megerősítve, — végre a két fönsík közt lévő völgyszoros, melyen az Ilosva patak folyik át: mindezen körülmények a stratégia akkori fejlettségéhez képest, oly erőssé tették a fönsíkot s annak castrumát, hogy az képes volt ellenállani bármely oldalról fenyegető támadásnak is.

A castrumon kivül keletkezett polgári-telep az Ilosva patak holt medre mellett levő, körülbelül 240—250 m. hosszú, 30—60 m. széles, és a térből 1·5—2 m.-re kiemelkedő földnyelvre volt építve.

A vár maga szabályos négyszög, s oldalai 182·06 méter hosszúságuak. Kapui szabályszerűen helyezvék el: nyugoton a porta praetoria, keleten a

porta decumana, éjszakon és délen a porta principalis dextra és sinistra.

A legépebben megmaradt porta principalis kettős bejárattal volt ellátva s két 1·26 m.-re előszökellő oldalmüvel megerősítve. A 8·08 m. szélességü bejárat 0·79 m. vastag s 4·66 m. hosszú fal által két részre volt osztva: keskenyebb 3·47 m. oldalát a gyalogok, 3·97 m. széles felét pedig a lovasok és szekerek használták. Az egykori fakapu vasszögeiből körülbelül 100, 13—15 cm. hosszú s felső végükön 4·5 cm. vastag darab került elő. A kaputól balra 4·26 méter hosszú és 2·37 m. széles, jobbra pedig 4·58 m. hosszú és 2·52—2·99 m. széles, ferde állású szoba volt építve. Közfalaik vastagsága 1·26 m. Itt tanyázott a kapuőrség.

A castrumnak az őrszobák mellett levő körfala átlag 1·26 m. vastagságú, és durván nagyolt, kárpáti zöld homokkövekből épült. Ragasztékul poronddal vegyített meszet használtak. A körfalakba téglát seholsem alkalmaztak. Az 1·58 m. vastag alapfalakba helyenkint, különösen a két őrszoba kifelé ugró oldalán meglepő nagyságú faragott kőkoczkák valának beillesztve, melyeket főként súlyok és ellenállási erejük miatt helyeztek a szögletekre.

A castrum körfala, mint átalában az egész alsó-ilosvai római telep épületeinek falazata — lehetőleg durva munka — opus incertum, — a mely gyorsan készül és olcsó, — de ha kellő gondot fordítanak reá, mégis elég tartós.

Hogy a körfalak külső oldalai függélyesen — mérónra — voltak-e építve, vagy pedig mint Pompeiben észlelhető, tetejük felé megvoltak-e kissé keskenyítve, nem lehet többé megállapítani, mert csak az alapok maradtak meg, s ezek sem a kellő épségben. A körfal magassága a kiásott pontokon 0·95—1·6 m. között váltakozott.

A szögleteken 13·11 m. × 13·11 m.-nyi négyszögü tornyok emelkedtek.

A castrum tehát 182·06 m. × 182·06 m. = 33.145 □ m. területü falnégyszöget alkot, melynek szögletein belül egykor ugyanannyi négyszögü bástya, s mindenik oldalon, de nem éppen a középpontokon, kiszögellő őrszobával erősített kettős kapu állott.

Hogy várunk körfalának s kapuinak orma miként volt egykor alakítva, s a védelem szempontjából miféle művekkel volt ellátva, csak sejtenünk lehet. A rómaiaknak szokott védfalerősítése kétségkivül meg vala az alsó-ilosvai castrumon is, — azaz lőréses mellvédek tetőzték körül, milyeneket Pompeiben is láthatunk — legalább ily alakot sejtetnek azok, az egykor hihetőleg a mellvédeket födött, nagyjában kifaragott, s egymáshoz vaskapcsokkal szorított, és a kőfalak mellett sürün előfordúlt kőlapok.

A castrum körfala 7·5—9·5 m. szélességü úttal volt egykor körülvéve, mert a síremlékek nagyobb része a vár körfalai mellett, kivül s ettől 8—9 m. távolra egyenközüleg futó vonal hosszában került elő.

Az Ilosva fönsikját is szükségesnek tartván védelmezni, a patak jobb partján, szemben a castrummal 26·5 m. × 29·39 m. = 778·83 □ m. kiterjedésü speculat emeltek, az éjszaki Kárpátok felől eredhető támadásoknak legalább első fölfogására. Hogy milyen volt az előretolt erődítmény berendezése: egyszerü torony-e, melyet koronként változó, s a castrum őrségéből küldött födözet tartott

megszállva, vagy külön, lakható castellum, azt Tormának nem sikerült kiderítenie. A körfalak egy részének körülásása, illetőleg átvágása 1·26 m. vastagságú, elmállott kőfalnál egyebet nem tüntetett elő. Belsejében nem lévén kőből épített lakosztályoknak semmi nyoma, kétségtelen, hogy a katonák tanyái egyszerű sátrak vagy fakunyhók valának.

A castrum belsejében — a belterület nyugoti részén — csak egyetlen, de nagy terjedelmű, éjszakról délfelé irányított 96·72 m. hosszú épület van, melyet Torma Károly a praetoriumnak minősített. Csak egy harmada — s ebben tizennyolcz helyiség volt — van kiásva. A legénység kétségtelenül fakunyhókban lakott, vagy Severus óta a táboron kivül. Ugyancsak kivül helyezték el a fürdőket, s az összes szükséges épületeket.[1]

Alsó-Ilosvától éjszakkelet felé is békés népek lakván, elégnek tartják a határ védelmére vagy inkább jelzésére a Szamost, egész a Sajó torkolatáig, innen ez szabja meg a római végeket Sófalváig, honnan a Besztercze völgyébe[2] mennek át s megerősítik a mai Beszterczét, a Budak patak mentén pedig Várhelyt. (Burghallen.)

Innen hirtelen délkeletre fordulnak a Maros völgyébe, s első nagyobb castrumok Vécs a folyó jobb partján. Nyomai constatálhatók ma is; leghosszabb a Maros felé irányított oldala: 160 m. (159·75 m.);[3] szögletein tornyok emelkedtek; belsejének egy részét a szükséges katonai épületek töltik ki. Fontosságát az adta meg, hogy a Szászrégen felől érkező s Beszterczének vezető hadi út homlokzata előtt vonúlva el, kanyarodott át a Sajó völgye felé.[4]

Vécsnek a Maros mellékén előretolt positiója Déda volt.

Vécstől a Maros délnyugat felé irányúlván, kezdetben medre vonja meg a keleti határt, s a második megerősített pont Maros-Keresztúr, hol a községtől körülbelől hatszáz lépésnyire éjszakra fekvő castrumot a nép Földvárnak nevezi. Maradványai föltétlen biztossággal minősíthetők, bár a talaj nagy átalakulásokon ment keresztül; a Marosnak a partot folyton rongáló hullámai elmosák a magaslat nyugoti oldalát, fölszínét pedig át meg átfúrták, szántották a szorgalmas földmüvelők, de a leletek: téglák, edénytöredékek, faragott kőkoczkák oly jellegzetesek, hogy azoknak rómaiságához még akkor sem férhetne kétség, ha érmek nem fordúlnának is elő. A castrum nem tartozik a legnagyobbak közé. Sánczolatai átlag hat méter magasak — az öregek még a kiemelkedő falakat is látni vélték — területe pedig 15,624 □ m.

A Maros balpartján és medrében — a castrum aljában — nagy mennyiségű faltöredék lévén, valószínű, hogy a folyó át volt hídalva; s e föltevést

[1] Torma K.: Az alsó-ilosvai római állótábor s müemlékei. Az erdélyi múzeum-egyesület évkönyvei. III. k. 10 kv. l.

[2] Bericht über eine Ausgrabung in Bistritz. — Transilvania. Beiblatt zum Siebenbürger Boten. Hermannstadt. 1856, 19 sz. 46 l.

[3] M. J. Ackner: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. — 36 l., 16.

[4] A vécsi római állótábor. A magyar orvosok és természetvizsgálók munkálatai. X. k. 1864. 79—80 l.

megerősíti, hogy az épen átellenben, a jobboldalon lévő Csitt-Szent-Iványon [1] e jelenség ismétlődik, a falu mellett pedig párhuzamos vonalú sánczok maradványai láthatók.

Igy a két castrum a híd védelmére épült, mely az Apulumból kiindúlt fő útvonalon a jobb és balpart közlekedését közvetíté.

A polgári telep Malomfalva mellett helyezkedett el.[2]

Kezdetben, nagyon valószínű, hogy a Maros felső folyása képezi a római birtokok keleti határát, különben aligha erősítik meg, de utóbb tovább terjesztettek szinte észrevétlenül, apránkint, épúgy mint Germániában a limes mellékein, s lassankint kibővíték védelmi vonalaikat is, ki tovább keletre jóformán a határhegységekig. Terjeszkedésük a Marosba ömlő patakok és kisebb folyók völgyeinek irányában történvén, a főbb pontokat azonnal megerősítik.

Igy keletkezik az Ackner által még ismert görgény-sz.-imrei castellum.[3]

A Marosba, Maros-Keresztúrtól Délre, Vidrátszegnél beömlő Nyárádpatak felső völgyét Mikháza castruma védelmezte. Területe 157·5 m. × 120 m. = 18·900 □ m. Belsejében az egykori katonaépületeknek romjai még most is constatálhatók. A fürdő, s a helyőrséghez tartozók lakásai a falakon kivűl emelkedtek.[4]

Innen a Kis-Küküllő völgyébe csapva át Sóváradon építének jelentékeny nagyságú: 187·5 m. × 187·5 m. = 35,156 □ m. kiterjedésű castrumot. Kiemelkedő s vízmentes terepét a falu házainak egy része foglalja el.[5]

A Nagy-Küküllő völgyében Székely-Udvarhely környékét erősítik meg.[6]

Sóvárad és Székely-Udvarhely erősségeit négy vagy öt kisebb, délkeleti irányban elhelyezett castellum és castrum köti össze. Ezeknek elseje Siklód;[7] Sófalva rendeltetése kétségtelenül a parajdi sóbányászat biztosítása volt;[8] Enlaka a legjelentékenyebb közöttük: 150 m. × 150 m. = 22,500 □ m. kiterjedésü, s mint ilyen, központja az összekötő vonalnak.[9] Végül Martonos[10] és talán Sz.-Mihály.[11]

Hogy a Székely-Udvarhelytől délre: Árvátfalva, Boldogasszonyfalva, Patakfalva és Sándorfalván át a Homoród völgyébe nyíló defilét használták-e, arról nincsen tudomásom, de valószínűnek tartom, mert innen éjszaknyugot felől hamarabb kaphatott segélyt a homoródi sóbányászat biztosítására emelt sz.-páli castellum,[12] mint az Olt mellé épült Hévízről.

[1] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. IV-ik k. 219 kv. l.

[2] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. IV. k. 217 l.

[3] M. J. Ackner: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien. 36 l, 15.

[4] Orbán Balázs: A székelyföld leírása. IV. k,, 88 kv. l.

[5] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. IV. k. 20 kv. l.

[6] Római nyomok Udvarhely városában. Történeti Lapok. I. k. 1874, 9. sz. 137 kv. l.

[7] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. 143 l.

[8] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. 133 kv. l.

[9] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. 124 kv. l.

[10] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. 122 kv.

[11] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. 107 kv. l.

[12] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. I. k. 165 kv. l.

A tartomány legkeletibb határát a Fekete-ügy felső folyása képezi. Ide kétségtelenül az Ojtóz biztosítására hatoltak el, s a szorosnak nyugoti torkolatát Bereczknél erősítik meg. A castrum a város éjszaki részétől ezer lépésnyire, 7·5 m. magasra emelkedő plateaun fekszik, s területe 180 m. × 138·75 m. = 24,975 □ m. [1]

Lejjebb délkeletre a mai Kézdi-Vásárhely határában akadunk római telepre, mely az 1852-iki útmunkálatoknál gazdag leletekkel gyarapítá a bécsi császári muzeumokat. Hogy volt-e castruma, még eddig nincs kiderítve,[2] de a körülmények a mellett látszanak bizonyítani, hogy a rómaiak fontos strategiai pontnak tekinték.

Alább, ugyancsak a Fekete-ügy jobb partján Komolló volt egykor megerősítve. «A falu alsó végénél (18—21 m. magas Szépmező szélét alkotó) partmagaslat egy előfoka — irja Orbán Balázs — széles, mély sánczolat által van elkülönítve, s ez elkülönített ponkon vannak a régi vár nyomai. Alakja körített szögletekkel biró szabálytalan négyszög, melynek északi és déli hosszabb oldala 120 m., míg a rövidebb keleti és nyugoti 105 m. (= 120 m. × 105 m. = 12,600 □ m.) A várnak egykor kettős fala volt, miként az oromzatnak kettős gátonya igazolja. Most a fal nem emelkedik ugyan sehol sem a föld színe fölé, de alaprakata kivehető mindenütt, s a várnak belterét a ragacs és téglatörmelék egészen elborítja. Öreg emberek emlékeznek arra is, hogy a vár izmos falai még ölnyi magasan állottak, de a brassó-ojtózi út építésekor lerombolák azokat.» [3]

A várhoz tartozó telep romjai a Szépmezőtől délre terülnek.

Castrumunk az ojtózi szorosba vezető út biztosítására épülvén, összeköttetésben áll a föltételezett kézdivásárhelyivel, az eresztevényi Óriáson és a bessenyői Csente tetőn elhelyezett speculák által. Az Óriás őrtornyai 7·5 és 10·5 m. átmérőjü kerek épületek, melyeknek ormáról belátható jóformán az egész síkság, s könnyen megadható volt a komollói, mint kézdi vásárhelyi castrumok felé veszély idejében a füst, mint tűzjel. [4]

Elhagyva a Fekete-ügy völgyét, az Oltében első megerősített állomásunk Héviz. Castrumának romjai az Olt partmagaslatán fekszenek a falutól délnyugoti irányban, szemben Szász-Ugrával. Alakja hosszukás négyszög, két hosszabb oldala 185·5 m., a két rövidebb 150 m., területe tehát 28,125 □ m. Kapui még most is megkülönböztethetők. A porta praetoria az Olt felé nyilik. Töltéseinek szélesége 8 m., átlagos magassága 2 m.

Rendeltetése az Olton átvezető híd védelme volt. A hídfő harmincz év előtt az ugrai oldalon még látható volt mint 10 m. széles, téglából épült hosszú fal.[5]

E várvonal Vécs vagy inkább Dédától kezdve egész Hévizig, miként a térképre vetett egyetlen tekintettel meggyőződhetünk, nem a természetes hatá-

[1] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. III. k. 124 kv. l.
[2] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása III. k. 101. kv. l.
[3] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása III k. 195. kv. l.
[4] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása III. k. 175. kv. l.
[5] Orbán Balázs: A Székelyföld leírása I. k. 195. kv. l. v. ö.: Zwei alte Castelle bei Galt und Héviz. — Safellit des Siebenbürger Wochenblattes. (Brassó) 1845., 12. sz. 50. kv. l.

rokra, hanem belső, helyi érdekek: mint sóbányászat, vagy a kényszerűség által megállapított vonalokon helyeztetett el, úgy, hogy a tényleges határok jelzésére mesterséges eszközöket kellett használni épen úgy, mint a tartomány északi részein, hol limest vontak. Limest vontak tehát itt is, mely Görgény-Szt.-Imrétől délkeleti irányban húzódik egész a Fekete-ügy jobbpartjáig, s éjszakon Ördög-útja, lejjebb Ödög-barázda, délen pedig Kakas-barázda néven ismeretes.[1] Szerkezete teljesen azonos a Torma Károly által kikutatott éjszakiéval, s a mögötte épült castrumokkal ugyanoly összeköttetésben van, mint emez. S midőn átalánosságban ennyit megemlítek, egyszerűen a nagyérdekü és fontos határmű létezésére akarok utalni, későbbre halasztva a részleteket, oly időre, midőn teljesen befejezett kutatások eredményeivel állhatok elő.

Előbb megemlítém, hogy az első hódítás keleti határa alig terjedt túl a Marosvölgyön, valószínü tehát, hogy délkeleten sem igen mentek túl a Nagy-Küküllőn, különben aligha erősítik meg völgyét, midőn a vele majdnem párhuzamosan folyó Oltot szintén védelmezik. A későbbi szerzést látszik igazolni az is, hogy Héviz castruma csak Hadrian alatt keletkezik, míg a Küküllő mentén a rómaiság a kezdetektől fogva constatálható.

A Nagy-Küküllő felső folyásánál épült székely-udvarhelyi castrumra már reflectálván, Székely-Kereszturon találkozunk az első megerősített positióval; lejjebb a segesvári épült, melynek terepe eddig nem volt megállapítható, de egykori létezésének föltétlen bizonyitékai a Legio XIII. Geminának tömegesen előforduló téglái.

Segesvár és Hévíz Castrumának közlekedését a dendorfi, s a Radeln és Mehburg között a Burgberg(Várhegy)en épült castellumok födözték. Amannak védműveit a nép még most is Cseteczuja-nak — váracskának nevezi.[2] A burgberginek három oldala még épen áll, s hogy sánczolatai csakugyan a rómaiaktól származnak, a leletek teszik kétségtelenné.[3]

A Hetzeldorf és Tobsdorf között kiemelkedő magaslatra, honnan fölfelé Erzsébetváros, lefelé pedig Medgyesig pompás kilátás nyilik s áttekinthető az egész völgy, helyezték el a meglehetős terjedelmü castellumot.

Jóval nagyobb méretü a kis-selyki Burgon emelkedő erődítmény. A magaslat plateformját háromszoros töltés köriti. Déli része emelkedettebb lévén, a kapu fölött négyszögü torony állott, honnan remek kilátás nyilik a folyó völgyére, tiszta időben jelentékeny távolságig. A falak s az egész erődítmény eredetét a leletek: födélcserepek, téglák, terracotta töredékek, érmek stb. teszik kétségtelenné. Sajnos, hogy az ötvenes években folyt nagymérvü útépítéseknél,

[1] Congrès international d'anthropologie et d'archeologie préhistoriques. Compte rendu de la huitième session, Budapest, 1876. II. k. 1-ső rész: Les fossès du diable en Hongrie, ld. „Magyarország őstörténelmi térképe, melyen Rómer e sánczolatokat át a Fekete ügyön a határszélig vezeti el. Megjegyzéseit, az említett czikknek: Lignes de la Transylvanie orientale czimü fejezetében foglalja össze. 76. kv. l.

[2] M. J. Ackner: Die Colonien und Militärischen Standlager der Römer, 32. l. 7.

[3] M. J. Ackner: Die Colonien und militärischen Standleger der Römer. 32. l. 6.

később pedig a vasúti vállalkozók rendkívül megrongálták. Terjedelme 150 m. × 75 m. = 10,250 □ m.[1]

A két Küküllő Balázsfalvánál egyesülvén, nagyon valószínű, hogy a torkolat, mint fontos strategiai pont, szintén meg volt erősítve, s a Legio XIII Gemina itt talált bélyegei megerősítik a föltevést.

Visszatérve az Olt völgyébe, Héviz és Szász-Ugrától délnyugatra Kis-Sinknél, a községtől fölfelé háromnegyed órányira a jobb oldalon erősítik meg a partot. A castrum szögletei teljes biztossággal állapíthatók meg, sőt itt-ott töltései is constatálhatók. Terjedelme — még eddig nincs fölmérve, igen jelentékeny.[2]

Alább Rakovicza és Felső-Sebes között építettek védműveket. Ezek még nincsenek kikutatva, de a leletek kétségtelenné teszik eredetüket.[3]

Innen az Olt — egyesülve a Szeben folyócskával — befordúl a déli határhegységek közt s átmegy Romániába.

A Szeben folyócska és a Zood patak összefolyásánál, Talmács mellett[4] emeltek jelentékeny castrumot, a Cedonia (Nagy-Szeben) felé Acidavan (Koncza?) át Apulumba vezető út biztosítására.[5]

Innen délre egész a Dunáig az Olt völgye lévén a tartomány határa, mellékein végig meg van erősítve, s kisebb-nagyobb castrumok, castellumok teljes biztonsággal a következő pontokban constatálhatók:

Praetorio — (Boicza?)
Arutela — (Chinen?)
Castra-Traiana — Bumbesti.
Burridava — Bivolari.
Pans-Aluti — Rymnik.
Russidava — ?
Acidava — Slatina.
Romula — Recska, — falait Philippius építteti újra.[6]
? — Rusanesti.

Colonia-Maluensis — Celei, melynek speculája és castruma — utóbbi a népvándorlás idejében hídfő is volt, még egész terjedelmükben constatálhatók.[7]

[1] M. J. Ackner: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer 33. l. 10.
[2] M. J. Ackner: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer. 37, 19.
[3] M. J. Ackner: Die Colonien und militärische Standlager der Römer. 371. 18.
[4] Stenarum?
[5] M. J. Ackner: Die Colonien und militärischen Standlager der Römer. 31 l. 17.
[6] Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn. XI k. 1 füz. 191. Imp(erator) Caesar M. Ju(lius) [Philip]pus Piu(s) F(e)lix iuvi(c)tu[s A]ug(ustus) tri[b(unicia) pot(estate) V c[o]s I[I]I [p(ater) p(atriae) proco(n)s(ul)et M. Jul(ius) P[h]ilipp[us i] unior imp(erator) c[o]s. I [I pr]o[cos. pr]inceps inventutis p(ater) p(atriae) Pius Fe[l]i[x] Aug(ustus) et M(arcia) Otacilia Severa Sanctissima Aug(usta) n(ostra) [r]estitutores orbis [t]otius ob tutelam civit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt.
[7] Descrierea Anticuitatiloru de la Celei, extrasa d'in publicatiunile archiologice ale d-lui Cesaru Bolliacu. ld. Annalele societatei Academice Romane. X k. sectiunea I 239 kv. l.

Az Olttól keletre, a Kárpátok déli lejtőiről eredő folyók völgyeiben megelégedtek a tartományba vezető szorosok kellő védelmével: a bodzaiból kiömlő Bodza — Romaniában Buzeu — folyó völgyét Buzeunál zárták el;[1] a Tatárhavas szorosát Valleni de Munte erődítményei tevék megközelíthetetlenné;[2] a Prahova völgyére nyíló tömösit Campina castruma biztosítá; a törcsvárihoz rendszeres útat vezetének, mely az Olt torkolatától keletre tíz kmre indúl ki Flamonda falúnál, s Putineu, Adincate, Raschi de Vede, Urlueni, Pitesti s Godenin át húzódik a campolungi nagy castrumig.[3]

Közforgalmi fontossága e szorosoknak míg Dácia római birtok, nem igen van, csak a tartomány nagyobb biztonsága érdekében védelmezik azokat, mert a közlekedés fővonala az al-dunai sikságon át az Olt völgye volt. Annál nagyobb az ojtózi jelentősége, melynek útja a hasonnevű patak mentén, majd a Tatrossal — Romániában Trotus — való egyesülése után ennek völgyében, egész a Szeretig hatol, innen a Prutig, s a bessarabiai limes hosszában ér a Fekete tengerig a legrövidebb és legegyenesebb irányban. Igy valószínűleg azonos ama útvonallal, melyet a ravennai névtelen említ Porolissum és Tyras között a következő állomásokkal:

Certie = Magyar-Egregy
Porolissum = Mojgrád
Congri ?
Sturum ?
Urgum ?
Ermerium (= Hermonactus)[4]
Alincum ?
Capora (= Harpis?)[5]
Iscina (= Physce vagy Portus Isiacorum)[6]
Tirepsum ?
Phyra = Tyras.[7]

Ez közvetíté Dácia összeköttetéseit a Fekete tenger partvidékeivel, s a gazdag görög városokkal, honnan a provincia hellenisticus elemei folyton új és új tápot nyertek. E vonal a bereczki castrum és előretolt speculáinak védelme alatt állott, a Szeret és Tatros összefolyásánál kezdődő limesig, tovább pedig ennek helyőrsége födözi. Innen van, hogy a Tatros és Szeret egyesüléséig a

[1] Schuchardt: Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien. Arch. epigr. Mittheilungen IX, 2 f. 215 kv. l.

[2] A v Domaszewszky: Studien zur Geschichte der Donauprovinzen. Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll. Arch. epigr. Mittheilungen XIII, 2. 137 l. 47-ik jegyz.

[3] Schuchardt: Wälle und Chausseen im südlichen und östlichen Dacien. Arch. epigr. Mittheilungen IX. 2 f. 228 kv. l. és térkép.

[4] Ptol. III, 10, 7.

[5] C. Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens. 52. l.

[6] C. Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des Trajanischen Daciens. 52. l.

[7] Rav. IV, 5, 177 l. Pinder és Parthey.

dáciai csapatok téglái fordúlnak elő, míg ezen túl nem találunk többé nyomaikra.

A déli határt, a Duna torkolatától nyugotra a Duna képezvén Moesia Inferior és Superior parti nagy castrumai fölöslegessé tevék külön védelmi vonal építését, úgy hogy csak a turnu-severini híd balparti része van megerősítve.

De a Dunától északra terülő síkság békéjének biztosítására szükségesnek tartván mégis néhány katonai posítiot, ezeket ama útvonal mellékén helyezék el, mely

Romulatól — Recska
Castra Nova — ?
Pelendova — Krajova
Amutrian — (?) át huzódik
Turnu-Severinig, illetőleg Drobetáig.

A tartomány határai tehát világosak minden irányban, s oly védelemben részesültek, milyennel még maig sem dicsekedhetnek. Irtózatos lehetett tehát a vihar, mely a sasokat mégis elüzé fészkeikből.

A belső védelmi öv tisztán és kizárólag az Érczhegység biztosítására építtetvén, azon ívén helyeztetett el, melynek főpontjaiul Dévát, Gyulafehérvárt, Székelyföldvárt, Tordát és Csucsát jelölhetjük meg. [1]

Az Érczhegység nyugoti szárnyát és a Fehér-Kőrös mellékét a miciai (Veczel) erőd védelmezi. A castrumot a vasút most épen derékban metszi, s 1868—69-ben az első erdélyi vasút építői sok becses régészeti emléket ástak itt ki, melyeknek egy része, fájdalom, a töltések s a hídak falaiba került. A castrum négyszögü töltésvonala a külső sánczárokkal együtt a folytonos szántás daczára világosan kivehető, s a Dobrának vezető országút épen mellette vezet el, a váron kivül letelepedett lakosság házai, keletnek és délre az országúton túl, a szántóföldek között messzire feltünő bozótos halmok alakjában jutottak korunkra. A Maros felé eső terrasse lejtős szélén sikerült azt a fürdőt is megtalálnunk, melynek 193-ik évi kijavíttatását föliratilag örökíték meg. A temető a vasuti töltésnek Déva felé eső vonalán feküdt, hol 1880. nyarán a hunyadmegyei tört. és rég. társulat küldöttsége egy sarcophágot ásatott ki s a hol azóta is több sirfölirat került napfényre.

A tábort téres öblözet közepére helyezték, melyen alúl alig 5 km-re a branyicskai szorossal a Marosnak Lippáig tartó kimosási völgye veszi kezdetét. Majd 25 km-re Dobránál, e völgyből délnyugotra a Bégához, s azon túl Lugoshoz a kossovai horpadás szolgál át. A Béga völgye pedig nem lévén megerősítve, valószínü, hogy a miciai helyőrség kisebb csapatosztályai végezték erre is a biztossági szolgálatot épügy, mint a Maros mellékén lefelé egész a német-

[1] E várövről két kitünő monographiát irt Téglás Gábor, a dévai m. kir. állami főreáliskola igazgatója. Czimeik: Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról, Székfoglaló értekezés egy térképpel. Kiadja a Magy Tud. Akadémia 1889. — A rómaiak aranybányászatának őrvidéke Dáciában. — Földrajzi közlemények 1890. VII. f. Alábbiakban e két nagybecsü essay útmutatásait követem.

csanádi castrum rayonjáig. De a harmincz km-re éjszakra fekvő Fehér-Körös vidék szolgálata is ide lehetett utalva, mert, bár Kis-Bányánál (Boicza), Rudánál, Kőrösbánya, illetőleg Karácsnál az aranybányászatnak kétségtelen jelei találhatók, sőt Kis-Bányánál, Téglás Gábornak még a bányatelepet is sikerült kinyomoznia,[1] nagyobb katonai állomás arra nem létezett.

Micia védelmi köre tehát nyugot és éjszakra föltünően messze terjedt, ép oly messze, mint kereskedelmi összeköttetései: egész az arad-hegyaljai limes vonaláig s mint emporialis hely vámállomása a Dácia és határos területek között fönnállott marosi hajózásnak.

Az Érczhegységgel Miciát az épen átellenben éjszaknak nyiló kajánpataki völgy hozta kapcsolatba, melyen át Kis-Bányát, a rudai és gyógyvölgyi bányászatot tartá fölügyelet alatt, melyen keresztül elérhetők a nagyalmási terjedelmes aranybányák is.

Miciából Déván át a Sztrigy torkolatához irányul a hadi út, s ott a délről vagyis az Al-Dunától fölvonuló főúttal egyesülve, a Maros jobb partjára vezet. Itt a Sztrigy torkolatával szemben emelkedő aranyi hegykúp a Maros révjének, inkább hídjának biztosítására képezett állandó őrhelyet, s az egykori tábor sánczöve, töltése, valamint a földkunyhók mélyedései most is szemlélhetők. Az aranyi hegynek kitünően idomítható augit-andesit kőzetét messze földre, de leginkább mégis Miciába, Germizarába, s a tartomány két fővárosába Apulumba és Sarmizegetusába szállíták. Ez okból kettős jelentőséggel birt ez állomás, melyben a Peutinger tábla Petrisét határozá meg Torma Károly 1880-ban.[2] Az egykori helység épületmaradványait megtalálhatjuk úgy az aranyi hegy alatt, mint kelet felé Nagy-Rápolt körül. Petristől vagyis Aranytól a Maros jobb partján és közvetlenül az Érczhegység rayonjában haladt a főút Apulumig, mellőzve — az Érczhegység szorosabb körülzárolhatása kedvéért — a sokkal téresebb s a vasút által is követett balpartot.

Első katonai állomása Germizara (Al-Gyögy), mely a legvilágosabban illustrálja, hogy mily szoros viszonyban áll a belső védvonal a bányászathoz. Castruma az Al-Gyögy mögött alig négy kilometerre, Bozesnél egyesülő defilé rendszer biztosítására épült,[3] mert e szük völgyek egymással párhuzamosan futván, egyfelől az Ompoly mellé Ampelumhoz, vagyis a mai Zalatnához, másfelől a Pojana, Tekerő, Nagy-Almás mögött emelkedő Fericsel és Magyarok hegye kiterjedt bányamezőin át a Fehér-Kőröshöz, s az ott fekvő Ruda és Kisbánya bányászatához vezetnek. Elzárásuk volt tehát legfőbb indoka Germizara megerősítésének. Castruma a Maros felé tekintő terrasse szélén feküdt, míg a polgári épületek, a fürdők Al-Gyögy nyugoti szélén elterülő mezőre terjeszkedtek.

Germizárától Apulumig ismét ott találjuk az állótábort, honnan Ampelum = Zalatna, vagyis az Aranyvidék felé a közlekedés a legkönnyebb vala. Ez az

[1] Téglás G.: A rómaiak aranybányászata Boiczán (Kis-Bánya) és Rudán. Archeologiai Értesítő 1885.

[2] Torma K.: Adalékok Dácia föld- és helyrajzához. Archaeologiai Értesítő. 1880.

[3] Téglás G.: A Gyógyvölgy és annak sziklaszorosai. Földrajzi Közlemények 1887.

útszakasznak majdnem közepén fekvő Karna, a Peutinger táblának Téglás Gábor által localisált Blandianája, megint a jobb parton, hogy a bányavidék körülzárása annál teljesebb legyen.

Tovább Borbereknél Burticum fekszik, melyet ugyanezen szempontból erősítették meg, mellőzve az útépítésre sokkal alkalmasabb téresebb balpartot.

Ugyanezen indokokra valának részben tekintettel akkor is, midőn Dácia katonai székhelyét Apulumot, az Érczhegységből eredő Ompoly torkolatához helyezék, mert völgye épen az Érczhegység szivébe nyilván, ezen át Ampelum (Zalatna) és Alburnus-Maior (Vörőspatak) biztossága fölött könnyen őrködhettek.

Figyelmük azonban a téres völgylapályról kiterjedt a nyugoti mészszirtek szakadékaira, s a nehezen megközelíthető hasadékokra is, mert Ompolyicza, Csáklyakő, Gáld, Tövis, valamint Nagy-Enyed felől Remetén, Magoson, úgyszintén Toroczkón át az akkoriban már használt és katonailag megszállott hegyiösvényeknek egész hálózatát állapította meg Téglás Gábor.

Apulumtól a főút tovább kisérvén a Maros mentét, legközelebbi állomása Brucla. Brucla helyi fekvése még nincs megállapítva, de kétségtelen, hogy oly ponton keresendő, melynek az Aranyvidék védelmében strategiai fontossága van. Ez első sorban Nagy-Enyed, mert innen Toroczkó felé egész az Aranyosig könnyen járható völgyi út szolgál, melynek kiindulását katonai födözet nélkül nem képzelhetjük. Nagy-Enyeden nem is nélkülözzük a rómaiság emlékeit, csakhogy a későbbi építkezések miatt a castrumot nem lehet egész biztossággal megállapítanunk. A Peutinger tábla távolsági mérete 12 m. p. (= 12 római mf. = 17·778 km.), nem adja ugyan Enyed távolságát, de az említett ok mégis Enyed mellett dönt, s a castrum ide localisálandó a valódi fontossággal bíró út elé, mert a közbeeső défilék könnyen megvédhetők részben Apulumból, s a katonai központhoz közelfekvő speculákból: Vajasd és Diódról, míg az Enyedtől Toroczkó s az Aranyos felé haladó út már túl esik az apulumi helyőrség által közvetlen ellenőrzés alatt tartható sphaerán.

Bruclától fölfelé, valamint a Maros balpartján több katonai őrhely, mezei jószág nyomaival találkozunk. Igy Décsénél Nagy-Enyedtől fölfelé tiz km.-re. Herepei Károly nagy-enyedi tanár s e vidék szorgalmas kutatója 1889 nyarán mithriacus szentélyre akadt. A Peutinger tábla következő katonaállomása Salinae azonban, Maros-Ujvár átellenében feküdt, s egyfelől az élénken üzött sóbányászatot, másfelől az utak csomópontját védelmezte. A katonai telep gróf Zichy István kastélya mögött lévő Kápolna nevű hegylépcsőn helyeztetett el. Ettől nyugotra nagy terjedelmű építkezések nyomait találjuk Székely-Földváron.

A főút Székely-Földvártól áthajlik az Aranyos felé a Kápolna tetőre, onnan a Szalk völgyre, majd a Kövestetőre, — ezután a Sárpatakán Harasztos község felső végéhez kerül; innen a Bogátbérczen át az Aranyoshoz, hogy a most Leányvárnak nevezett potaissai castrumhoz érjen. A másik ág a Marost követi a vécsi castrumig, miközben a Nyárád terét Maros-Szt.-Királytól föl Mikházáig oldalág vonta be a közlekedési kapcsolatba. Utóbbiak a határvédelemre rendelt végvárak összeköttetéseit közvetítvén, többszörös érintkezésben valának a főhálózattal épenúgy, mint a Kis- és Nagy-Küküllő, sőt az Olt mellékével.

A Salinaeből Potaissára vezetett útvonal az Érczhegység éjszaki regióját övezi körül, míg a Maros-menti útszakasz előretolt őrhegyeivel és mellékútjaival a keleti védelem szolgálatára volt berendezve, és az Ajtonnál (Kolozsvár közelében) napfényre került miliare szerint[1] a hódítás után alig három év mulva Kr. u. 109—110-ben nagyjában készen volt már Napocaig (Kolozsvár). Ugyanekkor erősíték meg tehát a belső védvonal éjszaki részeit, — különösen Potaissat (Torda).

De Potaissanak kezdetben alig van nagyobb jelentősége mint Bruclanak vagy Blandiananak, mert a tartomány a hódítás első szakában meglehetős békének örvend, — békének egész a markoman háborúkig, midőn a népvándorlás első áradata végig zúg Dácián. Septimius Severus, e kiváló katona császár a válságos viszonyokra való tekintettel, megszaporítja az elégtelennek bizonyult helyőrségeket, s a Legio V. Macedonicát rendeli Moesiából a védelem erősbítésére. Az új legio főhadiszállása Potaissaba helyeztetvén, a castrum jelentősége mint praetoriumé nagyot nőtt egyszerre, s biztosítva lőn ismét az annyira féltett bányavidék.

A tordai castrum a Leányvár nevű hegyháton feküdt, s maradványai kétségtelenül a Septimius Severus idejében kibővített alakjára emlékeztetnek. A szép tönsik melyen romjai terülnek, költőies Leányvár nevét boldog emlékű Báró Orbán Balázs szerint, — a várnak 1604-ben még épen állott kapujára helyezett Pallas szobortól vette.[2] Szamosközy még egész ihlettséggel ír a hatalmas főkapuról,[3] de Bethlen Farkas szerint 1657-ben már összeomlott, mintha jelezni akarná a bekövetkező szerencsétlenségeket.[4]

Sánczolata kettős — a belső négy méter széles jóformán egész vonalán, — a külső majdnem ugyanezen méretet mutatja; közöttük kilencz m. széles árok huzódik, melynek teknősödését másfélezer év alatt sem tudta az eke vasa elegyengetni.

A keleti oldalon lévő jobb főkapu — melynek ormát Szamosközy szerint Pallas szobra diszíté — vastag falaival átvágván mindkét sánczvonalat, való-

[1] C. J. L. III. 1627.

[2] Báró Orbán Balázs: Torda város és környéke.

[3] Szilágyi Sándor: Szamosközy István történeti maradványai 1542—1608. IV. k. (Scriptores XXX. k.) 277. l.: Visitur in eius portae fronte suprema, ad libramentum totius fornicis additum saxum, in quo caesura anaglyptica cubitale quoddam simulacrum expressum est; sive id sit Jovis, sive Martis, sive denique Palladio effigies: nec discrimen deorum temporis iniuria confudit et Aegis quae ibi spectatur, his tribus dis a poëtis attribui solet. Id idolum dextra scutum humi attingens pro pedibus sustinet, in quo Gorgonis caput differtum anguibus conspicitur, quod alim spectabile in primis, hoc temporis vix obscura coniectatione intuentium oculi assequuntur. Hunc fornicem, vere memorabile atque illustre antiquitatis monumentum, quem mirari quis possit in tanta saeculorum tempestate, a mille quingentis annis, nec suopte casu collapsum, nec hominum barbarorum manu eversum esse, non sine aliquo divino numine, huic provinciae (quod ominor) ad contemplandum fortuna reliquum fecerat: in quo per ambages, Transilvani admonerentur, tamdiu salvum fore publicum statum, dum ipsi inter se mutuis animis coalescerent, seque continentibus casibus obnoxios concordia mutua sustinerent.

[4] Hist. 8. p. 509. 510.

ságos bástya, mely képes volt tizenhatévszázadig daczolni az idő romboló hatalmával, míg most csak az alapfalak eltávolítása után maradt gödrök jelzik egykori nagy arányait, méreteit.

A castrum szögleteit, most várfoknak nevezi a nép, hajdan a külső sánczokig szögellő, kivülről kerekded tornyok védelmezték. Romjaik a hatvanas években még láthatók valának, mert Báró Orbán Balázs ekkor a délkeleti szögleten még egész halom faragott kőkoczkát talált.

Terjedelme Sarmizegetusáé után következik, mert méretei Torma Károly adatai szerint a következők:

A déli hosszoldal . . . 569 m.
Az éjszaki „ . . . 573 m.
A keleti keresztoldal. . 383 m.
A nyugoti „ . . 376 m. vagyis 216,980 □ m.

E hatalmas castrumnak előre tolt védműve, kiegészítő része a Tündéren épült castellum. Fala a hegyfokon két m. széles, s délkeleti irányban huzódva, de az oromzat szélén derékszögben törve megy tovább. Másik két oldalának nyoma veszett. Tornyából a helyőrség pompás kilátást élvezve ellenőrizhette a keresztes mezőt egész hosszában a Marosig, s közvetlen fölügyelete alatt tarthatá a Tündér aljában elvonuló utat, és az Aranyos hídját.

A híd maradványai a Bethlen malmon (1875-ben költöztették mostani helyére) alul száz lépésnyire fekszenek, ott, hol a néprege az elsülyedt aranygátat keresi. Ercsey József erre utaztában még látta a hídfőnek kőkoczkákból rakott falait, félig összeomlott íveit faragott diszítményeivel, s a fölirattal együtt, melyet azonban sajnos nem tudott elolvasni. Később eltünt a hidfő felső része, el a fölirat, s a rombolás művét 1882-ben fejezék be, midőn körülbelül ötven kőkoczkát feszítettek ki, és néhány db öt-hat méteres monolythot, melyek valószínüleg az oszlopok alkatrészei voltak. Régebben a balparton is láthatók valának a hídfő falai, sőt még ama hatalmas, csaknem kövesült cserfa pilóták is, melyekre a lábak fektetve valának. Ezek közül husz darabot kihúztak s értékesítettek, de a többi negyven ott maradt valószinüleg örökre eltemetve.[1]

A hajdani Potaissa főrésze «a Leányvár alatt a Rákos patak völgyében feküdt, betöltve az egész torkolatot, vagyis azon területet, melyen most Torda város helyezkedett el, sőt kiterjedt annak körvonalán kivül eső azon területre is, mely a nyugot oldali szőlőhegyek oldalán fölnyúlik, valamint azon szöglet földre is, mely a Szindi és Párdé patakok alsó folyásából a Tündér alján az Aranyos folyóig terjed, s a melyet most Köves és Leányvárnak neveznek. Kiterjedt az a Tündérhegy oldalára és tetőlapjára, sőt minden jel arra mutat, hogy a római colonia külvárosai a Tündérhegy alját is körülölelték, behatoltak egyfelől a Párdé és Szindi patakok völgyületeibe, és fölnyúltak az Aranyos menti Sólya nevű szőlőhegy aljáig. Sőt túlhaladta a mostani Torda körvonalát a keleti oldalon is, a mennyiben a római telep, vagy annak a sóvágók által lakott része, áthatolt a sóakna-felé is. Legalább ezt látszik bizonyítani az a körül-

[1] Orbán Balázs: Torda város és környéke. 40. kv. l.

mény, hogy a Rákos völgyet keleti oldalról szegélyező szőlőhegyekben és az akna körül is tűntek és tűnnek föl római maradványok, föliratos kövek, tégla, urnaroncsolékok és római érmek.» [1]

A Legio V Macedanica fölvonúlásával egyidejűleg erősíték meg Potaissán belül alig tiz km-rel azt a magaslatot, mely alatt Várfalvánál az Aranyos az Érczhegység tömegéből kiszabadúl. S a milyen gondosan óvja délen a Kaján torkolatát Micia (Veczel), az Aranyos nyílásának époly biztos kulcsául szolgált a várfalvi erős oldal hatalmas erődítménye, melyből a Legio Macedonica a szó szoros értelmében zár alatt tarthatta, hetven km. hosszúságban Topánfalváig az Aranyos völgy egész forgalmát.

S a két castrummal bevégződik a belső váröv, mely érczpánczélként fogta be, s védelmezte a bányavidéket.

Potaissatól az állami út Napocaig (Kolozsvár) haladva, itt ketté ágazik: nyugotra a Hideg-Szamos, északra pedig a Kis-Szamos völgyébe. A nyugoti ága mellett épült castrumokat midőn az északi várövvel foglalkoztam, már fölsorolván, most nem ismételem, csak a Kis-Szamos mellett emelkedő szamos-újvárit említem, mely a belső váröv, — s az alsó-kosályi és alsó-ilosvai nagy castrumok között az összekötő kapocs. Romjai a város délnyugoti részétől egy kilometernyire, lankás, a Szamos két ága által befogott fönsíkon fekszenek. Alakja szabálytalan hatszög; területe 560 m., kiterjedése 20,150 □ m. [2]

S ezzel befejeztem a tartományt védő várvonalak ismertetését, de mielőtt tovább haladnék, kifejezem mégegyszer csodálatomat a római hadvezetés genialitása előtt, mely figyelembe vett minden tényezőt akkor, midőn concipiálta s megalkotá a hatalmas várrendszert, a birodalom utolsó hódításának, a császári diadém legszebb gyöngyének Dáciának védelmére, midőn fölismerte a természetes központot Apulumot, a mely ha többszörösen elpusztúlt is az idők viharaiban, hamvaiból más és más nevek alatt mindíg újra éledt, s katonai, mint polgári központja maradt Erdélynek míndaddig, mig csak a kicsinyke ország meg tudná védeni önállóságát.

[1] Orbán Balázs: Torda város és környéke. 49 l.

[2] Jos. Ornstein: Die römische Niederlassung bei Szamos-Ujvár. — Arch. epigr. Mittheilungen aus Öst. Ungarn. XIV p. 168 kv. l.

XVI. A LAKOSSÁG RENDI FÖLOSZTÁSA.

A legelső társadalmi szervezet csak szabad embert és szolgát ismervén, annak megadott minden jogot, míg emezt teljes rabságra kárhoztatá. Idő folytával e két végletet számos fokozat enyhítvén, az egyes osztályok nem állanak többé kasztszerüen elkülönítve — szemben egymással, hanem érintkeznek, sőt összefolyván elegyülnek, úgy, hogy határvonalaikat alig lehet megállapítani. Róma első kormányformája is csak két néposztályt ismert: a patriciusokat és plebejusokat — a szabadokat, míg alárendeltjeiknek nagy tömege rabszolga. Határainak kiterjesztése után, a körülmények ereje által kényszerítve ad jogokat a latinoknak, majd az itáliaiaknak, de csak végtelen küzdelmek után egyezik bele dúsgazdag aristocratiája, hogy a plebejusok a város, a köztársaság nagyhatalmi állását megalapító és föntartó néposztály, hivatalképesek és egyenjoguak legyenek a patriciusokkal! Az egyenjogusítás megtörténte után a külső megkülönböztető jelek, melyekre a köztársaság nagy súlyt fektetett, eltöröltetvén, a római polgárok s latinok ünnepélyes alkalmakkor togát öltének, innen «togati», míg a civitasszal nem birók, s az idegeneknek — peregrini — szigorúan meg vala tiltva a rendkivül mutatós fehér köpeny viselése, meg a vastag hüvely gyürüé is, mely a lovagok kiváltsága és még inkább a senatorok, patriciusok ruháján lévő széles, vörös szegély használata. E két utóbbi jelvénnyel való büszkélkedés, még teljes jogú polgárnak is életébe, vagyonába kerülhetett, mennyivel inkább a római jog védfalain kivül állóknak.

A különbségek, melyek még a nevekben s jogszolgáltatásban is élesen kiütnek, csak a köztársaság idejében s a császárság első századában bírván valódi jelentőséggel, később tünedezni kezdenek, utóbb pedig, midőn Marcus Aurelius katonai, Caracalla pedig 212-ben adópolitikai indokokból tömegesen adományozzák a civitást,— el is enyésznek. Ez időtől a vagyonos lakosság rómaivá lesz, s büszkén viselik e nevet Brittanniától a persa öbölig, a Rajna torkolatától a

nilusi Philaeig. Csak az alárendelt községekben tartják fönn az eddigi különbségeket.

A birodalom társadalma azonban az egyenjogusítás daczára is aristocraticus, s a szabad születés és ingatlan vagyon által adott vagy inkább szerzett jogokon alapszik. A városok, és ezzel az állam ügyeire, csak azoknak van külsőleg is látható befolyása, kik 100.000, 400.000, 1,200.000 sesterciust (10.000, 40.000, 120.000 frt) tevő adóalappal birnak, és ha életük, foglalkozásuk olyan, mely a rómaiaknak nagyon is érzékeny büszkeségét nem sérti, nem alázza meg. Ez esetben az apák jogai átszállanak a fiakra, kik még akkor is megmaradhatnak néha kiváltságaik, szabadalmaik teljes élvezetében, ha elpazarolják is vagyonukat, csak meg tudják őrizni a gravitas Romana-t, a méltóságot. Az imperium mérhetetlen társadalmát alkotó és föntartó elemeket constatálhatjuk Apulumban is, — majdnem egész teljességökben, — beletekinthetünk annak jóformán minden titkába, — és csak olyannak fogjuk találni, mint bármelyik latin provincia városáét.

A lakosság legalsóbb osztályai a rabszolgák, kiket a római törvény soká, nagyon soká csak tárgyaknak tekintett, megengedvén, hogy életük és családjukkal a gazda, a tulajdonos korlátlan szabadsággal rendelkezzék. Legnagyobb tömegekben a császári és magán uradalmakban tartattak, hol olykor-olykor 10—20.000 szerencsétlen dolgozott naponta végső kimerülésig — a nagyúr jóvoltáért. Legtöbbje lánczra verve végzi megszabott kötelességét. Százával, sőt ezrével lehettek e nyomorultak Daciában is, bár aligha oly nagy számban, mint Italiában, vagy a régi, gabonatermelő provinciákban. A kincstári birtokokat itt is ők művelik, s nagy örömmel használják olcsó, jóformán költségbe sem kerülő munkájokat a bérlők is, mint az Aeliusok. A városi, a földesúr palotájában használt vagy alkalmazott rabszolgák élete, nem oly fáradalmas, mint a falusiaké, de sokszor annál keserűbb, közvetlenül szenvedvén uraik, asszonyaik kiszámíthatatlan s határt nem ismerő szeszélyeit, kegyetlenkedéseit. És mégis csak ezeknek volt módjukban helyzetükön javítani, gazdáik jóindulatának, szeretetének megnyerése, vagy gyöngéik ügyes tölhasználása, — de főképen használhatóságok által. Az ilyenek a család tagjainak tekintetének, gyakran együtt étkeztek uraikkal, gyermekeik, különösen ha a tulajdonos házában születtek, együtt neveltettek az úrfiakkal, kisasszonyokkal. E házi rabszolgák — vernae — sok szabadságot élvezhetének, tetszésök szerint vezetheték sokszor a háznak összes ügyeit, dolgait. A tulajdonosok e házi rabszolgák sorsát, jövőjét — saját érdekökben is — lehetőleg biztosítani törekedvén, megengedték nekik, hogy vagyont gyűjtsenek, üzletet alapítsanak, melynek tiszta jövedelméből egy rész a gazda pénztárába folyt, — tőkét gyűjtsenek szabadságuk megváltására. Ha a gazda hivatalt viselt, az alárendelt állomásokat házi rabszolgáinak adományozá, a legtöbb esetben megosztozván járadékaikon. És ezt senki sem tartá törvénytelenségnek, mert a köztársaság idejében is így volt, — a császárok pedig sanctionálták a maguk példájával, midőn cabinetjüknek egész kezelő személyzete rabszolga, midőn ezeket küldik a tartományokba is a procuratorok mellé, a bánya-igazgatóságokhoz s minden pénzügyi hivatalhoz. Ilyen császári

házi rabszolgák Apulumban Antrocius[1] és Callistus,[2] mindketten dispensatorok. És e császári rabszolgák néha döntő szerepet játszának még a birodalomnak életbevágó ügyeiben is. Annál jelentéktelenebbek a városok — servi publici — a templomok, alapítványok s kisbirtokosokéi. A városok szolgái, az útczaseprők, hajdúk stb.

A hivataltviselő császári rabszolgák husz-huszonöt évi szolgálat után fölszabadúlnak még a vidéken is, és mint szabadosok, libertini, élvezik végkielégítésül kapott tőkéjüket, vagy nyugdíjukat. Számuk jelentékeny, különösen Italiában s a latin provinciákban. Apulumban is sokan lehettek, mert több föliratuk maradt fönn. Közéjök tartozott Carpion — tabularius provinciae Apulensis[3] s Avianus subprocurator aurariarum.[4] A fölszabadításokat a magánosok is sürün gyakorlák részint hiúság, részint valódi liberalitás vagy jó indúlatból. M. Aurelius Timotheus és Aurelius Maximus jóvoltáért szabadosuk Eutiches fogadalmi táblát szentel Deus Sol, Invictus Mithra-nak.[5] P. Aelius decurio, pontifex s a collegium centonariorum patronusa (városi tanácsos, főpap, s a takácsok egyesületének védnöke) még családi nevét is átruházza Euthymus-ra;[6] Julia Valeria asszonyságnak szabadon bocsátott rabszolga női: Julia és Junilla az özvegyen maradt férjjel közösen állítanak sírkövet.[7] A szabadosoknak nincsen polgárjoga, s a «latini Juniani» csoportjába tartozók, még nem is végrendelkezhetnek, bárha a legtöbbször lett volna miről, hisz a «libertinas opes» szinte közmondásossá vált. Narcissus, Pallas, Crispinus milliókat és milliókat halmozának össze! És a birodalomban kivülök még sokan büszkélkedhetének ilyen lucullusi vagy crassusi vagyonnal. De a pénzgyűjtés már vérükben volt. Mint rabszolgák megtanulták és megszokták a munkát, s fáradhatatlanul dolgoztak szabadságuknak megnyerése után is, mit sem törődve az előítéletekkel s várva jutalmat, a hasznot, melyet a büszke, a földmüvelésen kivül egyéb megélhetési módot nem igen üző nép bőven adott, s bőven engedett szerezni, nem véve észre, vagy nem akarva látni, hogy az a mindenhez hozzáfogó libertin — ki ügyességével megszerzé szabadságát — útat tör magának a világban is, s ha nem juthat is politikai jelentőségü hivatalokba, eljut a birtokosok pénzszekrényéig, s ha kiürül az, büszkén nézi le, nagy vagyonára támaszkodva, az elszegényedett birtokost. Elhatalmasodásuknak ez volt a nyitja. Tacitus szerint eláraszták Rómának minden tribusát, decuriáját. És aligha volt Apulumban is másképen. A nagy vagyon azonban ha conserválható volt, a libertinek gyermekeinek, különösen ha az apa megtudá kedveltetni magát, lassankint mégis csak megszerzé a polgári életre szükséges qualificátiót. Beteszik őket kisebb-nagyobb hivatalokba,

[1] C. J. L. III. 978.
[2] C. J. L. III. 1029. 1085.
[3] C. J. L. III. 980.
[4] C. J. L. III. 1088.
[5] C. J. L. III. 1109—10.
[6] C. J. L. III. 1208.
[7] C. J. L. III. 1239.

jogakadémiát végeztetnek velök, s ekkor eljuthatnak a legmagasabb jogászi rangokra, mert Hadrianus óta, majdnem egészen az ő osztályukból kerülnek ki a császári főméltóságok; vagy beprotegálták őket a decuriók segélyével az augustalisok közé, s ekkor meghaphatják az ornamenta decurionaliákat, ezeknek kirtokában pedig alkalomadtával beléphetnek az ordoba is, mint decuriók. Septimius Asclepius Hermesnek, Aesculap isten szabadosának e nagy kitüntetéshez már megnyilt az út, mert fölvétetvén a colonia augustalisai közé, megkapá a decurionatus díszjelvényeit.

A szabad embereket nem annyira a közjog, mint a közélet két nagy osztályra választá szét: a szegények, és vagyonosokra — humiliores et honestiores, — s a két rend közötti különbség, ha polgári perekben nem is, de bűnügyekben azonnal kitünt. Amazokat megbotozták, keresztre feszítették, behurczolák az arenába, vad állatokkal való küzdelmekre stb., míg ezek a Lex Porcia védelmét élvezve, még a legnagyobb bűnök esetében is megszabadultak ily kegyetlen lealáztatások és megbecstelenítésektől. Egykoron a szegényekre is kiterjeszté e törvény áldásait, de a mint a peregrinusok nagy néposztálya a polgároknak mindig sűrűbbé és tömegesebbé való adományozása által fogyni kezd, később pedig el is enyészik, a szegényeket nyomják helyökre, s a harmadik században ez átalakulás bevégzett tény, anélkül, hogy az elnyomottakon kívül visszaóhajtaná valaki a régi szelidebb kort. Ezért a birodalomnak, a százmilliót kétségtelenül meghaladó népessége, két, egymástól, a városi közéletben való résztvehetés és a büntetőjog által elválasztott néposztályra oszlott, de a melynek mesgyéi annyira összefolynak, hogy határaik alig különböztethetők meg. Az kétségtelen, hogy a decuriók, hivatalnokok, s a kik tiszteleti állásokat viseltek, a jómódú, teljes joggal biró családok, a honestiores közé tartoznak, míg a plebejusok, a jobbágyok, kézművesek, napszámosok, szatócsok, mindannyian humiliores. Közülök telnek ki a rabszolgák és szabadosok mellett, az állami és városi aprólékos teendők végzésére szükséges alkalmazottak, a templomok, egyesületek szolgái. De a mindennapi kenyér megszerzésének gondja nem igen engedvén választást a megélhetési módok közt, hozzáfognak ők mindenhez, versenyre kelve még a rabszolgákkal is. Az útakon, köztereken, útczaszögleteken fölállított, s napról-napra szaporodó árúsátrak, kunyhók rendesen az övék, hol saját termékeiket vagy mások czikkeit értékesítgeték hasonfeleiknek; — elmennek napszámosoknak, kézműveseknek, kiknek száma a fényűzés és igények növekedtével mindig nagyobb és nagyobb lesz. E nehéz, bár becsületes élet nem igen lévén mindenkinek inyére, a dologkerülők, csavargó színészek, gladiatorok lettek, vagy a nagyurak s gazdagok előcsarnokait áraszták el, mint cliensek, mint élődiek.

E szegény mesteremberek alakíták érdekeik védelmére az ipartestületeket, melyeket mint collegia dendrophorum, utriclariorum, centonariorum, nautarum stb. ismerünk. Személyes oltalmukról patronusok választása által iparkodtak gondoskodni. Apulumban a patronusoknak gyakran sok baj és vesződséggel járó szerepére az előkelő asszonyságok látszanak különös előszeretettel vállalkozni: mint a hatvan éves korában elhalt Aurelia Placentina, kinek sírkövét védencze T.

Aurelius Stephanus állítja «patronae benemerenti» fölirattal.[1] Az ötven éves Cassia Saturnina még végrendeletében is kiköti, hogy sírja fölé cliense Cassia Porticilla emeltessen monumentumot. S a hűséges védencz meg is tevé.[2] Ugyanezt teszik a hálás Ulpius Domitianus és Philetus elhunyt pártfogójuknak Claudia Marcianak emlékére «optima patrona»-nak magasztalva őt.[3]

A humiliores és honestiores között a közvetítő kapcsot az «augustalis»-ok testülete képezi. E félig papi, félig világi rend Augustus császár idejében keletkezik, midőn az imperator birodalmának elernyedt vallásosságát új életre ébresztendő, számos régi cultust elevenít föl, közöttök a Lares tiszteletét az útak találkozási pontjain (compita). A cultust biztosítandó külön papságot alapít, négy-négy papot rendelve Rómának mind a kétszázhatvanhárom városrészébe (vici), kiket a negyedek lakói újra választának minden évben. S ezzel a régi aristocraticus, papi collegiumokkal ellentétül, a népies cultuszok részére plebejus clerust szervezett, kapcsolatban a császártisztelettel, mert a «Lar» a római családban a legelső ős, vagy pedig az, kit a háznépnek leginkább áll érdekében kiválóan tisztelnie. Ily tiszteletben csak a legnagyobb földi úr, a császár részesülhetvén, képe vagy szobra oda helyeztetett a többi «Lar» közé a házi szentélyekben épugy, mint a keresztútakon. Eként az új isteni tisztelet a császári hatalom, méltóság erősítésére, dicsőítésére irányult. És Augustus helyesen számított, mert mélyen behatván az a nép alsóbb rétegeibe, a caesarismusnak oly szilárd s nagyterjedelmü alapot rakott, hogy azt nem ingathaták meg többé sem társadalmi válságok, sem forradalmak. Az új papirend a császár és házának tiszteletére rendelt ünnepélyekkel együtt rövid nehány év alatt annyira népszerüvé lett, hogy Itáliában s a latin provinciákban alig volt önkormányzattal biró város, mely meg ne honosította volna, saját szükségleteihez, igényeihez idomitva át annak fővárosi szervezetét. Jogkörük alapjában a vidéken is ugyanaz, mint Rómában, de sok helyén jelentékenyen kibővittetett, — az pedig általános volt, hogy ők, mint a «Magistri Larium» saját város negyedjök ügyeit vezetik; — azért az ordó által választott előljáróik a «Seviri Augustales» papi minőségökön kivül polgári tisztviselők is, kik a rend és béke föntartói, s békebirák a szegény nép kicsi és nagy bajaiban. E kettős tiszt testületüket a nép előtt nagy tekintélyre juttatván, a misera plebs contribuens szemében nem kisebbek, mint az aristokraták flamenjei, pontifexei. De épen ez a kettős qualificatio hozá oly közel őket az ordohoz, hogy utóbb majdnem egyenrangu testületként szerepelnek. Igy 140-ben, Domitia egyik szabadon bocsátottja 10,000 sesterciust (1000 frt) adományoz az ordo decuriarum s a seviri augustaliumnak, hogy a pénz kamatjaiból minden év februárjának III-ik idusán (=febr. 11.) a decuriók s seviri augustalium közös lakomát tartsanak.[4] Az előnyös vagyoni helyzet pedig elenyészteti vagy legalább is jelentékenyen mérsékeli a teljes civitast élvezők

[1] C. J. L. III. 1229.
[2] C. J. L. III. 1230.
[3] C. J. L. III. 1232.
[4] Jo. Cas. Orellius: Inscriptionum latinarum selectarum amplissima collectio 775. és 3939.

s az augustalisok közti társadalmi különbségeket is. P. Aelius Syrus, kinek módjában volt Aesculapius és Hygianak fényes templomát 30 láb hosszú előcsarnokkal bővíteni ki, kétségtelenül átalános tekintély és köztiszteletnek örvendhetett.[1] Számuk nem lévén meghatározva, sokan voltak mindenfelé. Városunkban sok föliratuk maradt fönn.[2] Sarmizegetusában volt külön templomuk is, melynek restaurálását M. Proc. Niceta duumvir, flamen saját pénzén kezdi meg, de csak fia M. Proclus Regulus decurio stb. fejezi be.[3]

A honestiores közé tartoznak a «possessores» ház- és telektulajdonosok, kiket gyakran meghívnak az ordo tanácskozásaiba is. Ilyenek a «honesta missióval» kitüntetett veteranok, a város által alkalmazott tanítók, tanárok, orvosok stb.

Legmagasabban az ordo tagjai állanak, a tiszteleti és rendes tagok, mint betetőzői a rendiségen alapuló városi szervezetnek. Amazok a város patronusai előkelő nagyurak, kik a városért már sokat tettek, vagy még sokat tehetnek. S e czimet megtiszteltetésnek tekinték még Róma senatorai is. Számuk nincs meghatározva. Az italiai Canusiumnak Kr. sz. u. 223-ban készített albumán harminczketten vannak, s clarissimi viri, tehát senatorok mindannyian.[4] A patronatust a decuriók gyülése adományozza, a duumvir = polgármester előterjesztésére: Genetiva Juliában szavazattöbbséggel, ha legalább 50 decurio van jelen,[5] míg Malacaban a tanácsurak kétharmadának kellett a fontos ülésben résztvennie.[6] A választás eredményét erre kihirdeték, s ha megerősítette a császár, ugy lehetőleg fényes küldöttség nyujtotta át a díszoklevelet.

Apulumnak eddig csak egy patronusát ismerjük P. Aelius Marcellust, az Aeliusok messze elágazó hatalmas családjának előkelő tagját, kinek befolyása és jótékonysága messze túl terjedvén a provincia határain föliratunk szerint[7] ő egyuttal «patronus civitatium Foroflaminiensium Fulginatium et Iguviorum» is. Hivatalos cime vir egregius — tehát nem senator. De találkozunk e nagy családból senatori rangu főúrral is. Ez P. Aelius Gemellus, vir clarissimus, ki sokat, nagyon sokat tehetett a város szépítésére, a közjóllét emelésére, ki semmi áldozattól sem riadva vissza, saját költségén épít a nagy közönség használatára közfürdőt,[8] s midőn azt fölavatják, oltárt szentel Fortunának.

A senatori rangúak Róma város polgárai mindnyájan, s mint első birodalmi rend, a császár közvetlen főnhatósága alatt állanak. Utánuk a lovagok következnek, s osztályuknak feje, a legelső lovag, mindig a trónörökös. Rendjök nem lévén Rómához és Itáliához kötve, el van terjedve az egész imperiumban, és a provinciában ők teszik a sajátképi aristocratiát. Eredeti censusok

[1] C. J. L. III. 976.
[2] C. J. L. III.: 976., 986., 1079., 1082., 1084. 1126., 1162.
[3] C. J. L. III. 6270.
[4] C. J. L. IX. 338.
[5] Genetiva Julia art. 97.
[6] Malaca art. 61.
[7] C. J. L. III. 1180.
[8] C. J. L. III. 1006.

elég magas volt, de a hosszantartó polgárháborúk, a Nero halálat követett véres zavarok idejében tömérdek selejtes elem csúszott közéjök, szabadosok, sőt rabszolgák is, úgy, hogy a császárság első századának leteltével, osztályuk már teljesen elveszti tekintélyét. A széles, vastag aranygyűrűt viselheti minden némi társadalmi súlylyal biró ember, s használhaták e czimet az egykor gazdag lovagi családok gyermekei is, anélkül, hogy valaki kereste volna censusukat. De a császároknak aristocraticus politikája nem szivesen nélkülözvén a régebben oly tisztességes elemekből állott rendet, ujat szervezett helyette, «equus publicus»-szal tüntetve ki a személyes érdemeket szerzett s a törvényes adóalapot kimutatni tudó birtokosokat. Ez új osztály szigorúan lustráltatván, tekintélyében napról-napra nőtt, s az equus publicusszal birók sohasem mulasztják el föliratokban e minőségük megemlítését. Apulum gazdagságát illustrálja tehát, ha gyakran találkozunk e czimmel. Viselői tekintélyes emberek mindnyájan. P. Aelius Strenuus Augustus oltárának papja, Sarmizegetusa volt polgármestere és augurja; e papi tisztet viselte Apulumban is; Drobeta város tanácsosa; az apulumi ácsok, hajósok, takácsok egyesületének védnöke, s az állami uradalmak, sóbányák és vám bérlője.[1] P. Aelius Antipater Julianus Genialis, Apulum tanácsosa, quinquennalis polgármestere.[2] Sokan vannak az egyszerü lovagi rangúak is — eques Romanus, és közülök többen tekintélyes állásokat töltenek be, mint: P. Aelius Julianus Apulum flamenje és polgármestere;[3] P. Aelius Rufus ugyanaz;[4] P. Aelius Silvanus polgármester, sacerdotalis, s hivatalos czime vir egregius;[5] T. Varenius Sabinianus, mint lovas leszolgálván katonakötelezettségét, flamen Laurentinus lesz, ugyanez Sarmizegetusában, Apulum, s a fővárosnak tanácsosa;[6] C. Numm. Certus Apulum augurja, a collegium fabrum és dendrophorum patronusa.[7]

A városi főhivatalokat viselt polgárok a quinquennalis duumvirek, duumvirek aedilisek, quaestorok, ha megválasztatásukig nem voltak tagjai a tanácsnak, úgy évök lejárta után ők is azok lesznek — hivatalból. Hasonlóan a főpapok, kik a császár oltárának papjain kivül — előbb mindnyájan városi tisztviselők.

Ez érdemes urakból álló sorozatot az egyszerű — hivatalt még nem viselt decuriók — pedani, miként a cunusiumi album nevezi őket — zárják be. Közöttük veteránokat is találunk: C. Sentius Flaccust a Legio XIIII Gemina Martia Victrix veteránja;[8] A. Manlius Verust — a XV-ik legio kiérdemült signiferje:[9] s L. Valerius Rufust, a nyugalomba vonult consuli beneficiariust.[10]

[1] C. J. L. III. 1209.
[2] C. J. L. III. 1104.
[3] C. J. L. III. 1182.
[4] C. J. L. III. 1213.
[5] C. J. L. III. 1207.
[6] C. J. L. III. 1198.
[7] C. J. L. III. 1217.
[8] C. J. L. III. 1196.
[9] C. J. L. III. 1478.
[10] C. J. L. III. 1485.

Az Ordoba van egyesítve eként a város lakosságának színe-java, szellemi és vagyoni aristocratiája, az egyetlen tényező, mely valódi hatalmat gyakorol a város összes ügyeiben, — részint mint kezdeményező, rendelkező s végrehajtó, részben pedig mint ellenőrző közeg. Nagyon helyesen ítéli meg tehát I. Justinian császár a birodalomnak régi szervezetét, midőn egyik novellájának bevezetésében így ír: «Az államunkat alapító férfiak szükségesnek tarták, hogy a városok közügyeit a zárt testületbe egyesített tekintélyes polgárok — viri nobiles — igazítsák.»

XVII. A LAKOSSÁG NEMZETISÉGI VISZONYAI.

Róma aristocraticus szervezetének rendkívüli erejét, életképességét, legjobban az bizonyítja, hogy keretében békésen megfért egymás mellett oly tömérdek nemzetiség, sőt együvé tartozónak tekinté magát, s érzé mindannyi a percztől kezdve, midőn Traján a birodalomnak utolsó európai szerzeményét, a világ minden részéből ide parancsolt telepesekkel benépesíté, pótolva a régi lakosságot, melyet a véres háborúk annyira megritkítának, hogy föltünt még az ellenségeik pusztulásával édes-keveset törődő rómaiaknak is. A gyarmatosítás, betelepítés megadóztatá világrészünknek jóformán minden népét Brittaniától, Belgicától Hispaniáig, a Fekete- sőt Kaspi-tengerig. S a milyen tarka a polgári lakosság, époly vegyes a helyőrség. A legiók: a XIII-ik Gemina, az V-ik Macedonica főhadiszállásaik területén, amaz Pannoniában, emez Moesiában soroztatván, áthelyezésük alkalmával kelta, thrák elemekből állanak, s a tartománynak katonai főpontjain állomásozva, a római haderőnek társadalmi hatásánál fogva is fontos, és csak válságos pillanatokban mozgósított magvát képezik, míg a segédcsapatok a folyton mozgatható, s a szükséghez képest a fenyegetett területekre helyezett véderőt, a tényleges működésben lévő sereget. És ez a rómaiaknál egyenlő a harczra való teljes készültséggel. Legnagyobb részök már a hódítás alkalmával rendeltetvén Dáciába, Traján onnan válogatá össze ezredeiket, honnan épen lehetett. Ezért a különös jelenség, hogy békés egyetértésben találjuk egymás mellett a britt és ituraeai, a germán és mór csapatokat, a batav és numidiai lovasságot.

A Kr. u. 43-ban meghódított, de még Titus és Domitian alatt is lázongó Brittannia fegyverfogható, erőteljes, harczkedvelő népét a császárok nagy előszeretettel ujonczoztatván, csapataikat a messze fekvő, s állandóan tekintélyes haderőt igénylő tartomány békéje érdekében rendesen külföldön alkalmazák, ott'

hol a bennszülöttek nem fajrokonaik, hol a folytonos elfoglaltság nem hagyott időt nekik csöndes ábrándokra, melyeknek mindig nyomában jár a majdnem legyőzhetetlen honvágy, hűvös völgyeik, zordon bérczeik után. Trajan a polgárjogot kapott brittek első cohorsát (Cohors I Brittanica miliaria civium Romanorum) az alsó-kosályi táborban helyezi el;[1] egy kissebb osztályuk pedig Germizarában (Al-Gyógy) állomásoz.[2] Csapatjuk a második század végeig tartózkodván itt, veteránjaik a Szamos és Maros partjairól aligha térnek vissza többé nagy szigetjökre, hová csak ifjúságuk emlékei fűzék őket, míg Dáciához a férfikor keserves küzdelmei, talán dicsősége köték, családjaik s ama kis ház és darabka föld, melyet a caesarok kegyelme adott nekik, midőn hosszú huszonöt vagy harmincz év után letéve fegyvereiket, csöndes nyugalomba vonulnak. Galliai fajrokonaik is kezdettől fogva szolgálnak a tartományban. Hadrián 129 márczius 22-én bocsátja el veteránjait.[3] És e derék keltákat teljesen ide szoktatván a viszonyok; első cohorsuk az ő ivadékaikból ujonczoztatik s «Dacica» melléknevet kap,[4] később pedig lovasságukat a pannonokkal,[5] majd a bosporusiakkal[6] osztják egy ezredbe (ala). Igy lassankint jelentékeny polgári elem képződhetett, mely befolyást gyakorolt a közéletre is. A Gallia Belgicából származott T. Fabius Ibliomarust Apulum canabaja decuriónak választja.[7]

Déli szomszédjaik az iber hispanok már tömegesebben vannak, — talán a hispan eredetü hódító azzal is ki akará fejezni spanyoljai iránt való előszeretetét, hogy föltünő nagy számban alkalmazza őket az új tartományban, melynek megszerzését világeseményként ünneplék az egykorúak. Hispania őslakói, az iberek törzsének nyelve az eddigi kutatások alapján még nem sorozható be a főnépcsaládok közé, csak annyi a bizonyos, hogy nem tartozik az árjákhoz, mert ragozó. Hajdan jóformán átalános volt az egész félszigeten; csak a déli partokon Cadix és Granada között uralkodott a punoké, — de befolyásuk a rómaiak előhaladásának arányában csökken s lassanként el is enyészik, majdnem nyomtalanul, a nélkül, hogy észrevehető befolyást gyakorolt volna a bennszülöttekre. Annál jobban hatottak az éjszakról, Aquitania és Gallia Narbonensisből betóduló kelták. Némely területeket annyira amalganisáltak, hogy az imperiumban átalános lőn a keltiber elnevezés. És ez talán még elősegíté a latin civilisátió terjedését, mert a császárság idejében csak elszigetelt vidékeken maradt fönn a régi nyelv és nemzetiség. Az iberek sötétbarnák, mint déli szomszédjaik Éjszak-Afrika népei, s élesen elütnek a magas termetü, legtöbbször szőkehajú és kékszemü keltáktól; életmódjukban rendkivül mértékletesek; dolgozni nem szeretnek, modoruk büszke és méltóságos; ravaszok, még ha müve-

[1] C. J. L. III. 821, 829.
[2] C. J. L. III. 1396. Numerus Brittanorum.
[3] C. J. L. III. Honesta missio. 33.
[4] C. J. L. III. H. M. 40.
[5] C. J. L. III. H. M. 44.
[6] Torma Károly: Római katona elbocsátó levél Maros-Kereszturról. Arch. Értesítő. 1886. 317. l.
[7] Domo Augusta Treverorum. C. J. L. III. 1214.

letlenek is; a védelemben vitézek, kitartók, a guerilla harczban páratlanok, míg nyilt ütközetben majdnem használhatatlanok. De Trajánnak épen ilyen népre volt szüksége, hogy a hegyekkel borított és számos apró törzs által határolt Dáciát kellően megvédhesse. És ezért majdnem kivétel nélkül a mindig veszélyeztetett határtáborokba helyeztetnek el. A Magyar-Egregy (Szilágym.) közelében épült castrumban a Cohors I Hispanorum Pia Fidelis állomásoz.[1] Kolozsmegye éjszak-nyugoti határszélén Largianában a Cohors II Hispanorum[2] s ugyancsak eme cohors néhány centuriája (század) vezényeltetett Ampelumba (Zalatna);[3] Potaissa (Torda) közelében a Cohors I Ulpia Hispanorum miliaria Civium Romanorum;[4] Udvarhelymegyében Enlakán a Cohors III Hispanorum equitata[5] s a Cohors IIII Hispanorum őrzi a tartomány belsejébe vezető hegyi útakat;[6] a mai Hunyadvármegye területén Germizarában (Al-Gyógy) az asturok alaja állomásoz;[7] Micia fontos castrumát, mely a marosi közlekedést s az Érczhegységbe nyiló völgyeket biztosítá, a campaganok könnyü csapatjai tarták megszállva, kissebb osztályaiak pedig szét vannak szórva az egész vidéken.[8] E cohorsok és alak majdnem kivétel nélkül kezdettől fogva tartózkodván Dáciában, a latinságnak buzgó támogató és terjesztői lehettek ivadékaikban is, terjesztői a római műveltségnek, melyet egyenesen hazájokból hoztak, mert csapatjaik minden valószínüség szerint hazulról rendeltettek a guerilla harczokban annyira bővelkedő dák háborúkba, a győzelem kivívása után pedig a helyi viszonyokra való tekintettel itt hagyattak helyőrségekül. Igy véteránjaik is ide telepíttettek, kiknek megürült helyeit első sorban fiaikkal tölték be, és csak azután, ha nem telt ki így a kellő számú ujoncz, soroztattak esetleg helyőrségük területén. De ez a gyakorlat, mint fönnebb említém, nem átalános. A segédcsapatok hiányai legtöbbször saját hazájokból egészíttettek ki.

A hadászatilag fontos pontokat a hispánok mellett leginkább germánok védelmezik, s csapataik kivétel nélkül Alsó-Germaniából származnak. Certiában (Romlot) a Cohors I Batavorum miliaria állomásoz,[9] egy lovas ezredük pedig az Ala I Batavorum miliaria talán Krassó-Szörény megye területén.[10] Népük a Rajna deltájában lakott s Julius Caesar vagy Drusus csatolá területüket a birodalomhoz — békés úton, és ők, fajrokonaik nagyobb részétől eltérően, hűséges jó alattvalók. A kormány nagy kiváltságokkal viszonozza loyalitásukat, teljes adómentességet ad nekik, de másfelől rendesen ujoncztat is, és a batavok fegyverfogható ifjusága, majdnem kivétel nélkül, katonáskodik. Csapatjaiknak

[1] C. J L III. 6283; H. M. 25, Kr. u. 110.
[2] C. J. L. III. 843.
[3] C. J. L. III. 1294.
[4] C. J. L. III. 1627; H. M. 25, Kr. u. 110.
[5] C. J. L. III. 946, 6257.
[6] C. J. L. III. 945, 948. Torma K. Arch. Ért. 1886, 317. l.; H. M. Kr. u. 158.
[7] C. J. L. III. 1393.; H. M. 40; Kr. u: 157.
[8] C. J. L. III. 1342, 43, 1377, 78, 1380.
[9] C. J. L. III. 839.
[10] Torma K. Arch. Ért 1886. 317. l.

tisztjei korábban szintén saját nemzetbeliik voltak, különösen nemeseik, de Civilis forradalma óta Vespasian itáliai tiszteket alkalmaz, s cohorsaikat Germanián kivül helyezi el. Ezt a politikát követi Trajan is, mert a Legio I Minerviával a római diadaloszlopon is föltüntetett germánokat vezet Decebal ellen. Bérczeink között csapatjaik kétségtelenül époly vitézül harczoltak, mint egy emberöltővel előbb Neró alatt Brittaniában, — s e vitézség, de állandó hűségük is, nem véve figyelembe a politikát, elég indokot szolgáltatott a hódítónak arra, hogy hadosztályaikat rendes szolgálatra is Daciában hagyja. Velük együtt katonáskodtak az ubiak Ad Mediam (Mehádia) castrumában,[1] s a tungroknak egy lovas osztálya Alsó-Ilosván.[2]

A germánok déli szomszédjait, a kelta vindelicieket Miciában a Cohors I. Vindelicorum képviseli.[3] Ezredük, ugylátszik, állandóan itt maradt, mert Antoninus Pius 157. deczember 13-án bocsátja el veteránjaikat.[4] Meghonosultak tehát ők is. A sajátképi Raetia már jóval nagyobb contingenst szolgáltatott. Apulumban a Cohors I. Alpinorum equitata említtetik,[5] Miciában pedig a Cohors I. Alpinorum.[6] E két csapat eredetileg talán Raetia őslakóiból szerveztetett, kik a császárság idejében is megtudák tartani rejtett völgyeikben ősi civilisatiójukat, s az etruskokkal rokon nemzetiségüket. Az alpok déli völgyei Itáliának közvetlen befolyása alatt lévén, korán romanisáltattak, s e ténynek ad kifejezést a Trajan császárnak 110. február 27-dikén kelt honesta missiójában előforduló elnevezés: Cohors VII. Rhaetorum Civium Romanorum.[7] A teljes polgárjogot élvezett polgárok fiaiból ujonczoztatott tehát e csapat, és elbocsátott legénysége Daciában, az eleintén még igen gyér polgári elemet szaporítá, midőn veteránjai nyugdíjukkal letelepedtek a gyorsan fölvirágzó városokba. Előnyös helyzetük ősi hazájukból is sokat csalhatott ide, mert föliratainк oly raetiai polgárok emlékét is föntarták, kik nem a nemzeti cohorsokban, hanem a birodalmi hadseregben szolgáltak. Igy a Galeria Tribusba tartozó cluniai T. Julius Leuganus, a Legio XIIII. Gemina Martia Victrix veteránja s Apulumban a XIII-ik legio Canabájában tartozkodó polgárok templomának őre.[8] Betelepedésük tehát 180 előtt történt.

A Dáciával jóformán határos Pannoniát is igénybe vevé a római hadvezérlet a tartomány helyőrségének első szervezése alkalmával. Pannonia lakossága kelta származású, s egyik főtörzsük «boj» nevet viselt. Róluk nevezte el Strabó és Plinius Mosony, Soprony és Vasvármegyék vidékeit a «bojok pusztaságának -- deserta Bojorum», állítván, hogy Burivista dák király teljesen megsemmisítette volna e hatalmas népet. De ez aligha igaz, legalább nem ily

[1] C. J. L. III. 1571. Cohors I Ubiorum.
[2] C. J. L. III. 788. Ala I Tunororum Frantiniana és 793. Ala I Tungrorum.
[3] C. J. L. III. 1343.
[4] C. J. L. III. H. M. 40.
[5] C. J. L. III. 1183.
[6] C. J. L. III. 1343.
[7] C. J. L. III. H. M. 25.
[8] C. J. L. III. 1158.

mérvben. Itt vannak a bojok még később is, s velük együtt sok törzsrokon nép. Szintoly kevéssé irták ki őket a rómaiak, lázadásuknak leveretése után (6—8. Kr. u.), mert hiteles irók, de a közvetlen jelenből merítő föliratos kövek is számos kelta népet említenek még másfél, sőt két századdal később is. Csak Ptolemaeus névsorára utalok, ki itt-ott még határaikat is kijelöli. A bojok Kr. u. 140. körül Ausztria szomszédságában, talán Vasmegyében laknak, s ha L. Volcatius sirköve igazat mond, ugy még némi önállóságot is élveznek. [1] És keltaságuk is kétségtelen. Legalább Strabo határozottan állítja. A másik nevezetes néptörzs, mely Pannoniát lakta, az aravisc volt. Az «isc» végzet szintén kelta eredetre vall. Az araviscok, ha Ptolemaeus adatait helyesen vonatkoztatom, a Duna mentén laktak együtt a hercuniatokkal. A Dráván túl a skordiskok telepedtek meg. A breukokat névszerint is megemlítik Dácia föliratos kövei. Pannonia területén az elsoroltakon kivül lakhatott még számos más nép is, de az irányadó törzsek mégis csak a kelták voltak, s ha a rómaiak nem nevezék Pannoniát is Galliának, úgy annak oka valószínüleg az, hogy előbbit, mint gyűnevet már itt találták. És így az emlékeinkben megnevezett pannon csapatokban keltákat, bár részben talán romanizált keltákat kell sejtenünk. Hadaiknak legnagyobb része a Maros mentén táborozik: Apulumban az Ala II. Pannoniorum, [2] Miciában pedig az Ala Pannoniorum; [3] Sarmizegetusában az Ala II. Pannoniorum végzi a helyőrségi szolgálatot. [4] De constatálhatók nyomaik a polgári elemek köreiben is: igy Apulum föliratai közt Claudia Savaria sirköve olvasható. [5] Napocaban pedig a vindobonai eredetü Aurelius Umbrianus szentel fogadalmi oltárt Vénusnak. [6]

Moesia romanizált részeiből csak polgári elemet adott. Sarmizegetusában Aurelius Constantius viminaciumi decurio telepszik meg. [7] Potaissában pedig az Alsó Moesiában született Aurelius Zosimust és fiait találjuk. [8]

A Duna jobb partjának alsó részét a Margus (Morava) mindkét partja és a Haemus közt eltèrülő hegyvidéket, s a Havasalföldet thrákok lakták; elárasztva éjszak felé Dáciát, délen pedig a Bosporuson túl Bithyniát, Phrygiát. Nem oknélkül mondja tehát Herodot, hogy e nép a hindúké után a legnagyobb az egész világon. És mégsem jutott nekik döntő fontosságú szerep a világtörténetben. Nyelvökkel együtt kihalt nemzetiségük is, alig hagyva nyomot maga után. Törzsüknek jellegét az elmosódott régi adatok alapján majdnem lehetetlenség reconstruálni, s teljes bizonyossággal csak annyit mondhatunk, hogy kitünő katonák, kik harcziasságuknak számtalan bizonyítékát adák, a peloponnesusi

[1] L. Volcatius . . . praefectus Ripae Danubii et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum . . . Katonesics I. k. 388. l. 133-ik fölirat.

[2] C. J. L. III. 1100.

[3] C. J. L. III. 1375.

[4] C. J. L. III. 1488.

[5] C. J. L. III. 1222. Sabaria = Szombathely.

[6] Vind(obona) oriundus. Vindobona = Bécs. C. J. L. III. 864.

[7] C. J. L. III. 1474.

[8] C. J. L. III. 914. Ex Moesia inferiore nati.

háborúk és Nagy Sándor hadjárataitól kezdve a caesarokig, akár az ó-kor legnagyobb hódítója, akár a rómaiak ellen vagy mellett küzdöttek. A vidékeiken divatozó, orgiasticus, vad és mégis nagyszerű isteni tisztelet is nemzeti sajátságuk talán, melyet oly érdekessé és bizarrsága daczára is oly vonzóvá tettek a rózsákká fejlett ifjú leányok által, tavaszkor, éjszakánként, fáklya fénynél tartott ünnepélyek; majd a férfiak szertartásainál az ének, a zajos, bódító zene, a pattakként omló bor és vér, melyek végletekig izgaták a szenvedélyeket. A fölséges és rettenetes Dionysos is thrák istenség, és a görögök, rómaiak midőn elfogadák őt Olympjokon, meghonosították szertartásait is. Törzseik a hódító caesarok kormányaival jó ideig nem tudván megbarátkozni, sokat küzdöttek, lázongtak ellene, de végre is beleszokván lassan a változhatatlanba, föltétlen hivei lőnek Rómának. Optatianaban (Zutor) az Ala I. Thraecorum állomásoz.[1] Antoninus Pius a Cohors I. Thraecum Sagittariorum (íjászok) kiérdemültjeit 157. deczember 13-án[2] s 158. julius 8-án bocsátja el;[3] ugyancsak ő, meg nem határozható évben a Cohors VI. Thracum kiszolgált legénységet.[4] E csapatok, úgy látszik, a szorosabb értelemben vett thrákok között újonczoztattak, mert egyik törzsük — a bess, külön megneveztetik[5] a honesta missioban, melyet Hadrianus márczius 22-én adott ki 129-ben.[6] És e csapatok aligha éltek úgy Dáciában, mintha idegenben lennének. Hiszen fajrokonaik, a dákok, a hódítás daczára is megtarták nemzetiségöket. Veteránjaik révén, de a hivatalos telepítés és önkéntes telepedés útján behatolván a polgári népesség rétegeibe is, jellegzetes neveik többfelé constatálhatók: Sarmizegetusában Lon. C. Salara Mithrának áldoz,[7] C. Sextus Atta Mercuriusnak;[8] Apulumban Flavius Attalus Sule (?) dák vagy thrák isten tiszteletére váltja be szerény táblácskán fogadalmát;[9] ugyanitt egy bánatos anya közös sarcophagba helyezi tizenhárom éves leánykáját Januaria Pupat és kilencz éves fiát.[10] Megtaláljuk a besseket is. Szamosujvárott Aelius Diaiest fia Aurelius Ditugenius temeti,[11] Apulumban Mucasenus Cesorinusnak, neje Rescu Turme Soie állít sirkövet,[12] a fővárosban pedig Julia Bessa és férjének föliratát olvashatjuk.[13]

Megtaláljuk Dáciában a thrákoknak bosporusi testvéreit is. Apulumban az Ala Bosporanorum,[14] Miciában pedig az Ala I Bosporanorum szolgálja a Caesarokat.

[1] C. J. L. III. 849.
[2] C. J. L. III. H M. 40.
[3] Torma K. Arch. Ért. 1886. 371. l.
[4] C. J. L. III. H. M 44.
[5] Cohors III. Flavia Bessorum.
[6] C. J. L. III. H. M 33.
[7] Torma Károly: Inschriften 30+16. V. ö. Király P.: Sarmizegetusai Mithraeum 32. l. 96. sz
[8] C. J. L. III. 1435.
[9] C. J. L. III.. 1156
[10] C. J. L. III. 1236.
[11] C. J. L III. 835.
[12] C. J. L. III. 1195.
[13] C. J. L. III. 1438.
[14] C. J. L. III. 1197.

A Balkán-félsziget nyugati részét, a thrákokkal párhuzamosan az illyr. néptörzs foglalá el, melynek utódjai, az albanok, még most is élnek, ép oly gondot okozva néha az európai diplomatiának, mint egykor őseik a rómainak. Népök az indogermánok nagy családjába tartozik, rokona a görögnek, de aligha közelebbről, mint a kelták a latinoknak. Erőteljes déli faj; barna arczszínök eléggé igazolja a meleg égalj alól való származásukat. Józan, mértékletes, büszke emberek; főfoglalkozásuk a marhatenyésztés, a földművelést nem szeretik, de annál kitünőbb katonák. Politikai fontosságra csak skodrai királyságuk jutott, de Róma erős karja leveré ezt is már Hannibál háboruit megelőzőleg, tehát előbb, hogysem romboló hatását érvényesíthette volna. A város építésének hatodik, hetedik évszázadában pedig megszállván az egész partvidéket, Istria és Scutari között is, az illyrek teljesen háttérbe szorulnak, vissza a félsziget belsejébe, hova csak Augustus fegyverei hatnak el, midőn szervezi Illyria névvel az ujonnan meghódított területeket. De nem sokáig maradtak békében. Kr. u. 6-ban általános lázadásban törnek ki, s a birodalom csak egész erejének megfeszítésével tudja legyőzni az óriás arányokat öltött mozgalmakat. Nemzetiségüket azonban nem érinti, s a mai Bosnia, Szerbia déli részei, de mindenek fölött Albania lakossága megtartá faji jellegét a császárok korában is. Ez azonban csak a civilizatiótól való teljes elmaradás árán történhetett. A partvidék másképen sokkal szerencsésebben fejlett. A görög kereskedők, szülőföldjükhöz legközelebb eső területen, Apolloniát (Valona mellett) s Dyrrachiumot (Durrazzo) megalapítják ugyan, s betelepítettek nehány szigetet is, de az éjszakra fekvő részeket már italiaiak szállották meg, oly tömegesen, hogy a gyarmatosok jelentékeny szerepet játszottak Caesar és Pompeius harczaiban. Augustus önkormányzati joggal ruházván föl városaikat, Dalmatia gyorsan fölvirágzott, míg a hajdan oly hatalmas görög emporiumok elhanyatlának, s ezzel félbeszakadt a déli illyrek hellenizálása is. Annál nagyobb mérveket öltött az éjszakiak ellatinosodása. A civilisatio is gyorsan terjedt s a béke műveihez szoktatott bennszülöttek kitünő kereskedők, iparosok, munkások lesznek. Ők művelik Bosniának gazdag vas- és érczbányáit, s oly tökélyre fejlesztik iparágukat, hogy a birodalom legkiválóbb bányászaiként említtetnek. Ezért telepíté őket tömegesen már Trajan a bőtermésű dáciai Érczhegységbe, itt Arany, Potaissa (Torda) vidékén só és kő, Sarmizigetusa szomszédságában pedig márványbányászokul alkalmazva életerős, kitartó munkásaikat. Főtelepük alburnus Maior (Vöröspatak) volt, a «Vicus Pirustarum», hol külön főnök alatt éltek, ha vonatkoztatható reájuk T. Aurelius Afer ampelumi fölirata, melyen dalmatának mondja magát és «princeps adsignatus»-nak «ex municipio Splono.« [1] Főiparáguk itt is a bányászat, melyet részben mint bérlők, részben mint jobbágyok űznek. De vannak közöttük önálló bányabirtokosok is. A vöröspataki viaszos lapok élénk világot vetnek társadalmi és magánviszonyaiknak jóformán minden ágára. Idegen, kemény hangzású nemzeti neveikről könnyen fölismerhetők: Aurelius Epicatius

[1] C. J. L. III. 1322.

családjával,[1] Aurelius Aculucmus fiaival: Aur. Basianus és Dasius-szal Potaissában lakott;[2] Apulumban Marius Cerdo,[3] Crescentius Plator,[4] Verzovia Saturnina, kinek fia már római lovag,[5] Mammulo, Ulpius Clonus s az ifjabb Mammulo;[6] Sarmizegetusában P. Aelius Themes,[7] Aelia Andena, Aelius Macrinus, Epidianus, Epidius;[8] Drobetaban Ulcudius Bedari, Sutta Epicadi.[9] Álljon itt még nehány név az alburnus-maiori (Vöröspatak) viaszos lapok alapján összeállított jegyzékből is: Anduenna Batonis;[10] Annesis Andunocnes,[11] Bato Pr . . . . ri Toves,[12] Cerdo,[13] Mico,[14] Geldo,[15] Titus Beusantis qui et Bradua,[16] Planius Verzonis Sclaies,[17] stb. Neveik tehát egy-kettő kivételével latinositvák, a mi arra mutat, hogy Illyriának romanizált részéből, tehát Dalmatiából kerültek ide. Szolgáltak mint katonák is. Hadrianus császár 129 márczius 22-én bocsátja el az Ala Equitum Illyricorum s a Vexillatio Equitum Illyricorum veteránjait.[18] Képviselve vannak a dalmaták is: Apulumban jaderiek[19] s aequumiak,[20] Ampelumban salonaiak[21] tartózkodnak.

Dalmátia és Macedonia határa, határa kelet és nyugotnak, a latinság és görögségnek is, a két nagy cultur elemnek, melyek itt békésen, kölcsönösen jótékonyan hatva állanak egymás mellett, bár utóbbinak fejlődése nem tart többé lépést az ifjabb testvérével a latinsággal, mely fegyvereivel és szellemének mérhetetlen erejével meghódítja a földközi medenczének mindkét partját egész Hercules oszlopáig, — meg egész Európát. De annál nagyobb a hellenismus hatása keleten, melynek befolyása elől a hatalmas nyugoti colossus sem tud de nem is akar elzárkózni, mióta elfoglalá Ázsiát.

A hellenismus átalános fontosságú tényezőként Kr. e. a VI-ik században lép föl, s akkor oda mutatott minden jel, hogy a görögök kezében leend a világ jövője. Gyarmataik elárasztá a földközi tenger partjait, a kereskedelmet

[1] C. J. L. III. 920.
[2] C. J. L. III. 918.
[3] C. J. L. III. 1077.
[4] C. J. L. III. 1162.
[5] C. J. L. III. 1217.
[6] Goos J. Archaeologische Analekten. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde XII. k. 169. l. 5.
[7] C. J. L. III. 1472.
[8] C. J. L. III. 1488.
[9] C. J. L. III. 1585.
[10] C. J. L. III. c. 3.
[11] C. J. L. III. c. 6
[12] C. J. L. III. c. 5.
[13] C. J. L. III. c. 3.
[14] C. J. L. III. c. 6.
[15] C. J. L. III. c. 1.
[16] C. J. L. III. c. 10., 11.
[17] C. J. L. III. c. 6.
[18] C. J. L. III. H. M. 33.
[19] C. J. L. III. 1200.
[20] C. J. L. III. 1223.
[21] C. J. L. III. 1323.

hajóik közvetíték, s ha leghívebb szövetségesük a pharao átvágatja vala a suezi földszorost, és képes érvényesíteni nagyhatalmi állását a keleti világrészben is, úgy a görögök előtt megnyilt volna egész Ázsia. De ez nem történhetvén meg, egyelőre csak a kis-ázsiai és syriai partokra valának utalva, hol az Assyria bukása után alakult királyságok uralkodói, ha meghódítják is városaikat, s ellentállanak — néha túlságosan nagyralátó aspiratióiknak, nem érinték nemzetiségüket, sőt ápolják műveltségüket, meghonosítják vallásukat, intézményeiket még birodalmaiknak belsejében is. A lydiai fejedelmek számtalan görög templomot alapítanak s ajándékoznak meg pazar bőkezüséggel. Delphi Croesustól kapja legértékesebb kincseit. E pompás és sok reményt keltő idyllnek Kyros vet véget, midőn 546-ban megdönti a leggazdagabb király trónját. A vendéglátó, bőkezű, kegyes uralkodó helyét perzsa satrapa foglalja el, ki egyformán követeli s hajtja be az adót mindenkitől. A görögök erre fölkelnek, de szabadságharczuknak vége romlás, pusztulás és a nagy király uralmának teljes megszilárdulása.

Még nagyobb veszteség volt reájok nézve Egyptom eleste. A görögök támogaták ugyan a pharaot, de a perzsák százezreivel nem tudván megmérkőzni, ellenséges hatalom kerül fölényre a Nilus mellett, Syriában, Kis-Ázsiában, mely gátolni igyekszik mindenhol a hellenismus terjedését. Később jobbra fordulnak a viszonyok. A győzők megismervén a legyőzötteket, szabad tért nyitának nekik, s a görögök otthonosak lesznek a «nagy király» palotájában is. És Darius Hystaspes a skythák ellen indított nagy vállalatára már a görögök együttes támogatását veheti igénybe! Ez az érintkezés azonban nem volt benső, csak az önző óriás szeszélyes barátsága, melynek közönként meg-megújuló ellenségeskedéssé kellett válnia s elkeseredett harczokká. És ennek daczára a jó barátság évei dús hasznot hajtának a helleneknek, a viszályokéi pedig sohasem tevék kiegyenlíthetetlenné az ellentéteket. A görög tudományosság, szellem, ügyesség mindenhol érvényesülhet, szabadon gyakorolják még vallásukat is, mert Ahura-Mazda nem irigyli Zeus olymposi trónját, sőt megengedi, hogy az idegen, de hatalmas istenségnek barátságát keressék a nagy király, mint alattvalói. Datis háromszáz font tömjént égetett el a delosi nagy oltáron.

Az Ázsiában és Áfrika éjszakkeleti részében lakó görögöket ez alattvalói viszony, ha teljes békében részesíté is, és városaikat a nyugalmas fejlődés áldásaiban, nem elégítheté ki, hisz a műveletlenség és műveltség, a szolgaság és szabadság annyira ellentétes elemek, hogy lehetetlenség azokat kiegyeztetni. Nem is kisérték meg egyik oldalon sem. E megalázó helyzetnek macedoni Nagy Sándor vet véget, midőn sasként csapva Ázsiára, meghódítja az Achaemenidák birodalmát. A görögök mint megváltót, s az egyetemes Hellas megalapítóját üdvözlik. Örömük csalódás volt. Sándor sem adott köztársasági szabadságot! De nem is adhatott keleten. Ázsiában a szabadság üvegházi növény, mely az apathiába merült, az önállóságot nem ismerő népek között nem verhet gyökeret, melyet nem élvezhettek ott a görögök sem, mert egy akaratnak, Nagy Sándorénak kellett engedelmeskedniök, hogy a király óriási alkotása: a görögség világuralma megszilárdítható legyen. Ez megtörtént. És Sándor alapításai a föld-

közi tenger partjától nyugot Indiáig terjedvén, a hellenismus alakító, éltető erőként hatá át egész Keletet. A király halála után az óriás birodalom fölbomlik ugyan, de intézményei tovább élnek, jóformán lankadatlan erőben, teljességben még akkor is, midőn a törpe diadochok már alig árnyékai a nagy elődöknek. A hellen politia sziklavárként állott, terjesztve, propagálva a görögséget még a legnagyobb politikai és szellemi zilálság idejében is.

Ez áldatlan zavart Róma szünteti meg, midőn Pompeius meghódítja Kis-Ázsiát, Syriát, s Augustus Egyptomot. Ezzel az imperium Nagy Sándor örökébe lép, s a görögök a sasokat ismét szabadítókként köszöntik. Róma készen kapván a kormányzat minden elemét, a politiát érintetlenül hagyja, s csak a szétható elemeket egyesíti, tömöríti. A görögség tehát újra egynek érzi magát, de az egység megalkotója megint idegen, mint a makedonok voltak, de a kiket mégis áthatott s legalább nyelvre nézve görögökké tett Hellas szelleme, míg Róma csak kardja és pajzsa akart lenni a görögöknek az egész világon! És ez betelt. A császárok époly philhellének lévén, mint a haldokló köztársaság nagyjai, kormányuk alatt a görögség akadálytalanul terjedhetett, s míg Nagy Sándor Keletet nyitá meg, Róma nyugatot tárta föl előttük egész Brittanniáig. És a görög rugékonyság, élelmesség föl is használja a helyzetet eléggé, mert tömegesen árad szét az imperium latin felében is, — de nem az európai Hellasból, — hisz ez már haldoklott, hanem Ázsiából, Áfrikából. S a római innen is szivesen látja őket, mint a legnagyobb historiai mult örököseit. Nincs is az imperiumnak egyetlen tartománya sem, hol ne találkoznánk velök. Sűrűn vannak Dáciában is, hova részint telepíttettek, részint önként jöttek. Jelentékeny telepeik vannak a provincia minden részében, községében, de különösen Sarmizegetusában, Apulum s Alburnus-Maiorban, hova kétségtelenül a bányászattal összefüggő élénk kereskedés vonzhatá őket.

De föliratos emlékeink tanusága szerint a görögökkel együtt jelentékeny számú nem hellenizált, vagy külsőleg, főképen politikai intézményeiben görögösített keleti telepedett Dáciában különösen Kis-Ázsiából, Syriából.

A hatalmas félszigetnek egykori politikai arczulatja teljes hasonmása a német-római birodalomnak. Százféle kis államból, királyságból áll, melyeknek bennszülött uralkodói örökös játékszerei voltak a szomszédos nagy hatalmaknak, Assyriának, Perzsiának, a makedonok világbirodalmának, ennek bukása után pedig a rómaiak diplomatiájának. És e kis királyságok népessége eléggé sürű s még éjszaki életerős törzsekkel is szaporodik, midőn a galaták Európából átköltözvén állandóan megtelepülnek a belső részekben. S a hellen városi élet világrészünkön kivül sehol sem vert oly hatalmas gyökereket, mint itt. Josephus szerint[1] Asia tartományban ötszáz község volt, holott e provincia alig harmada a félszigetnek; Ptolemaeus az önálló törvényhatóságú városok számát 558-nak mondja. Egy-egy városhoz pedig nagy területek tartoztak számos községgel. Igy az Amasia hatósága alá rendelt vidék 16·800 km. tett.[2] És e városok igen

[1] Fl. Josephus: Bell. Jud. II, 16.
[2] Strabo XII. 3. f., 39.

tekintélyesek valának – mert némelyik 100 - 400.000-nyi lakossággal is dicsekedhetik. Környezetük sem lehetett tehát pusztaság. Strabo, szülővárosának Amasiának vidékét, — ezerfalujának — chiliokomon-nak nevezi.[1] S ha tódított is, mégis csak azt igazolja, hogy a lakosság száma rendkivül nagy. Igy aligha csalódunk, ha Kis-Ázsia népességét husz millióra becsüljük.[2] Innen bőven lehetett telepíteni, anélkül, hogy a tartományok kárt szenvedtek volna. S a római kormány telepít is, de leginkább oly területeket vesz igénybe, melyeket a hellenismus még nem hatván át egészen, nem denationalisált.

Ezek közé tartozott nagy részben az Attalidák egykori birodalma Asia is, különösen keleti részein, hol Phrygiában még a késői császárság idejében is beszélik az örményekével rokon ősi nyelvet. E phrygeknek egy vexillatióját Antoninus Pius bocsátja el 158. julius 8-án.[3] Az asianusok főhelye Napoca, hol előljárójuk Germanius spirarcha. 235-ben Severus és Quintianus consulok évében kelt csonka névsorukon huszonnyolcz pár, kétségtelenül férj és nő említtetik, és neveik között igen sok még az ősi nyelvre vall, mint Tattario, Dizo, Eptala, Tzinto, Ermescus; — a nők közt Epipodia, Tzinta stb.[4] Apulumban Isidora — domo Asiae, tehát asiai[5] míg Aelia Bassa és Aelius Pergamianus Miciában pergamoniak.[6] A szomszédtartománybeli lydeknek ismét Apulumban van jelentékeny telepe.[7] Az éjszakon fekvő egykor egészen thrák, de a császárság idejében teljesen elgörögösödött Bythiniát Ampelumban Asclepius és Asclep.. cives Bithynum képviselik;[8] Paphlagóniából M. Antonius Onesas[9] és M. Aurelius Theodotus, Glycon kigyóisten tisztelői származnak. Jelentékenyen nagyobb számban vannak a kelta galaták, kik daczára hogy évszázadokig laknak Kis-Ázsiában, a legnagyobb szívóssággal tartják meg faji jellegüket, nemzetiségüket, intézményeiket és Hieronymus egyházi atya tanusága szerint Kr. u. a negyedik században is ugyanazt a nyelvet beszélték, bár idegen elemekkel telítve, melyet európai fajrokonaik Trierben. Mennyivel erősebb lehetett nemzetiségük Trajan s első utódjai alatt! Majdnem eredeti tisztaságában hozhatták azt magukkal új hazájukba, Dáciába. Bérczeink között Napocát (Kolozsvár) csak időleges tartózkodási helynek tekintvén, «Galatae consistenses»[10] nevezik magukat, de Miciában[11] s Germisarában[12] már collegiumokat alapítanak, kétségtelenül anyagi érdekeik, nemzetiségük és vallásuk védelmére.[13] Sarmizegetusában vannak taviu-

[1] Strabo XII. 3. f, 39.
[2] E. V. Wietersheim: Geschichte der Völkerwanderung I. k. 227. kv. l.
[3] Torma K. Arch. Ért. 1886. 317. l.
[4] C. J. L. III. 870.
[5] C. J. L. III. 1222.
[6] C. J. L. III. 1366.
[7] Ephemeris Epigraphica II. k. 307. l. 397.
[8] C. J. L. III. 1324.
[9] C. J. L. III. 1021.
[10] C. J. L. III. 1022.
[11] C. J. L. III. 860.
[12] Torma K. Neue Inschriften 56.
[13] C. J. L. III. 1394.

miak is, s közülök A. Januarius Rufus a Collina tribusba tartozik.[1] Érdekes lenne nyomát találnunk, hogy mily viszonyban voltak e telepesek, kiknek elei negyedfél század előtt hagyák el világrészünket, Dáciában talált fajrokonaikkal. Közeledtek-e egymáshoz? Vallási tekintetben elég éles lehetett köztük az ellentét, mert az ázsiai kelták elhagyván őseik hitét, a druidismust, a szomszéd phrygek cultuszát togadták el. Kis-Ázsiából származik még az Apulumban állomásozó Cohors I Cretulorum legénysége.[2] Ősi hazájuk a Pamphyliához, majd Pisidiához számított carbaliai Kreton lehetett.

Nagy Sándor világbirodalmának földrajzilag legfontosabb része Syria volt, mint az Ázsia és Afrika közti kapocs, s mint közvetítő a tenger és Mesopotamia közt. Ezért telepíté ide népének színét, javát, második Macedoniát alkotandó a dúsgazdag és virágzó óriás területeken. Innen kormányozta birodalmát a béke rövid napjaiban, s holta után is itt székelt a regensség, míg a diadochok föl nem darabolták uruknak örökét. De a Seleukidák politikája is ugyanazon csapáson haladván, mint Sándoré, a hellenismus, legalább intézményeiben, napról-napra terjedt, s mindinkább megszilárdulván, Pompeiusnak alig van szervezni valója, midőn a Földközitenger partjainak majdnem legutolsó szelvényét a köztársasághoz csatolja. A görög politiát érintetlenül hagyák a császárok is. Amalgámizáló hatásai észlelhetők voltak már kezdettől fogva — bár a nép nagy tömegét még sem hellenizálták. Erős faji jellege ellenáll minden kisérletnek, és megmarad semitának. S ha előkelői elsajátíták is a hódítók nyelvét, műveltségét, szokásait, és használták is a közéletben, kereskedelemben, syrek maradtak mégis, miként nálunk a románok megtartják nemzetiségüket a hivatalos magyar nyelv s műveltség daczára is. A syrek így félig hellenek, félig semiták, csak görög mezt öltött keletiek, kik valódi fanatismussal csüggenek őseik vallásán, propagalva, terjesztve azt meddig a görög s latin nyelv hatalma elért. És midőn syriai dynastia foglalja el a Tiber parti trónt, Jupiter meghátrál Bál előtt, nem csak Rómában, de a keleti provinciákban is. A vallás terjesztésével s megőrzésével együtt járván a nemzeti nyelv terjesztése és megőrzése is, házi tűzhelyeiknél a hatalmas görög városok lakói — még Antiochia sem volt kivétel — legnagyobb részben saját idiomáikat beszélik, legtöbbször még neveikben is kifejezést adva származásuknak. Az Európába költözött syrek legtöbbször latin vagy latinosított neveket használnak ugyan, talán a nagy közönség kedvéért, de föliratikban csak a legritkább esetekben mulasztják el nemzetiségük megemlítését. S hogy ez mily erős volt a hellenismus daczára is, legjobban az bizonyítja, mikép a syriai metropolisok nevének legtöbbje nem görög, hanem eredeti semita alakjában jutott át az utókorra. És midőn Dáciát telepíteni kezdik, már el valának hintve a nemzeti reactió magvai is, mely a második század második felében abban nyilatkozik, hogy az előkelők a nemesség mint polgárság körében megtagadják a hellenséget, meg a nyelvvel együtt, mire lassankint irodalma is támad Syriának, mely idő folytával buzgó közvetítője lesz a kereszténységnek.

[1] C. J. L. III. 1503.
[2] C. J. L. III. 1163.

Ilyen jellegű telepesek a kormányzatnak ama célját, hogy Dácia romanizáltassék, nem igen segítheték elő. Pedig sokan voltak Syria minden részéből. De egyébként sem nyert velök az imperium. A syrek nem javíták a fajt, sem a közszellemet. Nekik — írja Renan — nem volt meg sem az a bátorságuk, sem az a bölcsészeti emelkedettségük, még kevésbbé életerejök, mint az európaiaknak. Halaványak, gyönge testalkatúak s rendesen hideglelősek, mert nem esznek, nem alusznak meghatározott mérték és időben. Húst alig fogyasztván, zöldséggel, de különösen hagymával táplálkoztak, keveset, s inkább szundítva aludván, mindíg álmatlanok, betegesek, és a hidegebb égalj alatt hamar elhalnak. Tömegesen költözvén Európába minden évben, a szállító hajókon fölismerhetők valának már az első tekintetre nagy családjaikról, elragadó szépségű, majdnem egykorú gyermekeik csoportjairól, kik hátuk mögött a legnagyobb csöndben játszadoztak, míg a hajadonnak látszó ifjú anyák alázatosan és édesen mosolygó arczczal álldogáltak férjeik mellett. Foglalkozásuk nyugaton is a kereskedés és mindennemű közvetítés[1] E testileg gyönge, de szellemileg sok tekintetben erős faj volt egyik főakadálya annak, hogy a római cabinet által kívánt latinosodás talán alig kezdődött el, nem hogy befejeztetett volna akkorra, midőn a bekövetkezett catastrophák megdöntik Dáciában a sasok uralmát.

Dáciában constatálhatók a kisebb táborok közelében, falvak s városkákban épugy, mint a nagyobb municipiumok és coloniákban. Alsó-Kosályon antiochiaiak telepedtek le,[2] Hévizen annyian vannak, hogy külön temetőt tartanak;[3] Apulumban számos kereskedő tartózkodik,[4] de föliratiak kivülök még sok családot említenek.[5] Sarmizegetusában mindnyáján, együttesen állítanak fogadalmi követ Mithránk,[6] kereskedőik pedig a dolichei Jupiternek megemlítve nemzetiségüket is,[7] s Dácia délnyugati részében még egy ijász-csapatjuk is állomásoz.[8] Helyőrségi szolgálatra azonban inkább az erősebb kötésű kommageneket alkalmazzék. Antoninus Pius 157 deczember 13-án bocsátja el a Cohors I. Flavia Commagenorum veteránjait;[9] Hévizen III-ik Cohorsuk főhadiszállása van;[10] Miciában pedig a Cohors II. Commagenorum látja el a castrumot, s talán vele együtt szolgáltak ott — ha nem egy és ugyanazon csapatról van szó — a Cohors II. Flavia Commagenorum[11] és a Cohors II. Flavia Commagenorum Philippiana.[12] Sokan lehettek a Kommageneből származott polgári telepesek is, mert latin nevet öltött főistenüknek, a dolichei és kommagenei Jupiternek, Ampelumban

[1] Renan E: Az apostolok. 355. kv. l.
[2] C. J. L. III, 828.
[3] C. J. L. III. 956.
[4] Goos K. Archaeologische Analekten 4. sz.
[5] C. J. L. III. 976., 1162. stb.
[6] Torma K. Inschriften 48. sz.
[7] Torma K. Inschriften 7. sz.
[8] Desa. C. J. L. III. 1593: Numerus Surorum Sagittariarum.
[9] C. J. L. III. H. M. 40.
[10] C. J. L. III. 955.
[11] C. J. L. III. 1343., 55., 71—74.
[12] C. J. L. III. 1379.

három papot tartanak: Aurelius Marinus, Addebar Semei és Oceanus Socratist.[1] Syria belseje — Coelesyria is képviselve van. Ad Mediam (Mehadia) egyik fölirata oda valónak mondja Simonius (Proculus) Julianust.[2] S ő aligha volt egyedül. Helyőrségeket adott a Palaestinától (illetőleg Decapolistól) keletre a sivatag határán fekvő Ituraea is és csapatjaik már a dáciai hódító hadjáratban is részt vévén, állandó táborozásra is ide rendeltettek. Traján 110 február 17-én bocsátja el a Miciában tartózkodott Ala I. Augusta Ituraeorum kiérdemült legénységét[3] s az ismeretlen állomású Cohors I. Ituraeorum veteránjait.[4] Ugyanezt teszi Antoninus Pius 158 julius 8-án a Cohors I. Augusta Ituraearumnak husz s több évet szolgált katonáival.[5] Ily hosszú itt tartózkodás után föl nem tételezhető, hogy visszavágytak volna a végtelenbe vesző sivatagba, vagy a Haurânnak kopár, vörös sziklái közé. Zsidók már kevesen voltak: Alsó-Ilosván Cittius Jiovai[6] s Apulumban Aurelius Chrestus[7] és M. Chrestus.[8] Nem akartak páriák lenni a nyugoti provinciákban, midőn otthon szabadok, keleti diasporájukban pedig kiváltságosak is lehettek.

A Syria és Mesopotamia s Arabia közt fekvő végtelen sivatag oázán épült a hatalmas Palmyra, az ókor legkiválóbb kereskedő városainak egyike (a bennszülöttek nyelvén Thadmor), melyet helyzete, összeköttetései teljesen függetlenné, sőt félelmessé tőnek. Midőn Antonius második Nagy Sándor akarván lenni Kelet meghódítását tervezé, elküldi legióit a gazdag metropolis elfoglalására is — de a kalmárok, kereskedők véres fejjel űzik vissza a támadókat. Augustus rendet teremtvén a birodalomban Palmyra meghajlik a császárság előtt, s a kormány szabad kereskedelmet biztosít polgárainak az egész imperiumban; fölmentetnek a legiókban való szolgálat alól is, de kötelesek megvédeni az Euphrát és Perzsa öböl felé vezető útakat. Ezt megtevék, de másfelől a béke csöndes éveiben a szabad kereskedési jogot lehetőleg kiaknázandók, elszéledtek polgárai az összes provinciákba, s keleti ipar és fényűzési czikkekkel dúsan jövedelmező beviteli kereskedést űzve, eljutnak Dáciába is, magukkal hozva isteneiket, semita nyelvüket, mely a többi syrekétől nem igen különbözött ugyan, de a nemzetközi érintkezés révén megtelt perzsa, tiszta arab és zsidó elemekkel, sőt még görög és latin szók és kifejezésekkel is. A tulajdonnevek közt pedig oly chaos támadt, hogy majdnem lehetetlen azoknak osztályozása. Jó szerencse, hogy a helyi hazafiság segítségünkre jön a legtöbb esetben, s a derék sivatagbeliek nemcsak szülővárosukat nevezik meg alkalomadtával, de használják nemzeti irásjegyeiket is. És ez azt bizonyítja, hogy nyelvük közkeletű volt magánköreikben, az övéikkel való érintkezésben. Traján diadalmas

[1] C. J. L. III. 1301. b.
[2] C. J. L. III. 1573.
[3] C. J. L. III. 1382.
[4] C. J. L. III. H. M. 25.
[5] Torma K. Arch. Ért. 1886. 317 l.
[6] C. J. L. III. 807.
[7] C. J. L. III. 1131.
[8] C. J. L. III. 1143.

keleti hadjáratai után szerveztetvén a határ, Palmyra kötelezettsége: a kereskedelmi útak védelme majdnem egészen megszünt. Csapataik alkalmazhatók lőnek másfelé is, s Karánsebes vidékén egy Numerus Palmyrenorum állomásoz, melynek optiója Guras, Jiddei fia. Ugyane föliraton Aelius Habibis pontifexnek nevezi magát;[1] Porolissum helyőrségébe egy második palmyrai csapat van beosztva, s ennek katonája Salmas Rami sírkövet emel nejének s öt éves fiacskájának;[2] Potaissaban a harmadik numerussal találkozunk.[3] És itt facturáik is lehettek, mert polgári állású palmyraiak is említtetnek, így: Aelia Tiiadmes Palmyra;[4] Aelius Bolhas Bannaeus két fiát és két leányát temeté el a messze nyugoton.[5]

Syria délkeleti része: Nabat, Traján császár által a birodalomhoz csatoltatván, a görög civilisatio a már korábban lerakott alapokon oly gyorsan terjedt, hogy a hódítás után egyetlen arab föliratú emléket sem találunk. De a hellenisálás a hódítás első, második században itt inkább csak a külsőségekben nyilvánul, — a lényeg a nyelv, a nemzetiség még arab, a vallás még nemzeti, s így a kitelepítettek, ha külsőleg elgörögödtek is, szellemileg, lelkileg, érzelmeikre nézve még mindig arabok. És ennek a messze nyugoton is kifejezést adnak. Ilyen arab P. Aelius Theimes, — Sarmizegetusa duumvirje. Dr. Goldzieher Ignácz a Theimes nevet az «Al-Tejm — a Tejm törzsbe tartozó» arab kifejezés, illetőleg szó görögösített alakjának tartja.[6] Ez valóság, s duumvirünk görög-arab volt, ki Rómában, jobban annak dáciai provinciájában meghódol ugyan a rómaiság előtt, sőt annak előkelő képviselőjévé küzdi föl magát, de azért templomot emel hazai isteneinek, jótékony alapítványnyal köti azt össze, s gyermekeinek arab neveket ad: tíz éves leánykáját Zabdibol-nak hívták.[7] És kivüle még nagyon sokan lehettek, kik így gondolkoztak s tettek.

A semita regiók közelében fekvő, s a semitismus, mint hellenismus által áthatott Cyprust a Cohors III Cypria Civium Romanorum képviseli.[8]

A harmadik világrész — Afrika sem maradt érintetlenül. A caesarok kormánya jelentékeny számú telepest rendelhetett Dáciába, egyfelől békés polgári foglalkozásra, de másfelől igénybe vevé helyőrségi szolgálatra is az afrikai csapatokat. Antoninus Piusnak 145—161 közt kelt honesta missiójában[9] a Cohors II Hispanorum Scutata Cyrenaica veteránjai mentetnek föl. Ezek valószínüleg hellenisált berberek, mert Cyrenet majdnem egészen áthatotta a görögség. A hispan elnevezéshez valószínüleg úgy jutott a csapat, hogy legénysége több emberöltőn át ott állomásozott spanyol cohors keretébe osztatott be. A scutata

[1] Torma K.: Inschriften 72. sz.
[2] C. J. L. III. 837.
[3] C. J. L. III. 907.
[4] Torma K. Revidirte und neue Inschriften 10.; v. ö. C. J. L. III. 907.
[5] C. J. L. III. 907.
[6] Arch. epigr. Mittheilungen aus Oest. Ungarn VI. k., II. f. 111. l. Torma K. Inschriften 46.
[7] Téglás G. Király P. Ujabb adalékok Dácia föliratárához 8—1.
[8] C. J. L. III. H. M. 25.
[9] C. J. L. III. H. M. 44.

melléknév csak megkülönböztetés, melyet a spanyolok által nem használt, de a görögök s rómaiaknál közkeletű nagy pajzsaik révén kaptak.

Afrikának a Syrtisek által elválasztott nyugoti része, már nem tartozik a görög sphaerába. Itt a phoeniciek — a carthagóiak telepedtek meg. Erős intensiv civilisátiójuk ugyanazon jelenségeket provocálja, melyeket a hellenismus — különösen Syriában. A nép előkelői, a birtokos, kereskedő osztály semita lesz, míg a nagy tömeg megtartja eredeti nyelvét, irásjegyeit, nemzetiségét. És midőn a rómaiak meghódítják Afrikát, a semitismus helyére a latinság lép, s a phoeniciai városi rendszert az itáliai municipalis kormányzat váltja föl. De a romanisálás sem haladt többre, legalább a második században nem, mint egykor a phoenicismus. Numidia a két Mauretania megtartá faji jellegét. Berberek valának tehát ama veteránok is, kik Hadrián által a Cohors II Numidarum-ból bocsáttatnak el.[1] Berberek a Vexillatio Mauretanorum Caesariensum lovasai is, kik Miciában állomásoztak,[2] de a kiknek fészke Tibiscum (Zsuppa) vidéke lehetett, hol oly tömegesen vannak, hogy területükön egész ala ujonczozható, s oly szívósan megtartják helyi reminiscentiáikat, hogy átrendeltetvén Afrikába, még ott is használják elhagyott második hazájukban fekvő szülővárosuknak nevét.[3] Eleiket kétségtelenül Traján telepíté Dáciába, elvonandó legalább egy contingenst a jóformán évről-évre megújuló hispaniai betörésektől, s eredetileg talán ama Lusius Quietus maur sejk lovasai valának, ki Trajánnak oly váratlanul jött segélyére a dák háborúban. «A maurok — írja Strabo[4] — áldott országban laknak, s mégis legnagyobb részt megmaradnak nomád életmódjuk mellett. És daczára ennek csinosítják magukat, hajuk, szakálluk göndörítése által, s nyirják körmeiket. Ritkán történik, hogy a járókelők megérintsék egymást, nehogy hajdíszökben kár essék. Leginkább lovon harczolnak vetőlándzsákkal, s nyergeletlen ménjeiket kötőfékkel kormányozzák. Viselnek kardot is .... Apró, gyors és engedelmes lovaik vannak, úgy hogy csak vesszővel igazgatják azokat. Nyaklójuk gyapjuból vagy szőrből készül, és erre van erősítve a kantár. Némelyek vezetés nélkül is engedelmeskednek, mint a kutyák. Apró bőrpajzsaik vannak, rövid, széles élü lándzsáik; alsó ruhának átkötetlen, széles szegélyü tunicát viselnek, felöltőül pedig és mellpánczélul állatbőrt.»

Épen ilyeneknek látjuk őket Traján oszlopán is.[5]

Vajjon milyen színképet mutatott e nép conglomeratum? A latin nyelvét? Aligha! Pedig sokan, nagyon sokan vannak az idealisták, kik még ma is szeretik hinni, hogy Dácia teljesen románisáltatván, völgyeiben keletkezett a most oly sok millió ember ajkáról hangzó román nyelv. És e hypothesis, jobban ködfátyolkép bebizonyításáért, valósággá tételéért mennyi kiváló nagy tehetség küzdött, fáradott, midőn az ellenkezőnek teljes realitása oly világos, oly kétségtelen, hogy alig szorul igazolásra.

[1] C. J. L. III. H. M. 33.
[2] Torma K. Inschriften 61. sz.
[3] C. J. L. VIII. 9368. Ala Mauretanorum Tibiscensium.
[4] Strabo XVII. 3. f. 7.
[5] W. Froehner: pl. 86—88.

Dáciát a császári fegyverek legutoljára csatolák az imperium óriási területéhez, midőn a rómaiság már hanyatlóban, erkölcsileg, szellemileg, de anyagilag is, midőn erői meggyöngülvén, a családok régi termékenysége megszünt, a nép faji értéke alább szállt s a tiszta rómaiság elenyészett. A régi római koponyák nagy intelligentia, nagy testi és lelki fejlettségről tanuskodnak, míg a hamu és lávasirba temetett Pompei-ből előkerülők, ha nem is az ellenkezőt, de legalább a hanyatlást illustrálják.[1] Hasonló észleleteket teszünk a régi és újabb szobrokon is.[2] Az egykor oly hatalmas, szinte ellenállhatatlan római faj, fölszívódott tehát egészen; átalakíták, kivetkezteték eredetiségéből az Itáliába betódult idegen elemek, meggyöngítve, megfogyasztva amagamizáló képességét. S ezt elősegíték még a Traján idejéig szakadatlanul tartó deductiók is. De a második század kezdetén, már szó sem lehet arról, hogy Itália gyarmatosítson, s még kevésbé arról, hogy denationalisálván latinná, rómaivá tegyen valamely idegen népet, még kevésbé annyiféle elemből alakult conglomeratumot, milyen Dácia lakossága volt. De ezt nem is kisérlik meg. Itáliaiakat nem telepítenek át hegyeink közé s völgyeinkbe. Azt a néhány beneventumit,[3] carsulait[4] s rómait[5] az önkéntesen vállalt katonai szolgálat, vagy kereskedelmi ügyek csábíták ide, és nem az egykor oly intensiv colonisáló politika. Hiszen épen a hódító Traján volt az, ki megtiltá, hogy az anyaországból gyarmatok küldessenek a provinciákba. Latin, vagy talán latinosított elemeket csak Hispania és Dalmatia adhatott tehát, de a hispanok s dalmaták sincsenek oly tömegesen, hogy hatást gyakorolhattak volna. A birodalom csak intézményei által romanizált már. Ez pedig külső, a lényeget nem érintő processus, mely nem alkot többé új népfajt. Ezért maradt meg jóformán teljes erejében az eredeti, mondjuk benszülött lakosság — a dák.

Nemzetiségük nyomai constatálhatók a provinciának minden egyes pontján, — ősi neveikkel együtt. Alsó-Ilosván Sola Mucatri az eredetileg tungrokból állott Ala Frontiniana veteranja, Apollonak szentel fogadalmi követ,[6] s ugyane csapatnak lovasai Aelius Mucapor[7] és Mucapius;[8] Optatianában ismét egy Mucaporral találkozunk;[9] Potaissában nemzetiségüket az utolsó lehelletig megtartva haltak el Aia Nandonis, Andrada Bituvantis, mindketten nyolczvan éves korukban, s velük együtt helyezték nyugalomra Bricenát, Bedarust s a latin nevü Justát.[10] Apulumban a Jellegzetes nevű Tib. Julius Bubalus föliratát

[1] Wirchow: Über italienische Craniologie und Ethnologie. (Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie 1872.) 32. kv. l.

[2] Wirchow u. ott.

[3] C. J. L. III. 1480.

[4] C. J. L. III. 1188.

[5] C. J. L. III. 946.

[6] C. J. L. III. 787.

[7] C. J. L. III. 799.

[8] C. J. L. III. 809.

[9] C. J. L. III. 852.

[10] C. J. L. III. 917.

menté meg a szerencsés véletlen;[1] C. Bovipal Symphori Miciában élt;[2] Germisarában Sulavi — Acuinus dák istenségnek emel kicsinyke oltárt;[3] Sarmizegetusában Bubalus örökíté meg magát.[4] E neveken meglátszik a latinosítási törekvés, de eredetiségük még sem mosódott el. A slatinai P. Aelius Ariortus családján sokkal föltünőbb a románisálási szándék. Két fiának egészen latin neveket ad, de unokája, mintha megsokalta volna az öreg úr övéi közt a rómaiságot, már Udarus — tehát tisztán dák.[5] Annál őszintébb hive a rómaiságnak a napocai P. Aelius Dacianus.[6] De ily esetek csak elszigetelten fordulhattak elő — ambitiosus családok körében, midőn a családfő hivatalba akart lépni, vagy pedig fiait szánta közpályára. Ehez Claudius törvénye szerint föltétlenül szükséges volt a latin nyelv teljes ismerete s a római szokásokhoz való alkalmazkodás! A nép nagy tömege azonban megmaradt dáknak, megtartva nyelvét, vallását egyaránt. S ezt elismeri a kormányzat is, vagy legalább elnézi, különösen éjszaknyugaton, hol Resculum tisztán dák telep levén, egyik törzsükről Vicus Anartorum-nak neveztetik. De jelentékeny lehetett a dák elem a többi városokban is, hiszen neveiknek legnagyobb része dák, hasonlóan a vidéken, különben alig állíthattak volna ki oly tekintélyes számú csapatokat. Hyginus Gromaticus, három legióra számított táborban hétszáz dáknak jelöl ki helyet.[7] s ez Trajan idejében volt így, midőn a véres háborúk pusztításai nagyon is észrevehetők valának. Később az új nemzedékek kipótolván a veszteségeket, a markoman háborúk után pedig Sabinianus helytartó telepítései (12.000 szabad dáknak ad lakóhelyet)[8] jelentékenyen gyarapítván a nép tömegét, csapatainak száma is megnövekszik. A hadvezérlet azonban nem alkalmazza őket itthon. Leginkább Brittanniában a limes táboraiban állomásoznak. Csapataik közül a I. Aelia Dacorum[9] s a I. Dacorom[10] külön-külön cohorsokul constatálhatók. Ez minimum ezer ember lévén, az első sorozás alkalmával legalább 30.000 főnyi dák lakosságra következtethetünk, mert a második században már rendkivül követelőző sorozó bizottságok a fegyverfogható ifjuságnak szinét-javát vevén igénybe, a dák népességnek 2—3%-nál nagyobb contingensét nem állíthatták a zászlók alá. Később constatálhatók csapatjaik Áfricában, sőt a birodalomnak majdnem minden provinciájában, mi pedig a szaporodást s nem a megfogyást igazolja. Nemzetiségöket tehát nem romanizálták, s ők nagyrészt Dáciában lakván még akkor is, midőn a római sasok visszaköltöztek már a Duna jobb partjára, valószínüleg ivadékaik közé tartoznak az amicensek, pi-

[1] C. J. L. III. 1043.
[2] C. J. L. III. 1385.
[3] C. J. L. III. 1403.
[4] C. J. L. III. 1527.
[5] C. J. L. III. 1559.
[6] C. J. L. III. 867.
[7] Hygini Gromatici liber de municionibus castrorum C. 30.
[8] Dio Cassius 72., 3.
[9] C. J. L. VII. 806—817. stb.
[10] C. J. L. VII. 886., 975.

censek,[1] kikkel Constantius császár küzd hegyeink között 358-ban, a karpokkal is összemérve fegyvereit, kik később a dákokkal összeolvadva, vagy csak egyesülve a hunok betörései idejében Carpodaci néven említtetnek.[2]

A szlávokkal sem volt talán szerencsésebb a római kormány. A délorszországiak már a Fekete tengerig nyomultak, egyes rajaik pedig bevetődtek már hazánk területére is Krassó-Szörény és Temesvármegyékbe, hol a rómaiak által is elfogadott Cserna és Berzovia nevek egyenesen reájok utalnak. De tömegesen alig lehettek, mert föliratilag csak egyetlen szláv név: Juni Nedym constatálható Ampelumban.[3]

Az ethnographiai alapot tehát nem tudá megváltoztatni, átidomítani s amalgamisalni a birodalomnak elhanyatló ereje, pedig Dáciát a latin regióba akará bevonni. Ezért hozának nyugoti csapatokat, melyek legalább nem idegenkedtek a rómaiságtól — helyőrségekül. Polgári elem azonban nem igen telvén az európai provinciákból, a császároknak keletre kellett fordulniok, s ha onnan első sorban a hellenismus által nem denationalisált gyarmatosokat hoznak is, mint galatákat, a túlnyomó óriási többség elgörögösödött kis-ázsiaiakból, de főképen syrekből telt, kik a római birodalom népeinek tömkelegében a legmegbizhatatlanabb, physikailag, mint erkölcsileg a legalantabb álló elemek, kik magokkal hozák a nyugotról származott, de nem értett civilisatio által megbomlasztott nézeteiket, babonáikat, vallásaikat, növelve a nemzetiségi, mint vallási chaost, erjesztve az intézményeket is, melyek a birodalmat összetarták, rontva a nyelvet, melyet kénytelenségből talán megtanultak, de a melynek propagandáját nem csak visszaútasíták, hanem lehetőleg korlátolák, nyugoton az elparlagosodott görög, de semita nyelvek javára is. Eme jelenséget illustrálják a görög és kétnyelvü, latin s palmyrai syr föliratok. De a latin föliratok nagy része is csak olyanoktól származik, kik nem maguk, hanem a nyelvtant értők által fogalmaztaták — a hivatalos világ kedvéért, inscriptióikat latinul, — különben nyomára kellene akadnunk a köznyelvnek, miként azt tömegesen találjuk Itáliában, Galliában, Hispaniában, sőt Áfrikában is. Dáciában nem keletkezett tehát köznyelv. Hiszen csak nem nevezhetjük ennek Julius Corinthianus 191-iki föliratát:[4] így csak az irhatott, ki nagyon keveset, s azt is rosszul tudott latinul. Annál inkább járta a rontott, keleti elemekkel telített, a latin nyelvet megfertőztető görög nyelv,[5] a keletiek s azok között, kik beletapadtak a syro-hellenismus által elposványosított talajba, míg a nyugatiak saját nyelvöket használták, s a kelta elemeket a XIII-ik, a thrák elemeket pedig az V-ik Macedonica legio nagy contingense támogatván, ép erőben maradt fönn mindkét nyelvcsalád a hódítás végéig. Az ázsiai galaták 235-ben még kelták s nem latinok, hasonlóan a thrákok, kiknek a dákok fajrokonai. És e tények meg-

[1] Ammian Marcell. XVII. 13.
[2] Zosimus II. 34.
[3] C. J. L. III. 1296.
[4] C. J. L. III. 1193.
[5] Torma K. Inschriften, 17. C. J. L. III. T. C. 924. kv. l. Téglás G.: Adalékok Dácia föliratárához. 30. sz.

dönthetetlen igazságúak lévén, kimondhatjuk bátran, hogy Dácia nem romanisaltatott, nem rendelkezvén többé az imperium ama hatalmas elemekkel, melyek Galliát, Hispaniát rómaivá tevék, s így ép oly kevéssé volt a provincia latin, miként Magyarország Mátyás alatt olasz vagy latin, Erdély Mihály vajda alatt oláh és hazánk II-ik József absolutismusának idejében német. De ha a byzanti császárok is birják még, úgy elgörögösödött volna igen rövid idő mulva, mert a hajlandóság meg volt reá. A románok nyelve nem keletkezhetett tehát bérczeink között — épen azért nem, mert román! Igy a szamosujvári farkas csak a római birodalomnak aegise volt Dáciában, — és nem a rómaiságé!

XVIII. A VÁROS KORMÁNYZATA

A római köztársaság és császárságnak önkormányzattal fölruházott városai, az államnak legerősebb lételemei, föntartói. Polgárságukat a lakosságnak legszívósabb, legtöbb erély és kitartásra képes osztálya, a földbirtokosság képezi, teljes római civitasszal, latin vagy itáliai joggal, Róma vagy az itáliai coloniák s municipiumok jogköréhez hasonlóan. És míg Rómában a hatalmukat megszilárdítani akaró vagy féltő imperatorok székhelyüknek municipalis önállóságát napról-napra gyöngítik, majd teljesen eltörlik — császári tisztviselők kormánya alá helyezvén, az itáliai és tartományi coloniák, municipiumoknak a helytartóktól teljesen független autonomiája a harmadik század közepéig virágzik, régi republicanus üdeségben, még Ázsiában is, hol Smyrna 211-ben választó közgyűlést tart.[1] Mauretania Caerasiensisben még Caracalla alatt,[2] Afrikában pedig Nagy-Konstantinig gyakorolják a polgárok tisztujítási jogukat. S e jogra rendkivül nagy súlyt fektetnek még oly kis városokban is, mint a hispaniai Malaca, melynek Domitianus által kiadott városi törvénye 10·000 sestercius (= 1000 frt) birságot szab arra, ki megakadályozza a városi polgárság közgyülésének megtartását.[3]

A rómaiak városi életének legfőbb tényezői a teljes souverainitással biró közgyülés, a curia, s a párosan működő hivatalnokok, kik állásaikban teljesen azonos jogkörrel működnek ugyan, de a felek egyiknek határozata ellen a másikhoz föllebezhetnek.

[1] Corpus Inscriptionum Graecarum. 3161.

[2] Inscriptions d'Algérie 4070.

[3] Th. Mommsen: Die Stadtrechte der latinischen Gemeinden Salpensa und Malaca in der Provinz Baetica. — M. Lier: De inscriptionibus Salpensana et Malacitana. V. ö. C. J. Lat. II 1963. — Salpensa (conventus Hispalensis) 1964; — Malaca (conventus Gaditanus.) Mommsen szövegét idézem. — Malaca — art. 58.

A város curiákra volt fölosztva — Apulumban eddig »Decuria XI» a legnagyobb szám,[1] s választja a tisztviselőket, szavaz a hatóság által beterjesztett javaslatok fölött, és mint legfőbb forum erősíti meg a decuriók határozatait.

Választás alkalmával az idősebb duumvir elnököl, ő veszi számba a jelölteket s vizsgálja meg, vajjon az illető szabad polgár s ingenuus-e?[2] nem volt-e büntetve, nem üzött-e oly foglalkozást, mely kizárja a candidatióból? végül hogy a választóközség területén lakik-e már öt év óta, s viselt-e és mikor hivatalokat?[3] Az elnöklő duumvirnek kötelessége volt arról is pontos adatokat szerezni, hogy a pályázó képes-e viselni a városi tisztségekkel járó nagy kiadásokat, s tud-e saját birtokán kivül még kezeseket is állítani a város teljes biztosítására.[4] Genetiva Juliaban a biztosítékul lekötött birtoknak a város közvetlen közelében kellett lennie, legföljebb ezer lépésnyire a falaktól.[5] Ha nem volt elég jelentkező, úgy az elnök maga candidált előkelő, kiváló embereket, kik ismét másokat jelölhettek ki. Összegyűlvén ekként a kellő szám, neveik a hirdető táblára írattak, hogy mindenki tájékozhassa magát.[6]

A jelölteknek neveik kifüggesztése után a legnagyobb tapintatossággal kelle élniök, hogy a vesztegetésnek még gyanuja se merülhessen föl, különben 5000 sestercius (500 frt) birságot fizettek.[7]

Választás napján a curiák saját helyiségeikben gyűlnek össze, melyekben három tagú bizottság gyűjti a szavazatokat, külön-külön a tisztviselőkre. Legelőbb a duumvireket választják, — majd a többieket. Az elnök a választás befejezte után kihirdeti az eredményt, s a többséget nyerteket fölszólítja, hogy ötödnapra tegyék le a hivatalos esküt. Ez következőleg hangzott Malacaban: «Esküszöm Jupiterre, Divus Augustus, Divus Claudius, Divus Vespasianus Augustus, Divus Titus Augustusra, Domitian császár Geniusára, házi isteneimre, hogy megteszem a mit a törvény értelmében tennem kell, és sem magam nem teszek ellene csalás vagy rosz szándékból, sem másoknak nem engedem ezt tenniök.»[8] Ki az esküt letenni vonakodott, jelentékeny birságot fizetett.

[1] C. J. L. III. 1043. J(ovi) O(ptimo) M(aximo) pro solute imperatoris et collegii fabrum T. J. Bubalus ex decuria XI. d. d.

[2] Malaca art. 54.

[3] Ephemeris Epigraphica II. k. 105—151. l.; — Hübner et Mommsen: Lex coloniae Juliae Genetivae urbanorum sive Ursonis data a. u. c. DCCX. — V. ö. G. Bruns: Die Erztafeln von Osuna. — Zeitschrift für Rechtsgeschichte XII. k. 82. kv. l. Hübner és Mommsen szövegét idézem. — Art. 91.

[4] Malaca. Art. 60.

[5] Genetiva Julia Art. 91.

[6] Malaca art. 51: eorum omnia nomina proponito ita (ut) d(e) p(lano) r(ecte) l(egi) p(ossint).

[7] Genetiva Julia art. 132.

[8] Malaca Art 59: . . . iusiurandum adi(g)ito in contionem palam per Jovem et divom Augustum et divom Claudium, et divom Vespasianum Aug(ustum) et divom Titum Aug(ustum) et genium imp(eratoris) Caesaris D(omitia)ni Aug(usti) deosque pen(a)tes, e(um) qu(a)e ex h(a)c l(ege) facere oportebit facturum neque adversus h(anc) l(egem) fecisse aut facturum esse scientem d(oloma(alo).

A megválasztottak nagy adományokkal foglalák el állásaikat. Sarmizegetusában a 142-ben flamenné lett Q. Aurelius Tertius «ob honorem flamoni» 80.000 sesterciust (=8000 frt) fizet az Annona, tehát a közélelmezés javára.[1] Hasonlóan jár el a többi főhivatalnok a duumvir, quaestor, aedilis stb. Ez urak tehát mindnyájan gazdagok, vagy gazdagoknak akarnak látszani, hogy háztájuk, életmódjuk illő lehessen fényes jelvényeikhez, a külső díszhez, méltósághoz, melylyel a római törvények szerint a nyilvánosság előtt, s hivataloskodásuk közben meg kell jelleniök. A duumvireket s aediliseket megilleti a toga praetexta, s midőn az előbbiek törvénykeztek, igazságot osztának, két lictor volt előttük a vesszőnyalábbal, mint Róma consulainak, és curuli székben ültek a tribunalon.

A közgyűlés lévén a város souverainitásának képviselője, megkérdeztetett minden nevezetes alkalommal, s határozatairól sok érdekes emlék maradt fönn, melyek a decuriók végzéseinek consensus plebis-szel való megerősítésére vonatkoznak.[2] Eléje tartozott a patronusok választása, szobrok, kitüntetések megszavazása.

Tiberius a fővárosi nép kezéből kivevén e jogokat, a «Senatus Populusque Romanus» puszta szóvá változik, s a populus hatáskörének egy részét a császár foglalja le, a másik kissebb pedig a senatusnak jut. Az itáliai és provinciális városokban fönmarad ugyan még ekkor a régi republicanus állapot, de lassankint ezekben is enyészik a nép jogköre, s helyét az ordo foglalja el. Ezért az újabb alapításokban már nyoma sincs, hogy a populus beleavatkoznék közvetlenül is a város ügyeibe. Sőt nevének használata is, mint fölösleges, divatját mulja, s a nép mint egész nem említtetik, csak egyes osztályai soroltatnak föl alkalomadtával, mint Salonában, hol C. Domitius Valens duumvir iure dicundo Jupiternek oltárt állítva kéri az istenséget, hogy: «sis volens propitius mihi, collegisque meis, decurionibus colonis, incolis Coloniae Martiae Salanae» .... [3]

A köztársaság idejében a római nép nevében alapított coloniákban a senatus megbizottja, a császárság korában pedig az imperator által küldött biztos nevezte ki az első tisztviselőket, s alakítá meg az ordot. E testületet, mely kezdetben az eredi települőknek egy tizedrésze volt,[4] legelőször a hivatalukról lelépő tisztviselők szaporiták,[5] majd a duumviri quinquennales által az albumba bevezetett polgárok, kiknek meg volt a minden városban külön megállapított vagyon-minimuma, átlag talán 100.000 sestercius (= 10.000 frt), mint Comoban. Az ordo a lelépő tisztviselők által is szaporodván, a népnek — közvetve, hosszú ideig volt befolyása annak alakulására, — egészen a harmadik század közepéig. Ez időtől csak az lehetett hivatalnok, ki decurio, holott előbb a hivatal a decurionatusnak csak lépcsője volt. Igy Apulumban C. Jul. Metro-

[1] C. J. L. III. 1448.

[2] Henzen 7170. Tuficum. stb.

[3] Kr. sz. u. 137-ben. C. J. L. III. 1933.

[4] Dig. L. 16, 239, §. 5.

[5] C. J. L. V. 532.: prout qui meruissent vita atque censu per aedilitatis gradum in curiam nostram admitterentur.... (Tergeste.)

bianus duumvir, sőt megkapja a quinquennalicius címet és nem decurio;[1] P. Aelius Genialis szintén duumvir s nem tagja az ordonak;[2] hasonlóan C. Pomp. Fuscus;[3] C. Julius Valens[4] stb. Az ordo később zárt, aristocraticus testületté válik, tagjai valóságos «patres conscripti» lesznek, optimaták, kik fényes politikai és társadalmi állásukat holtukig viselik, ha vagyoni állapotukat elemi csapások, költekezések, vagy a közterhekért való felelősségük meg nem rontják. Ez esetben a quinquennalis a legközelebbi népszámlálás és vagyon vizsgálat (lustrum) alkalmával kitörli őket az albumból. Aristocraticus jellegüket rangjuk jelvényei is kitüntetik — ornamenta decurionalia — melyeket megkaphatni a második század második felében, még oly nagy tekintélyü pénzemberek is, mint Julius Capito, az illyriai és thraciai vámok bérlője, dicsőségnek tartottak.[5] A melyeket később is csak kiváló szolgálatok jutalmául osztogattak. Ezért tünteték ki valószínüleg Asclepius Hermest is, a volt rabszolgát, Aesculap isten libertinjét, a colonia augustalisát.[6]

A decuriók tanácsa határoz minden a várost és vidéket — az agert — illető közügyben, s rendelkezéseiknek teljes érvényét még Hadrian is megerősíti.[7] Ők állapítják meg a pénzügyi bizottság előterjesztése alapján az évi költségvetést,[8] adatják el szükség esetében a város pénztárába helyezett letéteket, az elzálogosított földeket, rendelkezhetnek a város vagyonával,[9] választják a papokat. Határozataikat nem erősíti meg a helytartó, erre nincs szükség, de megsemmisítheti az állam érdekeibe vagy törvényeibe ütköző végzéseiket.[10] Az ordo tehát rendelkező hatalom széles jogkörrel, mely kiterjed az egyesek ügyeinek intézésére is. Ők rendelik a nagy családok gyermekei mellé a gyámokat,[11] hajtják végre a rabszolgák fölszabadításánál követni szokott szabályokat, ha a gazda kiskorú,[12] később bírálják az okmányok valódiságát is és hitelesítik azokat. Meghatározzák a közmunkát, javíttatják az útakat, megszavazzák az érdemes polgárok részére a kitüntetéseket, állítják a szobrokat, a várost díszítő emlékeket, s adnak engedélyt magánosoknak hasonlók emelésére. Bírálják a választások eredményeit, s ha formahibák vagy egyéb visszaélések merültek föl, megsemmisítik azokat.[13] Az ordo felsőbb forum a hivatalnokokkal szemben, s ezeknek kötelessége azonnal összehívni a tanácsot, ha egyetlen decurio kívánja is. Ha-

[1] C. J. L. III. 972.
[2] C. J. L. III. 974.
[3] C. J. L. III. 982, 983.
[4] C. J. L. III. 1150.
[5] C. J. L. III. 753. Kr. u. 161—163.
[6] C. J. L. III. 1079.
[7] Quod semel ordo decrevit non oportere id rescindi — de hozzá teszi: nisi ex causa, id est, si ad publicam utilitatem respiciat rescissio prioris decreti. Dig. L. 9, 5.
[8] Malaca art. 63, 67, 68.
[9] Malaca art. 62, 63, 64.
[10] Ambitiosa decreta decurionum rescindi debent. Ulpian. Dig. L. 9, 4 és Cod. X, 46 2.
[11] Salpensa. Art. 29.
[12] Salpensa. Art. 28.
[13] Genetiva Julia. Art. 4.

tározataikat egyszerü vagy kétharmad szavazattöbbséggel hozzák, s fontos esetekben még az is meg van állapítva, hogy a decuriók közül mennyien legyenek jelen, hogy a gyülés határozatképes lehessen.[1]

A coloniák főtisztviselői két collegiumba: a duumvirek s aedilisekébe voltak osztva. A quaestorok rang tekintetében már utánok következének. Megbizatásuk csak egy évre terjedt, melynek letelte után bizonyos ideig — Malacaban öt évig — nem valának megválaszthatók. A coloniák sajátképi hatóságai — magistratus csak a duumvirek,[2] a kik eponymek is, mint Rómában a consulok.[3] Régebben ők gyakorolták az imperium s iurisdictiót[4] és a katonai főparancsnokságot is oly városokban, melyek gyakran ki valának téve ellenséges megtámadásoknak.[5] Apulumban nem gyakorlák e jogot, mert a tartomány katonai fővárosa aligha szorult reá a polgárőrség támogatására. Elnökölnek az ordo gyülésein,[6] a tisztviselő-választó közgyülésen.[7] Kezdetben ők gyakorlák a büntető igazságszolgáltatást is,[8] de az első század végén eme előjoguk a császári tisztviselőkre száll át[9] s ez időtől a Lex Rubria[10] értelmében csak a polgári perekben, melyeknek objectuma nem emelkedik 15.000 sesterciuson (= 1500 frt) fölül, és a sommás ügyekben illetékesek. A duumvirek képviselik a várost felsőbb hatóságaival szemben, szerződnek, pörlekednek nevében; a latin jogú városokban jóváhagyásukkal történik az emancipatio, adoptio, a rabszolgák fölszabadítása, míg az italiai jogú coloniákban, mint Apulumban is, ez a helytartó hatáskörébe tartozik. Ők végeztetik vállalkozók által a középítkezéseket. E sokoldalú teendők miatt, ha az egyik duumvir távollétében collegája is el akarja hagyni a várost, egy napnál hosszabb időre, úgy a harminczöt évesnél idősebb decuriók közül helyettest kelle rendelnie. E praefectus a rendes tisztviselőkével majdnem azonos esküt tévén, teljhatalommal intézi megbízatásának tartama alatt az ügyeket.[11] Néha egy-egy nagytekintélyű város magát a császárt választá duumvirnek, de ez esetben a második állás nem töltetett be, s az imperator helyettes által vezetteté a város dolgait. Apulumból nincsen ily esetről tudomásunk, míg Sarmizegetusában kétszer is megtörtént. Antoninus

[1] p. Venafrumban: quum non minus quam duae partes decurionem adfuerint. — Augustus edictuma. Henzen 5428. Malaca art. 61, 64. stb. Digest. III, 4. 3 és 4. Codex Theod. XII, 84.

[2] Apulum duumvirjeit ld. C. J. L. III. 942, 972, 974, 982—83, 1150, 1181—82, 1207, 1213 stb.

[3] C. J. L. I, 577. C. J. L. II, 1120 stb.

[4] Genetiva Julia art. 94, 125, 128.

[5] Genetiva Julia art. 103.

[6] Cod. Just. 10, 31, 2: observare oportebit magistratus, ut decurionibus solenniter convocatis nominationem ad certa munera faciant. Orelli 784. Trajan idejéből; C. J. L. V. 532. — J. N. 4496 stb.

[7] Malaca. art. 52, 59.

[8] Lex. Julia Munic. lin. 119; Tac. ann. 2, 55.

[9] Mommsen: Stadtrechte 403 l.

[10] Julius Caesar idejében 705—49. Kr. e. terjeszté elő Rubrius tribun.

[11] Salpensa art. 24, 25.

Piust, M. Cominius Quintus pontifex coloniae mint praefectus quinquennalis helyettesíti;[1] A. Januarius Rufus Tavius flamen quinquennalis primus pedig egy ismeretlen uralkodót.[2]

A városoknak, mint jogi személyeknek, teljes birtokjoga lévén, gyakran igen tekintélyes vagyona volt, részint ingatlanokban, részint mérsékelt kamatra kiadott tőkékben, melyeknek jövedelmeit tetemesen szaporíták a vámok, az állandóan ott tartózkodó idegenek — peregrinusok, s a római civitast nem élvező lakók adói. E jövedelmek — igen kevésbe kerülvén a közigazgatás — iskolák, kórházak, orvosok, szegényházak, árvaházak föntartására, középítkezésekre, játékokra stb. fordíttattak. Ha a kiadásokat nem födözheték a bevételekből, úgy a város polgárai is fizettek adót, bár ezt a kormány nem látta szivesen, mert így megapadhattak saját jövedelmei is. Rendes budget volt tehát szükséges, melyet Rómában öt évről — öt évre a censorok állítának össze, a provinciákban pedig a helytartók, csak az italiai jogú városoknak engedélyezvén az állam az önkormányzatnak e legfontosabb részét. Ezekben, s így Apulumban is, a «duumviri censoria potestate quinquennales» vagy röviden quinquennales, a rómaival egyidőben hajták végre az átalános becslést és adókivetést, s munkálatuk eredményét — az ordo jóváhagyásának megnyerése után, megküldék a központi kormánynak.[3] De a második században a vagyon kezelésnek eme teljes szabadsága itt-ott oly súlyos bajokat okozott, hogy már Trajan császár szükségesnek látta néhol, különösen Görögországban s a keleti provinciákban correctorok alkalmazását, bár ideiglenesen, — a financiák rendezéséig. És ez az intézmény, mely kezdetben a legnemesebb szándékkal létesíttetett, az Antoninusok idejében megállandósulván, a harmadik században már aláássa a városok önállóságát. Apulumban úgy látszik nem volt szükség reájok.[4]

A duumvirek mellett legnagyobb hatásköre az aediliseknek van.[5] Ők a rendőrség főnökei lévén, fönntartják a közbiztosságot, köztisztaságot, ügyelnek a közegészségre, rendben tartják az utczákat, fürdőket, vásárokat, nyilvános játékokat stb. Kezelik az «annonát», tehát a szegények közt kiosztandó gabona beszerzését, elosztását.[6] Saját hatáskörükben föltétlenül rendelkeznek, s az

[1] C. J. L. III. 1497.

[2] C. J. L. III. 1503.

[3] Lex Julia munic. C. J. L. I, 200. l. n. 142. quae municipia coloniae praefecturae civium Romanorum in Italia sunt erunt, quei in seis municipieis coloneis praefectureis maximum magistratum maximamve potestatem ibei habebit tum, cum censor aliusve quis magistratus Romae populi censum aget, is diebus LX. proximeis, quibus sciet Romae censum populi agi, omnium municipium colonorum suorum queique eius praefecturae erunt, quei cives Romanei erunt, censum agito, earumque nomina praenomina patres aut patronos tribus, cognomina et quot annos quisque eorum habet, et rationem pecuniae ex formula census, quae Romae ab eo, qui tum censum populi acturus erit, proposita erit, ab ieis iurateis accipito eaque omnia in tabulas publicas sui municipi referunda curato. Eosque libros per legatos ad eos quei Romae censum agent, mittito.

[4] Apulumból csak egy quinquennalist ismerünk. — C. J. L. III. 972—73.

[5] Apulum aedilisét ld. C. J. L. III. 1139.

[6] Az annonát ld. C. J. L. III. 1448.

edictumaiknak ellenszegülőket a duumvirnek tett jelentés után birsággal büntetik.[1]

A quaestor[2] kezeli a város birtokait, bérbe adja azokat, beszedi a bért, gondozza a középületeket, vezeti a telekkönyvet, — s ő a pénztárnok.[3]

A decuriók cursus honoruma a quaesturával kezdődik, — és magasabb hivatalt senki sem tölthet be, míg a kissebbet nem viselte. Kiváló egyének azonban megkaphatják a quaestorius vagy aedilicius sőt quinquennalicius czimet, s ezzel qualificálva vannak a duumviratusra. A nagy családok gyermekei mint ilyen titularis tisztviselők lépnek a politikai életbe. E magas rangú tisztviselők ingyen látják el hivatalukat, mert a városi szolgálat megtiszteltetés, s mint ilyen nobile officium.

A papok a város szolgálatában állanak s kötelességeik pontos teljesítéséért a hatóságnak tartozván felelősséggel, hivatalaik az idősebb duumvir elnöklete alatt tartott népgyűlésen választás útján töltetnek be.[4] A közterhek viselése alól családjaikkal együtt föl vannak mentve[5] míg feddhetetlenül teljesítik teendőiket, de elvesztik azonnal e nagy kiváltságot, ha a duumvirek fegyelmi úton elmozdítják őket.[6] Ha valamelyikök elhal, vagy elveszté hivatalát, úgy a megürült hely azonnal betöltetik.[7]

Legmagasabb rangúak a flamenek, — a császárok tiszteletére rendelt papok. Apulum egyik flamenje P. Aelius Julianus római lovag, kiérdemült duumvir s vir egregius;[8] L.; Flavius Valens elhallgatja czimeit a «Bonus Puernek» «ob honorem flamonii» dedicált föliraton, csak flamenségével büszkélkedvén.[9] Hasonlóan tesz Tiberius Claudius Rufus, Jovi Optimo Maximo, Dis et Deabus[10] s Libero Patri ajánlással állított kövein.[11]

A specialis római vallásnak papjai a pontifexek, — de nincsenek egyes templomok mellé beosztva, s ezért bármelyikben elvégezhetik vallási teendőiket. Őket is a legelőkelőbb emberek közöl választják, mint magasabb rangú collegáikat a flameneket. P. Aelius Lupus római lovag s duumviralis;[12] P. Aelius Genialis decurio s a takácsok czéhének védnöke;[13] C. Julius Metrobianus

[1] Malaca art. 66.
[2] Apulum quaestorai C. J. L. III. 1104, 1145, 1218.
[3] Salpensa art. 26; Malaca art. 60.
[4] Genetiva Julia art. 68.
[5] Genetiva Julia art. 66. Jisque pontificibus augurisque, qui in quoque eorum collegio erunt, liberisque eorum militiae munerisque publici vacatio sacrosancta esto, uti pontifici Romano est erit, aeraque militaria ei omnia merita sunto.
[6] Genetiva Julia art. 91.
[7] Genetiva Julia art. 67.
[8] C. J. L. III. 1182.
[9] C. J. L. III. 1134.
[10] C. J. L. III. 1064.
[11] C. J. L. III. 1065.
[12] C. J. L. III. 1213.
[13] C. J. L. III. 1208.

Sarmizegetusának volt polgármestere, Apulum quinquennalisa s Aesculapius papja;[1] P. Aelius Silvanus polgármester, római lovag és vir egregius.[2]

Az olympusiak kegyelmét a hatóság tevékenységére minden egyes esetben megnyerni, az augurok kötelessége volt, s egyenrangúak lévén a pontifexekkel, a közéletnek legkiválóbb emberei sem mulasztják el címeik között megemlíteni, ha polgártársaik bizalma megtisztelé őket a lituusszal. P. Aelius Serenus Sarmizegetusa és Apulum augurja equus publicusszal van kitüntetve, a fővárosnak polgármestere is volt, Drobeta decuriója, sacerdos arae Augusti, s mint ilyen, papja a tartománygyűlésnek, védnöke az ácsok, takácsok és hajósok czéheinek s végül bérlője az állami uradalmaknak, sóbányáknak stb.;[3] C. Nummus Certus római lovag,[4] míg Aelius Julianus csak az augur czímet használja a Diananak emelt fogadalmi kövön.[5]

Az idegen, de meghonosult istenségek szentélyeinek papjait már nem a közönség választja, hanem a duumvirek rendelik ki s vonják felelősségre szükség esetében. Ily papokat sürün emlegetnek forrásaink, — van Sacerdos Dei Aesculapi;[6] Sacerdos Jovis Optimi Dolicheni;[7] Sacerdos Numinum;[8] Antistes Triformis Liberae;[9] Antistes huiusce Loci.[10] stb.

Az áldozati állatok beleit vizsgáló haruspexek még papok ugyan, de már az alárendelt személyzethez tartozván, meghatározott javadalmazást kapnak, s a duumvirek által állandó alkalmazással neveztetnek ki. Apulumban egykor C. Julius Valens tölté be ez állást.[11]

A főhivatalnokok jelvényei azonosak a Róma városi legmagasabb rangú hivatalnokokéival: a duumvirek törvényhatóságuk területén belül «toga praetexta»-t viselnek, s ha hivatali évükben halnak el, teljes díszben temetik el őket;[12] ha hivatalosan jelennek meg a nyilvánosság előtt, két lictor (bárdvivő) megy előttök vesszőnyalábbal — fasces; a pontifexek apexet viselnek fejökön; ha éjjel járnak az útczán, fáklyások világítják meg útjokat;[13] a curiában, szinházban bisseliumon (kettős szék) ülnek, — itélet mondása alkalmával pedig a tribunalon, és rendeleteik előkészítésére, végrehajtására nagy számú szolgaszemélyzet-

[1] C. J. L. III. 973.
[2] C. J. L. III. 1207.
[3] C. J. L. III. 1209.
[4] C. J. L. III. 1001.
[5] C. J. L. III. 1217.
[6] C. J. L. III. 972—973, 1079.
[7] C. J. L. III. 1301. a/b.
[8] C. J. L. III. 1108.
[9] C. J. L. III. 1095/96, 1154.
[10] C. J. L. III. 1114/15.
[11] C. J. L. III. 1114/15
[12] Titus Livius: 34, 7: magistratibus in coloniis municipisque, hic Romae infimo generi magistris vicorum togae praetextae habendae ius est, nec ut viri solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo crementur mortui. Genetiva Julia art. 62.
[13] Genetiva Julia art. 62. II. viris aedilibusque, dum eum magistratum habebunt, togas praetextas funalia cereos habere ius potestasque esto.

tel rendelkeznek. Genetiva Juliában a duumvir mellett két lictor, egy accensus (csatlós, hajdu), két scriba (irnok), két viator (hírmondó), egy librarius (másoló), egy praeco (kikiáltó), egy haruspex (béljós) és egy tibicen (trombitás) van; az aedilis mellé pedig egy irnok, négy servus publicus (városi rabszolga) s egy-egy kikiáltó, béljós és trombitás van beosztva.[1] A sokkal nagyobb Apulumban e szolgaszemélyzet is jóval nagyobb lehetett s jóval veszedelmesebb, kelletlenebb is, részben műveletlensége, részben kapzsisága miatt.

A magistratus nyilvános megjelenésétől elválaszthatatlan lictorok többre tarták magokat az ide-oda küldözgetett viatornál, nagyobbra a sokszor szinte nevetségessé vált praeconál, kit hajdan is épúgy körülrajongott a kíváncsi utczanépség, de főkép az iskolás had, mint most a dobost, különösen ha kellő méltósággal tud föllépni. És mégis az alsóbb osztálybeliek valósággal ostromolák a a duumvireket ez állásokért, mert bíztos és határozott jövedelemmel jártak.

A legelső helyet mégis az irnokok foglalák el, kik akkor, midőn az ügyeknek legnagyobb részét élőszóval intézték el, nem igen valának túlterhelve munkával, jövedelmük pedig volt elég, gyakran több a kelleténél — a közönség rovására. J. Fl. Aper, Sarmizegetusa irnokának és nejének[2] föliratos oltárai versenyeznek a legjob módú decuriokéival. Nem csodálható tehát, ha gyakran elszegényedett előkelő emberek is szivesen vállalkoznak eme — külsőleg elég szerény állásra. Horatius a polgárháborúk befejeztével irnok lett, pedig előbb ezredes volt (tribunus legionis); Vespasian császár egyik őse szintén scriba. Előmenetelük, fizetésüknek emelkedése szigorúan meg lévén szabva, és számos előnynyel, de főképen majdnem teljes elmozdíthatatlansággal lévén összekötve, a köztársaság idejében valóságos kasztot képeztek, melynek határtalan befolyása volt, s a mely később is alig csökkent. Hiszen voltaképen ők kormányozták a városokat, épúgy mint az államot. S ez alig is lehetett másképen, midőn a főhivatalnokok évről-évre változnak, midőn alig hogy megszerzék az ujonnan választottak a kellő gyakorlatot, máris távozniok kell. Ezer meg ezer alkalma nyilt tehát az irnokoknak előljáróik rovására gazdálkodniok. Csak az ifjabb Catoról említik, hogy féken tartá személyzetét, — de a szigor oly vihart keltett ellene, mintha rendkivül fontos, az imperium életébe vágó ügyről lett volna szó. Az ájt nekik legjobban, hogy az erélyes főnök az állami bevételek elszámolása körül nem ismert tréfát, s nem tűrte a zsarlást. Pedig épen ebben voltak valóságos szipoly természetüek annyira, hogy szinte lehetetlenség volt boldogulnia az igazságkeresőnek, ha nem vesztegette meg őket. A vád alá került helytartók bajainak nagy részét is ők okozák, és mégis csak a császárság korlátolja túlkapásaikat, de az sem annyira, hogy az ügyes-bajos emberek üres tárczával mehettek volna a bureau-kba.

A colonia mellett fönnálló «Municipium Aurelium» s később «Septimium Apulum» közigazgatása a coloniaétól alig különbözik egyébben, minthogy a duumvirek helyett quattuor virek állanak a hatóság élén. Az első quattorvir T.

[1] Genetiva Julia art. 62.

[2] C. J. L. III. 1512; és Téglás és Király: Neue Inschriften. 1. sz.

Fl. Italicus még Marcus Aurelius idejében hivataloskodik,[1] s állását kinevezés alapján foglalja el, és közvetlen utódjai is Commodus egész uralma alatt, mert csak Septimius Severus engedélyezi az évről-évre való választást. A polgárság bizalma a legelső alkalommal C. Julius Valentinust tisztelte meg, ki aztán bizonyos megelégedéssel constatálja föliratán, hogy ő «IIII vir primus annualis municipii Septimii Apuli.»[2] Egyik utódja M. Ulp. Valens az Aesculap és Hygia tiszteletére emelt oltáron örökíté meg nevét.[3]

A főhivatalnokok mielőtt elfoglalák állásaikat, biztosítékot tettek, kezeséket állítanak, hogy a város födözve legyen minden károsodás ellen,[4] s tetteikért felelősek valának. Felelősek a bérbeadott birtok jövedelmeért a szerződés tartamára, a kölcsön adott tőkék kamatjaiért, felelősek még elődjeik összes tetteiért is, ha hivatalba lépésük alkalmával helybenhagyják eljárásukat; utódjaikért mert elfogadák jelöltségüket, vagy mert ők ajánlák. 200.000 sestercius (= 20.000 frt) birságot fizetett a duumvir, ha maga hibázott, 10.000-et (= 1000 frt) ha megsérté a decuriók rendelkezéseit, s Genetiva Juliában 100.000 (= 10.000 frt) ha áthágta a városi törvényt.[5] És a tisztviselők számadásai ellen még a helybenhagyás után tizenöt év mulva is lehetett kifogásokat tenni. A felelősség tehát elég, valóban dracoi szigorral volt megállapítva, — de talán épen ezért, mert felelős volt mindenki mindenkiért, minden tisztviselőnek meg volt vagy meglehetett a mentsége, s így a rendkívüli fenyegetőzések, az óriási, az illetők vagyoni helyzetével mi arányban sem álló birságok teljesen czélt tévesztének, — különben alig állhatott volna be a harmadik században egyszerre, s oly irtózatos jelleggel az általános pénzügyi bukás. Hasonló szigorúságú szabályok voltak érvényben a birói felelősségre nézve is.

A tisztviselőknek tehát, ha nevüket nem akarák meghurczoltatni, nagyon is érdekében állott, hogy pénzkezelésük, s egész eljárásuk teljesen kifogástalan legyen, s hogy lehetőleg növeljék a város vagyonát, jövedelmeit. És hogy a császárságnak két első századában ez valóban így is volt, csak a majdnem egészen ingyenes, és mégis becsületes kormányzat tevé lehetővé, hogy a városok oly hatalmas, monumentalis épületeket emelhettek közczélokra, hogy valódi versengés fejlett ki köztük, vajjon melyiknek legyen nagyobb és jobb vizvezetéke, szebb theatruma, amphiteatruma, fürdője, köztere, templomai stb. A városok külseje tehát elég hatásos és izléses lehetett. És ezt emelni, napról-napra szebbíteni, — a helyi hazafiság legfőbb hivatásának, ambitiójának tekinti. A városok s nem a császárok gazdagíták a római birodalmat ama óriási építményekkel, melyeknek még romjai is imponálnak. E localis patriotismus tevé oly keresettekké az imperium fénykorában, tehát akkor is, midőn Apulum virágzott, a városi hivatalokat, kitüntetéseket. A toga praetexta még a rómait barbarnak tekintő görögnek is imponált: «Oh, hogy nem rendelkezhetem többé mint hi-

[1] C. J. L. III. 1132.
[2] C. J. L. III. 1083.
[3] C. J. L. III. 985.
[4] Malaca art. 60.
[5] Genetiva Julia art. 129, 130.

vatalnok, — tör ki és méltán, Plutarch számüzöttje — hogy nem szavazhatok a tanácsban, hogy nem lehetek biró a versenypályán.»[1] Épen ezért jövedelmi forrást is képeztek, s a körültekintő, óvatos decuriók jól jövedelmező aranybányát nyithatának jogaik — előjogaik értékesítése által városuk javára. Sokan, nagyon sokan lehettek, kik 4—8000 sesterciust (= 4—800 frt) nem sajnáltak azért, hogy a curiában ülhessenek, vagy 2—3000 sesterciust (=2—300 frt) az egyszerű választási jogért. S míg ez így ment, míg a városi életnek volt jelentősége, — addig mindenkinek az volt legfőbb törekvése, hogy polgár és decurio lehessen, de ezt csak ingenuitasszal — tehát földbirtok szerzésével nyerhetvén meg az üzér, iparos, kereskedő legelőbb csak annyira vágyott, hogy a qualificátiót megadó ingatlant megvásárolhassa, mert ezzel helyzete nagyot javult egyszerre, — római polgár lehetett már ő vagy fia, megalapíthatta családját, megnyitva maga, de gyermekei előtt mindenesetre a legfényesebb, legimposánsabb életpályát.

[1] Plutarch: περὶ φυγῆς 12.

XIX. AZ EGYESÜLETEK.

Nagy államokban az egyes ember, ha nem gazdag, vagy nem kiváló tehetség, elenyészik teljesen, s annál befolyástalanabb, minél korlátlanabb hatáskörű a kormányforma, minél sűrübb a lakosság, minél nagyobb terjedelmű — mondjuk így — a birodalom. A régi Perzsiában, Nagy Sándor monarchiájában az egyén elenyésző csekélység, melylyel a hatalom csak roppant tömegekben számíthat, mely az uralkodó és környezetének figyelmét még egy pillanatra sem veheti igénybe! Még inkább így volt ez Rómában, hol a caesarok csak nagy tételekkel foglalkozhattak, míg a részleteket, — ha jutott reá idejök — a tisztviselők igazíták el. De ezek, a császár cabinetjének hivatalnokait, s a pénzügyi közegek egy részét kivéve, mindnyájan aristokraták, kicsinyek vagy nagyok vagyoni viszonyaikhoz képest, s a szerint, hogy nagy városokban avagy vidéki coloniák, municipiumok élén állanak. Bármiként legyen is, a positiv jogok gyakorlata mégis kizárólag az ő kezükben van, míg a qualificatiójukkal nem bíró osztályok, jóformán teljes passivitásra kárhoztatva rendelvék alájok. E passivitás enyhítésére, alkalomadtával megtörésére s az egyéni érdekek védelmére alakúlnak az imperiumban az egyesületek, a collegiumok. Anyagi jelentőséggel azonban — az egyesekre nézve — csak az ipartestületek, s a szövetkezetek bírnak, míg a többiek tisztán vallási jellegüek.

Eredetileg csak sacralis collegiumok lévén — ezeknek mintájára alakúlnak a többiek, és közös vonása mindegyiknek, hogy összefogó, középpontjuk valamely cultus, s ezzel kapcsolatban közös temető és temetkezés, vagy legalább a gyászolók családjának segélyezése, bármi legyen is az egyesületnek sajátképi czélja. Igy az iparegyesületek iránya sok tekintetben összevág a szövetkezetekével, melyek az egyesek anyagi sorsának javítására alakúlnak. De míg ezeket csak a közös óhaj, hogy a tagok nyomora enyhíttessék, tartja össze, addig amazokat a hivatás — melyről az egyesületet elnevezik — azonossága, az azo-

nos foglalkozás, a velejáró egyenlő társadalmi helyzet. És e tényezők szükségessé tévén a gyakori közös megbeszélést, megállapodást, de főképen az egyetértést, az ipartestületek tagjai jobban összetartanak, mint a szövetkezetekéi, melyek különféle elemekből alakulván, csak közös pénztáruk által egyesíttetnek. Ezért volt a hatalom kezdetben oly óvatos az ipartestületekkel szemben, s míg emezeket esetről-esetre engedélyezi szoros kikötésekkel, a szövetkezetek szervezését általános érvényü törvénynyel szabályozza, sőt a jótékony czélra való tekintettel teljes adómentességet biztosít részükre. Annál inkább megterheli az iparegyesületeket. Igy a tűzoltás nehéz munkáját a coloniák és municipiumokban, már Trajánt megelőzőleg a collegia fabrum, s a velük kapcsolatban lévő egyesületek végzik. És később épen az ily közmunkáknak ingyenes vagy olcsó végeztetésére bocsáttatott ki a törvény, mely elrendelé — ha kell kényszerrel is — az iparegyesületek alakítását.

És még e kényszeregyesületek is sok előnyt nyújtván tagjaiknak, ritkán bánták meg azoknak megalakítását, az önkéntes, szabad elhatározás alapján keletkezőket meg épen szivesen fogadva, előnyeiket a középosztályba tartozó kereskedők is fölhasználják. Az apulumi provincia üzletemberei testületet alakítván, érdekeik védelmére ügyvédet tartanak Sarmizegetusában: Crassus Macrobiust, és közköltségen temetvén el, a városi tanács engedélyével nyilvános helyen állítják föl sírkövét.[1]

A fővárosi hordárok és bérgyaloghintósok egyesülete (lecticarii) szintén tart ügyvédet, Cornelius Cornelianust, ki kétségtelenül a lecticarii érdekében megnyert pör emlékét örökíti meg a Nemesisnek emelt oltáron.[2]

Sokkal nagyobb fontosságúak a collegia fabrum, centonariorum és dendrophorum. A faber szó jelentősége igen sokoldalú, mert egyként vonatkozhatik a fém mint faczikkek készítőire, legyenek azok műlakatosok vagy kovácsok, műasztalosok vagy ácsok. De épen ezért néha a faber szó elé, az illetők mesterségét közelebbről is meghatározó jelzőt tesznek, így: fabri aurarii = aranyművesek, fabri ferrarii = kovácsok, fabri tignuarii = ácsok;[3] ha egyes ember különlegesen is megakarja nevezni mesterségét, míg a collegiumok rendesen az általános, gyűnévi jelentőségü fabert használják, legalább Apulumban, hol egyetlen fölirat sem specialisal.[4]

A collegia centonariorum, a daróczkészítők, takácsok, szövészek egyesületeinek a faberekkel jóformán egyenlő jelentőségük van. Iparáguk a legrégebben virágzók közé tartozik, különösen a vastag szövetek készítéséé, melyeket általánosan használtak az egész birodalomban a szegények mint gazdagok, nemcsak ruhára, hanem tömérdek egyéb házi szükségletre is. Használják a katonák is; Caesar legionariusai Dyrrachiumnál darócz köpenyekkel védték magukat

[1] C. J. L. III. 1500.

[2] C. J. L. III. 2886.

[3] Blümner: Technologie und Terminologie der Griechen und Römer. II. k. 241 köv. l.

[4] C. J. L. III. 975, 984, 1043, 1016, 1051, 1082, 1083, 1210, 1212, 1215.

Pompeius ijászai ellen;[1] centoval takarják be a harczba induló lovakat;[2] háborúban vizes pokróczokkal födik az ostromgépeket, fatornyokat,[3] hajókat,[4] hogy megvédelmezzék a fölgyújtás ellen. A halászok centot terítenek csónakjuk fenekére, hogy a kifogott halak csapkodása ne riassza el a többieket.[5] Legsűrűbben a magánházaknál alkalmazzák függönyökül,[6] terítőkül, takaróul, matrácznak,[7] felső ruhának, különösen rabszolgák számára.[8] A tűzoltók eczetbe vagy vízbe mártva használják a lángok mint parázs elnyomására. Ily sokszerű használattal rendkivül nagy volt a fogyasztás, s ezért alig van város, melynek föliratos emlékei között ne találnók meg a centonariusok ipartestületeinek nyomait, részben mint saját mesterségükkel foglalkozókat, részint pedig a faberek és dendrophorokkal társulva mint tűzoltókat. Ez utóbbi minősítésüket gyártmányaiknak az oltásra különösen alkalmas volta miatt kapták, s Nagy Konstantin 315-ben edictummal rendeli el,[9] hogy ama városokban, hol faberek és dendrophorok vannak, ott a munkaképes legénység szaporítására a centonariusok czéhei is csatoltassanak hozzájok. A császár ez edictuma hasonló régebbi rendelkezésen alapszik és csak megerősíti a törvényes viszonyt, mely a centonariusok s az épen említett collegiumok közt fennállott.[10]

A dendrophorok collegiumainak czélja, közviszonyai és mibenléte felől, bár gyakran említtetnek a föliratokban s kézi törvénykönyvekben,[11] hosszú ideig

[1] Jul. Caesar: bell. civ. III, 44.

[2] T. Livius: VII, 14: mulis strata detrahi iubet, binisque tantum centonculis relictis agasones .... imponit.

[3] J. Caes: bell. civ. II, 10. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur centonibus conteguntur. — J. Caes.: bell. civ. II, 9: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis immissa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis latericium discuterent. — Veget. de re mil. IV. 15. Vitruvius 10, 14 (20).

[4] Sisenna, Noniusnál p. 91: poppis aceto madefactis centonibus integuntur, quos supra perpetua classi suspensa cilicia abtenduntur.

[5] Plin. Hist. Nat. IX, 59 (85): Alio intus excipiente centonibus raptum (t. i. a halat), ne palpetatio ulla aut sonus ceteros abigat.

[6] Petronius Sat. 7: Ut in locum secretiorem venimus, centonem anus urbana reiecit. Juv. Sat. VI, 121: intravit calidum veteri centone lupanar.

[7] Seneca epist. XI, 1, 8: diurnum accipit, in centunculo dormit. — Lucilius Noniusnál p. 35: culcitulae accedunt privae, centonibu' binis, — szerint két cento elég volt egy matráczra. — Macrob. Lat. I, 6: Scrophae cadaver sub centonibus collocat, super quos uxor cubabat.

[8] Columella de re rust: I, 8, 9: Cultam vestitamque familiam magis utiliter quam delicati habeat, munitamque diligenter a vento, frigore, pluvioque; quae cuncta prohibentur pellibus manicatis, centonibus confectis, vel sagis cucullis. Cato de re rust; 135: Romae tunicas, togas, saga, centones sculponeas.

[9] Codex Theodos XIV, 8, 1: De centonariis et dendrophoris. Imp. Constantinus A. ad. Euagrium pf. p. Ad omnes iudices literas dare tuam convenit gravitatem, ut, in quibuscumque oppidis dendrophori fuerint, centonariorum atque fabrorum collegiis annectantur, quoniam haec corpora fraequentia hominum multiplicari expediet. Dat. XIV. Kal. Oct. Naisso. Acc. VIII. Id. Nov. Constantino A. IV. et Licinio IV. coss. Kr. u. 315.

[10] C. J. L. III. 1174, 1208; a faberek és centonariusok együtt C. J. L. III. 1207, 1209.

[11] Cod. Theodos: XIX, 8, 1; XVI, 10, 20.

nem volt tiszta és világos nézete még a szakembereknek sem, mig Boissieu[1] nem tisztázta a kérdést Rabanis[2] kiváló tanulmányának átdolgozása és kibővítése által. Papi collegiumoknak tekinték a legtöbben, jóllehet egyesületeiknek neve minden kételyt kizárólag jelzi mesterségüket, azt hogy tagjaik mindnyájan famunkások. És a csalódás mégis könnyen keletkezhetett, mert testületeik sokszor, nagyon sokszor, tisztán vallási jelleggel szerepelnek, különösen a Magna Mater tiszteletével összefüggő tauroboliumoknál, s mert Honorius és II-ik Theodosiusnak 415-iki törvénye pogányoknak bélyegezvén collegiumaikat vagyonukat lefoglalja a kincstár javára.[3] A császárok tehát veszélyeseknek tarták dendrophorainkat, különösen Nagy-Konstantinnak 315-ki rendelete óta, mely a faberek és centonariusok czéheivel egyesítvén őket,[4] befolyást biztosított nekik ezekre, s általuk a közép és alsó osztályoknak igen tekintélyes részére. Megkisérlék tehát a régebbi szakférfiak, kétféle dendrophorokat különböztetni meg, papokat és világiakat, de ezzel csak növekedett a zavar, mert lehetetlenség a föliratokat e kettős osztályzatnak megfelelően szétválasztani.

De e speciálisálás nem is szükséges. Az ó-kori egyesületek mindenikének meg van saját külön kultusa, még ha nem valamely istenség tiszteletére alakúlnak is. Meg van tehát a dendrophoroknak is a — Magna Materé. Feltünő, hogy e keleti istenség cultiválása sokkal jobban előtérbe lép mint másoknál, de ez lehet esetleg, avagy valamikép összefügg mesterségük történeti fejlődésével, ismeretlen események következtében; de lehet, hogy ők is csak az átalános vallási irányzatnak hódolnak, mely a császárság idejében oly mohón kapott minden különösön, minden mysticuson. Teljes jogosúltsággal föltételezi tehát Boissieu, hogy a dendrophorok, ha papi jellegük lép is előtérbe, mégis csak mesteremberek, kik tüzi és épületfát vágnak az erdőkben, szenelnek s ellátják e czikkekkel a városokat és középületeket. Kezdetben Silvanust tekintik védistenüknek, s csak azután, hogy a Magna Mater tisztelete közkeletü lesz Rómában, Italiában, a provinciákban, s a császárok is részt vesznek a tauroboliumokban uralmuknak hosszúra nyújtásáért imádkozva, csatlakoznak ők is az istennőhöz, az ő kötelességük lévén a szertartásokhoz szükséges ágak és fenyőtobozok beszerzése. Papi jellegük keletkezhetett tehát ez alapon is. S ez a változás, átalakulás nem áll egyedül a római egyesületek történetében. Van példa reá megfordítva is: a kezdetben tisztán vallásos czélzatú augustalisok collegiumai, később az egész birodalmat behálózó politikai testületekké alakulnak át.

A kiváló tudós föltevéseit a történeti jelenségek csakugyan igazolni látszanak, s igazolni dendrophorainknak görög neve is.

[1] Alph. de Boissieu: Inscriptions antiques de Lyon. — Lyon 1846. fol. 412 kv. l.

[2] Rabanis: Recherches sur les dendrophores. Bordeaux 1841.

[3] Codex Theod. XVI, 10, 20, § 2. Ita ut omnis expensa illius temporis, ad superstitionem pertinens, quae iure damnata est, omniaque loca quae Frediani, quae dendrophori, quae singula quaeque nomina et professiones gentilitiae tenuerunt, epulis vel sumptibus deputata, fas est, hoc errore submoto, compendia nostrae domus sublevare.

[4] Codex Theodos. XIV, 8. 1.

Faszállítással foglalkozó latin nevü czéh nem lévén, meg kell kockáztatnunk, hogy a görög nevet csak akkor kapják, midőn a Magna Mater tiszteletében való állandó részvételük elrendeltetik. A köztársaság kormánya a keleti cultusok iránt még igen óvatos lévén, nem engedi meg, hogy az idegen istenségek papjai római polgárok legyenek, míg a császárság a legnagyobb liberalitást gyakorolván, a Magna Maternek márczius 15-ikétől 27-ig tartandó fényes ünnepek decretáltatnak, nagydiszü körmenetekkel, midőn a szent fát, mely alatt Attis isteni őrületében megcsonkítá magát, fölviszik a Palatinuson épült templomba. A szent fenyüt a dendrophorok vivék teljes ünnepi díszben. Lydus szerint e szertartásokat Claudius rendelé el,[1] s azóta a dendrophorok kötelessége az istenség fájának beszerzése és a menetben való szállítása is. Természetes tehát, hogy ettől fogva leteszik régi lignarii nevüket, s a görögöt veszik föl, Silvanus helyett pedig Magna Matert tisztelik védistenükként.

Mesterségük természetére a pompeii föliratok vetnek világot. Ott a lignarii és plostrarii együtt ajánlják Marcellust aedilisnek,[2] de külön is oda tévén mesterségüknek nevét, különböző foglalkozással kellett birniok, és világiaknak lenniök. A plostrarii kőszállítók, fuvarosok,[3] a lignarii a faszállítók, s igy mint a nyers anyagokat közvetítők szoros viszonyban állanak egymással. Igy keletkezik a kapcsolat Apulumban a dendrophorok, és a collegium nautarum, a hajósok között, kik ugyanazt teszik a vizen, mit amazok a szárazon.[4]

Dendrophori nevüket Rómában körülbelül Kr. u. 50-től viselik, midőn Claudius egyesületi szervezetet ad nekik. A vidéki városokban később ugyanez a név lesz közkeletü, s Itáliában a legkorábbi a bruttiumi Regium Juliumban,[5] míg a provinciákban kelettel ellátott inscriptiók csak a második századtól fogva emlékeznek róluk.

A görög elnevezés csak mint papi jellegü collegiumokat illeti ugyan őket, de mégis átalános lesz, mert sokkal jobban kifejezi foglalkozásuknak jellegét, mint a régebben használt «lignarii» név, — s ez az indoka annak, hogy utóbbi jóformán egészen kiveszett az epigraphicus emlékekből.[6]

[1] De mensibus 4, 41: τῇ πρὸ δεκαμιᾶς καλενδῶν Ἀπριλίων δένδρον πίτυς παρὰ τῶν δενδροφόρων ἐφέρετο ἐν τῷ παλατίῳ τὴν δὲ ἑορτὴν Κλαύδιος ὁ βασιλεὺς κατεστήσατο, ἀνὴρ οὕτω δίκαιος κτλ.

[2] C. J. L. IV. 485. Marce[ll] um aed (ilem) lignari | plostrari rog. lassi | cum[F]abio et Crimio et C. Nisio I[n]fantione | ubiq. v. ö. C. J. L. IV. 951, — C. J L. IV. 952: Holconium | II. v(irum) i. d. lignari | .... | iuvenem egreg; C. J. L IV. 900: Cuspium Pansam | aed[ilem] lignari universi rog[ant] . . .

[3] Ulpian: Dig. IX., 2, 27, 33: Si ex plaustro lapis ceciderit, et quid ruperit vel fregerit, Aquiliae actione plaustrarium teneri placet, si male composuerit lapides, et ideo lapsi sunt.

[4] C. J. L. III. 1209. — Pisaurumban: Willmans 2112: Aquilaeiaban: Orelli 4082; Arelate-ben: Herzog: Galliae Narbonensis provinciae Romanae historia descriptio institutorum expositio. — Lipcse 1864. — 342; Lugdunum-ban, Boissieu: Inscriptions antiques: 204. l.; 209. l.; és 197. l.; v. ö. 406. l.

[5] C. J. L. X. 7.: ob munificentiam earum | quae dendrophoros | honoraverunt honos | decretus est eis q(uae) i(nfrae) s(criptae) s(unt) . . . következnek a nevek.

[6] Dr. Hermann C. Maué: Die Vereine der fabri, centonarii, und dendrophori im Römischen Reich. Die Natur ihres Handwerks und ihre sacralen Beziehungen. 7. kv. l.

E három nagy tekintélyű czéh mellett találjuk még Apulumban a collegium nautarum — a hajósok[1] s a prosmoniak egyesületét.[2] Hirschfeld utóbbiakat a Promonából áttelepültek társulatának tartja. Föltevésének azonban ellentmond Mommsen, de a nélkül, hogy indokolná vagy nyilvánítaná saját nézetét.[3]

Coloniánk közigazgatási területén működtek továbbá: Mikházán a collegium utriclariorum, a hordárok, különösen vizhordók;[4] Germisarában (Gyógy) a collegium aurariorum — a bányamunkások egyesületei,[5] a collegium Galatarum, — a kis-ázsiai Galatiából származottak casinoja.[6] Ampelumban (Zalatna) a Hercliani és Cervae-knek vallásos czélzatú egylete[7] s végül Alburnusban a collegium Jovis Cerneni, mely temetkezési egyesület is.[8]

A Liber Pater és Libera tiszteletére alakult Hercliani és Cervae[9] s a Jupiter Cernenus temetkezési egyesületét kivéve[10] a többinek eredeti czélja saját érdekeiknek társas úton való előmozditása, de összetartó központja, a remélt és várt örökkévalóságnak symboluma, a causa sacra, mégis mindig valamely istenség, s mellette a collegiumnak sajátképi Geniusa, — tehát a Genius collegiorum fabrum, centonariorum stb. A főistennek hódolnak kiválóképen az egyesületek tagjai egyenkint, de anélkül, hogy megfeledkeznének a Geniusról, kinek oltárán az egész collegium szokta leróni hálaját, kegyeletét, minden ünnepélyes alkalommal, midőn örömüket fejezik ki, midőn segélyt kérnek a megpróbáltatás és szükségnek nehéz napjaiban; oltárain tisztelik az elhunyt kiváló tagok emlékét, ünneplik a gazdag alapitókat, pártfogókat, s minden collegiumnak legfőbb földi védnökét a császárt vagy császárokat. Ő érettük áldoz és emel oltárt a Genius Fabrum-nak M. Aurelius Timon, Apulum Augustalisa, a collegium magistere.[11]

[1] C. J. L. III. 1209: P. Ael(io) P. fi(lio) Pap(iria) | Strenuo eq(vo) p(ublico) sacerd(oti) arae | Aug(usti) auguri et | II viral(i) col(oniae) | Sarm(izegetusae) augur(i) | col(oniae) Apul(i) dec(urioni) col(oniae) Drob(etarum), pat | ron(o) collegior(um) fabr(um) cento(nario)r(um) et naut | ar(um), conduc(tori) pas | cui, salinar(um) et commer | cior(um) Rufinus | eius.

[2] Eph. ep. II. 415: Familiaricum a | solo Prosmoni ex suo | fecerunt, per Aur(elium) | Statium et Ulp(ium) Pa | ulum quaestores.

[3] Eph. ep. II. p. 312.

[4] C. J. L. III. 944.: In h(onorum) D(ominae) D(eae) | Adrastiae | colleg(ium) utriclariorum.

[5] C. J. L. III. 941: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | pro s(alute) impe | ratoris | colleg(ium) aura | riorum. L | Calpurnius | . . . . . d(ono) d(edit).

[6] C. J. L. III. 1394: Herculi | invicto | p(ost) r(editum?) impera | toris col | (legium) [G]alatarum. | [T]i. Julius Ma | rcellinus | d(onum) d(edit) d(edicavit).

[7] C. J. L. III. 1303. Libero | [P]atri et Li[b]ere (sic) Herclia[n] | is et Cervabu[s] Romanus Aug(usti) n(ostri) | et Aur(elia) Cres'e vo[t](um) | posuerun[t].

[8] C. J. L. III. cer. 1.

[9] C. J. L. III. 1303.

[10] C. J. L. III. cer. I.

[11] C. J. L. III. 1016. Pro salute Aug(ustorum)[trium]) | Genio Fabrum | M. Aur(elius) Timon | Aug(ustalis) col(oniae) Apul(i)et | mag(ister) coll(egii) s(upra) s(criptae) pe | cunia sua fec(it) | l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

Apulumban a legtöbb egyesület, különösen a közügyeknek annyi kiváló szolgálatot tevő fabri, centonarii és dendrophori, a colonia és municipium megalapítása után keletkezvén valószínüleg a hatalom parancsszavára, főistenökül a birodalomnak, a rómaiságnak megtestesítőjét Jupitert választák, s az egyes tagok feltünő buzgósággal fordulnak hozzá: 205. május 23-án C. Sentius Anicetus, Sarmizegetusa decuriója, a municipium Septimium Apulum collegium fabrum-ának első patronusa J(upiter) O(ptimus) M(aximus)-nak váltja be fogadalmát;[1] Tiberius Julius Bubalus a XI-ik decuria collegium fabrumának tagja a császár és az egyesület jóvoltáért áldoz;[2] T. F. Flavianus a municipium Augustalisa, a collegium fabrum decuriója a maga és családja jóvoltáért,[3] és C. Jul. Valentinus a Municipium Septimium Apulum első, egy évre választott quatuorvirje, s a faberek czéhének patronusa szintén J. O. M.-nak dedicalnak föliratokat, Aeternus-nak öröknek nevezve a főistenséget.[4]

De a birodalmi főisten e népszerűsége nem tudván egészen háttérbe szorítani az Olympus többi hatalmasságát, akadnak hívei Aesculap és Hygiának is: nekik áldoz P. Aelius Rufinus, Apulum colonia collegium fabrumának patronusa a maga és családja jóvoltáért,[5] és L. Septimius Nigrinus, ki ugyancsak védnöke az egyesületnek.[6]

A dendrophorok már sokkal közvetlenebb összeköttetésben lévén kedvelt istenségükkel a Magna Materrel, Rómában a főistennek saját külön dendrophorjai is vannak.[7] De azért ezek is világiak, s világi jellegük fölismerhető végig, föl még akkor is, midőn a látszat egészen papi rendnek tünteti föl őket; — kiütnek a papi és világi testületek közt lévő ellentétek még a legkésőbbi időszakban is. A római pap tagja mindíg a városi hatóságnak, a közönséges életben pedig csak olyan polgár mint a többi, ki rendes foglalkozását egy perczre sem hanyagolja el papi teendői mellett, részt vesz a politikai, mint társadalmi életben, s alkalomadtával fontos szerepet játszik mindkettőben, — míg a keleti elzárkózik a világtól, egyenruhát — ha szabad így mondanom — visel, visszavonultan él, s teljesen hivatásának szenteli magát. Az isteni tiszteleteknél ők viszik a főszerepet, míg a rómaiak csak mint a sohasem változó és szigorúan megszabott szertartások végrehajtói vagy ellenőrei tünnek föl. És dendrophoraink is jóval nagyobb buzgóságot tanusítanak a sacralis dolgokban, mint a többi collegiumok, sőt időfolytával úgy tünnek föl, mintha egészen papok lennének, mint a cumaeiek,[8] hol a városi tanács határozata alapján választatnak, és

[1] C. J. L. III. 1051.
[2] C. J. L. III. 1043.
[3] C. J. L. III. 1082.
[4] C. J. L. III. 1083.
[5] C. J. L. III. 975.
[6] C. J. L. III. 984.
[7] C. J. L. III. VI. 641: Silvano dendrophoro sacrum | M' Poblicius Hilarus | margar(itarius) q(uin)q(uennalis) p(er)p(etuus) cum liberis | Magno et Harmoniano dendrophoris M(atris) D(eum) M(agnae) de suo fecit.
[8] C. J. L. X. 3699: Ex s(enatus) c(onsulto) dendrophori creati qui sunt | sub cura XV vir(orum) s(acris) [faciundis] c(larissimorum) v(irorum) patron(orum) L. Ampius Stepha-

«sub cura XV viri sacris faciundis populi Romani,» tehát az idegen cultuszok fölügyeletére rendelt bizottság ellenőrzése alá helyeztetnek; Suessulaban az «immunis dendrophorus Suessulanust,» a XV viri erősítik meg a novanensis, vicusban kapott papi állásában.[1] Főnökük vallási ügyekben az archidendrophorus mint Tomiban;[2] a mauretaniai Caesareaban a «religiosus antistes sanctissimi numinis Matris Deum» vezeti dolgaikat;[3] Cumaeban a «sacerdos Matris Deum quinqennalis,»[4] Brixiában pedig M. Nonius Arrius Paulinus vir clarissimust, s a XV viri sacris faciundis egyik tagját tisztelik meg e méltósággal.[5] S a tisztán vallásos jelleg látszatát még határozottabbá teszi az, hogy a dendrophorok között találunk itt-ott oly embereket is, kiknek semmi közük sincsen a faszállításhoz, így Rómában két margaritariust — gyöngyárusokat, kik közül az egyik mellékesen még viator consularis = consuli bemondó is;[6] Alba Fucensben egy szakácsot;[7] Lunában egy ácsot, ki a colleg-fabrum bisellariusa és dendrophorus is.[8] Igy nem csodálható ha sajátképi természetük felől kételyek támadván papi és világi dendrophorokat kívántak megkülözböztetni, holott egyik brixiai föliratuk minden kétségen fölül helyezi valódi jellegüket, midőn ott csak a XV viri sacris faciundis egyik kiváló tagjának s patronusuknak közbenjárására erősíttetik meg papi jellegükkel járó kiváltságuk, az immunitas.[9] S hogy mégis oly föltünő a sacralis jellegük, az egyenesen annak tulajdonítandó, mikép ők a Magna Mater hívei, ki teljesen elkülöníti, elválasztja övéit a nagy tömegtől, bár nem zárja ki a polgári életben való részvételüket. És ez az elkülönültség volt egyik indoka annak is, hogy a császárság a második század végén a dendrophorokat, a Magna Mater proselytáit, jobban a mesteremberek egyesületeit,

nus sac(erdos) M(atris) [D(eum)] q(uim)q(ennalis) | dend(rophorus) dedicationi huius panem vinum | et sportulas dedit. 87 név. Kr. u. 251.

[1] C. J. L. X. 3764. Pompeio Felicissimo | immuni dendr(ophoro) Suessul(ano) et sacerd(oti) M(atris) D(eum), XV. vir(i) in | vico Novanensi .....

[2] C. J. L. III. 763: Atti | C. Antonius | Eutyches ar | chidendroph(orus) | pro salute sua | posuit.

[3] C. J. L. VIII. 9401: ....enio C. f(ilio) | Fatali | decurioni | splendidissimae | coloniae | C[aesa]riensis re[li]gioso | anti[s]titi sanctissimi | numinis | Matris Deum | dendrophori | dignissimo.

[4] C. J. L. X. 3699.

[5] C. J. L. V. 4341: M. Nonio M f(ilio) | Fab(ia) Arrio Paulino | Apro c(larissimo) v(iro) XV viro | sacris faciundis quae[s] | tori candidato praeto[ri] | urbano curatori reipu[bl] Nicomidensium et Nica[een] | sium curatori viae App[iae] | iuridico regien(is) Trau([spad] anae) | coll(egium) dendroph[or]um) | quod eius industria immuni[t] | as collegi nostri sit confirma[ta] patrono l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

[6] C. J. L. VI. 641: ..... | M' Publicius Hilarus | margar(itarius) q(uin)q(uennalis) p(er)p(etuus) stb. — C. J. L. VI. 1925: Tutic(ius) Hylas hic positus | qui fuit margarit(arius) hic | habuit dec(uriam) viat(oriam) consu | larem et colleg(ii) den[d]r(ophorum) Roman(orum) q(uin)q(uennalis) p(er)p(etuus) fuit | .....

[7] C. J. L. IX. 3938: Halicius | Marcio Fausto | liberto | sevir Aug(ustalium) | dendrophoro | Albensi et Trophime matri ..... az oldalokon coco optimo.

[8] Wilmanns: Exempla Inscriptionum 2190: Nomina collegi(i) fabrum tig(nuariorum). A legutolsó név: Herennius Demetrius bisell(arius) dendrophor(us)d.

[9] C. J. L. V. 4341. ld. 5-ik jegyz.

melyek elvállalák a keleti istennő tiszteletének cultiválását, — megrendszabályozza. A szertartások végrehajtására nem lévén egyformán képes minden ember, a szereplőket jól meg kell választani, s míg ez nem lépte túl a collegium keretét, addig a választottak, természetes mindig a saját körükből, vagy a rokon egyesületek kebeléből kerülnek ki, de a mint az ordo veszi kezébe az ügyet, a városi tanácsra nézve megszünt az ok, hogy épen faszállítót vagy ácsot stb. válasszon. Igy kerülnek közéjük más foglalkozásuak is. Föltünő, hogy egyesületeikben papnők is szerepelnek, mint Regium Juliumban, hol az egyesület iránt tanusított bőkezüségükért föliratos követ emelnek nyolcz asszonyság tiszteletére; ezek közül kettő «sacerdos» jelzővel van megkülönböztetve;[1] hasonló okból állítanak emléket Pollentiában egy papnőnek s Diva Plotinának s a két Diva Faustinanak.[2] Papi jellegük a Magna Mater nyilvános körmeneteinél, s a lélek megváltásáért bemutatott tauroboliumoknál nyilvánul leginkább, s mint fontos közreműködők szerepelnek mindkét alkalommal. Utóbbi szertartásban gyakran részt vesznek maguk, saját lelküknek üdvéért, vagy a császári ház és lakóhelyük jóvoltáért, így Lugdunumban, hol L. Aemilius Carpus sevir Augustalium és dendrophorus az istenség parancsára mutatja be a tauroboliumot Antoninus Piusért Q. Sammius Secundus által, mely alkalommal e derék pap arany lánczot s koszorút tett föl, és büszkén emlegeti föliratában, hogy a colonia tanácsa örökös pappá nevezte ki, végül pedig megjegyzi, hogy a szertartás éjfélkor történt;[3] ugyanezt teszi 190-ben Puso Julianus Archigallus Commodusért Aelius Castrensis pap és Fl. Restitutus tibicen — trombitás közreműködésével.[4—5]

A vallásossággal szoros összefüggésben lévén a humanus czélok, különösen a kölcsönös segélyadás, a collegiumok anyagilag is támogatják tagjaikat, külö-

[1] C. J. L. X, 7: Ob munificentiam earum | quae dendrophoros | honoraverunt honos | decretus est eis q(uae) i(nfra) s(criptae) s(unt). — Következik a nyolcz név: a 2-ik: V ||||| Iva sac(erdos); a 3-ik: S|||||ia Faustina sac(erdos). — Kr. u. 79, április 9-én.

[2] C. J. L. V, 7617: ....nae | ....ituti | ....desig | [sa]cerdoti | [Div]ae Plotinae | [P]ollentiae | Divae Faustinae | Taurin(i)s | Divae Faustin[ae] maio[ri]s | Concordiae | coll. dend. Poll. | l. d. d. d.

[3] Boissieu: Inscriptions antiques de Lyon. p. 24. Taurobolio Matris D(eum) M(agnae) Id(aeae) | quod factum est ex imperio Matris D(eum) | Deum | pro salute imperatoris Caes(aris) T. Aeli | Hadriani Antonini Aug(usti) Pii P(atris) P(atriae) liberorumque eius | et status coloniae Lugdun(ensis) | L. Aemilius Carpus IIvI vir Aug(ustalium) item | dendrophorus. Vires excepit et a Vaticano trans | tulit ara et bucranium suo impendio consacravit | sacerdote | Q. Sammio Secundo ab XV viris | occabo et corona exornato | cui sanctissimus ordo Lugdunens(ium) perpetuitatem sacerdotii decrevit | App. Annio Atilio Bradua T. Clod. Vibio cos. d. d. d.

Az oltár oldalán: cuius mesonyctum factum est V id. Dec. — Kr. u. 160 decz. 9-én.

[4] Boissieu: Inscriptions: p. 31: ..... | ..... | numinib(us) Aug(usti) totiusque domus divinae et situ c(oloniae) C(laudiae) C(opiae) Aug(ustae) Lugud(unensis) | taurobolium fece | runt dendrophori Luguduni consistentes | XV cal(endas) Julias | ..... Marco Sura Septimiano | co(n)s(ulibus) ex vatitiatione | Pusoni Juliani archi | galli sacerdote | Aelio Castrense | tibicinae Fl. Restituto | honori omnium | Cl. Silvanus perpetuus | quinquennalis inpen | dium huius arae remisit | l. d. d. d.

[5] Dr. H. C. Mané: Die Vereine der fabri centonarii und dendrophori im Römischen Reich. Die Natur ihres Handwerks stb. 28 kv. l.

nösen temetések alkalmával, s ha lehetséges még külön az egyesület tulajdonát képező temetőt is szereznek. Sarmizegetusában Q. Januarius temetéséhez a faberek négyszáz denarral járulnak,[1] C. Julius Marcusnak sírkövet állítanak,[2] gondozzák az elhunyt tagok sírjait is, legtöbbször azon tőkékből, melyeket eme czélokra kapnak.[3]

De ilynemű segélyadás mégis inkább tartozik a tisztán temetkezési egyesületek hatáskörébe, milyen Alburnus Maiorban (Vöröspatak) Jupiter Cernenus collegiuma volt. Ily egyesület volt jóformán minden városban, alapszabályaik egy és ugyanazon mintára készültek, arra, melyet a senatus törvény alakjában adott ki, egyszer mindenkorra engedélyezvén az ily czélú egyesületek megalakítását. Lanuvium temetkezési egyesületeinek alapszabálya fönmaradván, álljon itt statutumaiból rövid kivonat. Bevezetésül a senatus határozatát ismétlik, s üdvösnek jelzik a jótékonyczélú egyesületek alapítását, de mégis óva intenek mindenkit a belépéstől, mielőtt kellően ismerné az alapszabályokat, nehogy a járatlanság panaszra adjon okot, vagy kellemetlenségbe sodorja az örökösöket. A ki be akar lépni a collegiumba, mondják, fizessen egyszerre száz sesterciust s egy amphora jó bort, azután pedig havonként egy ast, ha van temetés, — ha nincsen, ez a díj elesik; az elhalt tagnak utódjai 300 sesterciust kapnak, melyből azonban ötven kiosztandó a végtisztességben résztvevőknek; ha valaki a várostól husz római míre hal meg s erről a tagok értesülnek, úgy kebelükből 20 sest. díjazással három embert küldenek el képviselőkül, kik rendezik a temetést és megvendégelik a népet. Ha távolabb hal el valaki, úgy a temetés költségei a megszabott járulék erejéig megtérítteinek. Ha a collegium tagjai közül egy rabszolga hal el s gazdája nem temetteti el tisztességesen, úgy képletes temetést rendeznek a szerencsétlennek. Ha valaki öngyilkos, úgy nincs igénye temetésre. Ha rabszolgaságban sinlő tag fölszabadul, egy amphora jó bort fizet.[4]

A hatalom tehát a rabszolgáktól sem vonta meg a jogot, hogy beléphessenek a jótékonyczélú egyesületekbe, a hol legalább egy pillanatra egyenlőknek tekintettek a szabad polgárokkal.

A tagok száma ritkán volt nagy, innen származik, hogy az egyszerre fizetendő illeték oly jelentékeny. Pedig a tőkét mégis meg kellett bontani a halottak szaporodásával, járványok alkalmával pedig teljesen kimerült az, mielőtt a segélyt igénylőket mind kielégítették volna. Alburnusban csak ötvenhárom taggal alakul még a temetkezési társulat, s bukásának oka kétségtelenül az volt, hogy az érdekeltek látva a hiányt, megtagadják a fizetést és kilépnek hallgatólag. Erre, miként az egyesület tisztviselői panaszolják is, — legalkalmasabb ürügy a lakhely változtatás volt, és csak mikor tizenheten maradnak Alburnusban,

[1] C. J. L. III. 1504.

[2] C. J. L. III. 1505.

[3] C. J. L. V. 5447 — 400 denárról; Gruterus: Thesaur. Inscript. p. 460, 3. — 7500 denárról.

[4] Wilmanns: Exempla 319. al. 15 kv.

kijelentik a főemberek, hogy a collégium megszünt létezni. Érdekes oklevelük a következőleg hangzik: «Leiratott s kihirdettetett azon oklevél alapján, melyet Alburnusban indítványozván Resculum Station megírtak, úgy a mint következik: Artemidorus Apollo fia, Jupiter Cernenus collegiumának magistere, Valerius Nico fia, Offas Menofilus fia, a nevezett egyesület quaestorai, ez okirat alapján nyilvánosan bizonyítják, hogy a collegium tagjai közül, kik 54-en valának, csak 17-en maradtak Alburnusban, — hogy Julius, Julius fia a társmagister megválasztásának napja óta nem volt Alburnusban, sem a gyűlésben, s hogy ő (a magister) beszámolt a jelenvoltaknak, és ha valakinek követelése volt visszafizette ..... biztosítékát, melylyel kezeskedett visszakapta; — s mivel a temetkezési illetékeket nem rótták le, s nincsen helyiség sem, és bár az alapszabályokban benfoglaltatik, már hosszú idő óta összegyűlni sem akartak, sem a temetkezési illetékeket a többi tartozással együtt leróni, ez oklevéllel kijelentik nyilvánosan, hogy ha valaki elhal, ne gondolják, hogy van collegium, s igényt tarthatnak valami temetkezési illetékre. Alburnusban, 167. febr. 9-én.[1]

A collegiumok szervezete egyenlő az egész birodalomban. A collegium feje, védnöke mindig egy-egy tekintélyes és legtöbbször bőkezű polgár, ki előkelő rangot s hivatalt visel. A Municipium Septimium Apulumban e tisztet első izben C. Sentius Anicetus teljesíté;[2] egyik utóda vagy collegája 205 után C. Julius Valentinus primus IIII vir annualis municipii Septimii Apuli:[3] Apulum coloniában kitüntetésnek tekintik a patronatust még az Aeliusok is, s közülök

[1] C. J. L. III. 924 kv. l. Cer. I. A belső rész első lapján: Descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus | erat Alb(urno) maiori ad statione Resculi, in quo scriptum erat | id quod i(ntra) s(criptum) est. | Artemidorus Apollini(s) magister collegi Jovis Cerneni et | Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eius | dem, posito hoc libello, publice testantur: | ex collegio s(upra) s(cripto), ubi erant ho[m](ines) LIIII, ex eio non plus | romasisse ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Julium Juli quoque | commagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse | ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui pre | sentes fuerunt rationem reddedisse et si quit | eorum abuerat reddedisset sive funeribus.

L. S.

L. S.

A belső rész második lapján: et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset: | modoque autem neque funeraticis sufficerent | neque loculum aberet neque quisquam tam magno | tempore diebus, quibus legi continetur, convenire | voluerint aut conferre funeraticia sive munera: | seque i[d] circo per hunc libellum publice testantur, | ut, si quis defunctus fuerit, ne putetse collo | gium abere aut ab eis aliquem petitio | nem funeris abiturum. | Propositus Alb(urno) maiori V idus febr. imp. L. Aur(elio) Vero III | et Quadrato cos. | Act(um) Alb(urno) maiori.

L. S.

[2] C. J. L. III. 1051: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | C. Sentius | Anicetus | dec(urio) col(oniae) Sar(mizegetusae) | patron(us) col(legii) fabr(um) | prim(us) | mun(icipii) Sept(imii) Apul(i).....

[3] C. J. L. III. 1083: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aetern(o) | C. Jul. Valenti | nus IIII. vir pri | mus Annualis | mun(icipii) Sep(timii) Apul(i) | et patr(onus) coll(egii) | fab(rum) mun(icipii) s(upra) s(cripti).....

ketten: P. Ael. Rufinus[1] és P. Ael. Valerianus állanak a collegium élén;[2] hasonló minőségben szerepelnek még L. Sept. Nigrinus[3] és M. Aur. Chrestus;[4] a centonáriusok patronusai mindnyájan Aeliusok: P. Aelius Genialis kizárólag az övék,[5] de Fabia Lucilla a szövészeken kivül, mint mater collegiorum a faberekre is kiterjeszti gondjait;[6] P. Aelius Strenuus védszárnyai alatt pedig három collegium virágzik: a faberek, centonariusok és nauta-k;[7] a dendrophorok patronusa C. Nummus Certus.[8]

A collegiumok belügyeinek vezetője a két magister,[9] ők teljesítik az isteni szolgálatot, rendezik a lakomákat, s ügykezelésük becsületes voltáért biztosítékkal kezeskednek;[10] a pénzkezelést a quaestorok végzik, kettőt szokott választani minden collegium.[11] A közügyek, a decuriók[12] és principalisok,[13] a bizottsági tagok elé tartozván, ők határoznak minden fontos, az egész egyesületet érdeklő dologban.[14] Jogi ügyekben a collegiumot az ügyvédek képviselik.[15] Nagy városokban az anyaegyesületek számos alosztályra oszlanak, melyek saját

[1] C. J. L. III. 975: Aesculapio et Hygiae | dec(urio) mun(icipii) et | P. Ael. Rufinus patronus | coll(egii) fabrum col(oniae) Apul(i)..... — a „decurio municipii", közvetlenül a P. Ael. Rufinus név után olvasandó.

[2] C. J. L. III. 1210: D(is) M(anibus) P. Ael. Valerianus | patronus et dec(urio) | coll(egii) fabrum .....

[3] C. J. L. III. 984: Aesculapio | et Hygiae | L. Sep. Nigri | nus patro(nus) | coll(egii) fab(rum) col(oniae) | Apul(i).....

[4] C. J. L. III. 1212: M. Aurel(ius) | Chrestus | ob honorem patro | nat(i) coll(egii) | fab(rum) col(oniae) Apul(i).....:

[5] C. J. L. III. 1208: P. Ael(ius). P(ublii) fil(ius) Pap(iria) | Geniali dec(urioni) | et pontifici | col(oniae) Apul(i) pa | tron(o) colleg(ii) cent(onariorum) .....

[6] C. J. L. III. 1207: ..... Fabia Lucil | la e(gregiae) m(emoriae) v(iri) filia | mater coll(egiorum) fabr(um) et cent(onariorum) col(oniae) s(upra) s(criptae).

[7] C. J. L. III. 1209: P. Ael(io) P(ublii) f(ilio) Pap(iria) | Strenuo eq(uo) | p(ublico) sacerd(oti) arae | aug(usti) auguri et | II. virali col(oniae) | Sarm(izegetusae), augur(i) | col(oniae) Apul(i) dec(urioni) | col(oniae) Drob(etarum) pat(rono) collegior(um) | fabr(um) cento | nar(iorum) et naut | ar(um) .....

[8] C. J. L. III. 1217: Verzoviae Sa | turninae [e]q. R. F. | C. Numm(us) Certus | eq(ues) R(omanus) augur, col(oniae) Apul(i) patr(onus) coll(egiorum) | fab(rum) et dendr(ophorum) col(oniae) s(upra) s(criptae).....

[9] C. J. L. III. 1016: ..... M. Aur. Timon | Aug(ustalis) col(oniae) Apul(i) et mag(ister) colleg(ii) s(upra) s(cripti) ..... t. i. a fabereké. V. ö. C. J. L. III. cer I: Artemidorus Apollini(s) magister collegi Jovis Cerneni; és Julius Juli commagister eius.

[10] C. J. L. III. cer. I. — et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset.

[11] C. J. L. III. cer. I. — Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi.

[12] C. J. L. III. 1082: ..... T. Fl. Flavianus | Aug(ustalis) m(unicipii) S(eptimii) Ap(uli) et dec(urio) | coll(egii) fabr(um) .....; C. J. L. III. 1210: ..... dec(uriones) et prin | cipales coll(egii) s(upra) s(cripti) t. i. a faberek egyesülete.

[13] C. J. L. III. 1210.

[14] C. J. L. III. 1210: D(is) M(anibus) | P. Aelius Valerianus | patronus et dec(urio) | coll(egii) fabrum vix(it) | an(nos) LX. dec(uriones) et prin | cipales coll(egii) s(upra) s(cripti) aere | conlato secund(um) | decretu[m ip]sor | fac(ere) cur[ave]runt.

[15] C. J. L. III. 1500: Crasso Macro | bio | negotiatores | provinciae | Apul(ensis) | defen | sori optimo | l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

hatáskörükben függetlenül intézkednek ugyan, de azért együvé tartozának s egy collegiumnak tekintettek. Sarmizegetusa decuriáinak mindenikében, vagy legalább nagyobb részében meg volt a fabereknek egy-egy fiók-egyesülete s eddig constatálhatók valának az első,[1] a harmadik,[2] negyedik[3] és tizenharmadikban,[4] míg Apulumban csak a XI-ik decuriáé említtetik.[5]

Ily szervezettel tényleges hatást gyakorolhatván a közügyekre is, legtöbbször összeköttetésben vannak a város hatóságával, sőt egyik-másik még állandó segélyt is kap. Talán ezért jelzik föliratain oly gyakran, hogy mely községben szerepelnek, bár nem teljes következetességgel, mert a helyi kapcsolat kifejezése olykor elmarad. De hogy ez a kőmetsző tévedése-e, vagy pedig azon korra utal, midőn a kapcsolat még nem nyugodott törvényes alapon, alig lehet többé eldönteni. Apulumban sűrűn találkozunk e formulával collegium fabrum, centonariorum vagy dendrophorum colonia Apuli, — de el is hagyják a localisálást: a municipium Apulum három föliratában csak egyszer történik ugyan,[7] de annál sűrűbben a coloniában.[8] Pedig e kapcsolatnak nagy jelentősége lehetett, különben Lugdunum (Lyon) egyik aedilise Sex. Julius Januarius alig adományozott volna a centonariusoknak ötszáz ülőhelyet a circusban[9] s ugyancsak Lyonban székelő rhonei hajósok a nemaususi (Nimes) amphiteatrumban a várostól kapnak negyven széket.[10]

E jelentőségnek megfelelően testületüknek külső megjelenését is lehetőleg fényessé iparkodván tenni, kivonulásaik alkalmával rendes csapatokba sorakoznak;[11]

[1] Eph. ep. IV. 191.

[2] C. J. L. III. 1493, 1494.

[3] C. J. L. III. 1431.

[4] A dévai múzeum föliratа.

[5] C. J. L. III. 1043: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | pro salu[t]e im[p(eratoris)] | et coll(egii) fabr[um] | Tib. Jul(ius) Bubal[us] ex dec(uriis) XI. d. d.

[6] C. J. L. III. 975, 984, 1051, 1083 stb.

[7] C. J. L. III. 1082.

[8] C. J. L. III. 1210, 1174, 1208, 1209.

[9] Boissieu: Inscriptions antiques: 466 l.: II. Loca n(umero) D in circ. (Sex. Jul. Januarius) aedil. dat.

[10] Wilmans: Exempla.

[11] C J. L. III. 3438.

1. I. O.M. PRO · SALVTE
CL · POMPEIVS
FAVSTVS · DEC
COL · AQ · AEDIL
5. IIVIRAL · PRAEF
COLL · FABR · EM
QVE · PATRONVS
DVXIT · COLL · S · S
IN · AMBVLATI
10. VIS · V · KAL · AVG
////////////////////

így szerepelnek Gallienusnak Rómába vonulásakor[1] s Aurelianusnak Palmyra legyőzetése után tartott fényes diadalmenetén, melyről följegyezteték, hogy az egyesületek zászlóik és jelvényeikkel nagyon emelték az ünnepélyességek fényét.[2] De büszkék is valának zászlótartóik. A sarmizegetusai Aur. Marinus még a Deus Aeternus tiszteletére emelt fogadalmi oltárára is oda véseté, hogy ő a collegium fabrum vexilliferje.[3]

Ez egyesületeknek az egyéni jóllét ápolása, a közös anyagi érdekek előmozdítása ugyan a főczélja, — de czéljuk a társadalmi élet élénkítése és földerítése is. Ezért van meg minden egyesületnek a maga ünnepe — így: a szentély fölavatásának napja, a patronusok és előljáróknak születési évfordulói stb., melyeken közös összejövetelek tartatnak úgy, hogy havonkint két-három alkalom is nyilt a tagok találkozására. Eme napokon osztak ki a sportulákat, vagy a kettős jutalékot, miként Sarmizegetusa egy fölirata mondja,[4] készpénzben vagy terményekben, melyet a részesek haza vittek vagy a scholákban költöttek el. És e scholák gyakran igen fényes épületek voltak: Sarmizegetusában a fabereknek fényes homlokzata, freskokkal ellátott előcsarnoka, oszlopos tornácza, proporticusa, ebédlője, konyhája stb. van,[5] Apulumban M. Aurelius Chrestus 6000 sesterciust adományoz a fabereknek, hogy orom-homlokzattal díszitsék épületüket;[6] míg a centonariusok saját költségükön emelik házukat, szintén orom-homlokzattal, pedig a rómaiaknak rendőri szabályai csak palotaszerű épületekre engedélyeznek aetomát.[7]

Egy ünnepi alkalmatosságot örökít meg a Vöröspatakon (Alburnus Maior) 1855-ben talált viaszos lap, melyen a konyhamester beszámol, hogy tizenkét különböző alkalommal bevett 270 denárból mennyit költött el az ápril 30-án (a markoman háborúkat megelőzőleg) tartott lakomán.

Jegyzéke a következő:

1. pr. (idie) kol. (endas) Maias (ápr. 30) ex CLXVI(III) (= 166 vagy 169 denar)[8]
2. agnos n. V. (öt bárány) . . . . . XVIII (= 18 d. = 7·20 frt.)
3. porcellum (süldő) . . . . . V (= 5 d. = 2. – frt.)

Ez a kiegészítés aligha fogadható el. Az kétségtelen, hogy a praefectus kirándulásra vezeté collégiumát, s ezért vagy „in ambulati(one) olvasandó a két dátummal V · I(dus) S(ept) V Kal Aug. vagy az I helyett L, s ez esetben lesz V(otum) L(ibenter) S(olvit), V. Kal. Aug. Az „ambulativis" abl. teljesen ismeretlen szóból van származtatva.

[1] Treb. Pollio. Gallien 8: hastae auratae altrinsecus quingenae, vexilla centena praeterea quae collegiorum erant, dracones et signa templorum omniumque legionum ibant.

[2] Flav. Vopisc. Aur. 34: Jam populus ipse Romanus, iam vexilla collegiorum atque castrorum..... multum pompae addiderant.

[3] Eph. Ep. II. 432.

[4] C. J. L. III. 1494.

[5] Eph. Ep. IV. 191.

[6] C. J. L. III. 1212: M. Aurel(ius) | Chrestus | ob honorem patro | nat(i) coll(egii) | fabr(um) col(oniae) Apul(i) ad ex | truction | aetome | ded(it) HS n. VI.

[7] C. J. L. III. 1174..... coll(egium) centona | rior(um) scholam cum aetoma | pecunia sua fecit dedicante | L. Pomp. Liberale cos. Dac(iarum) III.

[8] 66·40 vagy 67·60 frt.

4.	panem candidum (lágy kenyér) . . .	II	(= 2 d. = 0·80 frt.)
5.	thus primum (füstölő)	II(I)	(= 2 v. 3 d. = 0·80 v. 1·20 frt.)
6.	meri h(emina) III (édes bor 1·6 l.) . .	II	(= 2 d. = 0·80 frt.)
7.	vina Q. II q. II (asztali bor 53 liter) .	XCV(II)	(= 95 v. 97 d. = 38 v. 38·80 frt.)
8.	. . . . . q. II (?)	XX(XV)	(= 20 v. 35 d. = 8 v. 14.— frt.)
9.	peganinum (saláta)	I_2	(= $1^1/_{24}$ d. = 0·42 frt.)
10.	inpensam (munkadíj)	S_2	(= $^{13}/_{24}$ d. = 0·21 frt.)
11.	aceti hem. I (eczet 0·54 liter) . . .	S	(= $^1/_2$ d. = 0·20 frt.)
12.	salem et cepam (só és hagyma) . .	S_2	(= $^{15}/_{24}$ d. = 0·25 frt.)
13.	. . . . .	IIS	(= $2^1/_2$ d. = 1.— frt.)
14.	. . . . .	II	(= 2 d. = 0·80 frt.)

Jelentékeny összegbe került tehát a lakoma, s ha mesterünknek rendelkezési alapjára nézve elfogadjuk a Zangemeister által javasolt 169 denart (= 67·60 frt), az ötödik és nyolczadik tételnél pedig a nagyobb összeget, úgy számadása 8 kr. híján rendben van.[1]

[1] C. J. L. III. 953 cer. XV.

XX. A KÖZ- ÉS MAGÁN-ÉPÜLETEK.

Apulumnak, eredetileg csak canaba lévén, kezdetben nem volt városias színe, ezt később nyerte meg, midőn a castrum s a nagy helyőrség megállandósúl. Eleintén néhány szín, egy-két faépület vagy vályogkunyhó, a markotányosok üzlethelyiségei, s ideiglenes lakásaiból állott az egész telep, és csak akkor kezd alakot ölteni, midőn 110-ben a Legio I. Adiutrix és XIII. Gemina veteránjai elbocsáttatnak. Ők építik az első szilárd házakat, s canabánk épen úgy, mint a rajnamelléki Xanten, melyet Traján emel colonia rangra, Aquincum (Buda) Pannoniában, Troesmis (Iglitza) Moesiában, Lambesis Africában lassankint várossá fejlődik, közigazgatást kap, s ha nem vétetik is föl a municipiumok sorába, tényleg mégis jelentékeny számú lakossággal bíró község, melynek nagy igényei vannak, s a melyeket a kormány lehetőleg ki is elégít.

Az első polgári telep, eltérőleg a többi canabától[1] a castrum közvetlen szomszédságában, a várhegy keleti és déli részén keresett helyet, s időfolytával kiterjesztvén kültelkeit egész a mai Maros-Portusig, az ó-kori város jóval nagyobb terjedelmü volt, mint a középkori, sőt nagyobb, mint a mai Gyula-Fehérvár.

Az elbocsátott veteránok első építkezései meglehetősen szerények valának; egy-két szobás, s a szükséges mellékhelyiségekkel ellátott házacskák teljesen kielégíték igényeiket. Lassankint megszaporodik számuk, telepük élénkülni kezd, építenek a kereskedők is, a tábor mellett maradt centuriók s kisebb rangú tisztek, és a canaba apránkint kicsinosodik. Van már közös templomuk is, melynek állandó őre L. Julius Leuganus a XIII. legio veteránja. Mommsen szerint e

[1] Mommsen: Die Lagerstädte. Hermes VII. k. 305 l.

szerény, csak «aedes»-nek nevezett szent hely Victoriának volt szentelve.[1] E templom «aedes..... civium Romanorum Legionis XIII» — a XIII-ik legio polgárainak tulajdonát képezvén, föltételezhetjük, hogy külön szentélye volt a peregrinusok — az idegeneknek is.[2] Igy eme templomok voltak a legelső középületek.

E szerény kezdetekből alig lehetett volna sejteni a későbbi nagyságot, fényt, jóllétet, de a római cultura magvai termékeny földbe hintetvén, rohamos gyorsasággal fejlődének, s 158-ban Statius Priscus helytartósága idejében már a Legio XIII. Gemina által épített vízvezetéket nyitják meg.[3] E czélra az Ompolyt használják fel, onnan, hol az Sárd községtől délre a Maguricsa és Mammuth völgyéből a síkságra jut. Itt még egészen havasi jellege van, bővizü, s a Mammuth aljában még kristálytiszta, és Portusig nyújtva a vezetéket, van elég, 40 m.-nyi esése is, úgy hogy a rómaiak fejlett technikájával nem okozhatott semmi nehézséget a városnak bő és tiszta vízzel való ellátása. A fővezetéknek födött csatornái, boltíveken nyugvó kőlapokba voltak bevájva, mig a szétosztás a közkútak, fürdők, a nyilvános és magán épületek szükségleteinek födözésére agyag s ólomcsövekkel történt. A vízvezeték egyik főága a mostani vasútvonal irányát követvén, az erdélyi vasút építése alkalmával megtalálták a boltívek alapjainak egy részét, meg a kőcsatornákat, a vízosztó csöveket, a zárócsapokat stb. de széthányták, anyagjukat fölhasználták vagy megsemmisíték a vállalkozók, a nélkül hogy mérnökeikkel bár primitiv vázlatot vétettek volna föl. Igy alig lehet többé reconstruálnunk a nagy munkának teljes képét.

Három évvel később (161-ben) P. Furius Saturninus legatus pro praetore és consul designatus parancsnoksága alatt ismét valami nagy épületet fejez be a XIII-ik legio, de fogadalmi kövükön[4] nem említik meg, hogy milyen czélra. Valószínű, hogy katonai raktár, vagy eléle volt az is, s a castrum belső terén emelkedhetett.

A castrum kezdetben, a hódítás befejezte alkalmával, alig volt egyéb, magas földhányással kerített hosszúdad négyszögnél, melynek belsejében sátrak alatt laknak a tisztek mint legénység, míg később teljesen kiépülvén az épületeknek egész halmazát emelék benne, s valóságos város lesz. A földhányások helyét szilárd kemény falak foglalják el, melyeket kirugó kerek bástyák, tornyok stb. tesznek erősebbé, s ha helyes M. Baudry restauratiója Troesmis cast-

[1] C. J. L. III. 1158: Victoriae | Aug(ustae) | L. Jul(ius) T. f(ilius) Galeria [tribu] Leuganus | Clunia, vet(eranus) Leg | XIII. G(eminae) M(artiae) V(ictricis), Aedis | Custos c(ivium) R(omanorum) Leg(ionis) XIII. | Nomine suo et | C. Jul. Paterni fili | sui d(onum) d(edit). — Gallienus érmein Victoria Gradiens van, kezében babérág, lábainál oroszlán. — Victorinius Longinus aedituus alae II. Flaviae singularium, Vindeliciában. — E két föliratból az derülne ki, hogy külön temploma volt a polgároknak s külön a peregrinusoknak.

[2] Ld. Mommsen idézett megjegyzéseit.

[3] C. J. L. III. 1061: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et consessui Deo | rum Dearumque | pro salute imperii | Romani et virtute | Leg(ionis) XIII. G(eminae) sub M. Statio | Prisco, consule de | signato demonstr(ante) | ipsis aquas aperien | das per L. Aurelium | Trophimum po | nen(tem) signum Jo | vis et aram p(ecunia) s(ua) f(ecit)... (t. i. Trophimus).

[4] C. J. L. III. 1171.

rumáról, úgy a római vár, különösen ha magaslaton vagy terrasseon emelkedett, mint az apulumi, rendkívül hatásos lehetett, s jól ellátva szinte bevehetetlen, midőn a régiek nagy kaliberü vetőgépeinek hatása alig mérhető össze Savoyai Eugén 12 fontos ágyúival. A várhegy sokkal szebb, változatosabb képet nyújthatott tehát 1700 év előtt, mint most, midőn Vauban csillagbástyáinak folytonos egyhangúsága fárasztóan hat a szemre, s midőn azoknak szintelen külsején nincsen semmi ízléses. A római vár falai nagy koczkakövekből voltak építve; kirugó kerek vagy szögletes bástyái, s oldalai rovátkások, melyeket kőbúrkolat föd; a tornyok födele ércz vagy kemény vastag cserép, legtöbbször a rómaiaknak átalánosan kedvelt színére, vörösre festve; a kapuk fölött kettős torony vagy propugnaculum emelkedik, s a homlokfalon rendesen ott van a Romulust és Remust szoptató farkas! Mily érdekes látvány lehetett az, ha e falak benépesültek, ha megjelentek az ormokon a csillogó, fényes fegyverzetü legionáriusok, a ragyogó egyenruháju főtisztek s a legatus biborköpenyével!

Az udvar közepét a praetorium, a főparancsnoksági épület foglalá el,[1] mely rendszerint a castrum tájolásának megfelelően van irányítva, s kapui a várkapuknak megfelelően nyílnak. Apulumban a praetorium jelentékeny nagyságú épület lehetett, mert itt valának elhelyezve az összes katonai irodák, a legatus hivatalos helyiségei, s egy külön teremben a legio sasa. Lambaesis castrumában, mely oly csodálatos épségben maradt fönn, annyi viszontagság után is, s a melynek méretei a viszonyok tekintetbe vételével, föltételezhetők Apulumban is — a praetorium 30·6 m. × 23·3 m. nagyságú, négyszögü, oly kemény épület, hogy falai teljes magasságukban állanak még ma is[2] — bár emeletes volt.[3] Homlokzatán oszlopcsarnok emelkedett, s ott állott Jupiter oltára. A praetorium előtt emelkedett a tribunal is, hol a legatus adá ki a napi parancsot a tiszteknek, vagy a teljes díszben fölvonult csapatoknak. Háború idején vörös lobogó lengett az épület ormán.

A praetorium közelében helyezék el a gyakorló csarnokot is, mely rendszerint 60 m. hosszú s 20 m. széles terem, hol az újonczok s legionariusok a pilumvetést tanulták és gyakorolták.[4]

A castrum többi részét a kaszárnyák, kórházak, raktárak, fegyvergyárak[5] (armamentarium), fürdők stb. foglalák el. Sarmizegetusa castrumában még apró szentélyek is valának, melyekben a különféle felekezetü katonák rótták le vallási kötelmeiket.

[1] C. J. L. III. 1019: Genio prae | torii huius | M. Val. Lon | ginus v(ir) c(larissimus) leg(atus) | Leg(ionis) XIII. Gem(inae) | Severianae | cum. suis | votum | solvit.

[2] Commentationes philologae in hon. Th. Mommseni. — G. Willmans: Lagerstadt Africas 192. l.

[3] Texier: Revue Archèologique, 1848 pl. 98. — A forgalomban levő fényképek sokkal pontosabbak.

[4] A v. Cohausen: Der Römische Grenzwall in Deutschland. 111 kv. l. I. k.

[5] S(oli) I(nvicto) M(ithrae) Turranius Marcellinus | et Ant Senecio Junior conductores armamen(tarii) ex voto posuerunt. — C. J. L. III. 1121. — U. o. 1138: a fegyvergyár őreit említi.

Apulum castrumában egyike lehetett a legérdekesebb építményeknek a Templum horologiarum (nyilvános óra), melyet M. Ulpius Mucianus, a XIII-ik legio közlegénye, Falco és Clarus consulok idejében építtetett fogadalma beváltásául saját költségén.[1] Ide járt az egész tábor, ha az idő haladásáról értesülni akart, s talán az itt fölállított víz vagy homokórának megfelelően volt berendezve a castrum egész élete.

A castrumot az alatta fekvő várossal kövezett, kitűnő út köti össze, mely valószínüleg, miként Troesmis és Lambaesisben történt, egyenesen a forumra, a város középpontjába vezetett.

A forum főhelye minden római colonia s municipiumnak, és még a kissebb vidéki városokban is oly pazar pompával van berendezve, melylyel még modern nagy városaink sem versenyezhetnek. Csak Pompei forumaira, vagy Sarmizegetusáéra, melynek romjai mostani szétdúltságukban is hatásosak — utalok. Magánházak nincsenek a piaczon, csak középületek, a tanácsház (curia) a templomok s oszlopcsarnokok. Apulum foruma is imposans lehetett curiájával, fényes bazilikáival, cryptájával stb.

A legelső helyen Jupiter Conservator temploma említendő, melylyel mint a legtöbb régi szentélylyel, jótékonysági intézetek, iskolák, közkonyhák, kórházak stb. voltak összekapcsolva. Utóbbira látszik utalni L. Ant. Secundinus augur főlirata, melyben azt mondja, hogy ő — «in iis aedibus» — Jupiter templomában született.[2] A főistennek egy más templomát, mely egyik mellékutczában állhatott, s a régiség miatt összedőlt, T. Cl. Anicetus augur coloniarum (?) építteti föl a saját költségén.[3]

A legfényesebb temploma mégis Aesculapius és Hygia-nak lehetett, kik, ha föliratainak nagy tömegéből következtethetünk, a város védisteneiként szerepelhettek, s mint ilyeneknek templomait a hívők bőven ellátták anyagi javakkal s külső díszszel is. Voltak ingatlanaik, rabszolgáik, s ezek közül egyik fölszabadúlván, a római gyakorlatnak megfelelően fölveszi az istenség nevét családi névül, s emlékkövén Septimius Asclepius Hermesnek mondja magát, föntartván azt is, hogy Apulum coloniának augustalisa, s hogy megkapta az ornamenta decurionaliakat.[4] A közkeletü istenségek iránt való bőkezüségben az Aeliusok mutatnak jó példát, s P. Aelius Syrus augur harmincz láb hosszú oszlopcsar-

[1] C. J. L. III. 1070: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) et Junon(i) Regin(ae) | pro sal(utae) imp(eratoris) M(arci) Aur(elii) An | tonini Pii Aug(usti) et | Juliae Aug(ustae) Matris Aug(usti) | M. Ulp(ius) Mucianus mil(es) leg(ionis) XIII. gem(inae) horologiar(um) templum a solo de suo ex voto | fecit. Falcone et Claro cons(ulibus).

[2] C. J. L. III. 1084: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Conservat(ori) | L. Ant. Secun(dinus v. dus) | Aug(ur?) col(oniae) Ap(uli) | in iis aedib(us) | natus cum | Celsina fil(ia) | v. s. l. m.

[3] C. J. L. III. 1069: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et Junoni | Reginae | T. Cl. Anice | tus aug(ur v. augustalis) | coloniar(um. [sic!]) | templum | vetustate | conlapsum | a solo | restituit.

[4] C. J. L. III. 1079: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) Junoni Mi | nervae et Aescu | lapio et Domino | Septim(ius) Asc(lepius) Her | mes libertus | numinis Aes | culapi habens | ornamenta dec(urionalia) | col(oniae) Apul(i) et Aug(ustalis) | col(oniae) eiusdem | v. p.

nokot;[1] P. Aelius Rufinus városi tanácsos s a colonia collegium fabrumának patronusa pedig isteni parancsra — ex iusso — a maga, neje Ulpia Helpidia és fia P. Aelius Urbanus jóvoltáért negyven láb hosszú porticust építtet.[2] Vajjon nem versengésből eredt e nagy bőkezüség?

A város többi részében is voltak templomok, s ezek közül egyik másik versenyezhetett talán a forumiakkal is. Mestrius Martinus festő, fanum Dominarumot építtet;[3] Mithra spelaeumát C. Caerellius Sabinus legatus újíttatja meg 183—185 között;[4] Jupiter Dolichenus templomát papja, Aelius Valentinus veteranus saját költségén javíttatja,[5] s hívei leginkább syrek, legalább a két Aurelius Alexander és Fla(v)us nem csinálnak titkot belőle, hogy ők semiták és kereskedők;[6] a Deus Sol Hierobolus papja Aurelius Bassinus, van tehát temploma is az istenségnek;[7] Fortunának egy névtelen építtet »aedes»-t.[8] Föliratainkmegemlékeznek néhány névtelen templomról is: egy romba dőlt szentélyt Dia Papinia Etia Vibidia építtet újra s a decuriók megengedik, hogy e nagy esemény emlékét nyilvános helyen föllállított emlékkővel örökítsék meg.[9] P. Aelius Crescens duplarius és eques singularis szintén saját költségén emel templomot.[10]

Visszatérvén a forumra, megkoczkáztathatom a föltevést, hogy a M. Aurelius Comatius Super, decurio, antistes és családja által épített «crypta cum porticibus et apparitorio et exedra» szintén a köztér kiegészítő része volt,[11] épen úgy mint Pompeiben, hol Eumachia, Ceres papnője, a maga és fia M.

[1] C. J. L. III 976: Aesculapio et | Hygiae P. Ael(ius) Sy | rus Aug(ur) M(unicipii) Sep(timii) Apul(i) | et Val(eria) Severa con | iux et Aelia Syra fi | lia ex voto porti | cum per pedes XXX f(ecerunt).

[2] C. J. L. III. 975: Aesculapio et Hygie | dec(urio) mun(icipii) et | P. Ael(ius) Rufinus Patronus | coll(egii) fabrum colon(iae) Apul(i) | pro salute sua et Ulpiae Hel | pidiae coniugis et Ael(ii) | Urbani fili ex iusso f(ecit) | port(icum) per p(edes) XXXX. — A metsző rosz helyre véste a második sort, az a harmadik sorba viendő át, közvetlenül a dedicáló neve után.

[3] C. J. L. III. 1005: Mestrius Martinus | Pictor constituit | pro salute sua et | suorum fanum Dominar(um).

[4] C. J. L. III. 1111. Soli Invicto | aedem restituit | C. Caerellius | Sabinus | leg(atus) Aug(usti) | Leg(ionis) XIII. Gem(inae).

[5] Ephemeris epigr. II. 400: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) Doliche | no pro salute | imperator(is) | Ael(ius) Valentinus vet(eranus) | sacerdos | templ(um) impendio suo | restituit.

[6] Eph. epigr. II. 401: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno) | Aurelii | Alexan | der et Fla[v] | us Suri | negotia | tores ex | voto l. p.

[7] C. J. L. III. 1108: Deo Soli | Hierobolo | Aur(elius) Bas | sinus dec(urio) | col(oniae) Aequens(ium) | sacerd(os) nu | minum v. s. l. m.

[8] C. J. L. III. 1014: Fortunae | supere (sic) aug(ustae) | sacrum | cum aede | v. s. l. m.

[9] C. J. L. III. 1164.

[10] C. J. L. III. 1160: . . . . . P. Aelius Crescens du(plarius) C. . . . eques sin(gularis) per quem templ(um) fac(tum) est pos(uit.)

[11] C. J. L. III. 1096: Pro salute ||||| M. Aurelius Comatius Super decurio, antistes, M. Comatius Exsuperatus, Petronia Celerina mater, Herennia Euresis eius, filiorum Superiani, Exsuperantiani, Superstitis, Superes cryptam cum porticibus et apparitorio et exedra pecunia sua fecerunt libentes.

Numistrus Fronto nevében építtet cryptát, chalcidicum és porticusszal.[1] A Vezuvnak 79-iki kitörése alkalmával eltemetett város oszlopcsarnoka (crypta) a forum civilehez tartozik s annak keleti részéhez csatlakozván, jelentékeny területet fog be. Előrészét vasrácscsal kerített (39·5 m. × 12·3 m. =) 485·85 □ m.-nyi udvar képezi, melyet a bőkezű papnő, Pompeinek görögösködő nyelvjárása szerint, a vasrácsozatért chalcidicumnak nevezett el; innen 4·4 m. széles lejárat vezetett az 58 oszlopos, s (37·7 m. × 19·16 m. =) 722·332 □ m. területü belső nyitott udvarba, mely körül három oldalról födött, kettős csarnok, a sajátképi crypta huzódott.[2] Eme részeket megemlíti M. Aurelius Comatius Super fölirata is, de ő a chalcidicumot exedra-nak nevezi, s még apparitoriumot is csatolt épületéhez, melyben a zord vagy túlságosan meleg idő elől az oszlopcsarnokba szorultak, asztali élvezetekben is részesülhettek.

A forum areaja sem lehetett minden dísz nélkül. A gyulafehérvári Batthyáni muzeumban Marcus Aureliusnak életnagyságánál jóval magasabb, nem épen finom művü, s végtagjaiban csonkult szobra őriztetvén, föltételezhetjük, hogy az a forumon állott, a decuriók bőkezüségéből, kik hálájukat kívánják leróni coloniájuk megalapítója iránt.[3] Commodusnak a Legio XIII Gemina, 166-ban Pudens és Polio consulok idejében sorozott, s 191-ben Apronianus és Bradua évében elbocsátott veteránok emelnek szobrot;[4] a dévai muzeumban pedig egy legatusnak, fejetlen s térdein alul hiányos, de még így is 3 m. magas, fegyveres statuája őriztetik. Valódi óriás szobor volt tehát, mely egyként imponálhatott az egész alaknak magatartásán elömlő méltóság, mint az elég finom kivitel által.

A forum díszét képezheté még Aeternus isten közkútja is, melyet Ulp. Proculinus a Legio XIII Gemina Gordiana speculatora, az álmaiban megjelent Apollo parancsára javíttatott ki.[5]

A középületek sorába tartozik a nagyjelentőségü collegium centonariorum — a szövészek ipartestületének székháza, melyet Septimius Severus és fia Caracalla közös uralma idejében, midőn L. Pomp. Liberalis volt a tartományi helytartó, emelnek és nyitnak meg. Az épület orom-homlokzattal volt díszitve, s a derék collegium ezt szükségesnek tartá föliratilag is megörökíteni.[6]

[1] C. J. L. X. pars prior 810. Eumachia L. f(ilia) sacerd(os) pub(lica) nomine suo et | M. Numistri Frontonis fili chalcidicum, cryptam, porticus Concordiae | Augustae Pietati, sua pecunia fecit, eademque dedicavit.

[2] J. Overbeck: Pompeji, harmadik kiadás 114. kv. l.

[3] Franz X. Hene: Beyträge zur dacischen Geschichte 168. kv. l. és 6-ik f., 11.

[4] C. J. L. III. 1172: In honorem imperatoris Commodi Augusti Pii Felicis, veteranis Legionis XIII Geminae, militibus Factis Pudente et Polione consulibus, missis honesta missione per Manilium Fuscum legatum Augusti Aproniano et Bradua consulibus .... cutius Quintianus contironibus conveteranis suis columnam donum dat.

[5] C. J. L. III. 990. Ex iussu Dei | Apollinis fon | tem Ulp. | Proculinus | speculator | Leg(ionis) XIII G(eminae) Gordia | nae a solo resti | tuit.

[6] C. J. L. III. 1174. Pro salute Augustorum nostrorum L. Siptimii Severi Pii Pertinacis et M. Aurelii Antonini imperatorum L. P. Septimii Getae Caesaris collegium centonariorum scholam cum aetoma pecunia sua fecit, dedicante L. Pomp..... Liberale consulari Daciarum III.

Ugyancsak a nagy közönség használatára volt szánva a P. Aelius Gemellus vir clarissimus által épített közfürdő,[1] melyben a látogatók egy ismeretlen alapítványából ingyen olajt kaptak.[2] E kétségtelenül nagy terjedelmű intézet a polgári közönségnek volt szánva, míg a másik fürdőt a hadügyi kormányzat építteti a Legio XIII Gemina, s a Pedites Singulares által. Romjait a legközelebb mult években az «Alsófehérmegyei történeti, régészeti és természettudományi társulat» ásatni kezdvén, az alapfalaknak egy része napvilágra jutott, de még eddig sokkal hiányosabban, hogy sem meg lehetne kisérteni a reconstructiót.[3] Az épület Vitruvius szabályainak teljesen megfelelően tájolva, verőfényes terepen van elhelyezve a Várhegy alján terülő síkon. Egy része a tisztek és főtisztek használatára lévén szánva, fényesen volt berendezve. Az egyik tojásdad alakú fürdőterem padozata fehér márvány lapokkal volt kirakva, s falai frescokkal díszitve, míg a többinek egyszerűbb, piskota vagy négy és hatszögü apró téglákból készült pavimentuma van. Az épület emelésének ideje valószínüleg közel esik a castrum alapításához, mert a Legio XIII Gemina bélyegeinek egy részén nincsen semmi melléknév,[4] míg később Antoniniana-nak neveztetvén, — a jelző a harmadik századra utal.[5] A fürdő tehát folytonos gondozás alatt volt.

A római város külseje a modern városokétól előnyösen különbözött, míg másfelől hátrább állottak, még a legtekintélyesebb metropolisok is, mint ma kissebb mezővárosaink. Az antik városok útjai, utczái szükek, sötétek valának, világításnak nyoma sincsen, csak az egyetlen Antiochia házszögletein függött egy-egy lámpa, és lakói már azzal dicsekvének, hogy megszégyenítik a holdat, mert az éjszaka sürü sötétségét nappali fénynyé varázsolák át. És ez jóformán mindenhol igy volt a birodalomban. Még Róma is szük és sötét, csak Nero tüzvésze után szélesitik ki utczáit, útjait az ósdiak bánatára, kik szentül hivék, hogy a régi város egészségesebb volt, mert keskeny útczáiba nem hatolhatott be a napfény.[6] De keleten most is ilyképen van, különben alig viselhetnék el a napnak perzselő hevét. Pompeiben a Strada Mercanti 8·68 m. széles, s ebből még a két oldalon egyenkint 1·86 m.-nyi járda leszámitandó. Aquincum utczái sem szélesebbek. A járdák magasabbak, mint a szekérút, s ettől legtöbbször keskeny fal által választatnak el. A találkozási pontokon kimagasló kövek helyezvék el, úgy hogy a gyalogjárók átjuthatnak száraz lábbal, a kocsik pedig akadálytalanul mehetnek tovább. A kövezetre nagy súlyt fektetvén az egész

[1] C. J. L. III. 1006: Fortunae | Aug(ustae) Sacrum | P. Aelius Geme | lus vir cla | rissimus | perfecto a solo balneo | consecravit.

[2] Eph. epigr. II, 414: . . . . . er | . . . . . balne(as) populo pu | blic(as) et oleum | qosuit | l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

[3] Az ásatásoknak eddigi eredményét szakavatottan ismerteti Dr. Cserni Béla: „Apulumi maradványok" czímmel. Egy tábla rajz. ld.: Az „Alsófehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat" harmadik évkönyvében 19. kv. l.

[4] Cserni Béla közlése ugyanott 12 (retograd), 13, 15—16. sz.

[5] Dr. Cserni Béla közlése ugyanott 14-ik sz.

[6] Tacit. Ann. XV. 43.

birodalomban, nem takarékoskodtak még a kissebb vidéki városok sem. Pompei utczáit polygon láva lapokkal burkolák, Aquincumban a közeli bányák anyagát használták. Sarmizegetusában leginkább a petrisi (Arany) augit-andesitet, mely rendkivül kemény és tartós lévén, a főváros utczái vetekedhettek a legtekintélyesebb metropolisokéival. Apulumban sem volt másképen. Még a sikátorokban sem kímélték a követ, hogy ezekben is könnyü és biztos legyen a közlekedés. És e keskeny, a főutczákkal párhuzamosan haladó közök föltalálhatók jóformán minden antik városban, különösen Pompeiben, hol legtöbbször oly szükek, hogy két kocsi nem kerülhetvén ki bennük egymást, csak gyalogok által használtatnak. Ezért a nagyobb házak, ha csak lehetséges, két utczára nyilnak, két bejárattal — az anticum és posticummal, melyek közül az elsőt a ház cliensei, vendégei stb. használják, utóbbit pedig a család tagjai s a rabszolgák.

Föltünő az is, hogy nincsenek istállók. Aquincumban még eddig egy sem került napfényre s Pompeiben [1] és Sarmizegetusában [2] is csak egy-egy oly házat ástak ki, melynek nagy, kocsik által használható, a szekéruttal egy szinten fekvő kapuja volt. E jelenség oka az, hogy Itáliában, helyesebben a birodalomban, nem szoktak sem lovagolni, sem kocsizni az utczákon. A lovaglást a katonák előjogának tarták, melyet a császárok szükségesnek láttak végig föntartani. Claudius edictummal hagyja meg az utazóknak, hogy Itália városain csak gyalog vagy gyaloghintón menjenek keresztül. [3] Marcus Aurelius e rendszabályt kiterjeszti az egész birodalomra, [4] s Aurelianus mint tábornok még sebesülten sem akart kocsit használni, hogy bemehessen Antiocheiába. [5] Terhes szekerek jártak ugyan a városban, de csak hajnalhasadtáig.

A magánházak külseje lehetőleg egyszerű, homlokfalaikon a legtöbb esetben nincs semmi díszités, kapujuk keskeny, kicsiny, ablakaik aprók, inkább csak lyukak, melyeken át meglehet tekinteni, hogy künn az utczán mi történik. Az előrészt a városok élénkebb negyedeiben üzletek, tabernák foglalják el, sokszor még a leggazdagabbak házaiban is, míg család, a lakók a belső részeket foglalják el. De ha az utczára néző rész nincs is ilyképen értékesítve, azért a ház mégis befelé irányul egészen, a külvilággal jóformán semmi köze sincs, a külső részt nem díszitik, de annál inkább a belsőt, — a fényüzés minden nemével. Vannak mozaikkal kirakott, vagy másféle színes padozattal ellátott szobák, néha valódi dísztermek. S erre sokat áldoztak Apulumban is, — mert a mult században több, igen csinos mozaik került elő; a szegények házai pedig belül is ép oly egyszerüek, mint kivül. S e rendszernek meg van a maga előnye, — meg az, hogy a külső nem árulván el semmit, még csak nem is sejthető, hogy benn fényben, jóllétben vagy nyomorban élnek-e?

[1] J. Overbeck: Pompei. III-ik kiad. 352. l.
[2] Király P. Sarmizegetusa 110. kv. l.
[3] Suetonius: Claud. c. 25.
[4] Capitolin: Marc. Aurel c. 23.
[5] Vopisc. Aur. c. 5.

XXI. A KÖZ- ÉS MAGÁN-ÉLET.

Apulum társadalmi élete — a castrum Dáciának legnagyobb erőssége és főhadiszállása lévén, kezdetben tisztán katonai, valóságos tábori élet, polgári elemek nélkül. A vár falai között sátorokban tanyáznak a legionariusok a segédcsapatok legénysége tisztjeikkel együtt, s a Legio I. Adiutrix és XIII. Gemina az első években épen úgy élnek, mint a háború idejében, szabályszerűen viszik a gyakran nagyon messze terjedő őrjáratokat, gyakorlataikat, ellátják a várbeli szolgálatot stb. Mindez együtt elég sok volt ugyan, de mégsem annyi, hogy teljesen elfoglalta volna a közembereket, mint tiszteket, maradt még elég idő, s ezt a vár mellé települt markotányosok sátraiban borozgatva, vagy a «posca»-t szürcsölve,[1] beszélgetéssel, tervezgetéssel tölték el, — ha szépen, csöndesen ment a mulatság, ha a koczka és szőlőnedv nem izgatá föl e vad legényeket. Ilyenkor a verekedés, duhajkodás alig tartozik a ritkaságok közé. A tisztek részére föntartott helyiségekben már szolidabban folyhatott a mulatság. A fiatal optiok adták a komoly meglett férfiakat, — a legtöbbször életkorúk delén lévő, vagy a csatatereken megőszült centuriók, komor, szótalan harczosok, míg az ő nyelvüket is megoldá az ó-bor, s akkor előállottak éleményeikkel, kicsiny és nagy tetteikkel, nem hallgatva el semmit, de megtóditva, kiszínezve mindent, hogy a dicsőség és a bajtársak bámulata annál nagyobb legyen. Különben sohasem lehettek szűkiben az elbeszélni valóknak. Világlátott ember volt valamennyi és tapasztalt, Rómában megfordult mindegyik, meg a birodalom legnagyobb részében, mert sűrün helyezgették őket egyik legióból a másikba, és csak hosszú, a legénységnek huszonöt évi szolgálati idejét messze meghaladó activitas után bocsáttattak a jól megérdemelt

[1] Posca = víz, eczet és bennök sokféle erős fűszer.

nyugdíjba! Néha negyven-ötven évet töltének fegyverben, folytonos harcz- és háborúban. E hosszú idő alatt volt elég alkalmuk tapasztalatokat gyűjteniök, s vagyont, mert javadalmazásuk a viszonyokhoz képest elég nagy volt. Trajan idejében 720 denar, teljes ellátás és szolgálat, s volt elég mellékjövedelmük is a császárok donativumaiból, a zsákmányból, a katonák ajándékaiból stb., úgy, hogy megkapván végkielégítésüket, kitudták mutatni akárhányan a 400.000 sesterciust — 40.000 frt — tevő lovagi censust. Ők valának a legionak valódi eliteje, — s a legelső centurio a primipilus, már a hadvezér, a legatus tanácsának is tagja, de néha valódi vezére is a legionak, mert a tribunok gyakran tapasztalatlan úrfiak, a parancsnokok pedig a harcz és háborúhoz mit sem értő császári, vagy másféle kegyenczek. Egészen rendén volt tehát, hogy nekik van legnagyobb tekintélyük a hadseregben, s hogy az ő állásaikat tölték be a legnagyobb elővigyázattal. A tribunok legtöbbször hazulról is gazdag fiatal emberek, sokszor senatori rangúak, kik már nem érintkeznek közvetlenül a legénységgel, — sőt a centuriokkal sem; — a legatus környezetébe tartoznak, már annak udvarát képezik, s ép oly pompás életet folytatnak, mint maga a parancsnok. Fizetésük többszörösen meghaladja a centuriókét — 25.000 sestercius = 2500 frt — s bőven elég arra, hogy mint nőtlen emberek a táborban is megtartsák kényelmüket, fővárosi kényes és fényűző szokásaikat. A legatusok a táborban valódi királyok, legtöbbször dúsgazdag nagyúrak, de ha szülői házuk esetleg szegény is, fizetésük oly óriási összeg volt, melylyel alig versenyezhet egy-egy modern kis állam p. Szerbia, Bulgária uralkodójának civillistája. A legtöbb valóságos udvart tartott még a castrumban is, palotának is beillő sátorban lakott, s a háztartásához tartozók, elfoglalák a retenturának — a tábor hátsó része — jelentékeny részét. Fényes lakomákat adtak, asztalaikon három világrésznek minden nyalánkságát élvezheték az inyenczek; arany, ezüst nemüik bámulatba ejtik még az utókort is. Varusnak a nydami mocsarakból előkerült kincstárában (?) oly tálak, tányérok stb. valának, melyeket irigy szemekkel nézhetnek a modern Croesusok is. Az apulumi legatusok sem tettek másképen, ők is előkelő, senatori rangú férfiak mindnyájan; — többen döntő befolyást gyakoroltak az egész birodalom sorsára, s csak egyetlen-egy van közöttük, valószínüleg Gallienus idejéből, ki nem származik Románok legmagasabb köreiből, s csak praefectusi rangot visel.

Később a tábor mellett keletkezett telep valóságos várossá bővülvén polgári elem is csatlakozik a katonaihoz, bár ennek legnagyobb része megint katonákból telik ki: elbocsátott veteránok, nyugalmazott tisztekből, kik nem akarták, vagy nem tudták elhagyni bajtársaikat, még a nyugalomban sem, nem régi dicsőségüknek színhelyét, a tábort. Meghúzódnak tehát mellette. Ők vezetik a táborváros közigazgatását katonás szigorral, egyszerűséggel, s a canaba is valóságos castrum, de békés jellegü, melyet mint fönnebb említém, időfolytával elláttak a nagyvárosok minden kényelmével, s a melynek szépítésére még a veteránok sem sajnálták sokszor keservesen gyüjtött denárjaikat. Itt olcsón, kényelmesen éltek csekély jövedelemmel is, virágzó háztájat alapíthatának, melyben nem egy gyöngéd viszony szövődhetett s szövődött az ifjú szívek kö-

zött, bárha a rendkivül szigorú szolgálati szabályzat a tényleges katonának nem engedi meg a nősülést, s még a főtiszteknek sem, hogy nejeiket magukkal vigyék. De a mit megtiltott a hadi jog, megengedé a polgári, a házasságnak oly alakját tévén lehetővé, mely ha a gyermekeknek nem adott is teljes polgárjogot, de megadta atyjuknak nevét, meg az örökösödést.[1] S e házasságokat utólag megerősíti a császár, a legfőbb hadúr is, midőn az elbocsátás alkalmával megadja veteránjainak a connubiumot és commerciumot. Ez eléggé bizonyítja, hogy az ily házasságok sűrük valának s átalánosak. A contubernium, a canaba nem elégítheté ki a finomabb érzésü embereket, nem azokat, kiknek szerencsés gyermekkora volt szerető szülők közt. Ezek vágyódtak a családos élet melege után, — s szivesen látták őket a szerényebb igényü házaknál, mert a katona elég jól volt díjazva. Az egy denár napi zsold, a ruházat, fegyverek, a szabályszerü megtakarításokra stb.-re történt levonások után elég volt arra, hogy a táboron kivül lakó családnak egyszerü, de szolid existentiát biztosítson, sőt takarékosan bánva a pénzzel, még beszerzésekre is jusson. A jelentékeny zsold, s a számító élet tevé lehetővé, hogy egy-egy legionarius valóságos tőkepénzessé gazdagodjék; igy Claudius Julianus, ki Claudius Philetustól 160 október 4-én, 420 denarért (168 frt) veszi meg a cretai származásü Theodote nevü rabszolganőt.[2]

De Septimius Severusnak nagy és átalános reformjáig a katona mégis csak vendég volt saját háztájában, mindíg rövid időre, s a táboron kivül különös engedély nélkül nem tölthetett el egyetlen éjszakát sem, míg a császár számot vetve a viszonyokkal, a táborukból nagy ritkán mozduló, az egyes helyőrségekben gyakran évszázadokig állomásozó, s ezáltal valóságos határőrséggé vált hadtestek és segédcsapatok legénységének megengedi a nősülést, sőt azt is, hogy a táboron kivül a canabában, vagy a castrum mellett fekvő városban, faluban lakjanak, csak szolgálattételre, megszabott időben jelenvén meg a várban. A császár eme intézkedése jó részben átalakítá a katonaság jellegét, különösen ama tartományokban, melyek nem igen valának ellenséges támadásoknak kitéve. Itt a legionarius békés polgárrá, földmüvelővé változott át, — jó módú parasztok lőnek mint a mi határőreink a törököknek egykori végei felé, — mig a mozgalmas, a mindig zaklatott tartományokban a katonaság olyan maradt, mint volt a régebbi időkben. A folytonos harcz sohasem kedvezvén a gyöngéd érzelmeknek, a szakadatlanúl szolgálatban lévő legényeknek sem maradt idejök családalapításra, — különösen Dáciában, hol Caracalla óta egy perczre sem szünt meg a háború. Severus kormánya azonban elég békés volt, s akkor a legionariusok közül sokan leköltözhettek a coloniába, vagy municipiumba, sőt tevékeny részt vettek azoknak társas életében is. De mindez nagyon rövid ideig tarthatott, s ismét a tábori élet lép előtérbe. Pedig az édeskevés szórakozást, üdülést nyújthatott a tömérdek fáradalomért, melynek a katona ki volt téve. A tábort önmaguk épiték — tarták fönn, nagy közmunká-

[1] G. Willmanns: Die Römische Lagerstadt Afrikas. — Commentationes philologae in honorem Th. Mommseni. 202 kv. l.

[2] C. J. L. III. Cer. 25; 959. l.

kat hajtának végre; 158-ban a vízvezetéket nyítja Statius Priscus; közútakat építenek, vasbányákat művelnek stb.

Legfárasztóbbak mégis a folytonos, naponként ismétlődő gyakorlatok, — s a tizednaponként tartott maneuvre-ök. Hadrian császár Lambesis-ben (Afrika) személyesen lévén jelen ily hadgyakorlatokon, annak befejeztével beszédet tart a III-ik legióhoz, szigorú kritika alá vévén a látottakat. Álljon itt allocutiájának egy része, mert majdnem teljes képet ad az a békés háborúról: «A katonai gyakorlatoknak meg van a maguk módja — mondja a császár — s akár hozzá teszünk, akár elveszünk belőlük, kevesebb lesz a gyakorlat vagy nehezebb. De minél nehezebb, annál több dicséretet érdemel. Ti a legnehezebbek közül a legnehezebbet tevétek: vető gyakorlatokat végeztetek teljes pánczélban. S én nem csak a tettet dicsérem, hanem annak szellemét is helyeslem.»

«Az oly erősítéseket, melyeket mások több napra elosztva végeznének, ti elvégeztétek egy alatt; a falat, mely hosszú munkát igényel, s a milyent csak téli táboroknál használnak, nem sokkal hosszabb idő alatt építétek meg, mint a hogy az földkoczkákból elkészülhet, a melyek pedig egyenlő nagyságúakra vannak vágva, könnyen szállíthatók, s nehézség nélkül rakhatók össze, mert lágyak és simák már természetüknél fogva, míg ti megépítettétek nagy nehéz különböző méretü kövekből, melyeket egyes ember sem húzni, sem vinni, sem elhelyezni nem tud, hacsak egyformákká nem alakíttatnak. Ti a kemény szikla talajba árkot vájtatok, s oldalait kisimítottátok. Elvégezvén munkátokat bementetek a táborba, s gyorsan megebédelvén újra fegyvert fogtatok a kiküldött lovast követve; a nagy lármával visszatérőket pedig (t. i. a visszavert lovasságot) fölfogtátok, s az utána nyomúló ellenséget visszavertétek.»

«Legatusomat Castellinust e kiváló férfit dicsérem, hogy betanított benneteket e gyakorlatra, mert így a harcznak valódi képét látjátok, és ha így gyakorol benneteket, úgy titeket is meg kell dicsérnem. Praefectustok Cornelianus — a legio mellé beosztott lovasság parancsnoka — szintén megtette kötelességét. A rajokra oszlás nekem nem tetszik. A lovas mondja M. Cato ne hagyja el merészen födött állását, s az ellenséget csak teljesen biztosítva üldözze, mert ha nem látja, hogy merre megy, s nem fékezheti lovát akkor a mikor akarja, farkas vermekbe, s rejtett árkokba zuhanhat. Lassan és tömör sorokban haladjatok . . .»

«A commagenek hatodik cohorsának lovasai!»

«A cohorsok mellé beosztott lovasságnak igen nehéz kivívnia a tetszést, még nehezebb az «ala»-k (lovas ezredek) gyakorlata után; mások a távolságok, más a vetőgépekkel operalók száma . . . különböző a lovak s fegyverek külseje a zsoldhoz képest. Ti kiállottátok a nagy hőséget, jókedvűen végezve mit tenni tartoztok, s még ezen fölül parittyáztatok s vetőgépekkel dolgoztatok; ügyesen ugrottatok. Legatusomat Catullinust dicséri, hogy ti ilyenek vagytok! . . .» [1]

[1] G. Wilmanns: Die Römische Lagerstadt Afrikas. Commentationes philologae in honorem Th. Mommseni. 210 kv. l. (Exe)rcitationes militares quodammodo suas leges | (ha)bent, quibus si quit adiciatur aut detrahatur, aut minor | (exer)citatio fit aut difficilior

A dicséret tehát nem maradt el, ha a gyakorlatok sikerültek, s a jutalom előléptetés, kettős zsold stb. voltak.

E maneuvre-ök alkalmával a különféle csapatok együtt működve gyakorolják a tábori és hadi szolgálat minden ágát, a rajokba oszlást, négyszögek és testudo alakítást, nyilt és rejtett támadást, a gyors és erőltetett meneteket, táborütést, a vetőgépek használatát, az ostromgépek fölszerelését, alkalmazását, a fegyerek hatásait stb. Befejezés után a tisztek eszmecserére gyűlnek s megbeszélvén az eredményeket, megbirálják a hiányokat s orvosolni iparkodnak azokat. E megbeszélések és észleleteknek számos újítás és reform lőn az eredménye: így Hadrian, ki részt vett Dácia meghódításában, elrendeli, hogy a római lovasság tanulja meg a parthok, örmények, szarmaták s keltáknak összes hadmozdulatait.

És e nehéz hadgyakorlatok befejezte után a nőtelen legionarius vajjon mi üdülést találhatott volna rideg sátrában? elment tehát mulatni társaival együtt, kikkel akárhányszor közös asztalt is alapítanak. Ilyen asztaltársaság névsorát tartá fönn a Corpus Inscriptionum Latinorum III-ik kötetének 1189. és 1190-ik fölirata, melyeken librariusokat, consularis beneficiariusokat, duplariusokat és secutor tribuni-t stb. találunk együtt említve. Ezek valószínüleg irástudók mindnyájan, a mi nagy képesítés volt abban az időben, s számos apró előléptetésre, de mindenek fölött az egészen közönséges tábori munkáktól való fölmentésre adott igényt. Az ily katonákat rendesen lefoglalták a főtisztek, különösen a legatusok oly nagy számban, hogy a csapatoknak harczképessége is szenvedett.

Quantum autem difficultatis | (additur t)antum gratiae demitur. Vos ex difficilibus difficil (limum fecistis), ut loricati iaculationem perageretis: | (neque factum solum laud)o, quin immo et animum probo . . . . . (munitiones) [quas]alii [per] | plures dies divisis[sent e]as uno die peregistis; mu·um lo[ngi] | operis et qualis mansuris hibernaculis fieri solet non [mul] | to diutius exstrucxistis, quam caespite exstruitur, qui m[o] | dulo pari caesus et vehitur facile et tractatur et sine mo[les]tia struitur, ut mollis et planus pro natura sua: vos lapi[dibus] | grandibus, gravibus inaequalibus (t. i. extruxistis), quos neque vehere n[e] que attollere, neque locare quis possit, nisi ut inaequa[lita] | tes inter se compareant; fossam glaria duram scabram[que] | recte percussistis et radendo levem reddidistis. Opere pr[o] | bato introgressi castra raptim et cibum et arma cepistis, [mox] | equitem emissum secuti, magno clamore revertentem per [. . . excepistis hostemque insequentem repressistis] . . . . . [Catullinum leg(atum) meum c(larissimum) v(irum)] | laudo, quod convertuit vos ad hanc exercita[tionem, quae veram di] | micationis imaginem accepit, et sic exercet, [ut magnopere etiam lau] | dare vos possim. Cornelianus praefectus ves[ter officio suo sa] | tisfecit. Contrarii discursus non placent mih[i. Caveat ne temere, M. Cato] | est auctor, e tecto trauscurrat eques et pe[rsequatur caute. Nam nisi] | videt, qua vadat aut si voluerit ecum r[etineat, fieri non potest] | quin sit obnoxius caliculis tectis [abque foveis fossisque ac | cul]tis. Congredi debetis concurr[endo] . . . . . .

Eq(uites) coh(ortis) VI. Commagenorum!

Difficile est cohortales equites etiam per se placere, difficilius post ala | rem exercitationem non displicere: alia spatia campi, alius iacu | lantium numerus . . . . . equorum forma, armorum cultus pro stipendi modo. Verum | vos fastidium calore vitastis, strenue faciendo quae fieri debe | bant; addidistis ut et lapides fundis mitteretis et missilibus con | fligeretis; saluistis ubique expedite. Catullini leg(ati)mei c(larissimi) v(iri) | [insigniss cura] apparet quod tales vos. . . . . .

A tisztek szintén alakítának ily casinókat, rendesen vagy inkább mindíg a legatus elnöklete alatt. Egy időben Mevius Surus legatus is praesidense volt az egyesületnek, melynek a castrumon kivül a legujabban kiásott fürdő mellett vala külön helyisége.[1]

Septimus Severus óta mi sem akadályozván a katonáknak a társas életben való részvételét, élénk nyomokat hagynak a föliratos emlékek közt, s a tábori és társadalmi életnek alig van egyetlen ága, mely ne állana ez adatok alapján teljes világosságban előttünk. A tényleges szolgálatban lévő közlegények époly családi életet élnek, mint a polgárok, föliratait megemlítik öveiket, egyenkint vagy összesen, vagy őket emlegetik a szülők, testvérek, rokonok, jóbarátok. S az inscriptióikban nyilatkozó szellemen nyoma sincs a hivatásukkal együtt járó s így megbocsátható nyerseségnek, vadságnak; és ha nem lenne megemlítve a hierarchiában elfoglalt rangjuk, úgy alig tudnók megkülönböztetni, hogy melyik fölirat származik katonától, melyik polgáritól! A kiérdemült centuriók, signiferek, közlegények végkielégítésük alkalmával földbirtokot s házat kapva, ama városnak kötelékébe lépnek be, hol kikapták járandóságukat, s decuriók, sőt hivatalnokok lesznek és így tényleges activ befolyást nyernek a közügyekre is.

Sokkal nagyobb hatást gyakorolhatának a főtisztek. Házaik Severus óta legfényesebbek lehettek a városokban, s egy-egy tribunus laticlavius gyakran oly pompával élt, mint modern Rothschildjeink. Még nagyobbal a legatusok, kik Commodustól fogva nejeiket és családjaikat is elhozzák székhelyükre. C. Caerellius Sabinusnak háztáját neje Fufidia Pollitta igazgatja:[2] L. Annius Italicus Honoratus udvarát felesége Gavidia Torquata vezeti s itt vannak gyermekeik is: Italicus, Honoratus és Italica;[3] Severus Alexander legatusa M. Valerius Longinus övéivel — cum suis — lakik Apulumban.[4] Házaik fényéről fogalmat alkothatunk, ha megemlítem, hogy Valerián császár Claudiusnak, a Legio V. Martia legátusának háztartása számára természetben utalványoz 26.000 liter rozsot, 52.000 liter árpát, 650 kg. szalonnát, 1860 liter ó-bort, 80 liter finom, 320 liter közönséges olajt, 175 liter sót, 49 kg. viaszt; továbbá szénát, szalmát, eczetet, gyümölcsöt, zöldséget a mennyi szükséges; 300 állatbőrt a sátrakhoz, évenkint 15 ökröt, 3 lovat, 10 tevét, 16·5 kg. ezüst edényt, 150 drb. aranyat (= 1375 frt.) «Adni fogtok neki évenkint — írja Róma praefectusának — 6·5 kg. súlyig fazekakat s egyéb edényeket a borok vagy más folyadékokhoz; évenkint két katonai vörös alsó ruhát, két selyemmel szegett katonaköpenyt, két

[1] Téglás G. és Király P.: Ujabb adalékok Dácia fölirattárához 12. sz.

. . . . . cer (Me)vi. Suri. C(onsularis III Daciarum) | . . . . . echius › (= centurio Le-g(ionis) XIII G(eminae) | . . . . . citus › (= centurio) Leg(ionis) V M(acedonicae) P(iae) | . . . . udianus › (= centurio) Leg(ionis) V M(acedonicae) P(iae) | . . . . . epius corn(icularius) | . . . . (c)orn(icularius | . . . . .

Föltűnő, hogy a tribunok nem említtetnek.

[2] C. J. L. III. 1074.

[3] 211/222 közt. C. J. L. III. 1071.

[4] 222/234 közt. C. J. L. III. 1020.

aranyozott ezüstből készült mellcsattot, egy egy mellcsattot, egy aranyozott ezüstből készült kardkötőt, két köves, egy uncia súlyu gyürüt, két uncia súlyu karpereczet, nyaklánczot, mely egy font legyen (= 320 gr.), bearanyozott sisakot, két, aranynyal befuttatott pajzsot, egy pánczélt, két nagy lándzsát, két rövid gerelyt, két kardot, négy kaszát; továbbá egy szakácsot, egy öszvérhajtót, két, a foglyok közül kiválasztott szép asszonyt; két díszruhát, az egyiket félselyemből, a másikat girbai biborból, egy alsó ruhát mauretaniai biborból, s kirendelünk mellé egy titkárt, egy felügyelőt a főhadiszállásra, egy épitőmestert; adjatok neki négy, cyprusi müvü pamlagot ebédlőjébe, két fehér inget, két fejszalagot, egy togát, széles sávot (bibor sáv a tunicára) egyet, két vadászt, kik mindig rendelkezésére álljanak, egy ácsot, egy vízhordót, egy halászt, czukrászt, 327 kg. fát mindennapra ha van a helységben, ha nincsen, úgy onnan a hol van, naponkint négy véka szenet, egy fürdőst, a fürdőhöz fát, szükség esetében igénybe veheti a nyilvánosat is.[1] S e tömérdek természetbeli szolgálmányhoz a tekintélyes új évi ájándék s a rendes évi fizetés járult, a mi szintén jelentékeny összeg, legalább tízszerese a tribunokénak még akkor is, midőn a birodalom pénzviszonyai oly zilált helyzetbe kerültek, hogy abból nem volt többé menekvés. A katonák javadalma aranyban számittatván, a forgalomban levő rosz, értéktelen váltópénzre reá fizeti az állam az arany ágiot, s igy Probus mint tribun 25.000 sestercius helyett 28.000-et kap, a mi 12% fölpénznek felel meg.[2] Növelte még jövedelmüket a kiküldetések alkalmával élvezett tekintélyes napidij. Aurelianus Rómába rendeltetvén, Valerianustól naponkint két aranyat, ötven Philippus féle ezüst apró pénzt, és száz rézdenárt kap a naturaliákon kivül.[3]

[1] Trebellius Poll. Claud. c. 14. Salarium de nostro privato aerario dabis annuos frumenti modios triamilia, hordei sex milia, laridi libras duo milia, vini veteris sextarios tria milia quingentos, olei boni sextarios centum quinquaginta, olei secundi sextarios sescentos, salis modios viginti, cerae pondo centum quinquaginta, faeni, paleae aceti holeris herbarum quantum satis est, pellium tentoriarum decurias triginta mulos annuos sex, equos annuos tres, camelas annuos decem, mulas annuas novem, argenti in opera annua pondo quinquaginta, Philippeos nostri vultus annuos centum quinquaginta... Tunicas russas militares.... annuas, sagochlamides annuas duas, fibulas argenteas inauratas duas, fibulam auream cum acu Cyprea unam, balteum argenteum inauratum unum, annulum bigemmem unum unciale brachiale unum unciarum septem, torquem libralem unum, cassidem inauratam unam, scuta chrysographata duo, loricam unam quam refundat. Lanceas Herculianas duas, aclides duas, falces duas, falces faenarias quattuor. Cocum quem refundat unum, mulionem quem refundat unum, mulieres speciosas ex captivis duas, albam subsericam unam cum purpura Girbitana, subarmalem unum cum purpura Maura, notarium quem refundat unum, structorem quem refundat unum, accubitalium Cypriorum paria duo, interulas puras duas, fascias viriles duas, togam quam refundat unam, latum clauum quem refundat unum, venatores qui obsequantur duo, carpentarium unum, curam praetorii unum, ligni cotidiani pondo mille si est copia, sin minus quantum fuerit et ubi fuerit, coctilium cotidiana vatilla quattuor, balneatorem unum et ad balneas ligna, sin minus lavetur in publico.

[2] V. Duruy: Geschichte des Römischen Kaiserreiche, übersetzt von G. Hertzberg. IV-ik k. 408 l. 2-ik jegyzet.

[3] Flav. Viopiscus. — Aurelian c. 9: (Aurelianus) quamdiu Romae fuerit, panes militares mundas sedecim, panes militares castrenses quadraginta, vini mensalis sextarias quad-

S mennyivel nagyobb volt a pénz értéke akkor, mint most, s mily nagy az olcsóság. E nagyurak tehát fényes házat tartának mindnyájan, s mégis meggazdagodtak majdnem kivétel nélkül.

Egyedüli versenytársaik a legatusok voltak, kik a tartomány fénykorában szintén itt székelnek, s ép oly nagy javadalmazásban részesülnek, mint katona collegáik. Africa kormányzójának évi fizetése 1.000,000 sestercius (100,000 frt), de a dáciai is alig kap kevesebbet 500,000 sesterciusnál, mert consularis lévén, első rangú. S e nagy fizetéshez még a tömérdek természetbeli szolgálmány járulván, úgy élhettek, s éltek is, mint valódi dynasták. És vajjon ki ellenőrizheté igaz vagy igaztalan úton szerzett mellékjövedelmeiket?

Az ó-korban a legmagasabb rangú tisztviselők hivatala, udvaruk egy részének tekintetvén, a sok alsóbb ragú hivatalnok, titkár, irnok, szolga, stb. mindnyájan a palotához tartoznak, annak fényét, hatásosságát emelik számukkal, jelenlétükkel, mert a nagy urak, különösen a régiek, kik a közéletben mindent cumulalnak, háztartásaikban a munkafölosztást a végletekig viszik, külön-külön egyéneket alkalmazva a legcsekélyebb teendőkre is. Termeik hemzsegnek a rengeteg személyzettől, s a rabszolga-néptől, úgy, hogy ünnepélyek alkalmával majdnem több a szolga, mint vendég.

A legnagyobb fényt, pompát természetesen a császárok itt időzése alkalmával fejtik ki. S ebben többször volt része tartományunknak, mint városunknak. Caracalla, e félig őrült, valószinüleg meglátogatá Apulumot is, s akkor coloniánk és municipiumunkban is megtörténhettek a furcsaságok és iszonyatosságok, melyek galliai útazását részben oly comicussá, részben oly undorítóvá teszik. Annál nagyobb örömmel fogadhaták Maximinust, Philippust, Deciust a helytartók, mint város, mert itt tartózkodásuk csak áldásthozó volt a provinciára. Mily fényes, ígéző látvány lehetett a Legio XIII. Gemina teljes fölszereléssel, élén a nemes fajú lovon ülő, biborba öltözött legatussal, a fényes, ragyogó egyenruhát viselő tribunokkal, arany és ezüst ékítményektől ragyogó signumaival, csillogó imagoival, s a féltékenyen őrzött és medvebőrös díszt viselő aquilifer által vitt sasával, midőn a castrumból levezető, tükörsimára kövezett úton lejött a közeledő imperator elé. A legénységnek — ha összpontosíttatott az egész legio — hatezer főnyi tömege, a harczedzett erős alakok, ünnepi díszben mindnyájan, sisakjukon ott a tollforgó, pánczéljuk, pajzsuk, kardjaik, lándzsáik csillámlanak a napfényben, nagy hatást gyakorolhattak még a legstoicusabb emberre is, és nyugodt, biztos, egyetlen vezényszóra történő mozgásuk megfélemlítőt a legátalkodottabb ellenségre is. Utánuk a legio lovassága jött, válogatott, szálas legények, nagy, inkább kitartó, mint gyors lovakon. Majd a lovas csapatok. Egyenruhájuk sokkal fényesebk, mint a legionarius

raginta, porcellum dimidium, gallinaceos duos, porcina pondo triginta, bubulae pondo quadraginta, oleum sextarium unum, item olei secundi sextarium unum, salis sextarium unum, herbarum, holerum quantum sat est. Sane quoniam ei aliquid praecipue decernendum est, quam diu Romae fuerit, pabula extra ordinem decernes, ipsi autem ad sumptus aureos Antoninianos diurnos binos, argenteos Philippeos minutulos quinquagenos, aeris denarios centum. Reliquia per praefectos aerarii praebebuntur.

lovasoké: lószőr forgóval díszített sisakjuk Hadrian óta aranyos, rostélya a kivonulásoknál nem lévén leeresztve, láttatni engedé a katonák arczait; vállaikon festői redőzetü kimmer chiton, balkarjukon kicsi pajzs, oldalukon széles, rövid, de nehéz kard. A sorokat az auxiliaris gyalog-csapatok zárják be, nemzeti egyenruháikban! Az ily kivonulásokról hetekig, hónapokig elbeszélgethettek a szemtanuk, hiszen a világlátott Dio Cassius is azt írja, hogy sohasem élvezett szebb látványt, mint Severusnak Rómába érkeztekor a legioknak s az összes csapatoknak fölvonulása.[1] A katonaság után a nép szokott tódulni, ünnepi ruhában, messze ki, túl a város falain, hogy minél hamarább lássa, üdvözölhesse a közelgő imperatort, s majd bekisérje a virágokkal, szőnyegekkel díszített, s a tüstölők, égő fáklyák, lámpák gőze, füstje által szinte homályossá lett utczákon át előbb a praetoriumba, hol a császár a főtisztek s katonák hódolatát fogadá, majd a lakásául kijelölt házba vagy palotába.

A városi közönség élén a hatósági személyek mennek, díszöltönyeikben. A duovirek a toga praetextát öltik magukra, s lictorok viszik előttük hatalmuk jelvényét, a vesszőnyalábot, majd az aedilisek, quaestorok, a scribak stb. Utánuk a curia tagjai teljes számban, büszkén víselve ornamenta decurianoliáikat, rangjuk jelvényeit. Majd az előkelő polgárok, s köztük legelső helyen Apulum legtekintélyesebb, leggazdagabb családjai, az Aeliusok,[2] Juliusok,[3] Vareniusok.[4]

Az Aeliusok szerény kezdetekből indultak ki. P. Aelius Marcellus a család alapítója, az állami rendőrségnél, a frumentariusoknál kezdi nyilvános pályáját, talán mint közlegény, majd centurio lesz, s subprinceps peregrinorum; ezután átlépvén a rendes hadseregbe a Legio VII. Gemina Pia Felix hastatusa, princepse, majd primipilusa lesz, később pedig praefectus, s mint ilyent, helyezik át az Aquincumban állomásozó Leg. I. Adiutrix-hoz. Ekkor nyugalomba vonulván, polgári pályára lép s Italiában telepszik meg, hol az ősi, latiumi Laurentum és Laviniumban flamen lucularis-szá választják, az umbriai Fulginium, Iguvium és Faroflaminium pedig patronusaikká, s ő ez utóbbinak «splendidissimus ordoja» által megszavazott kitüntetést azzal viszonozza, hogy a decuriokat és gyermekeiket megvendégeli kenyérrel, borral, s egyenkint husz sesterciussal, míg a polgárságot, de az összes lakosságot fejenkint 4—4 sesterciussal ajándékozza meg.[5] Üzleti összeköttetései Dáciába hozván őt, Apulumban telepszik meg, s a colonia azonnal megválasztja decurionak és patronusnak.[6] Új hazájában is megmaradván üzletembernek, az állami uradalmakat bérli, oly nagy terjedelemben, hogy két igazgatót tart! Dades és Filetust,[7] kiknek fölirataiból érte-

[1] Dio Cass. 74, 1.

[2] C. J. L. III. 974, 1001, 1006, 1104, 1180, 1181, 1182, 1207, 1208, 1209, 1210, 1211, 1213, 1224.

[3] C. J. L. III. 1029.

[4] C. J. L. III. 1198.

[5] C. J. L. III. 1180. Henzen 6747: ... splendidissimus ordo Foroflaminiensium; cuius dedicatione decurionibus et liberis eorum panem et vinum et (sestertios vicenos) nummos item municipibus (sestercios quaternos) nummos dedit.

[6] C. J. L. III. 1180. Cursus honorumat lásd Henzen 6747.

[7] C. J. L. III. 1181, 1182 Dades et Filetus actores.

sülünk a derék férfiú családi viszonyairól is. P. Aelius Marcellus nőtlen, vagy legalább gyermektelen volt, mert két testvérjének: P. Aelius Julianusnak leányát, P. Aelia Juliana Marcella-t[1] a «splendidissima puella»-t s P. Aelius Antipaternek fiát, P. Aelius Antipater Marcellust[2] adoptálván örököseivé teszi. Nagy vagyonából részeltetvén testvéreit is, ezek censusuk alapján fölvétetnek a lovagrendbe, s Aelius Julianus, ki előbb csak augur coloniae,[3] később már eques Romanus, flamen és duovir coloniae Apuli;[4] hasonlóan P. Aelius Antipater, ki eques Romanus, duoviralis coloniae Apuli lesz, bár a katonaságban közlegénynél többre nem tudta vinni, különben P. Aelius Marcellus jószágigazgatói alig hallgatták volna el rangját.[5]

Családjuk megalapítása még az Antoninusok korára esik, s P. Aelius Marcellus, valószínűleg Marcus Aurelius vagy Commodus idejében hagyja oda a katonaságot, míg testvére, P. Aelius Antipater, csak Severus alatt, miként a cursus honorumában előforduló «a militiis» kifejezés eléggé igazolja.[6]

P. Aelius Marcellus kiterjesztvén gondoskodását családjának többi tagjára is, P. Aelius Genialis fokról-fokra emelkedik: Aesculapius és Hygia tiszteletére emelt fogadalmi kövén még csak duoviralis,[7] míg később pontifex és patronus centonariorum.[8]

Az atyák szerzeményeit a fiuk még szaporítván, P. Aelius Gemellus oly censusra jut, hogy tagja lesz a római senatusnak, s mint senator szentel fogadalmi követ az általa Apulumban épített közfürdő megnyításakor Fortunának;[9] P. Aelius Strenuus equo publico, sacerdos arae Augusti, Sarmizegetusa augurja, majd polgármestere, Drobetában decurio, Apulumban ismét augur s patronusa az ácsok, takácsok és hajósok czéheinek, főbérlője az állami legelők, sóbányák és szállításoknak;[10] P. Aelius Antipater Julianus Genialis, valószínűleg P. Aelius Genialis fia, szintén equo publico, apulumi decurio és quinquennalis;[11] P. Aelius Silvanus Apulum polgármestere, Augustus oltárának papja, római lovag és vir egregius, leánya Fabia Lucilla pedig az ácsok és takácsok czéheinek védnöke;[12] P. Aelius Lupus (az anyja Aurelia Apollonia) eques Romanus, pontifex és duoviralis.[13] Családjuk tagjai lehettek még P. Aelius Valerianus a collegium fabrum

[1] C. J. L. III. 1182.
[2] C. J. L. III. 1181.
[3] C. J. L. III. 1001.
[4] C. J. L. III. 1182.
[5] C. J. L. III. 1181.
[6] C. J. L. III. 1181.
[7] C. J. L. III. 974.
[8] C. J. L. III. 1208.
[9] C. J. L. III. 1006: Fortunae Aug(ustae) Sacrum P. Aelius Gemellus vir clarissimus perfecto a solo balneo consecravit.
[10] C. J. L. III. 1209: ... conductor pascui, salinarum et commercianum.
[11] C. J. L. III. 1104.
[12] C. J. L. III. 1207. mater collegiorum fabrum et centonariorum....
[13] C. J. L. III. 1213.

patronusa és decurioja;[1] P. Aelius Victorius Plautianus, Salvia municipium decurioja,[2] s a három éves korában elhalt P. Aelius Athenodorus.[3]

E sok ágú, gazdag és előkelő család jelentékeny befolyást gyakorolt egész Dáciára, de főkép Apulumra, dominálván a köz, mint társadalmi életet, mely a római városokban, még a császárság idejében is, midőn a politikában s közügyekben való részvétel a minimumra olvadt, sokkal élénkebb, mozgalmasabb, lármásabb volt, mint a miénk, nem oly szétágazó, központosítottabb és legnagyobb részt a forumon zajlott le. A piacz, forum, főhelye minden városnak, itt emelkednek a középületek fényes csarnokaikkal, oszlopos tornáczok fogják be az egész teret, hogy a zord idő ne akadályozza meg a polgárokat napi teendőiknek eligazításában, s üres idejüknek beszélgetéssel, vagy a közdolgoknak megbeszélése által való agyonütésében.

Az oszlopcsarnokokban értesült a városi közönség a legújabb hírekről, útazók, kereskedők, ügynökök és hivatalos küldönczök, a futárok révén. Az Itáliából érkezett, vagy hazaérkezett boldog halandót ezer kérdéssel ostromlák egyszerre minden oldalról, a kereskedőt jóformán levették lábairól a kiváncsiak, s mire a hivatalos futár eljutott a legatus elé, két-három tabernában is megitatták, megvendégelték egy kis ujságért. De az ilyen érkezők sohasem hozván föltétlenül hiteles hireket, legmohóbban a hivatalos postát várták, mely a kormányzónak, a legiop arancsnokoknak s procuratoroknak hozá meg a kormány intézkedéseit, rendeleteit, a föllebbezett ügyekben kiadott császári itéleteket, s mi a legérdekesebb volt, a hivatalos csomagok mellett számtalan magánlevelet vagy legalább értesítést és az «Acta Diurna»-t, a birodalom hivatalos közlönyét. Ebben adták tudtára a nagy közönségnek a legújabb eseményeket, rövid, minden magyarázat és tódításra alkalmas alakban, a keletről özönnel érkező mindenféle kalandos híreket, Róma pletykáit, a circus, az amphitheatrum idegrázó látványosságait. S a közönség hitt, élvezett, kapkodta és magyarázta a hireket, kiki saját vérmérsékletének és belátásának megfelelően birálva azokat. És így messze Italiától, messze a császári udvar kémjeitől, még komoly politikai viták is támadhatának, bár czéltalanul, mert a Róma tribusaiba beosztott polgárok nem érvényesíthetik, emelhetik föl többé szavukat. Az illetékes helyen senki sem hallgatta meg őket, ellenkezőleg szabadságába, sőt életébe kerülhetett a szabad szó még a legtekintélyesebb senator, sőt consularisnak is, ha azt egy Commodus vagy Heliogabal udvarában, cabinetjében merte volna megkoczáztatni. Még inkább óvakodának érzelmeik, meggyőződésök nyilvánításától a nagy vagyont nélkülöző polgárok. Nem is olvassuk sehol, hogy vidéki polgár, hacsak nem volt katona, s érdemei vagy származásánál fogva az is magas rangú, föl-küzdhette volna magát számot tevő politikai állásra. A vidéki polgár, ha szülővárosában vagy provinciájának fővárosában duumvir lett, elérte politikai pályájának tetőpontját, s csak a legritkább esetekben emelkedett procurátorságra,

[1] C. J. L. III. 1210.
[2] C. J. L. III. 1211.
[3] C. J. L. III. 1224.

azzal pedig örökre dicsekedett, sőt sirkövére is reávéseté polgártársai általános irigységének fölkeltésére, hogy egyszer vagy kétszer alkalma nyilt a helytartó biselliumán helyettesként büszkélkednie.

Igy a közérdeklődésnek a városi ügyek felé kelle fordulnia. Ezeknek legfőbb foruma a decuriok gyülekezetének (ordo) ülései (senacuium). Itt állapíták meg a szolgálatban lévő duumvir elnöklete alatt a város költségvetését, dönték el egyeseknek ügyes-bajos dolgait, a középítkezéseket, s vevék birálat alá a hivatalból lelépett polgármesterek ügykezelését. A város dolgai mellett az igazságszolgaltatás okozott legtöbb izgalmat s szerzett ezer bőszuságot az esküdteknek, és ezereket az akkor is jól fizetett ügyvédeknek. A helyi ügyek iránt való érdeklődés, az erélyes, becsületes kormányok alatt sok jó gyümölcsöt teremhetett a nagy közönség, mint egyesekre nézve, s egyik-másik császár egyenesen követelni is látszik azt, midőn környezetüknek legkiválóbbjait küldik a tartományokba, mint Septimius Severus saját testvérét P. Septimius Getát, mig máskor mindenki elfordult a nyilvánosságtól, midőn rosszul választott, vagy épen személyi és aljas szolgálatok jutalma fejében jött-ment ember kezére kerül a helytartóság, mint Macrinus idejében, ki Caracalla gyilkosainak egyikét, a rabszolgaság s borbélyságból consulatusra emelkedett csalót, szédelgőt, Marcius Agrippát teszi helytartónak.

Ilyenkor csak a magánélet és a magán ügyekkel való foglalkozás adhatott élvezetet és időtöltést.

A római családapa a nap legnagyobb részét övéitől elkülönítve tölté el. Kora hajnalban bocsáttattak be — a harmadik kakasszóra, — a kapu előtt összegyült cliensek, kik pártfogójukat a patronust üdvözölni megjelentek. A házigazda vagyona, tekintélye vagy kedélyállapotához képest fogadá az ingyenélő népet. Sokan kezet szorítottak mindegyikkel, mig mások rídegen, szótlanul fogadák, s üres kézzel bócsáták el őket, és ha valamelyiknek kérelme volt közülök, úgy előbb a nemenclatornak kelle megállapítani a személyazonosságot. A büszke nagy urak nem tudtak, vagy nem akartak megemlékezni róluk. De ez nem is csodálható, hiszen egy római dynastának néha öt-hatezer védencze volt. Utánuk az ügyvivők, a gazdasági tisztviselők, a házmester, a mesteremberek fogadák uruk rendeleteit. Ezzel elérkezék a curiába, vagy tribunalba menetel ideje, s a gazda magára öltvén fehér togáját, megindult a forumra.

Közben a ház udvara is megélénkült, a háziasszony is hozzálátott teendőihez, ő cselédjeit, rabszolgáit fogadá először, még pongyolában. Kiosztja a napi rendet, utána néz a megelőző napon végzetteknek, majd betekint a konyhába. S ekkor még alig virradt, de a dolog sürgős, mert a házaló zöldségárúsok, a kofák, majorsággal, tej s vajjal már megindulván, egymásután nyitnak be a hátulsó kapun, nagy ékesszólással ajánlgatva, dicsérve czikkeiket, lehetőleg nagyra szabván az árát mindennek. Erre sűrű alkuvás a válasz, majd alkalomadtával egy kis szóváltás is, de végre mégis megköték a vásárt, s a háziasszony valódi örömmel, sőt diadalérzettel viteti konyhájába a kosarak tartalmát. De így nem födözhetvén még minden szükségletét, kimegy a piaczra

is, vagy kiküldi cselédjét, megszámláltan adva kezébe a sesterciusokat, quadransokat. Ezalatt a gyermekek is ébredeznek, a nagyobbak már maguk is föltöltöznek, de a kissebbeknek még segíteni kell. A gondos jó anya megteszi még ezt is, s mire behozzák a reggelit, — mézes kenyér, sütemény, sajt, — készen vannak mindnyájan. Ezután megkezdődnek a villásreggeli előkészületei. Ha a házigazda foglalatossága olyan, hogy otthon tölti az egész napot, úgy ő is részt vesz benne, különben csak az iskolából éhesen hazakerült gyermekek s a házi asszony övéivel. A sajátképi ebéd (cena) estefelé van. Erre haza érkezik a ház ura is, bevégezvén teendőit a forumon, s megfordult már a fürdőben is, mire otthon megterítettek.

E cena néha nagy gondokat okozhatott az urnőnek, kivált ha sok a vendég. Az inyenczség ugyan távolról sem volt oly mérhetetlen, mint a köztársaság végső tizedeiben, s Augustustól kezdve Vespasianusig, de azért még elég követelőző. Rómában egy főpapi ebéden a következő fogásokat tálalták föl: entrée: tengeri sün, nyers osztrigák a mennyi tetszett; pelorisi csigák, venus-kagylók, fekete rigó spárgával, hizlalt tyúk (poularde); pelorisi osztrigák fekete és fehér, tengeri tulipánnal; ismét venus-csigák, figemadár (billegény) édes csalánnal, kecske czomb, vaddisznó czomb, hizlalt tyúk lisztbe hengergetve, fige madarak, kürt és biborcsigák. Erre következett a sajátképi ebéd, melyet a derék szakács ilyképen állított össze: sertéstőgy, vaddisznófej, halak, ismét sertéstőgy, vadkacsa főzve, kövérpecsenye, köttés, picenumi kenyerek.[1] Ily ebédeket ugyan Apulumban még a helytartó is alig rendezhetett — a tenger nagy távolsága miatt, de a csigákat kivéve megkészítheték azt bármely úri háznál. Csak a köttés és a picenumi kenyerek előállítása igényelt hosszabb előkészületet.

A köttéshez őszi búzát használtak, melyre naponként ötször-hatszor újított friss vizet öntvén, addig áztatának, míg péppé lágyult, ezután áthajtván fátyol szitán vagy sűrű szöveten, élesztővel bekent téglákra öntik s megszárítják a napon.[2] Cato reczeptje sokkal egyszerűbb.[3] A faedényekbe tett tiszta búzára naponkint kétszer öntenek friss vizet tíz napig, ekkor áttörik szitán, s aztán tepsikbe téve a napon megszikkasztják. E primitív ételt, mely itt-ott hazánkban

[1] Macrobius: sat. 3., 13., 12. A pontifex ebédje: Cena haec fuit: ante cenam echinos, ostreas crudas quantum vellent, peloridas, sphondylos, turdum asparagos subtus, gallinam altilem, patinam ostrearum, pelor.dum, balanos nigros, balanos albos, iterum sphondylos, glycomaridas, urticas ficedulas, lumbos capraginos, oprugnos, altilia ex farina involuta, ficedulas, murices et aprugnos. In cena sumina, sinciput aprugnum, patinam piscium, patinam suminis, anates, querquedulas elixas, lepores altilia assa, amulum, panes Picentes.

[2] Plinius: Hist. nat. XVIII., 17. J. P. Miller. Berlin 1766. Amylum vero ex tritico ac siligine, sed optimum e trimestri... Madescit dulci aqua ligneis vasis, ita ut integatur, quinquies in die mutata. Melius si et noctu, ita ut misceatur pariter. Emollitum prius, quam acescat, linteo ac sportis saccatum, tegulae infunditur illitae fermento, atque ita in sale densatur. Ld. H. Blümner Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. I. köt. 87. l.

[3] Cato, de re rustica 87.

is divatos[1] — Chiosban találták föl.[2] Az átalánosan kedvelt, szinte nyalánkságnak tartott picenumi kenyeret, tarbúza lisztből készíték. Tésztáját kilencz napig hagyák lágyulni, midőn malozsaszőlővel fölerésztve meggyurták, s kiszakasztván, cserépfazekakban kemenczébe rakták. Csak akkor tartván sikerültnek, ha a fazék, melyben sültek, elpattant. Asztalra e süteményt csak tejbe áztatva adák föl.[3]

A háziasszony rendezvén a prandium dolgait, teljes toilettet öltött, s az oescusba ment hazavárva gyermekeit, fogadva vendégeit, kik rendesen hat-hét óra között (10—12 óra a mi számításunk szerint)[4] érkeztek, vagy pedig ő indult el, módjához képest, hordszéken, vagy gyalog. Hazatérvén, a családnak honn lévő tagjai asztalhoz ülnek, vidám csevegés, vagy komoly beszélgetéssel fűszerezve a legtöbbször elég egyszerű villásreggelit. A cenát jóval később tálalták föl, rendesen kilencz-tiz óra, de néha 10—11 között, akkor, midőn a ház ura is otthon volt. Ha az ebéd családi, úgy mindig ő foglalja el az első helyet, ünnepélyeknél pedig a legmagasabb rangú telepszik az asztal baloldalára helyezett legelső pamlagra, míg a házigazda nejével s egyik fiával az átelleni oldalon heveredik le. A letelepedést a gazda által mondott asztali áldás előzi meg, mire gyors egymásutánban hordják föl az ételeket, előbb a könnyebben emészthetőket, majd a zsiros és nehéz, de egyszersmind tápláló fogásokat. Az utolsó tál elköltése után a házi úr által adott jelre elcsöndesedik az egész társaság, s a Laroknak bemutatják az ételáldozatot. Ezzel a nők

[1] Szülővárosomban (Rév-Komárom) Jónásné híres köttéseket készített. Otthonlétemkor édes anyám meg akarván örvendeztetni a gyermekkoromban annyira kedvelt étellel, elhivatá Jónásnét, s ő tizednapra megcsinálva, midőn föltálalta, így kinált: „egyik csak tèns-uram, olyan ez a köttís, hogy maj' è'röpü'."

[2] Plin. Hist. nat. XVIII., 17.

[3] Plin. hist. nat. XVIII., 27.: Durat sua Piceno in panis inventione gratia, ex alicae materia. Eum novem diebus macerant: decimo ad speciem tractae subigunt uvaeppassae succo: postea in furnis, ollis inditum quae rumpantur ibi torrent; nequid est ex eo cibo, nisi madefacto: quod fit lacte maxime mulso. Ld. Blümner: Technologie stb. I. k. 77. l.

[4] A rómaiak csak nappali órákat számítván, következőleg osztók be a napot:

római óra:	a mi időszámításunk szerint: nyáron	télen
1.	4 ó. 27 p.	7 ó. 33 p.
2.	5 ó. 42 p.	8 ó. 17 p.
3.	6 ó. 58 p.	9 ó. 2 p.
4.	8 ó. 13 p.	9 ó. 46 p.
5.	9 ó. 29 p.	10 ó. 31 p.
6.	10 ó. 44 p.	11 ó. 15 p.
7.	12 ó. — p.	12 ó. — p.
8.	1 ó. 15 p.	12 ó. 44 p.
9.	2 ó. 31 p.	1 ó. 29 p.
10.	3 ó. 46 p.	2 ó. 18 p.
11.	5 ó. 2 p.	2 ó. 58 p.
12.	6 ó. 12 p.	3 ó. 42 p.
A nap vége	7 ó. 33 p.	4 ó. 27 p.

Nyárra a leghosszabb, télre a legrövidebb nap számíttatott.

gyermekek eltávozván az asztaltól, megkezdődik a gyakran késő éjszakáig nyuló iddogálás, de megtörténik néha az is, hogy az ég pírkadása, a cliensek gyülekezése oszlatja szét a vendégeket.

A családi ebéd az ételáldozat bemutatásával befejeztetvén, a gazda őveinek, családjának, gyermekeinek szenteli a nap hátralevő részét, és méltán, mert a római apának nagy előjogai s állami kedvezményei voltak: «Neked meg vannak az apák előjogai, — írja Juvenalis — be vagy írva az államkincstár jegyzékeibe, akadálytalanul örökölhetsz, elfogadhatsz bármely hagyatékot, s még az állam illetékeire is igényt tarthatsz; ha hivatalra pályázol, előnyöd van a többi jelölttel szemben, és mint tisztviselő, előnynyel birsz társaid fölött.» [1]

Részint ez előnyök miatt öltött az egész ház ünnepi színt, midőn a gazdának fia született; az ajtókat, kapukat ilyenkor virágokkal díszíték föl, s ha gyászban valának, rögtön letevék azt, összegyűjték a rokonokat, barátokat és fényes lakomát tartának Juno tiszteletére, hogy adja vissza mielőbb a fiatal anya egészségét. Nyolcz nappal később, ha leányka örvendezteti meg a házat, fiú születése alkalmával pedig a kilenczediken következett a gyermekre a «tisztálkodás» napja, midőn a család legidősebb tagja, a nagymama, vagy nagynéni — írja Persius — kiveszi a gyermeket bölcsőjéből, s megdörzsölvén homlokát és ajkait megnyálozott ujjaival, megveregeti mindkét kezével, kivánva, hogy legyen olyan gazdag, mint Licinius avagy Crassus, s rózsákon járjon egész életében. [2] A szertartás bevégeztével bejegyzék a gyermeket a polgárok anyakönyvébe. S ha nem lett is oly gazdag, mint Licinius, mégis mindig örömmel gondolt vissza a napra, melyen megjelent a világon, és megünnepelé tőle telhetőleg. Fehér ruhát öltött annak évfordulóján, vagy legalább a legtisztábbat, ha amarra nem telt, s ajándékokat osztogatott barátainak, kik hasonlóval viszonozván szíves megemlékezését, meglátogaták mindnyájan, üdvkivánatokkal halmozák el s résztvevének a Geniusának és Larjainak bemutatott áldozatban. «Ne várd — írja Ovidius a számüzetés szomorú napjaiban — hogy születésnapomon fehér köpeny födje vállaimat, hogy a virágokkal díszitett, s tömjéntől füstölgő oltár előtt fogadalmakat s imákat rebegjenek ajkaim.» [3]

A császárság idejében a gazdag előkelő házak úrnői gyermekeiket rendesen dajkákra bízák, kik aztán pillanatra sem hagyván el a bölcsöt, lassankint fontos, nélkülözhetetlen és befolyásos személyek lőnek, hűséges kisérői a növekvő urfinak, kisasszonykának, s mindvégig gondviselőik még a legzivatarosabb

[1] Juvenalis. Satir IX. 87. A „ius trium liberorum."

[2] Aul. Persius. Satir II.

Ecce avia, aut metuens Divum matertera, cunis
Exemit puerum, frantemque atque uda labella,
Expiat, urentes oculos inhibere perita.
Tunc manibus quatit, et spem macram, supplice voto
Nunc Licini in campos, nunc Crassi mittit in aedes:
Hunc optent generum Rex et Regina: puellae,
Hunc rapiant: quicquid calcaverit, hic rosa fiat.

[3] Ovid. Trist. III. 13.

időkben is. Nerót és Domitiant dajkáik temették el, megmentve földi részeiket a gúny és meggyaláztatástól. De a dajkáltatás nem volt általános, különösen a provinciákban nem, hol legtöbb esetben maguk az anyák foglalkozának kicsinyeikkel.

Ha a gyermek fölcseperedett, ügyes tanítót választának melléje, vagy iskolába adák, s ha még erre sem telt, legalább óvakodtak a rosz példa-adásától. A nevelésnek ama nagyfontosságú elvét: «maxima debetur puero reverentia — a gyermeket a legnagyobb tisztelet illeti meg.» Juvenalis írta le ugyan legelőször, [1] de azért érezte, tudta azt minden intelligens ember, s a szerint rendezé be házát, hogy óvja, védje gyermekeinek gyöngéd, minden benyomást fölvevő, befogadó kedélyét, melynek tisztasága, nemessége hatással van szülőikre is. Hiszen ugyancsak az idézett satyricus mondá: «hogyha vétkezni akarsz, ellenáll kis fiad.» [2] S hol egyszerűség, tiszta erkölcsök uralkodtak, ott komolyan s szigorúan nevelik a gyermekeket. [3] A családi élet tisztasága, fegyelme készíté elő őket a közélet szigorú rendjére, s az apa iránt való tisztelet és őszinte szeretet mellett, korán beléjük olták a törvények tiszteletét is.

A fiuk tizenöt-tizenhat éves korukban emberedni kezdvén letevék gyermekruhájukat talismanjukat (bulla) fölajánlák a házi isteneknek, játékaikkal együtt és komoly munka után láttak. A szegény szülők fiai mesterséghez fogtak — a gazdagokéi pedig valamely jogtudós vagy ügyvéd irodájába léptek be gyakorlati tanfolyamra, vagy épen a helytartó kiséretébe osztattak be, elsajátítandók a tudományokat s a kormányzás titkait.

De az önállóság még nem menti fel őket az atyai hatalom alól — teljes érvényben maradt az fölöttük, míg az atya nem mondott le róla, még házasságuk után is, midőn maguk is családot alapítának, de még akkor is, midőn már magas rangot viseltek a közéletben, s tartott a perczig, melyben az apa örök nyugalomra hajtá fejét.

Hasonló gonddal nevelék a leányokat is. Megtaníták őket szőni, fonni, varrni, sütni, főzni, szóval mindarra, minek gyakorlati hasznát veheték majdan. A jobb módú házakéi nyilvános iskolába járnak mint a fiúk, vagy külön tanítójuk van, ki föltárja előttük a görög és latin irodalom szépségeit, tanultak zenét, tánczot, éneket is — tehát elsajátíták ama művészeteket is, melyekkel legkönnyebben lehetett férjet szerezni — mondja a rosz nyelvü Statius. Elérvén tizennégy-tizenöt éves korukat, eladóknak nyilvánították őket, s a gondos anyák mindent elkövetének, hogy leányaik lehetőleg szerencsésen válasszanak. De ez sokszor nagyon nehéz volt, mert az anyagias korszellem vagyont kívánt s keresett mindenkinél, de főképen az eladó leányoknál. Nehéz volt a választás a férfiaknak is, különösen a provinciákban, hol a régi babonák jóformán teljes erejükben éltek, Maximus szerint pedig szerencsésen csak akkor mátkásodhatott

[1] Juven. Satir. XIX. 47.

[2] Juven. Satir. XIX. 49. peccaturo obstet tibi filius infans.

[3] Seneca: De ira lib II. 21 Longe itaque ab assentatio ne pauritia removenda est. Audiat verum et timeat, semper maioribus assurgat. Nihil per iracundiam exoret. Quod flenti negatum fuerat, quieto afferatur, et divitias parentum in conspectu habeat, non in usu....

el az ifjú, ha a hold a nyilas, halak, vagy vizöntő jegyében volt, de midőn a kos és bika jegyében futotta pályáját, úgy mi jót sem várhatott, a nemaei oroszlán idejében választott feleség pedig mérges, indulatos, sőt verekedő.[1] Szerencsés napot kelle tehát bevárni, hogy a nagy esemény megtörténhessék, melyet nyomban követett a megkérés és eljegyzés. Ezt a vasból készült egészen sima karika gyürük kicserélésével symbolisálták. Az esküvőre hasonló körültekintéssel jelölték ki a napot, mely megállapítá az új háztájat, mely Pilumnus és Picumnus ünnepe. Amaz legnagyobb a manesek között, — ez a mátkapárok védője. S míg ezeket ajándékokkal halmozák el, az ellenséges isteneket: Ceres, Apollo és Bacchust tömjéntüsttel, bór s mézzel iparkodtak megengesztelni. A házi istenek oltárain már kora reggel megkezdőttek az áldozatok, a ház kapuját fehér lepellel vonták be, s földísziték e nagy napon az egész házat. Végre megkezdődtek a szertartások. Bemutaták a véres áldozatot, s az állat epéjét messze veték az oltártól, hogy soha semmi sem keserítse az ifjú párt. A mennyasszony öltözete valódi allegoria: fejét narancssárga, hátul a térdhajlásig érő fátyol — flammeum — födte, ez alatt fehér tunica, az ártatlan tisztaság jelvénye, magas, nyíl alakú tűvel átszúrt fejdísze az alázatosságé, a vasfükoszorú a termékenységé, a gyapjú öv az egyszerű erényes életé.[2] A sajátképi szertartás legtöbbször papi segédkezéssel történt; a menyasszony és vőlegénye fátyolozott arczczal ülnek egymás mellett, míg a pap bemutatja a tej, bor és mézáldozatot; ezután elfogyasztják a mézeskalácsot, mire a pap egymásba tévén kezeiket, bevégzi a cerimoniákat. Ezzel megered a mulatság s tart estig, mikor az ifjú pár elvonul otthonába. Kapujok előtt megáll egy perczre a férj, hogy neje elmondhassa a szokásos szavakat: «ubi tu Gaius ego Gaia,» s ezzel belépnek a házba és az ifjú asszonyka átvévén birodalmát, meg van alapítva az új család, melyet a törvényhozás oly erős törvényekkel sánczolt el, hogy megvédje és biztosítsa az államnak legfőbb létalapját.

Az utczák élete már hajnal előtt kezdődik. Legelsők a cliensek, kik külvárosi apró fészkeikből megindulnak pártfogóik házai felé, mielőtt szürkülődnék. Hajnalban nyilnak meg az üzletek is, a mesteremberek apró boltjai és teljes lesz az útczai zaj, midőn a kikiáltók a duumvirek vagy decuriók határozatait közzéteszik, midőn a kengyelfutók czifra öltözetben, kezükben pattogó ostorral, nagy lármával szólítanak mindenkit kitérésre, a fényes kisérettel járó nagyúr vagy úrasszony hordszéke elől. Emitt lakodalmi menet indul meg, amott temetés megy a Via Sacra felé, néha oly pompával, hogy diadalmenetnek is beillenék. Máskor az útczaszögleten csavargó bűvész, szemfényvesztő mutogatja magát, vagy szájas rhetor állítja föl székét, s lehetőleg lármás reclammal szólítja föl a közönséget itt vagy amott tartandó előadásának meghallgatására.

Az útczai élet rendkivül érdekes és tarka lehetett, sokkal mozgalmasabb mint modern városainké, mert a római, ha csak nem akadályozák az idő

[1] Maximus: Περὶ Καταρχῶν, — a περὶ γάμου fejezet. Ludwich kiadása. Lipcse, 1877.

[2] Juven. Sat. II., 129: Apulius. Met. IX., 81; Catullus: ld. Manlius epithalamiumát s a mennyegzői éneket. LXI. LXII.

viszontagságai, jóformán mindent az útczán végzett. Az iskolák bolthelyiségekben valának elhelyezve, s a mesterek, sokszor kiérdemült veteránok nagy zaj és lármával tanítá̀k az apróságot a latin vagy görög abc-re, a tudományok elemeire, s ha valamelyik figyelmetlen volt, vagy csint követett el, úgy az utczán, a publicum szemeláttára bünteték meg.

Hasonló nyilvánossággal dolgoztak a kézművesek, gyárosok, mint P. Aelius Celsidius és Julianus, kik munkásaikkal együtt szentelnek fogadalmi követ Jupiter Optimus Maximusnak,[1] vagy Mestrius Martinus festő és szobafestő, ki a maga és övéi jóvoltáért saját költségén állíttatja helyre a Fanum Dominarum-ot.[2] A boltok fölött mindig ott van a tulajdonos czégje, műhelyének, üzletének vagy foglalkozásának jelzésével, p. DIOGENES || LAPIDARIVS. Diogenes kőfaragó stb. Az előkelő főutczákon, a vásártéren a legelőkelőbb kereskedők foglalnak helyet, a sarkokon az apró árusátrak, a mellékutczákban a szerény iparosok, kik két kezük munkájával keresik kenyerüket, s ama üzletek, melyeknek árt a nyilvánosság és világosság. A kisboltokat másod, harmadrendü áruikért, vagy épen ószerükért a szegény, egyszerü nép keresi föl, mig a jómóduak és gazdagok a főutczák s vásártereken födözik szükségleteiket. Itt van kiállítva a színe-java mindennek, itt van a rabszolga vásár is, mely az ó-korban a legjövedelmezőbb, bár nagy koczkázatokkal járó üzletek közé tartozott, s divatos volt az imperiumnak egész óriási területén.

A rabszolgák állványokon valának elhelyezve, lehetőleg olyan öltözetben, hogy testi tulajdonságaik, a nők szépsége és üdesége, a férfiaknak izomereje lehetőleg kitünjék. Nyakukra kicsiny falapocska volt erősítve, nevük, életkoruk, képességeik, tulajdonságaik stb. leírásával; a tengeren túliaknak, tehát az ázsiaiak, s áfrikaiaknak ezenkivül alsó lábszáraik is fehérre voltak festve, hogy a közönség azonnal fölismerje őket. Áruk tulajdonságaik, életkoruk, erejük, szépségük, képességük stb. szerint változott, s egy-egy tudományosan képzett rabszolgáért száz és százezer sesterciust is elkért s néha kapott is az élelmes tulajdonos. A legnagyobb árákat természetesen a fővárosban érték el, ott lakván a dúsgazdagok, s odavitetvén az emberárúnak színe-java, míg vidékre már a másodrendüek kerülnek, a provinciák vagyoni állapotának megfelelően, vagy pedig csak helyi árúk vannak forgalomban. Az Alburnus Maior szomszédságában feküdt Kartoban Maximus, Bato leányát a hat éves Passiat 205 denarért veszi meg Dasius Verzotól, oly föltétellel, hogy a gyermek egészséges, nem lop, nem szökevény és csavargó.[3] A canabában, melyből coloniánk fejlődött, két

[1] C. J. L. III. 1035: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) P. Aelii Ce(l)sidius et Julianus (cum) opera (ris suis) v. l. p.

[2] C. J. L. III. 1005: Mestrius Martinus pictor constituit pro salute sua et suorum fanum Dominar(um).

[3] C. J. L. III. p. 936. kv. cer. VI. 139. márczius 17-én: Maximus. Batônis puellam nomine | Passiam, sive ea quo alio nomine est, an | circiter p(lus) m(inus) empta sportellaria | (a)norum sex, emit mancipioque accepit | de Dasio Verzonis Pirusta ex Kaviereti(o) | * ducentis quinque. | Jam puellam sanam esse a furtio noxisque solutam, fugitium, erronem non esse | praestari . . .

ily rabszolgavásárlás emléke, illetőleg oklevele maradt fenn: Dasius Breucus, Bellicus Alexandertől a görög nemzetiségü fiút, Apalaustust 600 denarért veszi meg, szintén kikötvén, hogy a gyermek ne legyen szökevény, csavargó stb. [1]; a második esetben Claudius Julianus a XIII. legio egyik közlegénye szerez rabszolganőt, de álljon itt a szerződés szövege egész terjedelmében: «Claudius Julianus a Legio XIII. Gemina-nak, Claudius Marus centuriájába osztott közlegénye megveszi és hatalmába veszi a Theodote nevü — vagy azt, ki más nevet visel — cretai asszonyt, Claudius Philetustól 420 denarért Alexander Antipater hitelére. Az asszonyt a fönnebb említett vevőnek egészségesen adták át. És ha az asszonyt, kiről szó van, más igényelné vagy bírná is, az említett vevő őt, s minden tulajdonát használhatja s birhatja jogosan, bár mennyi legyen is; — vagy ha abból valami — a mi nem lett volna szabad, elvétetett volna, Claudius Julianus, a fönnebb említett legio katonája leolvasott pénzéért visszaköveteli, s Claudius Philetus hittel igéri, hogy visszaadja. Ezért kezességet vállal Alexander Antipater. Claudius Philetus kinyilatkoztatja, hogy a fönnebb említett asszonyért a 420 denart, az előbb említett Claudius Julianus katonától megkapta. Kelt a XIII-ik legio canabájában oktober IIII-ik nonáján Bradua és Varo consulok idejében. (160. okt. 4-én.) Az aláírások a következők: Valerius Valens a XIII-ik legio közlegénye, Cn. Varus A . . . Aelius Dionysius a legio veteranja, Julius Victorinus, Alexander Antipater, Claudius Philetus az eladó. [2] Nagy körültekintéssel köték tehát ez üzleteket, s ez ovatosság jellemzi a rómaiaknak minden birtokjogi, vagy jobban kétoldalú szerződéssel járó ügyletét.

A pénzforgalom, miként a vásárlások bizonyítják, eléggé élénk lehetett, s a készpénz mégis nagyon drága, míg az ingatlanok meglehetősen olcsók. De ez egyenesen a pénz, vagy jobban a nagyobb tőkék ritkaságának, vagy félénkségének tulajdonítandó.

[1] C. J. L. III. p. 940. kv. cer. VII., 142. május 16-án: Dasius Breucus emit, mancipioque accepit | puerum Apalaustum, sive is quo alio nomine | est n(atione) Graecum appcatum pro uncis duabus | * DC de Bellico Alexandri, f(ide) r(ogato) M. Vibio Longo | Eum puerum sanum traditum esse furtis noxaque | solutum, erronem, fugitium, caducum non esse | praestari.

[2] C. J. L. III. p. 959. cer. XXV. 160. okt. 4-én: Cl(audius) Julianus mil(es) leg(ionis) XIII. g(eminae centuria) Cl(audi) Mari emit mancipio | que accepit mulierem nomine Theodotem, sive ea | quo alio nomine est n(atione) Creticam, apochatam pro uncis | duabus * quadringentis viginti de Cl(audio) Phileto | f(ide) [r(ogato) Alexandro Antipatri, | Eam mulierem sanam traditam esse emptori s(upra) s(cripto): et si | quis eam mulierem, q(va) d(e) a(gitur), partenve quam quis ex ea | evicerit, q(vo) m(inus) emptorem s(upra) s(criptum) eunve at quem) | ea res pertinebit, uti frui habere possidereque recte | liceat, tunc, quantum id erit, quot ita ex ea quit | evictum ablatunve fuerit, sive quot ita licitum | non erit, tantam pecuniam probam recte dari f(ide) r(ogavit) | Cl(audius) Julianus mil(es) l(egionis) s(upra) s(criptus) d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius) Philetus. | Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri. | Inque eam mulierem, quae s(upra) s(cripta) est, pretium eius * CCCCXX | accepisse et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio | Juliano mil(ite) s(upra) s(cripto) Act(um) canab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) IIII nonas octobres Bradua | et Varo cos | Az aláírások: Vale(ri) Valentis g(regarius) XIII g(eminae); Cn Vari A . . . ae; Ael(i) Dionysi vet(erani) leg(ionis); Paulini s . . . ris; Jul(i) Victorini; ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙ ΑΝΤΙΠΑΤΡΙ ΣΕΚΟΔΟ ΑΥΚΤΩΡ ΣΕΥΝΑΙ (=Alexander Antipatri secundus auctor signavi.) Cl(audi) Phileti venditoris ibsius.

A pénzkölcsönzést egyes apró tőkepénzesek gyakorolják, s ezek között első sorban Julius Alexander említendő,[1] ki Sarmizegetusában állami építkezéseket vállalván, téglagyárat alapít, melynek bélyegei a 158-ik évi consulok neveivel: Tertullus és Sacerdos látvák el. A fővárosban lebonyolítván üzleteit, pénzét jobban értékesítendő, vidékünkre teszi át lakását, s Alburnus Maior, Deusara stb. megszorult bányászainak adogat kötelezvényekre borsos, 365% kamattal. Igy vett tőle kölcsön Anduenna Batonis 140 denart, 162. junius 20-án naponként 1% kamatra;[2] Alexander Carus fia, 162. oktober 20-án 60 denart, 30 napi lejárattal, ugyancsak napi 1%-ra.[3]

Jó kelete van a zálogkölcsönüzletnek is, ezért Alexanderünk Deusarában Cassius Frontinus (Palumbus)szal közös üzletet alapít, s az érdektársak a következő, mindössze negyedévi tartamú szerződést kötik, tél idején, tehát akkor, midőn a szegény bányászok között a legnagyobb a szükség: «Cassius Frontinus és Julius Alexander zálogkölcsönző társulatot alapítanak Pudens és Polio consulok évébe (166-ik év) deczember 23-ától, a következő évi márczius 28-ikáig, s a mi nyereség vagy veszteség az üzletből származik, egyenlő arányokban osztatik meg. Ez üzlethez Julius Alexander leolvasott 500 denárral járul, míg Secundus, Cassius (Frontinus), Palumbus rabszolgája és ügyvivője 267-el ... Ha az üzletben valakit csaláson érnének, egy as-ért egy denárt fizet, egy denarért huszat — a másiknak. Az idő lejártával elszámolván az idegen pénzt, s a fönnebb említett összeget, azon a mi marad, osztozni tartoznak, s hogy ez úgy fog megtartatni, a mint megkötteteti, megerősíti Cassius Frontinus és Julius Alexander. Ez ügylet megkötéséről két egyenlő oklevél íratott alá.» E szerződést később meghosszabbítván, Lossa nevű új társat vesznek 50 denarral. Ugylátszik, hogy az első elszámolás jól ütött ki.[4]

Az ingatlanok forgalmának érdekes példáját tartá fönn az Andueia Batonis s Veturius Valens között, egy háznak feléről 159. május 6-án kelt adásvevési

[1] Téglás G.: Julius Alexander állami vállalkozó Dáciában. Az erdélyi muzeumegylet bölcselet stb. szakosztályainak kiadványai VII. k. I. füz. 92. kv. l.

[2] C. J. L. III., p. 930., cer. II.

[3] C. J. L. III. p. 934., cer. V.

[4] C. J. L. III. p. 950. cer XIII. Inter Cassium Frontinum et Julium | Alexandrum societas dani(st)ariae ex | X. kal. Januarias q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[t] Polione cos. in | prid[i]e idus Apriles proximas venturas ita conve | n[i]t ut quidq[ui]d in ea societati arre | natum fuerit lucrum damnumve acciderit | aequis portionibus s[uscip]ere debebunt. | In qua societate intuli[t Juli]us Alexander nume | ratos sive in fructo * [qu]ingentos et Secundus | Cassi Palumbi servus a[ctor] intulit * ducentos | sexaginta septem . . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
In qua socie[tate] si quis d[olo mal]o fraudem fec[isse de] | prehensus fue[rit] in a[sse] uno * unum ||||||| | [denarium] unum * XX ||||||| alio inferre deb[ebi]t | et tempore perac[t]o de-[duc]to aere alieno sive | summam s(upra) s(criptam) s[ibi recipere sive] si quod super fuerit, | dividere d[ebebunt?]. Id d(ari), f(ieri) p(raestari) que stipulatus est | Cassius Frontin[us spopon]dit Jul(ius) Alexander. | De qua re dua paria [ta]bularum signatae sunt. | [Item] debentur Lossae * L quos a socio s(upra) s(criptis) accipere debebit. | [Act(um) Deusa]re V. kal. April. Vero III et Quadrato cos.

szerződés: «Andueia Batonis (= Bato Andueia-ja; leánya?) megveszi és birtokába veszi 300 denarért Veturius Valenstől a bemenettől jobbra eső részét a háznak, mely Alburnus Maiorban, a pirusták falujában, Plator Acceptianus és Ingenuus Callistus szomszédok közt fekszik. A háznak ama felét, melyről szó van, kerítéseivel és kerteléseivel, határaival, bemeneteivel, záraival, ablakaival, úgy a mint van .... jogosan bírja. És ha valaki a házat, vagy akár egy részét is bírni és használni akarná jogosan, — a mi nem lenne szabad — úgy Veturius Valens hittel igéri Andueia Batonis kívánságára, hogy kárpótolni fogja őt. Veturius Valens a ház feléért megkapta a 300 denárt .... Megegyeztek abban is, hogy Veturius Valens a házért az átalános becslésig megfizeti az adót. Kelt Alburnus Maiorban, 159. május 6-án, Quintillus és Priscus consulok idejében.» [1]

Ha ugyanez az Andueia Batonis vett kölcsön Alexandertől 140 denárt, úgy a házvétel aligha vált javára. Vagy új üzletekbe bocsátkozott az érdemes asszonyság?

A kereskedelem és ipar székhelye természetesen Apulum volt, de közvetlen adataink nem maradtak fönn. Azt nem vették kőre, hogy házat, rabszolgát vásárolt valaki, vagy kölcsönt vett föl. Eme ügyletek okleveleit viasztáblákra irták, azok pedig megsemmisültek, s az itt említetteket is csak a szerencsés véletlen, az, hogy befalazták e féltett kincseket Alburnusnak bányaüregeibe, menté meg. Arról azonban értesülünk, hogy az apulumi provincia kereskedői egyesületet alakítanak s közös ügyvédül tarták Sarmizegetusában Crassus Macrobiust, [2] s bevonják üzletkörükbe még a távol eső provinciákat is. Egyiküknek facturát tart Salonában, [3] Aelius Arrius Alexander pedig Lemnosig terjeszti ki összeköttetéseit, személyesen végezve ügyeit a szép szigeten. [4]

Sok élénkséget adhatott tehát a kereskedelem is a város utcáinak, melyek valóban megkapó látványt nyújthatának a magukba vonult szemlélőnek vagy touristának. A togába öltözött polgár valódi, hamisítatlan «Gravitas Romana»-t

[1] C. J. L. III. 944. l. cer. VIII., 159. május 6-án. Andueia Batonis emit manci [pioque accepit] | domus partem dimidiam interantibus partem [dex] tram que est Alb(urno) maiori vico Pirustar [um in] t[er] ad [fines Platorem Accep] | tianum et Ingenum Callisti * trecentis de Veturio Valente.] | Eam domus partem dimidiam, q(ua) d(e) a(gitur), cum su [is s] aepibus sae | pimentis finibus, aditibus claustris ita uti | . . . . . h(abere) r(ecte) l(iceat). | [E]t si quis eam domum partemre quam quis [e]x [ea] | evicerit, q(uo) m(inus) Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) h(abere) p(ossidere) | u(suque) c(apere) r(ecte) l(iceat), qu[o]d ita licitum n[o]n erit, t(andem) | p(ecuniam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Andueia Batonis, fide promisit | Veturius Valens. Proque ea do[mu partem] [dim]idiam pretium *CCC Vetur [ius V]ales . . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

convenitq)ue int[e]r eos, [uti] Veturius Va[ens pro ea] | domo tributa usque ad recensum dep[e]n[dat] | Act(um) Alb(urno) maiori prid. nonas Maias | Qui[n]tillo et Prisco cos.

[2] C. J. L. III. 1500.

[3] C. J. L. III. 2886.

[4] Conze: Reise auf der Insel Lemnos. 1865, 51. lap.

igyekezett mutatni, hogy tekintélyt szerezzen önmagának s rangja jelvényeinek. A mindig elegáns, csinos görögök udvarias társalgással igyekeznek mulattatni a velük sétálókat, rosz nyelvű megjegyzéseket sem mulasztva el az átmenőkre. Mellettük ott láthatók a világ minden nemzetiségének fiai, részben mint katonák az idegen cohorsok egyenruháiban, részben mint letelepedettek, mert a birodalom polgárai egyformán otthon érezhetik és érzik magukat a ködös Brittanniában, mint a perzsa-öbölnek, az imperium fönhatóságát elismert óriási kereskedő városaiban.

Az ünnepnapok képe talán még mozgalmasabb, mikor fényes vallási körmenetek kötik le a tömeg figyelmét, ragyogó játékok, melyeket a helytartó vagy egyesek bőkezüsége adnak a közönség ingyenes mulattatására. Ilyenkor a tribunal és curia csöndesek, kihaltak, a boltok, üzletek, zárva maradnak, s a ki csak teheti, siet az utczára, hogy mit se mulasszon el a látnivalókból.

Az úri nép társas összejöveteleinek központja a helytartó palotája volt, s az egyes gazdag emberek házai, mint az Aeliusoké, kik alighanem sokszor versenyre keltek a kormányzók, a parancsnokló tábornokok s procuratorok ünnepélyeivel.

A nyári forró időszakot, mely a szűken épített római városban, a mi félig keleti éghajlatunk alatt sokszor valóban türhetetlen lehetett, az előkelő világ, s a módosabbak fürdőkön tölték, melyek közül Dáciában a germisarai (Al-Gyógy), a hydatai (kalán) és ad mediamiak (Mehadia) voltak a legkeresettebbek. Apulum közönsége az elsőt látogatá legsürübben, már közelségénél fogva is, és Bassus, Moenita fia, distichonokban énekli meg Germisara forrásainak tündér királynéját:

Hanc tibi marmoreo cassam de monte dicavi
Regina undarum, nympha decus nemoris
Voto damnasti perfecta quem prece Bassus
Maenitae propter moenia Garmisarae. [1]

A szegény emberek, kiknek nem volt módjukban egyesületekbe lépniök Apulumban is, mint mindenhol a világon, úgy tölték napjaikat, a hogyan lehetett: munkában görnyedve, vagy a tabernákban dobva ki az utolsó quadranst is, mely zsebükben alkalmatlankodott.

[1] C. J. L III. 1395: A hegy márványából vésett (szobrot) ajánlom neked források királynéja, nympha, a berek ékessége: fogadalmam beváltására kötelezted, melyet én Bassus, Moenita fia, imádságomban, Germisara falaiért tettem.

XXII. A KÖZEGÉSZSÉG.

Anderült, kellemes társadalmi élet jelentékeny előmozdítója ugyan az általános jóllétnek, a közegészségnek, de nem tehet mindent; a községek, városok, államoknak is le kell róniok ez irányban kötelezettségeiket. És e tekintetben az ó-kor, különösen a rómaiak gyakran többet lendítettek, mint modern világunk. A kitünő és tisztán tartott kövezet, csatornák, vizvezetékek, ingyenes fürdők jótékonyan hatottak a közegészségre, de másfelől a házaknak szük volta, túltömöttsége, a rendetlen életmód, a tudatlanság majdnem egészen megbéníták ama tényezőknek áldásait. Állami rendeletre gondoskodtak tehát a nagyobb városok orvosokról, tizet alkalmazván minden tekintélyesebb colonia és municipium, kiket hivatalból látnak el tágas és világos rendelő helyiségekkel. Apulumban T. Attus Divixtus fungált mint városi orvos, s egy zöldes kövecskén négy receptje maradt fön.[1]

E rendelvények fordításban a következők: T. Attus Divixtus gyógyszere oldott[2] tömjénből[3] kezdődő gyulladás ellen;[4] T. Attus Divixtus gyógyszere rézgáliczból[5] idült szaruhártyabántalmak ellen;[6] T. Attus Divixtus gyógyszere

[1] C. J. L. 1636: T. Atti Divixti: dia | libanu ad impetum ex ovo ||. T Atti Divixti: diami | sus ad veteres cicatrices ||. T. Atti Divixti: nar | dinum ad impetum lippitudinis ||. T. Atti Divixti: dia | zmyrnes post impetum lippitudinis.

[2] Ex ovo, a folyadék neve, melyben a gyógyszert használat előtt föloldták. E czélra tojásfehérét, tejet vagy bort szoktak használni.

[3] Dialibanu görög szó: διὰ λιβάνου, ὁ ἡ λίβανος tömjénfa. V. ö. Celsus VI., 6, 13. Galenus XII, p. 710, 758.

[4] Impetus. Plinius hist. nat. 20, 3, 8 szerint, szemgyulladás; ad impetum a kezdődő gyulladás ellen; post impetum — a gyulladás első rohama után.

[5] E gyógyszert megemlíti Dioscorides mat. med. V. 116; Marcellus Empirius c. 8. pedig dicséri: ad aspritudines oculorum tollendas.

[6] A cicatrices oculorum-ról így ir Celsus: VI., 25: Factae vero ex ulceribus (daganatok, kelések) cicatrices duobus vitiis periclitantur, ne aut cavae aut crassae sint. Si cavae

nardusból[1] kezdődő szemgennyedés ellen;[2] T. Attus Dixtus gyógyszere[3] a másodszor megújuló szemgennyedés ellen.

Egy kiváló orvost megkérdezvén e gyógyszerek hatása felől, azt kapám válaszul, hogy a derék specialistának egyik rendelvénye sem használ a mondott bajokban. Épen jóra bízák tehát a szegény apulumiak szemeiket.

De ez máshol sem volt másképen. Az ó-korban nem lévén rigorosumok, orvos lett boldog, boldogtalan, különösen az alsóbb osztálybeliek, kiknek mestersége nem akart jövedelmezni. Takácsok, asztalosok, mázolók, kovácsok stb. mind «medicus»-ok lőnek, s gyakran meggazdagodtak, míg viszont orvosok, kik nem találtak praxist, Martial szerint hullahordók lettek Libitinaban, vagy gladiatorok... «legalább folytaták azt, mit előbb tevének.» Sokan voltak a gyógyszer készítők is, kik alkalomadtával belekontárkodtak megrendelőiknek tudományába is, pedig Claudius Galenus szerint sokszor nem tudtak sem írni, sem olvasni. Az ó-kor orvosainak az udvariasság és műveltség sem lévén nagy erényük, durván bánnak a betegekkel, bár Galenus még arra is figyelmezteti collegáit, hogy óvakodjanak még a nyelvtani hibáktól is, mert ezek rosz hatással vannak a kórágyon fekvők kényes füleire, a durva, zord bánásmód pedig halálukat is okozhatja. Thessalus óta, ki Nero idejében nagy tekintélynek örvendett, orvos lett minden léha ember, elég lévén e szakban akkor félévi tanulás is. A tekintélyeket tömegesen kisérik tanítványaik a betegekhez. Martial beszéli, hogy meghűtvén magát, elhivatá Symmachust, ki egyszerre száz növendékkel érkezett, s a beteg, kinek nem volt még láza, megkapá azt a jéghideg kezek érintésétől. Néha nők is foglalkoztak e tudománynyal s a tiszteletreméltó Valeria Verecunda asszonyságról mint kitűnő orvosról emlékeznek meg az egykorúak. Specialista is akadt mindenre: voltak kik óvócsöppeket készítének vizbeesés és villámcsapás ellen, kik meggyógyíták a szerencsétlen szerelmeseket stb. Akadtak ügyes műtők is; így Alconról irja Martial, hogy nem csak operációkat hajtott végre, hanem készített új kar- és lábszárcsontokat.

Hamis fogak rakatása átalános volt.

Voltak tehát ügyes orvosok is, de ezekből aligha jutott a provinciáknak, s így nem csodálható, ha Apulumban is nagy, — különösen a gyermekhalandóság. A Corpusban közölt sírfóliratok legnagyobb részét a bánatos szülők állíták kicsinyeik emlékére.

sunt, potest ea explere id, quod sphaerion vocari dixi, vel id quod asclepias nominatur .... et si crassae cicatrices sunt, extenuat vel smilion (= operáló kés) vel canopite collyrium (canopusi szemkenőcs) vel euelpidis pixinum .... maxime tamen tollere cicatricem videtur id, quod habet gummi q. III. aeruginis (rézrozsda) q. I. crocomagmates (crocus főzet) q. IV.

[1] A nardús-olaj szemkenőcsöt: nardinum τὸ καλούμενον νάρδινον κολλύριον. ld. Grotefend: Epigraphisches — Hannover, 1857. hol 5. kv. l. közli először T. A. Divixtus receptjeit; és ugyancsak ő: Die Stempel der Augenärtzte 13, 99, 100, 102, 103; Galenus XII. p. 713.

[2] Lippitudo = szemgennyedés.

[3] Diazmyrnes, ioni irásmódja διὰ σμύρνης vagy διὰ σμίρνου. A diazmirnest mint collyriumot (szemkenőcs) ajánlja Galenus XII. p, 257, 717, 746, 767, 774 és Scribonius Largus Designatianus c. 26. A σμύρνη = myrrha, az arabiai myrtusfa méze, melyet már az egyptomiak is használtak — balzsamozásra.

XXIII. A VALLÁSI VISZONYOK.

Az ó-kori társadalom kedélyi, mint politikai életének egyik legfőbb mozgató ereje a vallás és a vallással összefüggő intézmények lévén, ily tárgyú, vagy ily vonatkozású emlékünk maradt a legtöbb. A Corpus Inscriptianum Latinarum III-ik kötetének apulumi fölírataiban a dedicalók legnagyobb része vallási érzelmeinek ad kifejezést, vagy az istenségnek tett fogadalom beváltását igazolja, de a nyilvánosság előtt, míg most kedélyéletünknek vallásos hajlamait, nyilvánulásait lehetőleg szűk körben akarjuk tartani, vagy éppen titkoljuk. Ennek oka a kereszténységnek a rómaiak vallásával homlokegyenest ellenkező alapjában rejlik, mert míg Jézus tanai a szív és lélek megnemesítését, boldogítását czélozzák, az imperium cultusa figyelmen kívül hagyja mindezeket s csak mint állami intézmény érezteti hatását.

A birodalmi vallásnak hatalmas és minden részében szigorúan megállapított rendszere igen kicsiny kezdetekből indult ki, s a görögökével ringott közös bölcsőben, miként nehány főistennek Hellasban mint Italiában azonos neve eléggé bizonyítja. És eme rokonság nyomai kétségtelenül sűrűbbek lennének, ha nem fejlődnek egymástól teljesen elkülönítve, különböző talajon, egészen elütő, egymással ellenkező népjellegek befolyása alatt. Később, századok multával, ismét közös mederbe folynak össze, és ekkor a görög cultus egész teljességében érezteti hatását, de anélkül, hogy a rómaiságot le tudná győzni. A görög az ő isteneit emberiekké akarja tenni, s az atticai szobrászat ez irányzatot nagy fejlettségével és műérzékével realizálja is, míg a rómainak mindig ellenszenve van az anthropomorphirmus iránt, sokkal inkább félvén a felsőbb hatalmaktól, hogysem emberekké merte volna azokat lealacsonyítani. De műérzéke sem volt hozzá. S a természeti erők, melyek megszemélyesítve nem vétettek még föl valamelyik régi korban az istenek közé, csak szellemeknek, vagy elvont fogalmak personificatioinak tekintetnek. Utóbbi jelenségnek fővonásai jellemzik az újabb isten-

ségeket is, melyek homályos, elmosódó lények, s mint ilyenek ritkán házasodnak, szerelmi viszonyaik nem igen vannak és legtöbbször gyermektelenek. E miatt igen kevés adat maradt fönn a régi római istenekről, de annál nagyobb a szellemekké, geniusokká emelt fogalmak száma. Meg van minden embernek a maga geniusa, minden asszonynak Junója, valamennyi istenségnek, lénynek, tárgynak, cselekménynek, tevékenységnek, erkölcsi tulajdonságnak saját, más sphaerában élő szelleme. S mig a görög mythologiának fő jellemvonása a személyesítés, a képzeletnek legteljesebb szabadsága és a legnagyobb különféleség a római theologiát megmereviték az abstract fogalmak, a szükségesség, a legszigorúbb rend és egyöntetüség.

Róma vallása később idegen, különösen görög és keleti elemek fölvétele által sokat változott ugyan, de említett alapjellemvonását megtartá mindig, s ez irányban fejlett végig. Midőn a harmadik században a rézérték helyett az ezüstöt teszik Aesculanusnak azonnal fia születik Argentinus. A görög istenségeknek érthetetlen neveit latinizálják, hogy könnyen érthetők legyenek, vagy módosítják s így egy-egy eszme képviselőiként lesznek tekinthetők. Minerva a hellen Athena Proserpina — Persephone másolata. Közben a geniusok száma folyton növekedvén, fanumokat építenek minden képzelhető szellemnek.

Legkiválóbbak utolsók között a «Lar»-ok, «Penat»-ok, kik előbb csak magán, majd Vestával együtt nyilvános tiszteletben részesülnek; a «Manes», a «Larva»-k, «Lemur»-ok nyugodni nem tudó kisértetek, később pedig határozottan rosz szellemek. E szellemek nem igen választhatók, különíthetők el egymástól, mert voltaképen ugyanazon eszme személyesítői. És az ősi cultust ennek daczára sem mondhatjuk polydaemonismusnak, mert a polytheismus felé megtörtént a döntő közeledés. A «dei», «divi» szó nem jelenti már kizárólag az égi szellemeket, hanem személyesített önálló lényeknek lesz jellegző neve, a mely lények egyként tartozhatnak a földiek, alvilágiak, mint mennyeiek közé, s akaratukkal mint istenségek dominálják a természetet. Az átmeneti állapotban a gonosz istenségeket, mint «Vediovis»-t, együtt tisztelik a jókkal. Számuk ekkor igen kicsiny még, és nehányan, mint «Robigo» az üszök istene, «Consus» valószinüleg a rejtett ébrényé, «Carmentis» a varázs-éneké, alig egyebek, mint szellemek, de mások, mint «Faunus» a nyájak istene, «Saturnus» a tavaszi vetésé, «Vulcanus és Vesta» a tüzé, s főképen «Jupiter, Janus és Mars» már valóságos istenek s a legfőbb természeti, társadalmi és erkölcsi hatalom birtokosai.

A haladást, fejlődést, mint mindenhol, úgy itt is az idegen elemekkel való vegyülés tette lehetővé. Róma legrégibb lakosainak vallása a pásztorok és parasztok igényeinek volt megfelelő, s csak a sabinok honosítának meg magasabb fogalmakat és némi patriarchalis hierarchiat. Később, Róma hatalmának növekedésével, mindig új és új istenségek honosulván meg, vége lesz a régi egyszerűségnek, de annál inkább tágul az átalános látkör. A sabinok és latinokkal történt egyesülés után Jupiter, Mars és Janus a legfőbb istenek s ekkor «Jupiter» a jó áldásos a teremtő atya, a hűség és becsületesség védője, de mindenek fölött végtelenül tiszta és szent Isten.

A Tarquiniusok és Servius Tullius azonban egészen más jelleget adának az állam vallásának, a mely föntartatott később is. Ők Jupitert a leghatalmasabb és legnagyobb istennek tevék, fényes templomot építének neki a Capitoliumon, utóbb pedig Juno és Minerva társulván hozzá, pompás játékokat és cultust rendeztek be tiszteletére. A fény és tisztaságnak régi patriarchális istene hatalmas uralkodó lőn, kinek váráról azt mondák, hogy az egész világ középpontja lesz; isteni személyesítése a római hódító államnak. És ilyen maradt mindvégig. Megfordult templomában a nagy Scipio Africanus is (az idősebb), csöndes imával szerezve erőt napi munkájára, s neki tulajdonítá és segélyének minden győzelmét. «Jupiter Optimus Maximus» a rómaiak vallásának középpontja, s hívek maradának hozzá a kereszténység fölvételéig. És míg a római birodalom folyton hódított, senki sem kételkedett hatalmában. Bél és Maruduktól soha sem rettegtek úgy a népek, mint Jupiter világrendítő villámaitól. Még az idegen Antiochus Epiphanes is templomot emelt neki fővárosában és valódi fanatismussal terjeszté tiszteletét. Csak a zsidók nem hajlának meg előtte, ugyanazon hatalmat tulajdonítva istenüknek, mint a birodalom mennyei urának, s ellenállottak Antiochusnak épúgy, mint a rómaiaknak. De legyőzettek, és Hadrian Aelia Capitolinaban (Jeruzsálem) fényes templomot épít Jupiternek, Jahve világhirű szentélyének romjai fölé, s a pogány isten basilikája a kereszténység teljes diadaláig büszkélkedhetett a szent városban, mint ragyogott Rómában, míg az egykor oly parányi magból fejlett új vallás fénye el nem homályosítá örökre.[1]

A vallásos tartalmú föliratok legnagyobb része Jupiter dicsőségét hirdeti «Optimus Maximus»-nak a legjobbnak, legnagyobbnak nevezve őt,[2] vagy külön jelzőkkel illetve egy-egy attributuma alapján így: Jupiter O. M. Aeternus — az örök Jupiter;[3] J. O. M. Conservator, a föntartó Jupiter;[4] J. O. M. Divus Fulguralis — a villámok közt lakozó isteni Jupiter;[5] J. O. M. Monitor, Conservator, az intő, figyelmeztető és föntartó Jupiter;[6] J. O. M. Stator — a megállító Jupiter, kihez a veszélyben levők fordúlnak;[7] de a vallásos phantasia nem tudván megelégedni ez epithetonokkal, egy föliraton a következő ajánlást olvassuk: Jovi Summo Exsuperantissimo Divinarum, Humanarumque Rerum Rectori, Fatorumque Arbitro.... a legnagyobb, a legkiválóbb Jupiternek, az isteni és emberi dolgok intézőjének, a végzet urának.[8] A jámbor hívők azonban nemcsak szavakban, tettekkel is kiakarván mutatni tiszteletüket L. Aurelius Trophimus, Statius Priscus helytartó idejében,[9] a vízvezeték megnyitása

[1] Dr. C. P. Tiele: Kompendium der Religionsgeschichte. 260. kv. l.

[2] C. J. L. III. 1031, 1034—1051, 1053—1058, 1060, 1062—1064, 1066—1068, 1071, 1073—1081, 1088.

[3] C. J. L. III, 1082, 1083.

[4] C. J. L. III. 1020, 1084, 1085.

[5] C. J. L. III. 1086.

[6] C. J. L. III. 1032.

[7] C. J. L. III. 1087, 1089.

[8] C. J. L. III. 1090.

[9] 158-ban Krisztus u.

alkalmával saját költségén állít szobrot és oltárt Jupiternek;[1] M. Ulpius Mucianus «Horologiarum Templum»-ot épít tiszteletére;[2] T. Cl. Anicetus pedig a régiség miatt omladozó templomot állíttatja helyre.[3] Nem volt tehát hiány bőkezű adakozókban. Az istenségnek ábrázolása Apulumban is a szokott mintákhoz alkalmazkodván, Septimius Pius a XIII-ik legio szerény közlegénye, a főistennek szentelt fogadalmi kövön jobbjában villámcsomóval, baljával pedig a mellette levő sas fejét érintve, ülő helyzetben faragtatá ki alakját.[4]

Juno cultusa valószínüleg Etruriából származott, s Veii elfoglalása után honosul meg, midőn Camillus a kiostromolt városból elrabolt istenképet az Aventin hegyen helyezi el, később pedig templomot is épít tiszteletére.[5] Juno Jupiternek női személyesítése, s Róma tanai szerint a főistennek testvére és neje. Attributumai époly nagy számban lévén, mint Jupiternek, itt csak az Apulumban használtakat említem: C. Aelius Primus potaissai (Torda) decurio Juno Regina-ként tiszteli;[6] C. Caerellius Sabinus legatus és neje Fufidia Pollitta már bőkezübbek a jelzőkben: ők Regina Populonia Dea Patriae-nek nevezik őt.[7] A Regina elnevezés Varro szerint az istennőnek korlátlan hatalmára vonatkozik s arra, hogy az övé minden a földön létező; mint ilyen istene a szülőföldnek, hazának is. Juno Populonia névvel mint a birodalom mindkét nemü népességének istensége részesül átalános tiszteletben.[8—9]

A Juno mellett köztiszteletben álló Minerva[10] cultusa szintén idegen eredetü, s ha nevének szómagyarázata[11] nem csal, úgy alakja eredetileg az értelem, a gondolkozó ész személyesítése volt. Innen eredhetett a rege, hogy Jupiter fejéből teljes fegyverzetben pattant ki. Eme mythos folyományának tekinthető az attributum is: Jovis conciliorum participi — Jupiter tanácsának tagja, melylyel egyik fogadalmi kövén a már említett C. Caerellius Sabinus legatus ruházza föl.[12] Celerinus Valerianus cornicularius Minerva Sancta-nak nevezi őt.[13]

Róma pantheonjában az első tiszta görög istenség Apollo.[14] A napnak mint égi testnek személyesítése, de személyesítője a mindent bevilágító isteni fénynek is, ellenfele minden rosznak, létoka minden szépnek, összhangzónak s mint ilyen, a fényben született, és az örök ragyogásban, az elérhetetlen magasságban la-

[1] C. J. L. III. 1061.
[2] C. J. L. III. 1070.
[3] C. J. L. III. 1069.
[4] C. J. L. III. 1052.
[5] Titus Livius V, 21 és 22.
[6] C. J. L. III. 1030.
[7] C. J. L. III. 1075.
[8] Capella 2 § 149... Populonam plebes... debent memorare.
[9] Az alábbiakban csak ama római istenségekkel foglalkozom, melyek az apulumi föliratokban névszerint említtetnek.
[10] C. J. L. III. 1071, 1073, 1077, 1079, 1104, 1105.
[11] = mens, memini; gör. μένος, a szanszkrit monas.
[12] C. J. L. III. 1076.
[13] C. J. L. III. 1106.
[14] C. J. L. III. 986, 989.

kik. A legszebb, a legrokonszenvesebb alkotása a hellén képzeletnek, hatalmas, erős istenség, mely megragadta, elbűvölte a kedélyeket, melytől nem félt, nem rettegett senki, mint Jupitertől, a zordon világhatalmasság képviselőjétől, megtestesülésétől, a ki nem ismert soha kiméletet, míg Apollo szelid és jó, mindent magához ölelő, minden bajban segítő isten. Tisztelete mint ilyené a császárság korában átalános lőn, tőle várta mindenki boldogulását, benne hitt a szenvedő nép egyedül, a bomlással fenyegető társadalom csak benne bízott, remélve, hogy elfogja hozni a jobb kort, melyről Virgil oly vonzóan tud ábrándozni, képzelegni. Városunkban átalános tiszteletben részesül. Aurelius Vitalis — Praestantissimus-nak, a legkiválóbbnak nevezi őt s fogadalmi kövén jobbjával a delphint, az alvilágba szálló lelkek vezetőjét érintve, baljában pedig lantot tartva, ábrázoltatja, grif madár és a Jupiternek szentelt sas közé helyezve őt.[1] Ulpius Proculinus speculator pedig, álmaiban megintetvén az istenség által, helyre állíttatja saját költségén Aeternus — az örök istennek forráskútját.[2] Hiveinek kedélyét, képzeletét megtudta ragadni tehát itt is a messze provinciában, mely oly távol, oly messze feküdt az istenségnek fénylő, ragyogó szülőhelyétől Delostól.

Diana a császárság idejében Apolló oldalán a görög Artemisével majdnem azonos jeleggel tiszteltetett, bár tisztán római istenség, Janusnak női személyesítése,[3] tehát holdistenség, s mint ilyen, istene a tenyészetnek, a megtermékenyítő erőknek, a férfias ügyességeknek, a vadászatnak stb. Hivei: Augusta — főnséges;[4] Mellifica — mézelő;[5] Regina — királynő[6] jelzőkkel tisztelik.

Hasonló jellegű, de kissebb jelentőségű istenpár a Sol és Luna, a nap és hold, amaz a nappali fény, s a fénytadó égitest személyesítése, emez az éjjeli derengő világosságé. Sol tisztelete visszavihető egészen a rómaiság kezdeteire, s temploma a fővárosban Quirinusé mellett pompázott, hol mint Sol Indigest a mindent tudó és mindent ismerő napot imádták, oltalmába ajánlván a nyilvános emlékeket és sirokat is.[7] Kiváló tiszteletben részesült a circusokban, hol az area közepére vagy kápolnát építének neki, vagy legalább egy-egy obelisket szentelének.[8] Lucius Aemilius Carus legatus buzgó hivei közé tartozott.[9] Női párja a szelíd világú hold az éjszakát teszi barátságossá, s míg a hatalmas nap quadrigán futja örök pályáját, ő megelégszik a szerény bigával, — s az egyszerü Lucifera — világosságot hozó névvel, miként C. Julius Varianus magister föliratán olvassuk.[10]

[1] C. J. L. III. 991.
[2] C. J. L. III. 990.
[3] R. Preller: Römische Mythologie I. k. 312 l., 3-ik kiadás.
[4] C. J. L. III. 1001.
[5] C. J. L. III. 1002.
[6] C. J. L. III. 1003.
[7] Orelli n 4791: Sol tibi commendo qui manus intulit ei. — 4792: Quisquis ei laesit aut nocuit Severae immerenti, Domine Sol tibi commendo, tu indices eius mortem.
[8] Tertull. de Spectac: 8: circus Soli principaliter conservator cuius aedis medio spatio et effigies de fastigio aedis emicat stb. Tac. Ann. XV, 74: Soli cui est vetus aedes apud circum.
[9] Téglás G. Király P: Ujabb adalékok Dácia fölirattárához 10 sz.
[10] C. J. L. III. 1097.

A rómaiaknak általánosan félt és rettegett hadistene Mars [1] kezdetben napisten, különösen a tavaszi napé, míg később elvesztvén eredeti jellegét, a harczok ura, intézője lesz, s ősi alakja annyira homályba vész, hogy teljesen megfeledkezvén nevének eredeti etymonjáról: a «mas» termékenyítő, hím tőszóról, a «mors» halál szóval hozzák kapcsolatba. Igy tesz Macrobius állítván, hogy Romulus a hónapok rendezésekor Martius-t Marsnak — az emberek gyilkosának szentelte, Isidorus szerint a halál Mars nevéről neveztetik Mors-nak. [2] A tudós Varro pedig onnan akarja nevét kimagyarázni, hogy a félelmes isten háború idejében uralkodik a tengereken (mare) vagy pedig a sabinoktól származik, hol Mamers néven tisztelik. Jelvénye a lándzsa. Apulumban a XIII-ik legio táborparancsnokának (praefectus castrorum) segédtisztje (cornicularius) P. Aelius Rufinus Marsnak mint Conservatornak — föntartónak emel fogadalmi követ.

A vért, öldöklést kedvelő hadistennek valódi ellenlábasa Silvanus az erdők, szántóföldek, nyájak védője, gyarapítója. Szakállas erőteljes férfinek képzelik, ki rendesen kutyával jár kel, nem árt senkinek, bár néha megijeszti vagy megtréfálja az embereket. Ábrázolják meghajlott, hosszú hajú aggnak is, vagy durva ruházatú földművesnek. Nálunk virágzó állapotban lévén a földművelés, cultusa általános, s a fogadalmi köveket néha egyszerűen, bizalmasan néven szólítva őt dedicalják neki, [4] vagy Augustus — fölségesnek mondják [5] de legtöbbször Domesticus — házinak, [6] Sanctus — szentnek [7] avagy erdeinek — Silvestris. [8]

Venus aligha tartozik az ősi római istenségek közé, mert Cincius és Varro állítása szerint neve nem említtetik a régi énekekben, nem ismerik a királyok idejében sem, [9] s csak a latinokkal való szövetség után lesz tisztelete általános. Venus a szerelem és minden egyesülés, szövetség alapítója, istene, valódi megszemélyesített Concordia. Ezért volt oly kiváló szerepe a rómaiak s latinoknak közös ünnepélyein. Közkeletű lehetett tisztelete Apulumban is, bár csak két reá vonatkozó emlék maradt fönn Fabius Pulcher-é ki Veneri Augustae [10] s Julius Valens haruspex-é (béljós) ki Veneri Victrici — a győzelmes, ajánlással látta el fogadalmi követ. [11]

Venusszal egyidőben honosult meg Rómában Priapus, megtartva kis-ázsiai jellegét, a búja tenyészet daemonáét és meztelenségében izléstelen s rút, de a

[1] C. J. L. III. 1080, 1098, 1099.

[2] Macrobius Sat. 12, 9: . . . . Marti esset dicatus (t. i. Martius), deo plerumque hominum necatori. ut Homerus, naturae conscius ait: „Ἄρες, Ἄρες βροτολοιγὲ, μιαιφόνε τειχεσιβλῆτα Isid. 8. Orig 11, 54: Mars quasi effector Martium, nam a Marte mors nuncupatur.

[3] Varro. 5. L. L. 10, § 73. Mars abeo, quod maribus in bello praèest, aut quod Sabinis acceptus ibi est Mamers.

[4] C. J. L. III. 1141—45.

[5] C. J. L. III. 1146.

[6] C. J. L. III. 1147—1152.

[7] C. J. L. III. 1153.

[8] C. J. L. III. 1154—55.

[9] Macrob. Sat. I, 11, 12. 12.

[10] C. J. L. III. 1157.

[11] C. J. L. III. 1115.

régiek által megszokott jelvényét. Sajátképi lakóhelyei a kertek, ültetvények voltak, hol a Horatius és más költők által annyi élczczel és pajkossággal leírt szobrának bűvereje megvédte a gondjai alá helyezett területeket a megigézéstől, irigységtől és tolvajoktól, — de másfelől burleszk alakja madárijesztőként is szolgál. Ábrázolják őt ázsiai öltözetü öreg embernek is, ölében gyümölcsökkel, s mint ilyen a természet mindig megújuló tenyész erejének képviselője, és komoly még a sirokon is előforduló alak, míg másfelől a népszinházaknak és népies gúnynak valódi s átalánosan kedvelt választottja. Kertjöknek védelmére állítának neki fogadalmi követ az aedilitast 235-ben együtt viselt Aelius testvérek Ursio és Antoninianus — Priepus Pantheusnak ajánlva a föliratot.[1]

Liber és Libera a derült kedélyesség istenei, de istenei a termékenységnek is, s ezért Liberat mint gazdagon öltözött erős és szép asszonyt ábrázolják, ki a jól müvelt földeket gazdag aratással áldván meg, gondtalan életet ad. Ünnepeiket őszkor, különösen szüretkor tarták, midőn a hegyek között víg, féktelen napokat töltének a szőlősgazdák vendégeikkel, munkásaikkal. Tisztelik őket, mint a polgári és kereskedelmi szabadság védőit is, ezért a vásártereken gyakran ott volt Liber és apródjának a furcsa, kicsi szörnyetegnek Marsyasnak szobra. Apulumban számos emlékük maradt fönn — Libernek[2] mint Liberának[3] külön-külön dedicálva. Utóbbinak egyik papja M. Aurelius Comatius Superus Triformis háromalakúnak nevezi az istennőt.[4] Mások együttesen áldoztak mindkettőnek.[5]

A házi tűzhely istenei a Penatesek.[6]

A sors és élet istenei inkább a daemoni hatalmakban való hit, még a régi természetvallás polytheismusa alapján keletkeztek. Közéjök tartoznak a végzetet intéző hatalmasságok, a mindennapi életre befolyást gyakorló geniusok, a pontifexeknek régi jegyzékeibe (indigitamenta pontificalia) bevett istenségek, az összes segítő, közreműködő istenek, a gyakorlati életből vett személyesítések, melyek görög befolyás alatt keletkeztek, vagy tisztán római eredetüek. Utóbbiaknak száma jóval nagyobb, mint az előbbieké, és ősi jellegük, egyszerűségük, életteljességük nagy régiségre mutat, míg a későbbi alkotások élettelenek egyoldalúak és csak egyetlen gondolat, eszme képviselői lévén, politikai okokból keletkeznek, vagy a mindent befogó pantheismusra vezethetők vissza.

A legősibb ilynemü képzetek, személyesítések közé tartozik Fortuna, a jó mint balsors, a szerencse és szerencsétlenség, a boldogság és boldogtalanság istene, szóval a végzetnek teljhatalmú intézője jóban, roszban, egyként s egy személyben, mindkét irányban azonos hatáskörrel, mert a régiek a végzet és szerencse közt nem tettek semmi különbséget. Tiszteletének meghonosítását Servius Tulliusnak e népszerü királynak a valódi szerencsefinak tulajdonítják, ki két templomot is szentelt neki a fővárosban. Cultusa a pogányság elhanyatlá-

[1] C. J. L. III. 1139.
[2] C. J. L. III. 1065, 1091—1092.
[3] C. J. L. III. 1095.
[4] C. J. L. III. 1095.
[5] C. J. L. III. 1094, 1093.
[6] C. J. L. III. 1081.

sáig lévén teljes virágzásban, emlékei sürün találhatók a birodalom minden részében. Nálunk egyszerüen néven szólítva,[1] vagy Fortuna Augusta-nak,[2] Fortuna Magna-nak[3] — nagynak, avagy Fortuna Bona Domestica — a jó és házinak nevezik őt.[4] Utóbbi esetben a Fortuna Bona — ellentéte a Fortuna Mala-nak, a balsorsnak.

Hasonló jellege van sok tekintétben Nemesisnek is, ki a veszélyben levőket vagy a jövő miatt aggódókat vigasztalja, megsegíti, győzelemre juttatja. Ezért találjuk meg szentélyeit az amphitheatrumok mellett is. Nálunk a jámbor hívők így; Aurelius Marius a XIII-ik legio zászlótartója (signifer) és neje Severia Secundina Istennőnek — Dea Nemesis-nek nevezik őt;[5] Pistorius Rugianus a XIII. Legio főparancsnoka szintén istennőnek minősíti, de azonosítja Fortunával is[6] — Dea Nemesis sive Fortuna; mig Claudius Marcellus mint olyant tiszteli, ki meghall mindent még a legnagyobb távolságból is — Nemesis Exaudentissima.[7]

A balsors ellen védelmet nem tudván még az istenek sem adni, a Geniusok iparkodnak elhárítani csapásait, kijátszani, jóvátenni vagy legalább enyhíteni azokat. Ők a közvetítők a tényleges istenek és emberek s az embereknek minden földi dolga között. Felsőbb lények tehát, és más sphaerában laknak is, de azért elválaszthatatlanok az embertől és mindentől, mi az embert környékezi. Ezért van meg minden élőnek, minden tárgynak és mindennek, mi a földön van, a maga Geniusa. Innen származik végtelen nagy számuk, sokféleségük. Apulumban a fogadalmi kövek Genius Daciarum,[8] Gen. Canabensium,[9] Gen. Loci,[10] Gen. Fabrum,[11] Gen. Centuriae,[12] Gen. Legionis XIII. Geminae,[13] Gen. Praetorii Huius,[14] s Gen. Imperatoris Gordiani-t említik.[15]

Sokkal magasabban állanak a védő istenek. Számuk végtelen, személyi nevük nincs — Numina gyüjtő szóval foglaltatnak egybe, és midőn megkülönböztetésre van szükség, a védelmük alá helyezett egyént, tartományt stb. nevezik meg, így: Numen Augusti,[16] vagy Numina Augustorum — a császárok védistenei stb.[17] Hasonló jelleggel személyesítik előbb Dáciát,[18] később pedig a három Dáciát — Daciae tres.[19]

[1] C. J. L. III. 1125.
[2] C. J. L. III. 1006—8.
[3] C. J. L. III. 1018.
[4] C. J. L. III. 1009.
[5] C. J. L. III. 1124.
[6] C. J. L. III. 1125.
[7] C. J. L. III. 1126.
[8] C. J. L. III. 993.
[9] C. J. L. III. 1006.
[10] C. J. L. III. 1018.
[11] C. J. L. III. 1016.
[12] C. J. L. III. 1015.
[13] C. J. L. III. 1012.
[14] C. J. L. III. 1019.
[15] C. J. L. III. 1017, 1159.
[16] C. J. L. III. 1128.
[17] C. J. L. III. 1127.
[18] C. J. L. III. 1063.
[19] C. J. L. III. 995.

A practicus mindennapi életből vett személyesítések sorát Mercurius a kereskedelem és kereskedők istene nyitja meg. Cultusa a görögök révén honosult meg Rómában, egész Italiában, innen pedig az egész birodalomban. Apulumban tiszteletének egyetlen emlékét C. Imius Veranus állíttatá.[1]

A gyógyító isten Aesculapius a 291-iki (Kr. e.) pestis után honosul meg Rómában, a neki szentelt kigyót Epidaurusból kérvén át a senatus a delphosi jósda tanácsára. De cultusa akkor már rég ki volt vetkeztetve eredeti alakjából. Keleti elemekkel vala telítve s majdnem azonos lőn az egyptomi Serapisszal. Alakja azonban nem változott. Megmaradt mindig tisztes, erőteljes aggnak, oldalán Hygiával vagy a kis Telesphorus-szal. Igy ábrázoltatá őt Aurelius Eternalis is.[2] Tisztelete oly átalános és mélyreható volt, hogy a kereszténységgel még azután is, hogy államvallássá decretáltatott, megtudott mérkőzni. Közkeletü volt Apulumban is, s cultusának fényét eléggé illustrálja, hogy a gazdag P. Aelius Rufinus és neje Ulpia Helpidia, megintetvén az istenség által, 40 láb hosszú,[3] P. Aelius Syrus és neje Valeria Severa pedig 30 láb hosszú oszlopcsarnokot[4] építének templomához. Sok a fogadalmi kő is. Septimius Asclepius Hermes, az istenség libertinje Dominus Aesculapius-nak állít fogadalmi oltárt,[5] a Gaius testvérek Auribus Aesculapi (Aesculap füleinek) s Hygianak,[6] mások egyszerüen neki és Hygianak[7] szentelnek föliratokat, avagy Numennek nevezik őt.[8]

A rómaiak fegyvereit híven kisérő Victoria is talált követőkre. P. Aelius Crescens, midőn duplarius lesz (kettős zsoldot kap) fogadalmi követ állít neki[9] L. Annius Italicus Honoratus Caracalla császár jóvoltáért teszi ugyanezt.[10] Volt temploma is, melynek őre egy időben C. Julius Leuganus a XIV-ik legio veteránja volt.[11]

A harczi vitézség, s az érte járó elismerés istenei a Honos és Virtus, majd együtt, majd külön említtetnek. Ismeretlen áldozónk is elválasztván őket, a császár, a római senatus és nép s Apulum város tanácsáért csak Virtusnak szentel fogadalmi követ.[12]

Nagy és általános tiszteletben részesül a görög Heros, Jupiter kedvencz fia, Apollo barátja Hercules is. Kultusza 355-ben Kr. e. említtetik először, s azóta nyomon követi mindenfelé a római fegyvereket. Apulumban számos föl-

[1] C. J. L. III. 1133.
[2] C. J. L. III. 979.
[3] C. J. L. III. 975.
[4] C. J. L. III. 976.
[5] C. J. L. III. 1079.
[6] C. J. L. III. 986.
[7] C. J. L. III. 977, 78, 80—82, 84, 87.
[8] C. J. L. III. 972, 74, 85.
[9] C. J. L. III. 1098.
[10] C. J. L. III. 1072.
[11] C. J. L. III. 1158.
[12] C. J. L. III. 1116.

íratot szentelnek neki hívei, egyszerűen néven szólítva,[1] vagy Deus Hercules — Hercules istennek,[2] Hercules Augustus — fölségesnek,[3] Hercules Conservator — föntartónak,[4] s Hercules Invictus — győzhetetlennek[5] nevezte őt.

És e számos istenü vallásban gyakran sokkal fontosabbak lévén a szertartások, mint maga a lényeg, istenfélőnek csak az tekintetett, ki vallási kötelmeit pontosan teljesíti. És a ki ezt megteszi, fölhasználhatja az isteneket minden practicus czél elérésére, s ezért ha kezdetben nem voltak is templomok és isten képek, annyira körülményes és túlterhelt volt a szertartástan, hogy az egyszerű tudatlan ember nem boldogulhatott, már pedig az imát és áldozatot megrontotta még a legcsekélyebb tévedés is. Papok valának tehát szükségesek, kik a szertartások pontos teljesítésére ügyelvén csak, inkább szakértők, mint közvetítők, mert az istenséghez személyesen járulhat mindenki.

Legkiválóbb papok a császárok és a őistenek tiszteletére rendelt flamenek. A flamen nem viselhetett más hivatalt, jóllehet toga praetextája volt, sella curulison ült, s széke volt az ordoban; nem volt szabad hadsereget látnia, lóra ülnie, esküdnie, házán kívül éjjeleznie, s még a császárság alatt is csak hatósági engedélylyel hagyhatá el házát két éjszakára, s azt is legtöljebb kétszer egy évben. Neki mindíg ünnepe lévén, mindíg hivatalának jelvényeivel jelenik meg, s ekkor fején hegyes kalapot visel, melynek csúcsára (apex) olajág (virga) s ezen gyapotfonál van erősítve; vállain a felesége által szőtt vastag, gyapot toga praetexta, kezében áldozati kés és hosszú vessző, melylyel szétválasztja a előtte tolongókat. Ugyanezért megy előtte egy lector is, kinek szavára, vagy jeladására mindenki leteszi munkáját, mert a flamennek nem szabad dolgozókat látnia. Nem tekinthet tisztátalan tárgyakra, nem nézhet halottra, sírra, kecskére, kutyára, lóra stb. Kötelékeket nem viselhetvén, ruháját fibulákkal kapcsolja össze, gyűrűje el van pattintva. Ha meglánczolt ember menekül házába, békói levétetnek, a kit térdéhez bocsát, azt nem szabad az nap megütni. Haját csak szabad ember nyírhatja meg, szakállát réz-késsel vágják. Kalapját régebben mindíg fején kellett tartania, még házi tűzhelyénél is, csak a második századtól fogva tehette le; tunicáját még a legforróbb napokban sem vethette le. Ő egészen az istenségé, s még ágya is oltárnak tekintetvén, nyúghelye előtt áldozati ajándékokkal telt edény áll. És e szabályokat szigorúan meg kellett tartania, mert ha azoknak valamelyike ellen vétett, vagy az áldozatnál hibát követett el, le kellett mondania állásáról.

Mellettök legnagyobb tekintélye a potifixeknek van. Ők a római vallásnak specialis papjai, s mint ilyenek, nincsenek meghatározott istenséghez kötve; őrei a levéltárnak, ők jegyzik Rómában az állam és város, vidéken a coloniák és municipiumoknak — különösen sacralis fontosságú — eseményeit, vezetik a naptárt, számban tartják a szenthelyeket, áldozatokat; hivataluknál fogva je-

[1] C. J. L. III. 1023. 1152.
[2] C. J. L. III. 1024.
[3] C. J. L. III. 1025.
[4] C. J. L. III. 1026. 1027.
[5] C. J. L. III. 1028. 29.

lennek meg a hatóság minden cselekményénél, mert csak ők ismerik és tudják teljes szabatossággal hajtani végre a szertartásokat.

És e főpapi méltóságok tiszteleti állások lévén, nem jártak semmi fizetéssel, de annál több kiadással, úgy, hogy csakis nagyon gazdag és ambitiosus emberek vállalkozhattak betöltésükre.

A szertartások, s azoknak végrehajtása államilag lévén szabályozva, állami fölügyelet és rendelkezés alatt állanak a papok is. Ez akadályozá meg a papi-kaszt kifejlődését. Ők tehát vagy ingyenes, vagy fizetett tisztviselők lévén, a dícsvágy vagy a megélhetés gondjai és nem benső hajlamuk által vonzatva, csak a külsőségekre ügyelnek, teljesen figyelmen kívül hagyván a kedélyvilágot.

A nemzeti cultus és papság e ridegségének következményeit igen korán és nagyon súlyosan érzé meg a birodalom.

A carthagói háborúkkal megkezdett világuralomért való harcz Augustus alatt befejeztetvén, az egymással szorosan összekapcsolt, bár különböző elemek érintkezni kezdének s a város lassankint középpontja lőn, nemcsak a birodalom kormányzatának, kereskedelmének, hanem a sokféle bölcseleti és vallási iránynak is. Az idegen bölcsészeti tanok meghonosulását a kormány nem látta ugyan szívesen, de elnézte — az exoticus vallások betódulásával pedig mit sem törődött, sőt gyakran elősegíté, mert vallási kényszert a római csak politikai okokból alkalmazott, s akkor sem saját vallása érdekében, hanem az idegen cultuszok ellen, ha azok ellenkeztek a birodalom politikájával, vagy a római polgári és büntető törvénynyel. Szabad vallásgyakorlatot engedélyez a senatus, később a császárság mindenhol: Judaeaban, Kis-Azsiában, Syriában, Egyptomban és mit sem tesz a görög-latin cultuszok érdekében, s ezek Jupiter szentélyének fölavatása után, ha elterjednek is, a provincialis vallásokat sohasem tudják elnyomni, ellenkezőleg megnyítják templomaikat az idegen istenek előtt, sőt elkészítik útjukat Rómába, hol örömmel fogadják őket, mert az ősi vallás már régen elveszté életerejét, s nem tudván nyugalmat adni — hatalmát a kedélyek fölött. A rideg szeretetlen Jupiter Optimus Maximus kielégítheté a magasabb köröket, melyeknek egész valóját elfoglalá a közélet, de nem az életnek milliónyi terhével küzködő csekély látkörű népet, melynek saját képére alkotott istenre volt szüksége, melynek egyik létföltétele, hogy szoros viszonyban legyen istenével, kit imádhat, ki meghallgatja panaszát, kit segítségül hívhat, ha szerencsétlenségek érik. Jupiternek pedig nem volt érzéke az élet kicsinyes bajai iránt. Capitoliumi trónjához nem jutának el a testi és lelki nyomor szívszakgató hangjai, ő fölséges pompájában az Olympos királya volt, legfőbb képviselője és ura, de nevének ellenére nem atyja a birodalom és népnek.

A tanács korán felismervén a helyzet tarthatatlanságát, megkisérlé segíteni. Már 204-ben Kr. e. elrendeli a pessinusi Magna Mater szobrának behozatalát, meghonosítják cultuszát, eltávolítván abból minden sértőt és különöst. Hasonlóan történhetett a comonai Bellonával is. Nyomukban nemsokára többen érkeznek: Isis, Osiris, Serapis stb. Isis cultuszát a senatus Kr. e. 58-ban, mint csúf babonaságot — turpem superstitionem, megtiltja ugyan, de 43-ban már a triumvirek építenek neki pompás templomot. Ez időtől kezdve rohamosan sza-

porodnak hívei, különösen a szépnem körében, melynek hiúságát, szeszélyeit, szerelmeskedéseit a magok jóvoltáért gondosan legyezgetik az egyptomi papok, míg az embergyűlölő Tiberius véget nem vet gazdálkodásuknak, lerontatván a divatos istenség templomait. De ez csak olaj volt a tűzre, s a zsarnok halála után, még a császárok közül is többen csatlakoznak hozzá, így: Otho, Domitianus, Commodus, Caracalla, Alexander Severus stb.

Az Isis cultus gyors elterjedésének okai voltak, hogy vallásos megnyugvást igért, s a mértékletesség és erkölcsös élet szükségességét hirdetve, az igazság megismerésével kecsegteti híveit. Osirisról azt hitték, hogy a lelkeket oly országba vezeti, hol azok örök dícsfényben fognak élni. A meggyőződés, hogy az istenséget a megfelelő symbolum fölvétele által megismervén, ahhoz közelebb jutunk, nem kevésbbé járult hozzá a «dii novinsedes» tekintélyének emeléséhez, továbbá a magasabb köröknek a politikai viszonyok megváltozása következtében történt teljes átalakulása. A patriciusok és számottevő elemek kiszoríttatván a közéletből, belemerültek a bölcsészeti és vallási chaosba, a testet, lelket kimerítő élvezetekbe s babonások lőnek és hitetlenek, de időnként, az ember természeténél fogva, szükségét érezvén a lelki megnyugvásnak, bűnbánatnak, vajjon hova fordulhattak volna, mint az idegen cultuszokhoz, melyek bűnbocsánatot, földöntúli életet, örök boldogságot igértek.

Az idegen cultuszok meghonosulásának Rómában, mint az európai tartományokban, legfontosabb korszaka a császárság első éveitől az Antoninusok végső szakáig terjedt. E korszaknak legkiválóbb alakjai az eleusisi Ceres, Sabazius, s a Syriában, Egyptomban, Görögországban honos Venus és Adonis. A korábban meghonosult cultuszok is szabadon virágzanak, lerázván minden megszorítást. Így a Magna Mater papjai a köztársaság idejében még frygek, a császárok alatt már rómaiak, s ezek fanaticusabbak, mint elődjeik. Az Antoninusok kora pedig valóságos melegágya volt az idegen vallásoknak. Marcus Aurelius a markomanok ellen indított háborúja előtt megpróbál minden keleti babonaságot, csakhogy sasaihoz lánczolja a szerencsét, s a közönség buzgó követője a népszerü császárnak. A régi államvallásról megfeledkezik mindenki s az elhal a nélkül, hogy megsiratnák. Jupiter templomai üresen állanak, csak ünnepélyek alkalmával telnek meg a fényes csarnokok pompázó, hivatalos, de nem lelke mélyéből imádkozó tömeggel.

Ez időben hódolt meg Dácia is, és beleolvasztatván a birodalomba, annak egyik legszebb gyöngye, legfontosabb tartománya lőn.

Dáciát Traján a világ minden részéből berendelt telepesekkel népesítvén be, az új provincia nagy városaiban ugyanazon jelenségek ismétlődnek, mint Rómában.

Isis és Serapis eredetileg tisztán egyptomi personificatiók, de ama jellegüket, melylyel nyúgaton megjelennek, a hellenismus által nyerték Alexandriában, s innen indulva ki, hódították meg egész nyugatot. Kezdetben, mint gyógyistenségek szerepelnek: Isis a nőkre, Serapis a férfiakra terjesztvén ki csodás hatalmát. De később az eredeti képzet annyira kibővül, hogy Serapis azonosítható lesz az egyptomi Osiris, az alvilági Plutoval, Aesculapiusszal, sőt még Jupiter

és Apollo atributumait is fölvévén Jupiter Optimus Maximus Sol, vagy Serapis Jupiter Sol nevet kap, mint L. Aemilius Carus írja fogadalmi oltárán,[1] míg Isist — Lunával identificálják.[2] Az új istenségek külső tisztelete sok szertartással lévén összekötve, templomaikban reggel s este vallásgyakorlatokra gyűlnek össze híveik, az időszakok változásakor pedig körmeneteket tartanak. Jóval hatásosabb tehát a róma cultusnál, s főkép a köznépet ragadta meg, az alsóbb osztályokat, melyek csak az érzékeket is foglalkoztató valláshoz tudnak igazán ragaszkodni. De az intellígens, művelt elemeknek magasabb igényeik lévén, ezeket a templomoknak rejtett helyein tartott mysticus szertartások és titokzatos tanok hírdetése által iparkodtak megnyerni, bevonni anyagi és szellemi érdekkörükbe. S ez a legtöbb esetben sikerülvén is, a hívek, a beavatottak valódi sectát, az isiacusok és osiriacusok felekezetét alakíták.[3] Ők fölismerhetők valának külsőleg is, mert vászonruhát, rövidre nyírt hajat viseltek és egyszerűen, mértékletesen éltek. Apuleius nagy közvetlenséggel, bár nem minden ironia nélkül írja le e beavatásokat[4] a jelképes fenyegetéseket, az érzéki izgatásokat, szertartásokat, melyek közül több a keresztényektől vétetett át, így a keresztelés.[5] És e szertartások főkép azért vonzók az intelligentiára nézve, mert végső czéljuk az egyetlen isten megismertetése vala, a mennyiben ez lehetséges volt a hanyatló pogánysággnak syncretismusával és pantheisticus combinatióival.

A Magna Mater Deum tisztelete is közkeletű Apulumban, s már Trajan idejében honosult meg, miként P. Flavius Longinus és családjának fölírata bizonyítja.[6] Fényes ünnepélyeit a tavasz kezdetén tarták meg.[7]

Hasonló népszerűségnek örvendenek a Seleukidák kormánya óta új életre kelt syr cultuszok istenségei, melyeket apulumi fölírataink csak Syrii Dii titulussal foglalnak össze, míg a sarmizegetusaiak egyenkint is megneveznek így: Malagbel, Bebellahaman, Benefal, Manavat.[8]

Legkiválóbb orientalistánk gróf Kuun Géza a Malagbel névben a sémi mythologia napistenét Bal-t ismerte föl, hasonlóképen Bebellahamonban, kiigazítva a kőmetsző tevedését is, midőn a hibásan írt nevet Belhemonra javítja ki.[9] Goldziehernek jóval később közölt adatai ugyanez alapon nyugszanak, de ő a Benefal névre is koczkáztat magyarázatot, s Penebal = Bal arczulatja kifejezéssel veti össze az istennevet.[10]

Bal vagy Bel a semita mythologia legfőbb istensége. Nevét megtaláljuk minden törzsnél. Assyriában Assur nevet vesz föl, — a birodalom fővárosának

[1] Téglás G. és Király P. Ujabb adalékok Dácia fölirattárához 10. sz.

[2] U. o. Sarapidi, | Jovi. Soli | Isidi Lunae stb.

[3] Plutarch. Isis et Osiris c. 35.

[4] Apuleius 11. Met. 8. c. kv.

[5] Tertull, de Baptismo c. 5. Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur Isidis . . . .

[6] C. J. L. III. 1100.

[7] V. ö. még C. J. L. III. 1101—2.

[8] Torma K. Neue Inschriften 44. sz. V. ö. Király P. P. Aelius Theimes fóliratai. A hunyadmegyei tört. és régészeti társulat évkönyve V. k. 41. kv. l.

[9] A hunyadmegyei tört. és rég. társulat évkönyve II. k. 6. kv. l.

[10] Torma K. Neue Inschriften, Arch. epigr. Mittheilungen VII. k. II. f. 110. kv. l.

nevét, Babylonban Bal vagy Bal-Maruduk elnevezéssel tisztelik, és Kyros perzsa király épen úgy imádja őt, mint Ahura-Mazdat; később Mithraval azonosítják s együtt hivják őket segélyül a perzsák, mint babylonok. Phoenicában Malk-Baal alakban veszik őt körül a papi kasztok rejtelmes, titkos, de mindig nagy hatású mysteriumokkal; imádják a carthagóiak, syrek, moabiták, philistaeusok stb. A biblia is sokszor említi, midőn az Úr választott népe megtántorodik és elhagyva Jehovát visszatér őseinek istenéhez. Még a bölcs Salamon sem kerülheti el a bűnt, s Jeruzsálem megszentelt berkeiben templomot emelt a pogány Balnak is.

A sémi mythologia regéit a babyloniai és assyriai ékiratok tarták fönn, s ez emlékekből a genesis teljesen reconstruálható.[1] Eszerint a világ teremtése hét nap alatt történt, de nem Elohim, az egy Isten műve, hanem részt vett abban egymásután minden ős istenség. Sár választá el az eget a földttől s megteremté az égboltot (Asar); Bal és Êa a negyedik nap készíték el és erősítik az égboltra a csillagokat. Maruduk a teremtés művében atyjának szolgája, a világrend alkotója s kezeiből léptek tarka világunkba az emberek, állatok.[2]

Az emberek teljesen ártatlanok valának, s az istenek közül különösen Êa, a tudás mestere érdeklődött sorsunk iránt, gondozta, tanitotta, védte őket, eltávolítá útjaikról a daemonokat, elregélte nekik a világteremtésének történetét, könyvet adott nekik, melyből megtanúlták a vallást, törvényeket és mint kegyes jó apa megmutatá nekik miképen kell müvelniök a tudományt s ezerféle mesterséget.

De Tiamat a dolgoknak s minden létezőnek ősforrása, irigy a belőle származott istenekre, kik a chaosból alkoták a világot, s gyülölség támadván benne, meg akarja semmisíteni a teremtésnek bevégzett nagy munkáját. Az embereket kisértetbe viszi, Êa iránt való engedetlenségre ingerli, s azok elkövetik az első bűnt. Az általa támasztott rendetlenség megszűntetésére szembeszállanak vele az istenek, és ez a harcz az ős semiták gigantomachiája. E harczot atyja kivánságára Bal vagy Bel vívja meg, az istenek bajnoka. A mennybeliek az élet-halál küzdelemre sarló alakú karddal fegyverzik föl, s ő az égi seregek élén indúl meg Tiamat ellen, ki chaos minden daemonát, szörnyetegét talpra állítja ellenök, de hiába, Bel győz és Tiamat a mélységbe taszíttatik.[3]

Ez rövid kivonata az ékíratok genesisének. Berosus versiója, mely a babyloni és borsippai papi iskolákból került, alapjában megegyezik ezzel, de eltér részleteiben. Szerinte a Tiamattal vívott harcz egy időben történik a teremtéssel, mely nem egyéb, mint Tiamat legyőzetése, és háttérbe szorúlnak nála a többi istenek is, mert Bal vagy Bel-Maruduk a világ egyedüli teremtője.[4]

Bel tehát a legfőbb istenség, ki Babylonban Nabu-Kudurri-Ussur az utolsó nemzeti királyok óta áll a pantheon élén.

Sarmizegetusa föliratain is ilyenül van föltüntetve.[5]

[1] L. Georg Smith's Chaldasische Genesis übersetzt von H. Delitzsch.
[2] L. Fr. Lenormant: Die Magie und Wahrsagekunst der Chaldeer. 122. kv. l.
[3] L. Fr. Lenormant. Die Magie 122. kv. l.
[4] L. Fr. Lenormant u. o. 124. l.
[5] A hunyadmegyei tört. és régészeti társ. évkönyve. V. k. 41. kv. l.

A Malagbel név = Melech + Bel. Melech jelentősége király levén, Malagbel P. Aelius Theimes fölirata szerint az istenek királya.[1] E Melech nevet ismerjük föl a carthagói Molochban, kinek gyermekeket áldoztak, kit a nagy kereskedő Metropolison kivül Cretaban, Rhodosban, sőt Hinnom völgyében is tiszteltek, kinek neve kellemetlen metophorául használtatik még ma is. Viszont látjuk őt Milcomban, kinek szentélye az olajfák hegyén emelkedett; Adramelech és Anamelech, a bibliai Sepharvaim istenei is reá emlékeztetnek, s e nagy kettős város szívtelen lakói szintén gyermekek vérével képzelik megengesztelhetőnek a legjobbat.[2]

Palmyrában szintén Melech-Bel név alatt imádják a hatalmas naptemplomban, mint az első isteni triás fejét. E háromság tagjai: Melechbel, Aglibol és Jarhibol, s jelvényeik: Melech-Belé — napsugarak, Aglibol-é a félhold, Jarhibol-é kit M. de Vogué gróf Baal Samin-nak minősít[3] a kosár — calathus, vagy mérő — modius, mely a felsőbbségnek s az eredetbeli elsőségnek jelzője, de a napra vonatkozó jelvény is.

Bebellahamonnak gróf Kuun Géza által kiigazított neve ismét Belnek mint a legfőbb istennek elnevezése; Bal-Chamman; a phoenicia érmeken Baalshamîn, az ég Balja, kinek nevét Philon Beel-Samînnak irja, s a nappal azonosítja: «ha a forróság — mondja — nyomasztó lesz, akkor Phoenicia régi lakói az ég felé, a naphoz emelék kezeiket, mert ők a napot tarták egyetlen istennek, és Beel-Samîn-nak nevezték, ki náluk az ég ura, s a görögöknél Zeus.»[4]

Bel-Samînt, Belhamont később a római vallási bölcselet a jellemvonások azonossága alapján, Jupiter Hammon névvel ruházván föl, az imperium főistenévé teszi. Mint ilyent a képzőművészet is ábrázolja, és fején a sugárkoronát kosszarvak váltják föl.[5]

Benefal — Bal arczulatja kifejezés, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Balt eme jelzővel is legfőbb istennek képzeljük.

Manavat az arabok holdistensége.[6]

A fönnebb említett napistenségekkel teljesen azonos képzetek a közkeletü Jupiter Heliopolitanus, Tavianus, Balmarcodes, Dolichenus stb., kik honosak Dáciában is, de már római mezben, mint római indigenák, bár Apulumban csak Jupiter Dolichenus cultusa constatálható. A nemzeti muzeumnak ritka érdekességű táblájáu J. Dolichenus hatalmas bika hátán állva teljes fegyverzetben ábrázoltatik s jobbjában villámcsomó, a baljában pedig rövid nyelü pöröly. A villámcsomó fölött csillag. Az istenségtől balra szárnyas Victoria; fölöttük a nap és hold mellképei; alul Hercules és Minerva protomái. Utóbbinak sisakja fölött égő oltár.[7] Ez atributumok szerint Jupiter a legfőbb istennek van con-

[1] A h. tört. és rég. társ. évk. 41. l.

[2] M. Müller: Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft II. kiad. 167. l.

[3] Melchior de Vogué: Syrie centrale 63. l.

[4] Fragmenta hist. Graec. III. k. 505. l. 5. sz.

[5] Ld. a dévai muzeumban lévő példányt.

[6] Dr. C. P. Tiele: Kompendium der Religionsgeschichte 72. l.; Goldzieher Ign. Arch. epigr. Mittheilungen. VI. k. II. f. 110. kv. l. M. Müller: Einleitung 161. kv. l.

[7] Acta nova Musei nationalis Hungarici. 11. — kv. l. és V-ik tábla.

cipiálva, s eredeti jellegének megfelelően, főképen fényistenség, ki ura a dörgés és villámlásnak, ki folyton tevékeny és szakadatlanul küzd a gonosz ellen, de mindig győzelmesen, védi a szántó-vetőt, megtermékenyíti a földeket, meggyógyítja a betegségeket, s ezért Aesculapiusszal is azonosítják.[2]

Hivei Apulumban és vidékén oly nagy számban vannak, hogy külön papokat tartanak szolgálatára. Városunkban egykor Aelius Valentinus veteránus volt a hitközség választottja, s ő a császár jóvoltáért saját költségén állíttatja helyre a szentélyt.[3] A szomszéd Ampelumban két hitközsége van külön papokkal: a kissebbikben Marianus[4] a nagyobbikban pedig Aurelius Marinus, Addebar Semei, s Oceanus Socrates látják el az istentiszteletet.[5] A hívek leginkább syrek és kereskedők, kik városunkban az istenség tiszteletére állított oltáron megnevezik nemzetiségüket is.

De az idegen istenségek közül városunkban úgy, mint egész Dáciában, mégis a zoroastricus Mithranak van legtöbb híve. Eredeti alakját a Khurda-Avesta Mihir-jastja tartá fönn egész egyszerű fönségében. «Midőn Mithrát a világbirót is megteremtém — mondja — Ahura-Mazda Zarathustranak[6] — ó legszentebb, őt az áldozatokra ép oly méltónak teremtém, mint magamat Ahura-Mazdát» olvassuk Perzsia szent könyvében.[7] Épen oly nagy, hatalmas tehát, mint a «nagy királyok örök istene.» Csakhogy míg ez a teremtés bevégezte után mennyei lakában elvonultan élő passiv főlény, addig Mithra életteljes, mindenttudó, mindenható, örök tevékenységű. Fölséges palotájában, az egekig nyúló Hara tetőn, örök tavasz uralkodik, ott nincsen éjszaka, sötétség, forróság vagy dermesztő hideg, pusztító vihar, nincs betegség és halál. S ő innen indul el napfölkelte előtt, hogy megvilágítsa a hegyek ormait. Ő a megtestesült fény, tizezer szemével, fülével meglát, meghall mindent, semmi sem rejthető el előtte. Nem alszik soha, örökké éber. Ismeri gondolatainkat, tanuja a legtitkosabb suttogásnak, minden tettnek, ő maga az élő igazság, hűség, közvetítő isten, országok és emberek között, ura az istentelenek s gonoszoknak is. Segít a szerencsétleneken, meghallgatja a hozzáfordulókat, a szegények, elnyomottak panaszát, haza vezérli az eltévedt nyájakat stb. A ki megsérti Mithrát, legyen az egyes ember vagy egész nép, megbűnhődik, elpusztul, mert haragjában rettenetes és kegyetlen. Hadi szekerén ezüst pánczélban ül, fején arany sisak és kezeiben lándzsa, kard vagy íj. Útjában az Igazság, Győzelem és Átok szellemei kisérik. Győzhetetlen ellenfele a daemonoknak és minden kártékony lénynek. Ezekkel örök harczban van, s áldásos munkájának részesei az igazhivők is, kiket megvédelmez, sérthetetlenekké tesz, akár a gonosz szellemek, akár

C. J. L. III. 1614.

[2] Eph. epigr. II. k. 400.

[3] C. J. L. III. 1301. a

[4] C. J. L. III. 1301. b.

[5] Eph. ep. II. 401.

[6] Zoroaster, — az óperzsa vallás mythicus alapítója.

[7] Westergaard: Zendavesta. (Khurda Avesta = kis avesta) Mihir-jást 1. v. v. ö. Király Pál: A sarmizegetusai mithraeum 66. kv. l.

emberek ellen küzdenek, s megvédi őket még a túlvilágon is, midőn lelkeiket fényes palotáján keresztül a birák elé vezeti.

Mithra ily alakban Rómának elhanyatlott vallási életébe új erőt önthetett volna, de mire körülbelül Kr. e. 70-ben a Pompeius által hazahurczolt kisázsiai és afrikai tengeri rablók révén meghonosul, teljesen megváltozott.[1] Mysticus, titokzatos istenség lőn, bár még mindig jobb, tisztább, mint a többi. Tisztelete legelőbb a fővárosban constatálható. Kezdetben talán a Suburrában a szegény munkás nép és söpredék tanyáján, s az uraik által vérig kínzott rabszolgák közt, majd később a művelt néposztályok némely rétegeiben is, melyek örömmel fogadtak minden exoticust, csodálatost. A második században hivei már a legelőkelőbb körök is, s úgy látszik, mintha a bon-ton-nak egyik főkelléke volna, Mithra buzgó imádójának, tisztelőjének lenni. Igy volt kétségtelenül a legtöbb emberrel, s talán ez vitte reá a rosz nyelvű Luciant, hogy megkérdje az isteneket, vajjon honnan szakadt Rómába az ízléstelen öltözetü és erős, médiai Mithra, ki nem tudván görögül, nem érti meg. ha valaki reá emeli áldozati kelyhét.[2] A gúnyversek is százával keltek ellene, de hiába, Hadrianus, Antoninus Pius, Marcus Aurelius alatt általános lett cultusza, sőt Septimius Severus idejében már külön, a dynastia részére alapított papi testülete is van: Sacerdotes Invicti Mithrae Domus Augustanae.

Tisztelete sötét, félig földalatti épitményekben történt, vagy természetes barlangokban (spelaeum). Az apulumi szentélyről csak epigraphicus adalékunk maradván fönn,[3] mindössze annyit constatálhatunk, hogy volt itt is temploma Mithrának, de lehetett több is, mert annyi s oly nagy méretü mithriacus emlék maradt fönn, hogy azok alig valának egyetlen spelaeumban elhelyezhetők. A dévai muzeumban lévő magas relief hossza 1·5 m., magassága 0·95 m.; a nagyszebeni Bruckenthal muzeumban lévő szobormü, a bikát ölő istenséggel, recostruálva legalább 2 m. magas lehne, tehát a legnagyobb e nemü momentumok közé tartozik; a Mithra Petrogenitus ugyanott 1·55 m. magas stb. A templomok rendesen sürü, árnyas berkekbe, vagy magános, gyakran nehezen megközelíthető sziklaoldalakra vannak elhelyezve. Utóbbiak csak egyetlen fülkéből állanak, míg előbbiek — különösen a fővárosokban — több részre oszlanak. A sarmizegetusai spelaeum négy főrészre oszlott: a szentélyre, melyhez két lépcső vezet; a szentély előtti, ennek egész szélességében elnyuló középhelyiségre, s a jobb és baloldalon fekvő, a középhelyiségekkel párhuzamosan futó, de ennél magasabb felszínü oldalfolyosókra. A szentélyek belseje sötét lévén, lámpákkal kellett megvilágítani, midőn a jámbor hivők összegyültek, hogy lelküket a legyőzhetetlenhez emeljék. Falai vörösre voltak festve.

A sarmizegetusainak berendezése nagyon egyszerü volt. A sanctuarium hátsó falához van támasztva a kellő magasságú alapon nyugvó fő relief, s ez

[1] Plutarch. Vit. Pomp. c. 24. F. Lajard: Recherches sur le culte public et les mystères de Mithra. 563. kv. l.

[2] Lucian: Deor. conc. c. 9.

[3] C. J. L. III. ||||

volt talán az egyetlen tárgy, mely elhelyezést talált benne.[1] A szentély a templom többi részétől valószínüleg függöny által volt elválasztva. Közvetlenül a sanctuariumba vezető lépcső előtt állott a hatalmas oltár Nabarze Deo felirattal,[2] melyen a pater patratus a szent cselekményeket végezte. A többi reliefek a közép hajóban voltak a fal mellé támogatva. A két â jaur faragott Mithra szobor[3] a folyosókat a középhajótól elválasztó alapfal élére helyeztetett a bemenők felé fordulva. Végül az előcsarnokban egy a szokásos dedicatióval ellátott oltár figyelmezteti a belépőt, hogy a Sol Invictus Mithra szentélyében van.[4]

A mithriacus emlékek rendesen négyszög alakú táblák, ritkábban téglányok, melyeket fölül néha lekerekített a vésnök, vagy háromszögü tető alá fogott, avagy köralakú lapok. Szoborművek gyéren fordulnak elő. A cselekményt keret fogja be, mely válaszvonal is, ha a repraesentatio több részre oszlik. A keret alsó részére szokták vésni a dedicatiót.

A közép helyet bármily egyszerű legyen is a csoportozat, mindíg a bikaölés izgalmas jelenete foglalja el, állandónak nevezhető kiséretével. A főalak maga az istenség görögösített ázsiai öltözetben. Dúshajú fejét phrygiai sipka födi; felső testén rövid, rendesen ujjatlan, egyszer vagy kétszer átkötött tunicát visel, lábszárán gyakran bő nadrág, lábafejein néha csizma vagy czipő. Vállain széles köpeny, mely a heves mozdulat következtében a levegőbe röppent. Az istenség alakja mindig erőteljes ifjú, s a repraesentatiókon a jobbra tartó bikát, ennek hátára térdelve teríti le. A bika hatalmas nagy állat és támadójának heve és ereje által a földre teríttetett vagy térdre esett, miközben a jobb hátsó lába kisíkamodott, míg a bal teste alá került. Előlábai térdben hajlítva érik a talajt, farkát tehetetlen dühében és kínjában magasra emeli vagy oldalait csapdossa azzal. Az ifjú istenség baljával térdel az állat hátán, míg jobb lábszárát ellenfelének kifordult jobb, hátsó csülkére támasztja, hogy annál biztosabban sujthassa le hosszú, széles tőrével. Fegyverének tokja rendesen a köpeny fölött lebeg. E mozgalmas jelenetnek rendesen részesei még az ifjúra ugró kutya, a kígyó, mely az istenséget védi, a bikát megtámadó scorpio, s az istenség köpenyére ülő holló. Jobbról és balról a fáklyások foglalnak helyet. Amaz fölfelé tartja fáklyáit, emez pedig lefelé fordítja. Öltözetük teljesen megegyezik az istenségével. Lábaik rendesen keresztbe vetvék.

Ezen izgalmas jelenetet sokféleképen magyarázván, néhány rövid sorban magam is véleményt koczkáztatok, Mithra ősi hazájában keresve a megfejtést.

Perzsia vagy Iran istenségei a terület földrajzi és éghajlati viszonyainak megfelelő képzetek mindannyian, a természeti erők jobb felé személyesítései és legfőbb jellemvonásuk az örökös harcz a gonosz és pusztító elemek ellen. Iran ősi vallásrendszerének alapja tehát a jó és rosz közt dúló örökös harcz, a kettősség — dualismus, mely a szent könyvekben mindíg a legélesebben van kifejezve. Az istenségek ezért nem lehetnek passiv, magukba zárkózott főlények,

[1] Király P.: A sarmizegetusai mithraeum. VIII. t.
[2] Király P.: u. o. VI. t. 9.
[3] Király P.: u. o. VII. f. 1—2.
[4] Király P.: u. o. VI. f. 8.

hanem tevékenyek azok mindannyian, különösen Mithra, ki minden jónak védője a természet mint társadalomban, ki győzelemre segíti az igazat, bármily körülmények között küzdjön is, akár az éghajlat zordonságától akarjon kicsikarni annyit, hogy övéivel megélhessen, akár fegyverrel kezében vív rablóhordákkal vagy tisztességes ellenséggel. Megvédi ő, győzelemre segíti híveit a gonosz szellemek ellen, s az ezekkel való harczban tölti úgyszólván minden idejét. A Mihir jast (Mithrához intézett imádság.) élénk kifejezést ad e felfogásnak — többszörösen is. És Mithra e küzdelme, a bonum principiumnak a malum principiummal való harcza, mely az áriaknál, miként a jelen esetben is látjuk, a világosság istenének a sötétség istenével való örök vívásában és mindennap megújuló győzelmében, a semitáknál a fény és tűz istenségeknek a pusztító és perzselő istenségekkel való élethalál harczában, s az egyptomiaknál Osiris és Set, majd Râ-nak a sötétséggel való mérkőzésében nyert kifejezést.

Mithra nyomon követvén a nagy királyokat hódító útjokban, megérkezik Babylonba is a sémi mysticismus, magia hazájába s a világváros vallásossága a fanatismust nem ismerő, sőt indolens zoroastrismusban, csakhamar oly elemeket honosít meg, melyek a szent könyvek tanaival alig egyeztethetők össze. Az ősi zend főisten eltűnik, háttérbe szorul, elhal nyomtalanúl, az erőteljes, eleven, tevékeny Mithra pedig a metropolis isteneinek jellemvonásait veszi föl, összeolvad azokkal. Babylonban Adar-nak hősies alakjával identificálják, s ez az Adar a héber Sámson, a görögök Heracles Samdanjának előképe. Később — a macedonok idejében — hellén sphaerákba jutva, Heraclesszel azonosul, s lényegének megfelelően ismét oly mythosokkal veszik körül, melyek mindíg a természet jó és rosz felének a malum és bonum principiumnak egymással való küzdelmei. Heracles tizenkét munkája sem egyéb, mint a naphősnek küzdelme a sötétség ellen. Apollon harcza Pythonnal ugyanaz.

A görög művész tehát, midőn Mithra szobrát először véste, máshonnan alig merítheté eszméjét, mint Heracles regéiből, azon istenségéből, melyet a képzelet és kegyelet azonosított a sémi mezbe öltözött zend istenséggel. S Heracles regéiből vajjon kínálkozhatott-e kedvezőbb mozzanat, mint a krétai bikával való küzdelem. És ennek előképe szintén sémi képzet, de a szobrász — jó szerencse — nem a keleti művész alkotását vevé át, hanem saját fejlettebb műérzékét követve, jeleníti a küzdelmet nagy, talán irányadó befolyást engedve conceptiójára az Athene-Nike balustradejan korunkig fönmaradt fölséges alkotásnak.

Így bátran kimondhatjuk, hogy a dombormüveken ábrázolt csoportozat a jó és rosz, egymás ellen való küzdelmének jelenítése.

Az apulumi Mithra reliefek között legérdekesebb a Bruckenthal-muzeumban lévő, jelentékeny nagyságú fogadalmi tábla, melyet Eutiches libertin ajánlott föl az istenségnek egykori gazdái: M. Aurelius Timotheus és Aurelius Maximus jóvoltáért.[1] A repraesentatio három mezőre oszlik: középen a bikaölést látjuk a fönnebb leírt környezetben, balra a bikarablás két jelenete van föltüntetve; jobboldalon víz-edény, fölötte oroszlán. Az alsó résznek most hiányzó

[1] C. J. L. III. 1109. 74.

balszögletén volt a beavatási jelenet, mellette az avatást követő lakoma, majd a napnak négy lovas vágtató fogatja, s egy nagy szakállú ülő alak, kinek derekára kígyó csavarodott. A felső mező baloldalán a nap, jobbon a hold mellképe; közöttük a nyílas, egy térdelő alak, hajó a bikával, a kis épület, benne tehén, — előtte bárány, kecske s a pásztor. Aesculapius fekvő helyzetben, s a sziklából kiemelkedő istenség.' A közép- és felső rész közt levő keskeny párkányon hét oltárocska. A fölajánló tehát kimerítette a cultusznak jóformán egész eszmekörét.

E symbolumok jelentősége világos legnagyobb részben.

A fáklyások a fölkelő és lenyúgvó napot ábrázolják.

A scorpio az őszi csillagzat jelvénye, mely akkor tűnik föl, midőn a nap ereje már hanyatlóban van, s midőn ollójával a bika nemző részét megtámadja, ugyanazt teszi, mit az állat hátán lévő istenség tesz. E repraesentatio motivumát valószínüleg az óriás Orion regéjéből meríték, ki szintén a mindent kiirtó forró nap személyesítése, s a kit szintén a földből kikelő scorpio csípése öl meg.

Az istenség felé ugró kutya a Sirius jelvénye. Σείριος voltaképen minden fénylő csillag, s így a nap is, de külön e néven csak Orion kutyáját nevezik.[1] Sirius a legfénylőbb, legvilágosabb csillag, melynek megjelenésekor culminálván a nyár, megkezdődnek a legforróbb napok (Dies caniculares). Rosz jel tehát, mert az ég perzselő hevét hozza a halandókra, s ezért a görög és latin költők a legélénkebb színekkel ecsetelik a csillagzatnak kártékony befolyását emberek, mint állatokra. A latin írók ilyenkor a kutyát sokszor említik együtt az oroszlánnal, mely keleten, s így a középtengervidéki görögöknél is a legforróbb időszak jelképe, miként azt Cyprus, Cyrene, Rhodos, Knidos, Samos és gyarmataik érmein elégszer látjuk. Rendesen nyitott szájjal ábrázolják. Időfolytával az oroszlán-jegy lőn belőle, melyben a nap addig időzik, míg a kánikula tart. Az oroszlán tehát a Mithra relieteken, midőn a csoportozatok kibővítéseként előfordul, ugyanazon jelentőséggel bír, mint a kutya. Táblánkon a fölkelő napot ábrázoló kehely[2] fölé helyezék, oly állásban, mintha annak tartalmát akarná elfogyasztani. Ily kapcsolatban a napnak szárasztó erejét symbolizálja.

A kigyó a görög hitregetan szerint a megifjodás, az ujjászületés jelvénye.

Az istenség köpenyén ülő holló, Apollo hollójának mása.

A bikaölés mythosával szoros összefüggésben van a hason, mondhatjuk azonos jelentőségű bikarablás, melynek két phasisa van jelenítve a reliefünkön. A régi irók közül Statius a hivő melegségével emlékezik meg e fontos mozzanatról, de nem magyaráz semmit;[3] Commodianus csak gúnyolódik[4] Firmicus Maternus

[1] Homer, Ilias. 22. 29.

[2] Preller: Griechische Mythologie. I. k. 355 l.

[3] Statius így ír: Adsis o memor hospitii Junoniaque arva.
Dexter Ames seu Te roseum Titana vocari
Gentis Achemeniae rítu, seu praestat Osirin.
Frugiferum, seu Persei sub rupibus Antri
Indignata sequi torquentem cornua Mithram.

[4] Commadianus: Insuper et furem adhuc depingitis esse
Cum si Deus esset unquam non furto vivebat.

pedig oly elemeket fűz össze érvelésében Mithraval, melyek egyáltalán nem tartozhatnak cultuszába.[1] Örvendetes tehát, hogy a neoplatonicus Porphyrius fönntartá a megfejtést a nymphák barlangjáról írt értekezésében, mondván, hogy a bikarabló isten a tenyészetnek titkos előmozdítója,[2] s lakhelye a nap-éjegyen lévén, a harczias égi jegynek a kosnak fegyvereit viseli és megtámadja Aphrodite bikáját; e bikát is a nap-éjegyenben született Mithra teremté, — az eredetek ura.[3] E szerint Mithra lakása a kos és bika között lévő napéjegyen, — a bika Aphroditéé, a rablás pedig a mindenség genesisének titkos előmozdítása.

A fölhozottak alapján Porphyrius megjegyzéseit könnyen fölbonthatjuk alkatrészeire. Mithra a naphős, a termékenyítő nap-isten, a tavaszi nap éjegyen után indul meg küzdelmeire, az égető, perzselő nap ellen, mely Venus Aphrodite föltűntekor kezdi éreztetni hatását. A tikkasztó, a romboló nap személyesítése a bika, Venus bikája, és ezt elrabolja, elviszi az istenség, hogy megszűnvén a nap romboló lenni, a kiégett, kihalt természet, keleten az őszszel beálló esős időszak beálltával újra ébredjen. E mythos tehát az eredeti képzetnek más alakja ugyan, de azonos jelentőségű. Ábrázolására ismét Herakles regéiből veszik a momentumokat. A hős a Minos birtokában levő bikáért gazdájának parancsára indul el. A haragvó Poseidon értesülvén e szándékról, megvadítja a szörnyeteget, s az végig rohan a szigeteken, de Heracles mégis eléri, hátára ugrik s megfékezvén, nyaka körül keríti az állatot, vagy pedig hátsó lábait szorítja vállaihoz, úgy, hogy a veszedelmes szörnynek feje lefelé függ, miként reliefünkön is láthatjuk.

A nap mellképe a reliefekre azon benső rokonság alapján kerül, mely a hazáját elhagyott Mithra és Helios között van. Görögországban a napot kiváló előszeretettel tisztelték, így Korinthos és gyarmatainak lakósai, az elisiek, de leginkább Rhodos, mely a néphit szerint az istenségnek a legkedvesebb volt. A szigetlakók a colossus fölállítása által fejezik ki hódolatukat hatalmas védnökük iránt, s az ő képével díszíték érmeiket is. Fölfogásuk szerint Helios szép, erőteljes férfi, szemei ragyogók, sűrű hullámos haj borítja fejét, melyet sugár korona föd a régebbi emlékeken, míg az újabbakon már fejéből ered ki a hét vagy tizenkét fénykülló. Legnépszerűbb jelvénye a quadriga, melylyel lovai ragadó sebességgel vágtatnak, midőn az égbolton megfutja mindennapi pályáját. A Mihir-jast szintén így képzeli Mithrát.[4] E négyfogatú ott van apulumi táblánkon is, mint a nappal azonosított istenség egyik fontos cselekményének jelképe.

Terrenus utique fuit et monstrivora natura,
Vertebatque boves alienos semper in antris,
Sicut Cacus Vulcani filius ille . . . .

[1] Firm. Maternus: de errore profanarum relig. c. 5.

[2] Parphyrius: de antro nympharum : Καὶ βουκλόπος θεὸς ὁ τῆν γενεσιν λεληθότως ἀκούων. — c. 18.

[3] Porphyr. u. ott c. 23: Τῶ μὲν οὖν Μίθρᾳ οἰκείαν καθέδραν τὴν κατὰ τὰς ἰσημερίας ὑπεταξαν διὸ κριοῦ μὲν φέρει ἀρητου ξωδίου τὴν μάλαιραν, ἐποχεῖται δέ ταὐρω 'Αφροδίτης· ὡς καὶ ὁ ταὐρου δημιουργὸς ὢν ὁ Μίθρας, καὶ γενὲσεως δεσπότης . . . . .

[4] A 125-ik v.

E pályafutás a regék szerint az őskorban akadálytalanul történt, de Atreus és Thyestes óta a napnak sok küzdelmébe kerül megtenni mindig megújuló kötelességét. Ezerféle baj gördül eléje, melyeket csak nagy erőfeszítéssel, vagy épen kigyózó haladással tud legyőzni. A phantasia mindenféle elzárt kapukat, irtózatos hegyeket stb. képzelt útjába esőknek — a váltakozó évszakok — mely akadályokból időfolytával az állatövet jelképező házak fejlődtek ki, s az állatöv jegyei. Ily házacska van emlékünkön is, s belőle tehén lép ki, előtte pedig bárány és kecske. E jelvény kétségtelenül összefüggésben van az Odysseia által említett trinacriai napnyájjal, mely hét csoportban háromszázötven tehénből áll és szintén hét csoportra oszló háromszázötven bárányból. Aristoteles e mythosban a holdév háromszázötven napját ismeré föl, s a tehenek a nappalt, a bárányok az éjeket jelképezik. Igy jól beleillik a tehén a házacskába, mely a napnak az állatövön át tett útját ábrázolja, a tehén a nappalt, a bárány pedig az éjet. A házacska mellett levő nyilas valószínüleg az állatöv nyilasa.

A nap mellképével szemben a holdé foglal helyet, a háta mögött kiemelkedő félholddal. Ha a négyfogatu ott van a reliefen, úgy Luna szerény kétfogatúja ritkán hiányzik, s amaz fölfelé, emez pedig lefelé hajtván, a nap és éjszakának váltakozását jelentik.

Ott látjuk reliefünkön Aesculapiust is, ki, mint egészséget, testi és lelki erőt adó istenség kerül Mithra bűvkörébe. Már a legrégebbi emlékeken is megtaláljuk őt, bár ritkán, de annál sűrűbben a második század végéről, és a harmadik elejéről származókon, midőn tekintélye, hatalma folyton növekedőben van, midőn az istenségek azonosítására való törekvés mindig érezhetőbbé válik.

Az oltárok vagy a régiek hét planétájára, vagy a mithriacusok hét fokozatára emlékeztetnek.

Firmicus Maternus szerint Mithrának egyik fő jelvénye a «sziklából származó isten» szobra.[1] Apulum romjai közől két pompás, a sziklából születő istenséget ábrázoló szobor kerülvén elő, megkisérlem eme mythos megfejtését is, bár a latin és görög írók csak átalánosságban, vagy mellékesen emlékeznek meg róla, pedig Mithrának egyik legkiválóbb attributuma, s azon kevesek közé tartozik, melyek az eredeti forráshoz vezethetők vissza. Eredeti alakjáról a Mihir jast ad fölvilágosítást. A tizenharmadik versben olvassuk, hogy Mithra az első jazata (= daemon), ki fölemelkedik a Hara hegyre, megelőzve a lovait hajtó halhatatlan napot, ki legelőször hág föl fényesen az elragadó szépségü csúcsra, honnan látja az összes ázsiai országokat, majd a negyvennegyedik szerint Mithra lakása, körülfogja, beborítja az egész világot.

Ez a napot megelőző fény föltüntének az ős ember által képzelt megjelenési módja, ki a fényt legelőször a hegyek mögől látván előbukkanni, nem is gondolhatott, gyermekes phantasiájával nem is képzelhetett egyebet, minthogy a fény a hegyek, a szikla, az égbolttal azonosított kő mélyében lakik, s abból születik, és ha a hegy neve nőnemü, miként a «hara» a zendnyelvben,

[1] Firm. Mat. de errore prof. relig. C. 20.: Alterius profani sacramenti signum est θεὸς ἐκ πέτρας.

úgy még könnyebben keletkezhetett a mythos, hogy a fény csakugyan a hegy, a szikla, a kő szülöttje. Hiszen kőnek képzelték kezdetben az eget is, majd a haladásnak megfelelően ércz, vas vagy aczélnak vélték, de mindíg oly anyagnak, melyből ütés vagy csiholás által szikrát lehet kicsalni. A vedákban is megtaláljuk a kő elnevezést, bár igen ritkán fordul elő, de annál gyakrabban használják az iráni nyelvek: — szanszkrit — áçman; zend: açman; új perzsa = âsmân.[1] A görögöknél χάλκεος, πολυχάλκεος σιδήρεος, de az ő mythologiájukban is megtalálható amaz ősrégi elnevezés, mint azt R. Roth bebizonyítá a hagyományokból, melyek a szanszkrit és zenddel teljesen azonos névvel ἄκμων — bár e szónak «kő» jelentése a görög nyelvben többé nem mutatható ki — ruházzák föl Uranos atyját vagy Uranost.[2]

A zend «açman» adja megfejtését a mythosnak.

Míg a napfény első sugara előtünik s az utolsó lealkonyodik, a fény és égbolt elválaszthatatlan egységet képeznek. A védákban meg van az elválaszthatatlanság Mithra, s a nagyobb, átalánosabb Varuna, az ég istene között, és ez az egység meg volt kezdetben Irán vallásában is, már a közös eredetnél fogva is, de később Ahura-Mazdának és Mithrának egymáshoz való viszonya teljesen átalakult.[3] Mithra fölszabadítá magát teremtőjének védszárnyai alól, s mint az égi fény személyesítése Perzsiában önálló istenséggé vált, sőt később majdnem egyedüli istenné lesz. Övé az égbolt, melyből ered, születik, melyet kőnek képzeltek, s a mindent befogó égbolt lesz lakása is egyszersmind. És kétségtelenül az égboltnak a kővel való identificálása vezette reá Mithra első ábrázolóit, hogy őt sziklából kiemelkedőnek, születőnek alakítsák, s ebben talán közreműködött még az is, hogy a kőből szikra ugrik elő.

A mythos tiszta, eredeti alakja, hogy a kő, melyből Mithra születik, voltaképen az égbolt, nem jutott el nyugotra, vagy ha ismeretes volt is, nagyhamar feledésbe ment, s elenyészvén symbolicus jelentése Mithrát valóságosan a kőből születettnek képzelik, sőt apát keresnek és találnak is neki Hieronymus szerint, ki így ír: «Narrant et gentilium fabulae Mithram et Erichtonium vel in lapide, vel in terra de solo aestu libidinis esse creatus.»[4] Mithrának ily alakban való tisztelete átalános volt Apulumban, mert alig van egyetlen csoportozat, melyen a sziklából születés ne játszanék fontos szerepet.

A reliefek és szobormüvek adatait egy és másban a föliratokon használt jelzők teszik teljesebbé. Leggyakoribb mellékneve Mithrának a «Sol Invictus» a legyőzhetetlen nap, melyet egyként használnak a latin[5] mint görög föliratokon.[6]

[1] Roth: Zeitschrift für vergleicbende Sprachforschung II. k. 44. l. Fr. Müller u. o. X, 319., Spiegel: Eranische Alterthumskunde II. k. 109. kv. l. és 142. l.

[2] Bergh-Alcman: Fragm. 111., lyr. gr. III., 3. p. 862., G. Curtius G. 2., 4., 1873. 131. l. 2. és 3. j. Preller: Griechische Mithologie I. k. 40. l.

[3] Roth: Die Höchsten Götter der Arischen Völker. Zeitschrift d. Morg. Ges. VI. k. 70. kv. l.

[4] Hieronym: adv. Jov. C. I.

[5] C. J. L. III. 1013., 1111—1114., 1114—1123. stb.

[6] C. J. L. III. 1107 C. J. Graec. III. 6815. b. Ἥλιῳ Ἀνεικήτῳ stb. A pûspöki palota falában.

Mithrának egy más jelzőjét G. Herennius Ermes tartá fönn a kövön, melyet «Cauti» ajánlással szentel az istenségnek.

Garrucci volt az első, ki e melléknév eredetét fölismervén, azt a perzsa nyelv segélyével igyekszik megfejteni, s a teljes attributumot: «Cautus patis» «choda-pat»-tal tartván azonosnak az idézett kifejezést, «mindenható istennek vagy királynak» fordítja.[1] De a g o d a török eredetü szó is testet jelent, «pât» jelentése pedig trón. Ez a magyarázat tehát nem állhat meg.

Kiváló orientalistánk gróf Kuun Géza a hunyadvármegyei történeti és régészeti társulatnak 1882. május 30-iki közgyülésén tartott megnyitó beszédjében más alapon fejti meg s nyomozza ki szerencsés kézzel a ritkán használt attributum jelentését. A tudós gróf szerint a zend nyelvhez kell fordulnánk, s annak «kata — szeretett, kegyelt» («ka» szeretni ige részesülője) szava adja a megoldást. E szónak hosszú «a»-ja «â»-nak, illetőleg «ao»-nak mondatott ki, következőleg «au»-val hasonlítható össze. A hosszú «a», nemcsak az Avesta nyelvében változott át gyakran «âo»-vá, például «napâo», ó perzsa «napâ», szanszkrit «napât», hanem az új perzsában is «âo»-nak hangzik,[2] hasonlóan, a franczia «âo»-hoz a franczia Sâone szóban. Az óperzsa kiejtésben az avestai «âo»-nak «au» felel meg s ennélfogva az «âo»-nak is némely alakban «âu» felel meg, annyival is inkább, hogy magában az avestai nyelvben is váltakoznok az «âo és au» p. g â u s c h, g a o s c h, g â o s c h. Igy a «kaôta» (vagy kauta) s latinosított «cautus»[3] vagy «cautes» «a szeretett» értelemmel bir.[4] G. Herennius Ermes tehát, midőn «Cauti» ajánlással szentel fogadalmi követ Mithrának, az istenséget szeretettnek nevezi.[5]

Sokkal sűrűbben használják a Deus Azizus, s sinonymjét: a Bonus puer phosphorus, Apollo Pythius jelzőt, — a melynek minden szava — írja gf. Kuun Géza — a Mithra névhez kötött eredeti fogalmat tükrözi vissza. A Deus magától értetődik, «Aziz» syrül — erőst, hatalmast» jelent, ugyanazt mit «Nabarza» Mithrának perzsa eredetü attributuma.[6] Aziz néven az istenséget különösen Edessa-ban tisztelik, mint Julian császár negyedik beszédjében olvassuk, hol idézi Jamblichus egy passusát is, mely szerint Monimos a görögök Hermesének, s Azizus-Aresnek felel meg, kik a nap társai.[7] És Mithra is azonosul

[1] Garrucci: Tre sepolcri con pitture ed inscrizioni appertinenti alle superstizioni pagane del Bacco Sabazio e del Persidico Mithra. Napoli 1852.

[2] Fr. Spiegel: Vergleichende Grammatik der alteranischen Sprachen. 52. l.

[3] Király P. Sarmizegetusai Mithraeum. 27. l. 82.

[4] A hunyadmegyei tört. és rég. társulat évkönyve II. k. 11—12. l. Gr. Kuun Géza megnyitó beszéde.

[5] C. J. L. III. 994.

[6] Gf. Kuun Géza: Nabarza isten névről. Keresztény magvető 1882., I. f. 2. kv. l. V. ö. Torma K. Neue Inschriften 42.; Hunyadmegyei tört. és rég. társulat évkönyve II. k. 8. l. Gf. Kuun Géza megnyitója. Király P.: Sarmizegetusai Mithraeum 71. kv. l.

[7] Juliani Orationes a IV-ik, ed. Spanh. p. 50.: οἱ τὴν Ἔδεσσαν (Ἔμεσαν em. Spanhemius) οἰκουντες, ἱερὸν ἐξ αἰῶνος ἡλιου χώριον, Μόνιμον αὐτῷ καὶ Ἄζιζυν συνκαθιδρυσιν. αἰνίττεσθαι φησὶν Ιαμβλιχος, ὡς ὁ Μόνιμος, μεν Ἑρμῆς εἴη, Ἄζιζος δὲ Ἄρης ἡλίου πάρεδροι, πολλὰ καὶ αγαθὰ περὶ νῆν εποχετεύοντες τόπω.

tiszteletének későbbi stadiumában, — a harmadik század folyamán a hadistennel épúgy mint Apolloval. — A jámbor hívők által adott egyéb jelzők is teljesen megfelelnek az istenség cultusának: bonus — jó, — Mithranak «Bhaga» nevével, mely a szanszkritban «jótékonyt» jelent azonos, «puer — gyermek» a reggeli napot jelenti, «phosphorus fénylő» — a világosság földerítője. A föliratokon az Azizus nevet nem mindíg említik meg, — de a többi jelző: bonus puer phosphorus, rendesen ott vannak, a melyek jelzői Apollo Pythius-nak, a Pytho-t megölőnek. E szörnyeteget a regék néha nőnek, majd férfinak képzelik, de mindíg rettenetesnek, ki megrontja a termést, meg a nyájakat, pusztító ellenfele embernek mint állatnak. Személyesítője a gonoszságnak, a sötétségnek, mint az avestai Angra-Maynius, ki ellen Mithra örök harczot vív. Apollo is megvív Pythoval, s legyőzvén fölveszi nevét is. Eme rege is a jó és rosznak, a fénynek, világosságnak — a sötétséggel való küzdelmét illustrálja, s egy azonos Mithra küzdelmével is, a minek nyilt kifejezést adnak a beavatottak, midőn az istenséget Apollo Pythiusszal identificalják.[1—2]

Apollonak a görögök s rómaiak tömérdek templomot építenek, de mindíg félre eső helyen, hová nehéz volt eljutni, így akarván jelezni, hogy a fény rejtett helyen támad, a hegyek mögött, vagy messze távol az oceanban. Mithra szentélyei is így helyezvék el, — kétségtelenül ugyanezen indokok alapján.[3]

Hívei zárt testületeket képezvén, csak azok léphettek tagjaik közé, kiket a hitközségek a megpróbáltatásoknak szerencsés kiállása után érdemeseknek nyilvánítottak a fölvételre.[4] E megpróbáltatások pedig, különösen kezdetben elég kegyetlenek valának, s a gyöngébb idegzetűek még el is pusztulhattak mielőtt megnyíltak volna előttük a szentély kapui.[5] A boldog beavatottak vallásos buzgalmuknak megfelelően fokozatokra valának fölosztva, melyeknek neveit föntartá Hieronymus, de a nélkül, hogy megemlítené, vajjon a tényleges egymásutánt követi-e följegyzéseiben.[6] Az első fokozatba tartoznak a hollók (coraces, hierocoraces); a másodikba a «cryphiusok» kiknek már megmutaták a titokzatos istenképet;[7] majd a katonák (milites) következnek — a hit előharczosai, kik ellen a heves Tertullianus oly szenvedélyesen kel ki, a kik

[1] Gf. Kuun Géza: a Nabarza istennivről czimű értekezésében. Keresztény magvető 1882., I. f. 5. l.

[2] C. J. L. III. 875., 1131—1138.

[3] Pauli Nolani Poëm. 35., 112.

Quid quod et Invictum spelaea sub atra recondunt
Quaequae tegunt tenebris, audent huc dicere Solem?
Quis colat occulte lucem, sidusque supernum,
Celet et infernis nisi rerum causa malarum!

[4] A sentinum-i hitközség tagjainak névsorát ld.: Henzen 6042. a. b. Wilmanns — Exempla 135. a. b.

[5] Király P.: Sarmizegetusai Mithraeum 87. kv. l.

[6] Hieronym: epist 107. n 2-ad Laetam: Ante paucos annos propinquus vester Gracchus nobilitatem patritiam nomine sonans cum praefecturam gereret urbanam, nonne specum Mithrae et omnia portentosa simulcra, quibus Corax, Nymphus (lege Cryphius), Miles, Leo, Perses, Helius Dromo (lege Heliodromus), Pater initiantur subvertit, fregit, excussit.

[7] Az oroszlánfejű Mithrát?

elől óva inti híveit. Talán ezek valának a hithirdetők, a hit védői, kiknek az avatásnál kardot és koszorút nyujtának át, melyet ezek a homlokukra fűztek ugyan, de le is vettek azonnal, mondván: «Mithra az én koronám».[1] A negyedik az oroszlánok (leones), ötödik a perzsák (gradus persicus), hatodik a nap futárainak fokozata (heliodromus); — az utolsó és legmagasabb az atyáké, (patres) kik papok is egyuttal; — segédjeik vagy helyetteseik az oroszlánok közül választatnak. A hívek, miként a keresztények, testvéreknek nevezik egymást. A hét fokozatot a katonák kivételével föliratilag is ki lehet mutatnunk.

A próbákat szerencsésen kiállott híveket bevezeték a barlangba, s ott, mint a keresztények hitközségébe való fölvétel alkalmával történt, vizet öntenek fejükre: «nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur Isidis alicuius et Mithrae» — írja Tertullian.[2] E lavacrum kétségtelenül azonosnak tartatott a kereszteléssel, és megelőzött minden további szertartást.

A lavacrum megtörténte után kenyeret és vizet nyujtának nekik néhány oda illő szó kiséretében: «Id (t. i. eucharistia) ut in Mithrae mysteriis quoque fieret, pravi doemones imitati dacuerunt; nam panem et poculum aqua in eius qui initiatur mysteriis, quibusdam verbis additis apponi, aut scitis, aut discere potestis».[3] Hasonlóan veszik a keresztények is az áldozást.

Az úrvacsora kiszolgáltatásának szokását megerősíti Tertullianus, hozzátévén, hogy azt összekapcsolják a föltámadásra vonatkozó szertartásokkal, s végül megerősítendő a hivőket hitükben, megjelölik homlokukat: «et si adhuc memini Mithra signat illic frontibus milites suos; celebrat et panis oblationem et imaginem resurrectionis inducit et sub gladio redimit coronam». Ezt a bérmálással vélték egy jelentőségűnek.[4]

Legfontosabb szertartásuk a tanrobolium és criobolium volt, mely akkor szoros összefüggésben vala jóformán minden pogány cultuszszal, s a spelaeumok mellett rendesen ott volt az üreg, melyben végrehajták.[5] E véres szertartás nagy pompávat járt, s a ki csak teheté, végrehajtatá, hogy részesüljön áldásaiban. A szerencsés áldozót ilyenkor fényesen felöltözteték, mithrát adtak reá s arany koronát, majd magára öltvén a cinctus Gabinust, lebocsáták őt a gerenda-deszkákkal födött üregbe, mire a szolgálattevők elővezeték a koszorúkkal ékített, megaranyozott szarvú bikát s reá hajták a lyukakkal, nyilásokkal ellátott padozatra; itt a papok leölvén az állatot, vére leömlött az üreg-

[1] Tertullian, de corona c. 15.: Erubescite commilitones eius (t. i. Christi) iam non ab ipso iudicandi, sed ab aliquo Mithrae milite, qui cum initiatur in spelaeo, in castris vero tenebrarum coronam interposito gladio sibi oblatam, quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accomodatam manetur obvia manu a capite pellere, et in humerum, si forte transferre, dicens Mithram esse coronam suam. Atque ex inde nunquam coronatur, idquein signum habet ad probationem sui, sicubi temptatus fuerit de sacramento statimque creditur miles si deiecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit.

[2] Tertull. de baptism. c. 5.

[3] Justinus: Apologia 1. N. 66.

[4] Tertull: de praescr. haeret. c. 40.

[5] Habel F. G. Die Mithras-Tempel in den römischen Ruinen zu Heddernheim. Annalen des Ver. für Nass. Alterthum. und Geschichtsforsch. 1830., 2., 3. f. 183. kv. l.

ben levőre, ki fölfelé tartott arczczal fogadá a testét, lelkét megváltó nedvet. Ezután a bika eltávolittatván, kihúzták az üregből a boldog megváltottat, ki derült arczczal, örömmel vette a körülötte lévők szerencse-kivánatait, kik kezeiket, ruháikat dörzsölék hozzá, hogy maguk is részesei legyenek a tisztulásnak, az égiekkel történt kiengesztelődésnek, ujjászületésnek.

A hit, hogy e szertartás megváltja a lelket, a keresztények között is hitelre talált itt-ott, daczára, hogy a golgothai világfontosságú esemény mindnyájunkat megváltott. De hát az oly régen történt, s nem egyes emberre vonatkozó volt, hanem az egész emberiségre! pedig az ember oly önző, hogy majdnem lehetetlenség összeolvadnia az egyetemmel, s oly nehéz neki egyetemleges, eszményi álláspontra emelkednie, mikor minden az anyagi világhoz vonzza. Nem csoda hát, ha nem tudnak föltétlenül megbízni a messze keleten történt világraszóló eseményben, ha mindenki új, mindig ismétlődő megváltásra vágyott. És e vágy s a tauroboliumban való hit oly általános és a kereszténységre nézve oly veszélyes volt, hogy az egyházi irók alig tudnak elég erős és meggyőző hangot találni annak megczáfolására.[1]

És mily zavarba ejthetik a jámbor hivőt a barlangban folyt szertartások, midőn ismétlődni látta, némileg módositott alakban ugyanazon szertartásokat, melyeket hitsorsosai az áldozáskor végeztek, titokzatos homályban a catacombákban, vagy egyik-másik társuk házának legelrejtettebb fülkéjében? Mit érezhetett ugyanekkor Mithrának híve, midőn bevezetik őt a keresztények hitközségébe? Ugyanazon vegyes érzelmeknek kellett támadniok szivében, mint amazoknak, — s ha nem volt elég erős arra, hogy választani tudjon, úgy oly chaos keletkezett lelkében, melyből alig volt kibontakozás.

S az ily lelki szegények ezrével és ezrével éltek a provinciákban, mert csakis közöttük keletkezhettek oly cultuszok, mint abonoteichosi Alexander Glyconjáé, vagy Hekatéé volt.

Alexander[2] ritka szép külseje által föltünvén már gyermekkorában, a hirhedt tyanai Apollónak egy honfitársa — orvos, jós és varázsló — magához vevé s beleoktatván őt mesterségének fogásaiba, segédül alkalmazta. Később elváltak és Alexander új társat szerezvén, bejárták Bithyniát, Macedoniát, oly sikereket aratva mindenhol, hogy üzletüknek megállandósitását határozták el. Alexander saját szülővárosát, a babonás és fanaticus Abonoteichost választván, a chalcedoni Apolló templom berkében föliratos érczlapokat ásott el, melyek alkalmas időben megtaláltatván, a közönség legnagyobb meglepetésére azt tartalmazák, hogy az istenség kedves fiával Asklepias-szal Abonoteichosba fog át-

[1] Firmicus Mat. c. 28. v. ö. a következő verset: Riese, Anthologia lat. IV. 57:

Quis tibi taurobolus vestem mutare suasit,
Inflatus dives, subito mendicus ut esses
Obsitus et pannis modica tepefactus epeta
Sub terram missus, pollutus sanguine tauri,
Sordidus, infectus; vestes servare cruentas,
Vivere cum speras viginti mundus in annos?

[2] Kr. u. 110—180 közt.

költözni. E hir a kis várost végtelenül megörvendeztetvén, azonnal fényes templom építéséhez fogtak, hogy illően fogadhassák az isteni vendéget; de mielőtt elkészülhettek volna, köztudomásra jutott a Sybillanak egy nyilatkozata is, hogy Alexander, Perseus és Asklepios ivadéka, az egyetlen próféta, szintén a városba fog telepedni. A várva-várt vendég csakhamar megérkezik, s biborba és fehérbe öltözve, kezében buzogánynyal — mint valamikor a heros — tartá meg bevonulását, előre jelezve, hogy Apolló Abonoteichosban kigyó-alakot fog ölteni. A jámbor közönség elhivén mindent, az Apolló-templom építésekor keletkezett kis pocsolyában a végső részletek befejezésével foglalkozó munkások lúdtojást találtak, melyben kicsinyke kigyó volt, melyet a próféta azonnal a templomba vitt, örömmel hirdetve, hogy az istenség megérkezett. A városiak túlboldogok voltak, s majdnem fékezhetetlenek lőnek, midőn látták, hogy a vendég mily rohamosan fejlődik, hogy nehány hét alatt valódi óriássá lett. Senki nem vevé észre, hogy Alexander a saját szelidített kigyóját csempészte be a templomba a pocsolyában talált helyett. S ezzel megkezdődött a csalások végtelen sorozata. Nyilvános alkalmakkor a próféta nyakába vevé a szent állatot, s úgy jelent meg, míg ha az áhitat növelésére, vagy jobban a csalódás teljessé tételére homályban mutatá magát, úgy a kigyó ember-fejet váltott, melynek szája, szemei mozogtak is, ha a próféta meghúzta a belé alkalmazott zsinegeket. Később beszélni is tudott már, de jóslatokat csak a legritkább esetekben s túlságosan nagy árért mondott maga a kigyó, melyet ő Glycon-nak nevezett el.

Az új jósda világhírű lőn nagyhamar, s oly tömegesen tódúltak hozzá a hívek jó tanácsért, hogy Lucian, Alexandernek évi bevételét 75.000 denárra (30.000 frt) becsülte, a jóslat-magyarázók által fizetett 12.000 denár (4.800 frt) évi béren kivül. Tekintélye rohamosan emelkedék, nagyobb lőn napról-napra, s még a legvilágosabb gazságoknak nyilvános kiderítése sem ártott hirnevének, melyet utoljára életveszélyes volt a legcsekélyebb gyanusitással is érinteni, s P. Mummius Sisenna Rutilianus, consulságot viselt senator, Marcus Aurelius belső embere annyira hálójába került a csalónak, hogy elvette a «Holdistentől» született leányát. E hatalmas rokonság megvédvén őt a legmagasabb helyen, elnémítá minden ellenségét, elnémithatott minden kételyt, mert a hitetlenek ellen azonnal készen volt a vád, hogy istentelenek, vagy keresztények, — ez pedig Marcus idejében elég volt arra, hogy vérpadra juttasson bárkit is.

Utóbb kiterjesztvén működését az egész birodalomra, ügynökei tartományról-tartományra jártak, drága pénzen árulgatva a varázsmondásokat, melyek megvédtek minden baj- és bánattól — de főképen a markoman háborúk idejében pusztító rémítő pestistől. Meghonosult Glycojának tisztelete városunkban is, hol jámbor emberek: M. Ant. Onesas[1] és M. Aurelius Theodotus[2] megintetvén álmukban, fogadalmi oltárokat állítának az új istenségnek.

Nem sokkal magasabb az erkölcsi értéke a Hekate tiszteletnek is, melynek Apulumból nem maradtak ugyan fön föliratos emlékei, de megmenekült az

[1] C. J. L. III. 1021.
[2] C. J. L. III. 1022.

enyészettől az istenségnek jelentékeny nagyságú, s domborképeinél fogva érdekes szobra. Hesiodus szerint Hekate nagy hatalmat gyakorol a földön, föld alatt, tengeren. Ugyanezen hatalmi körrel honosul meg a római mythologiában is, s azonosul Dianával és Proserpinával, tehát az alvilág istenével. És a későbbi, minden féket elvesztett phantasia különösen ez oldalról domborítja ki alakját, összekapcsolva ezernyi babonával, tévhittel.

Szobrunkat valószínüleg görög vagy legalább görögös műveltségü család készíttette, mert egészen az attikai minták szerint faragta ki a művész, de a nélkül, hogy műértéket tudott volna adni munkájának. Relieíjei képírás jellegüek, épúgy mint a mithriacus emlékeknek legnagyobb része, s inkább csak jelzik, mint ábrázolják a cselekményt, melyet meg akarnak örökíteni.

Szobrunk domborművei négy, egymás alá sorolt csoportozatot képeznek, melyeket az istenség emlői közé helyezett Helios koronáz meg. A szemlélővel szemben a naptól jobbra és balra két lebegő ifjú van; az előbbi Hesperos, az utóbbi Phosphoros. A nappal és éjjel, a világosság és sötétség közti ellentét van tehát föltüntetve. Ugyanerre vonatkoznak a vállakon levő alakok is. A baloldali — a szemlélővel szemben — bőség szarut, s gömbre helyezett evezőt tart; a jobboldali, sajnos, fölismerhetetlen.

Az alább következő reliefek világosabbak ugyan, de azért alig értelmezhetők kellő biztossággal. Köppen szerint a gyermekeknek fejlődését ábrázolják úgy, a mint nagyra nő valamely cultus híveként. S ebben van is valami lehetőség. Az első csoporton a gyermeket tartó nő, lehetne az anya, a másodikon a leányka hat-hét évesnek van föltüntetve, a harmadikon tizenkettő-tizenhárom, de oly helyzetben van, hogy bajos magyarázatot koczkáztatni, míg a negyediken mint kifejlődött hajadon már társnőivel tánczol. Az első relief bal részén a kis gyermek egy nőnek — ki kést tart kezében s az előtte levő kutyácskára tekint — ölében ül; a második, tőlük elfordulva álló alak szintén nő; arcza el van födve, bal kezével könnyeit törli, míg jobbját az előtte álló nagy kutya fejére teszi; tovább Hermes szokásos jelvényeivel, majd teknősbéka, ló és kakas. A lovat nem vonatkoztathatjuk ugyan Hermesre, de azért föltételezhetjük, hogy a művész ismét az ellentétes tényezőket akarja föltüntetni, mint fönn a fény és sötétséget, míg itt a születést és halált. Ez esetben az elfátyolozott nő az elhalt édes anyát ábrázolja, a gyermeket tartó alak pedig Eileithya istennő, a gyermekek védője, a római mythologia Juno Lucinája, ki szintén pártfogója az árváknak. A nagy kutya, bár csak egy feje van, ha elfogadjuk e magyarázatot, úgy a Cerberus. A második csoportozat baloldalán oltár, fölötte valami istenszobor, előtte bika; a tulsó oldalon domb, rajta fa, ez alatt kutya; lejebb szarvas; e repraesentatiók közt két, heves mozgásban levő nő; a középhelyet a gyermek foglalja el két asszony között, a kik, úgy látszik, valami szent cselekményre készülnek, a Holdistennőnek a szabadban bemutatandó áldozatra, melyhez az egyik nő kezében tartja az állatot, a másik a csészét. Az oltár mellett levő alak Selenet, a szarvas mellett álló pedig Artemist ábrázolja. A harmadik képcsoport még világosabb. Balról a hármas alakú Hekate, fáklya, tőr és ostorral; a feléje közeledő asszony gyümölcsöt visz kosarában, mellette

a nagyocskára fejlett gyermek kalászkévét emel föl a földről; a harmadik nőalak két égő fáklyát tart magasra. A negyedik alak halomra lép, s jobbjában áldozati kés, baljában pedig háromnegyed körbe hajlott tárgy (sáv?). Áldozatra készül tehát, valószínüleg a sírüreget symbolizáló gödröcskében akar véres áldozatot mutatni be, de nem a közelében levő kutyát szándékozik megölni, miként az első csoportozat bal szélén levő nő sem, — az állatok elhelyezése is kizárja e föltevést — bár Hekatenak gyakran áldoztak ebeket. A kutyák ez esetben az istenség közellétét jelzik csak. Az utolsó csoportozatban három ifjú leány összefogózva tánczol, s negyedikül Venus csatlakozik hozzájok, miként Horatius énekli egyik odájában;[1] jobbról Artemis, a mint kilőtte nyilát.

E csoportozatok tehát mind a Holdistenségre vonatkoznak, s azt különféle phasisaiban tüntetik föl, ellentétben a nappal, Heliosszal, ki magasabb spherákban mozog, míg Hekate inkább földi, sőt alvilági; ezért vannak a reá vonatkozó csoportozatok is a napra vonatkozók alá helyezve.[2] Ezért tisztelik — alvilági jellegének megfelelően — földalatti üregekben, s még a fölvilágosodott Diocletianus is építtet cryptat Alexandriában az istenségnek.

De hogy ily cultusok átalánosak lehettek, az a pogányság erejének gyöngülését illustrálja; csillaga hanyatlóban volt már, hogy az örök fényt terjesztő nap fölkelhessen. Ez a kereszténység volt, mely új irányt, új tanokat, új szellemet hirdetett, és rohamosan terjedt, annyira rohamosan, hogy már az első húsvéti ünnepen — miként az Apostolok cselekedeteiben olvassuk[3] — rómaiak is valának jelen, kik hazamenvén mindenfelé elbeszélték a látottakat, hallottakat, s Kr. u. 38-ban már azt írja Sz. Pál a fővárosi híveknek, hogy «a ti hiteteket az egész világon hirdetik.»[4] S ismerve az akkori körülményeket, az apostolt alig lehet túlzással vádolnunk. Hiszen már az első évtizedekben vannak követői az új hitnek, még a császári palotában is, sőt a dynastia tagjai között. A Flaviusok családjából a G. de Rossi által összállított leszármazási tábla szerint hatan voltak keresztények;[5] egy a császári palotában lakó hatalmas urnak külön üdvözletet küld Pál apostol; levelének tizenhatodik részében pedig a keresztényeknek egész seregét köszönti névszerint vagy együttesen. Tacitus szerint Pomponia Graecina az új vallás híve volt, hozzá hajlik Commodus Marciája, Apollonius a senator, ki vértanu halált szenvedett stb. Kezdetben nem törődtek a kereszténységgel, zsidó sectának nézték: «Ha valami törvénytelenségről vagy gonosz cselekedetről lenne szó zsidó férfiak, bizonyára meghallgatnálak titeket, de mivel valami igéről és nevekről, és a ti törvényetekről van

[1] Horatius: ad 1, 4, 5:

Jam Cytherea choros ducit Venus imminente luna
Junctaeque Nymphis Gratiae decentes
Alterno terram quatiunt pede.

[2] Petersen: Der Reliefschmuck der Hekate von Hermannstadt. Arch. epigr. Mittheil aus Oest. Ungarn. V. k. 193 kv. l.

[3] Ap. csel. 2, 11.

[4] Rom. 1, 8.

[5] Bulletino 1865, 21 l.

a kérdés, ti lássátok, én ezekben bíró lenni nem akarok» — mondá Gallio, Achaia helytartója, — midőn Korinthusban a zsidók Sz. Pált mint eretneket ítélő széke elé vivék. És ez sokáig így volt, s a szabad vallásgyakorlatot és nyugalmat élvezhetik kétségtelenül mindvégig, ha a legtisztább monotheismussal megférhetett volna az állam vallásának bár csak külső elismerése.

«A kezdetleges kereszténységnek nyugotra irányult minden nagy missiója, vagyis azoknak szintere, kerete a római birodalom volt. Az első században az Arsakidáknak adózó Euphrates és Tigris közt fekvő területeket kivéve — írja Renan az Apostolokban — a parthok birodalmában nem volt keresztény térítő. Keletről a Tigris határolja a kereszténységet, melyet csak a Sassanidák idejében lép át. Két tényező: a földközi tenger s a római birodalom teszik lehetővé a nagy eseményt.»

A földközi tenger közvetíti már ezer év óta a civilisatio mozgalmait s az eszmék érintkezését. A rómaiak elpusztítván a kalózokat, az élénk parthajózás rendkívül megkönnyíté a közlekedést. A birodalom országútjainak biztossága, a szabad közlekedés, a földközi tenger vidékein lakó zsidók, a görög nyelvnek a keleti részekben való általános használata, s végre előbb a görögök, majd a rómaiak által létrehozott egyforma civilisatio eszközlék, hogy a birodalom földrajzi viszonyai világosan megszabták az útat, melyen a térítőknek haladniok kellett, kijelölve az országokat, melyeknek rendeltetésük volt kereszténnyeknek lenniök. Az «Orbis Romana» «Orbis Christiana» lőn s a kereszténység rakta le az új monarchia alapjait. A római császárság provinciái provinciái lőnek az új hitnek is. Ha elgondoljuk, hogy az imperium nélkül az apostoloknak az egykori Kis-Ázsiával, a száz apró köztársaságra oszlott Itáliával, Gallia és Hispaniával, Afrikával, Egyptommal kell szembeszállaniok, nem tartjuk érthetetlennek sikereiket, vagy legalább is nem csodálkozunk, miképen szánhatták el magukat a világ megtérítésére. A birodalom tudatára is ébred ennek a IV-ik században s kereszténnyé lesz, látván, hogy a kereszténység az a vallás, melyet tudtán kívül nevelt nagyra, mely az imperiumnak legtávolabbi határait is elérte már, mely vele azonosulva egyedül képes felvillanyozni a beteg óriást. Viszonzásul az egyház is római lőn. «Ha valaki akkor Pálnak azt mondja, hogy Claudius császár az ő legkiválóbb munkatársa, s viszont Claudiusnak, hogy az Antiochiából érkezett zsidó rakja le a császárság új alapjait, mennyire elbámul vala mind a kettő.» Pedig csak az igazságot hallották volna.

A földrajzi okokon kívül rendkívül elősegíté az uj tanok terjedését a pogány civilisátió, illetőleg világnézlet átalakulása, s a kereszténység a pogány társadalmat mozgató hiedelmek, nézetek s meggyőződések között számosat talált, melyek megközelíték legfőbb principiumát; ha ugyan nem valának azokkal egyértelmüek. Ilyenekül tekinthetjük Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius tiszta moralisát, axiomáikat, a lelkiismeret s életmód tisztaságának föltétlen szükségéről; a gondolatot, hogy közös eredetüek lévén mindnyájan, mindnyájunknak testvéreknek kell lennünk, az általános meggyőződést, mikép az irgalmasság a legnagyobb erény; a földi javaknak és élvezeteknek megvetését, melyet az erkölcsi tökély legmagasabb fokának tekintének; az egyszerű szerény, sőt szegény

élet után való vágyakozást; a stoicusoknak, számtalan öngyilkosságot követő halál megvetését, melyet a kereszténység kivetkőztet ridegségéből, és valóságos halálvágygyá változtatván, vértanúi végtelen örömmel halnak meg; ilyen az istenség és emberiség közt közvetítő szellemekben való hit; az átalános meggyőződés, hogy a különféle mysterumokba beavatottak lelkileg ujjászületnek. S hogy e meggyőződés már régen élt a birodalomban, és Virgilius — miként említém — oly bensőséggel ír róla, s egy eljövendő Megváltóról annyi bensőséggel beszél, s oly őszintén hisz benne, mintha a próféták: Dániel és Jesaias látomásai lebegtek volna szemei előtt. Ily nézeteket megközelíthetett, sőt amalgamisalhatott a kereszténység. «A ti vallástok, mondja Justinus a régi istenek híveinek, nem egyéb, mint hiányos kereszténység.» Kelemen szerint Krisztus tanai csak betetőzik az emberi szellem eddigi munkáját, s a büszke Tertullianus, ki oly merészen szakít minden philosophiával, a bölcsészetet mégis így difiniálja: «testimonium animae naturaliter christianae.» S végül, — «ha a platonicusok meg akarnák vagy meg tudnák változtatni néhány szavukat, gondolatjukat, úgy keresztények lehetnének» — írja Augustinus.

De leginkább a monotheismusban való hit átalánossá válta segíté elő terjedését. És milliók lévén az egy istenben hivők száma, az óriás többséget úgyszólvan egyetlen név, az isten neve választá el a keresztényektől. S ők ezt az istent maguknak vindicálván, méltán irhatá Justinus a következőket: «Nincsen egyetlen görög, de barbár nép sem, vagy bármily nevezetü és szokásokkal élő nemzet, legyen bár még oly idegen a földmüveléstől, müvészettől, lakjék bár sátorok alatt, vagy vándoroljon födött szekereken, melynél a megfeszített Krisztus nevében ne könyörögnének a mindenség Atyjához és Teremtőjéhez.» [1] A kereszténység átalános volt már a második század utolsó tizedeiben is, úgy, hogy Gibbon alig számít helyesen, midőn az uj vallás hiveinek számát a birodalom népességének csak öt százalékára teszi.

Pedig volt tömérdek akadálya is a tanok gyors terjedésének. Igy mindenek fölött a nevelés. A római birodalom gyermeke már a legelső fogalmakkal, az anyatejjel szívta be a polytheismust, s az istenek összeszövődvén gyermekkorának, ifjúságának benyomásaival, egész életére befolyást gyakoroltak. Azok körül fordult meg a gyermekek, ifjak neveltetése, hozzájuk fűződnek előítéleteik, babonáik, velük vannak tele az iskolában, a nyugalom óráiban forgatott könyvek. Az élet szükségeiben, nyomorában az istenekhez fordul mindenki, vagy oraculumaikhoz, nekik váltják be fogadalmaikat stb.

A mythologiai képek oly elevenséggel bírnak, hogy még most is, két ezred év után, midőn már nem hiszünk bennük, varázs erővel hatnak képzelmünkre. Mennyivel nagyobb lehetett hatásuk akkor, midőn a szépnek eme kimeríthetetlen forrásából merített minden müvészet. S a kereszténynek, ki a zene, költészet, ékesszólás isteneiben csak daemonokot látott, meg kellett válnia mindezektől. Nem vehetett részt az ünnepek örömeiben, nem tehetett ajtajára borostyánágakat, lámpákat, nem koszorúzhatta meg fejét, midőn mindenki virágot

[1] Dial. cum. Tryph.

viselt homlokán, ellenkezőleg, kerülnie kellett ezeket, mint a pogányságra emlékeztetőket. Ha lakodalom alkalmával Thalassiust és Hyment dicsőíték, ha temetéskor engesztelő szertartásokat végeztek, ha lakomán a vendégszerető isteneknek áldoztak, ha a családi tűzhelynél a penateseket tisztelik, a kereszténynek nem szabad jelen lennie, mert kisértetbe eshetnék. Ő nem közlekedhetvén pogányokkal, meg kell válnia legkedvesebb mulatságaitól, kénytelen önmegtagadóan, teljes elszigeteltségben élni. És vajjon kik tudtak ily erős lelkűek lenni? Kezdetben nagyon kevesen!

Ünnepélyek alkalmával a nyilvános isteni tiszteletben óriási pompát fejtett ki a pogányság, míg a keresztény szegény volt és egyszerű. Amaz a nemzet őskorához fűződve istenité a világirodalom alapítóit, törvényhozóit s a személyesített természeti erőket, míg emez letaszítá őket oltáraikról, hogy egy «ács» fiának emelhessen újakat. A nép a polytheismusban és ünnepélyein saját dicsőségének és nemzeti nagyságának tiszteletét látván, mily érzelmekkel nézheté azokat, kik meg akarák fosztani őt ettől, nemzeti létének egyik legfőbb föltételétől.

És kik voltak kezdetben e merész vállalkozók? Legtöbbször szegény zsidók, megvetett kis-ázsiaiak, afrikaiak, s csak igen ritkán számottevő elemek. Mesterük épen olyan volt, mint ők, kinek legelső tanítványai földhöz ragadt halászok, vagy mesteremberek, kik a szegény rabszolgákat, tapasztalatlan ifjakat, törődött öregeket, vagy a misera plebset maguk köré gyűjtvén, beszéltek a földre szállott, kínhalált szenvedett s föltámadt istenről, kik megtilták a hit fölött való vitát, mert maguk sem tudtak számot adni hitüknek alapjáról, a kik még akkor sem tudtak egyebet mondani, midőn halálra kárhoztaták őket, csak annyit, hogy «én hiszek.»

Nem csoda tehát, ha annyi gúnynak voltak kitéve, ha az új vallást a legmagasabb osztályoktól lefelé, majdnem mindenki insania, amentia, dementia, stultitia stb. címekkel illette, ha azt hivék róluk, hogy bárányt, keresztet, szamárfőt imádnak: «Audio eos — mondja Minucius Felix — turpissimae pecudis caput asini consecratum, inepta nescio qua persuasione venerari.»

De míg csak ily vádak hangzának a kereszténység ellen, s míg a tudományokban jártas hívei philosophálnak, s bölcsészköpenybe burkolózva szelid vagy kemény szóval róják, intik a tömeget, nem valának veszélyesek, mert nem érinték az óriás állam lételének alapjait, az államvallás külsőségeit, dogmáit, de a mint túl menve ezen, nem hajolnak meg a császár istensége előtt, s nem áldoznak Jupiternek és a birodalom isteneit nem létezőknek vagy daemonoknak tekintik, össze kellett ütközniök a statussal, mely nem tűrve ellenmondást, intézményeit, törvényeit kötelezőknek tekinté mindenkire. S ez az oka, hogy véres jeleneteket látunk Nero alatt, hogy a humanus Traianus és Marcus Aurelius megengedik üldöztetésüket, hogy Deciusnak, a birodalom megmentőjének beleegyeztével vérfürdőket rendez a helytartók hivatalos buzgósága az egész imperiumban; Valerianus hasonlóképen, míg fia Gallienus türelmet parancsol, melyet teljes biztonságban élveznek a különben oly emberies gondolkozású Diocletianusig. De ez már utolsó föllobbanása a pogányságnak, mert néhány évvel később, 312-ben Constantinus államvallásá decretálja a kereszténységet.

Az a körülmény, hogy a birodalom legkiválóbb uralkodói, közöttük az egy istent hivő, s átalános egyenlőséget hirdető Marcus Aurelius üldözik az új vallást, eléggé mutatja annak rendkivüli jelentőségét, s hogy mily nagynak képzelik vagy hitték az imperiumot fenyegető veszélyt azóta, hogy a kereszténység kibontakozva kelet gyámsága alól, latinná s így átalánossá lesz. Csak is ez adhatá meg neki a rendkivüli propagandisticus erőt, mely egyformán hódít minden vidéken Brittanniában, a Fekete és Kaspi tenger partjain, hogy behat a kunyhókba, mint palotákba, be a Capitoliumba s megingatja Jupiter trónját.

A harmadik század elején nincsen a birodalomnak egyetlen néprétege sem, melyben ezrével ne lennének hivei. Eljut Dáciába is, s ha nem vagyunk is azon szerencsés helyzetben, hogy föliratok alapján tudnók kimutatni nyomaikat, — egy és más jelenségből mégis következtethetjük, hogy a mi tartományunk s így városunk sem képezett kivételt. Dácia lakossága legnagyobb részben keletiekből telvén ki, már az első beköltözők között is lehettek hivei az új vallásnak, még inkább az újonnan beérkezők soraiban, kik a gazdag tartományt tömegesen keresik föl üzleti összeköttetések stb. ügyében, s ha ezek behozzák Glyconak egy localis istenségnek tiszteletét, azonnal, melegében, menynyivel inkább meg kellett honosulnia az új hitnek, melynek már a harmadik század legelején annyi híve van a földközi tengernek egész mellékén, melynek Afrikában már irodalma is támad. Tartományunkat pedig ezer meg ezer szál fűzte ugyancsak a földközi tengernek medenczéjéhez: föld és néprajzi helyzete fő útjainak iránya, kereskedelmi és társadalmi összeköttetései, — melyeket igazolnunk lehet epigraphiailag is. Avagy föltételezhetjük-e, hogy Dácia más körülmények közt élt, mint a birodalom többi tartománya, s határai nem voltak-e mindenki előtt tárva, nyitva? Hiszen ha ez megtörtént volna, úgy Dáciaban nem találnók meg ama vallási chaost, mely a legapróbb részletig azonos azzal melyet Dalmatiában, a két Moésiaban, Kis-Ázsiában és Syriaban tapasztalunk, midőn constatálhatjuk hegyeink között az említett tartományoknak összes divatos istenségét, s midőn tudjuk, hogy a pogány cultuszok nálunk is mind a monotheismus felé hajlanak, főképen Isisé és Mithráé, — kiknek, különösen ez utóbbinak tömérdek híve volt Apulumban, mint az egész provinciában. A Napisten cultusa pedig alapjaiban mit sem különbözvén az afrikaitól, ugyanazon eszmevilágban mozog, ugyanazon jelentőségű szertartásokkal ünnepeltetik, mint a fekete világrész éjszaki partjain, hol Tertullian élt, működött, hol csalódásig hasonlónak találva a külsőségeket a keresztények szertartásaival, óva inté övéit a megtévelyedéstől, a mely mindennapi lehetett, Afrikában talán még inkább, mint nálunk, hol csak egy esetben mutathatunk reá a kereszténység hatására, midőn az új vallásnak buzgó hívei Sarmizegetusában egy kis fogadalmi táblácskára hétszer karczolják reá a Megváltó nevének monogrammját, a főreliefre pedig az eucharistia symbolumát[1] a kik ezt tevék vajon a különbségek vagy a kereszténység és a pogány cultus közti látszólagos identitásnak akartak-e kifejezést adni? Én azt hiszem ez utóbbinak, mert csak is így

[1] Király P.: Sarmizegetusai Mithraeum 94. kol.; VIII. f. és XVIII. f. 2.

mérkőzhetének azok többé-kevésbbé sikeresen a kereszténységgel. De míg e hasonlóságok egyfelől híveket szerezhetének, másfelől az intelligens elemeket önkéntelenül is az eredeti forrásra utalák — a kereszténységre, a mely kezdeteiben is ment volt ama sallangoktól, babonáktól és sokszor fanatismustól is, melyek lehetetlenné tevék a léleknek magasabb, tisztább szempontokra emelkedését. Maguk a pogány cultuszok voltak tehát legjobb előiskolái az új hitnek, mely nem tett különbséget úr és szegény között, mely egyforma szeretettel ölelte keblére a legjobb és legnemesebb szivet, mint a bűntudattal terhes lelkiismeretet. De hogy mily arányokban voltak nálunk képviselve a szeretet vallásának hívei, s mily társadalmi rétegekben éltek, — azt csak a későbbi kutatások fogják — talán — kideríteni.

XXIV. A TEMETŐK.

A halottaknak megadni a végtisztességet, a vallásossággal, sőt polgári becsületességgel összefüggő kötelessége lévén a birodalom minden alattvalójának, a temetések nagy gonddal, lehető fény és pompával történnek a legegyszerűbb vidéki városok és falvakban is, s még a legelrejtettebb zúgokban is szem előtt tartják a latin provinciák lakosai a vallás és szertartástan követelményeit, akár elégessék, akár eltemessék a halottat. Előbbi szokás Dáciában igen szórványosan divatozott, inkább kedvelék az elhantolást, különösen Apulumban és Sarmizegetusában, hol az emlékek kivétel nélkül mind oly alakúak, hogy azok csak sírhalom, vagy sírbolt elé helyezhetők.

A szertartások, hol valódi szeretet vevé körül a halottat, a jobblétre szenderült ajkainak megcsókolásával kezdődnek, hogy fölfogják elköltözött kedvesüknek utolsó lehelletét (extremum spiritum ore excipere), majd lezárják szemeit és száját, hogy arcza nyugodt kifejezést váltson, mire az összegyűlt családtagok jóbarátok, hangosan kiáltják a megboldogult nevét, hogy újra ébredjen. Ha nem veti föl szemeit, elkezdik a halotti éneket, melynek elhangzása után búcsút vesznek az elhunyttól örökre.

A kiteritést már idegenek végzik, a hátramaradtak anyagi viszonyaihoz képest szegényesen vagy fényesen. Kiknek nem telt többre, azoknak halottját a hullahordók (vespillones), éjszaka, dobogón (sandapila) vivék ki a közös temetőbe, míg a gazdagok közszemlére tévén a katafalkot, gyászruhába öltözve fogadják a látogatókat, résztvevőket, s ünnepélyes menettel kísérik kedvesüket az örök nyugalom helyére, a család tulajdonát képező külön sírba, vagy sírboltba.

Ily külön sírba, hatalmas, hat láb hosszú, s födelével együtt négy láb magas kőkoporsóba helyezé egyszerre elhalt gyermekeit: a kilencz éves L. Januarius Romulust, s a tizenhárom éves Januaria Pupát, egymás mellé édes anyjuk, Januaria Titia.[1]

[1] C. J. L. III. 1239. Magyar nyelvmívelő társaság munkáinak első darabja. — 1796. K.-Fejér-Vár leírása. 146-ik l.: „Néhai méltóságos Bajtai Püspök úr idejében találtatott vá-

Sírboltról nem lévén tudomásom Apulumból, hadd álljon itt Q. Aurelius Tertius flamen[1] épületszerű nyúghelyének leírása, melyet örökösei Proshodus és Logismus hálából emeltek a sírkővel együtt nagylelkű uruk emlékének. E monumentum Sarmizegetusa, de Dácia enemű maradványai közt a legszebb, leginpozánsabb. A sírfölírat alakja oltárszerű, magassága a tetején állott fenyőtobozzal együtt 2·9 m., szélessége 1 m., vastagsága 0·95 m. Homlokzata, s oldalai fölíratosak — tiszta szép kivitelű betükkel és hibátlan nyelvezettel.[2] A mostani körülmények között szinte elképzelhetetlen, hogy miképen szállítának le a Bisztrának erdős völgyében ilyen kőcolossust, még úgy is, ha a bányában kidolgozták. A rómaiak idejében úgy látszik könnyen sikerült. A roppant monumentum jelenleg gr. Teleki György nalácz-vádi parkjában fekszik fölborultan, maga alá temetve a szánt is, melyen a régiség kedvelő főúr alkalmas téli időben birtokára vitette, hogy megmentse az enyészettől.

A sírbolt az emléknek megfelelő roppant koczkákból rakott építmény, arczczal Trajan útja felé forditva. Sajnos, hogy a telek-tulajdonossal folytatott alkudozásaink nem vezetvén sikerre, nem ásathattuk ki a romokot, melyek már többszöri fölkutatásnak voltak kitéve, sőt ugy látszik, széthordozásukat is megkísérlék, mert egyes kőkoczkákat elhurczoltak meglehetős távolságra, sőt a faluba is bevonszoltak. A quaderek egy része a kaláni hegyből (Ad Aquas) származó rendkívül súlyos és szilárd harmadkori márgás homokkő, melyet a rómaiak előszeretettel használtak építkezéseikhez egész Dáciaban; míg négy darab bukovai márvány (bisztravölgyi), a sírkőével azonos kőnem, melynek szép kékes vagy sárgás-fehér, kemény, s a véső alatt nem pattagzó, építkezési mint szobrászati czélokra alkalmas anyagja ily nagy mértékben a fejtési, földolgozási és szállítási nehézségek miatt igen költséges, de mégis keresett volt.[3]

Az épület köralakú és átmérője 26·3 m. Falait most vastag földréteg borítja. A sírbolt nagysága után itélve a «cepotaphiak» közé tartozik, melyekben egész nemzetség, vagy család találja meg nyughelyét, elragadó szépségű ponton a Trajan-út mellett emelkedő kies halmon, honnan fölséges kilátás nyilik a Retyezát háromszoros hegysoraira, havas csúcsaira, a hátszegi lankás, szőlővel borított oldalakra. Derült és nyúgalmas hely, hol a derék főpap talán századokon át háborítatlanúl élvezte az elköltözötteknek csöndes álmát. A szemlélőre e romhalmaz még most is élénken hat, mennyivel impozánsabb lehetett az akkor, midőn a halomról komor, az örökkévalóságra szánt, csak egyszerű párkánydíszszel biró falai, hatalmas kúpja az egész vidéket dominálták, s előtte kelet felé fordulva a roppant emlék megfelelő magasságú piedestálon.

rosunk, és a' Maros-Portus között egy hat lábnyi hosszúságú vastag kő Koporsó. A' Koporsó üres volt, talám a' régiség a' benne feküdt testet éppen semmivé tette volt. Ezen kő Koporsonak külső látható egyik óldalának végső két részein egy-egy Páva, egy borzas hajú emberfő és egy Czethal vagynak kimetzve; ezek között a Koporsonak ugyan azon lapján....." a sirírat.

[1] C. J. L. III. 1448., Kr u. 142-ben választák meg.

[2] C. J. L. III. 6269, — de hibásan közli.

[3] A széthurczolt kődarabok méretei 1·85 m. × 0.45 m. 0 25 és 1 m. × 0·60 m. × 0·2 m. között ingadoznak.

A közép- és szegény-sorsúak megelégszenek egyszerü sírkővel, mely az elhunyt isteneinek és szellemeinek van ajánlva (Diis Manibus), s fölirata a boldogult czímeit, gyakran életének főbb adatait tartalmazza, és néha még egy pár szívből eredő bucsuszót, vagy a boldogultnak dicsőítését, olykor jellemzését. És olvasva e sírköveket, arról kell meggyőződnünk, hogy az oly sötét és erkölcsileg oly romlottnak mondott császárság idejében a családi élet legtöbbször mily üde, mily tiszta volt, mily igaz és őszinte meleg szeretettel ragaszkodnak egymáshoz férj és nő, a szülők gyermekeikhez és viszont, a testvérek testvéreikhez, a jó barátok egymáshoz. E föliratok meghazudtolják koruk pessimistáit és erkölcsbíráit. Apulum necropolisának maradványain is megkapó közvetlenséggel emlékeznek a gyászolók övéikről, egyszerüen, röviden, valódi ellentétei a bőbeszédü, s fájdalmukat a legrikítóbb szinekkel fitogtató galloknak.

Aelius Firminus «csöndesen nyugvó nejének» emel sírkövet;[1] ugyan így Justinus Super, hozzátéve, hogy «hic sita est»[2] — itt nyugszik; Fuscinus császári rabszolga elmondja nejéről Sossia Sabináról, hogy huszonhat éves volt, s tizenegyig vala férjnél minden panasz nélkül;[3] Neptunalis az ampelumi aranybányák igazgatója nejét Ulpia M. L. Trophimát a legszentebbnek nevezi;[4] Junia Beronice, férjének a negyvenöt éves korában elhalt Memmius Hel... (ius)-nak szintén mint «csöndesen nyugvónak» állít sírkövet;[5] Cornelia Lucilla férjének T. Varenius Sabinianus, eques Romanus, flamen Laurentinus, flamen col. Sarmizegetusae, s a főváros és Apulum decuriójának földi részeit sarcophagba helyezteti, s fölbontatván Varenia Probinának, férje testvérének sírját, ennek kőkoporsója fölé teszik Vareniusét;[6] az ötven éves Ennius Firmusnak neje és fia tesznek emléket;[7] Secciának, Cupitus leányának férje és fiai.[8]

A korán, három éves és hat hónapos korában elhalt Ulpius Lupust, édes atyja Aelius Crescens, legkedvesebb fiának mondja;[9] az ötödik évében elszenderült kicsinyke Aemilia Plotiát, szülei verses síriratban gyászolják: «öt éves korában temetjük — mondják — gyermekünket, atyja Aelius Hermes volt, anyjáról Plotiának, atyjáról Aemiliának nevezék; élt, s elragadta őt a halál az élet küszöbén»;[10] Januária Titia, nagy fájdalmában csak annyit tud mondani, hogy ő mint anya közös sarcophagba helyezi két gyermekét.[11]

[1] C. J. L. III. 1233: .... coniugi benemerenti posuit.

[2] C. J. L. III. 1221: .... coniugi benemerenti posuit. H(ic) [Sita Est].

[3] C. J. L. III. 1315: .... sine ulla querella.

[4] C. J. L. III. 1313: .... coniugi sanctissimae.

[5] C. J. L. III. 1241: .... c(oniugi) b(ene) m(erenti).

[6] C. J. L. III. 1198: .... Pila extruc | ta sarcofagum, in quo Varenia | Probina q(uondam?) Sabiniani soror condita | erat, etiam eius corpore conloca | to superposuit.

[7] C. J. L. III. 1235: .... bene mer(enti) pos(uerunt). H(ic) s(itus) e(st).

[8] C. J. L. III. 1243: .... fili et con(iux) b(ene) m(erenti) p(osuerunt). H(ic) s(ita) e(st).

[9] C. J. L. III. 1225: .... filio caris(simo)... b(ene) m(erenti) p(osuit).

[10] C. J. L. III. 1228. D(is) M(anibus) | Quinque hic | annorum aetatis | conditur infans. | Aemilius Hermes | hanc generavit: | matris de nomine | dixit Plotia(m), patris | praenomine | Aemilia(m) vixit rapu(it) | quam mors in limine | vitae.

[11] C. J. L. III. 1236.

A gyermekek épen így kimutatják szüleik iránt való kegyeletüket: a hatvan éves korában elhalt Sertoria Feliciának, fia M. Va(lerius) Ternius Primigenius állít sírkövet;[1] Verzovia Saturninanak fia C. Nummus Certus római lovag, Apulum decuriója stb. anyja iránt való szeretetből tesz emléket;[2] a hatvan éves Flaviát leányai Herennia Lucia és Herennia Secundina mint a legjobb anyát siratják;[3] a tizenkilencz éves Tuticia Adrastillát, hátrahagyott leánykája Tuticia Victoria nevében a legjobb anyának mondja valaki;[4] Julius Censorinus atyjának állít sirkövet;[5] a hetvenöt éves Ingenus Gai...t fiai Gaius és Apollodorus mint a legjobb és legkedvesebb atyát gyászolják;[6] a kiskoruan hátramaradt Fabius Pulcher, Fabia Romana és Fabius Aquilegensis helyett, gyámjaik állítanak emléket az elhalt édes atyának.[7]

A testvéri szeretet tanuságaival is találkozunk. A huszonnégy éves Ursulusnak testvérje Lupula tesz síriratot;[8] a huszonegy éves Viria Publiának, Virius;[9] a tizennyolcz éves Isidorának Primus Aurelius Vitalis.[10]

A szabadosok is lerójják egykori uraik iránt a szeretet adóját: a hatvan éves Aurelia Placentinának — csöndesen nyugvó urnőjének T. Aurelius Stephanus állít emléket.[11] Claudia Marcianát mint a legjobb urnőt gyászolják Ulpius Domitianus és Philetus;[12] Cassia Saturnina végrendeletileg hagyja meg, hogy sírkövét Cassia Ponticilla állítsa.[13]

A tizenegy éves korában elhalt Glianusnak dajkája tesz sírkövet, azon óhajtással, hogy legyen neki könnyü a föld.[14]

És az így nyilatkozó kegyelet otthon a családi körben mindennap új és új tápot nyert, mert az elköltözöttek szellemei vallásos tiszteletben részesülnek, védői, segítői voltak a háznak, s a gyászolók első sorban hozzájuk fohászkodnak a bajok és szerencsétlenségek idejében, képeik előtt áldoznak minden nap, s az örömök és szerencse napjaiban épen úgy lerójják előttük a hála és köszönet adóját, mint az istenek oltárain.

S a halottak tiszteletében maga az állam ment előre a legjobb példával, szentnek és sérthetetlennek nyilvánítván a jobblétre szenderültek csöndes birodalmát.

[1] C. J. L. III. 1223: .... benemerenti matri.
[2] C. J. L. III. 1217: .... suadente adfectione matri posuit.
[3] C. J. L. III. 1250: .... matri pientissime posuerunt.
[4] C. J. L. III. 1246: .... matri carissimae.
[5] C. J. L. III. 1238: .... (pat)ri | f(acere) c(uravit).
[6] C. J. L. III. 1237: .... posuerunt patri pientissimo et carissimo.
[7] C. J. L. III. 1214: .... per tutores suos pos(uerunt).
[8] C. J. L. III. 1253: .... fratri benemerenti posuit.
[9] C. J. L. III. 1249.
[10] C. J. L. III. 1222.
[11] C. J. L. III. 1229: .... patronae benemerenti pasuit.
[12] C. J. L. III. 1232: .... patronae optimae.
[13] C. J. L. III. 1230: .... secundum voluntatem testamenti patronae benemeritae...
[14] C J. L. III. 1240: bene merenti posuit (terra tibi) s(it) l(evis).

XXV. A BÁNYÁSZAT.

Az erdélyi Érczhegységet zordon éghajlata, csekély tagoltsága, a földművelésre annyira alkalmatlanná teszik, hogy a hegyi legelők pásztortelepeit, s az erdei munkások gyér csoportjait leszámítva, a lakosság, mondhatjuk már évezredek óta meg se igen kisérti a földművelést, hanem bányászattal keresi kenyerét. E nélkül az elnéptelenedés elkerülhetetlen lett volna, s a századok előtt népes, virágzó bányavárosok, mint a hajdan szabad bányavárosi rangra emelt Offenbánya, a nemesfém-erek elszegényedésével csakhamar silány falvakká hanyatlanak. A népesedési mozgalom egyedüli irányítója a bányászat lévén, Trajáné idejében az Érczhegység még kevesebb vonzerőt gyakorolhatott, mint most, s a világnak minden részéből idehozott telepesek inkább választák a téres és termékeny völgyeket, semmint a zord hegyvidékeket, melyeket veszélyesekké tőnek a hazájukat s mindenüket vesztett dák rablócsapatok is. Utóbbi bajon a Legio XIII. Gemina portyázásai hamar segítének ugyan, s a benszülötteket vagy elűzték vagy békés munkára szoktaták, reáfogva őket ismét a bányászatra. De az igy nyert erő nem lévén elégséges, de megbizható sem, Trajan az ó-kor legkiválóbb bányászaival, a pirustokkal kezdeti meg a munkát, az aranybányászatot — sokkal nagyobb terjedelemben, miként azt most üzik.

Téglás Gábor a rómaiak dácziai aranybányászatának legkiválóbb ismerője, a városunk agerjébe tartozott érczvidékeket következőképen csoportosítja:[1]

I. A kisbányai (boiczai) bányacsoport.

A veczeli castrumtól (Micia) 15 km. éjszakra Kisbányánál (Boicza) találjuk meg a Maroshoz legközelebb álló bányacsoportot. A mai bányahelységtől a Cornyet (Samos) és Sfregyel (Fúrthegy) közé emelkedő hegynyakon helyezkedett

[1] Téglás G.: Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. Székfoglaló értekezés. 1889. 38. kv. l.

el annak idején a bányaközség, mely központjául szolgált az egész vidék műveleteinek, s a közel eső fűzesi és maguria hegyeket délfelé, valamint a tresztiai legrégibb vájatokat (mert egy részüket a Gyulaiak nyitották a XVI-ik században) a trojczai, herczegányi és felső-kájaneli vagy nagy-kajáni hegyeket innen aknázhatták. E bányák alig egy órányi körben helyezkednek el. A Kisbányától Herczegány felé eső medenczében aranymosást űztek, de Nagyágon, hova Ackner s utána Goos és mások római bányászatot helyeztek, a rómaiaknak nincsen semmi biztos nyoma.

Az érczek kikészitése a Sfregyel alján történt, honnan Téglás G. fölösszámú kőmozsarat és őrlőkövet szállíttatott a dévai muzeumba.[1] A legjelentékenyebb bányászat színhelye azonban a Sfregyel tető volt, melynek Coronca (evés, vájat) néven ismert hatalmas üregei eléggé tájékoztatnak az itt kifejtett roppant erőfeszítésről. A mellette keletkezett község 15—20 épületből állhatott. A házak felső építményeit kőből, jól kiégetett téglából, mészkötszerrel állították elő. A födélzethez kitünő cserepeket használtak, de megbélyegezve nincsenek sem ezek, sem tégláik. Eddig csak egy MVR·RI legendájú lámpa került elő. A hetvenes években állítólag fölirást is találtak, csakhogy azt valaki beépítette. Az éjszaki oldalon Boiczának lejtőleg egy nagyobb mélyedésben kereshetjük a fürdő helyét. Egyébiránt a leletek gyér voltának oka abban rejlik, hogy a későbbi bányászat épen ezt a telepet vevé igénybe, szántóföldé alakítván egy részt. Igy a föliratos emlékek és egyéb műkészítményeknek vagy háztartási czikkeknek elkallódása szinte kikerülhetetlen volt. Annyit azonban constatálhatunk, hogy némely épület padlóját mozaik téglácskával rakták ki s a falak pompeii vörösre voltak festve. A jóllét és izlés ennyi tanujelével szemben bátran kimondhatjuk: hogy e műszaki tervszerüséggel készült házakban a rendőri szolgálatot teljesítő csapaton kivül a bányászat hatósági személyzete, esetleg a kincstári bányabérlők s néhány jómodu üzletember lakhattak. A Sfregyelről s ennek szomszédjáról a Maguráról a dévai várhegy és Miciai castrum felé opticai összeköttetést tarthattak fönn.

Érdekesnek találom még fölemlíteni, hogy 1887. nyarán a Sfregyel lábánál, munka közben egy edényben több száz ezüst pénzt találtak, melyek Trajántól Septimius Severusig terjedtek, s azt látszanak bizonyítani, hogy e kincset a végső támadások idején rejthették el, mint a markoman háborúban történt Vöröspatakon (Alburnus Maior) a viasz táblákkal, s mint azt a rómaiak által szintén bányászott bogsányi vasbányáktól keletre a Piatra-Alba nevü ezüst kincsről Ormós Zsigmond bebizonyítá.

II. A körösbánya-rudai csoport.

Az Érczhegység főgerinczéből Herczegány fölött csap nyugotnak az a mellékág, melyhez Ruda-Kristyor és Kőrösbánya, valamint Czebe-Karács bányasága tartozik. E csoport már a Fejér-Kőrös vidékén terül, s góczpontját a mai Kőrösbányán kell keresnünk.

[1] Téglás G.: A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán. Arch. Értesítő. 1885.

Kőrösbánya régi bányászatáról Wenczel Gusztáv könyvében több rendbeli említést olvashatunk.[1] A város és környéke Hunyadi János tulajdona volt, s Mátyás 1464-ben Báthori István és Lászlónak adományozza Kisbányával vagyis a mai Boiczával és Wylágosvár tartozékaival együtt.

A rómaiak Körösbányáról a Czebe felé hullámzó diluvialis emelkedés aranytartalmú kavicsán kivül a czebei Magura hegyen is bányászkodtak, s ott több üregesítés hirdeti egykori tevékenységük nagyságát. A római telep Kőrösbánya emelkedettebb házsorainak helyén terülhetett el, hol régi épitkezési maradványokat, vízvezető csatornákat, római érmeket, cserepeket stb. találnak. Innen, a római temetőből származnak, a siremlékül használt egyenruhás bányászszobrok, melyek oly méltó föltünést keltenek az egész tudományos világban.[2] E temető az aranymosások közelében Ptyinkur (gödrös) lönsikján, a Fontina Borki nevü helyen terült el. Innen alig $^1/_4$ órányira délfelé a Feregyó nevü homokhegy lábánál fölbuzogó gazdag forrásoknál sejthető a vízvezeték kiindulási pontja, mert a viztartó medencze körvonalát még ma is fölismerhetjük. A Feregyo név is erre vonatkozik. S e vizvezetékre föltétlen szükség volt, mert az aranymosások területén jó ivóvizet máshol nem igen találhattak. A kárpáti homokkő fölhasználhatósága nem kerülte el figyelmüket, mert a dévai muzeum három bányászszobrának anyaga is innen származik.

Kőrösbánya területéhez kell számítanunk az alig két órára fekvő[3] rudai bányászatot. Ruda falu a Brádon fölül a lunkoji vizbe szakadó kis patak szük völgyében szórodott szét. A bányák jóval fönnebb a Borza és Mrecshegy köré csoportosulnak, mely utóbbi a kristyori, rudai, sőt valisorai völgyek csomópontjában fekszik. A jelenlegi tárnák mind római vájatókra vezetnek, s az Anna bemenetet még most is lejáróul használják. A bányában több helyen találtak vizvezetékeket, ácsolatokat. A Mrecshegy lábainál római érmekre is akadtak néha, s ugyanitt kerültek elő az aranyelaprózó és kikészítő eszközök.

III. A fericsel-magurai és magyar-hegyi bányák.

A Fejér-Kőrös felső völgye éjszak-déli irányt tartva Kristyorig, a keletre haladó algyógyi völgy forrásaitól csupán az Érczhegység keskeny gerincze által van elválasztva. E hegylancz horpadásain közlekedési útakat tartának fönn a hegyvidékiek már ősidők óta, s a jelenlegi, a gyalogok, mint lovasok által használt ösvények ezredes multtal dicsekedhetnek kétségtelenül. A rómaiak s elődjeik a hegygerincznek két tekintélyes csúcsát; a Vurvu Fericselit (1164 m.) és Magyarhegyet (Dealu Ungurilor — 1048 m.) választák aranybányászatuk alapjául.

Az említett két hegy a Fehérkőrös felől Sztanizsa falutól, a Gyógyvölgyről pedig Tekerő, illetőleg Nagy-Almásról közelíthető meg legjobban a szerint,

[1] Wenczel G.: Magyarország bányászatának kritikai története. Oklevelek. 432. l. 2. — a, b, c.

[2] Téglás G.: Bányászszobrok a dácziai aranyvidékről. — Arch. ért. 1885. 16—20. k., Anthroppologische Mittheilungen 1885., Oesterreichische Zeitschrift für Bergbau und Hütten Wesen 1886. — Fr. Studnicka: Archaeolog. epigr. Mittheil. aus Oest. Ungarn. VIII. k.

[3] Téglás Gábor: A rómaiak bányászata Boiczán és Rudán. Arch. Ért. 1885

a mint Al-Gyógyról vagy Zalatnáról történt kiindulásunk. A távolság ugyan Körösbányára nem sokkal több a zalatnainál: mindazonáltal e meglehetősen magasan fekvő bányászat annyira Zalatna sphaerájába tartozik, hogy napjainkban is részint odavaló, részint abrudbányai lakosok tartanak hozzá igényt. A Magura hegy Pojana faluról érhető el legkönnyebben. A hegyek tetején mély bevágások és üregesítések fogadnak. A lejtők felé az érczek iszapolásához megkivántató vizet mesterséges csatornákkal fogták föl. Ugy Tekerő, mint Sztanizsa felé messze lefelé követhetjük a külvájatokat, s a jelenlegi bányászat e tárnákat fölhasználja még most is. E bányákban több izben akadtak már római lámpákra, a nélkül azonban, hogy valaki megmentette volna azokat.

A hegyoldalon többfelé találunk szétszórt épületek maradványaira. Mindjárt Tekerő felé a Vurvu Fericeli tó medenczéje közelében födélcserepeket, téglákat gyűjthetünk. Túl, Sztanizsának ereszkedve a Magyar hegyen is találtak már római tégladarabokat.

IV. Nagy-almási bányászat.

A Magyarhegyről Nagy-Almásra szállólag a Dosu-Negru külvájatánál, a Peren Jeruzse oldalon a nagy-almási patak fölött a Mária cel vet (Régi-Mária) bánya előtt constatálhatók teljes biztossággal a római művek. Az üzemet egy kissebb telepről intézték, mely elhelyezkedésével teljesen Zalatna felé gravitál. A kissebb külvájatok száma oly nagy, hogy alig állapítható meg. A legkiválóbbak a Szent-Anna bánya (Jeruga lui sfintu Anna) a Su rugye Babi oldalon, — és a Coranza. Benn Nagy-Almáson (Valea Turnuluj) a Toronypatak mellett a Brázahegy egyik előfoka a Bozsericza őrizte meg híven a régi tűzetetéseket és vésővájatokat. Az itt felsorolt bányacsoport a Vurvu Fericelitől kezdve a Gyógynál (Germizara) a Marosba szakadó vizek hegykoszorújához tartozik, s igy őrségét a Germizaraban állomásozott csapatok s a Legio XIII Gemina egyes osztályai képezték. Nagyobb terjedelmű bányaközség alapitását Zalatna közelsége tette szükségtelené, mint a hol a bányahatóság székelt, míg az egyes bányákhoz, mint korunkban is történik, csak a műszaki munkát vezető és irányító altisztek voltak kötve. A munkásokat ideiglenes jellegű, rögtönzött viskókban helyezték el.

V. A Korabiai bányászat s a két római temető — Zalatna fölött.

A zalatnai bányakerület nem szorítkozott csak a gyógyi völgy fejére, hanem az Ompoly forrásvidékét is magában foglalá, s utóbbinak természetes középpontjául szolgált. Ott, hol az Ompoly apró csermelyei véget érnek s az Érczhegység gerinczén Abrudbányára kanyarog útunk a Dealu Mare (Nagy hágó) közelében találjuk föl Zalatna tulajdonképi kincstárát. A Korabia (Hollókő) nevű magános trachytkúp több mértföldnyi körben kimagasodva mutatja az ősbányászok vésőjétől eredő mély homlokbarázdáját. Ezen hegykúp alá hatol a Péter-Pál nevű magánbányáknak gazdag nemes fémérhálózata s az éjszaki és déli oldalon számos oly apró bányatárna, melyekben a zalatnai s részint a Korabia lábánál éjszakra terülő Bucsum egyszerű bányászai próbálgatják szerencséjüket. A merre csak tekintünk, a fölszínen régi vájatok, üregesítések tátongnak, kézzelfoghatólag illusztrálva az idefordított munkaerő nagyságát.

Az érdekes bányateleptől délre lépcsősen ereszkedő hegynyúlvány épen Zalatnánál (Ampelum) végződik, s azért ősidők óta alkalmas volt a gyalog, mint lovas közlekedésre. A szekérút részletei a magasban, a Sudore (Izzasztó) nevű kaptatótól a botesi hegynyeregig most is észrevehetők.

A bükkfa-regiónfölül eső bányászat érdekét kiválóan növeli a kettős temető. Lukács Béla, a közlekedési miniszterium államtitkára adott 1879-ben[1] e temetőkről legelőször hirt, s Torma Károly[2] az első jelentés után a vöröspataki viasztáblákon megnevezett, de ismeretlen fekvésű bányahelyekből kettőt ide helyez. Később 1881 és 1885 juliusában Téglás Gábor kutatá ki a régi világnak e végtelenül érdekes emlékeit, s terjedelmes monographiáját[3] 1890-ben bocsátá közre a Magy. Tud. Akademia! S ennek daczára némely hirlapiró phantasiája a mult hónapokban szintén fölfödözte a két temetőt, oly adatokat szőve ujdonságaikba, melyek kisértetbe ejtik az embert hinnie, hogy némely lap az eddig elért tudományos eredmények elleplezését s a közönség félrevezetését tartja föladatának, nem pedig az ellenkezőt.

A sírok két, egymástól jókora távolságban fekvő csoportot képeznek a határkeresztről elnevezett botesi hegyháton és a Korabiának Szlevesoja nevű déli lejtőjén. Amott nyolcz, egyenkint hat-tizenkét sírdombot számláló sort különböztethetünk meg, s a sorok különbségét a talajban lévő kőtörmelék, vagy kiálló sziklafejek okozzák. Ily módon hatvan-hetven sírdomb állhatott e helyen; csakhogy a sírdombokat a marhacsapások és ösvények helyenkint a fölismerhetetlenségig ellapították.

A Szlevesoja sírmezeje hegymentére szélesedő sorokat mutat; de itt a sírdombok elhelyezkedését, s a sorok terjedelmét sokkal több akadály zavarta, mint a botesi hegyháton. Szembeötlő mindkét sírmezőnél a nap járásához való alkalmazkodás, s főleg a kelő nap sugaraira való tekintet. Mihelyt a hegylejtés elhajlik a verőfénytől, a sírdombok is véget érnek, s azon munkások, kik a Karábia éjszaki oldalán a mai Vulkojbánya körül voltak alkalmazva, s az oda épített kunyhókban szenvedtek ki, azokat a botesi tetőn helyezék nyugalomra, a Korabia déli oldalának munkásai pedig a bányák alatt temettettek el.

A sajátképi sírgödörnek a test nagyságának megfelelő méretekben készített üregе a köves talajban alig mélyed fél méternyire. A kiszenvedett bányászokat itt égeték el, s az olajjal élesztett tűz ereje még a kemény csontrészeket is elhamvasztá, úgy, hogy a fogak, sőt végtagok csontjai sem igen maradhattak meg. Ez erős tűznek áldozatul esett a behelyezett kegyeleti tárgyaknak legnagyobb része is. Megviselte az égetés a fémeket is: a vékonyabb bronzsodronyok, lemezkék elolvadtak, a megmaradt pénzeket, vasdarabokat erős olvadási crusta vonta be. A Lukács Béla által kiásott bronz és rézérmek e miatt

[1] Lukács B Archaeologiai Ért. 1879. évf. 1. sz. 14—19. l.; 7. sz. 350—355. l.

[2] Archaeologiai Értesítő: 1880. évf. Adalékok Dácia föld- és helyrajzához III. fej. Római bányászhelyek Zalatnánál. 114—117.

[3] Téglás G.: A Karabia római bányászata és kettős sírmezeje. Zalatna (Alsó-Fehérmegye) közelében. — Különnyomat 18. kv. l. — V. ö. Téglás G.: Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. — 44. kv. l.

lőnek olvashatatlanok. Legépebben az olajos korsók, mécsek maradtak fönn: — de például a szövetnemüek, fatárgyak, csontkészítmények mind megsemmisültek. A hulla elhelyezése arczczal keletnek történt, s a korsókat a lábtáján, a lámpákat a fej és kezek körül találták meg. Gyermeksír egy sem került elő, de női igen, sőt a női sírokban még ékszerek nyomai is constatálhatók, és még faragott emlékekkel, föliratokkal is el valának látva.

Elégetés után magas dombot hánytak a sírra. E dombok közepe horpadással jelzi a hulla helyét. A hantok csekély távolságban sorakoznak egymás mellé, s az épebbek magassága az egy métert ma is meghaladja. Kerületük átlag hat méter, — de vannak nagyobbak is. A szegényebbek nem tettek kedveseik mellé, sem kegyeleti tárgyakat, sem emléket nem emeltek, hanem egyszerüen szikladarabokból rakott körrel igyekeztek megóvni övéiknek nyughelyét az idő előtti elrongálástól. A vagyonosabbak még koporsóféléket is használtak, mert hatalmas szegeket találunk sírjaikban, s a könytartó üvegcséken, üveggyöngyökön, üveg- és cseréptárgyakon kivül vaspánttal díszitett szerénykéket, a nőknél fibulákat, egyes irástudóknál pedig vasstylusokat helyeztek be. De a culturtörténelmileg legértékesebb tárgyak — így az esetleges viasztáblák, mind elpusztultak, s a fényüzési czikkek közül csak a Lukács Béla birtokába került, bár szintén szétrepedt s erős egési nyomokat viselő bronztükör maradt fönn.[1] Fényét arzen bevonat adja meg, s kiállítása megfelel a Brundusiumból (Brindisi) gyárilag szétküldött készítményeknek. A tükör Lukács Béla szerint tiz láb mélységben egy obulus, egy FAOR bélyegü lámpa, két vasszeg, egy fibula töredék és két karikafüggő társaságában találtatott. Téglás ásatásainak leleteiből egy római jellegü fibulát, három vasstylust, több doboz-pántot s a bélyeget kell kiemelnünk.

A vulkoji teleptől a Karábiának majdnem utolsó harmadáig kiséri el a kutatót vagy touristát a fenyves meg a növénytakaró, melyen fölül a későbbi omlások daczára is, fölismerhetjük a főerekre mélyített Jeruga nevü óriási vágatot, mely Zalatnáról jövet a teljesen letarolt déli oldalon a kúpnak egész magasságában látható, s a ki Vöröspataknak hirneves Csetatyeját, e bámulatra gerjesztő várszerü kiüregesítést, fölkeresve délre tekint, onnan is megkülönböztetheti egész tisztán, hogyan vágták ketté a szirt homlokát.

A robbantó technikának mai tökéletesített eszközeivel sem volna könnyü föladat a 151 m. magas quarztrachyt kúpnak húsz méter szélességben, helyenkint egész 30 méterig terjedő beárkolása. Mennyi könybe, átokba, s mily bámulatra gerjesztő erőmegfeszítésbe kerülhetett e munkálat akkor, midőn lőpor és dynamit nem állott az emberiségnek rendelkezésére. Valóban nehezen képzelhetnők el az ilyeneknek készítési módját a classicus iróknál elszórtan fönnmaradt leirások nélkül. Fő forrásunk e tekintetben Diodor, ki az egyptomi aranybányák müveléséről irván megörökité Agatharchides nevü görög kereskedőnek érdekes tudósítását.[2]

[1] Téglás G. Korabia 33. l. 15-ik rajz.
[2] Diodor III, 12—24.

Az egyptomi bányák szilárd kőzetét — beszéli tudósítónk — tűz által teszik porhanyóvá, s aztán a sziklák szétzúzásához fognak pörölylyel és vésővel, 20—30 év közti erőteljes ifjú férfiak. A dús érczeket suhanczok válogatják ki és zsákokban vállaikon szállítják a fölszinre, hol 30—40 éves meglett férfiak veszik át, hogy kőmozsarakban vasnyelvekkel apróra zúzzák. E zúzadékot gyermekek, nők vagy elaggott férfiak kézi malmokkal őrlik finom lisztté. Most az aranypor gyakorlott munkások kezére kerül, kik egy-egy rézsút helyezett simára gyalúlt deszkalapon lassankint csörgedeztetett vizsugár segélyével olyképen végzik a kimosást, hogy kezükkel az érczet folyton kavarják és újítják. Az értéktelen földes részeket a viz magával ragadja, az aranytartalom pedig nagyobb fajsúlyánál fogva visszamarad. Végezetül a fölgyűjtött s folyvást dúsabbá változott aranyport finom szivacscsal addig érintgetik, mígnem a könnyű ásványos részek fölszedetvén, csak a tiszta aranyszemcsék, pikkelyek maradnak vissza.

Az olvasztást ólom adalékkal tégelyekben eszközlik. Az első olvasztásra következik a tisztítás, midőn ólmon kivül sót is vegyítenek hozzá s öt napig tartó izzó hőnek teszik ki az egészet. Hatodnap kiveszik a tégelyt az olvasztó kemenczéből, s a munka sikerültét az bizonyítja, ha abban csupán színarany találtatik. Az ólomeleg valamint a só chlórjával társuló ezüstből keletkező chlórezüstöt fölszivja a tégely fala.

Az egyptomi aranybányák császári tulajdont képezvén, rabszolgák és bányamunkára ítéltek által müveltetnek, s Diodor szerint összelánczolva, teljesen meztelenül dolgoztatják a szerencsétleneket.

Az egyptomiak bányászatát eltanúlták a phoeniciek, kik arany, ezüst s utóbb ón után kutatva, rendre benépesíték a Földközi tengernek egész partvidékét. A sidoni gyarmatosok már Kr. e. 1500-ban ráakadnak Siphnos és Thasos érczeire, s Herodotos álmélkodva beszéli el, hogy Samothrakeban fölforgattak egy egész hegyet, mi alatt nyilván óriási külső műveleteket kell értenünk. Az általuk forgalomba hozott arany mindazáltal Arábiából, s a rejtélyes Ophirból került hozzájuk. Az arabok a sinai félszigettől délkeletre bányászkodtak, Ophir alatt pedig kelet Afrika aranymezőit sejtik újabban a kutatók.

A phoenicieknek fő jövedelmi forrását az ezüstbányászat szolgáltatá, s mert e fém nem fordúl elő a folyók homokjában, mint az arany, bányászata fejlettebb technikát föltételez, mivel akna és tárnaműveletekkel járt. Nekik tulajdonítandó Hispania bányászatának fölvirágzása; később a rómaiak is az ő nyomdokaikon haladva aknázzák Asturia, Lusitania ezüst érczeit. Diodor[1] szerint a rómaiak összevásárolt rabszolga csapatokat bocsátnak a felügyelők rendelkezése alá. Ezekkel számos aknát, tárnát nyittatnak meg, arany és ezüst tartalmú érczeket kutatva. Bizonyos mélységig jutva nem csak hosszában terjesztik ki tárnáikat, hanem kereszttárnákat is vésnek, s több stádiumnyira mélyítik a bányát, vagy pedig sokfelé elágazó menetekkel teszik lehetővé a lefejtett érczeknek fölszínre juttatását. Minél mélyebbre haladnak, annál tisztább

[1] Diodor V, 38.

arany és ezüst kerül elő, s a kőzetet mindenhol ércztartalmú hálózat szövi át. Olykor vízerekre bukkannak, melyeket keresztvágatokban bocsátanak le, vagy a mi még ennél is meglepőbb, az úgynevezett egyptomi csavarokkal (Archimedes csavar) emelnek ki.

E bányák még a carthagóiaktól származnak, s a pún háborúk óriási erőfeszítéseire csak is azok képesíték a hatalmas semita várost. S hogy némi képzetünk legyen a bányaművéknél elfoglalt rabszolga hadról, ide iktatom, hogy Új-Carthagónál (most Carthagena) Polybius szerint 300 stádiumnyi területen négyezer rabszolgát foglalkoztattak s naponkint huszonötezer drachma ezüstöt bányásztak. Még kimerítőbben értesít Plinius. Az aranymosás előrebocsátása után így folytatja: «Másképen járnak el az aknaműveletekkel s bevágásokkal. Az aknázott arany neve bánya (akna) arany. Az aknákból az erek után oldalágak, sikátorok (canales) indulnak ki, melyekben faoszlopokkal támasztják meg a földet. A kiásott érczet szétaprózzák, megmossák, kipörkölik és megolvasztják (tunditur, lavatur, mollitur). A salakot összezúzva újra megolvasztják, s e czélra egy, tasconiumnak nevezett fehéres földnemből készítik az olvasztókat (catini), mert más anyag nem állja ki a fújtatást és a tűz hevét.»

Másutt vágatokkal hatolnak a hegyek mélyébe. E földalatti menetekben a lámpáknak elfogyó olajmennyiségéből számítják az időt, s a munkások gyakran hónapokig sem kerülnek napfényre. E vágatokat «arrugia»-nak nevezik. Olykor hirtelen összeroppannak, maguk alá temetve a bányászokat, úgy hogy a göngykagyló és biborcsiga halászat aligha lehet vakmerőbb foglalkozás, mint a bányaművelés. Az összedőlés veszélye miatt közönkint oszlopokkal támasztják meg a bányát.

E két eljárásnál szilárd kőzetben dolgoznak, s a rétegeket tűzzel és eczettel lazítják. De ez a művelet tűrhetetlen gőzt és füstöt idézvén elő a bányaközökben, inkább nagy, gyakran 150 fontos pörölyökkel ütik szét a sziklát, s éjjel-nappal dolgozván kézről-kézre adva juttatják ki az érczeket, miközben a napot az emberlánczolatnak külső tagja láthatja csak. Ha a kemény szikla igen nagynak tetszik, oldalt fordúlva körüldolgozza a bányász, s ezt a munkát könnyebbnek tartják, mint mikor egy «gangadia» nevű kovatartalmú agyagba kell vésniök. Vasékekkel, vésőkkel és kalapácsokkal foly ilyenkor a munka, — mert ellenállhatatlannak csak az arany után való vágyat tartják.

Ha kellően aláaknázták a hegyet, kiütik a gyámoszlopot, s a tetőn levő őr kiáltozással s egyéb jelzéssel inti távozásra a munkásokat, mire rémítő dörejjel következik be a hegyomlás.

Most egy hasonlóképen sok költségbe, munkába kerülő újabb művelet veszi kezdetét, melyet «corruga»-nak neveznek, melyhez a hegytetőkről száz meg száz stádiumnyiról gyűjtik össze a vizet. A víznek inkább esnie mint folynia szükséges, azért indítják oly magasról. Völgyeket s más közöket aquaeductokkal kapcsolnak össze; az útba eső sziklákat átfúrják, vagy a vízvezetékül szolgáló facsatornák oszlopaiul alkalmazzák. Ilyenkor a munkások köteleken csüngenek a meredélyek fölött, hogy távolról madaraknak néznők őket, s a hol nincsen egy lábnyomni ösvény sem, ott vezeti a bányász vízcsöveit.

Nagy hátrányára van az aranymosásnak, ha a víz már eredeti helyéről iszapot hord, s ezért inkább sziklákon és köveken vezetik, mert így nem igen képződik iszapréteg. A hegyek oldalain lerohanó vízsugarakat 200 lépés széles, ugyanoly hosszú és tíz lépés mély víztartókban fogják föl. Ezeket átlag öt zsilippel látják el, s ha a zsiliptartókat kiütik, akkora áradat rohan ki, hogy ereje tova ragadja még a sziklákat is. Most alább a völgyben vagy térségen «agaga» nevű árkokba osztják a szilaj áradatot s abba közönkint a rozmarinhoz hasonló Ulex nevű cserje ágacskáit hintik be, azokkal fogva föl az aranyszemeket. E deszkák közé szorított patakocskák szédítő meredélyek fölött futják meg további pályájukat, mígnem Új-Carthagónál a tengerbe szakadnak.

Néha a vízvezetékek és bányákban találnak tíz fontos aranyrögöket is, melyeket «palaga» vagy «palacurna» névvel különböztetnek meg a «balu»-nak nevezett apró aranyszemektől. Ily módon Asturia, Gallaecia, Lusitania évenként több mint huszezer font aranyat szolgáltat. A termelés súlypontja azonban Asturiára esik, s aligha ontja a földnek valamely más része annyi időn át hasonló bőséggel ásványgazdagságát.

Az ezüstbányákról, körülbelől ugyanezt írván Plinius, elég ha megemlítem a következőket: a Hannibal által Hispaniában nyitott bányák még most sem merültek ki. Az egyik, honnan Hannibál naponta 300 font ezüstöt kapott, «Raebilo» nevet visel, s körülbelül 1500 lépésnyire van kiüregesítve. Tátongó hézagaiba az éjjel-nappal működő emelő gépek annyi vizet szivattyúznak föl, hogy valóságos folyó keletkezik.

A classikus íróknak e nagy közvetlenséggel, de túlságos phantasiával adott leírásai, a Diodortól, Strabotól, Pliniustól vett műszaki adatok szerfölött sok és meglepő analogiát szolgáltatnak a korábiai bányászathoz. Mindenek előtt a Jerugában a hispaniai arrugia párját kell fölismernünk, s ennek óriás dimensiói valószínüvé teszik a tűzzel való etetésnek és aláaknázásnak kettős műveletét. Az atmosphaeraliák által erősen megtámadott kőzetben nem könnyű ugyan végérvényesen eldönteni, meddig terjedt a tűzzel és eczettel való kezelés, mindazonáltal Téglás számos megfigyelés után arra a következtetésre jutott, hogy a tűz segélyét épen az ilyen bevágásoknál vehették legjobban igénybe. A vésett munka, még ha ki van is téve a levegő behatásainak, ritkán mállik ily domború, hajlásos fölülettel, hanem inkább éles fejlésekkel, — jóformán lehámlik, — ellenben a tüz melegségétől mélyen meglazított kőzet nagyon változó, s majd kidomboruló, majd kagylósan hajló fölületet nyer, vagy daraszerüleg szétbomló crustatiót kap. Föltételezhetjük tehát a Jerugában is a tűzműveletet. Az ily módon porhanyóvá tett sziklát hatalmas pörölyökkel zúzták apróra, vagy véső csapásokkal tördelték le. Akármelyik eljárást alkalmazák is, a lefejtés mindig szabálytalanul történt, s ezért nyoma sem látszik. Itt a szabadban egyébiránt a tűznek, valamint az ízzított sziklára öntött eczet gőzének hátrányai nem valának annyira érezhetők. Jobbra, balra a szakadék párkányzatán nyomait találjuk a vízfogó és csatorna rendszernek is, melynek föladata a kőzet lesodrása és elaprózása volt. A bemetszések valószínüleg szakaszokban indultak meg, a közöket pedig alávájásokkal távolíták el. Ép így eszközölheték a továbbmélyí-

tést, mely a főérnek megtalálására volt irányítva, s ha ez sikerült, úgy valóban irigyelnünk kell azokat, kikhez az innen kifejtett kincsek vándoroltak. De annál szánandóbb lehetett a sorsuk azoknak, kik e nagy munkát végezték. Ha az új-carthagói 300 stádiumnyi terület négyezer munkását nem föltételezzük is, bizonyára száz meg száz munkás kéznek kellett e meglepő műveletben részt vennie, és sok emberöltőn át hangoztathatták a sziklák a sűrün lecsapó pörölyütések echoját!

A további müveletekhez szükséges vizet, valószínü, hogy a Plinius által leírt módon nyerték, mert a corrugákhoz egészen hasonló vágatok szeldelik át a Korabia meredekjét. Itt is a tetőről kezdék gyűjteni a vizet — barázdákkal, melyek egy-egy réservoirba torkolván, esőzéskor szolgáltattak annyi vizet, menynyivel torrenst rögtönözhettek a kivájt kőzet eliszapolásához, vagy a fönnebb leirt aranymosáshoz. Az időnkint lebocsátott vizet nem engedik veszendőbe, hanem ismét és ismét fölfogva, hasonló czélokra hasznosíták. A Jeruga mély árkának szegélyzetére gyűjtött víztömeggel úgy látszik a kőzetelhordást is czélozták, és végre a Korabia déli peripheriaján terül el a Plinius-féle szélességi és hosszúsági (200—200 lépés) s mélységi méreteknek megfelelő tó. A tó nyolcz jméter vastag és földből, kőtörmelékből rakott külső falazata nagy ívben övezi a mesterségesen készült medret, s híd (Podu) nevet kapott a néptől. E tó kiterjedt a Korabiának egész szélességére, s a Pereu Jadului (Jád patak) felé lejtő medrének feje az ellenkező oldalon, ott, hol a zalatnai útból egy ága Nyegrilászának szakad ki, tisztán fölismerhető. Alsó vége felé a part folyvást obban kanyarodik, míg, épen a Jád patak fölött oly irányt vesz, mely egyenesen záródásra mutat. Itt a part szilárdabb, szélesebb és a zsilip helye is erre esett, mint a hova az esővíz napjainkban is irányul. A tónak a Jád patak felőli falát az aranykutatóknak vállalkozási viszketege több helyen átszakítá, s ez okból a zsilipek helye sem maradt épségben. Ily módon rájutottuk a bányaművelésnek egy további mozzanatára, vagyis az aranyérczek megtörésére és őrlésére, melyet, miként a leletek bizonyítják, itt épúgy hajtának végre, mint Egyptomban. A művelésre vonatkozólag is a Diodor által elbeszélt eljárás divatozhatott úgy Korábián, mint az egész dácziai aranyvidéken. Teljes joggal föltételezhetjük, hogy javakorbeli (30—40 éves) férfiak aprózták föl kőmozsarakban a bányák előtt a kiszállított érczet, s hogy azt később öblös őrlőkövekben liszt finomságúvá változtaták. A aranyelválasztás teknőkben történt, s ha a Plinius által említett csapdosást használták nálunk is, ugy erre a Korábia vidékén tömegesen tenyésző hanga (Erica) kiválóan alkalmas lehetett. Az iszapolás végső terményét, a marát, aligha olvasztak ki a helyszinén, ezt már Ampelumban végezték a fehér agyagból (tasconium) készült edényekben.

Korábia bányászata állandó községi szervezettel aligha volt fölruházva, különben az elhunytak után meglehetősen népesnek föltételezhető telepen a szilárd építkezéssel találkoznánk. Iparosok, kereskedők leginkább a közelfekvő Ampelum (Zalatna) és Alburnus Maior-ból fordulhattak itt meg. A bányászok testülete collegium aurariorum[1] szintén Zalatnán működött. De ez még nem

[1] C. J. L. III. 941.

zárja ki, hogy e bányatelepnek is ne legyen külön neve, s épen ezért Torma Károly föltevése, hogy a viasztáblák helyneveiből valamelyik ide vonatkozik, teljesen elfogadható.

A sirokból napfényre került tárgyak: a gyéren előforduló bronznemüek (tükör, ruhatü), bélyeges lámpák, gyöngyök, üvegnemüek kétségtelenül oly római gyártmányok, melyek mozgó kereskedők révén jutottak ide. A vastárgyak Ampelum kis iparának tulajdoníthatók, bár a bányák müvelésére használt eszközök folytonos aczélozása, javitása kovácsok közelségét tételezik föl. Föltünő, hogy a leghasználtabb müszerekből, a vésők s kalapácsokból egyetlen egy sem került elő: ezektől a gyásznak keservei között sem váltak meg. A vastermelésnek akkori primitiv módszere, bizonyára nagyon hozzájárult a vasárúk értékének növeléséhez.

A házi-ipar termékeiből a szöveteket, fakészitményeket, a megégetés elhamvasztá fölismerhetlenül; csupán fazekas készitmények maradtak fönn. A korsók tehát helyi termékek, s ezeknek formáiban föltünő a római agyagmüvesség utánzata. Az egészen piros és jól kiégetett korsófélék azonban a lámpákkal, csészékkel s tálczákkal együtt behozott czikkeknek tekinthetők.

A temetőben nyugalomra helyezettek müveltségi fokozatának megitéléséhez nagyon kevés adatunk van. Az előkerült stylusok nyomán bizonyos, hogy volt irástudó is közöttük, és a siremlékek föliratai is azt tanúsitják, hogy a nép a birodalom hivatalos nyelvének használatát, s a sirfölíratok szokásos formuláit elsajátította. Kedélyvilágukat a temetkezési módból itélhetjük meg, mert a halott arczának keletre irányitása a föltámadás, a sirontúli életben való hitről tanuskodik. Erre utalnak az olajas korsók, bányamécsek, s a siroknak csekély ékszerkészlete is. A szokásos amuletek azonban elhamvadtak, de hogy is maradjanak meg az átfurt állatfogak és egyéb apró csonttárgyak, mikor az ember váza is elpusztult. Az elhunytak iránti kegyelet nagyon ki volt fejlődve, s nemcsak a sírokba tett emléktárgyak mutatnak erre, hanem a halmoknak kitetsző földomborítása, s azoknak kővel való körülrakása vagy épen körülfalazása, faragványos, föliratos emlékekkel való ellátása, megannyi bizonyitékul veendő. A siremlékeket Magyar-Igen vidékéről szállíták.

Ampelum és Alburnus Maior környékén a bányászok többsége pirust gyarmatosokból telt ki, kikhez görögök, dolicheiek, commageneiek, phrygek, bithynek stb. járultak. Ilyen pirust munkás gyarmat-működhetett Korábia körül is, s a két temető ezeknek nyughelyét képezé. A munkaközben elhalálozott pirustokon kivül — az aurarii, a leguli aurariorum s az előbbiekkel együttesen megemlített rabszolgák is itt térhettek örök nyugalomra. Utóbbiaknak működését azon föliratból tudjuk, melyet Annia Lucilla császárnénak Ampelumban a «liberti et familia et leguli aurariorum» gyülekezete Kr. u. 161—167. között állított.[1] A rabszolgák adásvevéséről a VI-ik számú viaszos lap ad fölvilágositást. Hogy vajjon keresztények és kényszermunkára — ad metalla — itéltek pihennek-e e sirhalmokban, arra nézve nincsen határozott bizonyitékunk.

[1] C. J. L. III. 1367.

Még csak annyit említek, hogy e telepen műszaki vezetők is voltak alkalmazva, s így ezek közül is temethettek el itt néhányat. A sirmiumi bányákban a Passio szerint négy philosophus teljesíté a vezetést. Ezek császári rabszolgákból teltek ki. Bruzza Luigi atya a Róma kikötőjében Ostiában fölfödözött márvány monolithokon egy szakértőnek — probator — a márványkémlőnek nevét találván meg, föltételezhetjük nálunk is az ily szakértők működését, mert a fémerek meghatározása sokszor — mondhatjuk a legtöbb esetben — nagy képzettséget és tapasztalati ismeretet igényel.[1] Egyptomban e szakértőket τεχνίτης-nek nevezték; a mellettök működő gépmester a machinator; a munkásrajok vezetője a villicus, a mely tiszti fokozat a mi bányafelőreinknek rangjával lehetett azonos. Az utóbb felsorolt tisztikar a helyőrséggel együtt, valószínüleg kiegészítőjét képezé a bányavállalatnak is, de mindezek a munkásokkal együtt oly csekély jövedelmet élvezhettek, hogy abból gazdagabb temetkezésre alig juthatott. Az a pár női tükör talán a technikai vezető s machinator családjának nőtagjait különbözteté meg, míg az egyszerü lámpával, korsóval kitüntetett sírok módosabb pirustokat fogadhattak magukba, a teljesen üresekben pedig csak azok nyugszanak, kiknek övéi, rokonai, vagy kartásai a tisztességes eltemetésnél többet adni nem tudtak.

A sírok koráról csak annyit mondhatunk, hogy azoknak római volta felül áll minden kétségen. A Trajan által nagy előrelátással létesített bányatelepek fejlődése a markoman háborúk kitöréséig fokozatosan haladt. E rettenetes catastropha erősen megviselte ugyan a bányaműveket, de nem semmisíté meg azokat végleg, mint azt 1873-iki körútjának eredményeit összegezve, Hischfeld[2] bizonyára a Mommsen által a Corpus Inscriptionum Latinarum III-ik kötetében Alburnus-Maiorhoz (Vöröspatak) irt előszónak hatása alatt a viasztábláknak csupán Kr. e. 131—167. közt mozgó s igy a II-ik században túl nem terjedő datumaira támaszkodva kifejtette. Ámde hogyan hódolhatnak azután Kr. u. 200-ban Ampelum rendei (Ordo Ampelensium) Septimius Severusnak, kinek érmei itt, Rudán és Kis-Bányán, tehát a Fehér-Kőrös vidékén is föltalálhatók. Avagy képzelhető-e Dáczia fönmaradása a markoman háborúk után még hetvenöt esztendeig aranybányászat és sófejtés nélkül? S a birodalom biztossága szempontjából nem czélravezetőbb lesz vala Septimius Severusnak is inkább az Al-Duna vonalán hagyni a Moesiából Potaissa székhelylyel épen az aranybányászat éjszaki határőrségéül rendelt Legio V. Macedoncát. Ha tisztán, s kizárólag a hadászati érdek szerepel vala Dácia elfoglalásában és meghódításában: akkor az Alföld és éjszaki Kárpátok megszállását is bevonják vala az operatiók keretébe. De Dáciának épen ásványgazdagsága volt az egyik fő indok arra, hogy a strategiai elővigyázat föltünő mellőzésével, tisztán az érczeket és a sót tartalmazó hegyvidékeket hódítják meg Decebal birodalmából, az Al-Dunától föl a Szamos-nyílásig (Mojgrád-Tiho), s még a kitünő hadvezér

[1] Luigi Bruzza: Inscriptioni. Ann. dell. Inst. 1870. 128. kv. l.

[2] O. Hirschfeld: Epigraphische Nachlese zur Corpus Inscriptionum Latinarum III. Abhandungen der Wiener Akad. 76-ik kötet.

Traján sem törődve Dáciának excentricus, a birodalom testével organicusan össze nem forraszthtató geographiai helyzetével, az ellenséges elemeknek úgyszólva kereszttüzébe állítva csapatait. S e végzetes tévedést a későbbi idők javításai, a másfél századig folytatott védelmi harczok változó sikerei sem tehették többe jóvá. Hasztalan próbálja Septimius Severus az V-ik legio phalanxának a Szamos völgybe ékelésével az Érczhegységet napról-napra jobban tenyegető veszélyt elhárítani: a népvándorlás nagy viharának első fuvalmára a nagy gonddal és áldozattal létesített római civilisatio Dáciában is megsemmisül, s 253. vagy 254-ben ismeretlen vándortömeg (a góthok?) árasztják el Dácia hegyeit, s ezeknek aranyát hatalmukba kerítve, a góthok megteremtik azt az ötvös ipart, mely az anyag gazdagságával hivalkodva, görög behatásoktól inspirált diszítési motivumaikkal rekeszes, granat és üvegpaszta betéteikkel a népvándorlást jellemző szilágysomlyói és apahidai leletekben (1889.) excellalnak, s a mely aranyművességnek valóban királyi képviselőit korábbi időkből a nagy-sz.-miklósi Attila kincs és a Bodza-szoros kijáratánál, tehát teljesen dáciai regióban, a romániai oldalon fekvő Pietrosza falunak 1837-ben napfényre került tárgyai szolgáltatják. [1]

VI. A vöröspataki bányászat.

Már említettem, hogy az 1.200 m. magasságú botesi hegyhátra terhes szekerekkel is járható út vezetett ki, s hogy onnan Vöröspatakig hasonló útnak kellett haladnia. Ez az út a botesi magaslatról Bucsum—Izbita völgyén ereszkedhetett le legkönnyebben a bucsumi völgybe, s azon a karnai víz beszakadásáig haladva, a mai Karnánál érte el Verespatakot.

S a verespataki bányászat már akkor is a legjelentékenyebb lehetett az egész aranyvidéken, s bár mekkora csudálattal adózzunk is a karácsi Magura (Körösbánya), kisbányai (Boicza-Coranza), a Vurvu Fericseli, Magyarhegy, a nagy-almási Bozsericza és a Korábia üregesítéseinek, a vöröspataki vájatok terjedelme és nagyság-arányai ezeket mind túlszárnyalják. Öt üreg sorakozik egymásután, s azok közül a kis és nagy Vár nevű két legnagyobb, a tourista közönségre is akkora vonzerőt gyakorol, hogy a legtöbb vöröspataki kirándulásnak egyenesen czélpontját képezik, s Cetate oláh neven széltében emlegetik.

Vöröspatak a hasonnevű víz forrásai körül képződött medenczét tölti ki, s házai, zúzóművei a pataknak az Abrudvízbe torkolásáig (8 km.) hosszúságban vannak szétszórva. A völgyteknő felső részében a kincstári Orlea-Sz.-Kereszt (Őralja-Sz.-K.) bánya közelében már constatálhatók az egykori település nyomai. Leginkább a Lety, Igren, Skamnicza, a Nagy- és Kis-Várat s a Kirnik hegyet bányászták, — de az Őralja-Sz.-Kereszt altárnának legmélyebb szintjeiben is akadnak régi vájatokra.

A települések a bányák szerint voltak megoszolva, — s a legtöbbet a baloldali részeken találjuk. A legnépesebb — Alburnus Maior, a mai Vöröspatak helyén állhatott. A római kath. temetőben sokszor akadnak urnákra; a helység birájának Ebergényi Somának telkén csontvázat és urnákat vegyesen

[1] Téglás G.: A Korabia római bányászata: 10—18. l. és 40—44. l.

ástak ki. A legtöbb föliratos emlék mégis az Abrudbányára vezető hegyi úttól jobbra maradó Czarina nevű rétről, az u. n. Gaura hegy környékéről származott, s a Gritta telkéről. A Pereu de la Boji nevű ér mellett letérve az Alsó-Ferdinand bányához, a fő völgyig egy cserjés magaslat a Padure Popi (Paperdeje) emelkedik, melyen még most is láthatók az egykori építkezés nyomai. A további építkezések a hegykoszorút követték keletre megkerülve a völgy fejét, — az éjszaki lejtőkön már megkevesbedik számuk. Karna felé a Cetatye és Kirnik déli oldalán szintén lehettek települések. Az Abrudbányáról forgalomba hozott föliratokat is mind a Gaura környékéről hurczolták be, s bár Auraria Maior, s Aurarias Daciae nevű helységeket keresnek ott a laicusok, a rómaiak idejében munkástelepnél egyéb nem lehetett, mert Alburnus Maior volt a vidék legnagyobb bányatelepe. S Vöröspatak nevét tudvalevőleg a viasztáblák tették ismeretessé és emlegetetté a tudományos világban. Ezekben bírjuk a római bányászatnak legértékesebb emlékeit.

VII. Az offenbányai bányacsoport.

Vöröspatakról az Abrudvíz mellett Topánfalváig kocsizva, onnan az Aranyos mentén érjük az erdélyi Érczhegység legéjszakibb bányáját, Offenbányát. A Robert Károly által 1325-ben privilegizált és Zsigmond által 1437-ben szabadalmaiban megerősített bányaváros, most a teljes elhagyatottságnak legszánandóbb képét nyujtja. Terjedelmes kohói pusztulóban vannak, s a kereset nélkül maradt nép napról-napra fogy.

A rómaiak lakházai nem mutathatók ki ugyan, de azért a helységben gyakran találnak római érmeket, s a római aranymosásoknak ki ácsolt csatornái észrevehetők minden kútásásnál, pinczerakásnál. Legutóbb a görög keleti espere s házánál akadtak ily csatornákra. Régebben találtak bányász eszközöket, mécseket, teknőket is, — de ezek eltűntek nyomtalanul. E negativ eredmények daczára is kétségtelen, hogy a helységtől keletre a Feregyo la Cotapilor evésein, valamint az Afinis hegy telér kibúvásain tátongó, s a még fönnebb 1012 m. magasságban a Baja Rosian (Vörösbánya) látható mély üregesítések legnagyobb részben a rómaiak művei.

VIII. Az érczpataki bányák.

Végre egészen távol az Érczhegység zömétől éjszak felé, a Jára vízbe szakadó Érczpatak mellett Torda közelében találjuk meg az utolsó aranybányászat és aranymosás nyomait. E bányákból Herepey Károly nagy-enyedi tanár szerezte az első bányászeszközöket, később pedig Téglás Gábor jutott számos érdekes lelethez. Aranyzúzó mozsarak is kerültek elő, sőt föl kell jegyeznem még azt az elbeszélést is, hogy valamikor egy lelánczolt bányamunkás vázát is megtalálták volna.[1]

Az alábbiakban e bányáknak igazgatását kisérlem meg vázolni.

[1] Téglás G.: Tanulmányok a rómaiak dáciai aranybányászatáról. 49. kv. l.

XXVI. A BÁNYAIGAZGATÁS.

Az aranybányászat a tartomány meghódítása után azonnal szerveztetvén, az állam által lefoglalt területeket házilag kezelik, s az arra rendelt tisztikar végzi az irodai, mint külső szolgálatot, — a műszaki vezetést. Kezdetben a procurator aurariarum áll a bányászat élén, ki mindíg kellően képzett szakember s főnöke a közigazgatásnak is. Működési köre tehát elég fontos és sok ágazatu is, de tisztán civilis, polgári tisztviselő lévén a birodalmi hierarchiában, mely csak a katonai fokozatokra terjed ki nem foglal magas rangot, s azért megtörténhetik az is, hogy irodai tisztviselő, ugyanott hol előbb mint tabularius működött, megkaphatja a procurator aurararum rangját.

Bányavidékünkön ilyenekül működtek:

Marcus Ulpius: ki ha nevéből következtethetünk Traján császár szabadosa volt, s valószínüleg szervezvén az egész bányászatot, holta után ama rendkívüli kitüntetésben részesül, hogy hamvai Rómába szállíttatnak — a császár egyenes rendeletére.[1]

Neptunalis szintén császári szabados,[2] ki mint tabularius kezdi pályáját.[3]

Találkozunk egy subprocuratorral is: Avianus-szal, ki szintén Augusti libertus.[4]

Papirius Rufus az első szabad polgár, ki e fontos állást provinciánkban betölté.[5] Ő talán az átmeneteli korban hivataloskodott, mely Hadrian trónralépével kezdődik, ki szervezi a polgári hivatalnokok hierarchiáját, s lehetővé teszi, hogy nemcsak a fegyverrel szerzett érdemek, hanem a szakismeret is képesítsék a római polgárt a legmagasabb rangokra is.

[1] C. J. L. III. 1312.
[2] C. J. L. III. 1313.
[3] C. J. L. III. 1297.
[4] C. J. L. III. 1088.
[5] C. J. L. III. 1311.

Később a procurator aurariarum helyét Procurator Augusti foglalja el, — s föliratainkk kettőnek nevét örökíték meg:

C. Sempronius Urbanus-ét [1] és

Macrinus Macrus-ét, [2] ki talán Marcus Aurelius és Lucius Verus közös uralma [3] idejében szolgált.

Később nem említtetvén e procuratorok, megkoczkáztatom a föltevést, hogy Dáciának három részre való fölosztása után a bányaigazgató s lovagi rangú procurator Augusti lőn a procurator provinciae Apulensis, továbbra is megtartvan hatáskörében az aranyvidék ügyeinek vezetését, míg a közigazgatás helyi magistratusokra utaltatott. Alburnus Maior előljárója egy időben a pirust Planius Baezus volt, [4] míg Ampelum föliratai kétszer említik az ordot [5] s az egyik inscriptió [6] megemlíti még a duovireket is. De a föliraton hiányozván az ordo mellől a nagy, ritkán vagy soha el nem maradó municipii vagy coloniae meghatározás, s e mellett még töredékes is, úgy hogy Mommsen méltán vonja kétségbe utóbbi alapon is, hogy Ampelumban municipalis hatóság lett volna. Az ordo tehát nem volt egyéb, mint a vicusok hasonló testülete, a duovir helyett pedig magistereket kell olvasnunk.

Az irodákban elfoglalt hivatalnokok közt első helyen a tabularius [7] levéltárnok áll, ki a procurator mellett talán a titkári teendőket is teljesíti. Kezdetben alig lehetett sok munkája, míg később már segédtabulariusokkal — adiutor tabularii — is találkozunk. [8]

A könyvelést a librariusok teljesítik, kik legtöbbször a helyőrségnek irástudó katonáiból telnek ki. Ilyenek valának M. Aurelius Antoninus [9] s Helvius Primanus, [10] kik a Legio XIII Gemina bureau-iból osztattak be mindketten az ampelumi bányaigazgatósághoz. A jövendőbeli szükséglet kellő födözhetésére gyakornokokat is tartanak; ilyen volt a tizenöt éves korában elhalt Justinus Caesar. [11]

A fizetőmester dispensator nevet viselt. Csak egyről van tudomásunk: Callistusról, ki császári rabszolga volt. [12]

E személyzet azt bizonyítja, hogy volt elég irodai munka is, melyet néha még a legnagyobb szorgalommal sem tudván meggyőzni, a procurator berendeli saját beneficiarusait is. Ilyen volt 161-ben T. Aur. Diocles, [13] Kr. u. 161-ben.

[1] C. J. L. III. 1298.
[2] C. J. L. III. 1310.
[3] Kr. u. 161—168.
[4] C. J. L. III. 1270.
[5] C. J. L. III. 1293; 1308. Kr. u. 200.
[6] C. J. L. III. 1293.
[7] C. J. L. III. 1286, 1297, 1315.
[8] C. J. L. III. 1315.
[9] C. J. L. III. 1317.
[10] C. J. L. III. 1318.
[11] C. J. L. III. 1314.
[12] C. J. L. III. 1301.
[13] C. J. L. III. 1295.

A bányák jövedelmei a császári kincstár tulajdonát képezvén, a procuratorok által egyenesen Rómába küldettek, s valószínű, hogy oda folyt be a magánbányákból fejtett arany s ezüst is nyers alakban váltván be a procuratorok mindkét nemes fémet, épenúgy, mint a mi bányahivatalaink teszik még ma is.

A bányák nem képezvén a császári kincstárnak elidegeníthetetlen tulajdonát a Lex Vipascensis megengedi az eladást részben vagy egészben,[1] s valószínű, hogy vétel útján juthának a nemes fémerekhez provinciánkban is a magánosok.[2]

[1] Eph. epipr. III. k. 165. kv l.

[2] V. ö. Téglás Gábor: Ampelum mint Dácia aranybányászatának hatósági központja. 12. kv. l. — Die Bergwerksverwaltung der Römer in Dacien. — Különnyomat: Oesterreichische Zeitschrift für Berg- und Hüttenwesen. XXXVIII. évf.

XXVII. A PÉNZÜGYI KORMÁNYZAT.

Az állami pénzügyek kezelése a helytartótól hivatalos dolgokban független procuratorok hatósága alá tartozván, ezek veték ki és szedik be a tributumot, a földadót, mely a birtok mennyisége és minősége szerint egyenlő arányokban rovatott ki mindenkire. A kivetés az öt-tíz évi időközökben eszközölt becslés alapján történt, midőn becsületes és oly részletes vallomást kellett tenniök a birtokosoknak, hogy még gyümölcsfáik számát is kötelesek bejelenteni.[1] Az egyesek vagyona tevé a község összes birtokát, mely aztán ezer arany értékü egységekre osztatván, egy vagy több százalék egyenes adóval terheltetik. Az adóegységek után eső összeget, a községek maguk veték ki az egyesekre, s felelősek valának az egész járulékért. Föliratainkban az adózás, mint adóbecslésre világos határozott adatokat találunk, különösen az alburnus maiori (Vöröspatak) viaszos lapok egyikén, midőn a vevő kiköti, hogy az általa megvásárolt fél ház adóját a legközelebbi becslésig az eladó fizeti.[2]

A vagyontalanok, a mások hatalma alatt lévő egyének, tehát a napszámosok, jobbágyok, rabszolgák, asszonyok, gyermekek stb. fejadót (tributum capitis) fizetnek, de ennek nem ismerjük sem mennyiségét, sem kezelési módját.

Az államnak egyéb, közvetett jövedelmei bérlőknek adattak ki, így bírta az állami erdőket és sóbányákat az apulumi Aeliusok családjába tartozó P. Aelius.[3]

A vámok tekintélyes jövedelmet adván az államnak, külön procuratorok kezelése alá helyeztettek, s Dácia ama nagy terjedelmü vámterületbe tartozván,

[1] Ulpian. de cens. dig. 50; 15, 4.

[2] C. J. L. III. Cer. VIII: ....convenitque inter eos uti Veturius Valens pro ea domo tributum neque recensum dependat.

[3] C. J. L. III. 1209, 1363.

mely Helvétiától a Duna jobb partján egész a Pontusig terjedt, a procurator publici portorii Illyrici et ripae Thraciae hatósága alatt áll,[1] s a 2·5%-os vámot a két fő közlekedési mentén Tsiernaban, Sarmizegetusában, Ampelumban s Miciában szedték a bérlők ügynökei. Sarmizegetusa bankárjai több ízben említtetnek ily bérlőkként (conductores) különösen T. Julius Saturninus, ki az összes vámok egyharmadának kezelését vállalta magára, s még a noricumiakat is kibérelte, bár azért az apró üzleteket sem veté meg, mert Alburnus Maior viaszos lapjain gyakran találkozunk nevével.[2]

Az öt százalékos örökösödési illetéket, a rabszolgáknak szabadon bocsátási huszadát, szintén császári, Dáciában a procurator alá rendelt tisztviselők kezelik.[3]

A jövedelmek névleg az állami s katonai kincstárt illetik ugyan, de tényleg az uralkodó rendelkezett a befolyt összegekkel, teljes korlátlansággal, épugy a császári birtokok jövedelmeivel, melyeket Sarmizegetusában külön igazgatóság (rationes) kezelt.

A pénzügyigazgatás főnöke a procuratur, közvetlen alantasa a tabularius,[4] a levéltár — hol a kataszter alapján készült adóíveknek és telekkönyveknek eredeti példányai tartattak — őre; segédjei az adiutores tabulariorum;[5] az adókönyveket a librarius ab instrumentis censualibus vezeti,[6] a pénztárnok a dispensator.[7] Ez alárendelt tisztviselők majdnem kivétel nélkül császári rabszolgák, kik szolgálati éveik leteltével nyugdijukkal együtt megkapják a szabadságot is.

A császár jövedelmeit szaporíták az itt fölsorolt forrásokon kivül még az évi, szigorúan megállapított, egészen adójellegü ajándékok (aurum coronarium), az önkéntes hagyatékok, a végrendelet s örökösök nélkül elhaltak vagyona stb., melyeknek kezelése a Sarmizegetusában székelt procurator a caducis[8] hatósága alá tartozott.[9] Apulumban ilynemü magistratus még eddig nem volt kimutatható.

A legnagyobb jövedelmet azonban mégis a nemes fémbányák adák, melyek, mint fönnebb láttuk, külön igazgatás alatt állanak ugyan, azért pénzügyi, mint technicai ellenőrzésük a procuratorok főnhatósága alá tartozik.

A procuratorok sohasem voltak népszerü emberek, különösen oly időkben, midőn a központi hatalom lazasága miatt nem valának kellően ellenőrizve. Tiberius végtelen szigorral járt el velük szemben, mert szerinte a jó pásztor nyirja és nem nyúzza juhait.[10] Ő pedig, mi az administratiót illeti, valódi jó

[1] C. J. L. III. 751.
[2] C. J. L. III. 4720, 5079, 5080; C. J. L. V. 1864.
[3] C. J. L. III. 968.
[4] C. J. L. III. 980.
[5] C. J. L. III. 1466., 1468., 1469.
[6] C. J. L. III. 1074.
[7] C. J. L. III. 978.
[8] C. J. L. III. 1622.
[9] V. ö. K. Goos: Untersuchungen über die Innerverhältnisse des Trajanischen Daciens. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XII. k. 1. f. 147. kv. l.
[10] Sveton. Tib. 32.: boni pastoris esse tondere pecus non deglubere.

pásztor volt, alatta érvén el a provinciák valódi fénykorukat. Később azonban általános a panasz, s Tacitus tartá fönn ellenűk a legélesebb vádakat,: eddig urak valánk saját otthonunkban — mondják a teljesen kizsarolt tartományiak — most pedig a helytartó vérünket ontja, a procuratorok pedig vagyonunktól fosztanak meg.[1] Vespasianus — irja Suetonius — a procuratorokat szivacsokul használta,[2] s általuk nyomoztatván ki egyesek, mint községek pénzügyi helyzetét, őket tekinté a pénzszerzés legjobb s legalkalmasabb eszközeinek.[3]

Dácia procuratorai a tartomány jövedelmes volta miatt előkelő helyet foglalván el a birodalom hierarchiájában, egyenrangúak a galliai, belgiumi, s germaniakkal, s pályájukat épúgy, mint az előbbiek, közigazgatási hivatalnokokul kezdik a fővárosban vagy a provinciákban. A két részre osztott tartomány felső részének, Dácia Superior-nak procuratorai közül eddig a következők ismeretesek:

Dacia Superior.

1) A Decius Vindex procurator Augusti.[4]

2) M. Lucceius Felix procurator.[5]

3) T. Desticius Severus ..... procurator Daciae Superioris 160 körül.[6]

Később a tartomány három részre osztatván Dacia Apulensis procuratora — alája tartozván a nemes fém és sóbányászat — a legtekintélyesebb, s ducenarius lévén évi javadalmazása 200.000 sestercius (20.000 frt.), s alkalom adtával még a helytartót is helyettesíti, a mi oly kitüntetés, hogy más tartományok alig dicsekedhettek vele. Közvetlenül utána a porolissumi, majd Dácia Maluensisé következik, de még ez is oly magasan áll, hogy csak praefectus equitum, vágy ezzel egyenlő rangot viselt egyénekkel tölthető be biselliuma.

Dacia Apulensis.

4) Procuratorainak sorát Helvius Pertinax a későbbi helytartó, majd császár kezdi meg.[7]

5) P. Cominius Clemens .... procurator Daciae Apulensis ..... II-ik század.[8]

[1] Tac. Agr. 15.: singulos sibi olim reges fuisse nunc binos imponi e quibus legatus in sanguinem procurator in bona saeviret.

[2] Svet. Vesp. 16.: procuratoribus vulgo pro spongiis dicebatur uti.

[3] Tac. Ann. XVI. 17.: adquirendae pecuniae breviius iter credebat per procurationes administrandis principis negotiis.

[4] C. J. L. III. 1404.

[5] C. J. L. III. 1437.

[6] C. J. L. V. 8660.

[7] Hist. Aug. Pert. 2.: Pertinax ad ducenum sesterciorum stipendium translatus in Daciam.

[8] C. J. L. V. 8659.

6) T. Cornasidius Sabinus . . . . procurator Daciae Apulensis 193—211 között. [1]

7) Ulpius . . . . . procurator provinciae Daciae Apulensis 211—212. Egyúttal Dácia Porolissensis pénzügyeit is igazgatja. [2]

8) Q. Axius Aelianus . . . . procurator Daciae Apulensis . . . 238-ban. Severus Alexander idejében Mauretania Caesariensisben a császári birtokok igazgatója, majd Belgica s a két Germania procuratora. Innen helyeztetik Dáciába, hol a helytartót kétszer helyettesíti. [3]

9) Herennius Gemellinus — ismeretlen időben. Szintén helyettesíti a helytartót. [4]

10) T. Claudius Xenophon. [5]

Procurator a caducis.

11) Romanus . . . . proc(urator) a cad(ucis). [6]

[1] C. J. L. IX. 5439.

[2] C. J. L. III. 1464.

[3] C. J. L. III. 1422., 1422., 1456., mely érdekes cursus honorumát tartá fönn: Q. Axio Aeliano Q. f. Palatina (tribu) Aeliano equiti Romano, Laurenti Lavinati curatori ad populum viarum Traianae et Aureliae et Aeclanensis, procuratori ad alimenta per Apuliam, Calabriam, Lucaniam et Bruttios, procuratori rationis privatae provinciae Mauretaniae Caesariensis, item per Belgicam et duas Germanias, procuratori Daciae Apulensis, bis vice praesidis, ordo coloniae Sarmizegetusae patrono.

[4] C. J. L. III. 1625.

[5] C. J. L. III. 6575. v. ö. Eph. Ep. IV. No. 67.: T. Claudio T. f. Papiria (tribu) Xenophonti proc. Aug. ad bona cogenda in Africa, proc. prov. Asiae, subpraefecto annonae urbis, proc. Illyrici per Moesiam Inferiorem et Dacias tres, proc. argentariarum Pannoniarum et Dalmatiarum, proc. Daciae Apulensis, proc. in Aegypto ad epistrategian septem nomorum et Arsinoitum prac. viarum urbis, Salvianus . . .

[6] C. J. L. III. 1622.

XXVIII. A TARTOMÁNYI KORMÁNYZAT.

Daciát Traján uralma idejében Terentius Scaurianus az első helytartó osztatlan tartományként kormányozza[1] s ez így marad a hódító haláláig, mert a császár érmein csak Dacia Augusta Provincia[2] elnevezéssel találkozunk. Hadrian már két részre osztja:[3] Dacia Inferior és Superior, melyek közül előbbi a keleti, utóbbi a nyugoti rész Sarmizegetusa fővárossal.[4] Később, Lucius Verus császár halála után, midőn M. Claudius Fronto (Kr. u. 170 körül) a tartomány helytartója, már a provincia elvesztéig érvényben maradt hármas fölosztással találkozunk: Dacia Porolissensis — éjszaknyugoton, Porolissum (Mojgrád — Szilágyvármegyében); Dacia Apulensis — délnyugoton, Apulum (Gyulafehérvár), és Dacia Maluensis, keleten, az ismeretlen fekvésü Colonia Maluensis fővárossal, mely kerületek — bár közös kormányuk van, s Philippus Arabs óta közös pénzverdéjük Apulumban, mégis külön tartományoknak tekintetvén,[5] hivatalosan «Daciae Tres» nevet viselnek. Ezt az elnevezést használják a helytartók is föliratikon, de különösen cursus honorurum-aikban.[6]

A dáciai helytartóság kezdettől fogva a legtekintélyesebbek közé tartozván a legatusok megbízatásuk leteltével vagy visszahivatásuk alkalmával, rendesen consularis címet kapnak. Egy ily alkalommal fényes küldöttség ment

[1] C. J. L. III. H. M. XXV.

[2] Eckhel VI., 428.

[3] C. J. L. III. 753. és H. M. XXXIII.

[4] C. J. L. III. 753.

[5] Ulpianus: Dig: 48. 22, 7.: quibusdam praesidibus, ut multis provinciis interdicere possint.

[6] C. J. L. III. 160. l. Torma K. Dácia fölosztása a rómaiak alatt. Erdélyi Muzeum kiadványi II. k. 1863.

Dáciából Rómába meggratulálandó Severianust, hogy küldetésének lejárta után megkapta a legnagyobb kitüntetést. [1]

A legatus a provinciákban a császár képviselője, a tartomány főhadparancsnoka, teljhatalmú kormányzója, s kezében van egyesítve a polgári, mint büntető igazságszolgáltatási jog, a közigazgatás ellenőrzése, ő ujonczoztat, de mindezt utasításai szerint, melyeket ha áthág vagy figyelmen kivül hagy, igen könnyen kerülhet főbenjáró pörbe.

Igazságszolgáltatási joga a római joggal nem biró provincialisok fölött korlátlan, élet és halál fölött rendelkezik, míg a római polgárok főbenjáró ügyekben a császár elé föllebbezhetnek, miként azt Pál apostol esetéből is tudjuk. A katonatisztek centuriótól fölfelé ki vannak véve capitalis ügyekben joghatósága alól. Később a polgári jogok kiterjesztésével a római polgárok ügyeiben is megkapja ugyan a pallos-jogot, ius gladii, vagy miként a classicus jogászok nevezik a «merum imperiumot,» de még mindig bizonyos kivételekkel, mert a senatorok, a városok decuriói s a magasabb rangú katonatisztek továbbra is a császár közvetlen hatósága alá tartoznak.

A provinciákban a legatus a legmagasabb rangú tisztviselő, ki személyesen intézkedhetik mindazon ügyekben, melyek terjedelmes hatáskörébe tartoznak. A tartományi kormányzat tehát korlátlan, absolutisticus és bureaucratikus. A római tisztviselő azonban, ha még oly teljes hatalommal rendelkezik is, felelősségének érzetében, nem szívesen intézkedett mások jó tanácsának, véleményének meghallgatása nélkül. Ezért, különösen a helytartók, fontos ügyekben sohasem mulasztják el a környezetükben lévő szakembereket, tekintélyeket, tanakodásra hívni össze, hogy az ő megbeszéléseik alapján rendelkezzenek vagy itéljenek. Idő folytával e tanács, mely kezdetben a helytartó tetszése és bizalma szerint összehívott tagokból állott, megállandósul, s hivatalból szerveztetik minden tartományban, rendesen közigazgatási hivatalnokok és jogászokból, kik szakvéleményeikért felelősek mindannyian.

Kezelő tisztviselőkkel egy helytartó sem rendelkezvén, ifjú, előkelő embereket visznek magukkal rendeltetésük helyére, hol azok mint gyakornokok kezdik meg katonai vagy polgári pályájukat. E kisérők comites, a helytartó hatósága alatt állván, tőle kapják a kölcsönös egyezség alapján megállapított javadalmazást, napidíjakat. Később ez a személyzet is állandó lesz, mert a császárság hogy szakképzett tisztviselő kart neveljen, e gyakornokok egy részének (statutus numerus) javadalmazását átvevé az állami költségvetés terhére. [2]

Apulum coloniává emeltetvén, gyorsan túlszárnyalá a tartományi fővárost, és a helytartók a nagy katonavárosba teszik át székhelyüket, s miként a föliratok bizonyítják, ott is maradnak 239-ig, Sarmizegetusának metropolisszá emeléséig. A Commodustól Alexander Severusig kormányzott legatusokra kellene

[1] C. J. L. III. 1562.

[2] Ph. Mommsen: Römisches Staatsrecht II-1, 229—260. l. J. Marquardt: Römische Staatsverwaltung I. k. 517. kv. l. Dr. G. Krotschmar: Über das Beamtenthum der römischen Kaiserzeit. 17. kv. l.

tehát csak reflectálnom, de mégis közlöm az egész, eddig ismeretes névsort, mert némely korábbi helytartó rendkivül sokat tett a nagyra törekvő Canaba érdekében, úgy, hogy az valódi várossá fejlett, oly tekintélyessé, mikép csak a hivatalos elnevezést kelle megváltoztatni, szervezni a rendszeres hatóságokat és előttünk áll a hatalmas, az egész tartományban praeponderáló colonia.

Dácia helytartói közül mostanig ismeretesek a következők:

Marcus Ulpius Traianus idejében (107—117).

1. D. Terentius Scaurianus — legatus Augusti propraetore, Sarmizegetusa alapítója.[1]

Hadrianus idejében (117—138).

2. Sextus Minicius Faustinus C. Julius Severus legatus propraetore imperatoris Traiani Hadriani Augusti provinciae Daciae, Kr. u. 126-ban; 127-ben consul lesz s aztán Moesia, majd Brittannia kormányzója. Korának legkiválóbb hadvezérei közé tartozván, Hadrián a föllázadt zsidók ellen küldi, s hadjáratában oly fényes győzelmeket arat, hogy az uralkodó megadja neki az ornamenta triumphaliákat, majd Syria helytartójává nevezi ki; végül Bithynába küldi, hol sokáig emlegeték példás igazságszeretetét.[2]

3. Plautius Caesianus 129-ben.[3]

4. Cneius Papirius Aelianus legatus Augusti pro praetore, 132—133-ban ő nyitja meg Sarmizegetusa vizvezetékét.[4]

5. Quintus Aburnius Caedicianus.[5]

6. Quintus Marcius Turbo Fronto Publicius Severus. Capitolinus írja róla, hogy a mauretaniai háború befejeztével a sarmaták és roxolánok nyugtalankodásai idejében Pannoniát s Dáciát kormányozván, a zavarok lecsendesültével praefectus Aegypti ranggal Dácia ideiglenes helytartója lesz; mandátumának lejártával pedig praefectus praetorio imperatoris Traiani Hadriani. Mint ilyen a legbefolyásosabb tanácsnokok egyike. Később kegyvesztett lőn.[6]

Antoninus Pius idejében (138—161).

7. M. Sedatius Severianus legatus Augusti; 148—149-ben pergamoni propraetor, 149—150-ben Dácia helytartója, egy évre terjedt megbizatásának lejártával pedig 150-ben consul.[7]

8. M. Statius Priscus legatus Augusti propraetore, a lovagrendből származván, mint katona egy ala praefecturáját kapja, majd Galliában procurator vigesimae hereditatium lesz, s ezzel befejezte volna közpályáját, ha Hadrián a zsidóháborúban tett kiváló szolgálataiért nem engedi meg kivételesen, hogy

[1] C. J. L. III. H. M. XXV.
[2] C. J. L. III. 2830; Dio Cass. 79, 13—4.
[3] C. J. L. III. H. M. XXXIII.
[4] C. J. L. III. 1446.
[5] C. J. L. III. 1089 és p. 195; Marini: Fratres Arvales 609, 6.
[6] C. J. L. III. 1462; Capitolinus: Vit. Hadr. c. 6, 7; Dio Cassius 69, 18.
[7] C. J. L. III. 1562, 1575.

átlépjen a polgári carrièrebe. Új működése terén gyorsan emelkedvén, néptribun, majd praetor lesz, Antoninus Pius pedig Dácia helytartójává nevezi ki. 159-ben consullá designáltatván, Dáciából Moesiába, majd Brittanniába megy, hol oly kiváló népszerűségre jut, hogy a legiók Pius halála után megkínálják a diadémmel. Lucius Verusnak parthiai háborúja idejében Cappadocia helytartója, s itt elődjének veszteségeit azzal üti helyre, hogy elfoglalja Armeniát.[1] Városunknak tett nagy szolgálatait fönnebb említém.

9. Julius Bassus legatus Augusti pro praetore, 160-ban kormányozza Dáciát.[2]

10. P. Furius Saturninus legatus Augusti pro praetore 161 előtt kormányozván Dáciát, a mondott évben consul suffectus lesz. Távoztakor becsületes és igazságos kormánylatáért emlékkövet állítanak neki Aquae-ban. (Kalán, Hunyad m.)[3]

11. Macrinius ..... 145—161 közt volt helytartó.[4]

12. C. Curtius Proculus, legatus pro praetore imperatoris Antonini Augusti Pii provinciae Daciae 138—161 között.[5]

13. Terentius Gentianus, mint praetor kapja a dáciai helytartóságot, később consul, pontifex és censitor Macedoniae lesz.[6]

Marcus Aurelius idejében 161—180.

14. M. Claudius Fronto legatus Augusti pro praetore III. Daciarum et Moesiae Superioris.[7]

15. Clemens ..... Dio Cassius említi őt a markoman háborúk idejéből.[8]

16. Helvius Pertinax 178—179-ben. Előbb Dácia procuratora; később visszatér a katonai pályára s «Cassius forradalmának elfojtása után — írja Capitolinus — Syriából a Dunához menvén annak védelmére, itt kapja a két Moesia, majd Dácia helytartóságát. Jól végezvén mindent, kiérdemelte Syriát.» Később, Commodus halála után császár lett, de csak nyolczvanöt napig örvendhetett trónjának.[9]

Commodus idejében 180—192.

17. Sabinianus ..... Commodus uralmának kezdetén talán 180-ban.[1]

18. Vespronius Candidus consularis 183—185-ben. Zord, szigorú öreg ember, kit a legiók gyűlölnek, de még sem mernek ellene semmit sem tenni. Se-

[1] C. J. L. III. 940, 1061, 1299, 1416; H. M. XL. — Torma K. Arch. Ért. 1886. VI. k 4-ik sz. 303. kv. l.; Cap. Vit. Veri c. 9.
[2] C. J. L. III. 1078.
[3] C. J. L. III. 1171, 1177, 1412, 1460.
[4] C. J. L. III. H. M. XXXXIII.
[5] C. J. L. III. 1458.
[6] C. J. L. III. 1463.
[7] Id. fönnebb: C. J. L. III. 1457, 6250.
[8] Dio Cass. 71, 12.
[9] Dio Cass. 71, 22; Cap. Vit. Pert. c. 2.
[1] Dio Cass. 72, 5.

verus nagy rokonszenvvel viseltetik iránta, s az ő kormánya alatt keleten többször harczol s mindíg sikerrel.[1]

19. Manilius Fuscus legatus Augusti 191-ben (?).[2]

20. Pescennius Niger. Dio Cassius szerint Albinus mint Moesia, s Pescennius Niger mint Dácia helytartója nagy dicsőséget arattak, az éjszaki barbárok ellen való küzdelmekben. Ezután consullá neveztetvén ki Syria helytartója lesz, s mint ilyen megkísérti a császári trón megszerzését, de Septimius Severusszal szemben elbukván, megöletett.[3]

Septimius Severusnak egyedüli uralma idejében (193—198).

21. Polus Terentianus consularis III. Daciarum, 193-ban megnyitja Miciában a Cohors II. Flavia Commagenorum legénysége által épített fürdőt.[4]

22. P. Septimius Geta legatus Augusti pro praetore. Már Pertinax nevezte ki őt, de a császárt hamarabb elérte végzete, hogysem a helytartó elfoglalhatta volna méltóságát. Testvére 193-ban megújítván mandátumot a többet váró Geta elégületlenül érkezik tartományába. 195-ig maradt itt.[5]

23. Mevius Surus — consularis III. Daciarum.[6]

Septimius Severus és Caracalla közös uralma (198—211).

24. L. Octavius Julianus legatus Augustorum, consularis III. Daciarum, 200-ban kormányozta a tartományt.[7]

25. P. Calpurnius Proculus legatus Augustorum pro praetore 198—211 között; egy ancyrai fölirat szerint Germániában a Leg. I. Minervia legátusa, majd Belgium s utóbb Achaja kormányzója. Érdemeiért consullá neveztetvén, mint ilyen érkezett Dáciába.[8]

26. C. Julius Gallus, consularis, legatus Augustorum. A consulságot 198-ban viselvén, valószínüleg ezután küldetett a tartományba, melyet 198—211 között igazgatott.[9]

27. C. Julius Maximinus, — legatus Augustorum pro praetore 198—211 között.[10]

28. C. Pomp. Liberalis consularis III. Daciarum, szintén 198—211 között.[11]

[1] C. J. L. III. 1092; Tertullian: ad Scapul 4; Dio Cass. 73, 16., 47., 7., 75., 2., Spart Did. Jul. c. 5.

[2] C. J. L. III. 1172.

[3] Dio Cass. 72, 2; Spart. Pesc. Niger 1, 2.

[4] C. J. L. III. 1374.

[5] C. J. L. III. 905; Spart: Vit. Sept. Sev. c. 5; Téglás és Király P. Ujabb adalékok Dácia fölirattanához 9 l., 11 sz.

[6] C. J. L. III. 1377; Téglás és Király P. Ujabb adalékok 91, 12-ik sz.

[7] C. J. L. III. 876, 1308, 1393.

[8] C. J. L. III. 1007.

[9] C. J. L. III. 1564.

[10] C. J. L. III. 1127.

[11] C. J. L. III. 1174.

Macrinus idejében (217—218).

29. Marcius Agrippa 218-ban. Az ó-kori iparlovagok, szerencsefiak valódi példányképe. Rabszolgának születvén, pályáját mint egy előkelő úrasszony fodrásza kezdi meg, s fölvitte egészen a kincstári ügyvédségig. Dicsősége azonban nem tartott soká, mert csalásai miatt száműzetésbe küldték. Innen Caracalla szeszélye hívja vissza, majd a cabinet levelezését vezeti, végül pedig consul lesz. Rosz természete az előkelő állásban is kiütvén, ura a praetori rangú senatorok közé degradálja, de később mégis kinevezi a hajóhad főparancsnokává. A keleti háború kitörésekor ő is összeesküszik a császár ellen, s talán van közvetlen része is Caracalla meggyilkolásában. Macrinus Dácia helytartóságával jutalmazta jó szolgálatait.

Caracalla, Macrinus vagy Heliogabal idejében (221—222).

30. L. Marius Perpetuus consularis III. Daciarum. Előbb Arábia, később Moesia helytartója volt. [1]

Alexander Severus idejében (222—235).

31. Jasdius Domitianus, legatus Augusti pro praetore. [2]

Meg nem határozható időben hivataloskodtak.

32. L. Aemilius Carus, legatus Augusti pro praetore III. Daciarum. Előbb Arábia legatusa, majd a három Dáciáé; végül Cappadociába megy. [3]

33. L. Annius Fabianus, legatus Augusti pro praetore provinciae Daciae. [4]

34. .... dio .... legatus Augusti provinciae Daciae, consularis. [5]

35. Tib. Julius Flaccinus legatus Augusti provinciae Daciae. [6]

36. Simonius Julianus praeses Daciarum, később, de még 254 előtt praefectus urbis. [7]

37. M. Valerius Maximianus, Numidia praesese, majd Dáciában legatus Augusti. [8]

38. Marc. Veracilius Verus, legatus Augusti pro praetore. [9]

Föliratainkezeken kívül még három legatusról emlékeznek, de sajnos, kettőnek neve teljesen elmosódott,[10] egyé pedig kitörültetett, bár consularis volt.[11]

[1] C. J. L. III. 1178.
[2] C. J. L. III. 797, 798.
[3] C. J. L. III. 1153, 1415; Henzen 6049; Téglás G., Király P. Ujabb adalékok 8 l, 10 sz
[4] C. J. L. III. 1455.
[5] C. J. L. III. 1465.
[6] C. J. L. III. 1461.
[7] C. J. L. III. 1573.
[8] C. J. L. III. 1122.
[9] C. J. L. III. 832.
[10] C. J. L. III. 1309, 1990.
[11] C. J. L. III. 1066.

XXIX. CONCILIUM PROVINCIARUM TRIUM DACIARUM.

(A tartománygyűlés.)

Augustus ellentétben a respublica gyakorlatával a császárság legfőbb hivatásának a jó kormányzat létesítését, szervezését tekintvén, elkövet minden lehetőt, a provincialis közigazgatás, törvénykezés megjavítására, s conservativ hajlamainak megfelelően a birodalmi vallást, nemcsak, hogy bele viszi a politikába, de középpontjává tevén a köz- és társadalmi élet minden ágának, az imperium mintha a régi köztársaság hagyományaihoz térne vissza. De ez csak látszat, mert a multnak nagy traditioi, melyek évszázadokon át mozgaták, éltetek a birodalmat, már elhalaványultak, s ha Virgil lantja szívet, lelket megindítóan, majd megrázóan énekli is azokat, a hideg, elfásult, s végtelen polgárháborúkban kimerült kedélyekre nem tud hatni többé, és Augustusnak a régi, egykor az egész rómaiság által vallott cultust ujjal kell helyettesítenie, s az állam eszméjének, és az állam egyetlen képviselőjének tiszteletét decretalja, s a provinciákban, hol eddig Jupiter Optimus Maximus oltárain égeték a tömjént, most Dea Romának áldozván, Ara Augusti-t állítanak, külön templomokat építenek, s külön papságot rendelnek tiszteletére.

És ez az új cultus, miként a birodalomnak, épúgy középpontja politikailag a provinciaknak is. Papja a sacerdos arae Augusti, ki a szertartásokat, a tartománynak politikai testülete, — a tartománygyűlésbe egyesített, s az önálló törvényhatóságok által választott megbízottjainak jelenlétében hajtja végre.

E tartománygyűlések eredetileg nem római intézmények, hanem görög institutiok, melyek a hellen világban közkedveltségnek örvendenek. Julius Caesar commentárjai szerint meg voltak a még barbar Galliaban is, meg Hispaniában, sőt még a hegyes Kilikia képviselői is összegyűltek minden évben, hogy megbeszéljék kicsinyke országuk belügyeit. És midőn Augustus Galliát mint

birodalmi provinciát szervezé, Narbonneba hivta össze a galliai nagyokat, véleményeik, jó tanácsaik meghallgatására. Békés, csöndes időkben e gyülekezetek, politikai jelentőséggel nem birnak ugyan, de még akkor sem föltételezhető, hogy ne vitassák meg e képviselők, a principes civitatum, ha már egyszer együtt vannak, szükebb hazájuknak életkérdéseit.

A lyoni tartománygyülésről a legtöbb adat maradván fönn, látjuk, hogy a galliai nagyok gyakran az egész birodalmat érdeklő ügyekről tanácskoznak és határoznak, majd szobrokat szavaznak meg római vagy tartományi főhivatalnokoknak, kitüntetéseket kérnek részükre a császártól, de alkalomadtával panaszt is emelnek ellenök. Föntartják templomukat, papjaikat, megszavazzák e czélra a közadóval együtt fizetett, de külön megbizottjaik által kezelt szükségleteket, födözik az ünnepélyek, követségek költségeit stb. Még amphitheatrumot is épitenek, melyben külön széke van, a hatvannégy kerület minden képviselőjének. Augustus e tartománygyüléseknek, hogy valóban teljesithessék hivatásukat ugyanoly jogkört szándékozott adni, mint a birodalmi senatusnak. Erre látszik utalni, hogy a lyoni gyülés bronzérmeket veretett Dea Roma s Augustus tiszteletére. De ha a lugdunumi gyülekezet nem volt is teljes képe, mása a római senatusnak, mégis nagy fontosságúak valának politikai mint társadalmi hatásai, mert fölébreszti a nemzeti egység érzetét, mely kifejezést nyer a főpap czimében is, midőn az «sacerdos III. Galliarum»-nak neveztetik. És ez örvendetes jelenséggel Dáciaban is találkozunk, mert a tartománygyülés itt is a három Dáciaé — «concilium III. Daciarum» s a főpap is «coronatus III. Daciarum».

A provinciák érdekei a császárság idejében sokkal nagyobb védelemben részesülnek tehát, mint a köztársaság karában, midőn a senatus csak a legvégső esetekben volt hajlandó lépéseket tenni a bevádolt helytartók ellen. Most azonban nagyot változván a helyzet, a tartományokból panaszszal érkező küldöttség a patronus palotájába száll, ki buzgó védőjük a senatus, mint császár előtt, ha kérelmükre megindíttatik a tisztességről megfeledkezett kormányzó vagy főhivatalnok ellen a pör. Az ifjabb Plinius és Tacitus, mint consularisok a legnagyobb örömmel tevének a tartományoknak e tekintetben jó szolgálatokat, s az előbbinek levelei szerint öt bevádolt helytartó közül három, utóbbinak följegyzései szerint pedig huszonkettő közül tizenhét elitéltetett. Talán igy járt ama dáciai consularis helytartó is, kinek neve letöröltetett a Jupiter Optimus Maximus-nak szentelt fogadalmi tábláról.[1]

És a császárok nagy súlyt fektetvén a tartománygyülés kritikájára, Claudius a helytartót, kinek mandatuma lejárt, nem alkalmazta több hónapig, nehogy az új állással járó immunitas megakadályozza az elégületlen alattvalók panaszát. E jogokat azonban a provincialisok lehetőleg ritkán használják, de annál sürübben fordulnak a császárhoz kérelmekkel s ajánlásokkal, egyes nagyérdemü tisztviselők kitüntetése érdekében. És az uralkodók, különösen ha a kérelmek realis alapokon nyugodtak, szivesen fogadják őket a legtöbb eset-

[1] C. J. L. III. 1066.

ben, meghallgatják panaszaikat, segítnek bajaikon, mert épen a jó kormányzat volt az, mely a provincialisok szemében teljesen törvényszerűvé, legitimmé tevé a császárságot, a mely sokkal jobban hozzácsatolá őket a birodalomhoz, mint annak bármiféle intézménye, és sokkal inkább biztosítá hűségüket, mint akárhány legio. Gallia nyugalmának föntartására elég volt a Lyonban táborozó 1200 ember, mert hűségük alapja nem a félelem, hanem az őszinte rokonszenv és szeretet, mely még oly kisértéseknek is ellenállt, milyen Vitellius idejében éri a tartományt, midőn a föllázadt germanok fegyverfogásra szólítják a gallokat is. A Reimsben tartott rendkivüli tartománygyülés visszautasítja fölhivásukat, s e visszautasításnak akkor végtelen nagy fontossága volt, mert a birodalomban rémületes, az imperiumnak minden izét megrázkódtató polgárháborúk voltak kitörőben.

Teljesen indokolt vala tehát, hogy a római kormány bizalommal viselteték e tartománygyülések iránt, hogy a császárok közvetlenül érintkeznek velük, s hogy még oly nagy fontosságú actusba is, mint a katonaságnak s provinciáknak évről-évre ismétlődő eskütétele, bevonják őket, általuk tétetvén le a szokásos fogadalmat. [1]

Marquart e gyülések belszervezetéről a következőket mondja:

1. A tartománygyülésbe minden önálló törvényhatóságú város küldött képviselőket, kik önmaguk közül választák a sacerdos provinciae.

2. Sacerdos provinciae csak egy választatott, s az illetőnek már viselnie kellett lakóhelyének összes hivatalait, vagy pedig romai lovagnak kellett lennie.

3. A papokat csak egy évre választák, mindig az évenkint összeülő tartománygyülésen.

4. A képviselőket küldő kerületek s municipiumok száma szigorúan meg van szabva. Galliában 64, Etruriában 15, Lyciában 23 kerület, Asiaban 44, a bithyniai Pontusban 11, a polemoni Pontusban 6, Cyreneben 5 város küldött képviselőket. [2]

Dáciában a tartománygyülésnek csak a harmadik században találjuk nyomait, és csak a 241-ben tartott sessionak, mely Marcus Antoninus Gordianus Pius Numenjének és Maiestas-ának dedicál föliratot, [3] emléke maradt fönn. És aligha sokkal előbb részesült a tartomány e kiváló előjogban, mert igen sok indicium utal arra, hogy Dácia kiváló jövedelmi forrásai miatt, ha külsőleg nem is, de lényegileg az egyptomihoz hasonló kormányzás alatt volt. A császár kincstárát gazdagíták a dús arany-, ezüst-bányák, az óriás terjedelmü, bérlők által kezelt uradalmak, tehát az uradalmaknak legnagyobb része, ezért époly kevés volt itt is a polgári, politikai jogokkal biró elem, mint a nilusparti országban. És e polgárság a második századnak majdnem végeig három-négy, de utóbb is csak hat-hét coloniában és néhány municipiumban levén összetömörülve, a tartomány közügyeire távolrúl sem gyakorolhatott oly befolyást, miként ez Galliában vagy

[1] V. Duruy: Geschichte des Römischen Kaiserreichs I. k. 160. kv. l.

[2] Eph. epigr. I. k. 213. kv. l.

[3] C. J. L. III. 1454.

Hispaniában történt, hol a polgárság hatalmas és erős. És a tisztán financiális érdekü kormányzatot föntartjuk egész teljességében, míg a provincia biztosságban volt. Septimius Severusnak 211-ben bekövetkezett haláláig ez tűrhető vala, de aztán mindíg ingatagabb lőn a két, utóbb három legionyi helyőrség daczára is. A közigazgatást vélték tehát javítani a császárok, midőn Dáciának is engedélyeznek tartománygyülést, mely szükség esetében a népfölkelés elrendelése által a császári fegyveres hatalmat is gyarapíthatja. Hatáskörébe tartozik még az apulumi tartományi pénzverde ellenőrzése is. Székhelye kezdetben valószínüleg Apulum volt, erre látszik utalni az a körülmény is, hogy papjai közül: P. Aelius, Strenuus az Apulumban lakó Aelius családból származik, második coronatusa pedig szintén Apulumban ingenuus s ott is lakik, holott a tartománygyülés papjainak mindíg a székhelyen kell tartózkodniok, ott hol az Ara Augusti van, úgy, miként Galliában, Germaniában s a szomszéd Pannoniában történt. Később már Sarmizegetusában tanácskozik a gyülés — valószínüleg azóta, hogy a tartományi kormányzat visszaköltözött a fővárosba.

A tartományi papok emlékei gyéren fordulnak elő. Eddig a következők valának constatálhatók:

1. Pius Aelius Strenuus, equo publico, sacerdos arae Augusti. [1]

2. M. Antonius Valentinus eques Romanus, decurio municipii Apuli, sacerdos Arae Augusti nostri, coronatus Daciarum III. 238—244 között. [2]

3. M. Proc . . . II. vir, flamen, sacerdos arae Augusti. [3]

4. M. Cominius Quintus, pontifex, bisquinquennalis coloniae, eques Romanus, sacerdos arae Augusti. [4]

[1] C. J. L. III. 1209.
[2] C. J. L. III. 1433.
[3] C. J. L. III. 1509.
[4] C. J. L. III. 1513.

XXX. A PÉNZVERDE.

Philippus római császár Dáciának szerencsés megszabadítása után pénzverési jogot adományoz a tartománynak, s a provincia Apulumban gyakorolja azt. Veretei a birodalomban átalános forgalomban valának, mert császári érmek, s azon seriesbe tartoznak, mely Philippusnak ama rendelkezésével kezdődik, hogy, eddig a császároknak kizárólagos előjogát képezett birodalmi éremveretést megosztja a tartományokkal. A megosztás nem a teljes paritás alapján történik ugyan, mert a provinciák nem adnak ki aranyakat, s ezüst érmeket is nagy elvétve, igy Dácia csak egyet, de azért mégis rombolólag hatott a decentralisatio a megingatott közhitelre és pénzviszonyokra, mert a tartományi érmek csak még jobban nevelték az átalános chaost, mely a finánciákban uralkodott, s a helyett, hogy könnyítették volna a közforgalmat, még inkább megnehezítették azt, meg az által, hogy különböző pénzlábak szerint bocsáttattak ki, s hogy anyagjuk ritkán felel meg minőségileg, mint mennyiségileg a birodalmi törvényeknek. Ezért Gallienus elejét veendő a közzavar további növekedésének, megszünteti a tartományoknak eme előjogát.

A provincialis érmek alakja a legtöbbször annyira esetlen, hogy néha barbar kézből került érmekkel is összetéveszthetők. A dáciai érmek különösen durva kivitelüek, az aversen lévő fej homályos, a revers tökéletlen, kerekségük hibás. Értetlenek valának tehát a vésnökök épúgy, mint az érmeket előállító munkások. Az első «scalptor»-ok és «monetarius»-ok, kétségtelenül Viminaciumból (Kostolácz) kerültek Apulumba, de talán a leggyöngébbeket küldék, mert első érmeik messze alatta állanak kivitel dolgában a viminaciumiaknak. Hiányos volt munkájuk fölülvizsgálata is, mert néhány pénzdarabon föltünő hibák észlelhetők: rosz a szónak rövidítése, hiányzanak egyes betük, másokon pedig el van vétve a név, igy: Deciusét a 249-ik évi 19-ik számú érmen «Decios»-nak irták; fiának Hostilianusnak előnevét a 252-ik évi 29-ik sz. érmen Valens helyett «Oval(ens)»-nek stb.

Érmeinknek typusai elég egyszerűek: az aversen a császár, a császárné vagy trónörökös feje, a nevet s czimet tartalmazó körirattal; a reversen: dák nemzeti ruhába öltözött nő, — egyszer Dácia geniusa is — rendesen állva, ritkán ülve, s kezeiben kard, jogar, ág, vagy vexillumok. Néha a vexillumok a földbe vannak szúrva s egyiken «V»-ös, másikon a «XIII»-as számjegy. A nő lábainál sas és oroszlán, egyszer sphinx is. A körirat állandó: PROVINCIA. DACIA, majd az évszám I-től XI-ig.

A reversen ábrázolt nő Dáciát symbolizálja, az «V»-ös a Legio V. Macedonicát, melynek jelvénye a sas; a «XIII»-as a Legio XIII. Geminát, s erre vonatkozik az oroszlán is. A Legio V. Macedoncát jelző «V»-ös azonban Philippus idejéből előfordul a coelesyriai Heliopolis, s syriai Beritus érmein is, jóllehet a hadtest már Septimius Severus óta állomásozott Dáciában. E jelenség csak úgy magyarázható, hogy az V-ik legio részt vett Gordianus parthiai háborújában, s Philippusnak trónralépte után is keleten marad egy ideig, míg az új császár visszarendeli potaissai castrumába.

A pénzverde valószínűleg a Concilium III. Daciarum hatósága alá tartozott.

Érmeink időrendes sorban következőleg osztályozhatók.

An I. Philippus	= a város építésének	1000-ik	évével = Kr. u.	246-ik	évvel.
» II. Philippus		1001-ik	» = »	247-ik	»
» III. Philippus » » Decius » » Volusian.Aug.		1002-ik	» = »	248-ik	»
» IV. Décius		1003-ik	» = »	249-ik	»
» V. Decius » » Gallus » » Volusian.Aug.		1004-ik	» = »	250-ik	»
» VI. Gallus » » Valerianus » » Gallienus		1005-ik	» = »	251-ik	»
» VII. Hostilian.Aug. » » Aemilianus » » Gallienus		1006-ik	» = »	252-ik	»
» VIII. Aemilianus » » Valerianus		1007-ik	» = »	253-ik	»
» IX. Valerianus		1008-ik	» = »	254-ik	»
» X. Gallienus		1009-ik	» = »	255-ik	»
» XI. Gallienus		1010-ik	» = »	256-ik	»

Ez érmek a következők:

Az idősebb Philippus:

246 Kr. u.

1. Av.: IMP · M · IVL · PHILIPPVS. A császárnak babér-koszorús feje; jobbra tekint; vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · I. A talajon lévő sas és oroszlán között, dák nemzeti ruhába öltözött, álló nő, fején phrygiai sipka, kezeiben vexillumok; az egyiken «V» a másikon «XIII».

247 Kr. u.

2. Av.: az előbbivel azonos.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Egyebekben mint az első szám.

247 Kr. u.

3. Av.: fölirata mint az első szám; a császár fején sugaras korona.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Egyebekben mint az első szám.

247 Kr. u.

4. Av.: IMP · M · IVL · PHILIPPVS · AUG. A császár fején sugárkorona; jobbra néz; vállain paludamentum.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II. A nő széken űl oroszlán és sas között; jobb és baljában vexillumok; amazon «V», ezen «XIII».

247 Kr. u.

5. Av.: azonos az első számmal.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II. A balrafordultan ülő nő, nemzeti ruhát s fején phrygiai sipkát visel, mellette oroszlán s kiterjesztett szárnyu sas, jobb és baljában vexillumok az «V» és »XIII»-as számokkal.

247 Kr. u.

6. Av.: Fölirata mint az első szám, a császár feje sugárkoronás.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Mint az ötödik szám.

247 Kr. u.

7. Av.: Ugyanaz.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II. Stolába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka, jobb és baljában vexillum az «V» és «XIII»-as számjegyekkel, lábainál kiterjesztett szárnyú sas és oroszlán.
Ezüst.

247 Kr. u.

8. Ugyanaz, bronz.

248 Kr. u.

9. Av.: ugyanaz.
Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Álló nő, jobbjában görbe kard s vexillum, baljában csak vexillum; a zászlókon «V» és «XIII»; a nő lábainál kiterjesztett szárnyú sas és oroszlán.

Otacilia császárné, Philippus neje.

246 Kr. u.

10. Av.: MARCIA · OTACILIA · SEVERA · AVG · A császárné arcza jobbra fordulva.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · I · Stolába öltözött álló nő, fején phrygiai sipka; jobbjában görbe kard; jobbra s balra oroszlán s kiterjesztett szárnyú sas; — két vexillum, az «V és XIII»-as számokkal.

247 Kr. u.

11. Av.: majdnem teljesen azonos az előbbivel.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II · Ugyanaz mint az előbbi.

247 Kr. u.

12. Av.: mint a tizedik sz.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II; Stolába öltözött, fején phrygiai sipkát viselő, s balra fordultan, széken ülő nő, jobb és balkezében vexillum az «V és XIII»-as számokkal.

248 Kr. u.

13. Av.: mint a tizedik sz.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III · Egyebekben mint a tizedik sz.

Az ifjabbik Philippus; a császár fia.

246 Kr. u.

14. Av.: M · IVL · PHILIPPVS · CAES · Philippus feje jobbra fordultan; vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · I · Nemzeti ruhába öltözött, sas és oroszlán közt álló nő, fején phrygiai sipka, jobbjában görbe kard, baljában vexillum.

246 Kr. u.

15. Av.: ugyanaz.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · I · Sas és oroszlán, s két vexillum közt álló nő; jobbjában görbe kard, a vexillumokon «V és XIII.»

247 Kr. u.

16. Av.: ugyanaz.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · II · Sas és oroszlán közt álló nő; jobbjában görbe kard, baljában vexillum s ezen D. F. (= Dacia Felix) főlirat,

248 Kr. u.

17. Av.: M · IVL · PHILIPPVS · AVG · Az ifjabbik Philippus babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Álló nő, jobbjában görbe kard, mellette vexillum az «V»-ös számjegygyel; baljában vexillum, fölirata «XIII»; a földön sas és oroszlán.

Traianus Decius császár.

248 Kr. u.

18. Av.: IMP · TRAIANVS · DECIVS · AVG. A császár babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Álló nő, jobbjában görbe kard, mellette vexillum az «V»-ös számjegygyel, baljában más vexillum «XIII» fölirattal; lábainál oroszlán és sas.

249 Kr. u.

19. Av.: IMP · TRAIANVS · DECIOS (sic) AVG. Ugyanazon arcz.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Mint a tizennyolczadik szám.

249 Kr. u.

20. Av.: IMP · C · M · Q · TRAIANVS · DECIVS. Mint a tizennyolczadik sz.

Rev.: Mint a tizenkilenczedik szám.

250 Kr. u.

21. Av.: IMP · TRAIANVS · DECIVS · AVG. Ugyanazon arcz jobbra fordúltan.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Oroszlán és vexillum, sas és vexillum közt álló, stolát viselő nő, fején phrygiai sipka, jobbjában görbe kard, a vexillumokon «V» és «XIII».

Etruscilla császárné, Decius neje.

249 Kr. u.

22. Av.: HERENNIA · ETRVSCILLA · AVG. Etruscilla feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Sas és oroszlán közt álló nő, jobbjában faág, baljában jogar.

250 Kr. u.

23. Av.: Mint a huszonkettedik szám.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Egyebekben mint a huszonkettedik sz.

Herennius Etruscus, Decius fia.

249. Kr. u.

24. Av.: Q · HER · ETR · MES · DEC · CAES. Herennius Etruscus babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · IIII. Oroszlán és sas közt álló nő, jobb és balkezében egy-egy vexillum, amazon «V. ezen XIII.»

250. Kr. u.

25. Av.: Q · H · ETR · MES · DEC · CAES. Ugyanazon arcz jobbrafordultan.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Stolába öltözött álló nő; jobbjában ágacska, baljában jogar, lábainál kiterjesztett szárnyú sas és oroszlán.

Hostilianus, Decius fia.

250. Kr. u.

26. Av.: C · VAL · HOST · M · QVINTVS · C. Hostilianus feje jobbrafordultan; vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Kiterjesztett szárnyú sas és oroszlán, s egy-egy vexillum közt, stolába öltözött álló nő, jobbjában görbe kard. A zászlókon «V és XIII.»

252. Kr. u.

27. Av.: C · OVAL · (sic) HOSTILIAN · AVG. Hostilianusnak jobbfelé fordított feje; vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Sas és oroszlán közt stolába öltözött álló asszony, kezeiben egy-egy vexillum «V és XIII» fölírattal.

252. Kr. u.

28. Av.: C · VAL · HOST · M · QVINTVS · C. Hostilianus feje, vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Egyebekben mint a huszonhetedik szám.

Trebonianus Gallus császár.

250. Kr. u.

29. Av.: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLVS · AVG. A császár babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Oroszlán és sas közt álló asszony, jobbjában ágacska, baljában jogar.

250. Kr. u.

30. Av.: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLO (sic.) AVG. Mint a huszonkilenczedik szám.

Rev.: Mint a huszonkilenczedik szám.

251. Kr. u.

31. Av.: IMP · C · C · VIB · TREB · GALLVS · AVG. A császár babérkoszorús feje, vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VI. A csőrében koszorút tartó sas és oroszlán között álló nő, — jobbkezében lituus van, melynek végén szamárfej van; balkezében olajfaág.

Volusianus, Gallus császár fia.

248. Kr. u.

32. Av.: IMP · CAE · VOLVSIANVS · AVG. Volusianus babérkoszorús feje, vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · III. Oroszlán és sas közt álló nő; jobbját fölemeli, baljában ágacska.

248. Kr. u.

33. Av.: IMP · CAES · C · VIB · VOLVSIANVS · AVG. mint a harmiczkettedik szám.

Rev.: mint a harminczkettedik sz.

250. Kr. u.

34. Av.: IMP · C · C · VIB · VOLVSIANVS · AVG. Volusianus babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · V. Stolába öltözött álló asszony, jobbjában kard és vexillum, ezen V, baljában ugyancsak vexillum s rajta XIII; a földön sas és oroszlán.

Aemilianus császár.

252 Kr. u.

35. Av.: IMP · C · M · AEMIL · AEMILIANVS · AVG · Aemilianus babérkoszorús feje, vállain paludamentum.

Rev: PROVINCIA · DACIA · AN · VII · Egyebekben mint a harmincznegyedik szám.

253 Kr. u.

36. Av.: Mint harminczötödik szám.

Rev: PROVINCIA · DACIA · AN · VIII · Mint a harmincznegyedik szám.

Az idősebb Valerianus.

251 Kr. u.

37. Av.: IMP · LICI · VALERIANVS · AVG · Az idősebb Valerianus babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VI · Álló nő, kezeiben vexillumok, ezeken «V és XIII»; a földön sas és oroszlán.

253 Kr. u.

38. Av.: IMP · LICI · VALERIANVS · AVG · Az idősebb Valerian babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VIII · Egyebekben mint a harminczhetedik szám.

254 Kr. u.

39. Av.: IMP · VALERIANUS · P · F · AVG · Az idősebb Valerian babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VIII. Sas és oroszlán közt álló nő; kezeiben egy-egy vexillum, az «V. és XIII. számokkal.

Gallienus császár, Valerianus fia.

251. Kr. u.

40. Av.: IMP · GALLIENVS · PIV · AVG. Gallienusnak jobbra néző feje; vállain paludamentum.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VI. Álló asszony, kezeiben egy-egy vexillum az «V. és XIII»-as számokkal.

252 Kr. u.

41. Avers mint a negyvenedik szám.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · VII. Sas és oroszlán közt álló nő, kezeiben egy-egy vexillum; föliratai «V. és XIII.»

255 Kr. u.

42. Av.: IMP · GALLIENVS · P . . . Gallienus babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DAC · AN · X. Dáciának, stolában ábrázolt, álló geniusa, fején sisak kezeiben egy-egy vexillum, lábainál egyfelől a csőrében koszorút tartó sas, másfelől oroszlán.

256 Kr. u.

43. Av.: IMP · GALLIENVS · P . . . . A császár babérkoszorús feje.

Rev.: PROVINCIA · DACIA · AN · XI. Stolába öltözött, álló nő; kezeiben egy-egy vexillum, ezeken «V. és XIII.» lábainál egyfelől sphinx, másfelől oroszlán. [1—2]

[1] J. Eckhel: Doctrina numorum veterum. I. r. II. k. 4 kv. l. T. E. Mionnet: Description de médailles antiques, Grecques et Romaines. Supplément. II-ik k. 33. kv. l.

[2] Hol nincs egyéb említve, ott a veretek bronzból készültek.

XXXI. TÖRTÉNETI ADALÉKOK.

Commodus, miként a markoman háborúknak történeti vázlatában említém, a hosszú küzdelmek összes eredményeinek föladásával egyenlő béke megkötése után azonnal Rómába ment, mitsem törődve a folyton veszélyeztetett s oly sokat szenvedett provinciákkal. E meggondolatlanság, de valódi bűn új reményeket keltvén a durva szomszédokban, a barbárok nagyhamar el feledik a súlyos csapásokat, melyeket a szelid, de kitartó Marcus Aurelius és vezérei mértek reájok, s ismét megindulnak a harczias mozgalmak és kitört volna Pannonia mint Dácia ellen a határnépek szövetséges háborúja, ha a császár kiváló legatusai: Vespronius Candidus, Manilius Fuscus, de különösen Pescennius Niger, ki Septimius Severus-szal korának legkiválóbb tábornoka, nem védelmezik erélyes kézzel Dáciát az északi vándor tömegeknek évenkinti, s a jazygoknak majdnem havonkénti betörései ellen. És e győzelmes védelem daczára is az általános háború még sem lett volna elhárítható, ha Commodust, elleneinek magán boszúja, a hűsítő serlegbe kevert méreg által meg nem öli.

Utódja Helvius Pertinax lőn, atyjának — Marcusnak — kiváló barátja, tisztelője, erélyes katona, kinek hosszú közpályáján alkalma nyílt megismernie a közigazgatás minden ágát, a tartományokat, de különösen Dáciát, hol talán több évig szolgált mint procurator, a legveszteljesebb időkben pedig mint helytartó, s a keleti hadsereg főparancsnoka. Tartományunkban örömmel fogadhatá mindenki a derék tábornoknak császárrá való kikiáltatását, mert az elhalt nagy császárnak — Marcus Aureliusnak — méltó utódja lett volna, örömmel, mert ismerte a provinciát, annak minden igényét, baját, szükségletét, s mert itt szerzé babérjainak legszebbjeit. Az örömhírt azonban nyomon követé a gyász, a praetorianusok nem tudván elviselni a kemény, erélyes ember szigorát, meggyilkolták őt, uralmának nyolczvanötödik napján. E császárgyilkosság a vad zsoldosoknak teljes győzelmet jelentvén, a trónra, a világuralmat jelentő diadémért legtöbbet igérő Didius Julianust kiáltják ki császárnak. A gyámoltalan pénztőzsér trón-

foglalásának hírét gúnymosolylyal hallották a birodalom minden részében, s a pannoniai legiók, vagy jobban a dunamellékiek, köztük a Legio XIII. Gemina is, Septimius Severust acclamálják uralkodójuknak.

Ezzel jobb napok derültek Apulumra, mint az egész provinciára.

L. Septimius Severus kezdi meg az erőteljes, hatalmas katona császárok sorozatát, kiknek uralma a tudományokat kedvelő és békés szellemű Antoninus Pius, de méginkább Marcus kormányával szemben nem a civilisatiónak, a rendes fejlődésnek előbbre haladását jelzi ugyan, de föltétlenül szükséges volt, mert a birodalom nyugoti provinciáit s Africát már áthatotta — Dácia még kivételt képez — a rómaiság a nélkül, hogy erejüktől megfosztotta volna, míg Itália elhanyatlik, s a mily arányban gyöngülnek erői, ép oly mérvekben lépnek örökébe a provinciálisok, lassankint, még az irodalom művelését is magukhoz ragadva. Ők állítják ki a birodalmat védő hadseregeket, mi természetesebb tehát, mint ha tartománybeliek ülnek a világnak legelső trónjára is — itáliaiak helyett. De már az első század végén, s a második elején is uralkodnak provincialisok: — a spanyol Trajan és Hadrian, kik megszabják századuk irányát. Fogadott családjuk helyét ismét idegenek, afriakaiak Septimius Severus és dynastiája foglalják el. S. Severus a fekete világrészben Leptis Maior-ban (Lebda) született 146. április 11-én, elrómaiasodott gazdag semita családból, melynek néhány tagja bejutván a senatusba, consulságot is viselt, de Severusnak szülői házában, magán körben még ősi nyelvüket beszélték, s rokonai közül többen épen nem, vagy nagyon keveset tudtak latinul. Mint ifjút rendkívül gondosan nevelték, megismerte a latin irodalmat, tudományosságot, volt érzéke és tehetsége is hozzá, sőt írogatott, és holta után megtalálták latinul szerkesztett önéletrajzát is. A közpályát kora ifjúságában kezdé, s mint nemes és gazdag családból származó fiatal ember gyorsan haladt előre, és midőn Carnuntumban a legiók császárnak kiáltják ki, Pannonia Superior helytartója volt. Az új császár erőteljes, szép alkatú ember, föllépése határozott, tiszteletet parancsoló arczvonásai erélyesek, — e külsőnek megfelelők szellemi tehetségei is. Itélete gyors, éles és biztos, akarata szilárd, legyőz minden akadályt, nem hajlik meg senki előtt, s nem tűr meg idegen befolyást sem udvarában, sem a kormányzatban. Mint államférfi a legkiválóbbak közé tartozik: ép oly kitünő katona, mint a milyen kitünően ismeri a közigazgatásnak minden ágát, s méltán mondja Mommsen, hogy a modern Európának akárhány állama nincs úgy kormányozva ma sem, miként Severus alatt voltak az óriás birodalomnak még legtávolabb eső zugjai is. Czéljai, tervei lassan alakultak meg, — de ha megérlelé azokat lelkében, úgy eszközeiben nem volt válogatós: ravaszságot, erőszakot, — de mindent megengedhetőnek tartott, ha a birodalomnak jól fölfogott érdekei úgy kivánták. Nagy és nemeslelkű — úgy miként azt most értjük — nem volt, s fajának kegyetlenségét, boszuszomját sem vetkezheté le soha; vallási dolgokban könynyenhivő és babonás lévén, szerette és gyakran használta a horoskopot, megtudandó a közeli vagy távoli jövőt. Életmódja egyszerű kora ifjúságától fogva, s mint császár sem ismerte a fényűzést. Az állam helyreállításának, újjászervezésének nagy munkájában, mit sem adván a hagyományokra, Augustusnak

ingatag, a császár és tanács közt megoszló kormányrendszerére, vas kézzel fogott mindenhez, háttérbe szorítva, de teljesen ki is szorítva a közügyekből a senatus befolyását, mert ama zord időkben, nyilvános pályáján szerzett tapasztalatok megdönthetetlen igazsággá emelék lelki szemei előtt, hogy Róma csak úgy menthető meg, ha összegyűjti és mozgásba hozza annak minden erejét; — erre pedig meggyőződése szerint, csak katona kormány lehet képes. Itáliával épen úgy bánt el, mint a senatussal, háttérbe szorítá azt, megfosztá előjogaitól a tartományok javára, melyek gondoskodásának legfőbb tárgyai valának — életének utolsó perczéig. A hálás elismerés nem is maradt el, mert egyetlen császár nevét sem emlegetik annyit a provinciák föliratai, mint az övét.

Gondoskodása különösen a két Pannoniára s Dáciára terjedt ki. Ott tevék homlokára a diadémet, emitt örömmel üdvözlék mint császárt, különösen a Legio XIII Gemina, mely a birodalomnak legkiválóbb hadtestei közé tartozott, s melynek legatusa oly nagy számú segédcsapattal rendelkezett, hogy szükség esetében 20—25000 embert állíthatott volna a császár parancsai alá. S meglehet, hogy legiónk is elment Italiába, és talán harczolt egykori legatusa Pescennius Niger ellen is, bár erre vonatkozólag nincsenek adataink. A császár ellenfelének legyőzése után azonnal a Dunához jött, s meglátogatván a pannoniai és moesiai állandó táborokat, fölkereste Dáciát is, s miként ott, úgy itt is személyesen intézkedett a kellő védelem, a tartománynak teljes biztosítása érdekében. Mély, strategiai belátással bővíti ki a várrendszert, s rendeli be Moesiából a Legio V Macedonicat, a helyőrség erősítésére. Gondja kiterjed a városokra is: Apulum municipiumnak választási jogot engedélyez, Potaissat coloniává emeli, Ampelumban a tanács hálálkodik neki. Figyelmét a legcsekélyebb dolgok sem kerülik el, s hogy rendelkezései csakugyan az ő szellemében hajtassanak végre, testvérét, Getát teszi helytartónak, kinek működését, kormányát Apulum lakossága, az ageré, de távolabbi városok is, így Potaissa hálás emlékezetben tarták sokáig, s Statius Priscust kivéve, egyetlen helytartóra sem vonatkozik annyi fölirat, mint Septimius Getára. Ez intézkedések rendkivül népszerűvé tevék a császárt mint kormányzót, s a közönség élénk figyelemmel kisérvén mindent, mi az imperatorral történik, aggodalommal leste a praetendensekkel vívott harczairól szállongó híreket, és az apulumi Maris híd mellett álldogáló, a jövőről beszélgető lydek Albinus legyőzetésének előjeléül tekintik, hogy a hegyek felől szálló isteni sas (Numen Aquilae) reácsapott három viperára, melyek közöl az egyik — a legerősebb megragadván a merész támadót, Jupiter madara már veszélybe jut s legyőzetik, ha a segélyére sietö Aurelius Martinus Basus és Aurelius Castor meg nem mentik.[1] A három vipera alatt Severus három ellenfelét: Didius Julianus, Pescennius Niger s Clodius Albinust értik a jámbor dedicalók, kik a nagy eseményt megörökítő föliratot magas oszlopra véseték, s valószínű, hogy szentül hivék mikép nekik is van részük a császár-

[1] Eph. Ep. II. 307. l. 397.: J(ovi) O(ptimo) M(aximo) Aur(elius) Martinus Basus et Aur(elius) Castor po(ntem) Lydi circumstantes viderunt Numen Aquilae descidisse monte supra dracones tres. Valida v(i)pera supstrinxit aquila(m). Hi s(upra) s(cripti) aquila(m) de periculo liberaverunt. V(otum) l(ibentes) m(erito) p(osuerunt).

nak lugdunumi (Lyon) nagy diadalában. Ily körülmények között a markoman háborúk pusztításait, Commodusnak gondatlan és lanyha kormánya idejében bekövetkezett hanyatlást a tartomány gyorsan kihevervén, a föllendülés általános lesz. Potaissa, Micia stb. fényes középületeket emelnek, Apulum Severus alatt éri el fejlődésének tetőpontját, s a virágzó ipar, kereskedelem általános jóllétet teremtvén, városunk rohamosan épül, és a birodalom nyugoti provinciaiban alig van egyetlen colonia vagy municipium, melynek annyi a templomokra, középületekre, azoknak emelésére, átalakítására, megújítására vonatkozó föliratos emlék maradt volna fönn, mint épen Apulumból. S ez, bátran mondhatjuk, így volt az egész imperiumban. Severus tehát valódi lelki örömmel tekinthetett végig Rómának óriási területén, mert nincsen annak egyetlen foltja sem, hol kezének áldásos nyomai ne lettek volna észrevehetők, — s mennyire fájhatott szívének, lelkének a tudat, hogy holta után ismét visszaesés fog bekövetkezni. Úgyis lőn. Caracalla idejében nagyon borús napok következtek Dáciára.

Caracalla (211—218.) kormányának első éveit a markomanok és quadok által keltett határmozgalmak töltik ki, de a melyeket a régi megosztási politika, s főleg járadékok fizetése által még sikerült lecsöndesítenie, s az imperium tekintélyét legalább a quadokkal szemben annyira helyreállítania, hogy ezek hajlandók valának a régebbi hűbéri viszonyt is elismerni. A siker azonban nagyon mulékony lehetett, mert 214-ben, tehát egy évvel a német törzsek békéje után Carnuntumba teszi át fő hadi szállását, s a közép Dunának egész mellékén megújul a harcz, és mint Marcus idejében, ismét a markomanok, quadok és jazygok viszik a főszerepet. Csatlakoztak a szabad dákok is, és rabló hordáik fölprédálták a tartománynak egész éjszaki részét. Mintha az összes határnépek közös háborújának rémes évei következnének be újra. A császár személyesen küzd a barbarok ellen: a dunamellékiekkel békét köt még ugyanazon évben; a quadok elismerik fönhatóságát, s Caracalla kivégezteti hűtlen királyukat Gabiomarust; a jazygokkal szintén szerencsésen harczol, fölveszi a Sarmaticus nevet is, de sikerei nem riasztván meg a szabad dákokat, ezek tovább harczolnak, s a Legio V Macedonica és Legio XIII Gemina együttes erőfeszítései sem tudnak véget vetni dúlásaiknak, a lakosságot teljesen tönkre juttató guerilla harcznak. A császár erre személyesen látogat el a tartományba, s megjelenésének volt is némi hatása, mert a dákok kezeseket adnak, de alig távozik Caracalla Thraciaba — sorsára hagyva a tartományt — írja Dio — újra megindulnak a harczok,[1] hogy meg se szűnjenek Maximinus trónra léptéig.

Caracalla Ázsiában Carrhae mellett, az összeesküdt törzstisztek által meggyilkoltatván (217. április 8.) a hadsereg a szintén afrikai származású M. Opelius Macrinust az összeesküvés fejét kiáltja ki császárnak. Az új uralkodó (217—218.) nem bírván semmi népszerűséggel, rövid kormánya is czéltalan kapkodás lévén, Dácia helytartójává korának legnagyobb szédelgőjét, Marcius Agrippát

[1] Dio Cass. 77.; 16., 20., 78.; 13., 17., 27. Spart. 5. 6., 10.

nevezi ki hálás viszonzásul jó szolgálataiért. A tehetetlen ember egy pillanatra sem lévén képes a helyzetet megjavítani, a tartomány sorsa roszabbra fordul minden nap; a dákok tovább folytatják dúlásaikat, s a helytartó csakis kezeseiknek visszaadása és jelentékeny pénzösszegek lefizetése után tudja őket pár hónapra elcsöndesíteni. Macrinus halála után ismét megkezdődnek a villongások, s Heliogabal, Severus Alexander uralma idejében folyton tartanak azok.

A szelíd, ábrándos és félénk Severus Alexander Mogontiacumban az elégületlen katonák által megöletvén, a hadsereg és gárda C. Julius Verus Maximinust kiáltotta ki császárrá, az egyszerű thraciai paraszt fiát, ki közlegénységen kezdte a szolgálatot Septimius Severus idejében. A nagy uralkodó halálakor még csak centurio volt, — Caracalla tribunná teszi, de a carrhaei catastropha után kilép a hadseregből, nem akarván tovább szolgálni egykori ura fiának gyilkosait. Heliogabal pusztulása után visszakéri rangját, és Severus Alexander Germania helytartójának nevezi ki, s ő volt talán a rajnaparti hadjáratok főparancsnoka is. A germanok elleni háború rég el lévén határozva, a sereg készen állott Mogontiacumban (Mainz) s a legiók égtek a vágytól megkezdeni a harczot, melynek eredménye csak győzelem, s ezzel gazdag donativum lehetett, midőn Severus Alexander újra diplomatizálni kezd. A sereg e békeactióban a gyűlölt és tehetetlen senatus befolyását, de méginkább a császár anyjának kezét sejtvén, összeesküvés keletkezik, s az imperatort meggyilkolják saját sátorában. Maximinus aztán egy pillanatig sem habozott a háború megindításával.

Az új császár katona volt testtel lélekkel, s a legiók szerették a kemény, erélyes, igazságos embert, ki egyenlő mértékkel mért mindenkinek mint császár is (235—238), ki époly előzékeny maradt a bibor palástban egykori tiszttársai és alárendeltjeivel szemben, mint volt előbb. Így ő is megbizhatott a hadseregben — föltétlenül, mert legionariusok mint tisztek a katonának valódi eszményképét, prototypját látták benne, ki megvédi érdekeiket, jutalmazza szolgálataikat, míg a senatus és Alexander — ez a valódi polgárcsászár, szűkmarkúak, tehetetlenek, diplomatizálnak még ott is, hol tenni kellene, tenni erélyesen a provinciák érdekében is, melyeket a barbárok folytonos berontásai már az anyagi bukás és romlás szélére sodortak. Szivesen fogadták tehát a tartományok is a katona uralom inaugurálását, mert az teljes biztosságot igért a jövőben is, legszebb férfi korát ért s époly kitünő katona fia lévén a császárnak, mint a milyen ő maga.

Maximinus volt a birodalom első uralkodója, ki tisztán katonai pályán szolgálván, nem viselt soha polgári hivatalt, s gyűlölte is a polgári életet, a senatust ezerféle corruptiójával, alacsonyságával, alkotmányával együtt, mely már holt betű volt, szellem és erő nélkül, csak arra alkalmas, hogy szaporítsa az imperiumnak milliónyi baját. A senatus tehát mit sem várhatott az új imperatortól, ki azzal kezdi uralmát, hogy a diadémet a sereg megbizottjai által tételi homlokára, s nem kéri az atyáktól trónraléptének helybenhagyását, fiát pedig a főtisztek gyülekezetében emeli társcsászárrá; az Alexander alatt működött államtanácsot azonnal elbocsátotta az udvari személyzettel együtt, sőt a fővárosba el sem akart menni, nem lévén hajlandó kitenni magát az előkelő-

ség és középosztályok gúnyjának, ő a finom modorban, de még az irodalmi latin nyelvben is járatlan, műveletlen barbár, kinek csak annyi jogczíme volt a trónra, hogy vitéz és szerencsés katona, ki a parquett-en esetlen és ügyetlen, míg a háború ezer veszélye közt és a táborban jól érzi magát s otthon van. Igy áthidalhatatlan ellentét keletkezett a patres amplissimi s a császár között, melyet a helyett, hogy megkísérlettek volna becsületes úton kiegyenlíteni, vagy legalább enyhíteni, még élesített mindegyik fél, kiki a maga módja szerint: a senatus alattomosan, összeesküvések szövése által, Maximinus meg nyíltan, jószágkobzások, halálítéletek stb. által. A polgári ügyek igazgatásával az imperator mit sem törődvén, Rómát a gárda parancsnokára, Vitalianusra bízza, magának csak a katonai dolgokat tartván fönn. Néhány hónap mulva a praefectus is oly népszerűtlen volt, mint maga a császár, úgy, hogy Maximinusnak a Leg. II. Parthicán kívül nem volt a legcsekélyebb tartaléka, támasza sem.

Uralma, hatalma, fegyvereinek erején nyugodott tehát, annál bíztosabban, minél több győzelmes háborút vívhat. A germániai teljes sikerrel végződvén, az imperator visszaállítja a régi limest, megszállja újra a Traján által elfoglalt, de később veszendőbe ment tizedföldeket, s ezzel a szomszéd-a fenyegetett provinciákban oly népszerű lett, mint elődjei között igen kevesen.

A rajnaparti harczok szerencsés befejezte után Pannoniába érkezett, s Sirmiumba készült Dácia megszabadítására, melynek helyzete Caracalla óta már valóban tarthatatlan volt. Maximinus a hadjáratra a Legio I. és II. Adiutrixot, a II. Italicát s a dáciai V. Macedonica és XIII. Geminát használta föl. Oly haderő kűzdött tehát hegyeink közt, milyent a hódítás óta nem láttak a tartományban. Az erélyes föllépést teljes siker koronázta. A magok között is egyenetlen dákok és szövetségeseik vereséget vereség után szenvedvén, teljesen szétszóródtak, s a tartomány néhány évre ismét teljesen megszabadúlt a dúlások és rablásoktól. Megérdemelte tehát a Dacicus Maximus és Sarmaticus melléknevet.[1] A harczias császár azonban e kűzdelmeket csak a góthok és sarmaták ellen indítandó írtó háborúk bevezetésének tartá, mert a provinciákat biztosítani kívánta egyszer mindenkorra, Róma határait pedig kiterjeszteni egész az Oceanig.[2] S meg is teszi vala, ha a sors kedvez életének.

[1] Capit: Maximini duo. c. 13. Pacata Germania Sirmium venit, Sarmatis inferre bellum parans atque animo concupiens usque ad Oceanum semptemtrionales partes in Romanam dicionem redigere. Quod fecisset, si vixisset ut Herodianus dicit. A Germanicus Maximus, Sarmaticus Maximus, Dacicus Maximus melléknevekét tartalmazó föliratok gyakoriak hazánkban: C. J. L. III. 3708, 3722, 3730, 3732, 3735, 3736, 3740, 4630. A Legio I. Adiutrix részvételét a háborúban bizonyítja: C. J. L. 3660: .... Aur(elius) Satull(us) Mil(es) Leg(ionis) I Adi(utricis) vixit annis XXIIII., stip(endiorum) VI. incursu hostis Daciae decidit... A Legio II. Adiutrix egy közlegényét a C. J. L. III. 3336 sz. fölirata „Desideratus in Dacia" nevezi. Tehát elesett. A Marcus Aurelius idejében szervezett Legio II. Italica részvételéről emlékeznek C. J. L. III 5218: D. M. Aur(elio) Justino Militi Leg(ionis) II. Italicae (obito) in exp(editione) Daccisca.. C. J. L. III. 4857: D. M.... Vep... Quartino mil(iti) Leg(ionis) II (Italicae) P(iae) (felicis vagy fidelis) (obito) ann(orum) XXXV. stip(endiorum) IIII. bello DVC· CO (kétségtelenül bello Dacico) desider(ato)...

[2] Capit. Maxim. c. 13.

E hadjáratokkal karöltve járt a birodalom úthálózatának kibővítése, különösen a Rajna és Duna mellett, s nincs az imperiumnak egyetlen provinciája sem, melyben ne dolgoztak volna mérnökei. Hadi vállalatai és seregének teljes biztossága érdekében tekinté föltétlenül szükségesnek a közlekedés lehető megkönnyítését. Egyéb dolgairól nagyon keveset tudunk, s a mi fönmaradt is, az ingerült, elkeseredett római néptömeg közvéleményének nyilvánulása, vagy a dühöngő senatusé, mely egy pillanatra sem szünt meg izgatni a csőcseléket a fővárosban, izgatni a tartományi helytartókat, főhivatalnokokat, s a provinciákban lakó nagy családokat, különösen Afrikában, hol néhány ó-kori Croesust keményen sújtának az imperatornak szigorú pénzügyi rendszabályai. Ebből Carthago vidékén parasztlázadás támadt, s e kicsinyes eset volt a császár és fia bukásának kezdete. A lázadók meggyilkolván a procuratort, vezéreik, hogy elkerülhessék a halálbüntetést, a legmerészebb játékot kisérlék meg: császárnak kiálták ki a jámbor és dúsgazdag Gordianust, ki fiát társúl vévén, első intézkedésül a Maximinushoz hű maradt Legio III. Augusta legatusát Capellianust fosztá meg állásától. A tábornok azonban támadással felelt, s az ifjabb Gordian elesett, az idősebb pedig félelmében fölakasztá magát. Ezzel vége lett volna a lázadásnak, ha a senatus — átok alá vetvén s a haza ellenségének nyilvánítván Maximinust és fiát, — el nem égeti a visszavonulás hídját. Ez elhamarkodott lépéstől utóbb maguk is megriadtak, s fölkérik közvetítésre magát a császárnét is, de hiába, visszautasíttattak. Küzdeniök kellett tehát a végsőkig, s a küzdelem csak az egyik vagy másik fél teljes bukásával, jobban megsemmisülésével végződhetett. A senatus lázas izgatottsággal készült tehát, s kimondván elvileg a katonai és polgári főhatalom kettéválasztását: a collegiális kormányt tekinték az alkotmány és közszabadság legjobb és egyedüli biztosítékának — a békés, gazdag és közbecsülésben álló D. Caelius Calvinus Balbinust és a szegény sorsból a legmagasabb katonai rangra emelkedett M. Clodius Pupienus Maximust választják augustuszokká azon határozott czélzattal, hogy Balbinus a közigazgatást és annak minden ágát, Pupienus pedig a hadügyeket vezesse s végezzen Maximinusszal. Sajátságos ironiája a sorsnak, hogy a senatusnak, a legaristocraticusabb testületnek legelszántabb védője Pupienus, s a császárság korlátlan hatalmának praetedense, sőt tényleges birtokosa még: Maximinus, mindketten oly rétegekből emelkedtek föl, melyeket, ha a senatus észrevett is néha, mindig megvetett! S Maximinus hozzá még barbár is! És ez az egyszerü jelző lázba hozta a vénhedt Itáliát, merevült tagjai újra megéledtek, meg egy pillanatra s Maximinus elbukott, el, megfoghatatlan késlekedése miatt, mert ha a mozgalmak kitörésének hírére azonnal átkél az Alpokon s Rómára csap, úgy sikere kétségtelen. Hisz a hadsereg mellette volt, még a Legio II. Parthica is elhagyá albanoi castrumát; részt vett Aquileia sikertelen ostromában, de a császár még mindig késett, késett kimondani Julius Caesar szavait: alea iacta est, s ez alatt a senatus, az aggoknak, életük végső szakában néha előforduló, akadályt nem ismerő, eszközöket nem válogató sietségével készült, szervezkedett, fenyegetőzött, különösen a Legio II. Parthicaval szemben, hogy kardélre hányatja Albanoban visszamaradt övéiket! s a legionariusok, kik soha egy pil-

lanatra sem riadtak meg a legvészesebb harczokban sem, kik ott küzdöttek Sept. Severus sasai alatt Ázsiában, messze keleten a parthokkal, vagy messze éjszakon Brittanniának ködös, zord hegyei és szűk, nedves völgyei között a vad caledonokkal, megrémültek nejeik, gyermekeik véres árnyától, s föllázadván, a gyanutlan, fiával együtt épen ebédelő Maximinust meggyilkolták.

A senatus e hirre Balbinust és Pupienust újra acclamalta, s kihirdetvén a határozatot, a palotába akarák kisérni őket, midőn legnagyobb meglepetésükre óriás tömeg csőcselék s a praetarianusok útjokat állják, követelvén, hogy Gordianus is nyilváníttassék Augustusnak. A megrémült atyák megtevék, de a lázadás azért nem szünt meg, sőt a vérszemet kapott tömegek fölgyújtván néhány házat, a gyorsan terjedő tűz elhamvasztá a városnak jelentékeny részét. A senatus tervei tehát füstbe mentek, a collegialis kormány megszünt, a birodalomnak ismét három császárja volt, kik közül a legifjabb Gordianust ismét katonák emelték trónra!

Ezzel legalább egy időre biztosítottnak látszott a béke: Maximinusnak Italiában lévő hadai hűséget esküdtek Pupienusnak s haza mentek csöndesen.

Az uralkodók — Balbinus és Pupienus — a legjobb egyetértésben élvén, — Gordianus még félig gyermek volt — a senatus idylli napoknak örvendett. Nem sokáig tartott dicsősége. Az imperatorok között véleménykülönbségek támadván, lassankint elhidegültek egymástól; a praetorianusokat sem tudták megbékíteni, sőt napról-napra elégületlenebbek lőnek, különösen azután, hogy kisültek a senatusnak Gordianus ellen táplált titkos czéljai. Csak szikra kellett már, hogy kitörjön a lázadás, s az ki is gyuladt, midőn Pupienus az Eufrat, s Balbinus a Dunához volt indulandó a góthok, karpok, dákok stb. ellen, és a senatus azt hivé, hogy egy kemény hangú rendelettel, a császárok távollétének idejére csendre szoríthatja a féktelen gárdát. Nagyon megcsalódott, de e csalódás életébe került a két imperatornak. Gordianus egyedül maradt a trónon.

Ezzel megkezdődött a visszatorlás Maximinus hivei ellen. Afrikában Capellianust kivégezték, a Legio III. Augustát föloszlaták s helyére a XXII. Primigeniát küldék. Dáciában épily véresen dúlt a félig gyermek császár helyett uralkodóknak indokolatlan boszúja. A procuratort halálra ítélték,[1] halálra azokat, kik Maximinus fénykorában nyiltan hozzá csatlakozván, hívek maradtak a vész napjaiban is; elitélték kezelő tisztjeit, megölték az általa kinevezett tartományi kormányzót,[2] legio parancsnokait, a tribunokat s ha nem oszlaták is föl a Legio V. Macedonicat és XIII. Geminat, — mint az africai III. Augustat, — legalább megtizedelék.[3] Mennyi könnyet, keservet, bánatot okozhatott e hivatalos boszú a tartományban, melynek megmentője, valódi megváltója vala Maximinus, hol annyi hive volt!

[1] A. Axius Aelianust? C. J. L. III. 1422., 1423., 1456.

[2] Talán azt a legatus consularist, kinek nevét kitörölték a föliratból. C. J. L. III. 1066.

[3] Capit. Vit. Max. c. 15 : ubique amici et administratores et duces tribuni et milites Maximini interfecti sunt.

Az ifjú császár aerája nagyon rosz előjelekkel kezdődött. Udvarában valódi hárem gazdálkodás folyt, eunuchok intézték az ügyeket, s III-ik Gordianus eltürt, elnézett mindent. De e szerencsétlen viszonyoknak hamar vége lőn. Az imperator nőül vévén Furia Sabina Tranquillat,[1] a derék és erélyes C. Furius Sabinus Aquila Timesitheus leányát, apósát azonnal gárdaparancsnoknak nevezi ki,[2] s a tábornok az udvart és kormányt azonnal megtisztítá a selejtes elemektől; megkisérlette megjavítani a pénzügyeket is, de főképen a hadsereg állapotait. A meglazult fegyelmet helyreállitá, rendes fölügyeletet hozott be, és szigorú szolgálati szabályzatot.[3] Igy nyugton tekinthetett a jövőbe, bár az Al-Dunánál végtelenül nyomasztó erővel kezdtek jelentkezni a karpok, gothok, kik betörvén Moesia inferiorba, elpusztiták Tyrát a Dniestr mellett. Támadó háborúra azonban még sem gondolhatott a gárda-parancsnok, erre nagyon gyönge volt a birodalom; a megelőző irtózatos rázkodtatások legjobb erőitől fosztván meg az imperiumot, örvendett mindenki, ha a határok biztosak valának, nyugodtak és engedelmesek a legiok, és jók a védelmet megkönnyitő útak. Ennyi elég is volt a végeken tolongó barbárok ellen, ha betöréseiket nem lehetett is mindig megakadályozni. De a védelmet csak a helyszinén szervezhetvén valóban czélra vezetően, a császár és apósa fölkeresék Moesiát, majd Thraciába mennek, jelentékeny, a perzsa háborúra összepontosított haderővel, s szerencsésen küzdenek a barbarokkal, legyőzvén a gothokat, mint sarmatákat.[4] Moesiai tartózkodásuk idején kiterjeszték figyelmöket Dáciára, mint szomszédos vidékeire.

Viminacium (Kostolacz) colonia rangot kap, s fölruházzák pénzverési joggal; Dácia valószinüleg Gordianustól kapja a tartománygyülést, melynek — sajnos — csak egy föliratа maradt fönn,[5] de sokat tehetett a városokért is, mert Sarmizegetusa ordója oltárt emel 239-ben a császár tiszteletére Apulumban, s eme föliraton olvassuk először, hogy a Colonia Dacica metropolis lett;[6] Napocaban a császár és nejének jóvoltáért L. Lael. Terentianus aedis praefectus Jovi Optimo Maximo, Junoni Reginae, Minervae dedicatióval szentel fogadalmi követ.[7] A tartományt tehát életképesnek tartá a császár, védhetőnek, s reformjainak czélja kétségtelenül az volt, hogy a provinciának védőképessége és általános jólléte emeltessék. Ekkor Dáciának még meg van régi integritása, sőt talán nagyobb terjedelmü, mint a milyen a hódító Trajan idejében volt. Éjsza-

[1] Gord. tertius, c. 23 . . . adulescens Gordianus . . . duxit uxorem filiam Timisithei doctissimi viri, quem causae eloquentiae dignum parentela sua putavit et praefectum statim fecit. A császárnéra vonatkozó föliratokat ld. Henzen: Acta Arvalium: p. CCXXIV. és 117. kv. C. J. L. II. 110., 4607., C. J. L. III. 132. stb.

[2] Gord. tert. c. 23.

[3] Gord. tert. c. 28. Idem cum esset praefectus, arma militum semper inspexit. Nullum senem militare passus est, nullum puerum annonas accipere. Castra omnia et fossata eorum circumibat. Noctibus etiam plerumque vigilias frequentabat.

[4] Gord. tert. c. 26.: Fecit iter in Moesiam atque in ipso procinctu quicquid hostium in Thraciis fuit delevit, fugavit, expulit atque summovit.

[5] C. J. L. III. 1454.

[6] C. J. L. III. 1175.

[7] C. J. L. III. 858.

kon a vallum, és a vallumon túl lévő regio római fönhatóság alatt van, s ez alsó-kosályi fölirat eléggé igazolja;[1] de álljon itt maga az eredeti szöveg:

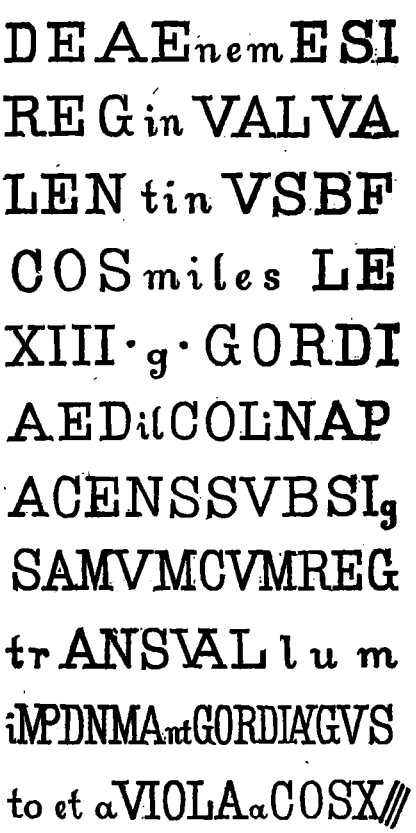

Deae [Nem]esi reg[in(ae)] Valen[tin]us b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis), [miles] le(gionis) XIII. [g(eminae)] Gordi(anae), aed[il(is)] col(oniae) Nap(ocae), a cens-(ibus) subsi[g(navit)] Samum cum reg(ione) [tr]ans val[lum i]mp(eratore) d(omino) n(ostro) M. A[nt(onio)] Gordi(ano) Augus[to et A]viol[a] co(n)s(ulibus) X. [kal.] ....

Torma Károly e fölírat utalása alapján átkutatván északi Dáciát, a vallumot constatálta, constatálta, miként fönnebb leírtam, sánczaival, castrumaival együtt, melyeknek jelentékeny része még ma is ott áll, vetekedve a brittanniai hasonló művekkel! És mégis akadnak kétkedők! Jó szerencse, hogy ezek mindnyájan az íróasztal mellett, a táborkarnak nagyszabású térképeiről vizsgálták és ítélték meg a helyzetet, de nem a helyszínén. Hogy mit érnek az ily módon keletkezett okoskodások, mit a theoriákból szőtt, a valósággal össze nem hasonlíthatott érvek, s az ily argumentumokkal indított támadások, arra nem kell szót vesztegetnem, — Torma eléggé megfelelt. De legújabban ismét akadt szak-

[1] C. J. L. III. 827. Torma K.: A limes Dacicus felső része. 4-ik l.

értő, ki újra kezdi a már befejezett harczot, saját gyártmányú argumentumokkal, melyeknek jellemzésére csak annyit mondok, hogy a különben teljes elismerést érdemlő tudós, nem azt olvassa, mi a kövön van, s nem azt rajzolja, mit a vésnök oda metszett! S vajjon helyes ez? ha másodrendű író teszi egy jelentéktelen hypothesis igazolására, — tegye, ha kedve van hozzá, de midőn az egész világot érdeklő vállalatról van szó, mint a Corpus Inscriptionum Latinarum, úgy valóban tiltakoznunk kell ellene, vagy jobban constatálnunk azt, mit a tények mondanak, melyekkel homlokegyenest ellenkezőt akar valaki állíttatni ama forrással, mely a rómaiságnak legelső kútfői közé tartozik.

Az alsó-kosályi fölirat regio trans valluma — írja Torma, önként érthetőleg az a földterület volt, mely Kis-Sebes és Tihó közt kimutatott vallumon, a limes Dacicus felső részén túl, illetőleg azon kívül feküdt, vagyis Dácia északnyugati szögletének, s északi részének szomszédjába esett barbar föld, mely, ha tán nem is tartozott egyenesen a provinciához, annak kiegészítő részét nem is képezte, de a rómaiak hatalma is clientelája alatt állott mindenestre, mint e tény mellett az idézett fölírat tanúskodik, elmondván, hogy a regio trans vallumot Kr. u. 239-ben ismét census alá fogták. Hogy a clientela alig lehetett folytonos, ha az említett fölíratból nem tudnók is meg, nyilvánvaló e vidéknek Dácia tényleges határán kívül fekvéséből. A provinciától vallum által elválasztott vidék, habár a határőrség folytonos fölügyelet alatt tartotta is, bizonyára elég alkalmat lelt magának a római sas szárnyai alól menekülni, s a kötelék, mely a vidéket Dáciához csatolta, valószinűleg nem volt annyira szoros, hogy a regio transvallumot Dácia állandó kiegészítő részének tekintsék. E vidéket legalább eleinte harczias barbárok lakhatták, kik ellen a provincia határait megkellett erősíteni, utóbb azután, ha nem romanisaltattak is, de köztük, s a rómaiak közt kereskedelmi összeköttetés, patronatus, és sok más érdek alapján, főleg pedig a fegyver hatalma következtében oly szomszédi viszony fejlődött ki, mely utóvégre clientelára, a függőség bizonyos mértékére, sőt épen adófizetésre vezetett.

A regio trans vallum kiterjedését, határait, írott, positiv adatok teljes hiányában természetesen nem lehet határozottan körülírni, — csak hozzávetésekre vagyunk utalva, melyeknek alapját a természeti viszonyokon, a hely fekvésen kívül főleg az eddig ismert régiségleletek képezhetik, a határokat pontosan kijelölni csak akkor lehetvén, ha a Szilágyság, s a délkeleti Felföld összes északi részei, archaeologiai tekintetben át fognak vizsgáltatni.

A Samus vidékével határos regio transvallumot Torma szerint az a terület alkothatta, mely a Réz és Bükk hegység, illetőleg a Kőrös, Berettyó, Kraszna és Szamos folyók között terül el mintegy a tájig, hol a hegységek kifutványai a bihar- és szathmármegyei lapályra kezdenek simulni, a melyen jelentékeny számú barbartanya nyomai mutathatók ki, azt bizonyítván, hogy a regio transvallum sűrű népességgel birt.

Hogy Dácia nyugoti szomszédjai a római foglalást megelőzőleg s annak tartama alatt a jazygok voltak, az ó-kori irók határozottan említik[1] s aligha-

[1] Ptolem. I. 1. III. 7.

nem ez a nép lakta a regio transvallumot is. Dio Cassius mondja,[1] hogy Decebal a jazygok területének egy részét elfoglalta s hogy az elfoglalt földet Trajántól nem nyerhették vissza. Több mint valószínű, hogy ez elfoglalt terület a belső vallum kiépítése után később regio transvallumnak nevezett vidék volt, mely tán épen e miatt vált pörössé a Decebal országát birtokba vett, s ahhoz teljes jogot, a fegyver jogát formált rómaiak, s az ősi birtok elszakított részére igényt tartó jazygok közt. Ugy látszik, hogy e földterület, habár folyton római birtoknak tekintetett is, de valószínüleg nem lévén szorosan Dáciához csatolva, a Samus regiojával együtt alig volt egyéb, mint a császári fiscusnak a provincia szomszédjában, barbar földön lévő oly dominiuma, melynek lakosai, hol adóztak, hol pedig revoltálva az adót, ideig-óráig megtagadták, hogy ismét adófizetőkké váljanak.[2]

Az éjszaki részekre vonatkozólag teljesen egyetértek a nagyérdemű Goosszal, midőn irja,[3] hogy a vallumon túl éjszakra nem kereshetünk sajátképi római telepeseket, hanem csak oly népeket, kiknek a kormány területeket jelölt ki állandó tartózkodásra, s ezek részben az asdingek lehettek, kiknek lakhelyei Jordanis szerint a Kőrösig érnek, tehát oda, hol a vallum kezdődik; voltak dákok is, kik Maximinus által leveretvén, függési viszonyba kerültek Rómával szemben. E népeknek hübérisége mellett látszik bizonyítani még az a körülmény is, hogy egykori területeiken gyakran fordulnak elő, a római veretek egységétől teljesen eltérő barbar arany érmek Gordianus sugárkoronás fejével,[4] Philippus Arabséval,[5] vagy épen csak a néhány pénzdarabról ismert Sponsianus-éval,[6] a legtöbbször teljesen érthetetlen körirattal. Az astingok aligha érmeltek, de a jazygok, s a késői dákok talán megtevék. Ez esetben a pénzek egyik vagy másik néptől származhatván, alakjukkal kétségtelenné tennék a hübéri viszonyt.

A császár az Al-Dunától keletre ment a Sassanida Ardeskir ellen. Fegyvereit nyomon követte itt is a győzelem, s már befejezendő lett volna a dicsőséges háború, midőn apósa Timesitheus hirtelen meghalt. Utódjául Philippus Arabsot, seregének legkiválóbb tábornokát nevezi ki Gordianus. Az álnok arab azonnal megváltoztatá a körültekintő Timesitheus intézkedéseit, — mire éhség támadt, — de ő a zúgolódó sereg előtt Gordianusra hárítá a gonoszul kitervelt hibát, teljes tehetetlenséggel vádolva őt, képtelennek nyilvánítá a hadjárat tovább vezetésére. A legiók erre Philippusnak császártárssá avatását követelték,

[1] Dio Cass. LXVIII. 11.

[2] Torma K. A limes Dacius felső része. — 102 kv. l.

[3] C. Goos: Studien zur Geographie und Geschichte des Traianischen Daciens. 69. kv. l.

[4] Av: IMP · GORDIANVS · PIVS · FELT · AVG. — Az ifjú imperator sugárkoronás feje. Rf. MLETHRM · PROPVGNATOREN. PII. Haladó Mars, jobbról lándzsa, balra pajzs. Eckhel: Doctrina Nummorum VII, 316.

[5] PHILIPPVS · TIVS · AVGG — Róma szárnyas feje. Mintáját a családi érmekről vették. — Rv. ENTTLOICKCSS. Álló katona, jobbra lándzsa, balra golyó. — Durva izléstelen munka; Eckkel Doct. Nummorum VIII, 329.

[6] Av. IMP · SPONSIANI. Szakálltalan arczú férfifej sugárkoronával. Rv. GAVG. Oszlop, rajta szobor, alul két halász, togába öltözött férfi s egy augur lituus-szal. — Eckhel: Doct. Numm. 340.

hogy ő folytassa tovább a háborút. A gyönge ifjú nem tudván, vagy félvén ellentállani, teljesíté az ingerült, vad nép követelését, s ezzel elérte végzete. Philippus egészen háttérbe szorítá őt, később pedig megölette, bár a tanácshoz intézett levelében azt mondja, hogy Gordianus természetes halállal mult ki. A senatus elismervén az új egyeduralkodót, Philippus azonnal békét köt, és Rómába siet, hogy felöltse biborát.

Kormányának történetét nem igen ismerjük, — a források rendkívül hiányosak, szakadozottak, jóformán csak sejtésekre, föltevésekre vagyunk utalva, — ezek pedig vajmi kevéssé pótolhatják a positiv adatokat. Annyi kétségtelen, hogy uralma époly katonai jellegű, mint Maximinusé, bár dynastiája biztosítása érdekében, a senatus iránt sok előzékenységet tanusított.

Első éveit az Al-Dunánál és Dáciában, a gótok és karpokkal vívott harczai töltik be. A gótok a történetben való első föltűnésük idején a keleti tenger partjain laknak, s folyton előbbre tódulva, részben ők idézik elő a markoman háborúkat, s midőn nem sikerül nekik áttörni a birodalom határain lakó, részint már letelepedett barbárok övét, hogy a Dunához jussanak, keletre fordulnak a szlávok ellen, s 200 körül már a Pontus környékein tanyáznak. Dáciát ekkor a közbeeső bastarnok telepei védik meg a folytonos háborgatás ellen. A gótok ez időben még nem egységes nép, — törzsfőnökök vezérlete alatt élnek. Föllépésükben, támadásaikban, nincs és nem is lehet következetesség, egység, uraiknak folytonos torzsalkodása miatt. Szervezett, egy akarat által vezérelt támadást nem is birt volna ki akkor a hanyatló római birodalom! A következő években e belbajok daczára is előre haladnak, s 215-ben már a Duna torkolatai mellett laknak, az egykor Dáciához tartozott, de később közigazgatási és védelmi tekintetek miatt Moesiához csatolt területeken, melyeknek védelmére az ugynevezett vallum Traiani-t építék s látták el, itt-ott még most is majdnem egészen épen álló castrumok és castellumokkal. Caracalla a mondott évben már harczol ellenük, de a nélkül, hogy számbavehető sikert tudna elérni, annyit azonban mégis kivívott, hogy tiszteletben tarták a határakat még holta után is, sőt barátságos viszonyok is fejlődnek a jobbparti római lakosság és balparti barbárok közt, mert Maximinus, midőn Macrinus idejében (217—218.) mint magán ember Moesiában lakik, sűrűn érintkezik a gótok, mint alánokkal, ajándékokat ad nekik és fogad el tőlük.[1] Vagy az évpénzek tartották volna őket békében?[2] Lehetséges, — a római birodalom nem tartá ezt lealázónak, megfizették még a legkiválóbb uralkodók is, mint Domitianus, Hadrianus stb. A góthok példáján okulván a carpok, ők is megkövetelék a segélydíjat, Moesia helytartója, Tullius Menophilustól. A helytartó tribunalján ült, s tisztjeivel sűrű

[1] Capit. Maximini duo. c. 4. Sub Macrino, quod cum, qui imperatoris sui filium occiderat, vehementer odisset, a militia desit et in Thracia in vico, ubi genitus fuerat, possessiones comparavit ac semper cum Gothis commercia exercuit. Amatus est autem unice a Getis quasi eorum civis. Alani quicumque ad ripam venerunt amicum cum donis vicissim recurrentibus adprobabant.

[2] Jordani d. Get. orig. 19 : nam quamvis (Gothi) remoti sub regibus viverent suis, reipublicae tamen Romanae foederati erant et annua munera percipiebant.

beszélgetésbe volt merülve, midőn eléje vezeték a követeket. Ezek kétszer, háromszor is elkezdék beszédjüket, de a legatus még sem figyelvén reájuk, utoljára a küldöttek főnöke éles hangon csak ennyit mond: «Ha a gótoknak adtok segélyt, miért nem adtok nekünk is?» «A császárnak sok pénze lévén, annak ad, a ki kér tőle» — válaszolá a helytartó. — «Ugy fogadjon minket is a kérelmezők közé, mert mi különbek vagyunk, mint a gótok.» «Erről a császárnak kell jelentést tennem; — négy hónap mulva megkapjátok a választ.» Ez elutasító volt, s Menophilus oly nyomatékkal tudá közölni az újra megjelenőkkel, — hogy három évig maradtak még nyugton.[1] Körül-belől ekkor helyezkednek el a barbárok Dácia szomszédságában úgy, miként a Peutinger táblán látjuk: keleten vannak a gótok, mögöttük a gepidek; nyugot felé a sarmaták (jazygok?); Magyarország éjszaki részén a lupiones név alatt összefoglalt germanok; de mutatkoznak már a szlávok is — venedi, északon mint keleten, kiknek nevét a térképrajzoló — helyhiány miatt — a helyett, hogy a sarmaták fölé írná, területeikre teszi.[2]

A gótok tehát nem érvén közvetlenül a tartomány határait, még nem veszélyezteték inmediate a provinciát. Annál nyomasztóbbak a dákokkal rokon karpok, — kiknek a gótok megjelenését megelőzőleg, valószínűleg nagy, teljesen szabad mozgást engedő területeik valának Dácia keleti mesgyéin, míg most, úgy látszik, egészen be vannak ékelve, s talán folyton fenyegetve is a velük tökéletesen egy műveltségi fokon álló, de valószínűleg sokkal nagyobb számú szomszéd barbárok által. Másfélé tehát nem is igen fordulhattak, mint Dácia ellen. S ezzel ismét szomorú napok következtek, mert szakadatlan, majdnem minden nap ismétlődő becsapásaikat a helyőrség, vagy elégtelensége, vagy a helytelen vezetés miatt nem igen tudja elhárítani, s ők minden nap merészebbek lőnek, annyira, hogy utóbb már csak a megerősített helyek nyújthatnak menhelyet ellenük. A legtöbb menekvő Apulumot keresi föl, s ezeknek egyike a valószínűleg egyptomi eredetű G. Val. Sarapio, hálából, hogy megszabadult övéivel együtt, Jupiter, Optimus, Maximusnak szentelt oltárral rója le.[3] A félénkebbek már a tartomány határain túl keresnek menekvést, így Galeriusnak, a későbbi császárnak anyja átkelve a Dunán, a jobban védhető vagy védett Moesia Superiorba fut családjával.[4]

Philippus e vészteljes hirekre, a mint rendezheté a birodalom egyéb ügyeit, személyesen érkezett Daciába nagyszámú hadsereggel, mozgósítván a mór csapatokat is, melyeknek elei egykor — a hódítás alkalmával oly nagy szolgálatokat tőnek Trajánnak. Most is ők valának a legkiválóbbak, nyilt ütközetekben

[1] Petrus Patr. ed. Bonn. 124.

[2] Dr. K. Miller: Weltkarte des Castorius genannt die Peutinger'sche Tafel. Segmentum: VII., 4., 5. s VIII., 1—4.

[3] C. J. L. III. 1054. J(ovi) O(ptimo) M(aximo) G. Val. Sarapio a Carpis liberatus pro salute sua et suorum v(otum) l(ibenter) p(osuit). — De vajjon nem a markoman háborúkra vonatkozik-e?

[4] Lactantius: de mort. persec. c. 9. infestantibus Carpis in Daciam novam transiecto amne confugerat.

épúgy, mint a guerilla harczokban. A nagy haderő, a kiváló vezérlet, babért fűztek ismét a császár homlokára, s a karpok és szövetségeseik a germánok, szégyennel és irtózatosan megfogyva menekültek a sokat szenvedett provinciából. A tanács 248-ban fényes diadalmenettel ünnepli a császár győzelmeit. Philippus a tartományban időzése alkalmával, épúgy, mint elődei tevék, mindent elkövet annak fölélesztésére, s újból való fölvirágoztatására. A határokat megerősíti, a segédcsapatokat megszaporítja, kiegészíti, a kereskedelem és forgalom könnyítésére fölállítja a pénzverdét.

E rendkivüli sikerek újakkal biztatván a császárt, megtagadja a gótoktól az eddig élvezett segélypénzt, kétségtelenül abban a hitben, hogy german fajrokonaik sorsa eléggé megriasztá őket arra, hogy ne merészeljenek zúgolódni, vagy épen erőszakoskodni. Megcsalódott, mert királyuk Ostrogotha kihivásnak tekintvén az imperator föllépését, de kényszerítve a napról-napra növekedő anyagi szükség által is, betört Moesiába, Thraciába, súlyosan megvervén az ellene küldött Deciust. A szégyenletes csatavesztést a legiók fegyelmetlensége okozván, a vakmerő vezér elbocsátja őket a szolgálatból, intő például a többiekre, s büntetésül reájuk nézve, de a rakonczátlan, minden becsületéből kivetkezett nép, mely a sasok alatt is csak utódjá s nem hagyományosa volt a köztársaság és korai császárság legioinak, megfeledkezve s mit sem akarva tudni Julius Caesar hadseregének példájáról, az ellenséghez csatlakozik, s Decius a jövő háborúban a gótok, taifalok, astingok hordáin kívül kénytelen még ez árulókkal is megküzdeni. A hadjárat egyelőre Marcianopolis ellen irányult, melynek elestével a gepidek által fenyegetett gótok — tekintélyes váltságdíjat is kapva, visszavonulnak, leszámolandók elleneikkel. A barbarok az Auha (?) folyó mellett Galtisnál (?) mérvén össze fegyvereiket, Ostrogotha győzelmesen kel ki az ütközetből, s már ismét Róma ellen készült, midőn eléri végzete. Utódja Kniva egyesítvén az összes törzseket, a háborút oly nagy erővel akará megindítani, hogy támadása föltétlen sikerre vezessen. A moesiai legiok erre vezérüket Deciust kiáltják ki császárnak (248. végén), azon reményben, hogy ő többet fog tenni a védelem érdekében.[1] A biborra nem vágyódó derék hadvezér csak hosszas rábeszélések után fogadá el az acclamatiót ama elhatározott, s Philippushoz intézett levelében esküvel is erősített szándékkal, hogy a mint Rómába mehet, azonnal leteszi az imperiumot. A bizalmatlan arab azonban nem hitt, s haddal indulván ellene a moesiai és dáciai legiók új császárjuk védelmére elhagyák helyőrségeiket, s gyors menetekben vonultak Itáliába. Veronánál ütköztek össze, s Philippus seregének élén nyilt ütközetben esett el.[2] Fiát, a tizennégy éves komor Pilippust, kit sohasem láttak mosolyogni, Rómában a praetorianusok ölték meg.[3]

A polgárháború befejezte után Decius Rómában csak nehány hetet töltvén, visszasietett az Al-Dunához, hol a helyőrségek nélkül maradt Dáciát és

[1] Zosimus I., 21., Henzen: 5538., C. J. Gr. 2743.
[2] Aur. Vict. Caes. 28., 10. ep. 21., 2. Eutropius 9., 3.
[3] 249. őszén vagy tavaszán. Aur. Vict. Caes. 28.. 11., ep. 28., 3., Eutr. 9., 3.

Moesiát újra elárasztják a barbarok. A császár Pannonián át érkezvén, valószínűleg tartományunkban kezdi meg a harczot rendkivüli erély és sikerrel,[1] s Apulum mint Restitutor Daciarum ünnepli őt.[2] A császár dáciai tartózkodása nagyon rövid lehetett ugyan, de azért, a háborúban való elfoglaltsága daczára is talált időt a bajok orvoslására, a közjóllét emelésére. A határokat megerősíti, új haderőkkel látja el; kiterjed gondja a városokra is, s Apulumot újra alapítván és népesítvén, az eddig különállott coloniát és municipiumot egyesíti, s a város mint «Colonia Nova Apulensis» hálálkodik neki.[3]

Decius Pannoniában született Sirmium mellett Bubalia nevű falucskában római, vagy legalább romanizált, középsorsú szülőktől.[4] Ő az első a dunamelléki császárok közt, kik erélyük s kitartásukkal a hanyatló birodalmat nagygyá és hatalmassá teszik még egyszer, s véglegesen megalapítják a korlátlan egyeduralmat. Decius kiváló katona, ki megbecsüli és szereti legioit, de megköveteli tőlük a föltétlen engedelmességet, a legszigorúbb fegyelemhez való alkalmazkodást, bár viszonzásúl mindent elkövet érdekükben. Ezért kiálták ki császárnak is.[5] Javítani törekszik anyagi helyzetüket, előjogaikat megnöveli, kijavíttatja és megbővíti az úthálózatokat, hogy a hadsereg mozgása lehetőleg gyors és könnyű legyen különösen az al-dunai tartományokban.[6] Méltán megérdemelte tehát a birodalom hálaját, midőn épen a legnagyobb veszély idején fejté ki e mélyre ható, a sereget regeneráló tevékenységet.

Közben Kniva két hadsereggel rontott Moesiába. A 70,000 főből álló nagyobb tömeg a király személyes vezérlete alatt veszi ostrom alá Novaet, (Steklen) a Jatrus (Jantra) és Duna összefolyásánál, de Trebonianus Gallus, a későbbi császár, szembeszáll vele s elűzi őt, mire a góthok a Dácia meghódításának emlékére Trajan által épitett Nikopolist (Nikup ugyancsak a Jantra mellett) támadják meg, de sikertelenül, az erős falakkal, s kötelességtudó helyőrséggel a vad csapatok nem tudván megmérkőzni, Decius érkeztének hírére fölszedték táborukat, s a hegyek közé vonultak, kirabolandók a gazdagnak vélt Philippopolist. A császár hegyi ösvényeken követvén Knivát, szerencsésen elérkezett Beroe-ig — Philippopolistól 60 római mértföldnyire (= 88·65 km.) ama reményben, hogy elzárhatja elleneinek visszavonulási útját. De a barbar király épen ettől félvén, fölhagy a város ostromával, s erőltetett menetekben siet Decius elé, és mielőtt a császár sejthette volna érkezését, meglepi a rómaiakat és szétveri az egész hadsereget. A csatát vesztett uralkodó ezer meg ezer veszély közt ugyan, de elmenekült Oescusba, újra szervezendő hadait. Közben a macedoniai

[1] Aur. Vict: Decii barbaros trans Danubium persectantes. . . .

[2] C. J. L. III. 1176. Imp(eratori), Caes(ari) C(aio) Mess(io) Quinto Traiano Decio P(io) F(elici) Aug(usto) P(ontifici) M(aximo) trib(unicia) pot(estate) II. co(n)s(ulari) II. P(atri) P(atriae) Restitutori Daciarum col(onia) Nova Apulensis. Kr. u. 250.

[3] C. J. L. III. 1176.

[4] Aur. Vict. Caes. 29., 1.: Sirmiensium . . . ortus. ep. 29, 1.: Bubaliae natus — e Pannonia inferiore; Eutropius 9.,4.: Budaliae-natus.

[5] Aur. Vict. 29.: Militiae gradu ad imperium.

[6] C. J. L. III. 3723., 4645., 5752., 5988. kv. Eph. ep. II., 399., num. 766.

helytartóL. Priscus árulása folytán elesvén Philippopolis, a gótok hadai akadálytalanúl dúlhaták Macedoniát, Thraciát, s midőn az egykor virágzó tartományokban nem maradt kő kövön, visszavonultak, valószínűleg az árúló és trónravágyó L. Priscus által fizetett váltságdíjért. Decius eléjök akarván vágni, a mai Dobrudzsába sietett és Abrittusnál vívja meg velük utolsó csatáját. Kniva győzött s a császár Trebonianus Gallus által elárultatván, elesett fiával Herennius Etruscusszal együtt.[1] Még holttesteiket sem találták meg. Első izben történt, a már háromszázados egyeduralom alatt, hogy római uralkodó, a birodalom területén győzelmes ellenség fegyverétől találva hal meg. (251.) Diadalittasság a barbárok részén, s teljes kétségbeesés az «örök Rómában» lőnek a következmények.

A moesiai hadsereg e rémítő csapás után, talán nem is sejtve az árulást G. Vibius Gallus Trebonianust kiáltja ki császárrá, ki a gyanút elhárítandó magáról, Decius ifjabb fiát Hostilianust kormánytársul vevé, leányát pedig eljegyzé örökösével az ifjú Volusianusszal, s míg Hostilianus élt, csak ketten voltak Augustusok, Volusianusnak meg kelle elégednie a «Caesar» czimmel. De a régi és új dynastia eme egyesülése nem tartott soká, Hostilianus áldozata lőn még 251 végén az egész birodalmat dúló ragálynak, vagy pedig megmérgezték. Utódja Volusianus lett.

A gótokkal az új császár megbékélt azonnal: zsákmányukat nem követelé vissza, nem váltotta ki a foglyokat sem, — és megigérte nekik, hogy a régebben fizetett évpénzt újra meg fogják kapni. Erre Romába sietett, s a világváros gyönyöreibe merülve élvezé rövid dicsőségét, — és a nyugalmat.

Ez azonban nem tartott soká. A vérszemet kapott Kniva újra betört Moesiába, — de emberére talált, mert a helytartó, a mór származású M. Aemilius Aemilianus kiverte őt. A hadsereg s a sokat szenvedett tartományok örömrivalgással fogadván e győzelmet, Aemilianust kikiálták császárnak. Dácia s a szomszéd Pannonia azonnal elismerték, és Gallus mégis megelégedett azzal, hogy a senatus által a haza ellenségének nyilváníttatván őt Rhaetia és Noricumból Valerianus seregeit Italiába rendelte Róma biztosítására. Aemilianus — az európai keleti provinciák mind meghódolván neki, ugyanekkor vélte elérkezettnek az időt Italia elfoglalása által uralmát biztosítani. 253-ban mérte össze fegyverét Gallusszal, — s a császár elesett fiával együtt. Erre a senatus is elismerte őt, mire az új imperator megigérte, hogy a kormányt egészen az «Atyákra» bizza, magának pedig mint a tanács hadvezére, csak a katonai ügyeket s a háborúk vezetését tartja fönn. Ezzel betelt végzete: a katonák megölték őt Spoleto mellett, s fejét elküldék a már közeledő Valerianusnak.

P. Licinius Valerianus, előkelő, ősnemes italiai családból származik, s a trónt hatvanhárom éves korában foglalja el. Kormánya telve lévén a legjobb akarattal, oda irányul minden törekvése, hogy orvosolja a bajokat. A hadsereg és polgárság igényeit, – mennyiben lehetséges volt, igyekezett összhangba hozni; a közigazgatást javítja és seregének élére legkiválóbb embereit állítván, a biro-

[1] Jordanis: Get. 18., 103.: ad Abritto Moesiae civitatem.

dalomnak későbbi nagy uralkodói Aurelianus, Claudius, Probus mindnyájan alatta érték el a legnagyobb katonai méltóságokat. S erre sohasem volt talán nagyobb szükség, mint épen most, midőn a birodalmat megtámadták minden oldalról. Mintha a földből termettek volna elő a vad hordák. Ily körülmények között magának a császárnak is kiváló katonának kellett volna lennie, hogy személyesen intézhesse a védelmet, vagy legalább a fölügyeletet, de Valerian már törődött volt, fia Gallienus pedig képtelen ily óriás föladat megoldására még akkor is, ha a gondoknak kissebb fele nehezedik reá. Keleten a Sassanidák indítának háborút, — a legnagyobb ázsiai hatalmasság, mely száz és százezernyi eléggé fegyelmezett, jól fölszerelt hadsereggel rendelkezett, s uralkodója is erélyes és harczias. Így itt még nagyobb volt a veszély, mint nyugoton. Valerian tehát keletre ment s ellenének fogságában végezte életét. Nyugaton sem volt sokkal másképen, de az ellenségek ezerfelé darabolva, sohasem tudtak egységesen föllépni. Kellő erély, körültekintés és kitartással ugyan sokat lehetett volna tenni, de épen ezek a tulajdonságok hiányozván Gallienusban, Gallia, Hispania, ha nem válnak is el végleg a birodalomtól, — külön császárnak hódolnak, s az meg is védi határaikat; az Al-Dunánál pedig soha egy pillanatra sem szűnik meg a harcz: markomanok, gótok s szövetségeseik a boránok, burgundok, sarmaták dúlják Pannoniát, Dáciát, Moesiát, Thraciát, Macedoniát és a császár képtelen megvédelmezni azokat, bár a legiók szakadatlanul küzdenek, s néha szerencsével is, miként az egyes császárokká kikiáltott tábornokok életrajzaiból értesülünk. 256-ban Valerian császár a praefectus urbishoz intézett levelében Aureliant «liberator Illyrici»-nek nevezi,[1] s a Corvusok és Scipiókkal hasonlítja össze, s mi nem szin arany benne? — kérdi az érdemeket mindig elismerő imperator. A derék tábornok 258-ig látja el a főparancsnokságot; utódja a Trajan ivadékából származó Ulpius Crinitus, majd Claudius teljes hatalommal egész Illyricumban, s rendelkezése alatt állanak az összes thraciai, moesiai, dalmatiai, pannoniai es dáciai hadak.[2] De még e kiváló emberek sem tudák a sors haragja által pusztulásra kárhoztatott tartományt megmenteni. Dunamelléki része elveszett talán már Decius halála után, vagy Gallus mondott le róla, de Aemilianus megöletése után kétségtelenül. A Felföld még tartható volt egyideig, míg az említett nagy hadvezérek állanak a sereg élén, s egy hispaniai fölirat Dacicus Maximusnak nevezi Gallienust;[3] de dácziára az egyes győzelmeknek a területi épségét vesztett tartományt már igen laza kapocs fűzte a birodalomhoz, bár Potaissában (Torda) a legutolsó

[1] Flav. Vopiscus: Divus Aurelianus c. 9: Quid enim in illo (t. i Aurelianusban) non clarum? quid non Corvinis et Scipionibus conferendum? illi liberator Illyrici, ille Galliarum restitutor ille dux magni totius exempli.

[2] Trebellius Pollio: Divus Claudius c. 15 ... dux totius Illyrici. Habet in potestatem Thracas, Moesos, Dalmatos, Pannonios Dacos exercitus.

[3] C. J. L. II. 2200: (Dominae) N(ostrae) Corneliae Saloninae Aug(ustae) Coniugi D(omini) N(ostri) Imp(eratoris) Caes(aris) P. Licini Gallieni Pii Fel(icis) et Invicti Aug(usti) Dacici Maximi, Germanici Maximi trib(unicia) potest(ate) IV. co(n)s(ulari) III. imp(eratoria) III. ..... Kr. u. 257. Gallienusnak eme mellékneve talán sehol sem említtetik.

fölirat 253—260 közt kelt, tehát dedicálója, a Legio V Macedonica praefectusa bizalommal tekint a jövőbe, mert befejezteti az Azizus tiszteletére megkezdett, de el nem készült templom építését.[1] De az éremleletek nem nyúlnak le eddig: az alsó-ilosvaiak csak Philippust érik el,[2] a tordaiak 254-ig,[3] az Ackner által Hammersdorfban gyűjtöttek szintén Gallienusig terjednek,[4] éjszakon és keleten megszűnt tehát Valerianus és Gallienus uralmának kezdetén a római élet, majd elesik Potaissa is; az erős Apulum még tartja magát, de a dáciai aeranak XI-ik évében megszűnik a pénzverde, — s talán még ugyanezen évben, városunk tornyaira is kitűzik a barbarok zászlaikat. Csak a nyugoti rész, talán a fővárossal együtt hódol még a római sasoknak. Ide vonják vissza a Legio IIII, Legio V és Legio XIII összes legénységét, s Ad Mediamban (Mehadia) Marcus Aurelius e Leg. XIII Gemina Galleniana veteránja 260—268 között még fogadalmi követ szentel Diis Magnis et Bonis, Aesculapio et Hygiae dedicatióval.[5] Ily nagy helyőrség azonban oly kis területen mint a mai Hunyadvármegye nyugoti, Krassó-Szörény és Temesvármegyének keleti része, fölösleges lévén, Moesiába rendelik a dáciai hadseregnek legnagyobb részét, s a legiók ott 258 után Claudius vezérlete alatt állomásoznak, miként Gallienus leveléből értesülünk.[6] A gótokkal való harczok ennek daczára sem szünetelnek, de mind a jobb parton vívják azokat, Dáciaért nem küzdenek többé, azt odahagyják a Duna bal parti erősségek kivételével, s a tartományt Gallienus végső éveiben elveszettnek tekinti mindenki,[7] bár hivatalosan nem ismerték el a megtörtént dolgot. Ezt Aurelian teszi meg, midőn pannoniai harczait befejezve kelet ura, a császár szerepét játszó Zenobia ellen indul 271 végén. Ily nagy vállalatot kezdve a dunai limest teljes biztosságban kelle hátrahagynia, ez pedig csak úgy történhetett, ha véglegesen lemond Dáciáról, le a gótok javára, kik a Claudius által Naissusnál reájok mért csapást nem üthetvén helyre, szivesen fogadák a békejobbot, a tartomány birtokában való elismertetésüket. Aurelian azonban e birtoklást csak akkor sanctionálhatá, ha rég befejezett tényről van szó, — és még így sem tevé föltételek nélkül, — ezek pedig alig lehettek

[1] C. J. L. III. 875. Deo Azizo Bono Puero Phosphoro Conservatori pro salutem DD (= dominorum) NN (= nostrorum) Valeriani et Gallieni Aug (= augustorum) et Valeriani nobilissimi Caesaris et Corneliae Saloninae (Augustae et Genio?) Leg(ion·s) V. Mac(edonicae) III. (= tertium) piae fidelis .... Donatus praef(ectus) leg(ionis) eiusdem .... templum inceptum perfecit ..... Kr. u. 253/260.

[2] Torma K. Erdélyi muzeum-egyleti évkönyv 31. kv. l.

[3] Neigebauer: Dacien p. 218. kv.

[4] Neigebauer: Dacien p. 265 kv.

[5] C. J. L. III. 1560

[6] Trebellius Pallio: Divus Claudius c. 17. Gallienus kéri ügynökét, hogy engesztelje meg a haragvó Claudiust: Quaeso igitur mi Venuste si mihi fidem exhibes, ut eum facias a Grato et Herenniano placari nescientibus hoc militibus Daciscianis qui iam saeviunt, ne graviores erumpant.

[7] Orasius VIII. 22: Graecia, Macedonia, Pontus, Asia Gothorum inundatione deleta nam Dacia trans Danubium in perpetuum aufertur. Eutropius IX. 8: Dacia, quae a Traiano ultra Danubium fuerat adiecta, amissa est.

egyebek mint a rabszolgákul elhurczolt rómaiaknak kiadása, s a balparton állomásozó néhány, kétségtelenül kissebb helyőrségnek szabad elvonulása.[1—2]

A sasok tehát jobb hazát kerestek.

Dáciában a barbárság üté föl tanyáját, — Apulum romjait benőtte az avar és századok zajlanak le, míg hegyeink között ismét polgárosult élet keletkezik. De ezt az új életet már nemzetünk kezdi, s hol egykor a rómaiság hinté el és terjeszté a civilisatio áldásait, bámulatba ejtve másfél századra terjedő uralmának óriási alkotásaival az utókort, — ott most a magyar Gyulafehérvár virágzik!

„Induxi te ad legendum, sincerum mihi candore
noto reddas iudicium precor".

[1] Flav. Vopiscus: Divus Aurelianus c. 39. Cum vastatum Illyricum ac Moesiam deperditam videret, provinciam Transdanuvianam Daciam a Traiano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliqit desperans eam posse retineri adductosque ex ea populos in Moesia conlocavit apellavitque suam Daciam, quae nunc duas Moesias dividit.

[2] Sextus Rufus 8: (Dacia) sub Gallieno imperatore amissa est, et per Aurelianum translatis ex inde Romanis, duae Daciae in regionibus Moesiae factae sunt.

TARTALOM.

		Lap.
	Előszó	7
I.	Földrajzi adalékok	9
II.	Agathyrsek	14
III.	Dácia meghódítása	20
IV.	Trajan oszlopa	44
V.	A dákok	75
VI.	A dákok hadügye	88
VII.	A castrum alapítása	111
VIII.	A Legio XIII. Gemina élete Apulumban	114
IX.	A Legio XIII. Gemina segédcsapatai	134
X.	A Legio XIII. Gemina castruma mellett keletkezett polgári telep	137
XI.	A markoman háborúk	143
XII.	A colonia és municipium Apulum megalapítása	194
XIII.	Apulum közigazgatási kerülete	198
XIV.	Az útak	202
XV.	A hadi viszonyok	215
XVI.	A lakosság rendi fölosztása	249
XVII.	A lakosság nemzetiségi viszonyai	257
XVIII.	A város kormányzata	277
XIX.	Az egyesületek	289
XX.	A köz- és magán-épületek	303
XXI.	A köz- és magán-élet	311
XXII.	A közegészség	333
XXIII.	A vallási viszonyok	335
XXIV.	A temetők	370
XXV.	A bányászat	374
XXVI.	A bányaigazgatás	388
XXVII.	A pénzügyi kormányzat	391
XXVIII.	A tartományi kormányzat	295
XXIX.	A concilium provinciarum III. Daciarum. (A tartománygyűlés.)	401
XXX.	A pénzverde	405
XXXI.	Történeti adalékok	413

LELT. 1995